

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

K . L E N G Y E L Z S O L T

EMIGRÁCIÓ, SZÓRVÁNY, HUNGAROLÓGIA

Válogatott írások 1985–2012

RÁCIÓ KIADÓ

K. LENGYEL ZSOLT

EMIGRÁCIÓ,
SZÓRVÁNY,
HUNGAROLÓGIA

KODOLÁNYI JÁNOS FŐISKOLA
Történeti Műhelyének Kiadványai

4.

Sorozatszerkesztők:

CSURGAI HORVÁTH JÓZSEF és UJVÁRY GÁBOR

A sorozat eddigi kötetei:

Ujváry Gábor: *A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra
és történettudomány a „neobarokk társadalomban”,*
szerkesztette Császtvay Tünde,
munkatárs Nagy József Zsigmond, 2010

*A negyedik nemzedék és ami utána következik – Szekfü Gyula
és a magyar történetírás a 20. század első felében,*
szerkesztette Ujváry Gábor, munkatárs Nagy József Zsigmond, 2011

Történeti ártértékelés. Hóman Bálint, a történész és a politikus,
szerkesztette Ujváry Gábor,
munkatárs Csurgai Horváth József, 2011

K. LENGYEL ZSOLT

EMIGRÁCIÓ,
SZÓRVÁNY,
HUNGAROLÓGIA

Válogatott írások 1985–2012

A kötet kiadását a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

Nemzeti
Kulturális
Alap

Lektorálta:
Filep Tamás Gusztáv

A borítót Arany Imre tervezte.

Az első borítón Jakó Zsigmond, Szabó T. Attila, Bogyay Tamás
és Borbándi Gyula portréiból készült montázs,
a hátsó borítón a Regensburgi Kelet- és Délkelet-Európai Tudományos
Központ épülete, 2009-től a Müncheni Magyar Intézet székhelye
(Ralf Thomas Göllner felvétele) látható.

© K. Lengyel Zsolt, 2012

© Ráció Kiadó, 2012

Két világban útkereső gyermekeimnek,
Ádámnak, Annának és Bálintnak

TARTALOM

Szaggatott körvonalak	
Előszó helyett	11

I. AZ ÖTÁGÚ SÍP HATODIK FÚJÓKÁJA

Teremtő író	
Szabó Zoltán emlékére, halálának első évfordulóján	39
Regionális hangok az ötágú sípban	46
Hagyományteremtés.....	54
Végigélt történelem	
Borbándi Gyula <i>Magyarok az Angol Kertben</i> – <i>A Szabad Európa Rádió története</i> című könyvéről	80
Búcsú a betű szolgáltatójától	
Molnár József (1918–2009).....	86
Szigetről szárazföld felé	
Beszélgetőtárs: Éger György	89
Élmény és kijózanodás	112
Nemzeti lét a globális integrációban	
– avagy egy válasz hét kérdésre	119
A határtalan többszólamúságról	
Szócs Géza <i>Kérdések a XXVI. század költőihöz</i> című versét újraolvasva	128
Magyar történelem szórványban	130

II. ÚJRAGONDOLANDÓ MAGYARSÁGTUDOMÁNY

Magyarságkutatás Münchenben Adatok és gondolatok az Ungarisches Institut München munkájáról.....	141
Töprengés egy müncheni magyar szellemi műhely jövőjén.....	157
Hungarológia és kultúraközvetítés a bajorországi Kelet-, Kelet-Közép- és Délkelet-Európa-kutatásban A Münchener Magyar Intézet szemszögéből.....	164
A hungarológia mint interdiszciplináris és regionális tudomány Korszerűsítésének kutatás- és oktatásügyi szempontjai a német nyelvű Kelet-, Kelet-Közép- és Délkelet-Európa-tanulmányok keretében.....	171
Kulturális diplomácia és hungarológia Szempontok viszonyuk újragondolásához.....	188
45 éves a Münchener Magyar Intézet.....	198
„Kedvem lenne hallgatóként is részt venni ebben a körben” A Münchener Magyar Intézet és a Katolikus Magyar Értelmiségi Mozgalom – Pax Romana Müncheni Csoportja közös programjai 2004–2012.....	209
Hungarológia, finnugrisztika és Kelet-Európa-kutatás Németországban Egy kulcskérdés, két válasz és néhány tartalmi következmény.....	216
Hungarika-kutatás és hungarológia Németországban.....	232

III. A MÚLT JELENE – A JELEN MÚLTJA

A múlt jelenideje Szabó T. Attila emlékezetének és Jakó Zsigmondnak.....	251
---	-----

Az emelkedettség szószólója Búcsú Szabó T. Ádámról	261
Hozzászólás a csíksomlyói búcsú kérdéséhez	267
Szakirodalom és forrás Harald Roth Erdély-története	277
Megjegyzések Horváth Sz. Ferenc <i>Elutasítás és alkalmazkodás között.</i> <i>A romániai magyar kisebbség politikai stratégiái (1931–1940)</i> című könyvéhez	283
Páneurópa és transzszilvanizmus Az 1920-as évek erdélyi magyar külpolitikai gondolkodásának történetéből	288
Az időtálló és múltbavesző magyar 1848/1849	313
Bajorország és Magyarország a 19. és a 20. században Történeti áttekintés a 2001. évi Bajor Tartományi Kiállítás alkalmából	317
Neoabszolutizmus vagy önkényuralom? Megjegyzések a magyarországi Bach-korszak újabb historiográfiájához	332
Az <i>országképviselet</i> problémája a neoabszolutizmus-kori Magyarországon	356
Bogyay Tamás magyarságtudományi tevékenysége az emigrációban	383
Emigráns magyar tudománypolitika Bogyay Tamás és Deér József levelezésének a tükrében	450
„Annyi bizonyos, a tudósok nem rohamcsapat, de a jövőnek mégis ők dolgoznak” Pillanat- és helyzetképek Bogyay Tamás életútjáról	467

Nemzettörténet mint kapcsolattörténet Anyaggyűjtés a magyar példatárból	501
--	-----

„... alternatíva és kompromisszum mint történeti probléma” Beszélgetőtársak: Deák Ágnes és Ujváry Gábor	511
--	-----

FÜGGELÉK

Tájékoztató a kötetről és írásairól.....	531
--	-----

A hivatkozásokban alkalmazott intézet-/intézménynév-rövidítések	542
--	-----

Névmutató	543
-----------------	-----

SZAGGATOTT KÖRVONALAK

Előszó helyett...

... mindenekelőtt arról illik tájékoztatni az olvasót, hogy e könyv három évtized során németül és magyarul keletkezett írásokból válogat. Egyfajta féloldalas számadás a pálya elejétől, a felén túl. Tematikáját a fiatal korában Erdélyből Németországba került szerző: jómagam személyes életútja és szakmai érdeklődése határolja be. Az esszék, értekezések és interjúk egy máig kiadatlan tétel kivételével korábban nyugati magyar, magyarországi és erdélyi magyar folyóiratokban, újságokban vagy tanulmánygyűjteményekben láttak napvilágot. Kiadásuk egy kötetben 2007 nyarán kezdett bennem tervvé érlelődni, amikor a 20. századi transzszilvanizmusról szóló előző magyar nyelvű könyvem¹ megjelenésekor Filep Tamás Gusztáv művelődéstörténész megnyugtató: továbbra is számíthatok lektori támogatására. Utólag könnyelmű följajlásnak tűnhetett ez neki. Ugyanis ezúttal nem zárt tárgykörű, egyedi kérdésfölvetésekön nyugvó és tudományos tanulmányok, hanem szerteágazó tartalmú, különböző, illetve vegyes műfajú és több ízben mégis egymásra épülő szövegek társgondozására kértem meg. Mindenesetre első magyarországi kötetemmel tovább teljesedik az a kör, amely akkor nyílt meg, amikor 1986-ban első Magyarországon megjelent cikkemet szintén Filep gondozta² – „meghívott” munkatársként, azaz szervezeti tagság nélkül egy tüneményes folyóirat, a KISZ KB Egyetemi-Főiskolai Bizottsága által kiadott EF-Lapok. Közéleti-politikai kiadvány számára, amelyre manapság valószínűleg csak szerkesztői és szerzői, valamint a többi nemzedéki alapon szerveződött kortárs folyóirat gazdái emlékeznek.³

A lektorálásra átadott anyag terjedelmesebb volt az itt olvashatónál. Véglegesítéséhez több eljárásmodot mérlegeltünk. Végül egyes dolgozatok mellőzése – és ennek az előszónak a megírása – mellett döntöttem. Mégis, tulaj-

¹ K. LENCSELY Zsolt, *A kompromisszum keresése. Tanulmányok a 20. századi transzszilvanizmus korai történetéhez*, Pro-Print, Csíkszereda, 2007.

² Ebben a kötetben: *Regionális hangok az ötágú sípban*, 46–53.

³ Például a következő anket résztvevői: *Dialektológusok a rendszerváltás előestéjén és azután. Kerekasztal-beszélgetés*, Aetas 2010/4., 107–127.

donképpen három könyvből áll ez a kötet – de úgy, hogy önmagában egyik sem teljes. A belőlük kibontakozó kép azért is hiányos, mert 27 év szakírói terméséből nem tartalmazza azon munkákat, amelyek egyes témákat többnyire vagy csak németül dolgoznak föl. A magyar törzssanyagból való válogatás gyötrelme és bája főleg az első két ciklus összeállítását kísérte végig, mivel mindkettő gondolati íve alá még több, egyazon témáról és szemszögből, de különböző alkalomból és kicsengéssel közzétett szöveg kívánczolt. Utólagos egybesimításuk toldások vagy törlések révén hitelességükön ejtett volna csorbát. Ezért a beválogatott írások eredeti tartalmukkal, a függelékben vázolt módon gondozott szövegükkel jelennek meg. Az egymásból kinövőк átfedéseikkel remélhetőleg egymást erősítik, utat nyitva új gondolati főágak felé. A kötet végén sorjázó könyvészeti adatok pedig adott esetben maguk a dolgozatok magyar és német elágazásairól tájékoztatnak, anélkül, hogy fölszámolnák az összkép szaggatottságát. Ezt a következő személyes hangvételű visszatekintés sem kíséri meg, mivel egyetlen célja, hogy néhány új adalék és régi, de a három ciklusban nem található részlet, illetve nem fejtegetett összefüggés föltárásával legalább egyazon értelmezési keretbe illessze a kötet írásait.

I

Reméltük, de nem hittük, hogy összeomlik a kommunista rendszer. Az 1980-as évek közepén a Nyugaton élő magyarokat a józan bizakodás jellemezte – amelyben több józanság volt, mint bizakodás. Akkoriban kezdtek elterjedni köreikben az *emigráció* fogalmát helyettesítő új önelnevezések: *diaszpóra* és *nyugati magyar*. Ezek a fogalmak nem a település-földrajzi szétszórtságot jelölték, hanem azt, hogy az európai és azon túli szórványokban eladdig főleg politikai céllal működő szervezetek és csoportosulások immár egyre nagyobb súlyt fektettek kulturális feladatokra. 1982-ben, német érettségimre következő két heidelbergi szemeszterem után másodéves egyetemistaként Münchenbe költözve a magyar emigráció egyik európai központjában élhettem át e szemléletmódosulás folyamatát, mégpedig elsősorban két baráti ismeretségnek köszönhetően.

Kalniczky György magyartanár (1932–1998) a müncheni Szabad Európa Rádió (SZER) hírszerkesztője volt, de hivatását a Katolikus Magyar Egyetemi – 1987-től Értelmiségi – Mozgalom (KMEM/KMÉM), a nemzetközi Pax Romana Mozgalom tagszervezetének alelnökeként, elnöki tanácsának tagjaként és főtitkáráként töltötte be a hatvanas évek első felétől.¹ Fő emigráns munka-

¹ BORBÁNSZKY Gyula, *Katolikus Magyar Értelmiségi Mozgalom = Magyar Katolikus Lexikon*, VI., főszerk. DIÓS ISTVÁN, Szent István Társulat, Budapest, 2001, 365–366; VICSZÁN János, *Kalniczky György = Magyar Katolikus Lexikon*, 67.

körét a müncheni Magyar Katolikus Misszióban látta el, ahol környezetére nem maradéktalanul jellemző nyitottsággal fogadta és támogatta elképzeléseimet a Nyugaton felcseperedő magyar vagy részben magyar származású értelmiségiek vállalható kulturális szerepéről. Erről 1983-ban és 1984-ben többedmagammal nyugati magyar ifjúsági konferenciákat rendeztünk eszmei védnöksége alatt. Ő tette lehetővé, hogy kötetlen vitaesteket szervezhessünk a misszióban bármilyen témáról, magyarul, magyar szemszögből. *Szabadegyetem*nek neveztük ezeket az összejövételeket. Az egyikén Borbándi Gyula, a SZER magyar osztályának helyettes igazgatója volt a vendégünk, akit a mélyenszántó és mértéktartó magyar közírás jeles nyugati képviselőjeként tiszteltünk. Akkor hallottam először azt a kijelentését, amelyre e kötet utolsó interjújában hivatkozom: *minden nemzedék maga teremti meg intézményeit.*⁵ Üzenetet véltem kihallani ebből a véleményből – annál is inkább, mert hamarosan megjelent Borbándi könyve a magyar emigráció 1945 és 1985 közötti történetéről, amelynek záró fejezete fölillantotta az emigráció szóróvannya való kényszerű átalakulásának eszmei értelmét: „Amilyen mértékben szűkülnek a politikai cselekvés” terei, „olyan mértékben tágulnak” a nyugati magyarok „nemzeti állagának megtartására, azonosságának tudatosítására”, vagyis a „szellemi teljesítményekre szánt erőfeszítések” lehetőségei.⁶

2

Amint a korábbi történeti korokban, úgy a II. világháború után is azért jött létre magyar emigráció, hogy majdan megszűnjék az őt otthonából előző s így megteremtő rendszer maga által is előidézett összeomlása folytán. Így eszmei létét az anyaországgal szemben, kevésbé az új hazához fűződő viszonyaiban határozta meg. Az emigránsok eltökélt ideiglenességével szembe-sülve azt tapasztaltam, hogy Nyugaton született vagy felnőtt gyerekeik viszont hajlandóak és képesek voltak betagozódni a befogadó társadalomba, miközben magyar öntudatukat függetlenítették a szüleik óhazájára kényszerített társadalmi rendtől. Leginkább e réteghez tartozott azon fiatal értelmiségiek egy része, akik a hetvenes–nyolcvanas években a politika nyomására ugyan, de nem politikai célkitűzéssel távoztak valamelyik magyarlakta kelet-közép-európai vidékről külföldre.

Látván, hogy e körben vannak már és lehetnek még, akik igénylik és továbbfejleszthetően gyakorolják is az anyanyelvi önkifejezés alakjait, az *ötágú*

⁵ „... alternativa és kompromisszum mint történeti probléma”. *Beszélgetőlétsai: Deak Ágnes és Ujváry Gábor*, 521.

⁶ BORBÁNDI Gyula, *A magyar emigráció életrajza, 1945–1985*. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1985, 447 [magyarországi kiadása: Európa, Budapest 1989].

síp, e ritka hangszer kínálta hasonlat továbbértelmezésére szántam el magam. Nem mintha azzal számoltam volna, hogy belátható időn belül gyomoridegesség nélkül léphetem át az országhatárt Hegyeshalomnál és Nagylaknál. Ám fölvettem: mi lesz, ha egyszer mégis okafogyottá válik az emigráció? Talán hasznos volna addig egy öntörvényű nyugati magyar szellemiséget kialakítani, amely azt a sípot majd saját kezűleg kimunkált fújókáján szólaltatja meg. Teremtünk nyugati magyar hagyományt, javallottam a pályakezdő merészségével.

3

„Magyar író nem kecske”, emelte ujját a magasba, miután ropogós salátával kínáltam az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem 1985. évi konferenciájának az ebédlőasztalánál. Egymásra mosolyogtunk, fiatalok s idősebbek. Egyesek sejtették, mások tudták, hogy kézmozdulatával is Cs. Szabó Lászlót (1905–1984) utánozta. Az irodalomtörténész és irodalomkritikus Czigány Lóránt (1935–2008) *Csé* személyes élményekben is avatott ismerője volt. A nyugati magyar irodalom nagy öregjei közül legalább olyan közről követte és értelmezte annak a férfinak a munkásságát is, akiről e kötet első könyvének első írása szól.⁷ Szabó Zoltánban (1912–1984) nemcsak a rendkívüli műgondolással író gondolkodót, hanem a külhoni magyar értelmiségi öntörvényűség megvalósítóját is láttam. E mintaképre épült a Bodeni-tó menti Bodmanban *Múlt, hagyomány nélkül. Hozzászólás egy leendő vitához* címmel tartott előadásom.

Legelső kritikusom, aki későbbi bővített változatát is átnézte, a helyszínen arra bátorított, hogy közöljem. Pedig már kéziratom legelső, négysemközti vitájában jelezte, hogy nehezeze esik azonosulni annak legfőbb mondanivalójával. Czigány Lóránt nem hitt az e kötet első ciklusában körbejárt és egy összegző esszében körvonalazott *hagyományteremtésben*. Előrebocsátom, hogy erről Borbándi Gyulát sem győztem meg, aki pedig azon frissiben elkérte kéziratomat az Új Látóhatárba. E gesztusok számomra a legnemesebb liberalizmust tükrözték: a szabadelvűség azon válfaját, amely nemcsak eltűri, hogy másként gondolkodom, hanem támogat is ebben.

4

A „Hagyományteremtés”-t végül nem az Új Látóhatárban közöltem, hanem – az érintett szerkesztőkkel történt egyeztetés alapján – az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem *Harminc év. 1956–1986* című, a magyar forradalom

⁷ Halála előtt két évvel jelent meg: CZIGANY LÓRÁNT, *Irodalom kényszerzubbonyban. Válogatott tanulmányok*, Múndus, Budapest 2006 – benne írások Cs. Szabó Lászlóról és Szabó Zoltánról is.

kerek évfordulójára kiadott tanulmánygyűjteményében. Az esszé visszhangján fölbátorodva egy évvel később egy-egy szempontját földolgoztam két további cikkben. Az egyik a Bécsi Naplóban látott napvilágot.⁸ A másik – 1987 áprilisában befejezett – kéziratát személyesen átadtam Borbándi Gyulának, azzal, hogy mivel két évvel korábban folyóiratában megghiúsult az ösvályozat közlése, most annál inkább örvendének annak, ha továbbírt szövegemet a benne főszereplő Új Látóhatárban vitára bocsátaná.

Hónapokkal később Borbándi és Molnár József (1918–2009), az Új Látóhatár kiadója azzal az ajánlattal kerestek meg, hogy vállaljam el a Müncheni Magyar Intézetben a lap szövegszerkesztési munkálatainak az irányítását, valamint a szerkesztőségi ülések megszervezését és lebonyolítását. 1988 januárjában részletesen meg is egyeztünk mindebben, leadott kéziratom azonban sem azelőtt, sem ekkor nem került szóba.

Már nem lepett meg e hallgatás, de még nem értettem az okát. Czigány Lóránt viszont érteni vélte, de nem árulta el nekem. Korábban neki is elküldtem kéziratom másolatát, jelezvén, hogy nincs hírem sorsa felől. Erre 1987. október 1-jei levelében a következőket írta nekem Londonból: „Értem én, hogy Gyula miért hallgat a cikkel kapcsolatban, bár ezek nem azok a szempontok, amiért én hallgatnék (!).” Megjegyezte, hogy „a hasonlatok világában elég könnyű az olvasónak eltévedni”, ezért pontosítanom kellene a „gondolatmenet vonalvezetését”. Végül így zárta távoli, de bennfentes hozzászólását: „A »nem-magyar világ« felé való kitekintésben persze igazad van [...]. Ha elkerülök Münchenbe (ami nem hiszem, hogy az idén lesz), leülünk a kézirattal. Mert alapgondolata, hogy az ÚL »látóhatára« tágitandó, szerintem is helyes.”

Czigány Lóránt a következő évben sem ruccant át Münchenbe, így kéziratomat sem beszéltük meg. Közben tovább fejlődött a kapcsolatom az Új Látóhatárral. 1988-ban többször szerkesztőségi értekezletet tartottunk, és az egyiken benyújtott más tárgyú tanulmányom abban az évben éppúgy megjelent,⁹ mint a folyóirat új repertóriuma, amelynek anyagát a Müncheni Magyar Intézetben gyűjtöttük össze.¹⁰ A jó egy éve elfekvő kéziratomat azonban én sem hoztam szóba. Viszonthallgatásomat az e kötet utolsó interjújában¹¹ ecsetelt körülmények mellett Borbándi velem szemben tanúsított bizalma indokolta. Bizonyára megvan az oka arra, hogy elzárkózzék cikkem közlésétől, gondoltam, újra meg újra fölidézve magamban a nemzedékek saját intézményteremtési szerepéről vallott nézetét.

⁸ K. LENGVÉL Zsolt, *Magyar hangulat nyugaton – távirányítva?*, Bécsi Napló 1987/3., 7.

⁹ K. LENGVÉL Zsolt, *Hittűjtés és nyelvhaszn. Jegyzetek a Müncheni Kódex margójára*, Új Látóhatár 39. (1988), 187–195.

¹⁰ *Új Látóhatár 1976–1987. Repertórium*, összeáll. CZIGÁNY Lóránt, mtárs. K. LENGVÉL Zsolt – SZÁSZ Judit Anna, Molnár, München, 1988 [Új Látóhatár 39. (1988), 281–432].

¹¹ „... alternatív és kompromisszum mint történelmi probléma”, 522.

Hamarosan azt is megértettem, hogy miért nem válaszol közvetlenül. Addigra nyomdafestéket látott vitaindítónak szánt cikkem: az eredetileg megcélzottnál szűkebb nyilvánosságban, a müncheni Körvonalak 1988. szeptemberi számában úgymond lezárt egy meg nem kezdett vitát. A „Hagyományteremtés”-ből építkezett – ezért nem közlöm itt újra teljes egészében –, képzettársításokkal utat keresve a német szellemi élet felé. A végén még egyszer bevettem a nyugati magyar öntörvényűség kíváncalmára átfogalmazott síphasonlatot, de ezúttal egy bizonyos intézmény, az Új Látóhatár jövőjére célozva: „Az egyágú hatos-síp körvonalai jelenleg csak időnként villannak elő. Viszont távlata vagy ábrándokban ringató természete – nyugatról nézve – kirajzolódik abban a látomásban, hogy egyszer a magyarságközpontban nem szükségeltetik többé a külhoni nemzetföltés. Emigráns tollforgatók idegenből megtérni készülődnek: felszámolják egyszemélyes műhelyüket s közlik egymással címük változását. Akkor majd eldől, hogy például az Új Látóhatár a nyugati pályatársaktól és nyilvánosságtól is el kell-e búcsúzzon? Szerkesztői és munkatársai hosszan remélt visszaújtukat egy rövid tisztelgés idejére megszakitják Oberlinben vagy Josselinben, Jászi Oszkár, Szabó Zoltán emlékezetére. Állnak mestereik sírja előtt olyan földön, amely számukra sosem vált helyőrségből szálláshellyé, amelyen eszmeharcuk elvonta erejük nagy részét a saját utánpótlás nevelésétől. Ellenben, ha az a magára hagyott, rejtőző, bukdácsoló, vakmerő terveket szövő korosztály addig tősgyökeresen írni és gondolkodni tudó nemzedékké fejlődik, akkor indokolt lesz a kérdés, hogy ne hallassa-e például az Új Látóhatár továbbra is a szavát ott, ahol megalakult?”¹²

1989 augusztusában egyik szokásos magyar intézeti megbeszélésünkön Borbándi közölte velem, hogy az Új Látóhatár azon év decemberében jelenik meg utoljára. Ezután már csak kétszer szembesültem ezzel a döntéssel: először akkor, amikor megérkezett az utolsó szám. „Talán ügyetlenségünk következménye is”, vallotta be az életkorával járó fáradtságára hivatkozó Borbándi, „hogy nem akadtak ifjú segítőtársak”, akik „vállalták volna a munkát, minden anyagi ellenszolgáltatás nélkül. Valószínűleg hiányzott belőlük az a meg szállottság, amellyel a sors megajándékozott minket”.¹³ Hiteles álláspont volt ez, mégha nem is derített fényt arra a körülményre, hogy azokból az ifjú segítőtársakból mindenekelőtt az a fajta anyagi biztonságérzet hiányzott, amelyet az Új Látóhatárnak története kezdetétől a SZER közvetve, majd Molnár József nyomdája és kiadóhivatala közvetlenül nyújtott. E feltétel hiányánál lényegesen többet nyomott a latban az, amit búcsúzóul Molnár is elárult:

¹² K. LENGVÉL Zsolt, *A hatodik síp, avagy távolhat-e a nyugati magyar sajtó szemszöge?*, Körvonalak. A Motolla kulturális melléklete 1988/3., 1.

¹³ BORBÁNDI Gyula, *Isten hozzád...*, Új Látóhatár 40. (1989), 582 (kiemelés: K. L. Zs.; újraközölve: Uo., *Alkony és derengés. Írások a posztémigrációról*, Antológia. Lakitelek, 1999, 185–189).

„Babits Mihály a Nyugat egyik jubileumán azt mondta, hogy egy folyóirat egy generáció műve. Ha ez igaz, akkor be kell látnunk, hogy a mi generációnk ideje lejárt.”¹⁴ Borbándi ugyanezt így fejezte ki: „Ajánlat a folyóirat teljes vagy részleges átvételére mind idekint, mind Magyarországon akadt, nem is egy. Ezeket azonban udvariasan és köszönettel elhárítottuk, mert nem látnunk elegendő biztosítékot arra vonatkozóan, hogy folyóiratunk szelleme és színvonala csorbíthatatlanul megmaradhat.”¹⁵

Az Új Látóhatár megért egy nemzedéknyi időt. És az utódlás lehetőségeit meg kockázatait mérlegelő két lapgazda végül is nem kívánta *másfajta* megszálottságra bízni négy évtizeden át istápoltt szellemi vállalkozását. Néhány napig tartott, amíg elfogadtam, amit a későbbiekben is vallottam: így volt ez rendjén.¹⁶ Belenyugodtam, s ezt megkönnyítette, hogy a Müncheni Magyar Intézetben viszont Bogyay Tamás, Georg Stadtmüller és Horst Glassl igazgatóságainak a távlatában a nemzedékváltás ellenkező előjelű megítélését tapasztaltam.

Kereken tíz év múlva szembesültem másodszor az Új Látóhatárt megszüntető döntéssel. Pomogáts Béla a Bécsi Napló 1999. őszi számában hiányleltárt készített a nyugati magyar kultúráról. Szórványkörüli útján Münchenbe érve úgy vélekedett, hogy „Borbándi Gyula helyét az Új Látóhatár élén átvehette volna K. Lengyel Zsolt, aki a Müncheni Magyar Intézet munkatársaként többszörösen is bizonyította rátermettségét”.¹⁷ A ritka véletlen műve lehetett, hogy e cikk megjelenésekor Borbándi a folyóirat-monográfiáján dolgozott. Előzetesen közölt is belőle egy részletet, mégpedig épp az „utolsó előtti év”-ről.¹⁸ A lap végső szakaszát tárgyaló fejezetét aztán bővített tartalommal tette közzé. A *Nem éltünk hiába* című könyvének utolsó oldalait írta, amikor kezébe került a Magyar Írószövetség akkori elnökének a cikke. Ezután a még mindig rendszeres magyar intézeti beszélgetéseink egyikén múlttisztázásra kért, amelyet Pomogáts utólagos fölvetéséhez kapcsolódva könyvében így foglalt össze: „Ezt a véleményt *ma* én is osztom és megerősíthetem, de a rátermettség nem volt előre látható tíz évvel ezelőtt, amikor a nevezett még csak húszas évei végén járt, tudományos pályafutását éppen hogy elkezdte, és szerkesztői-kiadói képességei még nem bontakozhattak ki. Tény, hogy az utódlás dolgában nem gondoltunk rá, de ő sem adta jelét annak, hogy vállalkozott

¹⁴ MOLNÁR József, *Jubileumi számvetés és a kiadó búcsúja az olvasótól*, Új Látóhatár 40, (1989), 578 (újraközölve: ÜÖ., *A betű szolgálatában. Negyven év az Új Látóhatáért és a nyugati magyar irodalomért. Válogatott írások*, Argumentum, Budapest, 2002, 345–349).

¹⁵ BORBÁNDI, *Isten hozzád*, 582.

¹⁶ Vö. ebben a kötetben: *Szövegtről szavazföld fele. Beszélgetések*, Éger György, 96–97.

¹⁷ POMOGÁTS Béla, *A nyugati magyarság jövője*, Bécsi Napló 1999/5., 3 (újraközölve: *Nyelvünk és Kultúránk* 1999/108., 12–16).

¹⁸ BORBÁNDI Gyula, *Az utolsó előtti év. 1988 az Új Látóhatár történetében*, Hírel 1999/10., 82–91.

volna a folytatásra. Amikor a Pomogáts-cikk megjelenése után erről beszéltem vele, közölte, hogy a gondolat valóban megfordult a fejében, de erre irányuló ajánlatot nem tett, még csak nem is célzott rá, habár szerintem talán össze lehetett volna hozni egy megfelelőnek ígérkező fiatal együtttest, és folytatható lett volna a munka Münchenben, ha nem is teljesen az addigi szellemben és formában.”¹⁹

Célozni ugyan céloztam erre az eshetőségre, egy évtizeddel azelőtt is, a Körvonalakban közölt cikkemmel, és az 1999. október 7-i beszélgetésen is, egykori célzásom elfogadhatatlan nehezékére emlékeztetve, arra, hogy átvételével az Új Látóhatár bizonyos fokú szemléletváltása következett volna be. De ajánlatot egykor valóban nem tettem, ami most már azért is helyesnek bizonyult, mert a Magyar Intézet időközben egy újabb nemzedékváltás pályájára lépett.

5

A nemzedéki kérdés okán ide kívánczik még egy alfejezet a késő emigráns korszak müncheni magyar kulturális életéből. 1984-ben ugyanis beszűkült az ifjúsági szabadegyetem mozgástere a Magyar Katolikus Misszióban, miután pártfogónk, Kalniczky György lemondott a KMEM főtitkári tisztségéről. Előbb egy magánlakásba húzódtunk vissza, majd fokozatosan áthelyeztük szervezési központunkat a Magyar Intézetbe. Az újrakezdés lendületében átneveztük magunkat, de társaságunknak nem adtunk külön nevet.

A Kör négy éven át működött, 1989 tavaszáig szerveztük Szász Judit Anna angol irodalom szakos újságíróval. Jelvénye négy, egymáson fekvő és egy központból az égtájak felé mutató háromágú patkó volt.²⁰ Tehát nem körbehatárolt, hanem nyitott térnek képzeltük el, ahova különböző földrajzi, nyelvi és szellemi tájakról futottak be az utak. Évente öt-tíz alkalommal hívtunk meg írókat, tudósokat, művészeket magyar vagy magyar-német nyelvű vita- és felolvasóestekre, kiállításokra. Magyar kérdéseket kelet-közép-európai és nyugat-európai távlataikban vetettünk föl és vitattunk meg, néha meghívott vendégek nélkül is. Rendezőtársainkat váltogatva tovább ápoltuk kapcsolatainkat a Magyar Katolikus Misszióval, és együttműködtünk az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetemmel. Német nyelvű programjainkkal rendszerint a Haus der Begegnungban, a müncheni kelet-európai emigráncsoportok kulturális találkozóhelyén léptünk föl.

¹⁹ BORBÁNDI Gyula, *Nem éltünk hiába. Az Új Látóhatár négy évtizede*, Európa, Budapest, 2000, 540–541 (kiemelés az eredetiben).

²⁰ Megtekinthető itt: www.emotolla.com/Kultura.html.

Laza hálózatunk hamarosan bővülni kezdett más nyugat-európai vidékeken megkeresett és érdeklődő huszon- meg harmincéves társakkal, Magyarországról kitelepülő vagy ösztöndíjjal kiutazó, akár csak belénk botló bölcsészekkel. Némelyikünk írószárnyait bontogatta; talán érdemes volna a publikált eredményeket összegyűjteni. Mindenesetre függetlenül attól, hogy ki milyen pályát futott be azután, konferenciáink és vitaestjeink akkor lejegyzett és szerkesztett, de még kiadatlan iratanyaga²¹ is alátámasztja Borbándi Gyula azon véleményét, hogy mindez a nyugati magyar „kolóniák” bajorországi helyszínén „a fiatal értelmiségiek szellemi igényeinek kielégítésére”²² történt.

Jellegmeghatározóan járult ehhez hozzá Aradi (Schreiner) József, a kolozsvári Korunk egyik szerkesztője. 1984-ben kitelepült Münchenbe, magával hozva a hetvenes és nyolcvanas évek erdélyi magyar nemzedéki vitáiban szerzett gazdag tapasztalatait. Az ő kivándorlása előtti tevékenységéről is szól egy újabb doktori értekezés, amely majdnem szó szerint átveszi egyik mérvadó publicisztikájának a címét.²³ A disszertáció egyik alaptétele így hangzik: „Mivel a bizonyos közegre írt, bizonyos közeg által megértett és igényelt irodalom más közegben csak részlegesen érthető – kevés kivételtől eltekintve a Magyarországra vagy máshová telepedett szerzők nem jelentettek meg új műveket, legfeljebb eddigi műveiket adták ki újra.”²⁴ Aradi a kivételek közé tartozott. Mindkettőnket vonzotta a nemzedéki probléma egyszerre erdélyi magyar és nyugati magyar szemszögű elmélyítésének a lehetősége, amelyet számtalanszor ki is aknáztunk, gyakran szűk körű összejöveteleinken. Ösztönzéseinek, tanácsainak, bírálatainak írásos nyomát őrzik említett nyilvános ankétjaink, valamint egy kisesszéje, amelyből alább idézek.

Az előző fejezetben idézett Körvonalak a Kör rövid életű időszaki kiadványa volt, Szász Judittal szerkesztettük. Első számában „irodalmi és művészeti”, majd további három alkalommal „kulturális” mellékletként jelent meg 1988-ban a Motolla. Európai magyar ifjúsági lapban, amelyet Krizsán Árpád bécsi és Steinbach Tamás müncheni egyetemi hallgatók 1986-ban alapítottak és 1990-ig adtak ki magyarországi szerkesztőtársak segítségével, évente

²¹ *Helyszínelőadás. A Fial Magyarok Hétvégi Konferenciája 2. és a Kör Születésnapok találkozója* anyagából, München, 1984–1985, gépirat, magántulajdon. Idézetek belőle ebben a kötetben: *Hagyományteremtés*, 27., 29., 74–77. jegyzet.

²² BORBÁNDI Gyula, *Emigráció és Magyarország. A nyugati magyarok a változások éveiben 1985–1995*, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Basel–Budapest, 1996, 97.

²³ MIKLÓS Ágnes Kata, *A szöveztés feltételei. Nemzedékváltási problémák a hetvenes évek romániai magyar irodalmában. Tanulmány*. Komp-Press–Korunk, Kolozsvár, 2010. Vö. *A szöveztés előfeltételeiről* [kerekasztal-beszélgetés; lejegyezte Bretter Zoltán és Aradi József], Korunk 1980/1–2., 41–62.

²⁴ Itt innen idézve: MIKLÓS Ágnes Kata, *Nemzedékváltási problémák a hetvenes évek romániai magyar irodalmában*, <http://doktori.btk.elte.hu/lit/miklosagneskata/tezis.pdf>.

négyszer. A magyar emigráció- és sajtótörténet-írás az 1989-ig terjedő időszak egyik utolsó lapalapításaként tartja nyilván.²⁵ Újabban hozzáférhető teljes anyaga, a honlap bevezetőjében szellemes túlzással „nyugdíjas”-nak nevezett elektronikus kiadásában.²⁶

Olvasom a Kör szép számmal Magyarországról is meghívott előadóinak – e kötetben is közölt²⁷ – névsorát a Körvonalak első számában. „Lehet, hogy útjaink különböző irányba haladnak ezentúl, de mindenképpen úgy, hogy egyszer már kereszteződtek”, írtam jelvényünkre utalva, körünket továbbra is a különféle nézetek alkalmi egybegyűjtésére bátorítva. A magyar kulturális életben csak évekkel később vált gyakorlattá, hogy egyesek útjaik keresztezésére sem voltak hajlandóak. De az ilyen belső elidegenedések előjeleit már 1988 elején érzékelhettük. Máskülönben jegyzetemet nem fejeztem volna be ekképp: „A Körnek azért nincsen neve, mert vonalai mindig is öntörvényűsége voltak hívatottak. Mert a házigazdák mindig azt hitték, hogy az alkotás minősége fontosabb, mint hovatartozása.”²⁸

Ma sem tudom, örvendjek-e vagy méltatlankodjak azon, hogy ezeket a szavakat rövidebb megjelenésük után a magyarországi állambiztonsági szolgálatok munkatársai is olvasták. Újságmellékletünk jóformán nyomdászágú volt még, amikor a Csongrád megyei hivatalban 1988. február 16-án készült jelentés idézett beköszöntőjéből. A kéziratos bejegyzésekkel tarkított, „szigorúan titkos” minősítésű anyaggyűjtés piszkozatából a következő, „Minősítés törölve!” pecséttel ellátott összefoglaló készült:

Ideológiai, politikai diverzió

K. Lengyel Zsolt müncheni hungarológus arról értesíti Takács József szegedi JATE hallgatót, a „Harmadkor” e. diákkiadvány főszerkesztőjét, hogy Münchenben megalakult az „Irodalmi és Tudományos Kör” (Kreis für Literatur und Wissenschaft), melynek ars poetikáját K. Lengyel így fogalmazza meg: „legyen kerete a beszélt szó forgalmának, legyen mondanivaló, olyan, amilyent 1984 óta – többek között – Borbándi Gyula, Derék Pál, Hajnal László Gábor, Hanák Tibor, Mócsi Ferenc, Petri György, Szilágyi Sándor, Szócs Géza hoztak el Münchenbe”.

²⁵ BORBÁNDI, *Emigráció és Magyarország*, 90; NAGY Csaba, *A németországi magyar emigráns sajtó 1945 és 1989 között*, www.pim.hu/object.c893c186-3a70-4eac-b629-1117b31db67b.ivy.

²⁶ Lásd www.emotolla.com/eMotolla.html.

²⁷ *Magyarságkutatás Münchenben. Adatok és gondolatok az Ungarisches Institut München munkájáról*, 151 [39. jegyzet].

²⁸ (KÜZS) [K. LENGYEL Zsolt], *A kör vonalai*, Körvonalak. A Motolla irodalmi és művészeti melléklete 1988/L. 1.

K. Lengyel arra kéri Takácsot, hogy legyen a munkatársuk, s a kör által kiadandó lap állandó rovatához küldjön írást: „a témát te választod, a legújabb és legkorszerűbb eseményekről szóljál!”

Az információ ellenőrzött.

Intézkedés:

- jelentik a BM III/III Csoportfőnökségének
- operatív úton információkat szereznek Takácsnak a „Kör”-rel kapcsolatos elképzeléseiről.²⁹

Feltűnő, hogy a jelentés szerkesztője a Kör jóval számosabb meghívottai közül csak néhányat nevezett meg. A közlési ajánlatra utaló idézet a Takáts József irodalom- és esztétorténnéssel³⁰ folytatott egykori levelezésünk eddig elő nem bukkant darabjából származhatott – vagy pedig azon élénk beszélgetésekből, amelyeket 1987. december 7–8-i szegedi látogatásom idején folytatam vele, nemegyszer több bölcsész egyetemista és utólag még ilyen általánosan sem azonosítható személyek jelenlétében. Takáts végül is nem publikált a Körvonalakban, de máris beindított anyaggyűjtéssel támogatta a Motolla és a Kör még egy közös kiadási tervét, amelybe szegedi találkozásainkon bevattam. Antológia lett volna, „Szigeten” címmel harangoztuk be 1988 folyamán: „Mitől leszek boldogabb egy szigeten? A robinsoni kihívás csábít-e, hogy egy parlagon heverő földön önerőből felépítsem azt a kultúrát, amelyből elszármaztam? Vagy éppen ellenkezőleg – gyökeresen más életformát választok-e, próbára téve a magamban hordozott normák teherbírását?” A Kör nevében terjesztett „Köröző” így folytatódott a Müncheni Magyar Intézet fejleces papírján: „Tervezett kötetünk írásaival egy szövegarchipelagust szeretnénk létrehozni, amelynek flórája a magyar nyelv, más-más talajból eredő, különböző változatokban szárba szökkenő. Témánk: a sziget. Kérdésünk: milyen szigetre vonulnék vissza, ha tehetném, ha szeretném? Olyanra, amelyik nem magyar sziget! Felkért szerzőink Nyugat-Európában, Magyarországon, Romániában, Jugoszláviában, Csehszlovákiában és a Szovjetunióban élnek vagy ott éltek le életük nagy részét. Valamennyien az ötvenes-hatvanas években születtek, tehát élményvilágukat a vízválasztó Ötvenhatra következő időszak határozza meg.”³¹

²⁹ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest. Csongrád – 9 – 33/3/1988. február 17. A piszkozat: Csongrád – 9/1988. február 16., 735/30/117 Csongrád megye, 45 – 78/15 – 9/88 (BM – 40 – 16 – 11 – 781/1-71, 1990. április 7.). Ezúton is köszönöm Takács (későbbi Takáts) Józsefnek, hogy fölhiyta a figyelmemet ezekre a dokumentumokra, és elküldte lényegszövegeit.

³⁰ Két újabb könyv alakú műve: TAKÁTS JÓZSEF, *Módszertani berek. Írások az irodalomtörténet-írásról*, University of Jyväskylä, Jyväskylä, 2006; Ló., *Modern magyar politikai esztétorténné*, Osiris, Budapest, 2007.

³¹ *Köröző: Szigeten. Antológia*, München, 1988, gépirat, magántulajdon.

A rendszerváltozás egyre érzékelhetőbb előszele éppúgy közrejátszott a Motolla és a Körvonalak megszűnésében, mint a nemzedéki kezdeményezésekre jellemző átmenetiség is. Mindehhez társult e vállalkozás sajátlagos eszmei kettőssége: a Motolla a szórványbeli, kisebbségi és magyarországi fiatalokat szólította meg, mind olvasói, mind szerzői szinten, miközben legfőképpen a kelet-közép-európai magyar történetekhez igazodott, amelyeken viszont kulturális melléklete és a „Szigeten” antológiaterv igyekezett túl is lépni. Jóllehet szerkesztőtársainkkal egységesen a második emigráns nemzedékből származtunk, egykori levelezésünkben lapozgatva utólag biztosra veszem, hogy főlap és mellékletének egybenmaradásához előbb-utóbb egy új koncepcionális egyezsége lett volna szükség, ha a Körvonalak 1988 végén, a Motolla pedig 1990 elején meg nem szűnik.

A Körvonalak 4. száma után elsősorban a szerkesztők személyes és szakmai életútjainak újrendeződése miatt nem jelent meg többé. Utolsó számában közöltük Aradi József *Sokadalom* című, az 1984 júliusában rendezett „Fiatal Magyarok Hétvégi Konferenciája 2. Tanulmányi Napok”-ra készült kisesszéjét. „Szövegét négy év múltával is időszerűnek érezzük – írtuk bevezetőjében –, hiszen a Körvonalak a találkozónak nemcsak a jelvényét vitte tovább, hanem igyekszik megőrizni jövő-menő, de semmi esetre sem jöttment szellemiségét.” Aradi annak idején fiatal nyugati magyar bölcészek bemutatkozásának és ismerkedésének hangulati keretét rajzolta meg az alábbi értelemben: „Lehet céltudatosan térferegni a világ négy égtája felé kitérülő sorokon és fertályokon. A sokadalmi menet látszólag körbeforog ugyan (mint a Körvonalak jelvényén látható ringlispil), végső soron mégis tart valahová – és tartozik valahová. A vásárfia, amit hazaviszünk, talán nem a menetelés hangulatának lenyomata, nem is egy tűznyelő vagy erőművész mutatványának emléke. A sokadalom nyertese, aki a párbeszédben, a sokféleség dialógusában találja meg a közös jelentést.”³²

Másfél évtized múlva a Kör tevékenységének a hagyományvonalán alakult ki a Magyar Intézet új rendezvénysorozata, amely 2000-től már nemcsak a szórvány fiatal és idősebb korosztályainak anyanyelvi kulturális igényeit igyekszik kielégíteni, hanem a magyar szépirodalom, zene és művészet értékeit is terjeszti német közönségének a soraiban.³³

³² ARADI JÓZSEF, *Sokadalom* [1984], Körvonalak. A Motolla kulturális melléklete 1988/4., 4.

³³ Lásd ebben a kötetben: 45 éves a Müncheni Magyar Intézet, 203–208; „Kedvem lenne hallgatóként is részt venni ebben a körben”. A Müncheni Magyar Intézet és a Katolikus Magyar Értelmiségi Mozgalom – Pax Romana Müncheni Csoportja közös programjai 2004–2012, 209–215. E programok szöveges és részben fényképes dokumentációja: www.ungarisches-institut.de/programme/rueckblicke.htm.

6

A nyolcvanas évek közepén, ama *közös jelentés* keresése közben még azt gondoltuk, hogy nemigen érdemes az óhaza politikai rendszere ellen küzdeni. Néhány évvel később pedig már azt mondhattuk, hogy nem is szükséges. Méray Tibor, a párizsi Irodalmi Újság főszerkesztője 1989 végén *A harcunkat megharcoltuk* címmel vezércikket írt, amelyben bejelentette, hogy a magyarországi demokratikus átalakulás láttán *felfüggeszti* lapját, de kész arra, hogy újra megjelenesse, ha külső vagy belső erők újra korlátozzák vagy felszámolják a magyar függetlenséget és szabadságot.³⁴ Minél inkább csökkent ennek veszélye, annál életszerűbben töprenghattünk: milyen alkotó feladatokat tartogat a nyugati magyar lét, miután a politikai menekültek megharcolták harcukat és ezt nem is kell újrakezdeniük? Képesek-e a szórványok arra, hogy külhoni társadalmaikkal összefonódva saját értelmiségi célokat fogalmazzanak és valósítsanak meg? És a korábban a politika által terhelt vagy akadályozott kétoldalú viszonyok helyébe milyen kapcsolatok épülnek ki az anyaországi és a nyugati magyarok között?

A néhány évvel azelőtt újszerű, most időszerűvé váló kérdéssor azt jelezte, hogy beértek korábban használt metaforáink – vagy azt, hogy eljárt fölöttük az idő. Mindenesetre a Müncheni Magyar Intézet 30. évfordulóját kedvező alkalomnak véltem arra, hogy tudományos munkatársaként feladatkörének bővítését, egyúttal a magyar–bajor államközi kapcsolatokban való elhelyezését kezdeményezzem, előbb a határokon inneni és túli magyar oldalon. Az Ausztriai Magyar Egyesületek és Szervezetek Központi Szövetsége, amelynek elnöke, Deák Ernő évek óta rokonszenvezett a *Hagyományteremtés* című írásomban a *nyugati magyar kisebbség* számára megrajzolt jövőképpemmel, 1992 szeptemberében „Kisebbségnek lenni nem sors, hanem feladat” címmel tanácskozást szervezett Kismartonban. Előadásomban az intézet mintáján – egy későbbi interjú címét megelőlegezve³⁵ – hangsúlyoztam, hogy a nyugati magyar szigetek annál életképesebbek, minél szorosabban vonják be társadalmi, kulturális, tudományos vagy akár politikai jellegű munkájukba nem magyar környezetüket: „Szigeteinknek szárazföldre kell válniuk, szólt ezért a nyolcvanas évek nyugati magyar nyilvánosságában a más metaforákban is visszavisszatérő figyelmeztetés, ahhoz, hogy a kádárizmus esetleges bukása után is hasznossá és értékessé minősüljenek össznemzeti keretben.”³⁶ Röviddel az-

³⁴ MÉRAY Tibor, *A harcunkat megharcoltuk*, Irodalmi Újság 1989/4., 1–3.

³⁵ Ebben a kötetben: *Szigetről szárazföld felé*, 89.

³⁶ K. LÉNGYEL Zsolt, *Tapasztalatok, tanulságok és területek a harmincéves müncheni Ungarisches Institutban = Kisebbségnek lenni nem sors, hanem feladat. Tanácskozás Kismartonban, 1992. szeptember 19–20.*, Ausztriai Magyar Egyesületek és Szervezetek Központi Szövetsége, Wien, 1992. 40.

előtt, a Magyar Történészek II. Világtalálkozójának 1992. augusztusi budapesti konferenciáján a remélt magyarországi partneri közeg mindkét rétegéhez fordultam, hiszen nyilvánvaló volt, hogy a magyar–bajor intézetté való átalakítás folyamatában a szakmai mellett teljesülnie kell egy általános politikai feltételnek is: „A kétirányú közvetítés egyik eszmei feltétele az, hogy a közvetítő nyelvileg és tárgyismereteiben mindkét oldalon otthon érezze magát, és hogy ezt az állapotot ne megszüntetendő kényszernek, hanem felelősségvállalásra ösztökélő adottságnak érezze. Az UIM [Ungarisches Institut München] ennek az elvárásnak megfelel, hiszen müncheni létét sosem képzelte ideiglenesnek, mint például az Új Látóhatár vagy Párizsban az Irodalmi Újság. A fizikailag vagy szellemileg hazatérő emigráns elit nélküle kondította meg a nyugati magyar történelem végét, hiszen az intézetet eladdig se képesítése, se eszköztára nem hatalmazhatta fel arra, hogy a magyarországi politikai rendszer megdöntésén fáradozzék. Manapság meg ugyanabból az okból nem lehet elsődleges célja a budapesti kormányzat és ellenzékének felmagasztalása vagy lehurrogása. Tehát továbbra sem óhajt világnézeti vagy pártpolitikai szinten működni, tudva tudván, hogy – a Nyugat-Európában bevett szokás szerint – egy magafajta intézetnek politikai tényezőktől megbízatást csak akkor illik elfogadnia, ha azzal szakszerűen sáfárkodik. A tudomány módszereihez már csak azért is ragaszkodik, mert meggyőződése, hogy jól végzett munkájából mindegyik belhoni fél hasznot húzhat.”³⁷

7

Az első ciklusban megfogalmazott kérdés műhelye a megkísérelt válasz szakmai otthonává vált.

A Müncheni Magyar Intézetet 1962-ben emigránsok hozták létre, de kezdetektől több akart lenni, mint a kádári rendszer egyik parányi ellenfele. Amikor 1982 őszén a kötelékébe kerültem, az antikommunista gondolkodásmód és a tág magyarságtudományi szemlélet keveréke fogadott. Újabb tíz év elteltével háromévtizedes múltját fölmutatva, ugyanakkor bizonyos értelemben lezárva kezdtem amellet érvelni, hogy következő fejlődési szakaszában a hungarológia korszerűsítéséért szálljon síkra, és eközben minél közvetlenebb kapcsolatokat teremtsen a munkaterület hátszágával is. E vakmerő lépésre aligha szántam volna el magam, ha Bellavics István, a szegedi Aetas folyóirat egyik alapítója és főszerkesztője, valamint Gecsényi Lajos,

³⁷ K. LÉNGYEL Zsolt, *Hungarológia a harmincéves müncheni Ungarisches Institutban. Mérés és kitekintés 1962–1992*, Korunk 1993/4., 111–112. Az ebben és az előző jegyzetben megadott előadásokból nőtti ki, az itt idézett bekezdések nélkül: *Tőprengés egy müncheni magyar szellemi műhely jövőjén* (ebben a kötetben: 157–163).

a budapesti–győri Levéltári Szemle főszerkesztője nem érzékeltetik még a *vasfüggöny* mögül az intézet iránti szakmai érdeklődés jeleit. E két megkérés eredményeképpen a rendszerváltás előtt és közben jelentek meg Magyarországon az első részletes beszámolók a Müncheni Magyar Intézetről.³⁸

1992-től cikkek és beadványok sorában lényegében három tételt fogalmaztam meg s jártam körül. Abból kiindulva, hogy

a) a külföldi magyar állami kulturális intézeteknek a jövőben nagyobb tudományos szerepet kell vállalniuk,

b) a társadalom- és szellemtörténeti szakágaknak az addigi filológiai-nép-rajzi egyoldalúságot fölszámoló és a kutatási meg oktatási tárgyat széles föld-rajzi távlatba illesztő szerepet kívántam, miközben az ekképp

c) interdiszciplinárisnak és regionális kitekintésűnek elképzelt magyarságtudománytól azt vártam el, hogy ne rekedjen önnön nyelvi-nemzeti határain belül, hanem széles és szilárd nemzetközi kapcsolatrendszerrel ápoljon.

Mindhárom tétel nyitottságról szólt, a harmadik pedig e nemes adott-ság tükrében a magyar állami és a külföldi civil közeg együttműködésének a kérdését is firtatta. Ez különösen azért volt indokolt, mert a budapesti külügyminisztérium 1995-ben bevallotta nem szakmai okból határidő előtt felmondta azt a szerződést, amelyet a Müncheni Magyar Intézet 1993 óta a rendszerváltó Magyarország és a magyar kisebbségek helyzetének német publicisztikai és tudományos megítéléséről szóló elemzésekkel teljesített.³⁹

E próbamenet idején sok hangzatos szó esett a nemzetközi nyilvánosságban a korábbi *keleti tömb* európai integrációjáról. A müncheni magyar–bajor intézet gondolata e határok fölötti egyezkedés szellemi talajából csírázott ki, mégpedig azon eszmecsere keretében, amelyet Ujváry Gábor történésszel az 1991. évi szegedi hungarológiai kongresszus óta a magyar tudományosság nyugati kapcsolatainak a múltjáról és jelenéről folytattunk. Akkoriban a magyarországi szakmai és közéleti sajtóban az előző rendszertől megörökölt külföldi intézethálózat kíváncsú és lehetséges megújításáról cikkeztek. Két-tönn párbeszédében rendhagyó módon fölvetődött az a kérdés is, hogy e cél megközelítéséhez miképp járulhatna hozzá a Müncheni Magyar Intézet. Még szokatlanabbnak tűnt a válaszom: a budapesti kormány tekintse a német egyesületi jog szerint szervezett és bajor állami támogatást élvező intézetet a magyar kulturális külképviselet csatlakozott tagjának, és vállaljon e társult

³⁸ „Intézetünk nem emigráns intézmény” (Beszélgetés K. Lengyel Zsolttal, a müncheni Ungarisches Institut tudományos munkatársával). A beszélgetést Bellavér István készítette, Actas 1988/2., 108–115; Magyar-ságkutatás Münchenben (ebben a kötetben: 141–156).

³⁹ K. LENGYEL ZSOLT, A magyarországi rendszerváltás és a magyar kisebbségek képe a német sajtóban és szakirodalomban 1993–1995, München, 1995, gépirat. Kivonata megjelent németül: Uő., Das Bild der deutschen Publizistik vom Systemwandel in Ungarn, September 1993 – April 1994, Ungarn-Jahrbuch 21. (1993–1994), 89–110. Uő. ebben a kötetben: Szigetről szárazföld felé, 108.

tagság életképességéért anyagi felelősséget is. Ezzel a várva várt korszerűsítés apró, de beszédes jelét adná.

1998 nyarán a kedvező feltételek szerencsés egybeesésének folytán a tágabb témában tudományosan is jártas⁴⁰ közhivatalnok véleményezte és közvetítette a javaslatot a döntéshozók felé. Ha van *szakpolitika*, akkor jó példa rá az, amit Ujváry a Müncheni Magyar Intézet érdekében kulturális minisztériumi tisztségében, döntés-előkészítőként érvényesített. Ritkának mondható olyan eset volt ez, amelyben a politikai szint megszívleli a beosztott szakértők véleményét.

Éppen ideje volt, hogy bekövetkezzék ez a fordulat. A közös továbbfejlesztést immár bajor oldalon is szorgalmazó intézet 1999 elején máig tartó érvénnyel bekerült a Magyar–Bajor Kormányközi Vegyes Bizottság munkatervébe. Azóta költségvetését a bajor és a magyar kormány közösen, mégha nem is egyenlő arányban biztosítja; a magyar–bajor kulturális-tudományos kapcsolatokban ezért is tükröképe a 2001-ben megalakult budapesti Andrassy Egyetemnek. A többéves várakozás légköre árad rám abból az interjúból, amely 1998 őszén, néhány hónappal a diplomáciai föltértekeldés előtt a kölni Deutsche Welle magyar adásában hangzott el. Benne vázoltam az Ungarn-Jahrbuch, intézetünk folyóirata éppen megjelent 23. kötetének tematikai és időrendi súlypontok szerint egyaránt változatos tartalmát, elmondtam, hogy a szerzők szakmai és nemzeti hovatartozása, sőt földolgozási módszerei szerint is sokszínű. Majd nem titkoltam elégedetlenségemet: „Mostanában egyre gyakrabban tűnik úgy, mintha a kétirányú közvetítés célját a lap irányítói és nyugati munkatársai egészében, a magyar szerzők viszont csak felében vállalnák. Az utóbbi években folyamatosan szaporodott a Magyarországról beküldött kéziratok száma, közöttük olyanoké is, amelyeket könnyebb újraírni, mint nyelvileg lektorálni. Ezzel nem is volna túl nagy baj, ha intézetünk közelebbi és távolabbi környezetében nem éreznénk azt, hogy a fordított irányú, vagyis magyarországi befogadás rendkívül esetleges – gondolok itt a német, illetve a külhoni magyar szakmunkákéra, valamint olyan dolgozatokéra, amelyek a magyarságtudományt összetettségében, nem csak irodalmi-nyelvi vonatkozásaiban jelenítik meg. Márpedig a Müncheni Magyar Intézet biztosabb jövőjéhez szemléleti alapjának, vagyis a kettős közvetítés és a tág hungarológia koncepciójának is meg kell erősödnie. És ehhez egy bizonyos időponton túl nem lesz elég, hogy az Ungarn-Jahrbuchban rendszeresen együtt közölnek magyarok és nem magyarok, történészek és iro-

⁴⁰ Vö. UJVÁRY GÁBOR, *A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban”*, Ráció, Budapest, 2010. Legújabbban Uő., *Klebsberg kulturális külpolitikája*, Rubicon 2012/1., 15–22; Uő., *Pozitív válaszok Trianomra. Klebsberg Kuno és Hóman Bálint kulturális politikája*, Korunk 2012/11., 66–75.

dalomtudósok. A szerkesztőség nem nyithat örökké olyan partnerek előtt kaput, akikre nem az a jellemző, hogy felkeresik, együttműködésre hívják s tárt karokkal fogadják az idegenből és más bölcsész szakterületről jött érdeklődőt. Mi sokszínűsége törekszünk, de nem mindenáron. Ha az ár az, hogy egy tulajdonképpen zárt szellemi közeget léptessünk ki zártságából, akkor előbb-utóbb más programot kell kidolgoznunk magunknak.”⁴¹

E mondatok hangulatában megmártózva mérlegelem az intézet létbizonytalanságaiért busásan kárpótló eredményt: nem kellett másba fogunk. Így tovább írhattam e kötet harmadik könyvét is.

8

Az 1980-as évek első felében a müncheni Ludwig-Maximilians-Universität Kelet- és Délkelet-Európai Történeti Intézetének egyetemista tagjai az egyik kimondatlan beosztási szabály szerint két csoportra oszlottak: a német, illetve németországi születésűekére, és azokéra, akik a tanszék által tartalmilag átfogott nagytérségből vándoroltak ki. A szak szélesebb környezetében a már befutott kutatók és oktatók szintjén is érzékelhető volt, hogy a származás a szakmai megbízhatatlanság gyanúját is fölkelthette – főleg azokkal szemben, akik nemcsak valamelyik emigráns közegből léptek a német Kelet-Európa-tanulmányok színterére, hanem ráadásul szülőföldjük történelmével foglalkoztak. A nyugati magyar tudományos munka megítélésének e tudományon kívüli szempontját később beleszőttem a Münchener Magyar Intézet 30. évfordulóján tartott budapesti előadásomba: „Az UIM munkatervének integrációs szellemű kibővítéséhez a másik oldal bizalma legalább annyira elodázhatatlan, mint a magyaré. Sok függ attól, milyen mértékben sikerül német partnereit meggyőznie afelől, hogy egy történetíró vagy politológus nyugati magyar létre nem haza-, hanem tárgyszeretéből közelít hungarológiai kérdésekhez.”⁴² A haza- és a tárgyszeretet szembeállítás ma is elgondolkodtat, és olybá tűnik, hogy a német érzület és szóhasználat egykori hatásának a lenyomata volt egyetemi éveim e viszonylatban jóval kedvezőbb tapasztalatai után. Ugyanis tanáraim, elsősorban Edgar Hösch tanszékvezető és Horst Glassl kollégája, a Magyar Intézet akkori igazgatója nem vették zokon, hogy erdélyi háttérrel a transzszilvanizmusról írtam disszertációm.⁴³

⁴¹ Elhangzott a kölni Deutsche Welle 1998. október 22-i magyar adásában. Nyomtatásban: *A közvetítő hungarológia müncheni fóruma. Vincze András beszélgetése K. Lengyel Zsolttal*, Bécsi Napló 1998/6., 9 (rövidítve: M. Gy.: *A magyarságtudat müncheni fóruma*, Életünk [München] 1999/1., 3).

⁴² K. LENGYEL, *Hungarológia a harmincéves müncheni Ungarisches Institutban*, 112.

⁴³ Zsolt K. LENGYEL, *Auf der Suche nach dem Kompromiß. Ursprünge und Gestalten des frühen Transsilvanismus 1918–1928*, UIM, München, 1993 (Studia Hungarica 41).

A müncheni tanszék és a személyzetével hozzászatolt Magyar Intézet türelmes légkörében mestereimet is szabadon választhattam. Tanáraim azt is eltűrték, hogy a munkaterületüktől távolabb eső kisebbség-, emigráció- és tudománytörténeti témáimmal olyan magyar személyiségek hatása alá kerültem, akiknek két alapelve a német tudományosságban akkor már régóta vitatott volt: a közösségi tájékozódás és az ebből következő, a nemzeti, illetve nemzettörténeti kérdések mezőnyében érvényesítendő tematikai-módszertani hiánypótlás céljáról van szó, amelyet Bogyay Tamás, Borbándi Gyula, Jakó Zsigmond és Szabó T. Attila munkásságából olvastam ki.⁴⁴ Az a mód, ahogyan mások, de főleg maguk köz- és szakírásától mind a négyen számon kérték az eszményi esetben társadalmi hatású erkölcsi kötelezettséget is, hitelessé s egyben rokonszenvessé tette számomra szemléletüket. Ugyanis egyikük sem állt meg a nemzet határainál, ha mégoly erőteljesen is jelentkeztek műveikben a magyar vonzatok.

A hiánypótlás kívánalmát szemléltető két korai – és személyes vonzatú – példám egyike a Müncheni Magyar Intézet e kötetben bemutatott *Erdély és szomszédjai* című tanulmánygyűjteménye,⁴⁵ amely azért készült Szabó T. Attila 80. és Jakó Zsigmond 70. születésnapjára, ezzel a címmel és nyolc országba kiküldött szerzői fölkérések útján, mivel 1986-ban Romániában a két tudós nyilvános ünnepléséről éppúgy nem lehetett szó, mint a regionális kapcsolattörténetek nemzetközi és párbeszédese megvitatásáról. Niederhauser Emil jó tíz évvel később, Jakó újabb kerek évfordulójának kapcsán megjegyezte, hogy az előző alkalommal „a müncheni magyarok pótolták” a hiányt a *Szabó–Jakó-Festschrift*tel, amiről „persze idehaza nem illett tudomást venni”.⁴⁶ Apró pontosítással némi fény vethető a késő pártállami tudománypolitika erdélyi témák iránt erősödő érdeklődésére: a Kiadói Főigazgatóság – szakmai berkekből beküldött ajánlás alapján – 1988-ban a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat frankfurti kirendeltsége révén 70 példányt vásárolt a kiadványból.⁴⁷ E köteteknek átadásuk után nyoma veszett, s azóta se derült ki, mire használták

⁴⁴ A tudománytörténet-írás legutóbb az Új Látóhatár szerkesztőjének régi tanulmányában méltatta az egykor újszerű elemzés mód időtálló értékét: BORBÁNDI Gyula, *A Horthy-rendszer anatómiája*, Új Látóhatár 32. (1981), 139–158. A két világháború közötti Magyarország politikai rendszeréről folyó nemzetközi szakmai viták egyik alaptételeként hosszan idézi ROSSICS Ignác, *A Horthy-rendszer jellege. Historiográfiai áttekintés*, Korunk 2012/10, 9–10.

⁴⁵ *Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó*, I–II., szerk. KÁLMÁN BENDA – THOMAS VON BOGYAY – HORST GLASSL – ZSOLT K. LENCVEL, UfM, München, 1987–1988 (Studia Hungarica 31–32). Vö. ebben a kötetben: *Magyarsághutató Münchenben*, 141–156; *A múlt jelen ideje. Szabó T. Attila emlékezetének és Jakó Zsigmondnak*, 251–260.

⁴⁶ NIEDERHAUSER Emil, *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára [...]*, Regio 1997/2., 207.

⁴⁷ Müncheni Magyar Intézet (Regensburg), Irattár IV/160: Szabó–Jakó-Festschrift, Briefwechsel 1985–1989.

föl őket a művelődési minisztérium illetékesei. Mindenesetre utólag végképp alaptalannak bizonyultak annak az idősebb budapesti történész kollégának a kételyei, aki szerény öntudatossággal jó előre lemondott a *Festschrift*-ben való részvételről, mondván, hogy bokros intézeti teendői miatt nem tudná határidőre megírni tanulmányát, hiszen például most, azaz 1985 tavaszán éppen a Népszabadságba kell napokon belül leadnia egy cikket.

A másik példám a Keleten tiltott, és ezért Nyugaton kiemelt figyelemben részesített témához, a moldvai csángókhoz vezet. A nyolcvanas évek Romániájában különösen sanyarú helyzetükre a német Kelet-Európa-szakértők is fölfigyeltek. 1983-ban az első ilyen jellegű fölkérést elfogadva kutatástörténeti beszámolót tartottam róluk a müncheni tanszék kisebbségkutatási szimpóziumán. Német szövegemet továbbírtam, de elővigyázatosságból nem jelentettem meg.⁴⁸ Minthogy azonban ennek ellenére kitiltottak Romániából, a későbbiekben újra elővettem a témát, és publikáltam is egyes részkérdéseiről.⁴⁹ E magyar nyelvű írások egyike, amely 1990-ben a csíksomlyói pünkösdi búcsú szent és profán elemeinek a viszonyára kérdezett rá, ebben a kötetben is olvasható⁵⁰ – nem utolsósorban azért, mert tárgyának mai kiváló ismerője volt az első lektora. „Tizenöt éve tartó kutatás keretében azt vizsgálom – emlékezett vissza 2005-ben Mohay Tamás –, hogyan találkozik össze ebben az ünnepben a vallási hagyomány és a nemzeti önkifejezésre törekvés.”⁵¹ A budapesti néprajztudós állhatatos munkájának a végeredményeit 2009-ben megjelent monográfiájában tette közzé, megállapítva: a csíksomlyói búcsú mintaszerű választ ad arra a két kérdésre, hogy miként szakralizálódik a nemzettudat, és hogyan profanizálódik a vallási hagyomány.⁵²

Az 1980-as évek második felében Magyarországon egy új, korszerű csángókutatás kezdte a tiltás, majd a tűrés határait a támogatottság felé átlépni. E folyamat visszafordíthatatlanságát jelezte a kétkötetes *Moldvai csángó-magyar okmánytár*, amelynek egyik összegyűjtője és szerkesztője, Benda Kálmán bevezető tanulmányának német változatát Münchenben is kiadta.⁵³ A transz-

⁴⁸ Zsolt K. LENGVEL, *Die Csángó als Sonderproblem*, gépirat [München, 1983]; Uő., *Ursprung und Ethnizität der Moldauer-Csángo. Ein Forschungsbericht*, gépirat [München, 1989].

⁴⁹ K. LENGVEL Zsolt, *Hitújítás és nyelvörzés. Jegyzetek a Müncheni Kódex margójára*, Új Látóhatár 39. (1988), 187–195; Uő., *Lakatos Demeter mappája* = LAKATOS Demeter, *Csángó strófák. Válogatott versek*, szerk., s. a. r., bev. K. LENGVEL Zsolt – SZABÓ T. Ádám – SZÁSZ Judit Anna, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1988, 7–13 (újraközölve: EF-Lapok. Közéleti-politikai kiadvány 1988/6–7–8., 69–71).

⁵⁰ *Hozzászólás a csíksomlyói búcsú kérdéséhez*.

⁵¹ MOHAY Tamás, *Egy ünnep alapjai: a csíksomlyói pünkösdi búcsú új megvilágításban*, Keresztény Magvető 2005/2., 107.

⁵² MOHAY Tamás, *A csíksomlyói pünkösdi búcsújárás. Történet, eredet, hagyomány*, L'Harmattan, Budapest, 2009, 258.

⁵³ *Moldvai csángó-magyar okmánytár 1467–1706*, 1–11., szerk., bev., jegyz. BENDA Kálmán, Magyar-sággkutató Intézet, Budapest, 1989; Kálmán BENDA, *Die Moldau-Ungarn (csángó) im 16.–17. Jahrhundert*,

szilvanizmus- és a neoabszolutizmus-kutatás viszont jó ideig a magam kedvenc szempontjai szerint sem lendült be a korszakváltó 1990-es év után. E régi és új témámban csakis a nemzeti látószög felülvizsgálata és tágítása kecsegtetett új tudományos fölismerésekkel. Ugyanakkor mindkettőben megtapasztalhattam, amit Bogay Tamás tudományos életrajza tanúsított: a hiánypótlás akkor nyeri el teljes értelmét, ha a nem magyar szakmai világ felé is akként mutatkozik meg.

9

A Müncheni Magyar Intézet a német közegbe való betago-lódással nem végleges állapotba, hanem egy olyan folyamatba került, amelyet változékony külső és belső feltételek hol kedvezően, hol hátrányosan befolyásoltak. A kis munkatársi csapathoz már 1990-ben, egyetemista korában csatlakozott Ralf Thomas Göllner erdélyi szász–székely származású politológus, későbbi elnökségi tag, aki pályatársi szakértelmét és megbízhatóságát akkor is kinyilvánította, ha történetesen minden súlyával fölvetődött a kérdés: mire való egy magyar intézet bajor földön?³⁴ Miután tevékenységi körünk a magyar állami támogatás nagyvonalú fölajánlása folytán 2000-től kulturális rendezvényekkel bővült, a válasz keresésébe tudtuk nélkül is bevontuk a magyar klasszikus, könnyű-, világ- és népzene több élvonalbeli képviselőjét is, az egyidejűleg intézeti közösségünkbe lépett Busa Krisztina egyre pótolhatatlanabb programalkotói és szervezői közreműködésével.³⁵ Egy szándéktalanul kétértelmű mondat miatt most azt a férfit említem meg művészvendégeink közül, akinek a nevével az olvasó talán a legkevésbé számolt találkozni e kötet lapjain.

Egy budapesti kávéházban végeztük el az utolsó simításokat a műsor forgatókönyvén. Amikor fizetni készültem, „Művész úr” közbelépett, s kérdő tekintetemre felém mormogta: „Igazgató úr, én itthon vagyok.” Müncheni zongoraestjét 2001. november 25-én rendeztük „A rocktól a színházig. Egy

Südost-Forschungen 47, (1988), 37–86. Benda bevezetőjében azt írta, hogy „Lengyel Zsolt (München) szerkesztésében készül a csángó-kérdés teljes bibliográfiája” (UG., *A moldvai magyarok [csángók] a XVI–XVIII. században = Moldvai csángó-magyar okmánytár*, I, 9–51, 13. jegyzet). Ebből annyi igaz volt, hogy a 48. jegyzetben feltüntetett tanulmányok óta folyamatosan gyűjtöttem a moldvai csángókra vonatkozó nemzetközi szakirodalmat. A teljes bibliográfia azonban jóval később készült el és jelent meg egy többszerzős kiadványban, benne könyvészetem is: *A moldvai csángók bibliográfiája*, összeáll. ILYÉS Sándor, Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2006.

³⁴ Ilyen helyzet alakult ki például az alább szóba hozandó regensburgi átköltözés időszakában. Vö. Ralf Thomas GÖLLNER – Zsolt K. LENGYEL, *Präsentation des Ungarischen Instituts anlässlich seiner Begrüßung im Wissenschaftszentrum Ost- und Südosteuropa Regensburg*, 4. Dezember 2009, Ungarn-Jahrbuch 30. (2009–2010), 336–339.

³⁵ BUSA Krisztina, *A Müncheni Magyar Intézet tudományszervezői és kulturális tevékenysége 2000–2008*, Hungarológiai Évkönyv 2009/1., 81–86.

budapesti zeneszerző: multimediális blues est Presser Gáborral⁵⁶ címmel. A hallgatóság már a második számtól, a *Ringasd el magad* első hangjegyeitől szinte egy emberként tapsolta a ritmust s énekelt. Ilyet még nem hallott s nem látott, áradozott a beszélgetős koncert végén a helyszínt rendelkezésünkre bocsátó társszervező hölgy, pedig München e műfajban egyik legelőkelőbb koncertterméből tolongtunk kifelé. Legkésőbb azóta úgy vélem, hogy egy magyar intézetnek bajor földön az is a dolga, hogy örömet szerezzen, és az így otthont teremtő vagy őrző magyarok örömeiben a németeket is részesítse.

Előbb nem hittem el, majd restelltem, hogy ennek az örömnak magyar oldalon nem örvendett mindenki azok közül, akiknek már tisztségük okán is megóvniuk kellett volna ezt a helyi adottságot. Münchenben, az európai kulturális élet egyik központjában az évezred első éveiben a Magyar Köztársaság főkonzulátusa és a Magyar Intézet rendeztek a német közeget is megszólító magyar vonatkozású művészeti programokat, gyakran közösen. Ez a páros a kelet-közép-európai szomszéd államok helyi, sőt a bajorországi tartományon kívüli külképviseletével is összehasonlítva behozhatatlannak tűnő előnyre tett szert. Az intézet ennek ellenére jobbára kiszorult előbb a kulturális rendezvényszervezés pástjáról, majd részlegesen a bajor fővárosból is. E kétlépcsős folyamat a müncheni magyar főkonzulátus 2003-ban kinevezett vezetőjének kezdeményezésére indult el 2005-ben, és 2006-ban hivatalba lépő utódjának ráhatásával zárult le újabb három év elteltével.

2009 októberében magyarul és németül kiadott sajtótájékoztatónkban bejelentettük, hogy az „Ungarisches Institut München / Müncheni Magyar Intézet, az 1962-ben alapított, azonos nevű bejegyzett egyesület tudományos és kulturális intézménye Münchenből Regensburgba költözik, ahol 4. intézetként csatlakozik a Regensburgi Kelet- és Délkelet-Európai Tudományos Központhoz (*Wissenschaftszentrum Ost- und Südosteuropa*)”.⁵⁷ Erről az intézet elnöksége határozott az egyesületi közgyűlés felhatalmazásával, a müncheni Tudományos, Kutatási és Művészeti Államminisztérium nyomatékos ajánlatára, valamint a budapesti Oktatási és Kulturális Minisztérium jóindulatú beleegyezésével. A döntést megkönnyítette, hogy a hivatalos magyar álláspontban – az évtizeddel korábbi magyar–bajor bővítéskor tapasztalt módhoz hasonlóan – tárgyszerű szakpolitika nyilvánult meg, amelyért Monok István művelődéstörténész, az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatója külső tanácsadójaként és az intézet vegyes összetételű kuratóriumának az elnökeként döntő mértékben szállt síkra. Az átköltöztetésre azon még be nem fejeződött intézkedéssorozatban került sor, amellyel a bajor kormány Regensburgot a német Kelet-, Kelet-Közép- és Délkelet-Európával foglalkozó tudományos

⁵⁶ Lásd www.ungarisches-institut.de/programme/2001/buk-e2001-14.htm.

⁵⁷ Lásd www.ungarisches-institut.de/institut/presse/2009u.htm.

kutatás és felsőoktatás központjává kívánja fejleszteni. A bajor szakmai indoklás joggal hivatkozott arra, hogy a 2007-ben szintén az Isar mellől a Duna menti felsőpfalzi városba áthelyezett másik három szakintézet, az Institut für Ostrecht, az Osteuropa-Institut és a Südost-Institut, valamint a Regensburgi Egyetem nem fedte le kellő mértékben a magyar tematikát.

Az intézet eddig a legértelmesebb: a kétoldalúan önálló hiánypótlás esélyének nem remélt ajándékát csikarta ki történetének legújabb és egyszerre két helyszínen jelentkező kihívásából. Regensburgban a Tudományos Központ és – 2010-től – az egyetem társult intézeteként a kutatásban és a felsőoktatásban németül, illetve német irányban tevékenykedik, könyvkiadással, nyilvános előadásokkal, könyvtári és hagyatéki hungarika-gyűjteményekkel. Folytatja a Regensburgi Egyetemen 2005-ben beindított,⁵⁸ de 2010-ben első körben befejeződött magyar nyelvtanfolyamokat, amelyek mellett történet- és politikatudományi, valamint országismereti kurzusokat tart; mindez beépül a Hungaricum nevű tanszék- és tudományközi képzésbe.⁵⁹ Az egyesület pedig megtartotta az 1963. március 15-i cégbíróági bejegyzése óta müncheni székhelyét, amely 2009 őszétől azonos a Magyar Katolikus Misszióéval. A regensburgi intézeti személyzet ennek keretében rendezi továbbra is a magyar nyelvű előadásokat, újabban együttműködve a misszió egyik legrégebbi, több mint négy évtizede működő csoportjával, a Hétvégi Magyar Iskolával.⁶⁰ A Münchener Magyar Intézet Egyesület a magyar nyelv megőrzésének a délnémet térségben növekvő és tartós szükségletét tapasztalva 2010-ben belépett az ECL Konzorcium európai nyelveket képviselő intézmények szövetségébe (*European Consortium for the Certificate of Attainment in Modern Languages*). Azóta a németországi ECL-központ berlini képviselőjén, valamint a konzorcium székhelyén, a Pécsi Tudományegyetem Idegen Nyelvi Titkárságán bejegyzett nyelvvizsgaközpontot tart fenn a Hétvégi Magyar Iskolával együtt. Az eddig lehetséges három alkalommal többnyire a szórványiskola diákjai és a Hungaricum nyelvtanfolyamainak a résztvevői vizsgáztak CI-fokon, mind igen jó vagy kitűnő eredménnyel.

Tehát az intézet regensburgi átköltözése – saját szemszögéből – a hungarológia fejlődését hivatott előmozdítani, oly módon, hogy e munkaterületet

⁵⁸ MARTON Enikő, *Beszámoló egy új hungarológiai műhely születéséről*, Hungarológiai Évkönyv 2007/1., 178–184.

⁵⁹ Újabb összefoglaló a Hungaricum 2010–2012 közötti programjáról: BUSA Krisztina, *Magyar Intézet a Regensburgi Kelet- és Délkelet-Európai Tudományos Központban. Hungaricum kiegészítő képzés a Regensburgi Egyetemen*, Őrszavak. A Nyugat-Európai Országos Magyar Szervezetek Szövetségének negyedévenkénti online lapja 2012. ősz, <http://orszavak.nyeomszsz.org/pdf/KalloKatalinHungaricum.pdf>.

⁶⁰ KALLO-ENGVEL Katalin, *A Münchener Hétvégi Magyar Iskola működéséről*, Őrszavak. A Nyugat-Európai Országos Magyar Szervezetek Szövetségének negyedévenkénti online lapja 2011. szeptember, www.nyeomszsz.org/orszavak/pdf/MunchenEngvelKat.pdf.

interdiszciplináris és a nyelvközvetítést magában foglaló regionális tudományként iparkodik megjeleníteni és hasznosítani egyfelől a német Kelet-, Kelet-Közép- és Délkelet-Európa-tanulmányok egyik bajorországi központjában, másfelől a 120 000 lélekszámúra becsült németországi magyar szórványközösségek valószínűleg legnagyobb körzetében.⁶¹ A magyar nyelv ápolása, oktatása és terjesztése úgy köti össze Münchent és Regensburgot, az egyesületet és az intézetet, hogy közben egyaránt szolgálja a bajor tudománypolitikát és a magyar szórványpolitikát.

10

E kötet szerzői munkálatai Münchenben kezdődtek meg, és – napra pontosan a Magyar Intézet 1962. december 12-i alakuló ülésének 50. évfordulóján – Regensburgban fejeződtek be. Szöveggondozása során a következő idézetet is ellenőriztem: „A megmaradáshoz megértő türelem kell, hiszen a türelmetlen embert, nyelvet, kultúrát környezete kivetí, s előbb-utóbb maga ássa meg önnön vermét.”⁶² Szabó T. Ádám szavait újraolvasva sejlett fel, hogy e türelmet mindkét válfajában visszavetíthetem azon időszakra, amelyet e bevezető 1982-től tízéves léptékkal, évfordulótól évfordulóig haladva fog át: *elfogadlam*, hogy az intézet bajor oldalon túl magyarnak, míg a magyaron túl bajornak tűnt. Ugyanakkor arra *vártam*, hogy ez a megítélési mód megváltozzék.

A 40. évfordulón túl, az intézet magyar–bajor kiépítését követően számos baráti tanáccsal láttak el Magyarországon. Kettő különösen mélyen ragadt meg az emlékezetemben. Az egyik arra ösztökélt, hogy rendszeresen kopogtassak a magyar külügyi tudománypolitika és kultúrdiplomácia előszobáinak – és még inkább társalgóinak – az ajtaján. A másik arra figyelmeztetett, hogy ugyanott, a folyosó falain innen s túl vannak, akik rosszállják, ha intézeti ügyekben túl gyakran jelenek meg Budapesten. Az arany középutat mindegyre eltévesztve, de legalább keresve minden adandó alkalmat megragadtam, hogy interjúkban és előadásokban, valamint hivatali úton beterveztet munkabeszámolóokban közöljem: mit tesz és mit nem tesz a Münchener Magyar Intézet, és mire törekszik még. Erről más szerzők is tájékoztatták a magyar írott és elektronikus sajtó nyilvánosságát.⁶³

⁶¹ A Németországi Magyar Szervezetek Szövetsége főlmérése szerint 75 százaléka Bayern, Baden-Württemberg és Hessen tartományokban él: www.buod.de/index.php/de/ungarn-in-deutschland/übersicht.

⁶² Az emelkedettség szöszölője. Búcsú Szabó T. Ádámól, 265. Eredeti lelőhelye: SZABÓ T. Ádám, *Egy ember lexikont ír*, Hátér 1986–1987/1., 45.

⁶³ Példák az elmúlt tizenöt évből: BORRANI Gyula, *A Münchener Magyar Intézet*, Hítel 2009/11., 55–63; GOZOS Ákos, *Magyarságtudományi központ Regensburgban*, Élet és Tudomány 2011/33., 1028; GOZOS Á[kos], *Magyarságtudomány és tehetség gondozás Regensburgban*, <http://geniuszportal.hu/content/>

2002. december 2-án, a 40. évforduló müncheni ünnepélyén a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának politikai államtitkára e kötet egyik interjújának végkicsengésére utalva⁶⁴ ekképp méltatta a magyar–bajor együttműködés újszerű megnyilvánulását: „Éppen öt évvel ezelőtt, egy elsősorban a rendszerváltozás utáni időszak ellentmondásait taglaló nyilatkozatában fogalmazott úgy K. Lengyel Zsolt, hogy újabb öt év elteltével kötve sem fogja elhinni, hogy nem érett meg az idő egy tiszta állásfoglalásra arról, hogy van-e létjogosultsága egy nem tisztán budapesti, kormányzati forrásból gazdálkodó magyar intézet külföldi magyar kulturális intézetként való kezelésének. Nos, az elmúlt évek nehéz és sokszor sziszifuszi munkája megteremtette a közös fenntartású Müncheni Magyar Intézet finanszírozási és működtetési modelljét. Jól tudjuk, hogy az intézmény szervezete tovább fejlődik, hogy meg kell felelnie a bajor környezet integrációs kihívásainak, de az alapkérdésre mégis *igen* volt a válasz. Létezik ilyen, közös fenntartású magyar intézet!” Alig hogy föllélegezett e kijelentés hallatán, a közönség egy újabb súlyos kérdéssel szembesült: „Hogyan tudjuk elérni, hogy a Müncheni Magyar Intézet kiadványaiban felhalmozott ismeretek az eddigieknél erősebben beépüljenek a magyarországi oktatási és tudományos gyakorlatba? Hogyan lehet növelni az intézet általános ismertségét és erősíteni magyarországi elfogadottságát? Hogyan tudjuk a magyar integrációs folyamat utolsó fázisában és az európai integráció szorgalmas munkát adó, nehéz hétköznapijaiban jobban kihasználni a Müncheni Magyar Intézet sokoldalú közvetítő szerepét?”⁶⁵

E fölvetés magyarországi utóéletéről az 50. évfordulóhoz közeledve két elgondolkodtató példa kívánczik tollhegyre. A Müncheni Magyar Intézetről nem vesz tudomást, így az imént idézett összetett kérdésre még elvileg sem tér ki a jelzett időszakban nyolc éven át berlini magyar kultúrdiplomata *Régi és új pozíciók a magyar kultúra németországi megjelenésében: 1989–2009* című, kétszer is publikált közleménye.⁶⁶ A másik eset a 2011 augusztusában Kolozs-

magyarsagtudomány-es-telhetseggondozas-regensburgban; LÁSCZI Ágnes, *Határok nélkül. Hungarológiai központ Regensburgban*, MR 1 Kossuth Rádió, 2011. augusztus 24–25.; [ALBIN LÁKACS, *Ungarisches Institut in Regensburg*], MR 4. Deutsches Hörfunkprogramm, 2012. szeptember 5.; RÖZSA Mária, *A müncheni Ungarn-Jahrbuch*, Nagyvilág 1997/1–2., 147–150; SAÁD József, *Mit ér a másság, ha külföldi magyar? Gondolatok a Müncheni Magyar Intézetről*, Valóság 1999/3., 11–29.

⁶⁴ Szegetről szárazföld felé, 111.

⁶⁵ KOLSI László, *Köszöntő a Müncheni Magyar Intézet megalakulásának 40. évfordulóján 2002. december 2-án tartott ünnepségen és Horst Glassl professzor Pro Cultura Hungarica emléklappal való kitüntetése alkalmából*, gépirat, Müncheni Magyar Intézet (Regensburg), Irattár VII/79; *Veranstaltungen 2002*. Megjelent német fordításban: Uő., *Ansprache anlässlich des 40. Jahrestages der Gründung des Ungarischen Instituts München und der Verleihung der Gedenkplakette Pro Cultura Hungarica an Herrn Professor Horst Glassl*, *Ungarn-Jahrbuch* 26. (2002–2003), 297–300, idézet: 298–299.

⁶⁶ MASÁT András, *Régi és új pozíciók a magyar kultúra németországi megjelenésében: 1989–2009*, *Külgügyi Szemle* 2009/3., 86–107. Rövidítve Uő., *A magyar–német kulturális kapcsolatok húsz éve*, *Európai Utas* 2009/2., 59–63.

várt megrendezett VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson kezdődött. Ebből az alkalomból budapesti újság, rádió és internetportál ismertette az intézet magyarságtudományi programját, főleg Hungaricum képzését.⁶⁷ Minderről magam is szóltam kolozsvári előadásomban.⁶⁸ A közönség sorai-ban ült a Balassi Intézet főigazgatója is, aki egy évvel később a Korunkban *Mit ér a kulturális diplomácia, ha magyar?* címmel eszméletörténeti és tudománypolitikai fejtegetéseken nyugvó körképet fest a távolabbi és közelebbi múltból, a mából a közvetlen jövőbe kitekintve. Bár – helyesen – úgy véli, hogy Németország központi szerepet játszik a magyarságkép külföldi alakításában, cikkében a neve sem szerepel Regensburgnak.⁶⁹

Amikor a kolozsvári lapszám megérkezett, éppen a modularizált Hungaricum új tanrendjét tárgyalta és hagyta jóvá a regensburgi egyetem filológiai kara, majd szenátusa.⁷⁰ Ez a köztes siker nem következett volna be azon többrendbeli támogatás nélkül, amelyet a Balassi Intézet a magyar kormány nevében évek óta a Münchener Magyar Intézetnek nyújt. Mégis – vagy talán éppen ezért – eszembe juttatja azt az 1999-ben Budapesten megjelent magvas tanulmányt, amely a *Mit ér a másság, ha külföldi magyar?* ritka problémá-érzékenységre valló címmel „a nyugati magyarság szellemi teljesítményeinek magyarországi integrálódásával” foglalkozik, és ebből a szempontból is értékeli az intézet addigi tevékenységét.⁷¹ Egy másik ide gyűrűző emlékem föl-idézi a 2003 elején egy nyugat-európai magyar állami kulturális intézetben tett látogatásom egyik jelenetét. „Na, és téged ki küldött ki?” – szegezte nekem a beszélgetés legelején éppolyan váratlan, mint őszinte kérdését a müncheni személyi szerkezetet sem ismerő igazgatótárs. Akkor kezdtem megérteni azt a fölfogást, amelyre a fennebb említett baráti tanácsok két különböző nézetből céloztak: a magyar kultúra nyugati határon kívüli terjesztői egy belső és egy külső körbe oszthatók, amelyek között átjárás létezhet, átfedés azonban nem. Ezzel a számtalanszor ellenőrzött láttelettel elő sem hozakodnék, ha a bajor térfélen viszont az intézetet időnként nem sorolnák éppenséggel a belső körbe, anélkül, hogy egyúttal úgy bánnának vele, mintha diplomáciai védettséget élvezne. A regensburgi Tudományos Központban nincs még egy olyan létesítmény, amely egy ország, illetve nemzet nevét viselné. A Magyar Intézet viszont fejlécével és – a bajor főfinanszírozó által egyébként

⁶⁷ Gözön, *Magyarságtudományi központ Regensburgban*; G[özön], *Magyarságtudomány és tehetségmondás Regensburgban*; L[áncz]: *Határok nélkül*.

⁶⁸ Ebben a kötetben: *Hungarika-kutatás és hungarológia Németországban*, 243–248.

⁶⁹ HATVOS PÁL, *Mit ér a kulturális diplomácia, ha magyar?*, *Korunk* 2012/10. 3–11, különösen: 8.

⁷⁰ Ordnung für die studienbegleitende Ausbildung in ungarischer Sprache und Landeskunde (Hungaricum) an der Universität Regensburg, 24. Oktober 2012. Rectori kihirdetése e sorok írásakor folyamatban volt.

⁷¹ SAAD, *L. m.*, 26.

mindig örömmel fogadott – magyarországi anyagi támogatásával diplomáciai rang nélkül is a magyar nemzeti külképviselet részének tűnik föl néha.

Mindemellett a képlet valójában sokkal egyszerűbb. A Magyar Intézet önmagát képviseli, de örvend, ha Magyarország megromlott németországi hírnevének az időszakában egyszerre mind magyar, mind bajor ügyet fölkarolhat. Ez történt a Hungaricum tanrendi véglegesítésével, amellyel egy újabb lépést tett a tág hungarológia új egyetemi megalapozása felé. Ezt a célt Münchenben döntő mértékben a finnugrisztikai tanszék elzárkózó magatartása hiúsította meg, ezzel külön indokot nyújtva az intézet regensburgi átköltöztetéséhez. Finnugor szak ugyan nem található az új székhelyen, itt azonban a magyar súlypont meghonosításához még tisztázni kell azt az évtizedeken át a finnugrisztikából is táplált félreértést, hogy a hungarológia kizárólag vagy főként nyelvoktatás. Ha kimondjuk, hogy nem csak az, akkor a magyar nyelvet pusztán közlő szerepén túl olyan eszköznek tekintjük, amely az ország és a nemzet könnyebb megismeréséhez, jobb megértéséhez és világosabb megismertetéséhez szükséges – külföldön is, különben is. Az előző esetben idegen nyelvként, az utóbbiban származási nyelvként nyilvánul meg az a kereslet, amelynek müncheni és regensburgi éltetésével a szélesebb kulturális környezetben is eligazító önálló bölcsész teljesítmények alapcélját követjük. Így egyazon általános koncepcióban összhangba hozhatók a szórvány magyar azonosságtudatából és a magyarságtudomány nemzetköziségéből fakadó érdekek.

A legizgalmasabb és talán legnehezebb integráció az, amely egyszerre két oldalról megy végbe. Európa-szerte még mindig ritka példa erre az immár 12 éve bajor–magyar fenntartású müncheni és regensburgi Magyar Intézet, amely fél évszázados ünnepén életbevágó döntések elé néz. Az átköltözéssel megkezdődött és mára jelentős mértékű egyetemi betagozódása óhatatlanul fölveti az egyesület és az intézet teljes különválasztásának a lehetőségét, de kockázatát is. A továbblépés esélye egy regensburgi magyar tanszék megalapítása – veszélye a beolvadás a németországi szokás szerint szláv irányultságú rokonságtudományokba. Szolgálni vagy kiszolgálni? Ma e két véglet között mozog az intézet jövője, szaggatott körvonalakkal.

München–Regensburg, 2012. december 12.

I.

AZ ÖTÁGÚ SÍP HATODIK FÚJÓKÁJA

„A magyar irodalom csakugyan ötágú síp. Mind-
egyik ága másutt hallható. Zeneszerszámként ritka-
ságszámba megy. Ha valaki ezt – mint Illyés Gyula
tette – Magyarországon hozta szóba: szavára vissz-
hang Magyarországon kívül felelt.” (SZABÓ Zoltán,
Hungarica varietas [Korkép 1974-ből] = Uő., *Ősök és
társak*, a válogatásban közrem. és szöveggond. CZI-
GÁNY Lóránt, Európai Protestáns Magyar Szabad-
egyetem, Bern, 1984, 283.)

TEREMTŐ ÍRÓ

Szabó Zoltán emlékére, halálának első évfordulóján

I

Furcsa ember az újvilági telepes.

Üldözték és elmenekült, többre vágyott és kívándorolt, vagy egyszerűen csak hozták. Valamennyi esetben elhagyott valamit. Ezért jutalmat vár. Valamit valamiért, hajtogatja magában, és elindul, hogy létjogosultságot kerítsen jel-szavának. Bizonyítja, bizonygatja, hogy olyan körülmények készítették a világváltásra, amelyek ellen fellépni kötelessége lenne új hazájának is; ha ezt nem teszi – márpedig nem teszi, hiszen máskülönben nem kellene befogadását kérnie –, akkor legalább ő járjon elől jó példával. Nyújtsa azt, amiből odahaza nem jutott neki. Már is mérlegel a telepes. Hajdani mércével. Hogy szebb-e újvilági élete, jobb-e, érdekesebb-e, csak akkor ítélni lehet meg, ha felidézi azt a valóságot, amelyből kilépett egykor. Múltja viszonyítási alap. Tájékoztató, bővülő-szédítő, mint tükör a mesében. Fogódzó a bizonytalanságban. Kérlelhetetlen bíró. Mentség. Az, ami éppen indokolt. Amitől elszakadnia nem ajánlatos, mert perdöntő érv lehet bármikor.

Furcsa ember az újvilági telepes.

Helyet követel magának idegenben, miközben óhazáját el sem hagyja.

Egyszer csak valami szokatlan történik vele. Meghal egyik családtagja az Újvilágban. Sajátos szemlélete miatt a telepes nem gondolt a halálra eddig. Őt megilleti az, amire törekszik, nincs – nem is lehet – ellenlábasa égen-földön, amíg él. Ezért nemcsak a fájdalom, hanem a döbbenet is erőt vesz rajta, midőn végtisztességteljes búcsút mond annak, aki otthont szintén múltból vett létrehozni, jelenlétével igazolta telepesi eszméjét. Határkőnek látja a halált. Dereng benne a sejtés, hogy vele születik valami. Olyasmi, amit idők folyásával megint csak múltnak fognak nevezni. Múltnak, mert sírkertet ezentúl nemcsak az óhazában: a közeli hegyoldalban is kell hogy gondozzon, s ha gondozza, első nyomát hagyja eljövendő nemzedékek történetének. Mert ezek már abban a hegyoldalban fognak temetkezni, emlékezni ősökre besüllyedt sírok láttán.

Az újvilági telepes döbbenete ez.

Azé, aki ízig, nem végig családtagot kísért utolsó útjára. Ízig: mert oly közel állott hozzá, hogy nem tudja, mikor találkozott vele először; örökre a régi

marad neki, nem ismerheti meg már. Feltör belőle a vágy, hogy kárpótolja a mulasztást – ha mulasztás ez. Írna róla. Ám megteheti-e? Olvasta ugyan műveit – íróember távozik –, de nem volt jelen, amikor írógépe szalagjait cserélte, vagy amikor papírkosarát ürítette. S ott, a sírral átellenben, búcsúszavak hallatán, végképp elbizonytalanodik. A halott: mestere, vitázó fele, esetleg ismerőse volt a tisztelgő gyülekezet tagjainak, akik tanítványai, eszmei és irodalmi hagyatékának sáfárai ezentúl. Már-már azt hiszi, nincs helye köztük. Egyáltalán miért is hívták volna meg? Ő tulajdonképpen nem családtag, hanem szemlélő.

2

S mint a fegyenc, akinek az óra ketyegéséről egy éjjeliőr jut eszébe, síkot vált az újvilági telepes. Hiszen szemlélni szemlélt Szabó Zoltán is, éppen eleget. Egy esztendő híján életének felét töltötte peremén a magyarságnak, amely azonban kezébe tollat, tollának irányt adott mindvégig. Mi több, amelyben művének csírája rejlik. Mert a szemlélés nála nem hűvös vizsgálatot, megállapításokat, hanem lüktetést: hiányt jelentett. 1979-ben helyét mint író meghatározandó, visszatekint az elillant harminc évre: „Most azonban magyar író Angliában vagyok. Ebben az angol országban egy lengyel klubban volt egyszer egy magyar irodalmi est, aminek szereplője voltam, de egyben tárgya is. Az utóbbi okból rámkérdezett elnöklő-költő barátom. Azt kérdezte, hogy amikor íróként írok, ugyan mi csábít vagy szorít írásra, illetve kicsoda, vagyis, hogy miért írok, amikor írok, s e tevékenykedés során kire gondolok, kinek írom azt, amit írok? – Azt, én, senkinek! – feleltem elképedve, ez azonban kissé nyersen hangzott s jóvátételre sebtiben, teljesen ösztönszerűen, kivágtam egy pallérozottabb feleletet. Ami így hangzott: Író az olyan ember, aki ír, de nem mindenki író, aki ezt teszi. S az író, amikor ír: nem olvasónak ír. Nem utókornak ír. Nem is saját magának ír. Az író a papírra ír...”

Miként nyilvánvaló: ezzel a kései meghatározással teljesen összefér a korábbi valóság–hazugság beidegzettség: illetve benne van. Ami hiányzik belőle? Hiányzik az, ami Orwell-szövegben a döntő, az, hogy »meghallgatásra számít«... S ez, ez a hiány utal arra a condition humaine-re, amely az olyan magyar íróé, aki Angliában él, s magyarul ír. Nem éppen rendületlenül.¹⁾

Hogy valami hiányzik, rendszerint akkor vesszük észre, amikor nincs már. Szabó Zoltán körül 1947-ben Magyarország szűnt meg létezni. És: olvasóinak zöme, lévén országos hírvű. Mégsem hagyott fel az írással. Orwellel

¹⁾ SZABÓ Zoltán, *Előszó helyett (Magyar író Angliában)* = Uő., *Ősök és társak*, a válogatásban közrem., szöveggond. CZIGÁNY Lóránt. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern. 1984, 7–12, idézet: 12. E kötet röviddel a szerző halála után jelent meg.

mondatja el, miért: „Ha nekiülök annak, hogy megírjak egy könyvet, nem azt mondogatom magamnak: most művészi munkát fogok alkotni. Én azért írok, mert van valamely hazugság, amit tisztázni akarok, észrevétenni, vagy van valamilyen valóság, amelyre fel akarom hívni a figyelmet.”² A figyelmet egy országra kívánta terelni. Egy olyan országra, amelyben, úgy látta, van hazugság, említésre méltó valóság. Írói hitvallásának nyomait magukon hordják első művei már. Az orwelli figyelmeztetésnek ékes bizonyítéka a *Tardi helyzet* meg a *Cifra nyomorúság*.³ Az el-elcsukló hangé pedig a *Szerelmes földrajz* érzelmi és gondolati lírában fogant prózája. „Minden bizonytalannak látszott körülöttem – írta ennek bevezetőjében –, a tegnap is, a holnap is, a magam igazságai is; még az is bizonytalan volt, hogy a táj, melyről nézem a tengert, holnap melyik országé lesz? A hajótöröttek és az ürbe vetettek izgalmával kerestem egyetlen szilárd pontot, melyen megállhat a láb, melyről körültekinthet a szem. [...] Hajlottam arra a hitre, hogy nincs más bizonyosság, mint a tájé, a hegyké és a folyóké. Esmék, jelszavak, berendezkedések, igazságosak vagy igazságtalanok, tűnékenyek és mulandók az időben, csakúgy úsznak el a változhatatlan és biztonságosan állandó táj fölött, mint folyók, síkok és hegyek fölött a felhők. Magosabban járnak, mint ők feküsznek; fölöttük vannak, de elmúlnak fölülük. A hegyek és földek azonban megmaradnak. Bizalommal gondoltam rájuk: ők nem árulnak el, nem változnak meg, nem tűnnek a semmibe, nem csálnak meg, nem hálnak meg, nem távoznak el, míg távol vagyok. [...] Akkor gondoltam rá, hálából, hogy könyvet szentelek nekik.”⁴

Ezekben a szövegekben olyan ember szólal meg, aki valakit, valamit azért félt, mert távol van tőle. Nem elég, hogy ez örvénylő válságba jutott, hamis prédikátorok szorongatják – vele érintkeznie sem szabad. Nem látja, mondjuk, tudós barátját, amint éjnek éjjelén elfújja a reszkető gyertyalángot, feláll írógépe mellől, lódenkabátot ölt s indul munkahelyére – egy pékségbe. Nem tudja, hogy elhantolt sírokon virág nő. Képeleg. Amit nem láthat, nem tudhat, alakba öntheti így mégis. S mivelhogy a rossz immáron bekövetkezett, inkább csak a rosszabbra gondol, vagy legalábbis kétkedik abban, hogy javult volna a helyzet. Ha nem másért, hát azért, mert ő maga nem alakíthatja. Érzését, hogy elszigetelt és tehetetlen, hatványozza eredendőleg szolgálatra épülő erkölcsisége: embert, közösséget féltene akkor is, ha mellettük volna, s ha okot erre nem találna, szemét tartaná rajtuk legalább.

² *Uo.*

³ A két irodalmi szociográfia Budapesten, 1936-ban, illetve 1938-ban jelent meg először, s megért több kiadást. Róluk lásd BORBÁNDI Gyula, *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformmenürendek*, Püski, New York, 1983, 211–226. [A Borbándi-könyv magyarországi kiadása: Püski, Budapest, 1989.]

⁴ SZABO Zoltán, *Szerelmes földrajz*, Nyugat, Budapest, [1942], 5–7.

Úgy, mint Szabó Zoltán Tardon, budapesti szerkesztőségekben, felfedezve Magyarországot és szomszédait.⁵ Aki azonban nemsokára a francia kormány hívására Párizsba, majd – az előrenyomuló német csapatok elől menekülve – Nizza környékére érkezik. 1940-ben idegenben éri a második világégés. Őrá, a féltő, szolgáló, ezért eleve tehetetlenségre ítélt íróra magány borul. A békeidőbeli képek magánya. A gondok, amelyekkel falukutatóként többed-magával szembenézett, elhalványultak, mert újak kerültek a helyükre. Ezekkel azonban ő, a kívül élő, nem foglalkozhat. A csapatból egyedül ő. Mert hozzá „levél nem” jön, „újság se, hír se Magyarországról. Így Nizza szolgált azzal a tapasztalattal – folytatódik a jó húsz év múlva Angliában rögzített emlék –, mit jelent a teljes elszakíttottság országtól, családtól, környezetétől, minden ismerős emberi kapcsolattól, süket hetek édeni senkiföldjén. Ez az állapot igazibb »exile« helyzet volt a mainál: nem volt más tartalma, csak a várakozás.”⁶

3

És hogy lehet, ó, hogyan is lehet úgy vigasztalódni, hogy azért ne felejtünk?

hogy el ne fakuljon, de azért – de azért ne fájjon az emlék!

hogy hulljon a múlt, de ne haljon.

Hogy a fájdalom is csak energiaforrás –

ó – soha más ne legyen!

– kérdi a költő, Szilágyi Domokos, válaszra várva:

Erre találjatok írt, csodaírt, ó, doktorok!

erre szavakat, költők!

szillogizmust erre, elmék!⁷

Kétségbeesése a bujdosó tanulmányutase, de az angliai magyaré is. Szabó Zoltáné, a *nyugati magyar íróé*. Aki viszont nem kérdez, és magányát csak a maga korának rója fel. Vele perlekedik. Nem sírja vissza országnyi mezők határtalanságát; pecsét alatt őrzött hírnevét sem; legkevésbé cifra íróasztalát.

⁵ Tevékenységét számtalan helyen méltatja BORRADI, I. m.

⁶ SZABÓ Zoltán, *Előszó a második kiadáshoz* = Uő., *Szerelmes földrajz*, Washington, 1964, 10. E könyvet a Hungarian University Association, Inc. és az Occidental Press ragadta ki a feledésből. [Újabb, magyarországi kiadása: Osiris, Budapest, 1999.]

⁷ SZILÁGYI Domokos, *Emeltek avagy a láz enciklopédiája* = Uő., *Kényszerleszállás. Összegyűjtött versek*. Kritérion, Bukarest, 1978, 178.

amelyen egy fiatalabb nemzedék kopogja nomád naplóját. Azt, ami hiányzik neki, azért hiszi múltja tartozékának, mert nincsen jelene. Tudja jól, a múlt csak akkor múlik el, ha nincs mibe torkollnia.

Kívül élők felismerése ez.

Lion Feuchtwanger emigránsa, Sepp Trautwein a váróteremben szimfóniát szerzett.⁸ Szabó Zoltán *Szerelmes földrajz*ot írt: hazából szülőföldet, politikai közösségből néprajzit faragott. „Első élményünk hazánkról nem történelmi, nem politikai – okolja meg egyhelyütt könyvének alapgondolatát –, nem múltból átszóló, nem jövő felé mutató, nincs köze határhoz, hatalomhoz, államhoz, államformához, különösképpen nincs köze világnézethez vagy politikai párthoz, nincs köze nacionalizmushoz sem. Mindezek későbbi dolgok. Az első élmény a hazáról igen egyszerű, közvetlen, békés és türelmes. Hegyek hajlásának bizonyos szöge, egy víztükrör, egy patak csobogásának zenéje, egy közeli utcasarok, felhők vonulása a síkság fölött, egy darab táj, melyet egy ablak kerete bezár, s melyben csupa ismerős és hozzánk hasonló emberek mozognak; körülbelül ennyi az egész.”⁹

Tévedett. Nemzetörzés és területvédelem azonos volt, Bibó István fogalmával élve: a „territoriocentrikus” nemzetszemlélet dühöngött ekkor Európában, évtizedek óta.¹⁰ Merőben újat és szokatlant varázsolt maga elé a mikesi utód, olyasvalamit, amelynek sem eszmei, sem erkölcsi támaszára nem lelt volna sem a társadalomban, sem a politikában.

Ismét magyar határon kívül, visszatér erre később Angliában is. Itt, akárcsak Cs. Szabó László, akiről ő maga írta egyszer, hogy már harmincévesen „átértette” azt, amit csak egy újabb húsz évnyi idő után tudott „kitapasztalni”,¹¹ művészi erkölcsiségben és leleményben szakasztott mása egykori önmagának. Kerek két évtized telt el nizzai remetesége óta, amikor Tamási Áront várja, tizenhárom éve először nem hiába. Nyugtalan, aggódik. Olyan vendége lesz, akit azelőtt nem várt, hisz a közelében volt. *Vendége?* Ez a vendég *társa* volt valamikor. Most meg nemhogy a szokatlan és feszélyező „hogya vagy”, „mi újság”-ot csalta ki belőle, de ráadásul szembesülésre és szembenézésre is kényszeríti. Szembesülésre önmagával, szembenézésre a maradék hazával. „[...] ahogy érkezésének várható időpontja közeledett – már megint emlékszik Szabó Zoltán –, látogatása egyre jobban telítődött számomra személyes, talán döntő, talán végzetes jelentőséggel. S ezért nem ő volt felelős, inkább az

⁸ LION FEUCHTWANGER, *Exil* [1940], utószó Reinhard HOFFMEISTER, Langen-Müller, München-Wien, 1981.

⁹ SZABÓ, *Szerelmes földrajz* [1942], 15.

¹⁰ BIBÓ ISTVÁN, *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* = Uő. *Összegyűjtött munkái*, I., s. a. r. KEMÉNY ISTVÁN – SÁRKÓZI MÁTYÁS, előszó SZOLLOSY ÁRPÁD, bev. SZABÓ ZOLTÁN, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981, 230.

¹¹ SZABÓ ZOLTÁN, *Vándorból – bűdosó*, Látóhatár 6, (1955), 292–299, idézetek: 292.

én természetem, illetve természetemnek egy nyomoréksága. Az, hogy nekem ebben a szóban, »haza«: emberek foglaltatnak. Ha Magyarországra gondolok, magyarokra gondolok.”¹²

Kimondta eszményének lényegét.

Múltja ismét annyiban fontos neki csupán, amennyiben belenyúl jelenébe, amelyet aztán éppen ezért tervezni kezd. Az emberek hiánya ébreszti arra, hogy otthont ők varázsolnak köréje – vagy vennének el tőle: „A viszontlátásból az derül ki – írja Tamásiról a továbbiakban –, hogy ami benne jó volt, megmaradt-e? Ha a találkozás csalódást hoz, az földcsuszamlást hoz – éreztem –, hazai föld csuszamlását. Ebből ismerném meg a számkivetettség érzését, az elidegenedését is; vagy az országét tőlem, vagy magamét az országtól.”¹³

Az, hogy a negyvenes évektől eltérően nem tájakat, hanem embereket léptet elő „az ország” megtestesítőivé, nála nem következtelenség. Ellenkezőleg. A politikát mint a nemzetlét kifejezőjét változatlanul elutasítja, amire most már „a magyar ország”¹⁴ kifejezése is utal. Eszménye ugyanakkor igenis összefügg a politikával: igazodik hozzá. Ezzel korszerű. Amikor fel-felbukkan írásaiban, a határok szilárdak, és a szülőföld darabokban hever. A közösségszomboláshoz új módszerei vannak. Nem engedik egymáshoz az embereket. Szabó Zoltánt Tamási Áronhoz. Tamási Áront Szabó Zoltánhoz. Tizenhárom éven át. Utóbbit a furfang, amely benne már a hidegháború előtt, az igazi háború idején motoszkált, most sem hagyja cserben. Megrajzol egy közösséget, amelyből embert *kirekeszteni* nem lehet, mivel csak vele létezik. Amelybe embert *engedni* sem lehet, mivel akarata ellenére is benne van. A közösség: az „irodalmi nemzet”. „Ez, akár a nemzet: emberek. De ebbe nem azzal kerül az ember, hogy világra jön, anyakönyvbe írják. Ebbe a nemzetbe azzal születik bele, amit ő maga írt. Ha munkájában van irodalmi érték. Az irodalmi értékmérő: a közlés pontossága vagy érzékletessége. A kifejezés szépsége ezek csinosítója. Vagy hiányuk elkendőzője.”¹⁵ Így hangzik, 1974-ben, Szabó Zoltán meghatározása. Pontosabban: kopog, szárazon, mint egy rendelet szövege. Szigorúan.

Feladatokat elsősorban magamagára ró ki ezzel a követelménnyel. S szigorúságát hitelesíti, hogy jóval fenti állásfoglalása előtt, legkésőbb első vándorútjával kezdődőleg. Olyasmint vall, amiről előzőleg kiderítette, szükséges ahhoz, hogy az ember, ha ír, ne legyen száműzött, s munkája mindig felelősségtudatból fakadjon: versével vagy regényével ne azt mondja, hogy a közösségbe határon *innen* vagy *túl* tartozik, hanem azt, hogy *egyáltalán* beletartozik-e.

¹² SZABÓ Zoltán, *Tamási Áronról*, II. *Rendkívüli ember* = Uő., *Ősök és társak*, 152–167, idézet: 155.

¹³ Uő., 156.

¹⁴ SZABÓ Zoltán, *Előszó helyett*, 8.

¹⁵ SZABÓ Zoltán, *Hungarica varietas (Körkép 1974-ből)* = Uő., *Ősök és társak*, 279–305, idézet: 301.

Ahhoz tehát, hogy a benne elfoglalandó helyét *megszavazza*, ne *kérje*, s így minden egyes betű vetésénél tudatában legyen annak, hogy éppen bizonyítványát állítja ki. Vagy végrendeletét.

De mindenképpen alapítóokmányát – ama eljövendő nemzedékekhez szólóan.

Mert ezek is szemlélésre, azaz kívül élésre lesznek kárhóztatva, nyomában elődeiknek, akiket mint gyámokat és hírnököket fognak szóra bírni, ha majd betűkbe foglalt üzenetüket megfejteni szeretnék. Szabó Zoltán bizonyítvánnyal fog elébük járulni. Egy *öntörvényű művészet* bizonyítványával. Úgy fog hatni körükben, mint szigetlakó hajótöröttek között: áldását adja a megtelepedésre. Hiszen Nizza határából azért tekintett országnyi természetre, a bretonországi Josselinben pedig azért idézett ősokeket és társakat maga mellé az irodalmi nemzetbe, mert felismerte, hogy ellenkező esetben összeomlana magasra épített otthona, az a haza, amelynek szolgálatába egyszer s mindenkorra elszegődött volt: „a magyar ország”. Írói erkölcsének folytonosságát őrizte meg így. Vagyis hű maradt önmagához. Ami egyszerre indítéka és feltétele volt annak, hogy *megteremtse* az öntörvényű művészetet. Intésül azoknak, akik eltemették őt egy suvadásos hegyoldalban.

[1985]

REGIONÁLIS HANGOK AZ ÖTÁGÚ SÍPBAN

A színhely Hillsdale, az Amerikai Egyesült Államok keleti partvidékén. Gombos Gyula magyar emigráns esszéíró hétvégéit tölti ebben a faluban, New Yorktól kétszáz kilométerre. Annak a vidéknek a történelmével foglalkozik, amelyre Kelet-Közép-Európa zord történelme a II. világháború után odavetette. Élményeket és ismereteket vázlatokba ötvöz, amelyeket „amerikai”-aknak nevez. A Kínába vezető északnyugati átjárót kereső Henry Hudson műkedvelő tudós és hivatásos tengerész rögeszméje, Massachusetts birtokrendszere, James Fenimore Cooper mohikánjai és a mohawk törzzsel kötendő föderáció terve – ilyen és egyéb új-angliai hírességekről, nevezetességekről számol be Gombos vázlatainak egyik részében. A másikban mindennapjait mondja el, például azt, hogy reggelente a Village Square Kávézóba megy újságért, mint „az egész sugaras vidék”.¹ Amerikaiságát ecseteli. A múlt, amelyet elővesz, amerikai, és a jelen, amelyet belőle épít, az övé. A falu főterén álló, a polgárháborúban elesett hillsdale-iekre emlékeztető két érckatona pöntekenként neki azt jelenti, hogy „újra itt vagyok”.² Azt, hogy ott lennie megint érdemes. Egyik napját így jellemzi: „Azok közé tartozik, melyek oly könnyűvé teszik örvideni annak, ami van, ahelyett hogy azon bánkód-nék, miért nincsen, ami nincs.”³

Ezekkel a szavakkal zárja Gombos *Hillsdale* című könyvét, amelyet 1979-ben New Yorkban Püski Sándornál, három évre rá pedig a budapesti Magvetőnél jelentet meg. Új utakra lép ezzel. A külhonban előbb magyar vagy kelet-közép-európai tárgyú irodalom- és kortörténeti jelenségekről írta és nyugat-németországi, valamint észak-amerikai magyar kiadóknál hozta nyilvánosságra esszéit. Észmei vonatkozásban folytatta azt a tevékenységét, amelyet a negyvenes évek elején Magyarország fővárosában a Magyar Út és a Magyar Élet című folyóiratoknál kezdett el, csupán írásainak megjelenési

¹ Gombos Gyula, *Hillsdale. Amerikai vázlatok*, Magvető, Budapest, 1982, 13. [A könyv első kiadása: Püski, New York, 1979.]

² *Uo.*

³ *Uo.*, 178.

helyét tolta ki néhány ezer kilométerrel a magyar határon túlra.¹ Emigrációjának harmincadik évében azonban a *Hillsdale* azt jelzi, hogy munkássága immár tartalmilag is nyugatívá lett. E könyve nem szól saját népének múltjáról, jelenéről.

Igaz, saját első múltját továbbra sem feledí. De még az is Új-Angliához köti őt. Mert oda három évszázaddal előtte menekültek érkeztek, „szabadságot keresve”. A plymouthiak: puritánok Angliából, Jakab király elnyomó valláspolitikája miatt, a Mayflower nevű vitorlásan, 1620 novemberében. Az izzig rokon sorstárs rokonszenvével megírja indulásukat az Újvilágban, közösség-alapításukat a szabadságban. Oly megértően, beleérzően, hogy fejezetenként kénytelen megjeleníteni az őt körülvevő emigránsvilágot. A plymouthiak könyvkiadását „igazi emigráns vállalkozás”-nak minősíti, mert hivatott volt „az ügyet, melyért hazátlanok lettek, beküldött nyomtatott betűvel szolgálni tovább az elhagyott hazában”.² Majd elmondja, hogy „régí dolog” történt velük. „Ami az apáknak még belső eszmény volt, melynek eleget tenni örömet és kielégülést adhat, a fiaknak külső kényszerré kezdett válni, melyhez az igazodás terhes kötelesség.”³ Gombos nem dönt az eszményöröklési vitában. De könyve végén tudja, hogy a fiaknak is igazat adhatna, mint adott is korábban a nyugati magyar nemzedékek közötti viszonyról szóló nyilatkozatában.⁴ Hiszen ő maga tapasztalta azt, hogy a „menekült [...] tekintet [...] merőben más összefüggésekre lesz figyelmes, mint azoké, akik az otthon beidegzettségével tekintenek ki hazájukból”.⁵ Ami nem feltétlenül dicsérendő. Kiváltképpen akkor nem, ha a tekintet „kifejezetten politikai” menekülteké. Ezek „viszonylag a legkevésbé váltak hasznára” Amerikának, véli Gombos a plymouthiak történetének utolsó fejezetében. Amerikai múltból ismét saját jelenéhez lyukad ki. Hazakeresésének feleújtján túl számadása önbírálat, és intés nemzedéktársaihoz, mindazokhoz, akik az országot, amely befogadta őket, „átmeneti menedéknek fogták fel [...], s nem végleges új hazának. [...] Remény nélkül bár, de lélekben valamennyien emigránsok maradtunk” – kerekíti vallomássá plymouthi naplóját az emigráns magyar esszéíró.⁶ Kétli, hogy neki és barátainak az újvilági telepen olyan mértékben sikerült volna beilleszkedniük az ország társadalmába, mint amilyenben Hillsdale-ben illene – és általában azon a vidéken, amelyen egykoron a plymouthiak partra száll-

¹ BELÁDI Miklós – POMOGÁTS Béla – RÖNAY László, *A nyugati magyar irodalom = A határon túli magyar irodalom*, szerk. BELÁDI Miklós, Akadémiai, Budapest, 1982, 389–390; SZTÁRAY Zoltán, *Az Igazságkereső*, Új Látóhatár 34. (1983), 289–292.

² GOMBOS Gyula, *Szabadságalapítók (A plymouthiakról)*, Püski, New York, 1984, 23.

³ *Uo.*, 25.

⁴ TOLLAS Tibor, *Beszélgetés Gombos Gyulával*, Nemzetőr 1979. december – 1980. január, 5.

⁵ GOMBOS, *Szabadságalapítók*, 123.

⁶ *Uo.*, 125.

tak. „Minden magyar író belerajzol néhány tájat a mappába”, írta egyszer Szabó Zoltán.¹⁰ Gombos Gyula az eltökélt ideiglenesség bírálatával teszi ezt. Tudatosította magában a beilleszkedés lehetőségét és jelentőségét. Az úttörés szándékával. Jellemző, hogy hillsdale-i vázlatait, számkivetettségében megnyugodva, sőt otthonosan, kitekintően a már Nyugaton felnőtt lányának ajánlotta, a plymouthiakról szóló esszéfüzérét pedig egyik emigráns társa – Kiss Sándor – emlékének.

A Szabadságalapítókat két évvel New York-i megjelenése után, 1986-ban először árulták Budapesten, a könyvhéten. Olvastán a honban maradott irodalombarát elgondolkodik Illyés Gyula szállóigeizű hasonlatán. „A magyar irodalom ötágú síp, összehangolatlan”, állapította meg a költő. Úgy vélte, hogy „egy azonos írói mondandónak a kifejeződését [...] Kassán, Kolozsvárt, Szabadkán, Dél-Amerikában” megfigyelve kiderül, „a különben gazdagító távolság hogy szegényíthet; közös mérce híján”,¹¹ A honban maradott irodalombarát most döbben arra, hogy a közös mércét Magyarországon azért keresik Illyés Gyulával együtt bölcsész értelmiségiek, művészek, mert egy központnak vélt térségből vigyázzák a felsorolt irodalmi színhelyeket: amolyan perifériákat. Mivel központjuk maga is periféria Kelet-Közép-Európa peremén: peremén egyszerre Nyugatnak és Keletnek, elterjedt körükben a nézet, miszerint saját peremhelyzetük nem csupán politikai rendszerek szembesülését jelenti, hanem ezen túl világszerte próbaköve egy magyar érdekképviselőnek. Szabó Miklós budapesti történész-politológus alapos megfigyelései szerint a hetvenes években elért Magyarországra az „etnikai reneszánsz”, és mély nyomokat hagyott a köztudatban. Módosult a „nemzet fogalma”, mégpedig úgy, „hogy a nemzet mint *nem* természetes közösség sem csupán politikai, hanem politikai és kulturális közösség, ahol a nemzeti identitást, a nemzeti hovatartozást mindkettő egyenlő jelentőséggel határozza meg”. Ennek következtében a „határon túli magyarság problémája” kapcsán felvetődött a „kisnemzet–nagy nemzet problémája”: a „trianoni határon belül élő tízmillió magyar kisnemzet, de a határon túl élő összes” magyar „esetleg nagy nemzetnek tekinti magát”.¹²

Csoóri Sándor, Köteles Pál, Mészöly Miklós és Pomogáts Béla – hogy csak néhány határon túlra néző és határok felett gondolkodó jöjjön most szóba – azt hiszi, hogy tekintheti is. Sőt. Tekintse magát annak. A „háromágú életfa” – az „államalkotó, a nemzetiségi és a szóránymagyarság” – éltetésére.

¹⁰ SZABÓ Zoltán, *A költő és az ország (Babits Mihályról)* = Uő., *Ősök és társak*, a válogatásban közrem., szöveggond. CZIGANY Lóránt, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1984, 103.

¹¹ ILLYÉS Gyula, *Hidas Antal és a többiek* = Uő., *Hajszálgyökök*, Szépirodalmi, Budapest, 1971, 267.

¹² SZABÓ Miklós, *Magyar nemzettudat-problémák a huszadik század második felében*, Medvetánc 1984/4.–1985/1., 69–70.

Köteles ezen hasonlata¹³ Illyés „ötágú síp”-jához kapcsolódik. Eltekintve attól, hogy a síp, ha már síp, legalább *hatágú* az idézett tételből hiányzó Kárpátaljával együtt, mindkét esetben ugyanaz a gondolat fogalmazódik meg: a magyar szellemi egységé. A világ minden részén élő magyarok eszerint egymást *magyarságukkal* gazdagítják. Vagy úgy, hogy tudnak magyarul s befelé tájékoztatnak a világ dolgairól, vagy úgy, hogy ismerik *a* magyar ügyeket és bemutatják ezeket a világnak. Ez lényegében a „kultúrák kétfelé áramoltatása”¹⁴ – a központból nézve. Hiszen a fa egy helyen nő, a sípba egy helyen fújnak bele – legalábbis elméletben. A gyakorlatban vannak magyar írók, akik Magyarországon jövevénynek érzik magukat. Ezek a magyar írók a hetvenes évek második felétől Romániából települtek át egy hullámban, s bár az ötágú síp így kezük ügyébe került, mégis mintha egy másik sípba fújnének. Egy olyanba, amelyet magukkal hoztak, vagy amelyet távirányítva kezelnek. Erdély és a többi romániai magyar irodalmi színhely felől. „[...] verseim diszsidáljatok / én itt maradok honfoglaló / hűségnek hitnek lármáfanak.”¹⁵ Így közli Hervay Gizella magyarországi olvasóival 1980-ban, hogy észmeileg-lelkileg egy másik közeghez kötődik. „Teremtek tájat magamnak”,¹⁶ írja más-hol, de csak azért, hogy utolsó verseiben végérvényesen utasíthassa magát rendre: a cél elérhetetlen, ő olyan, „mint aki idegenből jött meg / Magyarországra – magyarul” mondja sorsát s „mintha japánul” beszélne, „mintha kínaiul”.¹⁷ Ő „hazátlan két hazában”.¹⁸

A honban maradott irodalombarát a Duna-part felé tart, hóna alatt a Vörösmarty téren vásárolt Gombos-művel. Deák Tamás bizakodóbb lehetett, mint Hervay, gondolja, ő még azt hitte, hogy *Egy író hazatér*. Igaz, novellájának főhőse már a hazatérés első pillanataiban, Kolozsvárt a vonatra szállván idegenséget érzékel az odaát várható otthonosságban: „A helyjegye [...] olyan fülkébe szólt, ahol már négyen letáboroztak. Furcsállta, hogy – mintegy ízelítőül a hazatéréshez – valamennyien az ő fajtájából valók s az anyanyelvén beszéltek, mint majd az utcai tömeg is, amikor otthon lesz. Beidegzettségére számára túl hangosan beszéltek anyanyelvén. Az író csak halkán társalgott

¹³ KÖTELES Pál, *Háromágú életfa, az államalkotó, a nemzetiségi és a szárványmagyarság szerepe, viszonya*, Gondolat, Itt-Ött 1985/1., 11–16.

¹⁴ KÖTELES Pál, *Törzs a keresztúton*, Alföld 1982/6., 94. Vö. ilyen értelemben Csoóri Sándor, *A szellemi haza megálapozása* = Uő., *Tenger és diadémlé*, Püski–Corvin, New York, 1982, 114–121; ALEXA Károly, *Beszélgetés Mészöly Miklóssal*, Jelenkor 1981/1., 7–20; POMOGÁCS Béla, *Lake Hope*, Jelenkor 1986/2., 145–148.

¹⁵ HERVAY Gizella, *három határom hűségem hazám halál* = Uő., *Szamizsott szárvány*, Magvető, Budapest, 1980, 107.

¹⁶ HERVAY Gizella, *Útlat* = Uő., *A mondat folytatása*, Magvető, Budapest, 1978, 99.

¹⁷ HERVAY Gizella, *mint aki idegenből jött meg* = Uő., *Lodenkabát Kelet-Európa szegén*, Magvető, Budapest, 1983, 51.

¹⁸ HERVAY Gizella, *mostmár mindig névtelen* = Uő., *Lodenkabát Kelet-Európa szegén*, 86.

odalátogató hazai vendégeivel nyilvános helyen. A jövevények a szorongás bizonyosságával tudták, hogy az idegen környezetet ingereli a másnyelvűség, hallatára az emberek felkapják a fejüket és rosszállóan pillantanak körül. Ezek az alkalmi útítársak valamennyien odavalók lehettek, nem idevaló idegenek, ezért beszéltek harsányan.”¹⁹

Deák Tamás ezeket a sorokat már Magyarországon írta. Velük ottani olvasóközönségét köszöntötte egy budapesti lapban. Elbeszélését viszont egy erdélyi céhbeliének – Székely Jánosnak – ajánlotta. Mindkét címzett tudtára hozta, hogy ő igazi hazájában is az átlagnál csendesebben fog megszólalni anyanyelvén jó ideig, még ha ez ott nem is szükséges, mi több, érthetetlen.

A Vörösmarty téren, a Duna-sétányon magyarul csendesen beszélni annyira, mint az anyanyelvén elhallgattatott kolozsvári, sepsiszentgyörgyi vagy bukaresti magyarral együttérezni, sugallják Csiki László versei is. Hiszen „Kit hazájában gyötör a honvágy, / életét keresi idegen tájon”, s közben „Otthon mindig csend van (élnek), / látó szemek mögött okos hallgatás”.²⁰ Csiki tudja, hogy életkeresése csak viszonylagosan gyötrelmes. Farkas Árpádnak, szülővárosába, ezt írja: „Magamról neked én többé már semmit / Kit ijesztene akár hogy meghalok? / Ennyi a költő? Hajóduda hangján, / de sorsáról, mint létről, úgy nyafog? / Kívülem, bőrömben kétmillióan / bújnak, költők mind – azokról írhatok.”²¹ Azokról – és általában azoknak, mint a többi vers ajánlásából kiderül. *Barátaink*, szól az egyik, „Színünk elé hozzák a voltakat: / alkalmat jó veszélyre, / a könnyecseppet visszagörgetik: / legyen a szemünk fénye”. Vagyis: „Csak a helyzetet, csak a volt időt, / azt játsszák belénk vissza”.²² Így van ez Vári Attilánál is. „Önéletrajzi hangulatok”-at tartalmazó regényét, a *Volt egyszer egy várost* még Erdélyben írta; akkor még szüleinek és testvéreinek ajánlotta, most meg, első budapesti kiadásában, „a szűkebb pátriámban maradtaknak is”.²³

A magyarországi honban maradt irodalombarát nem hitte volna, hogy az ötágú síp, amely neveztesse ezentúl hatágúnak, azért marad néma a számára, mert dallama nem róla szól, nem érte, s a mindenkori szerző szándéka szerint még csak nem is elsődlegesen neki.

Ezenközben megjelennek az első méltatások Gombos Gyula *Szabadság-alapítókjáról*. Sztáray Zoltán egy nyugati magyar folyóiratban dicséri – mégpedig leginkább ott, ahol ellentmond a szerzőnek. Arra utal, hogy az ameri-

¹⁹ DEÁK Tamás, *Egy író hazatér*, Élet és Irodalom 1984/51–52., 20.

²⁰ CSIKI László, *Újraszülőföld = Uő., Kísértelhajók, Válogatott és új versek*, Magvető, Budapest, 1986, 121.

²¹ CSIKI László, *A hányom városa*, Tiszatáj 1985/10., 4.

²² CSIKI László, *Barátaink = Uő., Kísértelhajók*, 149.

²³ VÁRI Attila, *Volt egyszer egy város (Regény 1969–1978)*, Szépirodalmi, Budapest, 1986, 6–7.

kai magyar *Peregrinus atyák* közül tudtával „sokan képességükkel, képzettségükkel, ismereteikkel jelentékenyen hozzájárultak és hozzájárulnak Amerika fejlődéséhez, boldogulásához. [...] Lassan-lassan gyökeret vernek ők is a maguk ültette fák, bokrok között; megcsendesednek a már Amerikában született gyermekeik, unokáik körében”.²⁴ Ez volna-e a fogadatlan Gombos-tanítvány és az elbeszélő Sztáray *Hudson-parti álma*? Igen – ha utóbbi azon novelláját vesszük alapul, amely a „Soha sehonnan se menjünk vissza. Egy kicsit maradjunk mindenütt!” jelszóban tetőzik.²⁵ Ez az álom vezethette őt arra, hogy elmenjen Mexikóba, és egy útirajzban feljegyezze a bennszülöttek mindennapjait.²⁶

Velé meg Gombossal tart a maga módján egy másik magyar emigráns író, Kutasi Kovács Lajos, Hillsdale környékén, a Plymouth-i-öböl szomszédságában. Figyelmét nem menekültek, hanem őslakos kisebbségek: az indiánok sorsa keltette fel. Kétszer is írt róluk hosszan, magyarul, és életvitelében fellelhetők otthonosságának nyomai egy második közegben. Elvégre a santee-sziú törzs örökbefogadott tagja. Megismerkedett nem magyar közösségének szokásaival, hagyományaival, annak gondjait egy kicsit magáénak is vallja.²⁷ És azt, hogy egy ilyen kitekintés a magyar világból mennyiben adhat lökést a magyarországi szellemi életnek, egy budapesti kritikus érzékelteti, aki szerint Kutasi Kovács *A mohikánok visszatérnek* című könyvét „nemcsak szakemberek és érdeklődő laikusok forgathatják, hanem azok az ifjú olvasók is, akik világunk megismerésében fogódzókra vágnak”.²⁸

E szemlét elolvasva, Gombos Gyuláék, valamint Csiki Lászlóék írásainak hangulatát újra meg újra felidézve; kételkedni kezd a honban maradott irodalombarát abban, hogy az Illyés Gyula *közös mércéjének* hiánya szegényíti az összmagyar irodalmat.

E sorok írója támogatja őt kételkedésében.

A felsorakoztatott nyugati magyar írók beilleszkedése az őket körülvevő társadalomba meggyőződést vagy belső kényszert tükröz. Esetleg mindkettőt. Elhatározás vagy sorszerű élménygyűjtés eredménye. Rendezőelve nem kizárólag magyar elv. Kiindulópontja nem a kelet-közép-európai magyarságközpont. Mégis, sőt éppen ezért magyar is: olyan szellemi térségek felé nyit, amelyekben magukat a magyar népközösségbe soroló embereknek is helye van. A térségek ügyei így magyar ügyek is.

²⁴ SZTÁRAY Zoltán, *Peregrinus atyák*, Új Látóhatár 36. (1985), 112.

²⁵ SZTÁRAY Zoltán, *Utazás = Űő., Hudson-parti álom*, Püski, New York, 1985, 96.

²⁶ SZTÁRAY Zoltán, *Mexikói szerepek*, Új Látóhatár 34. (1983), 177–207.

²⁷ KUTASI KOVÁCS Lajos, *Amerika bölcsége*, Gondolat, Budapest, 1985; Űő., *A mohikánok visszatérnek*, Magvető, Budapest, 1986.

²⁸ SZÉNUTÓHÁLYI SZABÓ Péter, *Indián mítosz és valóság*, Könyvvilág 1986/3., 6.

Az ötvenes évek küszöbén kivándorló nyugati magyar írókra, az úgynevezett „első időszak csoportjai”-ra nem jellemző a szóban forgó nyitás. Gombos, Kutasi Kovács és a Magyarországot 1956-ban elhagyó Sztáray kivételek. Az utánuk jövő nemzedék újított e téren. Czigány Lóránt rámutatott az ötvenhatos nemzedék jelentékeny költőinek „extraterritoriális” tudatára, arra, hogy a „primér közeg [...] és a szekundér közeg” szembesítése során a „szekundér közeg elsőbbségét tudomásul” veszik.²⁹ Vagyis azon közegét, amelybe belekerültek. Czigány általános érvényű tétele, hogy az utolsó nagyobb emigráns hullám lírai termése „újszerű hangvétel a magyar költészetben, [...] amely csak akkor jöhetett létre, ha a költő [...] az egy nyelvet beszélők zárt etnikumú közösségén kívül él”.³⁰ Ezt az írói csoportot máshelyütt a „nyugati magyar irodalmi tudat”³¹ hordozójának tekinti, éppen azért, mert „csak áttételesen támaszkodik hazai szellemi áramlatokra”.³² Ami megint csak egy szemléleti függetlenülés: a megtelepedés jele.

A Magyarországon élő volt romániai magyar íróknak már csak az időbeli távlatuk sincs még meg ahhoz, hogy ezt a jelet adják új műveikkel. Most, hogy Hervay Gizella után Deák Tamás is meghalt, talán jobban tapad lábukhoz az *Újraszülföld*,³³ amelybe eltemették két hazatérni vágyó íróársukat. Gyerekek, unokák, saját ültetésű fák gyökeresítő hatása talán őket is eléri majd. De nem lenne meglepetés, ha mindezek ellenére egy szigetvilágot alkotnának, még inkább, mint az erre amúgy végzetszerűen hajlamos nyugati magyar tollforgatók. Míg az utóbbiaknak nyelvileg és etnikailag idegen környezetükben azon esély adatott meg, hogy a szépírott szót meghonosítsák, addig ők magyar nyelvi és etnikai környezetben írói mivoltukban eleve kívülállóságra vannak kárhoztatva: a hét évtized során egyszer már meghonosított romániai, és azon belül erdélyi magyar irodalom száműzött képviselőiként az egykor megtanult szépírott szó őrzői. Két mérce van tehát – a szóhonosításé és a szóőrzésé –, és van egy többlet: a leírt szó hillsdale-i meg kolozsvári hangulata egyazon irodalomban.

A honban maradt irodalombarát Budapesten vette meg Gombos Gyula könyvét, ezért még arra is gondol, hogy a sípot ott helyben töltötték meg levegővel. Mint papírosított ágát a sípnak, úgy tartja kezében a könyvet. Fülel.

²⁹ CZIGÁNY LÓRÁNT, „Gyökértelen, mint a zászló nyele...” A természetes világkép felbomlása az ötvenhatos nemzedék költészetében, különlenyomat az Új Látóhatár XXXI. évfolyamának 3–4. számából, München, 1981, 19. [Az írás kötetben: Uő., *Gyökértelen, mint a zászló nyele. Írások a nyugati magyar irodalomról*, Szabad Tér, Budapest, 1994, 80–114.]

³⁰ Uő., 6.

³¹ CZIGÁNY LÓRÁNT, *Továbbjutni. A hollandiai Mikes Kelemen Körről II*, Új Látóhatár 28. (1977), 56. [Ez az írás is megjelent kötetben: Uő., *Gyökértelen, mint a zászló nyele*, 181–195.]

³² Uő., 58.

³³ CSIKI, *Újraszülföld*.

A hangokat addig érzékeli, amíg az írásmű végére ér. Azután csend veszi körül, üres: betűjeltelen csend. Ugyanis azok a szintén sípággá gyúrható papírlapok, amelyeken kinyomtatták Gombos Hillsdale előtt és Plymouth után készült esszéit, tanulmányait, Magyarországon hiánycikkek.

„Író az olyan ember, aki ír, de nem mindenki író, aki ezt teszi. S az író, amikor ír: nem olvasónak ír. Nem utókornak ír. Nem is saját magának ír. Az író papírra ír...”, mondta egyszer Szabó Zoltán.³⁴ Csakhogy ahhoz, hogy irodalom is legyen – ne csak író és írásmű –, olvasó is kell. Ha nincs olvasó, akkor minden egyes szöveg írásműnek számíthat. A hatágú síp összehangolatlanságát tehát az is okozhatja, hogy azok az írásművek, amelyek legalább hat különböző mérce szerint születnek meg, hozzáférhetetlenek egyik-másik, alkalmasint más mércével mérő irodalmi színhely számára. Dallamaik elhalnak országhatároknak álcázott hangtompítófalak mögött.

Van egy síp, és van hat ág. Ezt mondja Illyés Gyula elmélete. A hat ág azáltal hat ág, hogy a hozzá tartozó sípot színhelyről színhelyre hordozzák. Az írók egymás után fújnak bele. Az egyidejű sípolás nem áll módjukban. Márpedig az egyidejűség is feltétele az összehangoltságnak: az, hogy az egyik hang a helyén van-e, akkor derül ki, ha a másik hang vele együtt szólal meg, és mégsem szorítja le a hanglétráról.

Összehangolásra ad okot az a tény, hogy vannak hangok, amelyek mind-mind másmilyenek. Ha a hat színhely íróinak lenne egy-egy saját fújókája, tervbe vehetnék az önálló dallamszerzést. Ami, igaz, mitsem változtatna a síp központiságán. A síp azonegy csőbe irányítaná a hangokat, s lévén egyedi példány: egymás után mindig ugyanúgy. Inkább verkli lesz, mint hatágú. Írók, olvasók előbb-utóbb már csak az egyszólamú dallamot fogják hallani, mögötte pedig az egyszólamúsító sípszót. Felvetődik tehát az egyágú hatos síp gondolata. Van hat síp, és van egy ág. A színhelyek írói a hat sípba egyszerre fújnak bele. Azon egy ág mindenkor jeladásukkal erősödik. Jelt pedig akkor adnak, ha sem központi sípra, sem sípszóra nem várnak. Már csak a szépirott szó hatfelé szóló útteleve hiányzana. Nyúljon azon egy ág bármelyik irányba, a köré fonódó dallamokat valahol mindig jegyezzék betűjeles, kézről kézre adható kottákba.

[1986]

³⁴ SZABÓ Zoltán, *Előszó helyett (Magyar író Angliában)* = Uo., *Ősök és társak*, 12.

HAGYOMÁNYTEREMTÉS*

„Ha a perspektíva – ítlét, és ha az ítlét – alkotás, akkor a perspektíva feladat: az alkotás feltételeit biztosító körülmények megteremtésének mindig időszerű feladata.”¹

1

Emigráció-e vagy nemzeti kisebbség a nyugati magyarság? Szóljon így a kérdés. Hozzá a lábjegyzet pedig így: A nyugati magyar kultúra veszélyben, mert nem kapcsolódik múltjához. Elveszítette folytonosságát, hagyománytalan. Majdnem minden erőfeszítésnek újra kell teremtenie történelmét. Csak azután foghat hozzá a tulajdonképpeni alkotáshoz.

Akik e tétel szerint állandó alapozás közepette hátráltattak: különböző szakmájú, vallású, politikai felfogású, és Csehszlovákia, Jugoszlávia, Magyarország, Románia, valamint a Szovjetunió határain kívül élő magyarok.

Hol az összefüggés kérdés és lábjegyzet között?

Először is, az utóbbiban kifejezett aggodalom részben alaptalan. Azt, hogy a mindenkori tevékenység alkotás-e, nem az dönti el, hogy gyökeredzik-e a múltban, hanem az, hogy hoz-e újat. Márpedig a hagyomány – minden hagyomány! –, ha teremteni kell, mert száműzetett, eleve új: alkotás.

Megtévesztő, hogy olyan fogalomról van itt szó, amely általános értelmezés szerint letűnt korokba mutat, amelyek kapcsán tehát eljövendőről beszélni módszertani galibának tűnik. Ugyanis hagyományt teremteni éppen azért esik nehezünkre, mert a múlt tartozékának hisszük. Kész értékrendnek. Mi más marad hátra, mint megőrizni, ápolni? Pedig a hagyomány éppen azzal és éppen úgy él tovább, hogy bizonyos gondolkodás- és cselekvésminták ismétlődnek, amelyek ily módon jelen időben érzékelhetők.

Erre gondolhatott Szabó Zoltán is egyik, 1979-ben Kende Péterhez írott levelében. „Független gondolkodásra törekvő emberfők”-et szeretett volna

* Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem konferenciáján, 1985. május 16-án, a nyugat-németországi Bodmanban *Múlt, hagyomány nélkül. Hozzászólás egy leendő vitához* címmel megtartott előadásom bővített szövege. Ezúton is köszönöm Aradi Józsefnek, Basilides Barnának, Borbándi Gyulának, Bretter Zoltánnak, Czigány Lórántnak, Kiss Gy. Csabának, Szabó T. Ádámnak és Szász Juditnak, hogy munkámhoz menet közben megjegyzéseket lűztek s ellenvéleményeiket sem hallgatták el; arra készítették, hogy szabatosabban fogalmazzak vagy hogy a magam véleményét – továbbra is fenntartsam.

¹ BREITER György, *Eszményeink és a világ* = *Úó., Itt és most. Válogatott írások*, szerk. MOLNAR Gusztáv, bev. EGYEN Péter, Kriterion, Bukarest, 1979, 86.

látni a Nyugaton élő magyar értelmiségiekben, akiknek léte szerinte „egzisztenciális jelentőségű” lehet. „A közös nyelv – szólt okolása – nem eleve elrendelt kötőerő; – a nem egy nyelvet beszélünk – magyarul oly párbeszédre utal, amelyben magyar a magyarral folytat magyarul – esetleg – dialógust, s az, hogy egy-egy közös nyelv mennyire bizonyul közösségi kötőerőnek, nagymértékben függ attól a minőségtől, ami azon az édes anyanyelven kifejeződik. S ez a minőség? Ez azon múlik, hogy van-e független gondolkodásra törekvés, s hogy ez kifejeződik-e, vagyis hogy van-e kreatív intelligentsia, s betölti-e a maga funkcióját valahol.” A döntő kérdésre, hogy mitől függetlenül jön a gondolkodó, Szabó Zoltán nem válaszolt kimerítően. Abban viszont biztos volt, hogy „az olyan – hazafiság – például, amely a sok haza közül egyedül egynek a földjéhez vagy közhangulatához [...] kötődik, a független gondolkodásra törekvés lehetőségeit vagy eliminálja vagy limitálja, tehát provincializálja”, valamint abban, hogy „a predeterminált ellenzékiség se föltétlenül független gondolkodás előmozdítója”. Mégpedig akkor, amikor ez „leginkább még Hegyeshalomtól nyugatra lett volna, volna vagy lenne lehetséges”.² Tehát egy olyan állapot lebegett szeme előtt, amelynek létjogosultságát korjelenségekből vezette volt le. Tette ezt akkor, amikor a nyugati magyarság eszmevilágát a Magyarországhoz – mind kormányához és hivatalos szerveihez, mind lakosságához – fűződő viszony, valamint az elhagyott haza sorsán való tépelődés határozták meg.³ Szabó Zoltán éppen ezeket az emigrációs szempontokat kérdőjelezte meg. Ő, aki a „totalitarizmus” árnyékában vándorolt ki Angliába, „indult neki a dunkerque-i hajóhoz vezető útnak”,⁴ mintha nem lett volna *emigráns*.

Az írást nyitó kitétel mármost egészében ott a göröcső alatt. Társadalomtörténeti fogalmak segítségével elemeire bontható.

2

Amióta élnek magyarok államuk határain kívül, azóta jobbra vagy emigránsok, vagy nemzeti kisebbségek. Utóbbiak⁵ az I. és a II. világháborút lezáró békeszerződések értelmében nemzetiségiek: sajátos nyelvi-kulturális jegyek-

² SZABÓ Zoltán, *A lélek független emberek hívására*, Magyar Füzetek 1984/14–15., 40–41.

³ Vö. BORBÁNDI Gyula, *A magyar emigráció életrajza, 1945–1985*, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1985. [Magyarországi kiadása: Európa, Budapest, 1989.]

⁴ SZABÓ Zoltán, *Előszó helyett (Magyar író Angliában)* = Uő., *Ősök és társak*, a válogatásban közrem. és szöveggond. CZIGANY Lóránt, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1984, 8.

⁵ Rölk a továbbiakban általában E. K. FRANCIS – Hermann RASCHHOFFER, *Minderheiten* = *Staatslexikon. Recht, Wirtschaft, Gesellschaft*, V., Görres-Gesellschaft, Herder, Freiburg, 1969°, 715–725; JOO Rudolf, *A nyugat-európai kisebbségek sajátosságai és típusai*, Akadémiai, Budapest 1983; Hermann MÜLLER, *Minderheiten* = *Handlexikon zur Politikwissenschaft*, szerk. Wolfgang W. MICKEL, Ehrenwirth, München, 1983, 300–304; ERWIN VIEFHALS, *Die Nationalitätenfrage in den ostmitteleuropäischen Nationalstaaten nach 1919. Eine Übersicht* = *Studien zur Geschichtsschreibung im 19. und 20. Jahrhundert*, szerk. Paul PHILIPPI, Böhlau, Köln–Graz, 1967, 147–170.

kel bíró népcsoportok Ausztria Burgenland tartományában, Csehszlovákiában, Jugoszláviában, Romániában és a Szovjetunióban. Tagjai *kisebbségek*, mert kevesebben vannak, mint az államalkotó nemzet tagjai, és *nemzeti* kisebbségek, mert van anyanemzetük, vagyis egy olyan részük, amely önálló államisággal rendelkezik. Nem úgy, mint az *etnikai kisebbségeknek* számító skótok vagy az okszitánok Dél-Franciaországban. Az emigránsok⁶ a 20. században és korábban gazdasági vagy politikai okból eltávoztak a magyar állam területéről, hogy távol a Duna-medencétől szigetvilágokat hozzanak létre. Ők is nemzetiségként. E két magyar népcsoporttípus közös vonása – a számarányon és anyanemzeti hovatartozáson túl – abban rejlik, hogy a *magyar nemzetiség mint nemzeti kisebbség* és a *magyar nemzetiség emigrációban* egyaránt a történelem alakulása révén jöttek létre. A *nemzeti kisebbség* a közép-, délkelet-európai területi átrendeződések során, 1918–1920 táján. De – s ebben különbözik az *emigrációtól* – nem cserélt területet. Az új helyzet készületlenül érte, mégis viszonylag szilárd alapokról indult ott, ahol annak előtte a magyar többség-nemzethez tartozott. Így nem szűnt meg folytonossága és múltjának eszmei ösztönzése. Jó példa erre a magyar nemzeti kisebbség Romániában a két világháború között. Évszázados tevékenységre visszatekinthető kulturális intézményrendszere volt. Fenntartásáért nemzetközi védelmet igényelt. Települései összefüggő, imitt-amott zárt tömböket alkottak. Egyszóval: megváltozott helyzetével számot vetve ápolta csoporttudatát.

Ez így az emigrációról nem mondható el. Az újkorban kivándorló magyarok egytől egyig újrakezdésre kényszerültek. Mert idegenbe sodródtak. Vendégnek. Sokuknak, jelesül a politikai emigránsoknak, elejétől fogva hivatása, hogy állást foglaljon anyaországának vezetése ellen szóval, tettel, s reménye, hogy visszatérhessen. Thököly Imre és II. Rákóczi Ferenc testesítették meg ezt az elvet, Bethlen Gábor is, aki a 17. század legelején kevés katonával Erdélyből török földre menekült, „hazafiúi elkeseredésből, tiszta lelkiismerettel és szándékkal, sőt a nemzet megmentésének érdekében”.⁷ Kossuth Lajos meg Olaszországban „politikára” nevelte fiait, azt gondolta, hogy „jön idő, mikor majd szüksége lesz rájuk a nemzetnek”.⁸

Az emigráns a küllhoni létét korántsem tekinti véglegesnek. Közben újabb és újabb honfitársa jut sorsára, más és más színezetű személyes háttérrel,

⁶ BORBÁNDI, A magyar emigráció életrajza; JUHÁSZ László, Történelmi emigrációink válaszkeresése a helytállás és a megalkuvás között, Katolikus Szemle 38. (1986), 136–155; LA KÁCS Lajos, Magyar politikai emigráció, 1849–1867, Kossuth, Budapest, 1984; SZABÓ László, Magyar múlt Dél-Amerikában, 1519–1900, Európa, Budapest, 1982; STEVEN B. VÁRDY – ÁGNES VÁRDY, Hungarians, Historical, literary, linguistic and ethnographic research on Hungarian-Americans, Hungarian Studies I. (1985), 77–122.

⁷ MAKRAI László, Erdély története, Renaissance, Budapest, 1944, 334.

⁸ Hedman Ottóne turni naplaja = SOMLAY TÖTH Tibor, Diplomácia és emigráció „Kossuthiana”, Magvető, Budapest, 1985, 193.

családdal vagy egyedül, de mindenképpen elszigetelten. Ha pedig tömegesen, akkor az egyes kivándorlóhullámok között a szakadék. Az emigráns eltökélt ideiglenességében visszatekint többé-kevésbé, de eléggé erősen ahhoz, hogy ne tudjon gyökeret eresztetni. A politikai: hogy szem előtt tartsa azt, amit elvesztett tőle és visszakér. A gazdasági: ha reményei nem váltak valóra. Letétbe helyezett örökség marad utódaira, akik aztán kénytelenek azt hinni, hogy velük kezdődik a történelem.

Az emigráció egy sereg ismétlődő újakezdés. Eleve múltépítés tehát. Mivelhogy azonban provizórium, múltat hagy maga után, hagyományt nem. Csupa szilánk, megtűrt szövetséges. Gyökértelen. Itt Nyugaton. Katolikus, népi, protestáns vagy zsidó hagyományát magával hozta az emigráns a külföldre, hiszen az otthonban nem ápolhatta. Emlékbénítottan megtelepedésre nem is gondol.

Fizikai hazatérése azonban ábránd egyelőre. Ezért kénytelen-kelletlen ráhangolódik idegen környezetének szólamáira, újvilági telepes módra. Jutalmat vár. Valamit valamiért, hajtogatja magában, és elindul, hogy létjogosultságot kerítsen jelszavának. Bizonyítja, bizonygatja, hogy olyan körülmények készítettek a világváltásra, amelyek ellen fellépni kötelessége befogadó országának is. Ha ezt nem teszi – márpedig nem teszi, hiszen máskülönben nem kellene befogadását kérnie –, akkor legalább járjon elől jó példával. Nyújtsa azt, amiből odahaza nem jutott neki. Már is mérlegel a telepes. Első múltja mércéjével. Hogy szebb-e újvilági élete, jobb, érdekesebb, csak akkor ítéltetheti meg, ha előidézi azt a valóságot, amelyből kilépett egykor. Első múltja viszonyítási alap. Tájékoztató, bővülő-szédlítő, mint tükör a mesében. Fogódzó a bizonytalanságban. Kérlelhetetlen bíró. Mentség. Az, ami éppen indokolt. Amitől elszakadnia nem ajánlatos, mert perdöntő érv lehet bármikor.

Furcsa ember az emigráns. Ő újvilági telepes. Helyet követel magának idegenben, miközben óhazáját el sem hagyja.

Szabó Zoltán, aki meg volt győződve arról, hogy „egy-egy emigráns egy-egy külön ország”,⁹ megküzdött a delejes múltbafordulás délibábjával. Elodáztatlan követelménynek tartotta az elhagyott hazában történő kulturális és politikai események megmértetését: a „lépéstartást”.¹⁰ Emigráns volt a szó „gyökértelen” értelmében. A kisebbségi ember gyökerei épek. Van, mikor csak a gyökerei. Ő a vihart kell hogy csitítsa, a növényt tépázó vihart. Hogy a lehajló fű tényleg megmaradjon. Ha ez nem sikerül neki, maga is emigránssá lesz, az 1921 őszen Szegedre áthelyezett volt kolozsvári Ferenc József Tudo-

⁹ SZABÓ Zoltán, *A „külön”*, *Teleki Lászlóról = Uő., Ősök és társak*, 94.

¹⁰ Ezt a kifejezést KUBÉDI VARGA Áron (*Nyugati magyar irodalom = Nyugati magyar irodalom. Tanulmányok*, Hollandiai Mikes Kelemen Kör, Amsterdam, 1976, 7) szerint a Hollandiai Mikes Kelemen Kör egy régebbi összefüggésén használta.

mányegyetem újdonsült rektorához hasonlóan: „Mi száműzetve – Szegeden ideiglenesen otthont nyertünk”, jelentette ki az egyetemi és könyvtári személyzet nevében Menyhárt Gáspár az első évnnyitón.¹¹ Otthont száműzetésben Szabó Zoltán is nyert. Ő azonban végérvényesen. „Minden magyar író belerajzol néhány tájat a mappába”, búcsúztatta Babits Mihályt 1941-ben.¹² Jó három évtized múltán már róla volt ez állítható. Élete végén sem tért vissza Magyarországra, semmiképpen. Bizonyára félt, hogy kitörlik a mappából. Utolsó éveit a bretagne-i Josselinben töltötte. Itt temették el 1984 augusztusában.¹³

Ez az irodalomtörténeti adat természetesen csupán formailag rögzíti különöségét. Ennek gondolati magja bennefoglaltatik fennebb idézett levelében. A magyar nyelv *viszonylagos* közösségmegalapozó hatása és a látókört szellemileg, érzelmileg *beszűkítő* egy hazához való kötődés tételét a „lépéstartást” ellensúlyozandó fogalmazta meg. Kitekintett. 1950 és 1975 között számos kritikát, esszét írt az angol irodalomról.¹⁴ 1974-ben *Hungarica varietas* című *Korkép*-ében elmondta, hogy angol vagy francia és magyar tollforgatókat egyazon közösségben lát, olyanban, amely „országok határait államhatároknak elismeri”, viszont a „maga dolgaiban nem tulajdonít nekik jelentőséget”.¹⁵ A közösség: az „irodalmi nemzet”. „Ez, akár a nemzet: emberek. [...] Ebbe a nemzetbe azzal születik bele, amit ő maga írt. Ha munkájában van irodalmi érték. Az irodalmi értékmérő: a közlés pontossága vagy érzékletessége. A kifejezés szépsége ezek csinosítója. Vagy hiányuk elkendőzője.”¹⁶ Úgyhogy: „Historikus, irodalomtörténész, filozófus, fizikus, szociológus, ha irodalmi értékű nyelven olvashatóan fejezi ki a mondandóját: az irodalmi nemzetbe kerül.” Még akkor is, ha nem magyar nemzetiségű: „A cambridge-i egyetemi nyomda angol nyelvű balladakönyvének szerzője ugyanúgy nemzetbeli, miként a romániai Kriterion Kiadó magyar balladaskönyvének gyűjtője és rendbeszedője.” Nem anyanyelve és munkájának tárgya teszi azzá, sokkal inkább tehetsége, hogy „nemcsak magyarul ért, hanem a magyarságot is érti”.¹⁷

Ugyanez a végkifejlet magyar nemzetiségű szerzőket illetően. Szabó Zoltán 1945-ben még azt írta, hogy a magyar nyelv a „legnemzetibb vagyó-

¹¹ Idézi NOVAK ÁKOS, *A Szegedi Tudományegyetem könyvtárának alapítása és működésének első évei, 1921–1924*, Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta Bibliothecaria, 5. (1966), 58.

¹² SZABÓ ZOLTÁN, *A költő és az ország (Babits Mihályról)* = Uő., *Ősök és társak*, 103.

¹³ CZIGANY LÓRÁNT, *Homo politicus. Szabó Zoltán halálára*, Új Látóhatár 35. (1984), 281–289.

¹⁴ Az Új Látóhatárban megjelentek jegyzéke: *Új Látóhatár repertórium, 1950–1975*, összeáll. CZIGANY LÓRÁNT, közrem. BORBANDI Gyula – SZILÁGYI Attila, Molnár, München, 1976.

¹⁵ SZABÓ ZOLTÁN, *Hungarica varietas (Korkép 1974-ből)* = Uő., *Ősök és társak*, 302.

¹⁶ Uő., 301.

¹⁷ Uő., 302.

nunk”.¹⁸ Huszonkilenc évvel később megrajzolt korképében pedig ezt: „Aki magyar dolgokat akadálymentesen átértő irodalmi értékű művet más nyelven írt, [...] a magyar irodalmi közösségbe beletartozik.”¹⁹ S a közösségből ki nem rekeszthető, mivel ez csak vele létezik. De be sem engedhető, mivel akarata ellenére is benne van. A „független gondolkodás” és a „kreatív intelligentsia” így anyanyelve mellett vagy helyett „legnemzetibb vagyona”, tehetjük hozzá. Hiszen verse, tanulmánya nem azt mondja, hogy a közösségnek határon *innen* vagy *túl* a része, hanem azt, hogy *egyáltalán* beletartozik-e a közösségbe. Mindegy, hol írja.

Az emigráns Szabó Zoltán ezzel a kultúrpolitikai programmal beállt a kisebbségi gondolkodók sorába. Amit az irodalom- és eszméletörténet a jövőben nem hagyhat figyelmen kívül: műve kapcsán eddig a magyar népi mozgalomról és annak Nyugatra húzódó szárnyáról esett a legtöbb szó.²⁰ Holott szellemi elődei közt ott találjuk a balti német Ewald Ammendét, Paul Schiemannt, valamint az erdélyi szász és magyar Rudolf Brandschot, illetve Kádár Imrét.²¹ E politikusok és közírók az 1922-ben megalakult Verband der deutschen Volksgruppen in Europa keretében, egyidejűleg az európai szellemi, politikai élet különböző fórumain, 1925-től az évente összeülő Európai Nemzetiségi Kongresszus égisze alatt egyre csak gyűrűző elméleti vitákban azt az álláspontot képviselték, hogy a nemzeti kisebbségek *kulturálisan* az illető anyanemzet részei, ugyanakkor *politikailag* annak az államnak a kötelékében a helyük, amelynek a területén élnek. Szóhasználatukban kimondottan vagy értelemszerűen az első hovatarozási formát jelölte a „Volksgemeinschaft” fogalom, a másodikat pedig a „Staatsgemeinschaft”. Szabó Zoltán egyik alapgondolatukat, miszerint az *államközösségi* hűség nem zárja ki a *népközösségi* hűséget, átvette és az adott történelmi helyzetben kibontotta a több hazára kiterjedő, különböző anyanyelvűeket egybegyűjtő, államhatárok feletti – s egyben bizonyos fokig mindig magyar – közösség eszményévé. „Irodalmi nemzet”-ével a kettős vagy akár többszörös kötődés alapjait vetette meg az írásbeliség szintjén. Azokat, akik sem nem értelmiségiek, sem nem író emberek, kihagyta eszmefuttatásából. Ez ideológiakritikailag szemügyre veendő majd.

¹⁸ SZABÓ Zoltán, *Hazugság nélkül* [1945], Magyar Füzetek 1985/16., 14.

¹⁹ SZABÓ, *Hungaria variata*, 302.

²⁰ Vö. például BELÁDI Miklós – POMOGÁTS Béla – RÖSNYI László, *A nyugati magyar irodalom = A határon túli magyar irodalom*, szerk. BELÁDI Miklós, Akadémiai, Budapest, 1982, 323–445; CZUCSÁNY, *Homo politicus*.

²¹ EWALD AMMENDE, *Aufgaben und Programm für eine Zusammenkunft der Vertreter aller deutschen Minderheiten in Europa*, Nation und Staat 6. (1932–1933), 62–68; RUDOLPH BRANDSCH, *Zukunftsfragen des Ostdeutschlands*, Ostland 1. (1919), 27–28; KÁDÁR IMRE, *A harmadik út*, Napkelet 1920/1., 65–71; PAUL SCHIEMANN, *Volksgemeinschaft und Staatsgemeinschaft*, Nation und Staat 1. (1927–1928), 21–41.

Mindazáltal szembeötlik üzenetének hordereje. Szabó Zoltán a nyugati magyar jövő nemzedékekhez szolt, a második, harmadik, többedik nemzedékhez. Ezeknek tagjai szintén kívül-élésre lesznek kárhóztatva nyomában szüleiknek és szellemi őseiknek, akiket mint gyámokat és hírnököket fognak szóra bírni, mihelyt betűkbe foglalt üzenetüket megfejteni szeretnék. Születési helyüknél fogva olyan gyökerekre hivatkoznak majdan, amelyek nem a Kárpátok menti magyarlakta vidékek egyikéhez kötik őket. Túlsúlyban azokkal szemben, akiket hoztak egykor emigráns családfők.

Egy ideig, meglehet, ők is telepesként néznek szét az Újvilágban. De egyszer csak valami szokatlan történik velük. Meghal egyik családtagjuk az Újvilágban. Sajátos szemléletük miatt nem gondoltak a halálra addig: őket megilleti az, amire törekszenek, nincs – nem is lehet – ellenlábasuk égen-földön, amíg élnek. Ezért nemcsak a fájdalom, a döbbenet is erőt vesz rajruk, midőn végtisztességtevő búcsút mondanak annak, aki otthont múltból vélt létrehozni, jelenlétével igazolta telepesi eszméjüket. Határkőnek látják a halált. Az első múlt végének. Sejtik, hogy vele valami születik. Olyasmi, amit idők folyásával megintcsak múltnak fognak nevezni. Múltnak, mert sírkertet azontúl nemcsak az óhazában: a közeli hegyoldalban is kell hogy gondozzanak, s ha gondoznak, első nyomát hagyják egy új történetnek. Mert az utánuk születők már abban a hegyoldalban fognak temetkezni, emlékezni ősökre a besüllyedt sírok láttán.

Új ágát fogják képezni a nyugati magyar társadalomnak: *folytonos történelmük és egyetlen múltjuk* lesz. Hihetőleg. Ez a fajta strukturális átrétegződés már megkezdődött. Manapság a második nemzedék felnőttjei – elsősorban az ötvenhatos exodus eredményeként – tekintélyes arányban nyugati földtekén fekvő szülővárosukba látogatnak el, ha valamikor elköltöztek onnan. Szabó Zoltán eszméjének folytatói lehetnek ők öntudatlanul is. Miközben Szabó Zoltán halálán túl úgy hat körükben, mint szigetlakó hajótöröttek között: áldását adja a megtelepedésre. Örökhagyójuk.

Keletkezőben a hagyomány máris.

3

Ez nem jelenti azt, hogy a tettek, amelyekben megnyilvánulhatna, korszerűek. Ha a második nemzedék itt – mindenfelé – és most, tegyük azt, a hajtűdand volt kolozsvári *Dumapostát*²² szeretné feléleszteni egy sziporkázóan bölcs

²² Ebbe az asztaltársaságba a két világháború között magyar és román író, újságíró, művész, irodalombarát értelmiségiek jártak el. Többek között Balogh Edgár, Teofil Bugnariu, Dsida Jenő, Jordáky Lajos, Kós Károly, Raoul Șorban. Neve szójáték, az akkoriban Budapesten működő Dumaposta hírhűgynökség elnevezéséből alakult ki. A törzstagok közül felidézte emlékét SALAMON László.

és a világ dolgaiért felelősséget vállaló értelmiségi csapat műhelyévé, azt gondolván, hogy közben egy jelenséget megőriz, tovább éltet és megment az utókornak – megbukna. Márványasztal és csokornyakkendő, házigazda és kibic – ebben mind nem lenne hiány. Csakhogy a szónok! Hol az a szónok, aki innen, mondjuk, Gyimesfelsőlok felé veszi útját, kitérővel Gyulára, és ha történetesen mindkét helyen működik egy kör, benne ugyanazt adja elő, mint a nyugatiban. Sőt előadja – ha kéri újfent – ugyanazt Ungváron, s elő Csantavéren is, egy másik körút alkalmával. Ha valahol van egy ilyen szónok mégis, nézzen be a chicagói Irodalmi Kávéházba, utána meg a bécsi-újhegyi Ludovika Találkozóra. Olvassa a Katolikus Szemlét és az Irodalmi Újságot. Legyen látogatója a Pax Romana és az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem évi találkozóinak. Olvasson, hallgasson figyelmesen mindvégig. Olyan jelenségekkel fog találkozni – nem itt vagy ott, nem egyik vagy másik lapban, hanem mindenütt egy kicsit –, mint például a nemzedéki kérdés. Haynálné Keserű Zsuzsanna, aki külföldön nevelkedett, kibontja a zászlót s ezt írja rá: „A politikai emigráció nem más, mint feladatkör! Ezért nem értek egyet Gombos Gyulával. [...] A nemzeti emigráció tudja azt, hogy nem elég csupán a vállalt célkitűzése érdekeiben dolgozni, de – hogy fennmaradjon – utánpótlásról is gondoskodnia kell. Ezt az utánpótlást a külföldön született fiatalság képezi.”²³ Keserű Zsuzsanna, a másodgenerációs, ellentmond Gombos Gyulának, az emigránsnak, mert emez egyszer így talált nyilatkozni: „Az emigráció életét nem lehet meghosszabbítani. Az emigráns magatartás nem örökíthető át apákról fiakra, egyik nemzedékről a másikra. S azt kell mondanom, hála Isten. Emigránsnak lenni nem természetes állapot.”²⁴

No meg azok a *hazajárók*! Róluk szóljon a szónok, ha tud! Látja-e, hogy az eddigi – találébb kifejezés híján mondjuk hát – eszmecserében²⁵ egy szempont igazából sosem merült fel: azok, akik haza nem járnak és az ebben más-ként cselekvőket *elitelik*, azok az asztalra mit tesznek? Az eszmecserét a *haza nem járókról* szónokunk hiányolja-e? Emigráns-e vagy nemzeti kisebbségi a nyugati magyar, aki azon kapja magát, hogy lám, a talpa alatti röghöz kötötten sem képes közelebbi és súrlódásmentes, hát még rendszeres kapcsolatot létrehozni akármelyik magyarral is? Hiszen elszigeteltség, sokszínűség, szétszórtság jellemző az emigrációra is, az viszont nem, hogy mindemiatt

Kávéházi és kávéházi = HUSZÁR Sándor, *Az író asztalánál. Beszélgetések kortárs írókkal*, Irodalmi. Bukarest, 1969, 232–233.

²³ HAYNALNÉ KESERŰ Zsuzsanna, *A fogalmak tisztázása*, Nemzetőr 1982/6., 8.

²⁴ TOLLAS Tibor, *Beszélgetés Gombos Gyulával*, Nemzetőr 1979/12.–1980/1., 5.

²⁵ Vö. például HANAK Tibor, *Hazajárók*, Bécsi Napló 1984/5–6., 3; *Hazajárók-vita*, Bécsi Napló 1984/11–12., 9.

létéért ne aggódjon.²⁶ S itt bezárul a kör: valami folytonos és hagyományt szül: a folytonosság a hagyomány ismerve, mert a kisebbsége a gyökeresség; gyökeresnek lenni pedig annyi, mint hógolyózni, gólt rúgni, számítógépet tervezni, s nem félni, hogy közben elsorvad a magyarságom.

„Ha bárhol Európában egy magyarral találkozom, számomra nem az a fontos, hogy a honfoglalásról beszéljünk. A találkozás talán éppen attól lesz magyar, hogy meghallgatom, merre viszi sorsa.” Ez egy kisebbségi ember véleménye. 1984-ben hangzott el Münchenben, egy genfi magyar szájából.²⁷ Nem egyedülálló. Akadnak tudvalevőleg szép számmal olyanok, akik nem tekintik *feladatuknak*, hogy magyarságtudósok legyenek.²⁸ Őnáluk szakma és nemzetiségi hovatartozás nem feltételezik egymást. Ha ezt bárkitől is elvár-nók,²⁹ a képet torzítanánk. A temesvári egyetem gépészmérnöki karának egyik magyar végzőse nemsokára mozdonyokat tervez az aradi vagongyár-ban. Pedig azon a vidéken is akad bőven anyag magyarságtudományi fogla-latossághoz. Másfelől, több mint száz évre visszanyúló társadalom- és eszme-történeti vizsgálódásokból³⁰ tudjuk, hogy a nemzetiséghez és a nemzethez való tartozásnak különféle ismervei vannak. Ilyenek ama bizonyos *mindennapi népszavazás*, a nyelv, a vallás, az anyagi és szellemi kultúra termékei, a viszo-nyulás szomszédos népcsoportokhoz. Némely esetben meglehetősen nehéz egyértelműen dönteni. Példának okáért: 1971-ben tizenötezer ír *anyanyelvűt* tartottak nyilván, a katolikus vallás alapján pedig közel hatszázezer ír *nem-zetiségűt*. Jelenleg a nyugat-kanadai Alberta és Brit Columbia tartomá-nyok nem más nyelvűek, a skótoknak csupán öt százaléka gael anyanyelvű, az okszitánok egy tucat nyelvjárásban – provanszál, auvergne-i, languedoci, gascogne-i, limousini – beszélnek az okszitán nyelvet, viszont regionális és tör-ténelmi tudatuk erős és egységes.³¹ A nyugati magyar nemzetiség hasonlóan heterogén. Egyazon szempont – a származás – ugyanis különbözőképpen határozza meg. Vannak, akiket nem nyomtak el Magyarországon, hanem

²⁶ Vö. *A magyar nemzeti emigráció gyűlése Párizsban*, Hidló 1981/4., 6; NAGY Károly, *Magyar szigetvilág-ban ma és holnap*, Püski, New York, 1984.

²⁷ Fiatal Magyarok Hétfégi Konferenciája 2. Tanulmányi Napok, München, 1984. július 15.: Hendi Péter hozzászólása. Lejegyezve: *Helyszínelőtlődés*. A Fiatal Magyarok Hétfégi Konferenciája 2. és a KÖR Születésnapok találkozója anyagából, München, 1984–1985, gépirat, magántulajdon.

²⁸ Vö. például *Magyar mérnökök és építésszek világszövetsége*. Együttműködés és Tájékoztató 1985/1.

²⁹ Amint megtörtént a 27. jegyzetben említett összejevetelen, vö. *Helyszínelőtlődés*.

³⁰ Vö. Peter ALGER, *Nationalismus*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1985; Paul R. BRASS, *Ethnic Groups and Nationalities = Ethnic Diversity and Conflict in Eastern Europe*, szerk. Peter F. SUGAR, ABC–Clío, Santa Barbara – Oxford, 1980, 1–68; Hans MOMMSEN – Albrecht MARTINY, *Nationalismus, Nationalitätenfrage = Sowjetismus und demokratische Gesellschaft. Eine vergleichende Enzyklopädie*, IV., szerk. Claus Dieter KERNIG, Herder, Freiburg–Basel–Wien, 1971, 624–696.

³¹ JOÓ, I. m., 23, 70; Rainer-Olaf SCHULTZ – Roland STURM, *Regionalismus = Pipers Wörterbuch zur Politik*, II. *Westliche Industriegesellschaften*, szerk. Manfred G. SCHMIDT, Piper, München, 1983, 380–390, különösen 382–388.

elhozta onnan. Vagy idekint születtek. Ezért viszonyuk az óhazához vagy a magyarsághoz, és a tettek, valamint a magatartásformák, amelyekben ez a viszony lecsapódik, eleve nem mérvadó fokmérői nemzetiségüknek. Ha azokká tesszük mégis, nem önmaga mércéjével mérjük ezt a második nemzedéket, mert olyan feltételeket kérünk számon tőle, amelyeket neki senki sem szabott meg. Ellenben az, hogy az emigráns úgy magyar, hogy nemzeti gondokkal foglalkozik, természetes, hiszen egykor ilyen gondok idézték elő azt a helyzetet, amelyben most arra kényszerül, hogy azonosságtudatát megőrizze. De leszármazottja nem egy rendszer miatt szembesül önmagával, hanem azért, mert idegenben kell magyarrá legyen. Ha akar. Sikere annál nagyobb, minél gyakrabban *engedheti meg magának*, hogy ne olvasson magyar nyelvű könyvet, ne halljon magyar szót, ne járjon hétvégi magyar iskolába.³² Ha tehát magyar számítógépet tervez. Ezzel is alkotna, mert újítana: növelné a számát a nyugati magyar nemzeti kisebbségeknek. Azokét, akik nem tehetnek arról, hogy pusztá létük hagyományt teremt.

4

„Sokan az mi nemzetünk közül csak szintén cum proprio Horizonte [a saját látóhatárukkal] ítélik termináltatni [meghatározni] ez világot, azt tudják, hogy ott mindjárt világ vége vagy, ahol az facultas visiva [látási lehetőség] meghatározatik.”³³

Az eredet alapján létrejövőben van így egy új típusa a nyugat-európai nemzeti kisebbségeknek. Ezek részint már az adott állam megalakulása előtt abban a térségben éltek, mint ma – a bretonok, a katalánok, az okszitánok vagy a baszkok –, részint az adott állam megalakulásakor lettek nemzeti kisebbséggé – a dél-tiroliak, az elzásziak vagy a Valle d'Aosta-i franciák. Nyugat-Európában az adott állam megalakulása *után* nem telepedtek le nemzeti kisebbségnek tekinthető népcsoportok. „A finnországi svédek évszázadokkal az önálló finn állam létrejötte előtt, hódítóként vándoroltak be jelenlegi településhelyükre – jegyezte meg a kérdés szakavatott ismerője, Joó Rudolf –, így [...] a szó mai értelmében nem [...] bevándorló” közösség.³⁴ Erre a magyar történelemben is van példa: a bukaresti magyarok. Az 1848-as emigránsok és erdélyi származású utódaik Havasalföld és Moldva egyesítése, 1859 előtt,

³² Ezekről beszámol NAGY, I. m., 113–159.

³³ SZÉCSI CSOMBOR Márton, *Europaea varietas* [1620], *Præfatio* = Magyar gondolkodók, 17. század, vál., szöveggyűjtemény, jegyz. TARNÓC Márton, Szépirodalmi, Budapest, 1979, 1097.

³⁴ Joó, I. m., 67.

de főleg a következő időszakban hozzávetőlegesen száz művelődési, társadalmi és gazdasági egyesületet alapítottak. Ilyen munkát végeztek magyar nemzetiségűek ugyanott századunk húszas és harmincas éveiben, immár Nagy-Romániában. Beke György úgy véli, hogy egy „*kisebbségi* magyarság [...] önismerete, nemzetiségi öntudata [...] Romániában” tartósan foglalkoztatta a már az 1860-as években Kárpátokon túlra szakadt magyar közéleti személyiségeket. Ez „történelmi érdemük”.³⁵ Figyelemre méltó, hogy egy kisebbségben született romániai magyar vélekedik így. Jelenleg hiányoznak beható társadalomtörténeti elemzések, amelyekből kiviláglana, hogy mennyiben voltak az akkori bukaresti magyarok a 20. századba átívelő eszméáramlatnak előfutárai, megalapozói egy gondolkodásmódnak. Hogyan értelmezendő többek között az, hogy a református lelkész Koós Ferenc alig négy évvel letelepülése után, 1857 körül megszervezte a Bukaresti Magyar Temetkezési Egyletet, és 1869-ben mégis visszatért Erdélybe? A jövő elemzéseknek tartalmazniuk kellene olyan fejezeteket, mint *Mikor emigránsok temetkeznek és Az első múlt nyomában*.³⁶

Nyugat-európai nemzeti és etnikai kisebbségekről beszélni ma annyi, mint szóba hozni a *regionalizmust*.³⁷ E világrész földrajzi-történelmi-kulturális térképébe öt különböző kisebbségi tájegységekből álló térség rajzolható be. Bretagne, Írország, Skócia és Wales a Brit-szigeteken és Franciaország nyugati partvidékén. Katalónia, Okszitánia, Korzika és Szardínia a Földközi-tenger medencéjének szintén nyugati sávjában. Graubünden Svájcban, Friaul és Valle d'Aosta Olaszországban, vagyis mindkettő az Alpok mentén. Elzász, Vallónia, Flandria és Frízföld a Benelux-körzetben. Végül a minden szempontból egyedülálló Baszkföld. Idestova harmadik évtizede, hogy e tájegységekben úgynevezett nyelvi-kulturális, autonomista-föderalista és szeparatista mozgalmak bontakoztak ki, gyengén szervezett vagy intézményesített társadalmi irányzatként, illetve politikai ellenzékként. A nyolcvanas évekre ellenfeleik államaik központi kormányzatában csak kismértékben elégítették ki igényeiket: alig javítottak nyelvük, kulturális intézményrendszerük, közigazgatásuk jogi-politikai helyzetén. Formailag és célkitűzéseikben különböznek ugyan egymástól a nyugat-európai regionalizmusok, viszont mindegyikük kijelentőlegesen régiójuk történelmi örökségével sáfárkodik.

³⁵ BEKE György, *Egy életérzés forrásánál*, A Hét 1980/16., 8.

³⁶ A bukaresti magyarokról OBERDING József György, *A bukaresti magyarság egyházi, társadalmi és kulturális szervezete a világháború előtt és ma*, Kisebbségvédelem 1939/6., 1–8. Vö. BEKE György, *Vöröss Sándor tolla és körzete*, Politikai, Bukarest, 1976.

³⁷ Erről a továbbiakban általában DIRK GERDES, *Regionalismus in Westeuropa*, Integration – Beilage zur Europäischen Zeitung, 1981/4., 169–179; JOO, I. m.; *Regionalismus in Europa. Bericht über eine wissenschaftliche Tagung*, II., Bayerische Landeszentrale für politische Bildung, München 1981; SCHLITZE–STORM, I. m.

Így a burgenlandi magyarok is. 1968-ban megalakult a Burgenlandi Magyar Kultúregyesület, túlnyomórészt ennek tagjaiból áll 1979 óta a Magyar Népcsoporttanács az 1976. július 7-i osztrák nemzetiségi törvény, valamint az 1977. január 18-i kormányrendelet értelmében. Ezekben és egyéb művelődési szervezetekben – tájörténeti múzeumokban, könyvtárakban, színjátszó és népitáncscsoportokban – a fő feladat a magyar nyelv megőrzése, ápolása, azon eszmei indíttatásból, hogy a burgenlandi magyarság sajátos kultúrkört képez településtörténeti, népművészeti és demográfiai szempontból. Képviselői nem is szándékoznak más ausztriai magyarok érdekeiért síkra szállni, mint azokért, „akik egy bizonyos zárt lakóterületen belül otthonosak és akik generációk óta egy bizonyos kultúrközösségben élnek”.³⁸

Itt elválnak az Ausztriában élő burgenlandi és nem burgenlandi magyarok útjai. Előbbiek ősei határőrök, akiket magyar királyok telepítettek az Órvidékre a középkorban; eredettudatuk egyik alkotóeleme az őrségi, az 1920. évi trianoni békeszerződés megkötése óta nemzeti kisebbségként létező burgenlandi magyar közösség vilákgépének.³⁹ A nem burgenlandiak viszont nagyrészt a II. világháború után bevándorolt emigránsok és leszármazottaik. Szerte az országban élnek. Szócsövük jelenleg az Ausztriai Magyar Egyesületek és Szervezetek Központi Szövetsége, Bécsben. Céljuk, hogy „az Ausztriában élő és osztrák honosságú magyarok lakóhelyük fekvésétől és közigazgatási hovatartozásától függetlenül elnyerjék népcsoportonkénti elismerésüket”.⁴⁰ Ez még nem következett be. Siker esetén első ízben válnának *nyugati* magyarok *nemzeti kisebbséggé* – jogilag. Nem feltétlenül szemléletben. Tudja ezt jól a Központi Szövetség főtitkára, Deák Ernő. Máskülönben nem intené olvasóit – s feltehetőleg munkatársait, hallgatóit is – arra, hogy legyenek „végre ne csak földrajzilag, de felfogásukban is Ausztriában élő magyarok!”⁴¹ A lényegre tapintott. Nem csupán Ausztria vonatkozásában.

A nyugati magyarság ugyanis földrajzilag feldarabolt, több sziget összesége. Különböző világrészekeken egy város, egy körzet területén találhatók

³⁸ SZÉBERÉNYI Lajos, *Megalakult a magyar Népcsoport Tanács*, Őrség 1980/14., 7. Lásd még MOOR János, *Népcsoportunk és anyanyelvünk*, Őrség 1985/19., 6–7. A burgenlandi magyarokról DEÁK Ernő, *A tehetetlenség állapota. A burgenlandi magyarok helyzete a századfordulótól napjainkig* = *Az idő rostájában. A Katolikus Magyarok Vasárnapja 1981-es évkönyve*, szerk. DUNAI Ákos, Youngstown–Ohio, 1980, 5–38; *Integratio XI–XII. Die Volksgruppen in Österreich*, szerk. DEÁK Ernő, Deák, Wien, 1979; JUHASZ László, *Határvételepülésektől a nyelviszigetekig. Az ausztriai magyar kisebbség múltja és jelene*, Új Látóhatár 28. (1977), 205–214.

³⁹ BENKŐ József, *Burgenlandi magyar szemmel*, Őrség 1969/4–5., 1; SZÉBERÉNYI Lajos, *Burgenlandi Magyar Testvéreink!*, Őrség 1976/10., 1.

⁴⁰ Ausztriai Magyar Egyesületek és Szervezetek Központi Szövetsége: *Nyilatkozat*, Bécsi Napló 1985/2., 1. A nem burgenlandi magyarokról SZÉPFALUSI István, *Lásdátok, halljátok egymást! Mai magyarok Ausztriában*, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1980. [Magyarországi kiadása: Magvető, Budapest, 1992.]

⁴¹ DEÁK Ernő, *A magyar kisebbség helyzete a nyolcvanas években*, Katolikus Szemle 33. (1981), 174.

a szigetek s alkotják külön-külön az ausztráliai, észak-amerikai vagy nyugat-németországi szórványt. Az, hogy a csökevényes avagy éppenséggel hiányzó kommunikáció az egyes szórványok s azon belül az egyes szigetek között nem akadályozza-e meg a közösségi tudat kifejlődését, megerősödését, megkerülhetetlen kérdés. De nem egyedül ez a kérdés az. Hiszen *tudni tudnak* egymásról a részek, gyakran inkább kapcsolatteremtési próbálkozásaik fulladnak kudarcba. Térségenként magukra maradvá, különböző országok kormányai-val kell tárgyaljanak nyelvi-kulturális helyzetük jogi-politikai rendezésének érdekében. Az, hogy szétszórtságukban is *egyetlen*, nyugati magyar nemzeti kisebbségnek nevezhető közösség részeinek tartják-e magukat, összefügghet tehát regionális fejlődésükkel különböző központok hatáskörében.⁴² Azonban egy központjuk közös: a kelet-közép-európai magyarság. Összetartozási tudatuk kérdése nemzetközi viszonylatban nem elsősorban, magyar távlatban viszont döntően a központhoz fűződő viszony kérdése.

Nem a *hazajárás*, hanem a *hazakötődés* szintjén. Ennek egyik oka az, hogy maga a központ is periféria Kelet-Közép-Európa peremén: peremén egyszerre Nyugatnak és Keletnek.⁴³ A másik oka a központ társadalmában elterjedt nézet, miszerint e peremhelyzet nem csupán politikai rendszerek szembeállítását jelenti, hanem egyszersmind próbaköve egy magyar érdekképviselőnek, világszerte. Szabó Miklós budapesti történész-politológus alapos megfigyelései szerint a hetvenes években Magyarországra is elért „etnikai reneszánsz” mély nyomokat hagyott a köztudatban. Módosult a „nemzet fogalma”, mégpedig úgy, „hogy a nemzet mint *nem* természetes közösség sem csupán politikai, hanem politikai és kulturális közösség, ahol a nemzeti identitást, a nemzeti hovatartozást mindkető egyenlő jelentőséggel határozza meg”. Ennek következtében a „határon túli magyarság problémája” kapcsán felvetődött a „kisnemzet–nagy nemzet problémája”: a „trianoni határon belül élő tízmillió magyar kisnemzet, de a határon túl élő összes (ebbe ilyenkor az Amerikába szakadt és a világ minden tájára szétszóródott magyarság is beleszámítódik) esetleg nagynemzetnek tekinti magát”.⁴⁴ Csoóri Sándor, Köteles Pál, Mészöly Miklós és Pomogáts Béla – hogy csak néhány, határon túlra és határon felül gondolkodó jöjjön szóba – azt hiszik, hogy tekintheti is. Sőt. Tekintse magát annak. A „háromágú életfa” – az „államalkotó, a nemzetiségi és a szór-

⁴² Vö. Nagy, J. m.

⁴³ Vö. GOMBÁR Csaba, *A társadalom szerkezete, a történelem, valamint a megértés nehézségei = Elméletek és hipotézisek. Rétengzidés-módellet vizsgálva*, I., szerk. VARNAI Györgyi, Társadalomtudományi Intézet, Budapest, 1982, 61–81; KOSÁRY Domokos, *Magyarország Európa újabbi kori nemzetközi rendszerében*, Akadémiai, Budapest, 1985; SZÜCS Jenő, *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*, Magvető, Budapest, 1983.

⁴⁴ SZABÓ Miklós, *Magyar nemzettudat-problémák a huszadik század második felében*, Medvetánc 1984/4.–1985/1., 69–70.

ványmagyarság” – éltetésére. Ez a hasonlat, amely Kötelesé, egy másik hasonlathoz kapcsolódik, Illyés Gyula „ötágú síp”-jához. Eltekintve attól, hogy a síp, ha már síp, legalább *hatágú*,¹⁵ mindkét esetben ugyanaz a gondolat van megfogalmazva: a magyar szellemi egysége. A világ minden részén élő magyarok, szól az elmélet, egymást *magyarságukkal* gazdagítják. Vagy úgy, hogy tudnak magyarul s befelé tájékoztatnak a világ dolgairól, vagy úgy, hogy ismerik a magyar ügyeket és bemutatják őket a világnak. Ez lényegében a „kultúrák kétfelé áramoltatása”¹⁶ – a központhból nézve. Hiszen a fa egy helyen nő, a sípba egy helyen fújnak bele, még ha mindkettő többágú is.

A kultúra befelé és kifelé áramoltatása nyugati magyarok széles körében: feladat. Mi több, a külhoni lét eszmei legitimációja. Hallgatólagos közmeg egyezés, szervezetek nyilatkozatai vagy egyéni döntés alapján. Két fő eleme a „kiegészítés” és a „közvetítés”. Nagy Károly 1984-ben pontosan fogalmazott: „A nyugati magyar szellemiség legfontosabb eredményei a kiegészítő és közvetítő feladatok sikeres végzéséből fakadnak az utóbbi években. [...] Csoportjai és egyénei néhány olyan intézményt [...] létesítettek, amelyek *kiegészítik* a többi magyar csoport, de a hazai tömb működését is, mert a jelenlegi adottságok, történelmi, politikai, nagyhatalmi lehetőségek és korlátozottságok miatt azokat csak Nyugaton lehetett létrehozni.” A feladat másik eleméről ezt állította: „A számos kiváló egyéni teljesítmény fontosságát felismerve, a *közvetítés* feladatát is egyre több magyar sziget vállalja rendszeresen. Magyar nyelvet és kultúrát, magyar múltat és jelent más nyelvűek számára ismertté tenni ugyanolyan fontos, mint külföldi művészi, társadalmi valóságokat magyarra fordítani. Aránylag kis létszámunk, földrajzi és nyelvi elzártságunk, történelmi, hatalmi függőségeink határain emelkedünk felül magyar szigeteink – úgyis, mint kétirányú közvetítő állomásaink – segítségével.”¹⁷ Mindez meg is történik. Három példa a tudomány teréről. Kabdebó Tamás megírta az 1848-as magyar szabadságharc angliai visszhangjának egyik fejezetét egy budapesti szaklapban, magyarországiaknak nehezen hozzáférhető források alapján.¹⁸ Czigány Lóránt angolul tálalta a magyar irodalom tör-

¹⁵ BORBÁNDI Gyula, *Illyés-breviárium*. Új Látóhatár 15/23. (1972), 281–346, itt 326–327, idézi Illyés Gyulát az *ötágú síp* elméletének alapszövegeiből: „A magyar irodalom ötágú síp, összehangolatlan. [...] Nézzük meg egy azonos fröi mondandónak kifejeződését [...] Kassán. Kolozsvárt, Szabadkán, Dél-Amerikában, és szemmel látjuk, hogy a különben gazdagító távolság hogy szegényíthet: közös mércé híján.” A felsorolásból hiányzik a batodik ág, Kárpátalja.

¹⁶ KÖTELES Pál, *Törzs a keresztúton*, Alföld 1982/6., 94. Vö. CSÖÖRI Sándor, *A szellemi haza megalapozása = Uő., Tenger és dialekt*, Püski, New York 1982, 114–121; KÖTELES Pál, *Háromágú életfa. Az államalkotó, a nemzetiségi és a szövetségyangyarság szerepe, viszonya, gondjai*, Itt-Ött 1985/1., 11–16; ALFALA Károly, *Beszélgetés Mészáros Miklóssal*, Jelenkor 1981/1., 7–20; POMOGÁTS Béla, *Lake Hope*, Jelenkor 1986/2., 145–148.

¹⁷ NAGY, I. m., 10, 37.

¹⁸ KABDEBÓ Tamás, *Kossuth és Magyarország. Chartisták értékelés a magyar szabadságharrról*, Századok 113, (1979), 659–681.

ténetét.⁴⁹ Borbándi Gyula pedig egyszerre közvetített és kiegészített a magyar népi mozgalomról írott német és magyar nyelvű könyveivel,⁵⁰ mielőtt Magyarországon megjelent volna az első áttekintő munka e tárgyról.⁵¹ Feltűnő, hogy mindhármuk rendezőelve: magyar elv. Amint Nagy Károlyé is az. A közvetítendő szellemi értékeket és a kiegészítendő tárgyat aszerint válogatták ki, hogy mi hasznos, mi hiányzik, mi az érdeke a kelet-közép-európai magyaroknak. Kétfelé kötődnek – de egyfelé igazodnak: a magyarságközpont kulturális-társadalompolitikai törvényszerűségeihez. Alkotásaik ezeknek függvényeként születtek meg, ami mit sem ront minőségükön. A szerzők érdeme, hogy sajátosan nyugati magyar feladatokat végeztek el.

Azonban Nyugaton élni és dolgozni magyaroknak nemcsak feladatot, hanem *lehetőséget* is jelent: szemügyre venni nem magyar vonatkozású fejleményeket. Nap mint nap. Ehhez még csak utazniuk sem kell, mint kellett Szepsi Csombor Mártonnak jó három évszázaddal ezelőtt. Kettős kötődésük *kettős tudatra* épülhetne. Nem ők lennének az elsők Nyugat-Európában, akik a *politikai nemzettudatot* és a *nyelvi-kulturális nemzettudatot* vegyítenék így. A walesiek és a skótok regionális tudatát kiegészíti egy brit nemzeti tudat, éppúgy a katalánokét egy hispaniai, a svájci németekét, franciákét, olaszokét és rétorománokét pedig egy svájci. Oka ennek az, hogy a 19. században a nyugat-európai nemzeti államok különböző etnikai egységeket tömörítettek *egy* politikai egységbe, anélkül, hogy történelmi örökségüket kikezdték vagy fel tudták volna számolni.⁵² Ugyanez a folyamat ment végbe Kelet-Közép-Európában az I. világháború után. A fent Szabó Zoltán elődeiként emlegetett kisebbségi gondolkodók a szóban forgó kettős tudatot elméletileg a „népközösségi” és „államközösségi” hűség kategóriarendszerébe helyezték el. Ma a nyugati, európai vagy nem európai magyarok ezt az elméletet úgy alkalmazhatnák a gyakorlatban, hogy részt vesznek befogadó országuk társadalmi életében és véleményt mondanak róla. Tehát úgy, hogy a mindenkori értelmiségi vagy közéleti tevékenységük rendezőelve: nem magyar elv, vagy nem kizárólag az.

Effajta cselekvő közéletiség szintén kiegészítés a maga nemében. A vélemények talán érdeklik azokat, akik történetesen nem törődnek magyar sorskérdésekkel, de akik a véleményekből a magyar népközösség egy részét ismer-

⁴⁹ Lóránt CZIGANY, *The Oxford History of Hungarian Literature*. Clarendon Press, Oxford, 1984. [A könyv ma már az interneten is olvasható a Magyar Elektronikus Könyvtárban: <http://mek.oszk.hu/02000/02042/html>.]

⁵⁰ Gyula BORBÁNDI, *Der ungarische Populismus*, Hase & Koehler – Aurora, Mainz–München, 1976; Uő., *A magyar népi mozgalom. A hatodik reformnemzedék*, Püski, New York, 1983.

⁵¹ NEMESI DÉNES, *A népi szociológia, 1930–1938*. Gondolat, Budapest, 1985. [A Püski Kiadó 1989-ben Budapesten is megjelentette Borbándinak az 50. jegyzetben említett, *A magyar népi mozgalom* című könyvét.]

⁵² VÖ. JOO, *I. m.*, 11–28.

hetik meg. *Hírünk a világban* a nyugati magyarok híre is. Addig, amíg jelen vannak. Ott, ahol a hírt átadhatják. Részvételükkel.

A közvetítés is cselekvő közéletiség, amennyiben szóban, írásban kelet-közép-európai magyarok számára hallhatóan, olvashatóan kifejeződik. A többlet ilyenkor: ismeretek át nem élt, meg nem tapasztalt fejleményekről. Olyanokról, amelyek magyarokat érintenek. Egy nem magyar államközösségben. Ott, ahonnan magyarul csak ők közvetíthetnek. Ha jelen vannak. Nem csupán magyarul.

E kettős tudat legújabb keletű megnyilvánulása a Bécsi Napló szerkesztőségének beszélgetései Kurt Steyrer és Kurt Waldheim osztrák államelnökökkel, röviddel a választások előtt. „Az ausztriai népcsoportok szempontjából fontosnak tartottuk a két fő jelölt megszólaltatását lapunk hasábjain”, írta a jegyzetben – feltehetőleg – Deák Ernő. Pontosan erről van szó. *Népcsoportok* és nem: magyar népcsoport. Valamint Ausztria belpolitikája, külpolitikája, az „osztrák nép szolgálata”.⁵³ Deák Ernő intését tartalommal töltötte meg: nemcsak földrajzilag, hanem felfogásában is ausztriai magyar. Az volt, még mielőtt 1985 elején átvette a lap vezetését. 1979-ben egybegyűjtött történeti, demográfiai, szociológiai és szociográfiai tanulmányokat az ausztriai népcsoportokról, a magyarról is, de a horvátról, a szlovénról és a csehről is. Német nyelven adta ki őket a bécsi *Integratio* könyvsorozatban, amelyben korábban magyar nyelvű műveket jelentetett meg.⁵⁴ A Bécsi Naplót előtte Hanák Tibor nem kevésbé Nyugatra tekintően szerkesztette. Mondhatnánk, hagyományt őrzött meg Deák Ernő.⁵⁵

Más térség, másfajta kettős tudat. Hillsdale, New Yorktól északra. Magyar emigráns élményeket gyűjt egy amerikai faluban éveken át – Gombos Gyula. Annak a vidéknek a történetével foglalkozik, amelyre egy másik vidék zord történelme odavetette. Élményeket és ismereteket könyvbe ötvöz. Második, amerikai múltját jellemzi, amikor a faluban eltöltött egyik napjáról azt írja, hogy „Azok közé tartozik, melyek oly könnyűvé teszik örvendeni annak, ami van, ahelyett hogy azon bánkódnék, miért nincsen, ami nincs”.⁵⁶ Első múltját nem feleli. De még az is az új vidékhez köti őt. Mert oda három évszázaddal előtte menekültek érkeztek, „szabadságot keresve”. A plymouthiak. Az ízig-vérig rokon sorstárs rokonszenvével megírja történetüket. Oly megértően, hogy fejezetenként kénytelen megjeleníteni, jelzésszerűen, az őt körülvevő

⁵³ *Beszélgetés Kurt Waldheimmal és Kurt Steyrerrel*, Bécsi Napló 1986/3–4., 1.

⁵⁴ *Integratio XI–XII.*

⁵⁵ VARGA László, *Washington, London, Bonn, Párizs, Róma*, Bécsi Napló 1983/11–12., 1; Alfred MAJTY, *Ausztria hívataa Kelet és Nyugat között*, Bécsi Napló 1985/9–10., 1, 4; Leopold GRAYZ, *Helsinki nem utópia*, Bécsi Napló 1986/1–2., 1.

⁵⁶ GOMBOS Gyula, *Hillsdale, Amerikai vázlatok*, Magvető, Budapest, 1982, 178. [A könyv első kiadása: Püski, New York, 1979.]

emigránsvilágot. A plymouthiak könyvkiadását „igazi emigráns vállalkozás”-nak minősíti, mert hívatott volt „az ügyet, melyért hazátlanok lettek, beküldött nyomtatott betűvel szolgálni tovább az elhagyott hazában”.⁵⁷ Majd elmondja, hogy „régí dolog” történt velük. „Ami az apáknak még belső eszmény volt, melynek eleget tenni örömet és kielégülést adhat, a fiaknak külső kényszerre kezdett válni, melyhez az igazodás terhes kötelesség”.⁵⁸ Az eszményöröklési vitában nem dönt Gombos Gyula. De könyve végén tudja, hogy a fiaknak is igazat adhatna. Amint adott abban a fennebb említett nyilatkozatában, amelyet Haynálné Keszérű Zsuzsanna bírált. Ő maga tapasztalta azt, hogy a „menekült [...] tekintet [...] merőben más összefüggésekre lesz figyelmes, mint azoké, akik az otthon beidegzettségével tekintenek ki hazájukból”. Igaz, ez nem feltétlenül dicsérendő. Kivált, ha a tekintet „kifejezetten politikai” menekültké. Ezek „viszonylag a legkevésbé váltak hasznára” Amerikának. Azért, „mert átmeneti menedéknek fogták fel [...], s nem végleges új hazának. [...] Remény nélkül bár, de lélekben valamennyien emigránsok maradtunk”, zárja le vallomássá kerekített naplóját a magyar író Amerikában.⁵⁹ Kétli, hogy neki és barátainak az újvilági telepen olyan mértékben sikerült volna beilleszkedniük az ország társadalmába, mint amilyenben Hillsdale-ben illene. És éppen ezzel a kétellyel rajzolja be magát – ő is! – a Szabó Zoltán-féle mappába. Tudatosította magában a beilleszkedés lehetőségét és jelentőségét. Az úttörés szándékával. Jellemző, hogy előbb idézett könyvét lányának ajánlotta, az utóbbit pedig egyik emigráns társa – Kiss Sándor – emlékének.

Ínyére lehet, hogy ehhez érdemben egy másik emigráns szólt hozzá, Sztáray Zoltán, és hogy – ellentmondott neki. Sztáray arra utalt, hogy az amerikai magyar *Peregrinus atyák* közül tudtával „sokan képességükkel, képzettségükkel, ismereteikkel jelentékenyen hozzájárultak és hozzájárulnak Amerika fejlődéséhez, boldogulásához. [...] Lassan-lassan gyökeret vernek ők is a maguk ültette fák, bokrok között; megcsendesednek a már Amerikában született gyermekeik, unokáik körében”.⁶⁰ Ez volna-e a fogadatlan Gombos-tanítvány és elbeszélő *Hudson-parti álma*? Ha azt a novelláját vesszük alapul, amely a „Soha sehonnan se menjünk vissza. Egy kicsit maradjunk mindenütt!” jelszóban tetőzik, igen.⁶¹ Ez az álom vezethette őt arra is, hogy elmenjen Mexikóba, és egy útirajzban feljegyezze a bennszülöttek mindennapjait.⁶²

⁵⁷ GOMBOS Gyula, *Szabadságalapítók (A plymouthiakról)*, Püski, New York, 1984, 23.

⁵⁸ *Uo.*, 25.

⁵⁹ *Uo.*, 125.

⁶⁰ SZTÁRAY Zoltán, *Peregrinus atyák*, Új Látóhatár 36. (1985), 112.

⁶¹ SZTÁRAY Zoltán, *Utazás = Uo., Hudson-parti álom*, Püski, New York, 1985, 96.

⁶² SZTÁRAY Zoltán, *Mexikói cserepek*, Új Látóhatár 34. (1983), 177–207.

Maradjunk még egy pillanatra a tengerentúlon. Észak-Amerika keleti partvidékén, indiánföldön, Új-Angliában, a Plymouthi-öböl szomszédságában. Egy másik magyar emigráns kettős tudatának bölcsője ez a vidék: Kutasi Kovács Lajosé. Az ő figyelmét nem menekültek, hanem őslakos kisebbségiek: az indiánok sorsa keltette fel. Kétszer is írt róluk hosszan magyarul, és életvitelében fellelhetők otthonosságának nyomai egy második közegben. Elvégre a santee-sziú törzs adoptált tagja. Kisebbségi a maga módján, már csak azért is, mert megismerkedett a törzs szokásaival, hagyományaival, gondjait egy kicsit magáénak vallja.⁶³ És azt, hogy egy ilyen kitekintés a magyar világból mennyiben adhat lökést a magyarságközpont szellemi életének, egy budapesti méltatójának mondata érzékelteti, mely *A mohikánok visszatérnek* című könyvéről szól: „nemcsak szakemberek és érdeklődő laikusok forgathatják, hanem azok az ifjú olvasók is, akik világunk megismerésében fogódzókra vágnak”.⁶⁴

Mindezek után aligha kétséges, hogy a nyugati magyar *kettős tudat* meggyőződést vagy belső kényszert tükröz. Esetleg mindkettőt. Elhatározás vagy amolyan sorsszerű élménygyűjtés eredménye. Rendező elve, ellentétben a *kettős kötődéssel*, nem kizárólag magyar elv. Kiindulópontja nem a kelet-közép-európai magyarságközpont. Mégis, sőt pontosan ezért magyar is: olyan szellemi térségek felé nyit, amelyekben magukat a magyar népközösségbe soroló embereknek is helyük van.

Nem csak egyes írók, szerkesztők tulajdonsága ez a kettős tudat. Czigány Lőránt rámutatott az ötvenhatos nemzedék jelentékeny költőinek „extrateritoriális” tudatára, arra, hogy a „primér közeg [...] és a szekundér közeg” szembesítése során a „szekundér közeg elsőbbségét tudomásul” veszik.⁶⁵ Vagyis azt a közeget, amelybe belekerültek. Általános érvényű tétele az, hogy az utolsó nagyobb emigránshullám lírai termése „újszerű hangvétel a magyar költészetben, [...] amely csak akkor jöhetett létre, ha a költő [...] az egy nyelvet beszélők zárt etnikumú közösségén kívül él”.⁶⁶ Ezt az írói csoportot más helyütt egy „nyugati magyar irodalmi tudat”⁶⁷ hordozójának tekintti, éppen azért, mert „csak áttételesen támaszkodik hazai szellemi áramlatokra”.⁶⁸ Ami megintcsak a szemléleti függetlenülés: a megtelepedés jele.

⁶³ KUTASI KOVÁCS Lajos, *A mohikánok visszatérnek*, Magvető, Budapest, 1986; Uő., *Amerika bölcsője*, Gondolat, Budapest, 1985.

⁶⁴ SZENTIMHÁLYI SZABÓ Péter, *Indián mítosz és valóság*, Könyvvilág 1986/3., 6.

⁶⁵ CZIGANY LŐRÁNT, „Gyökértelen, mint a zászló nyele...” *A természetes világkép felhomlása az ötvenhatos nemzedék költészetében*, különlenyomat az Új Látóhatár XXXI. évfolyamának 3–4. számából, München, 1981, 19. [Az írás kötetben: Uő., *Gyökértelen, mint a zászló nyele. Írások a nyugati magyar irodalomról*, Szabad Tér, Budapest, 1994, 80–114.]

⁶⁶ Uő., 6.

⁶⁷ CZIGANY LŐRÁNT, *Továbbjutni. A hollandiai Mikos Kelemen Körről II*, Új Látóhatár 28. (1977), 56. [Ez az írás is megjelent kötetben: Uő., *Gyökértelen, mint a zászló nyele*, 181–195.]

⁶⁸ Uő., 58.

A nyugati magyar *keltős tudat* ilyen értelemben kisebbségi tudat. Külhoni gyökerességet fejez ki. Így tehát érdemes lenne ellenőrizni azt a komparatistikai feltevést, miszerint az emigráns és kisebbségi irodalmak funkciói és sajátosságai nem lehetnek azonosak.⁶⁹ Továbbá azt, hogy az 1956 utáni nyugati magyar társadalom valóban képes-e „nemzetközi távlatokban is gondolkodni és cselekedni”, amint ezt Balla Bálint hiszi.⁷⁰ Mert ez a társadalom, amikor szervezetekben és sajtóban láthatóan létezik, emigráns társadalom. Márpedig a nemzetközi szemszögnek a kisebbségi látókört is be kellene fognia, hogy két magatartásforma kiegészítse egymást: az emigránsé, amely *feladat*, és a kisebbségié, amely *lehetőség*. Nemzedéken belül vagy nemzedékről nemzedékre változón. Láttuk, hogy az idősebbek – Borbándi, Czigány, Deák, Gombos, Hanák, Kabdebó, Kutasi Kovács – a *feladatot* végzik, de fürkészik a *lehetőséget* is. Emezt viszont a fiatalabb Haynálné Keserű Zsuzsanna elveti. Más nemzetek emigrációiban nem ismeretlen a szóban forgó szemléleti alternatíva. A lengyel Witold Gombrowicz 1953–1969 között írott naplója kincsbányája az *egyetlen* hazához való kötődés *ellen* szóló érveknek. Különösen érzékletes példa a szerző honvágya első külhoni állomásán, Argentínában – Európa után, nem Lengyelország után, nem; lengyelnek tartotta magát, de „Europäer” lengyelnek, akinek szerepe: önmaga képviselte, Nyugaton.⁷¹ 1985 októberében az Emigráns Lengyelek Kultúrkongresszusa Londonban mintegy szentesítette ezt a hivatást. Arra emlékeztetett, hogy a külföldön élő lengyel nemzetiségűek nemzetük szolgálatán kívül állampolgári kötelességeiket is komolyan kell hogy vegyék, egyben önnön szórványlétüket biztosítva.⁷² Ami a nyugati magyarokat illeti, a kint született vagy nevelkedett értelmiségiek ajtót nyithatnának ezen a téren. Hiszen megnyilvánulásaik természetesen helyi, nem kizárólag magyar meghatározottságúak. A tekintés számukra több, mint lehetőség: adottság.

5

Csakhogy nem mindig élnek vele.

Folytonos történelem, egyetlen múlt, teremtett hagyomány. E jelzésszerűen felvetett nyugati másodgenerációs magyarságtudat-koncepcióval Derék Pál,

⁶⁹ István Fried, *Die Nationalliteratur als komparatistisches Problem*, Neohelicon 1985/1., 105–112, főként 112.

⁷⁰ Balla Bálint, *A magyar október transzcendens távlata*, Katolikus Szemle 34. (1982), 97–109, az idézet: 106.

⁷¹ Witold Gombrowicz, *Die Tagebücher. In drei Bänden 1953–1969*, lengyelből ford. Walter Tiel, Neske, Pfullingen, 1970, I., 5: II., 274; III., 271–273.

⁷² Tadeusz Nowakowski, *Die gebannten Kinder. Kongress der Exil-Polen*, Frankfurter Allgemeine Zeitung 1985, október 16.

aki 1949-ben született Budapesten és tizenöt éves korától él külföldön, figyelemre méltó érvekkel vitába szállt. 1985 nyarán a müncheni Kör találkozóján bemutatta a *Magyarok Ausztriában és Nyugat-Németországban* című kötetet, amelyet tizenöt régóta Nyugaton élő, illetve Nyugaton született, öt burgenlandi és hat közelmúltban kivándorolt fiatal magyar értelmiségivel folytatott beszélgetésből állított össze.⁷³ E munka közben és az anyag kiértékelése során érlelődött meg benne a következő gondolat: „Mí, gyermekkorunkban Nyugatra került, vagy már Nyugaton született emberek csak akkor tudunk létrehozni olyan magyar nyelvű, vagy magyar szellemiségű alkotásokat, melyeket örökül hagyhatunk későbbi magyar nemzedékeknek, ha először megmártózzunk az *egységes* magyar kultúrában. [...] A beszélgetésekből én azt a tanulságot vontam le, hogy először a magyar nép kultúráját szerető és művelő emberek körére kell találnunk, hogy megtaláljuk »magyar«-magunkat, majd azután (közösséggé fonódva) egymást Nyugaton.”⁷⁴ Derék viszonylagosított: a folytonos történelmet megtoldotta elveszett kezdetével, múltat csatolt múlthoz, hagyományteremtést hagyományhordozássá változtatott. Viszonyította a második nemzedéket a német, angol vagy francia közeghez, de „Magyarország”-hoz is. Azt mondta, a német, angol vagy francia közeg nem idegen nekik, de a „magyar múlthoz” ennek ellenére erősen kötődnek. Végül a hagyományt ő is „egy *közösség* tudata kifejeződésének” tekinti: azaz „közös jegyek” meglétét „földrajzi szétszórtságunk és pártállásaink között lévő távolság ellenére”. Kiderült, hogy az összetartozás-tudat szerint egy központból táplálandó: „Akinek módjában áll, látogasson Magyarországra minél gyakrabban és minél hosszabb ideig. Találja meg ott a maga számára azokat a szellemi támaszpontokat, amelyek kedvére valók, s amelyek azután kinti létében is segítenek neki a tájékozódásban.”⁷⁵ Ebben a felfogásban az „*egységes magyar kultúra*”, amelyben a nyugati magyar fiatalok meg kellene „mártózzanak”, egy fölérendelt és egy – a nyugati – alárendelt részből áll. A kötet beszélgetéseiben is e Magyarország-orientáció körvonalazódik.

Kényszerből-e? Azért, mert csak a központban sajátíthatók el *képességek*, amelyek valamilyen módon magyarrá teszik az embert? Derék hozzá se fogna „Nyugaton szétszórva új szellemű magyar közösséget teremteni” magyar nyelvtudás nélkül.⁷⁶ Lehet, hogy jogosan. Tegyük fel, a másodgenerációs idekint megtanulja szülei nyelvét a cserkészetben vagy a Burg-Kastl-i gimnáziumban, odabent Magyarországon pedig gyakorolja, szókincsét gazdagítja.

⁷³ DERÉK Pál, *Magyarok Ausztriában és Nyugat-Németországban. Beszélgetések*, Deák, Bécs, 1984.

⁷⁴ DERÉK Pál. [Előadás a Kör Születésnapok találkozóján], München, 1985. július 6., cím nélküli gépírat, 8 = *Helyszínelőadás*.

⁷⁵ *Uo.*, I, 7.

⁷⁶ *Uo.*, 6.

Idekint az érettségi után idegen nyelvi környezetbe kerül, s olykor már csak magában beszél magyarul, odabent viszont még a vásárcsarnok zajából is rég használt kifejezéseket hall ki.

Ebből történet indítható el. Létező, szerepet cserélő személyekkel, kitalált, de elemeiben adatolható összefüggésekkel, a nyolcvanas évek első feléből.

A másodgenerációs családja kitelepülése óta nem járt szülővárosában. A cégérekén magyar betűk. Elszokott ettől a látványtól, s most élvezi. Már nem is az újratanult szót ízleli. Elmegy a táncházba. Mint Derék Pál, ő is a „népi, vagy táncmuzsika, igen erősen az erdélyi magyar kultúrát előtérbe helyező színművet” választotta a „magyar kultúra kínálatából”.⁷⁷ A magyar nyelvű cégér sugallatára hagyatkozva a kontra magyarabbnak tűnik neki, mint a müncheni Regös táncsoport hegedűsének a kezében. Háromhavonta, évente négyszer utazik szülővárosába, és kénytelen-kelletlen vissza. Minden egyes alkalommal lemond valamiről. Olyasmiről, ami az övé lehetne, hiszen az övé volt gyermekkorában, vagy lehetett volna, ha szülei nem vándorolnak ki. Arról az érzésről mond le, hogy természetes: ő magyar. Immáron tizedszerre, amikor idekint vele egykorú magyar barátai rákérdeznek két-világ-közi útjain szerzett tapasztalataira. Erre ő zavarba esik. Újfent szembekerül egy amolyan megtestesült kísértettel, amellyel viaskodott már eleget, jó néhányszor megvívta már a maga csatáját. De pillanatokon belül leküzdí zavarát. Rádöbben, voltaképpen tálcán kínálták fel az alkalmat, hogy leszámoljon a kísértettel. Léven kijelentés, nem pedig bizonyítás, amire felkérték, megmenekül a latolgatástól, olyannak festheti meg két-világ-köztiséget, amilyennek *őhajítja*, s nem olyannak, *amilyen*. Azt állítja: amióta haza járok, tudom, hogy itt a helyem. Áltatja magát. Haza nem azért jár, hogy itt: itthon legyen, hanem azért, hogy kóstolja a természetes magyar lét hangulatát.

Ezekben az időkben önkéntelenül bebizonyítja, hogy a kijelentés hitelének legmegbízhatóbb fokmérője a magatartás. Tudniillik barátai gyakran hiába keresik telefonon, személyesen, s így nélküle járnak el a müncheni magyar táncházba vagy más összejövetelekre. Ilyenkor ő élményt pótol, emlékeket dédelget megint. Odabent. Ott a helye. Még ha elő-előkerül is. Tovább áltatja magát. Idekint. Egyszer barátai egy ötvenhatos nemzedékbeli szerző estjére hívják. Még mielőtt megtudná tőlük az előadás címét, csak úgy foghegyről odaveti: már megint huzárkodtok?! Fülében cseng a Bécsi Naplóban röviddel azelőtt *Hol vannak a mai fiatalok?* címmel megjelent olvasói levél egyik bekezdése: „Hogy hol vannak a mai fiatalok? Inkább úgy mondanám, hogy hol nem vagyunk. [...] Például a magyar klubokban, ahol a téma még mindig 56, és ami számunkra csak történelem [...]” A másodgenerációs elő-

⁷⁷ Uo., 2.

szeretettel idézi ezeket a sorokat, amikor elhatárolja magát az idősebb korosztálytól. „Nincs közös témánk”, „nem érdekel, ki hogy mossza tisztára valami-kori cselekedeteit”.⁷⁸ Náluk fejtágítás megy, gittelnek, lökik a sódert és huszárkodnak, háborog saját szavaival élve. Történelmük nem az én történelmem! Miért írnak „Nemzeti tudatunk”-ról?⁷⁹ „Magyar értékeink”-ról?⁸⁰ A másodgenerációs felháborodva söpri félre a nyugati magyar sajtó termékeit. Olvasóként sincs jelen már. Pedig magyarul nemcsak beszélni, olvasni is tud.

Nem ismeri Siklós István *csöndErdeje előtt* című poémáját, amely az Új Látóhatárban és különkiadványként jelent meg.⁸¹ Nincs tudomása arról, hogy van, amikor régi eseményekről emlékezni nem annyi, mint a saját régi szerepet utólag igazolni. Hogy Ötvenhat huszonöt év múltán Londonban ez:

lélekIdő;jövő benső porladása.
megjelenő:kívül épülő, kövesedő
múlt. meg-se-jelenő. belül égő

látomás:forgó, alakuló, alakját
lehetőség zavaros folyamába
merítő:szögekkel átvert lécfák,

nyúlós papírlapok, eloldott
ólomSzóFoltok, fészlő ruhaRongyok,
haj, megszenesedett bútordarabok,

csonka játékszerek, fölpüffedt
ebHullák árral kavarnognak;
jelenIdő. nem múlt el. hallani

paták csattogását, hódolat gőzlő
zagyaSzavait koponya kúp
alatt, bordák ketrecében érő,
elégő idő.⁸²

Amit felfogni nem lehet. Hacsak nem abban az erdőben, amelyen 1956 végén több ezer magyar Ausztria felé tartva átvonult. Siklós István arra a területre

⁷⁸ FODOR Gyula, *Hol vannak a mai fiatalok?*, Bécsi Napló 1983/6., 2.

⁷⁹ GOMBOS Gyula, *Nemzeti tudatunkról*, Új Látóhatár 36. (1985), 281–298.

⁸⁰ POLGÁRV Sándor, *Tartsuk számon őket!*, Nemzetőr 1986/3., 7.

⁸¹ SIKLÓS István, *csöndErdeje előtt*, Új Látóhatár 32. (1981), 281–287. Önálló kiadása: Szepesi Csombor Kőr, London, 1981. [Megjelent a szerző halálának egy éves évfordulójára kiadott gyűjteményes kötetben is: SIKLÓS István, *Világ világossága mögöttem. Válogatott művek. Írások Siklós Istvánról*, szerk. CZIGÁNY Lőránt, RÉZirat – Szepesi Csombor Kőr, Budapest–London, 1992, 151–176.]

⁸² *Uo.*, 287.

vezeti olvasóit. Azt sejteti, hogy őt is ott érte az „ŐSZHÓ” vége. Haladt az erdei irtványon felfelé, ráeszmélt a tíznapos „csikorgó idő”⁸³ élményeire, majd kilépett egy tisztásra, határon túl. Megfordult. Ekkor kezdte fogalmazni a „szétlőtt éjszakák”-ra⁸⁴ boruló csend tanát:

állok csönd erdeje előtt.
ördögöt elnyelő sűrűsége
elemésztí őt, elemészt engem.

koponyám poklában égő
szavaim ki kell oltani.
most kell kimondani.
[...]
őrizvén jogaim:elmagyarázni
amit bőrömön tapasztaltam,
miután vásárra vittem, ami
történt: összetörten megőrizhessem.⁸⁵

Megőrizte. De a másodgenerációsak el nem magyarázhatta.

A másodgenerációs ez idő tájt széles ívben elkerül minden olyan helyet idekint, ahol ötvenhatosokat gyanít. Nehogy arra döbbenjen, hogy ezeknek a „megszenesedett bútordarabok” végsősoron ugyanazt jelentik, mint neki a kontrák háromhavonta a budapesti táncházban: élménybe sűrített történelmet. Ő ezt a történelmet rendszeresen újakezdi, mert kiléptették belőle, amikor még nem zárhatta le önálló egységgé. Az ötvenhatosok a maguk felnőttként befejezett korára emlékeznek egy új korban. Őszinte pillanataiban a másodgenerációs bevallja magának, hogy egy lépéssel hátrább van a kellelténél: a Város légköre „OKTÓBER havában”⁸⁶ nem terjed a néptáncsteremig. Ha olvasta volna Siklós István poémáját, így magyarázná értetlenségét: a Magyarország és Ausztria határán fekvő erdő csendje a legnémbább csend.

Mégis értelmezi. A „csak” történelmet elveti. Holott nem is kellene magáévá tennie. Amit tehetne: együttérezni azokkal, akik elviselték. Csakhogy akkor szemernyi oka sem lenne arra, hogy távol tartsa magát az idősebb nyugati magyarok társaságától. Megszűnne eszmei alapja *odabent-tudatának*. Időközben notórius ellenségévé lett az írott szövegnek. Ősztönösen. Bárhol legyen az papírra vetve. Nehogy szerzője olyan intésekkel járuljon elébe, mint a ko-

⁸³ *Uo.*, 281, 287.

⁸⁴ *Uo.*, 281.

⁸⁵ *Uo.*, 282–283.

⁸⁶ *Uo.*, 281.

lozsvári Bretter György: „Az ember önmagában képtelen fenntartani magát; megsokszorozza tehát erejét a kollektivitásban. [...] Anyagi és szellemi kivételésben ismerheti csak fel önmagát: az egyedi ember magából azt látja csak tisztán, amit kisugárzott önmagából – másokért. Az ember fénye: sok-sok fénynyalább metszési pontja: [...] szolidáris találkozóhelye egyéneknek [...]” Az elmélet még hagyján. De a gyakorlati következtetés olvastán végképp elbizonytalanodik a másodgenerációs: „a szolidaritásban élni kell, azt szemlélni nem lehet: tenni kell”.⁸⁷

Ő most ehelyett néhány hétre Budapestre költözik. A táncházban a törzshelyére ül. Nem is táncol. Megelégszik a bizonyossággal, hogy mögötte egy magyarább kontra szól.

A történet azt példázza, hogy Derék Pál alapvetően Magyarország-központú nyugati másodgenerációs magyarságtudat-konceptiója zsákutcába vezethet. Aki javaslata szerint cselekszik, *odabent* magyarságát gyakorolja és élvezzi annak visszaszerzett természetességét, *idekint* viszont eltávolodik érzelmileg, szellemileg az idősebbektől, de saját nemzedéke tagjaitól is. Magyarul beszél ugyan, de nem járul hozzá, vagy éppenséggel megakadályozza, hogy körükben kialakuljon egy szolidaritásból fakadó közösségi érzés. Márpedig *odabent*-tudatának hosszú távon ezt a célt kellett volna szolgálnia.

6

E kettős tudat hordozója elmegy a második közeg törvényszerűségei mellett, mert azt a szellemi központon kívülinek: provinciának tartja. De nem emigráns módra. Ő nem közvetít a központ igényei szerint. Magamagát akarja szilárdítani. Hasonlít az orosz filmrendező Andrej Tarkovszkijra.⁸⁸ Külföldön él s az otthagyt otthon varázsa övezi minduntalan. Lehet, hogy erre berendezkedett. Sőt: kisebbségi adottságaival is tisztában van. Ezzel viszont még nem nyit ajtót. Hiányzik abból a közösségből, amelynek bárhonnan nézve az *idekint*: *odabent*. Nemcsak jelenlét, de részvétel is.

Ha egyáltalán beszélhetünk egy ilyen csoportról. Jóllehet olyan emigránsok, mint a fent felsorakoztatottak, úgymond készenlétben állnak, hogy belépjenek ebbe. Menekült-sorsukból legalább egy hasznot húzhattak. Volt, amiről lemondhattak. Kitekintés közben nem kellett félniük attól, hogy végképp elvesztenek olyasvalamit, ami egykor sem volt az övéké igazán. Szükségből erényt kovácsoltak. A korban utánuk jövőket annál erősebben kísérti befejezetlen múltjuk. Újrakezdik egyvégtében. Szükségük, ami erényük le-

⁸⁷ BRETER György, *Temetés Zsögödön* = Uő., *Itt és mást*, 98. Vö. Uő., *Eszményeink és a világ*, 81.

⁸⁸ Lásd a rendező filmelméleti munkáját (Andrej TARKOVSKI, *Die versiegelte Zeit*, ford. Hans-Joachim SCHLEGEL, Ullstein, Berlin – Frankfurt am Main, 1985) vagy *Nosztalgia* című filmjét.

hetne. Haynálné Keserű Zsuzsanna és követői, valamint Derékycék kerülnek a külhonban is otthon lévő csoportot. Különféleképpen. Elég egybevetni a *Beszélgetések* és egy Chicagóban született huszonéves magyar hasonló tárgyú cikkének⁸⁹ hangvételt, mondanivalóját. Majd elolvasni az *Úton Európában* című esszét, amelyben a szintén huszonéves, de nemrég Nyugatra költözött szerző Münchenből olyan szemléleti távlatot nyit, amilyent az előbb nevezettek közül egyik sem – a címében jelzettet.⁹⁰ A tipológiai kisebbségi és emigráns nyugati magyarok jelen írásban többször is cseréltek szerepet anélkül, hogy évjáratuk szerint megfiatalodtak vagy megöregedtek volna. Ne zárjuk ki, hogy mindahányan belső kényszerből élnek vagy nem élnek a kisebbségi és az emigráns lehetőségeivel, a kisebbségi adottságaival, végeznek vagy nem végeznek emigráns feladatokat. A kérdés csak az: megtűrnék-e egymást a leendő közösségben? Idekívánczik a Bretter Györgytől kölcsönzött mottó folytatása: „A körülményeket kell megteremteni: a szolidaritást növelni, mélyíteni, tágítani. Tettekben is, meg abban, hogy másokat rádöbentünk a szolidáris világ jelentőségére.”⁹¹ Vagyis arra, hogy feltétlenül szükséges egymás véleményeinek a begyűjtése.

A begyűjtés: szembesítés, s csak másodsorban megőrzés. Merész művelet. Mert cáfolat lehet. Esetleg megakadályozandó: az intelemről ne derüljön ki, hogy demagóg dorgatórium. Máskor meg elvégezhetetlen. A nyugati magyar kisebbségiek és emigránsok kapcsolatai többé-kevésbé időlegesek. Van, hogy nem is tudják, máshol más véleményen vannak. Leveleznek, telefonálnak, üzengetnek. Azonban miután letették a kagylót, kattant a postaláda fedele, ezer meg ezer dolog jut eszükbe, amit elmondának még – ha nem kellene újra tárcsázni, újra papirost fűzni az írógépbe. Élőszóval pedig – földrajzi szétszórtságukban – ritkán kereshetik meg egymást. Ezért minden egyes megkeresés, felkeresés, történetük bármiképpen, egy kicsit újrakezdés mindig. Az írást nyitó kitétel ebben helytálló. Nem áll viszont fő pontja. Az újrakezdők olyan folyamatot indítanak be, amelynek során természetesen születik valami, bejelentve igényét arra, hogy állandósuljon. Nem veszély, inkább kihívás fenyegeti őket: állandósulhat-e, vagyis hagyománnyá válhat-e olvaslami, amit *kényszerből* teremtenek?

A rejtély ténye nyilvánvaló. Mit szólnak külön-külön egyazon dologhoz akkor, amikor történetesen nem kérhetnek számon egymástól egy igazságot? A kihívás ekkor egyiknek s másiknak: véleménnyel azok elé állni, akik valószínűleg nem értenek egyet velük; a sokszínűséget nem egységesíteni, hanem a sokszínűségben egységet keresni; nem egységről szónokolni, amikor saját

⁸⁹ JÓKAY Károly, *A külföldi magyar fiatalok kötelezségei*, Nemzetőr 1986/3., 7.

⁹⁰ SZÁSZ Judit, *Úton Európában*, Új Látóhatár 37, (1986), 181–183.

⁹¹ BRETTER, *Eszményeink és a világ*, 86.

színeiket képviselik. Ha e kihívást nem fogadják el állandó alapozás közepette, fényűzőek, s nem hátráltatottak.

A türelmes véleménycsere egyik képlete a *sokadalom*. Emberek személyes találkozása. A szó, ha élő, beszédet ígér. Legrosszabb esetben szóbeszédet. Az előljáró szó, ha élőben hangzik el, megnyit. Írásban felkér csupán, mert válaszra vár. Várhat. Levelet nyugtáztatni lehet kötelezően, megválaszoltatni nem. Élőben kötelez a szó. A válasz ott helyben elhangzik, s ha nem hangzik el, leolvasható akár egy fintorról is. Előljáróban *egy* ember beszél, de szándéka szerint a szó nemsokára másé, többeké, mindenkié a társaságban, szép sorjában. Megnyitja a szavak és a gesztusba rejtett vélemények csereforgalmát.

„A beszédhez, mint a vásári alkuhoz – áll a sokadalmi útmutatóban”⁹² –, legalább ketten kellünk: aki *adja* és aki *veszi* a szót. A szó ára pedig a jelentés. Egyikünk feljebb adja, másikunk alább engedi, vitatkozunk, ajánlgatunk, végül megegyezünk a közös jelentésben.” Az adásvétel igazi nyertesei pedig a „párbeszédben, a sokféleség dialógusában” találják meg a közös jelentést. Aztán elbúcsúznak egymástól.

A *búcsú* szón mostanság általában távozást, elköszönést értenek. Középkori és koraújkori oklevelekben *felmentést*, *engedelmet* is jelent.⁹³ Ha a szembe-sülők így értelmeznék, a távozás s elköszönés mozzanata elhalványulna, akár-hányszor megszakad egy időre a kapcsolat közöttük. *Engedelmet* kapnának, hogy ne legyenek egy véleményen és mégis jöhessenek a sokadalomba. *Felmentést* tiszta szándékuk bizonyítása alól kapnának. Kiderülne, hogy hisz-e közülük bárki is a vele szemben ülő igazságában, vagy nem hisz, nem hihet, mert nincs *egy igazság*, hanem sok-sok egyéni rögeszme van. Kisebbségiek és emigránsok régimódi búcsúja azt jelentené, hogy esetleges rögeszméik nem akadályozzák meg őket a jövőben sem, hogy találkozzanak újra meg újra.

Alkotni akkor alkotnának, ha biztosítanák ismétlődő alkalmát a véleménycserének. Lehetővé tennék, hogy katolikus, népi, protestáns vagy zsidó hagyományok *nyugati magyar* hagyománnyá ötvöződjének. Egymással tartanak lépést. Akkor is, ha az emigránsok egynémelyike visszatérne az elhagyott hazába. Közösségi létük öntörvényű lenne. Bár a magyarságközpontban már nem szükségeltetne, szavukat mégis hallatnák. Nyugatról. Mondandójuk azt tükrözné, *ami* nyugati magyar, nem azt, aminek *függvénye* a nyugati magyar. Helyőrségük szálláshellyé válna, és a sípnek nemcsak öt ága, hanem egy hatodik fűjókája is lenne.

[1985/1986]

⁹² ARADI József, *Sokadalom* [1984], Körvonalak. A Motolla kulturális melléklete 1988/4., 4.

⁹³ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, I. kötet. BÉNYÓ Loránd, Akadémiai, Budapest, 1967, 376–377.

VÉGIGÉLT TÖRTÉNELEM

Borbándi Gyula *Magyarok az Angol Kertben –
A Szabad Európa Rádió története* című könyvéről

Az 1945 után politikai okokból több hullámban Nyugatra menekült magyar emigránsok között mindig akadtak bölcsész szakemberek, akiknek egy része főként közíróként, az esszé és a tanulmány mezsgyéjén alkotott tudományosan értékes műveket. A szellem- és társadalomtudományok e külföldi művelőire a kezdetektől egyrészt a földrajzi szétszórtság és a nehézkes kapcsolattartás volt jellemző, másrészt az, hogy eredeti értelmiségi hivatásuk elhelyezkedési nehézségek következtében esti-éjszakai, hétfélig szabadidejükre korlátozódott. Némelyiküknek ugyan megadatott, hogy anyagi biztonságban továbbdolgozzon korábbi témáján. Többségük azonban még annyira sem rendelkezett megélhetést biztosító szakintézményekkel, mint a kommunista elnyomatás nyűgét viselő anyaországbeli vagy magyar kisebbségi pályatársak. Emezekhez viszonyítva súlyosbította helyzetüket, hogy távol kerültek korábbi levéltári kútforrásoktól és könyvtári segédleteiktől, és így a szabadabb szellemi árucserre bekövetkeztéig olyan új kutatási kérdéseket kellett maguknak keresniük, amelyeknek felgöngyölítéséhez nem volt okvetlenül szükség a hazai vagy más kelet-közép-európai gyűjteményekre. És voltak nem is kevesen, akik sikeresen törték át a forrásszűkösség korlátait. A jogi és államtudományi doktorátussal rendelkező történész Vajay Szabolcs például, aki 1945-ös emigrálása után éveken át újságírásból élt, csak 1959-ben szerződve az UNESCO párizsi központjához latin-amerikai társadalomtudományi előadónak, a számára nyugati szövegkiadásokban teljességgel hozzáférhető dokumentumok szerint választotta meg a *Der Eintritt des ungarischen Stämmebundes in die europäische Geschichte (862–933)* című, 1968-ban Mainzban, a Münchener Magyar Intézet gondozásában megjelent könyvének a tárgyát. Másféleképpen tettek eleget a korszerű adatolás követelményének azok, akik elsősorban saját levéltárukból merítették mondanivalójuk alapját, akik tárgyukkal együtt éltek, vagy éppenséggel alakították az általuk előadott történelmet, akik – eszményi esetben – belülről ismerték az életre keltendő múlt háza táját.

Az utóbbi szerzők csoportjához tartozó Borbándi Gyula érdeklődési köre, képzettsége és életútja folytán eddigi tudományos könyveit olyan események-

ről és szerkezetekről írta, amelyekben maga is szerepelt, illetve amelyek személyes tapasztalatok révén keltették fel a figyelmét. Az államtudományok ifjú doktora és a budapesti kultuszminisztérium tisztviselője még a II. világháború előtt került közelebbi kapcsolatba a népi irodalommal, amelyről három-négy évtized múltán tette közzé első önálló művét előbb németül, majd magyarul (*Der ungarische Populismus*, Hase & Koehler – Aurora, Mainz–München, 1976; *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*, Püski, New York 1983). 1949-ben kezdődő külfonisága lecsapódik eddig két kiadást megért emigrációtörténetében (*A magyar emigráció életrajza 1945–1985*, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1985, majd Európa, Budapest, 1989). Kultúrpolitikus, irodalomszervezői és lapszerkesztői teljesítményét közvetve tükrözi bibliográfiával gazdagított nyugati magyar irodalmi lexikonja, amely 1992-ben hagyta el a budapesti nyomdát a Hittel kiadásában (*Nyugati magyar irodalmi lexikon és bibliográfia*). Legújabbban pedig a Szabad Európa Rádió (SZER) magyar osztályáról szóló monográfiáját forgathatjuk,* azon intézmény fejlődés-, hatás- és hanyatlástörténetét, amelynek 1951 augusztusában lett – a felvétel sorrendjében harminchatodik – munkatársa. Ma már tudjuk, hogy ő is ott volt, amikor a történelem a SZER megalapításával, úgy mond, *befordult az utcáskoron*. Ezt nyilván nem annak köszönhetette, hogy két évig egy svájci szállodában dolgozott egyszerű alkalmazottként, hanem főként annak, hogy 1950-ben csatlakozott az induló Látóhatár, a későbbi Új Látóhatár alapító köréhez, ezzel a színvonalban mérvadó emigráns magyar tollforgatókhoz, akiknek sorából aztán a rádiószervező Szabad Európa Bizottság összetoborozta az először 1951. október 6-án megszólaló magyar műsor szerkesztőit.

A budapesti Európa Kiadónál 1996-ban napvilágot látott 601 oldalas könyv elsősorban szerzője anyaggyűjtő szenvedélyének az eredménye, mint 1996. június 14-i müncheni bemutatóján hallhattuk. Borbándi a rádió alapokmányai és belső utasításai, a publicisztikai és szakirodalmi feldolgozások, a személyes vagy félhivatalos feljegyzések és közlések, szerkesztőségi köriratok, valamint a budapesti Magyar Távirati Iroda és Magyar Országos Levéltár állagaiból hozzágyűjtött iratok fegyelmезetten és problémaközpontúan válogató magánleltárnokaként ábrázolja és elemzi a neki harminchárom éven át munkát adó intézmény működését. Előljáróban tisztázza, és könyvében maradéktalanul betartja a maga elsőfokú érintett szerepéhez igazított előadási módszert: mindazon szövegrészeket, amelyekben korabeli naplójegyzeteit felhasználva a maga élményein átszűrődött tényeket és összefüggéseket rögzít.

* Az Európa Kiadónál, 1996-ban megjelent könyvből származó idézetek oldalszámait a főszövegben zárójelben hivatkozom.

zít, dőlt betűkkel elkülönítve szedette; ekképp félreérthetetlenül jelzi, hogy a bennük közöltek esetleg nemcsak magyarázzák az eseményeket, hanem helyenként maguk is magyarázatra szorulnak. Ez a mai történetírásban inkább ritka – és ezért merész – megoldás éppen következetessége és tartalomgazdagító ereje okán érdemli meg a jelenkorkutatók figyelmét. Hiszen a napjainkba torkolló történeti munkákból rendszerint amúgy sem marad ki a személyes élményanyag, amellyel a baj csak akkor kezdődik, ha a tárgyhű kijelentések közé szövődik jelöletlenül.

Az ilyenfajta csapdákat magabiztosan elkerülő magyar rádiótörténet tíz főfejezetben halad az előzményektől az indulásig, az első három év hőskorától 1956-ig, a leverett magyar forradalmat és szabadságharcot követő szerez-zavaroktól a népszerűséget visszahozó hetvenes évekig, az 1975-ös helsinki konferenciától az amerikai neokonzervativizmus nyolcvanas évek második feléig tartó vezérletéig, majd ezen át a kelet-közép-európai rendszerváltozások nyomában kialakuló belső és külső tényezők összjátékáig, amely bezárta a rádió kapuit. A könyv tartalma minden lehetséges szempontból gazdag. Gazdag adatokban, véleményekben, valamint azáltal, hogy egyszerre három síkon mozog.

Az egyik síkon a nemzetközi kapcsolatok hidegháborús, illetve enyhülési viszonyainak sajtó- és tájékoztatáspolitikai mozzanatairól értesülünk. A másikon a SZER hivatali szerkezetét és irányítását ismerjük meg, figyelmünket hol a New York-i amerikai rádiófőnökség és a pénzügyi washingtoni kormányzat, hol a többi nemzetiségi részleg ténykedéseire fordítva. A legerőteljesebben megrajzolt harmadikon pedig a magyar osztály műsorrendjének, személyzetének és közérzetének alakulását követjük nyomon, állandóan kitekintve a magyar emigráció politikai, kulturális és társadalmi helyzetére; itt külön öröm ráismerni a magyar szellemi élet nyugatra húzódott elitjére, új fényben látni elsősorban azokat a személyiségeket, akik az Új Látóhatár hírnevét is öregbítették: András Károly, Bogvay Tamás, Czibány Lóránt, Gombos Gyula, Halász Péter, Hanák Tibor, Márai Sándor, Molnár József, Sipos Gyula (Albert Pál), Cs. Szabó László, Szabados József, Szabó Zoltán, Szamosi József, Thury Lajos lényegretörő jellemzése mellett a szerző a gyengébb képességű, és ezért helyenként amazokra orroló munkatársak világába is betekint, nem kevésbé pontos minősítésekkel. Borbándi a maga – mondhatnánk közmondásos – kiegyensúlyozottságával lépked egyik szövegsíkról a másikra, váltogatja az e mutatóványhoz szükséges leíró, elemző és összefoglaló írásmódokat, és az olvasó csak utólag veszi észre, hogy az adott fejezet milyen sokrétűen gyarapította ismereteit. A függelék a SZER magyar belső meg külső munkatársait és vezetőit, valamint az éterben elhangzott magyar álneveket szedi jegyzékbe, a müncheni osztálynál és az igazgatóknál feltüntetve az alkalmazás időtar-

amát is. Jóllehet nem törekedhetett teljességre, a személyes anyaggyűjtés ennél az adattárnál különösen hiánypótló, hiszen, mint a hozzászatolt jegyzetből megtudjuk, a vállalat vezetősége soha nem adott közre hivatalos alkalmazotti névsort. Dicséretes, hogy ebből a kiadványból – ellentétben némely hanyagul szerkesztett magyarországi szakkönyvtermékkel – nem hiányzik a névmutató.

Borbándi tehát nem teszi le tollát 1984 szeptemberének legvégén, amikor a magyar osztály helyettes igazgatójaként nyugdíjba vonult, hanem változatlan részletességgel tovább vizsgálódik 1993. október 31-ig, a magyar adás megszűntéig. 42 év és 26 nap együttélő krónikásaként biztos állíthatná magáról, hogy a történelmet nemcsak az utcasarkon látta befordulni, hanem akkor is, midőn az utca végén bedöcögött a forgalomból kivont szerelvények kocsiszínebe. Mindvégig kitapintható egyenletes szemléletéből következik, hogy az amerikai neokonzervativizmus színrelépése a nyolcvanas évek elején élesen kettészeli összképét. Nem véletlenül írta a budapesti Európai Utas 1996. évi 22. számában megjelent visszaemlékezésében, hogy benne a vállalatnál eltöltött időből az első három évtized maradt meg kellemes emlékként. A Ronald Reagan-i keményvonalas irányt, amelyet Urbán György, a SZER 1983 októberében kinevezett igazgatója kívánt átültetni a programokba, nem ideológiai, hanem szakmai alapról ítéli károsnak. Szerinte a hangzatosra utasított antikommunista hangvétel csak nehezítette a rádió tulajdonképpeni feladatát, amelyet a korábbi vezetés a befolyásoló és hangulatkeltő hírverés helyett a tárgyyszerű és az önálló ítélőképességet kihívó tájékoztatásban jelölt meg. Ezt a fő célt tüzték ki az 1951-es alapítóokmányok, és ehhez tért vissza a rádió az ötvenhatos műsorok tévedéseiből levont azon tanulság birtokában, hogy a „szenvedélyes, felhevült és izgatott hangvétel sehová sem vezet. Ezért került helyébe a mérséklet, tartózkodás, józanság és nyugodtság” (442).

Ezzel az idézettel a szerző SZER-képének két alappillére világítható meg. Borbándi ugyanis nem tagadja, hogy a magyar osztály 1956-ban több ízben is helytelenül ítélte meg a napról napra változó anyaországi helyzetet, mégpedig lényegében azért, mert munkatársai a forradalom pattanásig feszült légkörében emberileg képtelenek voltak a megfelelő mértékű távolságból szemlélni az eseményeket. Ugyanakkor azt is kihangsúlyozza, hogy például a Nagy Imrével szemben gerjesztett bizalmatlanság és ellenszenv ínyére volt az amerikai vezetésnek, minthogy emez Mindszenty József hercegprímás népszerűsítését javallotta a nem éppen lendületesen forradalmár kommunista politikus ellenében. Tudnivaló az is, New Yorkban és Münchenben egyaránt rögtönzött, ellentmondásos és sokszor ráérzésektől hajtott döntések és műsorok születtek, tükrözve egyébként az intézményben a legelső időktől fogva uralkodó társadalmi-világnézeti sokszínűséget. Eközben az amerikai politi-

kai osztály mindvégig ellátta irányító-ellenőrző szerepét, ezért elsősorban ő felelt a *levégőre került* anyagokért – erősíti meg véleményét a szerző legfrissebb idevonatkozó hozzászólásában, amely a legutóbbi budapesti nemzetközi ötvenhatos konferencián hangzott el és a Magyar Nemzet 1996. október 22-i ünnepi mellékletében olvasható.

És ha ezen felül figyelembe vesszük, hogy a SZER már azokban a forró napokban sem csak ártalmas műsorokat sugárzott a magyar célország felé – a nyugati fegyveres beavatkozás ígéretével gerjesztett harcra való buzdítás vádját az utólagos vizsgálatok nem igazolták tényszerűen –, később meg képes volt kijózanodni, és felnőni a higgadt tájékoztatás rendeltetéséhez, akkor megértjük, miért tekint vissza Borbándi az első három évtizedre végsősoron megelégedéssel, és miért vitatja oly határozottan a rákövetkező neokonzervatív előretörés helyességét. Az Urbán Györggyel kezdődő „új korszak a magyar osztály hanyatlásának árnyékát is előrevetítette”, írja (449), minekutána számos példával szemlélteti, hogy az eredeti úttól eltérítő felsőbb elvárások hatására a magyar osztályon „a problémákkal megbirkózni nem tudó, kiszámíthatatlan, tehetetlen, a munkatársakat közös vállalkozásra összefogni” képtelen személyek váltak döntéshozókká (537). Ribánszky László 1984 októberétől az utolsó műsorpercig tartó igazgatóságának a mérlege igen kedvezőtlen, mert benne szónak kell esnie emberi ridegségről, szakmai felkészületlenségről, pongyolaságokról, nyegleségekről, egyoldalú rokonszenvről a „magát demokratikusnak nevező” (476), majd az SZDSZ-ben tömörülő ellenzék iránt, továbbá kapkodásról, széthúzásról és hitelvesztésről egyebek mellett annak kapcsán, hogy Urbán 1986-os menesztése után a vállalatvezetőség – a volt főnök addigi embereinek a közreműködésével – leállította a keményvonalat, valamint hogy az addig szabaddemokrata felfogású munkatársak az 1990-es magyar parlamenti választások után hirtelen közeledni kezdtek az MDF-hez, frekvenciaengedélyt óhajtva az Antall-kormánytól, végül mindezek összefüggésében alacsony emberi indulatok fűtötte és nyilvánosan kibontakoztatott ellentétekről a szerkesztők különböző csoportjai között. Borbándi méltányosan jegyzi meg, hogy az „amerikai vezetés tétlenül nézte, mint lesz gyengesége, ügyetlensége és belső megosztottsága folytán a vállalat terhévé a magyar osztály” (537), s ilyenformán a legutolsó időszakban felmért gyenge magyarországi hallgatottság, valamint a Clinton-kormányzat takarékosági kényszere nem kiváltották, hanem csak betetőzték a válságot.

A legtanulságosabb könyvzáró látlelet szerint a véghez vezető kisiklások legsúlyosabbika az volt, hogy a magyar osztály szerepet tévesztett: éppen az újraalakuló magyar demokrácia fényében kellett volna arra eszmélnie, hogy ha valami, akkor csakis a nyugati típusú, modorú és tartalmú rádiózás mentheti meg. Önmagát belejátszva a magyarországi belpolitikai küzdelmekbe

egyrészt a hazai elektronikus médiával került számára esélytelen versengésbe, másrészt újfent megcsorbította önnön világnézeti semlegességét, éppen akkor, amikor a többpártrendszerrel felívelő sajtószabadságban a legkevésbé lett volna szükség bármilyen súlypontú politikai hírverésére. Az ellenzék oldaláról a kormányéra sodródva önmaga kérdőjelezte meg hitelét és megbízhatóságát – értékelt Borbándi már a Magyar Nemzet 1993. október 30-i számában megjelent rádióbúcsúztatójában –, így aztán a budapesti illetékesek egyik táborra sem volt hajlandó a frekvenciamoratórium feloldásával szálalást csinálni neki a magyarországi rádióállomások körében.

Az önmérséklő felelősséggel író szakember egyik ismertetőjegye, hogy munkáját nem tekinti minden vonatkozásban perdöntőnek és a kutatás végállomásának. Borbándi egyik nyitva hagyott alapkérdése, hogy a magyar SZER 1956-ban miképp szerepelhetett volna kifogástalanul. Vajon úgy, hogy „a népi megmozdulást kilátástalannak, haszontalannak és végzetesnek ítélve, a nemzetet a cselekvéstől” eltanácsolja? (266) A most lezárt téma továbbfejlesztésének egyik távlatát pedig az a figyelemreméltóan eldöntött kérdése villantja fel, hogy: „vajon megváltozott-e a magyar társadalom a SZER több mint négy évtizedes működésének a hatására”? Az előlegezett válasz szerint nem. „Sok jelből és tünetből ítélve a lakosság többsége nem azzá lett, amivé válhatott volna, és amiben reménykedtek Münchenben” (538). Az Angol Kert-i magyarok életrajza áttételes tanulsággal cseng ki, mert elpanaszolja a kommunista egyneműsítés és gyámoltalanítás utóhatásaiban mindmáig észlelhető, szociális rétegeken átnyúló torzulásokat, a szerző álláspontját tömörítve: a polgári öntudatosság, mértékletesség, rendszeret, szabálytisztet és közérdekűség hiányát, illetve az állami vagy más külső gyámkodás beidegződött kíváncalmát. Lesznek még nyugati magyar olvasók, akik e vélekedéssel messzemenően egyetértve teszik vissza a könyvet ezévi olvasmányaik közé. Borújuk aligha oszlik el, de talán enyhül majd, ha lesz, aki e mű méltóan szerves folytatásában hitelt érdemlően és kerek egészen megmagyarázza, hogy mi tántorította el az elmúlt négy évtizedben a magyar nép jelentős hányadát a fokozatos és folyamatos korszerűsödéstől, attól, hogy az idők haladtával ne csak egyre hangosabban követelje, hanem állhatatosan használja az öncsiszolás Münchenből is körvonalazott lehetőségeit.

[1996]

BÚCSÚ A BETŰ SZOLGÁLÓJÁTÓL

Molnár József (1918–2009)

A 20. századi magyar irodalmi élet és művelődéstörténet-írás egyik látszólagos rejtélye, hogy Molnár József 2002-ben még csak második könyvét jelentette meg, mégpedig a magyar parasztmozgalmak és a szociáldemokráta munkásszerveződések kapcsolattörténetéről, s benne a főalakról, Achim L. Andrásról (*Achim L. András élete és halála 1871–1911*, Püski, Budapest, 2002). Csak két évvel volt fiatalabb, amikor napvilágot látott első könyve, Misztótfalusi Kis Miklós életrajza (*Misztótfalusi Kis Miklós*, Balassi, Budapest 2000). Harmadik könyve, amely 84 éves korában hagyta el a nyomdát, végül az életútját kevésbé ismerő olvasó számára is felfedte e művek kései kiadásának legfőbb okát. Válogatott írásainak fő- és alcíme: *A betű szolgálatában. Negyven év az Új Látóhatárért és a nyugati magyar irodalomért* (Argumentum, Budapest 2002) semminél sem fejezhetné ki pontosabban azt az eltökéltséget, amellyel szerzője pályafutásának leghosszabb szakaszában elsősorban mások betűit csiszolta, gondozta – saját müncheni nyomdájában.

Sosem szabadultam attól a benyomásomtól, hogy lehettek pillanatai, mi több, órái, hetei, akár hónapjai is, amikor szívesen beállt volna emigráns pályatársainak azon – nem túl hosszú – sorába, akik szerencsésebb körülmények közepette élhettek írói, szerkesztői vagy tudományos hivatásuknak. De azt is kiértetni-kiérezni véltem megnyilatkozásaiból, hogy a kétkezi nyomdai munkát minden vele járó nyűg ellenére hajlandó volt bevetni saját alkotói egyéniségének éltetésére és fejlesztésére. Munkásságának egyik legértékesebb vonása, hogy erre képes is volt – amint a szakma nemzetközi berkeiben is jegyzett nyomdász- és betűtörténeti értekezéseinek a sora bizonyítja.

A betűt szolgálta, de nemcsak az ólomból szedettet, hanem a kimondottat is. Molnár József az élő szöveggel is mesterien bánt. Szeretett vitatkozni, s néha veszekedni is. Olykor indulatosnak tűnhetett. De az ő indulatait a tiszta őszinteség fűtötte.

Megnyugtató volt tapasztalni, hogy nem csak más nemzetek fiait illette kritikával, ha úgy gondolta, hogy van miért. Sőt: elsősorban magyar vonalon bízott a bírálat tisztázó és építő erejében, kereste a csiszolódás útjait. Amikor

nemzedéke a II. világháború előtt és alatt zászlót bontott, általában egy nemesnek remélt – és sok esetben nemessé vált – feladatra kötelezte el magát: arra, hogy viselje saját nyelv- kulturális közösségének gondját-baját, de ugyanakkor osztozzék a nemzet bizakodásában és örömeiben is. Ezt a szemléletet ma idejétmúlnak is szokták tartani. Ettől azonban Molnár József kiváló érdeme marad, hogy mindvégig magyar közügyekben gondolkodott. Biztos vagyok abban, hogy nagy örömmel észlelte volna: a magyar közélet ezt az eszmiséget a maga útkeresései során a megújítható értelmiségi magatartásminták között fogja számba venni.

A Magyar Grafika 1992-es évfolyamának 2. száma különnyomatként is terjesztett mellékletben méltatta a Molnár József döntő jelentőségű közreműködésével Nagybánya mellett, 1991-ben alapított és berendezett Misztótfalusi Kis Miklós Gyűjteményt. A betű Münchenben s a bajor fővárosból immár Erdélyben is szolgáló művésze, aki bizonyára nemegyszer hadakozott a nyomda ördögével, e kiadványban éppen azon újraközölt vers címe fölött fedezte fel annak nyomát, amelyet a költő neki, „Molnár Józsefnek, Tótfalusi Kis Miklós méltó és hűséges tanítványának” ajánlott, az 1991. szeptember 7-i ünnepélyes megnyitó alkalmából. A folyóirat-melléklet 1992. május 8-án nekem dedikált példányába *versallal* hozzáírta a nyomtatás során kifejejtett szerzői nevet – Kányádi Sándorét. Ezt a pótlást azonban csak néhány nappal ezelőtt, 2009. december 11-i müncheni végső búcsúztatására készülődve vettem észre, amint a füzetben lapozgatva felelevenítettem együttműködésünk emlékeit. A gyűjtemény megnyitójának előestéjén íródott és először a kolozsvári Korunk 1991. évi 10. számában megjelent vers címe *Kököporsó*.^{*} Úgy idézi fel a 17. századi nyomdász mester emlékét, mintha a történet a 21. században is megisméltódhatne – a most *fából* ácsolt koporsótól eltekintve:

a világnak olyan
szegeletin élünk
ahol csak holtunkban
adják ki a bérünk

a mi ünnepeink
feketével írvák
támaszaink mohos
sírkövek és fejfák

^{*} Néhány évvel később kötetben is napvilágot látott: *Valaki jár a fák hegyén. Kányádi Sándor egybeszűrt versei* (Pólis – Magyar Könyvklub, Kolozsvár–Budapest, 1997, 418). A kötetben és a Korunkban olvasható verzió néhány helyen eltér a Magyar Grafikában közölt szövegtől, amelyet itt idézek.

és egy kőkoporsó
mágasra emelve
mintha a szellemnek
ravatala lenne

fölötte Szenczi-gond
Apáczai-bánat
s protestáló hitük
mit reánk testáltak

hogy akadna mindig
kikben meglakolnak
meggátolói a
közönséges jónak

kiknek ujjbögyében
s elméjében loppal
jegyesül a jelen
jövő századokkal

s akik életükkel
föl-fölmosolyozzák
meggyötört arcodat
édes Erdélyország

[2009]

SZIGETRŐL SZÁRAZFÖLD FELÉ

Beszélgetőtárs: Éger György

– *„Lélekben és érzésekben 15 millió magyar miniszterelnöke kívánok lenni”. Te, mint Nyugaton élő magyar, hogyan fogadtad Antall József ezen, belföldön és külföldön egyaránt hevesen vitatott kijelentését?*

– Mielőtt a válaszba fognék, hadd egészítsem ki az idézetet, a magam forrásai szerint, a hitelesített változat alapján: a néhai miniszterelnök elhíresült kijelentését egy hosszabb mondat második felébe építette be. Az elsőben megállapította, hogy „tízmillió magyar állampolgár miniszterelnöke”. Ez, sajnos, nem pusztán filológiai szigorkodás.

Szerintem a kijelentést csak az értelmezhetette félre, aki félreértelmezni akarta. Ami engem illet, benne sosem láttam mást, mint – általában – a magyar külpolitika önállósulásának egyik szóbeli, de nem perdöntő bizonyítékát, közelebbről pedig a hármas osztatú Antall-doktrína egyik elemét, tehát elsősorban a magyar kisebbségügyi érdekeltséget, amely az akkori magyar kormány külpolitikai programjában az európai integráció alá rendelten a jószomszédsági kapcsolatokkal egyenrangúan vagy talán enyhén emezek fölé helyezve szerepelt. Következőleg nem olvastam ki belőle különösebb ügybuzgalmat sem nyugati magyar vonatkozásban, amint mifelénk a kilencvenes évek legelején szokás volt, sem pedig a Kárpát-medence felforgatására irányuló rejtett nacionalista szándékot, amint külföldi és belföldi megfigyelők túl hosszú sora tette 1994 kora nyaráig. Annak, hogy az idő ezt az álláspontot igazolta, csak részben örülök, s gondolhatod, melyik részben.

– *Folytassuk azzal, aminek örülsz...*

– ... pontosabban azzal az örömmel, amely afeletti örömömbe vegyült, hogy az összmagyar kitekintésű antalli külpolitika mindvégig mértéktartó maradt. Sosem dönthetjük el, hogy a nemzetközi közvélemény minden irányzata elhítte volna-e, hogy Budapest nem törekszik regionális hegemoniára, ha a miniszterelnök nem jelenti ki azt, amit kijelentett. Abban viszont megállapodhatunk, hogy szavaival azt a kormányfői feladatot írta le, amelyre – és ez számomra kulcsmozzanat – a Magyar Köztársaság alkotmánya félreérthetetlenül kötelezte, vagyis hogy vállaljon felelősséget a határokon túl

élő magyarok sorsáért. Az illető cikkelyt 1989 őszén még a szocialista Németh-kormány szentesítette, és nem emlékszem, hogy erre a politikaértelmezők bárhol is felhőrdültek volna. Az alkotmányos kötelezettség maradt, a belpolitikai helyzet viszont megváltozott 1990 májusára: az MDF választási sikere, illetve az akkori vesztesek előlotti keserősége volt a félremagyarázások egyik táptalaja, s maradt a parlamenti ciklus végéig olyan más esetekben is, amelyekben a nem éppen építő kritikára szakosodó akkori ellenzék helyesnek találta a kormányt a nemzeti túlfűtöttség bűnébe keverni, ezzel belföldön és külföldön rontani a hírnevét; s elég szomorú, hogy ezt nemegyszer olyan hangnemben és értelemben tette, amilyenben a környező országok azon hangadó politikusai, akik szintén nem éppen építő szándékkal viszonyultak az első posztkommunista magyar kormányhoz, miközben a maguk portáján nem két-, hanem egyértelműen támogatták és üzték az idegenellenességet. Az Antall-kormány szélsőjobbra való fordulásának az elhíresztelése Horthy Miklós 1993-as újrateremtése kapcsán hasonlított a *tizenötmilliós* kijelentés rosszindulatú értelmezéséhez, abban is, hogy nyilvánvalóan arra találták ki, hogy a megtámadottakat nemcsak a belpolitikában, hanem – és ez még fájdalmasabb lehetett – a sikerágazatban, a külpolitikában is befeketítse.

De térjünk vissza a kijelentéshez. Lehet, hogy napjaink kormányfői beszédeiben ritkán fordulnak elő olyan szavak, hogy „lélek” és „érzés” – nem tudom, nem néztem utána –, ha pedig tényleg szokatlanok, akkor ezt kritikusan meg is kellett jegyezni. Ám négy éven át, mit sem törődve azzal, hogy közben a tettek számtalanszor rácăfoltak az állítólagos hátsó szándéokra? Most már mindegy, hogy a bírálóknál mi volt nagyobb: a filológiai vagy a politikai érzéketlenség, az viszont ma sem mindegy, hogy a kijelentés mondanivalója világos lehetett minden jóindulatú és tájékozott megfigyelő számára, feltéve, hogy végigolvastuk az egész mondatot, és nem hagytunk ki belőle semmit. De pontosan ezzel a szöveghűséggel volt baj. Antall ebben az ügyben azzal követte el a fő hibát, hogy túl hosszúra fogalmazta mondatát, olyanra, amelyet úgymond értelmesen lehetett megkurtítani, úgy, hogy a turpisságnak nem kellett szembeszöknie.

– *Mondanál néhány példát?*

– A német politikai publicisztika egyik jelentős irányzata általában elfelejtette idézni a kijelentés elejét. Már ezzel elveszett egyik lényeges eleme, sőt az alaptétele. A mellékmondatot pedig ismételten a „lélekben és érzésekben” nélkül közölgette, nyilván azt akarván így sejtetni, hogy Antall a legszívesebben közjogilag is 15 millió magyar miniszterelnöke lenne. Az újságírók, köztük olyanok is, akik kizárólag az akkori magyar ellenzéki médiák hullámhosszán mozogtak, több esetben ezt nemcsak sejtették, hanem tényként állították be. Másnak, mint részrehajlónak és hangulatkeltőnek nem nevezhető

igyekezetük – felétek ezt „etikátlan”-nak szokás hívni – olykor mulatságosba hajló zsurnaliszta balfogásokban nyilvánult meg.

Emlékszem, 1994 elején például a hamburgi Der Spiegel azt írta, hogy Antall *15 millió magyar szívében* érzi magát miniszterelnöknek, *noha csak 10 millió ember él Magyarországon*. És hogy mennyire nem szörszálhasogatás ilyenmin fennakadni, kitetszik ugyanazon tudósítás folytatásából. Az igen olvasott és befolyásosnak számító hetilap ugyanis képes volt arra következtetni, hogy – és ez már kevésbé mulatságos – az antalli mondat a *fasisztoid hagyományok* feléledését bizonyítja a konzervatív vezetésű Magyarországon. Ha nem is ilyen durván, de a lényegét: a kötekedő-destabilizáló magyar politika vádját tekintve hasonló ítéletekkel találkozhattunk annak idején a német politológiai szakirodalom egyik-másik termékében is, sőt a napisajtó híradása szerint még a bonni kancellária külügyi apparátusát is nyugtalanította az, hogy Magyarországon állítólag bizonyos szerephez jutottak a *múltba forduló álmodozók*. Vajon véletlen-e, hogy miután ezek az álmodozók 1994-ben kiestek a hatalomból, az új külügyi vezetés SZDSZ-es államtitkárának is szembesülnie kellett német politikai partnereinek említett gondjaival? Az államtitkár úr legalábbis erre panaszkodott egyik müncheni előadásában. Szerintem nem véletlen. Ugyanis a szóban forgó „vádpon” gyökerei sokkal mélyebbek, mintsem hogy egyetlen kormányváltással kitéphetők volnának, fölmelegítése olyannyira összefügg a 20. századi magyar politika megítélésével, hogy Horn Gyula a maga látványosan tízmilliós felelősségvállalásával sem állíthat gátat neki. Amíg vannak magyar kisebbségek és a budapesti kormányzat önigazolási forrást lát a velük való foglalkozásban, addig semmilyen szóbeli óvatoskodás nem szünteti meg, hanem legfeljebb enyhíti az alapproblémát: ez az úgynevezett „védhatalmi” szerepből ered, amellyel a külső néprészekre bomló nemzetek anyaországai századunk első felében, főleg a II. világháborúban visszaéltek, és amelyet 1989/1990 óta többek között ezért rendkívül nehéz európai színpadon a demokratikus-pluralista politika egyik elemeként elfogadtatni, különösen szomszédsági viszonyokban, ott, ahol a kisebbségek határkisebbségek. Még nehezebb hitelesen meg hatásosan eljátszani. Ezt egyébként a mai budapesti koalíció is megkísérli, igaz, más hangszereléssel és súlypontozással, mint az előző, még ha nem is nevezi „védőszerep”-nek.

– Gondolom, az imént Horn Gyula azon 1994-es kijelentésére céloztál, amely szerint ő csak tízmillió magyar kormányfőjének tekinti magát.

– Igen.

– És ezzel azt akartad mondani, hogy a mai kormány nem tesz eleget a kisebbségi magyarokkal kapcsolatos alkotmányos kötelezettségének?

– Nem. Hanem azt, hogy a jelenlegi magyar vezetés – a korábbival ellentétben – nem tartja sem belpolitikailag fontosnak, sem külpolitikailag cél-

szerűnek, hogy a maga kisebbségügyi „védőszerepével” hangzatos nyilatkozatokban is azonosuljon, de egyáltalán nem biztos, hogy ez a visszafogottság végérvényesen megszilárdítja Magyarország helyzetét azon európai államok sorában, amelyeknek külpolitikája azzal is legitimálja magát, hogy javítani próbál más fennhatóságok alatt élő néprészek életkörülményein. Arra sem vehetünk mérget, hogy a Horn-kormány a belpolitikában hasznát vesz, hiszen a szlovákiai magyarok ügyében nem számolhat be választóinak kézzelfogható eredményekről, sőt általában átütő sikerekre sem hivatkozhat kisebbségügyi diplomáciájában, hacsak nem akad majd olyan szakértője, aki például az erdélyi magyarok helyzetének a javulását a román–magyar alapszerződés egyenes következményeként könyveli el, és nem elsősorban az 1996-os romániai kormányváltással magyarázza. Mindez persze attól is függ, hogy azok a pártvezetők, akik a tizenötmilliós tételt nem ódzkodnak kimondani és újra kíváncsok külpolitikai elvvé emelni, hogyan szerepelnek a jövő évi parlamenti választásokon.

– *Mielőtt áttérünk a Horn-kormány és a nyugati magyarság kapcsolatára, kérek, részletezd, mi volt az, aminek nem örültél, látván, hogy beigazolódik véleményed az antalli mondás jelentéséről.*

– Bár megmagyarázhatónak és érthetőnek tartottam, mégsem elégitett ki, hogy a tízmillión kívüli ötmillión belül különböző súlycsoportokat alakított ki magának az akkori kormányzat, mégpedig azért nem, mivel ez az osztályozás felnagyította a tényleges súlykülönbségeket a kisebbségek és az emigráció között. Erdélyi származású lévén, Erdély és Románia történelmével is foglalkozva végképp nem vitatom, hogy az ottani magyarok, éppúgy, mint a többi, Magyarország közvetlen szomszédságában élők, kiemelt jelentőségű célcsoportját alkotják a magyar politikának s kultúrpolitikának. A nyugati magyarok jelentősége, minden szempontot egybevetve, nem veteckedhet az övékével. Ám azok, akik úgy panaszkodnak, mint most én is, nem versenyképességüket akarták bizonygatni emigráns–kisebbségi párhuzamban, amikor az Antall-kormányzat elérhető képviselőit vagy híveit kérdőre vonták: vajon elég pontosan mérték-e fel a nyugati magyar pálya szélét-hosszát? Hanem pusztán arra akartak emlékeztetni, hogy a rendszerváltozás rájuk is tartozik. Mert van róla önálló véleményük, még akkor is, ha tulajdonképpen helyszínén nem vettek részt benne.

A kilencvenes évek első felében sosem voltam – és előrebocsátom: ma sem vagyok – biztos abban, hogy magyarországi hivatalos vagy kevésbé hivatalos beszélgetőtársaim tökéletesen értették, értik, mire is gondolok ebben az összefüggésben, vagy ha értik, elfogadják, netán megszívlelik-e érvelésemet, miszerint nyugaton páratlan, és a Budapesten hittnél jóval terjedelmesebb és változatosabb magyar ismeret- és tapasztalatanyag gyűlt fel az utóbbi év-

tizedekben, amelyet megkerülni vagy csak egyfajta mankónak használni fényűzés lenne, tekintve, hogy Magyarország tart Európa felé, és nem Európa Magyarország felé.

– *Hogy érted azt, hogy „páratlan”?*

– Úgy, hogy máshol ilyen nem található. Ha jól meggondoljuk, időpocsékolás volna ezt bizonygatni. Ám e jellemzés körül a dolgok bonyolultabban alakultak. Azt kellett tapasztalnom, hogy magyarországi vitafeleimmel már magában a „páratlanság”-ban sem egyezhettünk meg maradéktalanul, mégpedig azért, mert kiindulópontjaink alapvetően különböztek. Őket rendszerint az érdekelte, hogy mi hogyan támogathatjuk a rendszerváltást ott, mondjuk így: a *belhonban*, míg engem az, hogy ugyanezért a célért idekint, mondjuk tehát: a *külhonban* mi tehető és teendő nyugati magyar részvétellel. Világos, hogy a két eltérő mérce más-más elvárásokat és elképzeléseket táplált. A kérdés csak az, hogy az adott helyzetben melyik volt – és melyik ma is – a helyesebb mérce.

A magyarországi mérce szerint a nyugati magyarnak a rendszerváltás továbbfejlesztésében nem juthat meghatározó szerep, mivel ő távol élt a hazától, nem ismerheti, nem értheti a haza belső ügyeit a kellő mértékben. Különbösen is, ő eltávozott az országból, amikor az bajban volt, most tehát ne akarja tanácsokkal ellátni azokat, akik a sötétségben maradtak és a fényért küzdöttek. Ez az álláspont, amelyet hadd nevezek itt „belmagyar öntudatosságnak” – az „öncélúság” talán túl erős kifejezés lenne –, a kilencvenes évek elején több tünetben jelentkezett, nyilvánosan és színpalak mögött, kimondatlanul, de kimondva, körülírva is. Ha módomban állt hozzászólni, akkor általában három körülményt vettem latba.

Egyrészt azt, hogy a távolság nem feltétlenül akadálya a pontos helyismeretnek, sőt gyakorta éppenséggel segíti a tisztánlátást. Összekuszálódott belpolitikai, társadalmi, kulturális jelenségekben külföldről is meg lehet ragadni és értelmezni a lényegét, amennyiben az illető rendszeresen és többféle forrásból tájékozódik. Márpedig ha ténylegesen kívül *élő*, tehát például nem csak anyagi biztosítékait szerzi Nyugaton, miközben mindennapjainak zömét Magyarországon tölti, ott intézményesen is csatlakozva valamelyik párthoz vagy értelmiségi táborhoz, akkor elég nagy az esély arra, hogy kívül *álló* is legyen, a szó nyitottságot – nem semlegességet! – jelző értelmében. A gyakorlatban ez úgy festett, hogy míg a nyugati magyarok a nyolcvanas évek közepétől úgy jártak egyre gyakrabban Magyarországra, hogy ott társadalmi, kulturális, politikai kapcsolataikat az akkor még nem hivatalos ellenzék különböző csoportjai felé ápolták, addig az utóbbiak fokozatosan pártosodva egyre inkább elhatárolódtak egymástól, ezzel akarva-akaratlanul beszűkítve saját látóhatárukat. Ennek a beszűkülésnek természetesen nem kellett szükségkép-

pen károsan befolyásolnia a kölcsönös tájékozódást, a helyzetek értékelését viszont annál inkább megnehezítette, nem utolsósorban az állandó helyszíni ütközésekben fölerősödő személyeskedések miatt, amelyekből a kinti magyar természetesen könnyebben kimaradt, mint a benti. A személyes vonzat játszott közre a nyolcvanas és kilencvenes évek fordulóján például abban, hogy a nyugati magyar egyik budapesti útja alkalmával szokásszerűen végiglátogatta ismerőseit, barátait, s közben tudta, hogy ezek egymást is látogatják; legközelebb viszont, alig negyedév múltán azon vette észre magát, hogy ő már csak amolyan fogadatlan hírvivő lehet budapesti közegének pontjai között, minthogy barátai, ismerősei már nem beszéltek egymással, vagy ha igen, akkor minősíthetetlen módon. Az idő haladtával a hírvivő még abba a gyanúba is keveredhetett, hogy visszaél a hazai ellenfelek bizalmával, ha továbbra is szívesen folytatja mindegyikükkel a maga eszmecseréit, ha tehát nem alkalmazkodik a „nem beszélek vele, mert másként gondolkodik” durva szabályhoz. Ezért mára már a nyugati magyar is meggondolja, hogy melyik belhoni kapcsolata fontosabb, és lehet, hogy most már ő is kizárásos alapon válogat beszélgetőpartnerei között. Mindemellett a bentiekkel szemben továbbra is előnye, hogy nem kell attól tartania: egy téves lépés akár alapjaiban is megrendítheti politikai vagy szakmai életét. Így még mindig veszélytelenebb számára, hogy társadalmi-politikai viszonylataiban bizonyos fokig minden irányban nyitott maradjon, de – mondom – csak akkor, ha nem köti belhoni párt- vagy táborfegyelem.

– *Mielőtt folytatnád gondolatmenetedet, hadd kérdezzek rá: miért hangsúlyoztad, hogy a nyugati magyar kívülállóságnak nem semlegességet kell jelentenie?*

– Azért, mert magamtól sem, más hasonszőrű magyartól sem akarom megvonni azt a jogot, hogy a magyarországi pártok vagy táborok közül az egyikkel jobban rokonszenvezzen, mint a másikkal, és ezt nyíltan meg is vallja. Én így ütközöm a nyugati magyarság jövőjének egyik létkérdésébe: lehet újra meg újra *belső* viszonyítási alapon mozogva megtartani a *külső* szemléltői szerepet? Ha igen, miként lehet ezt úgy, hogy a szemlélésből alkotóerő bontakozzék ki? Az előbb említett hazaköltözés és otthoni intézményesülés szerintem gátolják a kinti öntörvényű fejlődést, de biztos, hogy ezeken az esetenként csak formai átváltozásokon kívül más, mindenképpen szemléleti tényezők is döntőek. Erre mindjárt visszatérek.

Hadd folytassam egyelőre megjegyzéseimmel az általam megélt „belhoni öntudatosság”-hoz. Ennek másodsorban említett érve, vagyis hogy a hazából egykor elmenekülők erkölcsi okokból sem tartozhatnak a hazai rendszerváltozás továbbfejlesztői közé, engem nem győz meg, mivel azon elmenekülők jelentős hányada bizony azért emigrált, mert nem volt hajlandó megalkudni a régi rendszerrel. És ebből az következnek-e, hogy azok, akik nem emigrál-

tak, továbbra is megalkudtak a hatalommal? Milyen áron maradtak az otthon maradtak, és milyen árat fizettek azok, akik a hontalanságot választották, hogy – számtalan esetben – itt szabadabban foglalkozhassanak elhagyott honuk ügyeivel? Több ilyen és hasonló közbevetéssel lehetne felgöngyölíteni ezt az erkölcsi kérdést, a mindenkori személyes háttérből kiindulva.

Harmadrészt pedig arra szoktam utalni, hogy tájékozottság ide, erkölcsiség oda, a nyugati magyar helyét a rendszerváltozásban vagy bármilyen más magyar–magyar szellemi együttműködési keretben helytelen magyarországi mérce szerint kijelölni. És itt következhet az, amit az előbb megpendítettem a nyugati magyarok, főként az értelmiségiek fő feladatával kapcsolatban. Ez – ha valóban nyugatiakról van szó – nem lehet más, mint az önálló közvetítés a kinti és a benti közeg között. Mégpedig egyszerre mindkét irányban. Úgy, hogy ötletek és tervek, eszmék és eredmények Magyarországról és a magyaroktól kelet-közép-európai vidékekről ugyan nyugati magyar közegbe hatoljanak, de itt ne álljanak meg, hanem tovább terjedjenek a német, a francia, az angol és a többi célország kulturális, politikai életébe. Majd onnan, mondjuk a német recepciót feldolgozva, azáltal esetleg átalakulva, vissza, szintén nyugati magyar kezekben át.

Mielőtt még elsikkad, hangsúlyozom, egy ilyen kétirányú közvetítés eszméjének az elfogadtatása nem csak Magyarországon ütközött és ütközik kemény nehézségekbe. Az emigráció sem tudott ráhangolódni, ami bizonyos fokig természetes is. Hiszen ennek egyik fő feltétele az, hogy a közvetítő nyelvi és tárgyismereteiben mindkét oldalon otthon érezze magát, és hogy ezt a kétlakiséget ne kényszernek érezze, amelyet az első adandó alkalommal meg kell szüntetnie, hanem adottságnak, amelyből akkor is értelmes szellemi munka nőhet ki, ha az önbetájolás elve nem kizárólag magyar. Hogy ez a fajta viszonyulás mennyire idegen az emigránstól, azt az elmúlt szűk évtizedben igen jól végigkövethettük, akár maguknak az emigránsoknak a vallomásai és tettei alapján. Egyesek, például Borbándi Gyula, az utóbbi években többször elpanaszolták, hogy a nyugati magyarokat a magyarországi események jobban érdeklik, mint tulajdonképpeni környezetük ügyes-bajos dolgai. Ez éppen azért hiteles felismerés, mivel egy olyan személyiségtől származik, aki a hagyományos emigráns szemléletben él és alkot, viszont jól látja, hogy ez a szemlélet nem lehet a nyugati magyar jövő záloga. Én hozzáteszem, hogy az sem elegendő biztosíték a továbbfejlődéshez, ha a kinti környezettel *mint magyar környezettel* foglalkozunk, például úgy, hogy magyar nyelvű és tagságú szervezeteket működtetünk. Borbándi ugyanis elsősorban erre ösztökél, egyébként igen helyesen. De ez csak egyik eleme az önfenntartásnak. A másik akkor hat, ha ezek az egyesületek levetik áthagyományozódott szigetjellegüket.

Egy kis müncheni másodgenerációs csoport, amelyben jómagam először léptem nagyobb nyugati magyar nyilvánosság elé, éppen ezért próbált a nyolcvanas évek derekán azon munkálkodni, hogy szigeteink összenőjenek, vagy legalábbis összekötődjenek a minket körülvevő szárazfölddel, ahhoz, hogy a kádári rendszer esetleges bukása után is hasznossá és értékessé minősüljenek, öntörvényűen életképeessé, „pusztán” intellektuális igények kielégítésére, függetlenül attól, hogy szükség van-e rájuk politikai jellegű helyesbítő munkában. Mindig hálás leszek az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetemnek, hogy 1986-os *Harminc év. 1956–1986* című kiadványában teret adott ilyen gondolatoknak is. Sajnos ma már csak a Bécsi Naplót tekinthetem olyan fórumnak, amely rendszeresen megszólal ezen a hullámhosszon. E kéthavonta megjelenő újság szellemi irányítói a közelmúltban korszakosnak nevezhető sikert arattak azzal, hogy az osztrák kormányzat elismerte a bevándorolt bécsi magyarokat népcsoportként, fölértékelve őket jogilag, anyagiilag, erkölcsileg.

Jó tíz évvel ezelőtti koncepcióinkban azon morfondíroztunk, hogy a nyugati magyaroknak, legalábbis egy részüknek, ideiglenes telepesekből tősgyökeres nemzeti kisebbségekké kellene válniuk, ha túl akarják élni azokat az időket, amikor a hazai diktatúra összeomlásának a reménye élteti a külhoni tevékenységeket. Amikor latolgatni kezdtük ennek a szemléletbővítésnek, más szóval: részleges szemléletváltásnak az esélyét, azért nem találunk nyitott fülekre, mert még hihetetlennek tűnt az a politikai változás, amelynek elősegítése végett továbbra is szükségesnek látszott a klasszikus emigráns látószög és cselekvésminta, a hazafelé hatás, főleg egymással érintkező szigetekről. 1990 után pedig azért maradtak jószerével süketek a kinti fülek, mert bekövetkezett a rendszerváltozás, aminek folytán kétségsé, sőt nem ritkán tagadottá vált az emigráció létjogosultsága. A felszámoló emigráció pedig mintegy magával rántotta a kulturális diaszpóra egy jelentős hányadát is. E folyamat számomra szomorú állomásai voltak a müncheni Új Látóhatár és a párizsi Irodalmi Újság megszűnése, valamint a chicagói Szívárvány és az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem fokozatos, tevékenységük tartalmát tekintve több mint részleges áttelepülése Magyarországra.*

Félreértés ne essék: nem azt helytelenítem, hogy ezek az intézmények úgy döntöttek, ahogy; hiszen például az Új Látóhatár gazdáinak önhatalmú joguk volt inkább végleg elbúcsúzni olvasóiktól, mintsem hogy átadják vállalkozásukat olyan szerkesztőknek, akik a lap jellegét a negyven éven át megszokott-

* „Itt téved kiváló, az EPMSz-bez sokáig közelálló K. Lengyel Zolt barátunk: Áttelepülésünk részleges, de semmiképpen sem »több mint részleges«. Szerk.” [Ez a megjegyzés az 1999-es második közlés szerkesztőjétől. Balla Bálinttól származik – K. L. Zs.]

hoz képest ha nem is gyökeresen, de azért érezhetően átalakították volna. A kulcsjelentőségű, és lehet, hogy többé helyre nem hozható hibát abban látom, hogy akkor, amikor az emigráció majdani legitimációs válsága elméletileg előrelátható volt, a nyugati magyar értelmiségi csoportokban nem alakultak ki olyan alcsoportok, amelyek a szóban forgó szemléletbővítést nemcsak kezdeményezik, hanem tevőlegesen előkészíthetik. Abban viszont, hogy ez a lehetőség elszalasztódott, az imént felsorolt intézményeknek is megvolt a maguk része. Mégpedig azért, hogy az alternatívák megfogalmazóit meghallgatták és helyenként közölték írásait, velük együttgondolkodni viszont nemigen tudtak.

– *Mindebben mekkora szerepük volt a magyarországi elvárásoknak?*

– Nagy. Fölösleges volna mérlegelni, hogy eddig az önfeladás igénye volt-e erősebb, avagy a hazai érdektelenség új nyugati magyar értelmiségi célrendszerek iránt. A lényeg az, hogy e két tényező kiegészítette egymást. Az indítékok különböztek ugyan odabent és idekint, közösen azonban egyaránt a nyugati magyar öntörvényesülést gátolták.

A magyarországi vonal azzal fejtett ki ellenhatást, hogy az európai integráció általános távlatába nem építette be kellő és lehetséges mértékben az emigránsokat, illetve a kulturális diaszpórát. Miközben Nyugaton elsősorban nem magyar partnereket keresett, a legjobb esetben hallgatólágosan elfogadta, hogy ütött az emigráció órája. Más nyugati magyar életformát mintha nem tudott volna elképzelni. Látszott ez abból is, hogy azokban az esetekben, amelyekben kialakult némi magyar–magyar politikai vagy kulturális egyeztetés, a kinti magyar többnyire már *benti* magyarként szerepelt. Gondolok itt azokra a személyekre, akik 1990-től az akkori kormánypártok valamelyikében tevékenykedtek Budapesten. Nekem feltűnt továbbá, hogy olyan hazatérő magyarok is csapódtak ugyanazon réteghez, beleértve Antall József szűk körét, akik korábban nem vettek részt az emigráció életében, sem szervezőként, sem szellemi irányítóként; ugyanakkor a tulajdonképpeni emigránsok közül, ha jól láttam, senki sem jutott politikailag mérvadó feladatkörbe, akkori ellenzéki vonalon sem, ha eltekintünk egy-két félhivatalos tanácsadói vagy diplomata tisztségtől. Számomra ez egyebek mellett azt bizonyítja, hogy a magyarországi fordulat benti és kinti hívei között a nyolcvanas években nem lehetett olyan szoros az eszmei rokonság, mint ahogy azt hajlamosak voltunk Münchenben is hinni.

Igaz, erre felé már annak idején sokan úgy éreztük, hogy magyarországi kapcsolatainkban túl gyakran egyfajta panaszláda-szerepet kell játszanunk, azon felül pedig jóformán csak a szociális és szakmai segélyezőét. Mondták is német barátaink, ez „Kádár bosszúja”: lazábbra engedi a póráz, az okvetlenkedők pedig elindulnak Nyugat felé, ott azonban magyar honfitársaikat

ismételten arra használják, hogy szállást, étkezést biztosítsanak nekik, csapjanak fel idegenvezetőjüknek, járják be velük az üzleteket a feleségnek olcsó, de világhírű kölnit, a gyerekeknek valami újszerű játékot keresve, egyengessék útjaikat különféle ösztöndíjforrások felé, szerezzenek nekik minél jobban díjazott előadási megbízatásokat, fordítsák le és közöltessek cikkeiket, azelőtt viszont ellenőrizték forrásaikat, idézeteiket valamelyik könyvtárban, ugyanott másoltassák le azokat az anyagokat, amelyekből következő tanulmányait szeretnék megírni, ha pedig otthon mindezért hatósági megtorlás éri őket, lobbizzanak a védelmükért a nyugati nyilvánosságban. Ezekkel a szolidaritási akciókkal természetesen nem is lett volna semmi baj, ha közben sor kerül igazi szellemi párbeszédre, olyanra, amely valóban kétoldali, amelyben például a belhoni felet komolyan érdeklik a nyugati fél életkörülményei, munkái, és így kész viszontsegítséget nyújtani nyugati magyar kollégájának, ha az történetesen éppúgy rászorul valamilyen budapesti terve kapcsán. Ez a kölcsönösség azonban nem volt jellemző, minekutána hagyománya sem alakulhatott ki a fordulat utáni időkre.

Vagy véletlen az, hogy az 1990-ben kormányra kerülők – nyilvánvalóan – nem rendelkeztek sem kész, sem félkész „emigránspolitikai” koncepcióval, és hogy sem tényismeretük, sem érdeklődésük nem volt elegendő ahhoz, hogy kezdeményezzenek ilyen tervezőmunkát? Eközben tovább éltették azt a felfogást, hogy a nyugati magyaroctól a rendszerváltásból következő belső és külső problémák megoldásához elsősorban gazdasági természetű hozzájárulásokat érdemes kérni, elméleti-elvi síkon kevésbé. Abban is láttam folytonosságot a belhoni és külhoni magyarok viszonyában, hogy – a nyolcvanas évekhez hasonlóan – maga a külhoni helyzet, a külhoniak saját sorsa nem számított mérvadó tényezőnek mondjuk a külügyi kultúrpolitikában. Hiszen e téren maguk a nyugatiak is függtek külső anyagi segítségtől, mégpedig az anyaországtól, amelyet az nem adott, mert – mint rendszerint hallhattuk – pénzüke miatt nem adhatott. Én viszont megkockáztatom azt a véleményt, hogy a költségvetési gondok mellett a tájékozatlanság, a közömbösség, és nem ritkán a pusztá kényelem és tehetetlenség határozta meg a magyarországi politikai és általában a kulturális elit viszonyát a nyugati magyarokhoz.

– *Jó lenne ezt is néhány példával alátámasztani.*

– Néhánnyal? Többrészes cikket írhatnék csak a magam tapasztalatairól! A kivételek – tisztelet nekik ezúton is! – a margóra szorulnának. Egyébként itt tulajdonképpen sokkal tágabb témához értünk, nevezetesen a magyarországi viselkedésformákhoz, amelyeknek bosszantó, hogy ne mondjam: visszataszító jellegzetességei, főként a megbízhatatlanság és a mogorvaság, nem csak nyugati magyaroknak tűnnek fel. A törtétes és becsapódsi sokszor minden egyébnél erősebben táplálja bennem azt az érzést, hogy ez a Magyar-

ország nem az én Magyarországom. Ezért – bármennyire is szeretném – nem tudom ezt a mentalitást megvédeni akkor sem, amikor német barátaim magyarországi vagy erdélyi magyar „partnerek” által jól átverve térnek haza, de csak azután tárulkoznak ki előttem, miután megnyugtattam őket, ne kíméljenek, csóváljuk inkább együtt a fejünket, s fogadjuk meg egymásnak, hogy legközelebb kevesebb szép ígéretnek hiszünk, mert akkor legalább annál kellemesebben hat, ha valaki mégis betartja szavát.

Vagy azokban lenne a hiba, akik adnak a förmára, mert a tartalom keretét látják benne? Velem is éreztették magyarországi kollégák, hogy magára vessen az, aki anélkül toppan be a magyarországi közéletbe, hogy felkészült volna az ott dívó „balkáni” stílusra. Rendben van, válaszolok ilyenkor, felkészülök, legközelebb még kevesebbet veszek komolyan közületek, ámde ez miért tenne jót mindannyiunknak? Mi jó származna abból, ha megváltoztathatlannak fogadnánk el azt például, hogy a legújabb, többkötetes magyar irodalmi lexikonból azért maradnak ki – adatbeszolgáltatásra felkért! – szerzők, mert a szerkesztőnő elvesztette anyagaikat, egy másik budapesti kiadó pedig, amely a társadalomtörténeti pályán az ország legrangosabb vállalatai egyikeként számít, olyan ügyvezetőre bízta a beérkezett kéziratok lektoráltatását és pályáztatását, aki egyik nap megállapodik egy szerzővel, néhány héttel később viszont már a nevére, művének címére – sőt tárgykörére – sem emlékszik? Hogy az önmagát jobb sorsra érdemesítő „polgári” folyóirat vagy napilap képtelen beküldött kéziratokat nyugtázni, nemhogy megköszönni, akkor sem, ha megrendelte őket; hogy több hetes elfektetés után a szerző beleegyezése nélkül közli azokat, akkor, amikor a szövege már nem időszerű? Hogy a nyugati magyar olvasóval előre kifizetessék az előfizetési díjat és postaköltséget, a folyóiratot aztán mégse küldjék? Hogy a valutával előfizető egyik napról a másikra lekerüljön a megrendelőívről, majd ide-oda telefonáltatják panasztételre, anélkül, hogy újra megindítanák a lapot a címére? Hogy ugyanaz az egyén megkérdezése nélkül bevásárlódjék egy budapesti kulturális egyesület választmányába, kérésére pedig, hogy legalább a szabályzattal tiszteljék meg, szintén ide-oda küldözgetik, s szabályzatot máig nem adnak neki? Hogy egy nemzetközi irodalmár társaság egyik külföldi magyar tagjával több mint ötvenkilős kiadványokat postáztat szerte Európába, amikor azonban ahhoz a taghoz egyetlenegy kötetet kellene eljuttatnia, hónapokon át irodája egyik sarkában őrizze a megcímzett csomagot, addig, amíg a könyvre váró maga el nem megy érte? És ha egy példa erejéig kitekintünk a bölcsész területen túlra: azt kellene-e megszoknunk, hogy egy nyugati magyar üzletember, európai hírű német üzletházak magyarországi befektetési tanácsadója nem hajlandó budapesti építkezési cégekkel együttműködni, mivel annak ő és megbízója inná meg a levét?

Folytassuk a szűkebb összefüggésben: tudok olyan esetről, amelyben a budapesti címzetes államtitkár egyazon időben és témában tárgyalt két nyugati magyarral, anélkül, hogy az egyiket vagy a másikat erről tájékoztatta volna, jóllehet az a két javaslattevő – most mindegy, hogy milyen ügyben, a lényeg az, hogy a magyar–német szellemi kapcsolatokra vonatkozóan – azonos elképzeléseket terjesztett elő, ráadásul egyazon városban lakott Németországban. Végül a címzetes államtitkár egyiket sem vette komolyan, egyiket sem méltatta hivatalos válaszra. Az egyiket pedig, ennyi biztos, felhivatalosra sem. Ha erre valaki azt mondaná, hogy önszántukból álltak elő azok a nyugati magyarok, akkor erre azt válaszolnám, hogy pontosan ez is jellemző volt bentiek és kintiek kapcsolatára a kilencvenes évek elején: a kintieket nem hívták, ha pedig fogadták őket, meghallgatták mondanivalójukat, majd sűrű ígéretek ellenére elfekteték ügyüket valamelyik iratcsomóban. A jobbik esetben. A rosszabbikban aktát sem nyitottak.

Mindezt azért merem ilyen határozottan mondani, mivel magam jártam jobban is, tehát úgy gondolom, van némi összehasonlítási alapom. Velem is megtörtént, hogy amikor a Müncheni Magyar Intézetben betöltött munkaköröm révén hivatalos kapcsolatba kerültem budapesti minisztériumi hivatalnokokkal, olyan írásos előterjesztésre kértek ügyfeleim, amelyet – sejtve a sejthetőt – egyszerre három példányban postáztam: főosztályvezetőnek, államtitkárnak és miniszternek. Több hónapos hallgatás után a legalacsonyabb szint bevallotta – nem magától, hanem mert felhívtam telefonon –, hogy a beadványom elveszett. Hogy mindhárom irodában-e, azt már nem mertem megkérdezni.

Ezzel szemben ügyszeretettel és céltudatossággal találkoztam egy másik intézeti ügyemben, s mivel számomra egyedülálló volt, hadd nevesítsem. Kelemen András külügyi politikai államtitkár volt az, aki nem utolsósorban a kormányzati apparátus előbb jellemzett rétegének szokásain okulva egy adott pillanatban megelégette a helyben topogást, és a Müncheni Magyar Intézettel olyan együttműködési tervet indított be, amelyet más, vele egyrangú kormányképviselők legfeljebb csak ígérgettek. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a mai kormányképviselőktől még ilyen ígéretet sem várhatok, főként olyan témakörben nem, amelyet elődeik szorgalmaztak. Fel is mondták idő előtt az itt említett együttműködési szerződést, amelynek értelmében a Müncheni Magyar Intézet munkatársai a magyar rendszerváltozásról és a magyar kisebbségekről alkotott német publicisztikai és szakirodalmi képet elemezték 1993 nyarától 1994 végéig.

– *E ponton könnyű áttérnünk következő kérdésemre: mi a véleményed a Horn-kormány nyugati magyarsághoz fűződő viszonyáról?*

– Az, hogy elégtelen mélységű és távlatú. Legalábbis abból leszűrve, amit eddig személyesen tapasztalhattam. Az, hogy a mai budapesti vezetés a fennebb szóvá tett formai és tartalmi hiányosságokat látszólag nem tartja olyan súlyosknak, hogy megszüntesse őket, és hogy általában nem alakított ki széleskörű bensőséges kapcsolatokat külhoni magyarokkal, bizonyos fókig természetes, hiszen a koalíció nagyobbik pártjának az elítje 1989/1990-ig java-részt egyáltalán nem, a kisebbsiké pedig csak egy bizonyos irányban volt a politikai emigráció, valamint az ebből leágazott kulturális diaszpóra híve. A rendszerváltozás első négy évében, amikor az „emigránspolitika” az MDF befolyási körébe tartozott, és – mint mondtam – szerintem nem érte el a kívánatos és lehetséges szintet, az SZDSZ igyekezett ezen a téren továbblép-ni, de mivel ezt ellenzékpolitikai célzattal tette, kapcsolatai úgy fejlődtek, hogy közben jól körülhatárolódtak. Ilyen előzmények után engem csak az lep meg, hogy a két párt 1994 óta mintha azt gondolná, hogy néhány látványos kormányzati intézkedéssel ellensúlyozhatja, sőt helyettesítheti mindazt, amit addig, ellenzékként, nem nyújthatott, és jelentős arányban, vagyis különböző rétegeket átfogóan továbbra sem nyújthat a nyugati magyarokra vonatkozó politikájában. Az első parlamenti ciklushoz képest ugyanis már nemcsak azon bizonyos *belmagyar öntudatosság* jelentkezik akadályként, hanem az a körülmény is, hogy a világnézeti azonosság a budapesti kormányzat és a nyugati magyarok túlnyomó része között korántsem olyan mértékű, mint 1990 és 1994 között volt.

Ha a budapesti kormány és a nyugati magyarok közötti viszonyban 1990 óta erős a világnézeti indíttatás – márpedig erős a nyugati oldal felől nézve is –, akkor kétségtelenül ajánlatos olyan érintkezési felületeket keresni, amelyeken visszaszorulhatnak a pártkötöttségek, amelyeken, úgymond, magyar országos, netán magyar egyetemes érdekekről van szó. De csak ez a viszony-alakítási mód kínálkozik? A budapesti hivatalos elképzelések szerint hasz-nosak, érdek-összehangolóak lehetnek tavaly és idén a különböző felfogású, „sikeres” vagy annak minősített nyugati és kisebbségi magyar személyiségek részvételével megrendezett *Magyarország 2000* találkozók – hogy azok vol-tak-e, nem tudom, mivel nem voltam jelen. Külső szemlélőként a szervezők állásfoglalásait, a sajtó tudósításait és egyes nyugati magyar résztvevők beszá-molóját egybevetve viszont azt hiszem, hogy épp a találkozók alapgondolata az, amely miatt érdemes volna más hídverési változatokat is kiötlönni.

– *Mire gondolsz?*

– Például egy olyan összejövételre, amelynek témaköre szűkebb, eszmei-sége viszont tágabb. Amely többféle gondolati vágányon halad, anélkül, hogy ezeket a vágányokat egyetlen mezőnyre akarná futtatni. Vagyis egy olyan ma-gyar–magyar találkozóra, amelyen a nyugati meghívottak, ha már „sikere-

sek”, sikerrel adják elő és védik meg álláspontjukat, ne higgyék azt, hogy egybe kellene simítaniuk azt a többiekével. Az eddigi *Magyarország 2000* találkozókön elhangzottak persze kölcsönös bírálatok is, de ha jól látom, nem ez volt a jellemző. Ezért a jövőben jó előre el kellene kerülni azt a csapdát, amely lehet, hogy idén és tavaly félreértésből adódott. Nevezetesen azt, hogy a nyugati résztvevők azt érezzék, a budapesti szervezők nem hivatalos elvárásai szerint jobb, ha nem firtatnak kényes kérdéseket, hanem inkább a közös nevezők kialakítása érdekében vitatkoznak. Mi szól az ellen, hogy egy ilyen találkozó-nak legalább egyszer, próbászerűen, az legyen a feladata, hogy ellentáborok véleményét szembebesítse egyazon tárgykörben? Elvileg még a hivatalos kereketek sem – addig, amíg a mindenkori kormány a meghívottakból nem saját háttér csapatot kíván összetoborozni.

– *És Te mit remélnél egy ilyenfajta találkozótól?*

– Azt kevésbé, hogy eltűnnek a véleménykülönbségek. Az sem rossz, ha megszűnnek, ha őszintén szűnnek meg. De számomra legalább olyan nagy eredmény volna, ha úgy élnének tovább, hogy azon a fórumon csiszolódtak egyet. És a következőn még egyet. Meggyőződése, hogy a magyar politikai kultúrára, a belhon és a külhon kapcsolatait beleértve, ráférne egy ilyen gyakorlat: úgy vitatkozni egymással, hogy azután a másikat legfeljebb ellenfélnek tekintsük, s nem ellenségnek, úgy, hogy vele másodszor és többször is leülök eszmét cserélni. Ez a művelet addig nem öncélú, amíg az összes érintett hisz abban, hogy az ellenkező vélemények szembeállítva alakulnak, átalakulnak, talán még meg is javulnak, még ha nem is változnak meg gyökeresen. Ahogy a fenyőfát is meg kell művelni ahhoz, hogy asztal legyen belőle, úgy a magunk felfogásain is illik dolgoznunk, főként akkor, ha a közéletben házalunk velük. Meglehet, közhelyet mondtam most, mégis ide kívánczolt, mivel magyarországi viszonyaimban 1994 óta nem észleltem partnereimnél különösebb érdeklődést az iránt, hogy közös ügyeinkben a magam álláspontja csiszolódt-e vagy sem. Áll ez mind intézeti munkámból adódó hivatalosabb, mind szűkebb szakmai kapcsolataimra.

– *Az előbbieken érintett politikai jellegű ügyekhez még csak ennyit: szerinted mi várható az 1998-as választások után?*

– Erre igen nehezen tudnék válaszolni. Egyrészt azért, mert nem értek a jövődőléshez – történelemszéként nem is művelhetem, de politológiai képzettségem sem jogosítana fel rá, minthogy ez a szak itt, Németországban, szigorúban különül el a rendszerint szívesen előrejelző politikai esszétől s publicisztikától, mint Magyarországon. Másrészt azért nem foglalkoztat különösebben, hogy mi várható, mivel engem inkább az izgat, hogy mi a *kíváncsatos* Magyarország és a magyar–magyar kapcsolatok közeljövőjében. Ebben az esetben ugyanis a mérce természetszerűen magasabb, ami persze nem je-

lenti azt, hogy a kialakuló helyzetek ehhez a mércéhez igazodnak majd. De a mércét később lejjebb tenni szerintem könnyebb, mint menet közben megemlíni.

Szóval, a kíváncsra engem jelenleg olyan hiányosságok szoktak emlékeztetni, amelyek a szűkebb politikai színpadon kívül is, esetenként csak ott jelentkeznek, mindazonáltal a politika megfontolt beavatkozása nélkül aligha tűnnek el. Ha benyújthatnék a budapesti döntéshozókhoz és választóikhoz egy kívánságlistát, akkor ennek címszavai között – fontossági sorrend nélkül – ezek szerepelnének: szűnjék meg a *keresztény és liberális*, pontosabban az ilyennek érzett vagy mondott értékrendek szembeállítás a magyarországi belpolitikában; térjen vissza a lakosság kortörténeti emlékezőtehetsége, ha pedig nem volt neki ilyen, akkor tegyen szert rá; honosodjék meg az a felfogás, hogy a polgári életmód fő ismertetőjegyei közé tartozik a mértékletesség, a közérdek keresése és tisztelete, valamint az igény a szellemi – nemcsak anyagi! – gyarapodásra. Ami pedig minket, nyugati magyarokat érint: ha Magyarország az alkotmánya véglegesítése után is cikkelybe foglalja a külhoni magyarok iránti felelősséget, és ha lesz még olyan demokratikusan megválasztott és demokratikus politikát folytató magyar kormányfő, aki az összmagyarságot tizenötmillióra becsüli egy külügyi programbeszédben, akkor az anyaország határain kívüli, hozzávetőlegesen ötmillió közösség cselekvéseiben ne zsugorodjék hárommillióra. Ha ez objektív vagy szubjektív okokból nem lehetséges, akkor az a politikus érezze magát „lélekben” csak a kisebbségi magyarokért felelősnek.

– *Ebben az esetben milyen esélyekkel számolsz a nyugati magyarság jövője szempontjából?*

– Nem hiszem, hogy annak a maradék kétmillió csoportnak jelen és jövő boldogulásához elsősorban hangzatos hazai kijelentésekre lenne szüksége. Bár ezek bátorító hatása kétségtelen, jómagam inkább arra vagyok kíváncsi, hogy a jóleső szavak milyen tettekben csapódnak le. Helyes gondolatokból születtek-e, és átültethetők-e a gyakorlatba? Különbösen is kérdéses, hogy közép- és hosszabb távon érvényesek maradnak-e a hagyományos számarányok. Nem ajánlatos-e máris odafigyelnünk egyéb, változóban lévő szerkezeti adottságokra is?

Ha pontosak a demográfiai előjelzések, akkor megtörténhet, hogy a következő magyar miniszterelnökök egyike kevesebb mint tízmillió magyar állampolgár kormányfője lesz. Minél kisebb egy ország, annál nagyobb a külföld, szellemeskedhetnénk, bizonyára sokak megrökönyödésére. Pedig ha jól belegondolunk, e mondás esetünkben egyszerre kétféleképpen utal lehetséges fejlődési vonalakra. Azért is, mert – és a témában ez a döntő párhuzam – egyidejűleg valószínűleg megcsappan azon magyarok száma is, akik úgy

lesznek nyugatiak, mint az emigráció és kulturális diaszpóra egyes német értetlenkedők által „Berufsungar”-nak csúfolt, szebben kifejezve: „hivatásos magyar” közösség tagjai az elmúlt évtizedekben. A képletet rájuk alkalmazva azt mondhatjuk, hogy minél kisebb egy nemzeti közösség, annál nagyobb a más-nemzeti környezet.

Bármekkora is becsüljük Magyarországot jelenleg nyilván inkább szerény súlyát földrészünk politikai, gazdasági, kulturális mezőnyében, a NATO- és EU-tagság távlatában fel kell készülnünk arra, hogy megnő a nemzetközi felelőssége, tehát a jelentősége. Ebben az értelemben kiszélesedik előtte a külföld, a mozgástér önbemutatására nyugati nem magyar közönség előtt. Ennek az évekkel ezelőtt beindult folyamatnak Münchenben és Bajorországban például azok a Magyarországról jövő munkavállalók a hordozói, akik különböző szakmákban és beosztásokban német cégek munkatársai, így akaratlanul az anyaország hírének viszik a tágabb világba. Ez a csoport vélhetően számszerűen gyarapodni fog a munkavállalási jogszabályok európai uniós összehangolása folytán, persze attól is függően, hogy milyen arányúak lesznek a hazaköltözések és a meghosszabbított munkaszerződések. Bár a vendégalkalmazottak jelenleg szociológiailag eléggé elkülönülnek a Nyugaton régóta és más okokból itt élő magyaroktól, miért volna az lehetetlen, hogy e két csoport az idők folyamán egybevegyüljön egy újfajta nyugati magyar társadalmi képződménnyé? Lehet, hogy erre szükség is lesz.

Ugyanis a majd egyre nagyobb méretekben őshonosnak nevezhető nyugati magyar csoport esetében egyáltalán nem biztos, hogy például a német környezet megnagyobbodásával nem erősödik-e fel asszimilációs hajlama. A többnyire meghatározott időtartamra ideköltöző, előbb-utóbb Magyarországra visszatérő munkavállalóknál elméletileg ugyan fennáll a beolvadás veszélye, a gyakorlatban viszont messze nem annyira valószínű, mint azoknál, akiknek családja sokszor már az első emigrációs nemzedék óta vegyes nemzetiségű, vagy akiknek mindkét szülője magyar, mi több: magyar író, de akik – a nyelvművelő családi háttér ellenére – anyanyelvüket csak törve beszélik, s így csak romlott állapotban adhatják át gyermekeiknek. Azt nem állítom, hogy a nyugati magyarok nemzedékről nemzedékre szükségképpen teljesen beolvadnak; példák során látható, hogy a nyelvi romlás nem szakítja el a származási kötelekeket, vagy hogy folyamata látványosan meg is állítható, manapság például úgy, hogy az illető család gazdasági vagy más személyi okokból Magyarországra költözik, annak ellenére – vagy éppen azért –, hogy minden tagja külföldön született. Aligha vitatható azonban, hogy azok a másod- és harmadgenerációsok, akik egy élményszerű, származástudatból táplálkozó magyarsághoz sorolják magukat, vagy akik az óhazában visszamagyarosodnak, tevélegesen nem járulhatnak hozzá a nyugati magyar lét

megszilárdításához. Azt, hogy ezt az öntörvényűsítést a bentről és kintről érintettek közül nem mindenki tekinti egyedül üdvözítő célnak, megintcsak készséggel elfogadom. Mégis úgy tűnik, hogy elég sokan, főként a nyugatiak körében, valami hasonlóban gondolkodnak, ám a gyakorlatban mintha igé-nyükkel ellentétesen cselekednének.

– Te mit javasolnál annak érdekében, hogy elképzeléseik és tetteik nagyobb összhangba kerüljenek?

– Ha megállapodhatunk abban, hogy még nem késő olyan nyugati magyar életformára törekedni, amelyben a külhon egy önkifejező és véleményformáló közösségé intézményesül, akkor következő lépésként azon kellene elgondolkodnunk, hogy vajon elég-e az illető szervezeteket lényegében szociális érdekképviselőtekként vagy kulturális adat- és eseménytőzsdékként működtetni. A ma létező müncheni és németországi magyar egyesületek legöntudatosabbjai is megelégszenek azzal, hogy észleljék és saját körükben nyilvánosságra hozzák mindazt, ami látószögükbe fér. Ez egyrészt azért kevés, mert az átadott információk túlnyomórészt Magyarországgal vagy a magyar kisebbségekkel kapcsolatosak, másrészt azért, mert az előadások, ünnepélyek általában csak arra alkalmasak, hogy a kiválogatott téma anyagát megismertessék a közönséggel. Az anyagot feldolgozni, netán saját anyagot termelni ritkán képesek az egyesületek. Ha végigolvasnánk a németországi magyar körökben előadók névsorát, valamint a rendezvények hirdetőműveit, meglepődve állapítanánk meg, hogy a meghívottak között milyen kevés a nyugati magyar, és hogy a műsorok legfeljebb elvétve nyugati magyar tárgyúak. Tartok attól, hogy az is jellemző volna, ha a szervezők nem értenék, miért kellene ezen meglepődni. Hát azért, mert hogyan maradjon élet- és fejlődőképes egy olyan közösség, amelynek tagjai nem foglalkoznak egymással? Amely külső hatásokra vár és hagyatkozik? Amelynek nincsenek saját megtárgyalandó ügyei? Amely szellemi erejét nem fordítja arra, hogy felneveljen egy saját értelmiségi réteget?

Mivel ezek a kérdések esetleg félreérthetők, hadd szögezzem le: a németországi önszerveződő magyaroknak természetesen van még értelmiségi rétege, de ez szinte kivétel nélkül régi emigránsokból áll. A harminc- és negyvenéveseket egy, jobbik esetben két kezemen számolhatnám meg. Nem azért, mert nem létezik ez a korosztály, hanem azért, mert magasabb képzettségű tagjai többségükben nem magyar vonatkozásban értelmiségiek, ha pedig mégis, akkor nem olyan számosan bölcsész irányultságúak, mint az öregebb nemzedékeliek, amelyben az írók, szerkesztők, tudósok súlya tudvalevőleg igen nagy. A magyar nyelvet adott esetben kifogástalanul bíró, ám szellemi alkotómunkát csak kivételesen magyarul végző közép- és fiatal nemzedék ezért tudását elsősorban szociális és társadalmi munkában kamatoztatja,

például a táncházakkal egybekötött hétvégi iskolákban, a cserkészethen és az egyházakban, megannyi elengedhetetlenül értékes és fontos helyszínen.

A nagy kérdés csak az, hogy ilyen alapokon továbbfejlesztheti-e a nyugati magyarság szellemi tartalékait olyan mértékben, hogy önállóan és mindkét irányban közvetíthessen az anyaország és a befogadó ország között. Hiszen, mint e beszélgetésben több helyen szóvá tettem, létjogosultsága annál meggyőzőbb, minél magabiztosabban és megbízhatóbban vállalja azt a feladatot, amelyet egy – a maga módján – kisebbségi közösség megoldani hivatott: a kettős kötődést. Müncheni magyar egyesületi vezetőknek ajánlgatom is, változtassanak eddigi szokásaikon, hívjanak meg végre nem magyar előadókat is, adott esetben tolmáccsal, rendezzenek nemzeti szempontból vegyes vagy akár csak német tematikájú műsorokat, valamint olyanokat is többször, amelyekben a nyugati magyaroké a főszerep, és nem az óhaza a viszonyítási alap. A német irányú nyitás eddig elvi, nem nyelvi akadályokba ütközött: a szervezők egy része ellenzi, mintha hígulástól félne. A nyugati magyarok erőteljesebb bevonásával, külön útjaik világosabb felderítésével kapcsolatban pedig rendszerint az a válasz, hogy igen nehéz megfelelő előadót találni, a közönség meg nem jelzi, hogy ott, a mindenkori fórumon más is érdekelné, mint a hagyományos hazanézés. Az én benyomásom pedig az, hogy a szervezők ennek örülnek is egy kicsit. Mindenesetre egyszer megérné legalább ideiglenesen próbára tenni mind a hallgatóság, mind a szóba jöhető előadógárda szellemi rugalmasságát, mégpedig a környező világra és magunkra tekintő programokkal. És ehhez nem ártana felmérni, hogy az előbb említett külföldi magyar munkavállalók köréből várható-e személyi állományt és ötlettárat felfrissítő hatás.

– *Munkahelyeden, a müncheni egyetem Kelet- és Délkelet-Európai Történeti Tanszékén, illetve a Müncheni Magyar Intézetben mennyiben foglalkozhatsz mindezekkel a kérdésekkel?*

– A nyugati, közelebbről a müncheni magyarság majdnem teljesen hiányzik kutatói, tanári és szerkesztői munkámból. Ezzel a tárgykörrel a nyolcvanas évek elejétől jóformán csak szabadidőmben foglalkozhattam esszében, cikkben, néhány nyugati magyar folyóirat és kiadó szerkesztőjeként vagy szerkesztőbizottsági tagjaként. Az egyetemen magyar, román és erdélyi történelmet oktatok, jelenlegi saját munkatervem középpontjában pedig az osztrák neoabszolutizmus áll. Egyéb fő témáim a transzszilvanizmus, a romániai politikai rendszerek, a legújabb kelet-közép-európai rendszerváltozások, valamint a hungarológia helye és távlatai az eszme- és társadalomtörténeti Kelet- és Délkelet-Európa-kutatásban; az Ungarn-Jahrbuch folyóirat és a Studia Hungarica könyvsorozat gondozása során csak elvétve van dolgom emigránstörténeti anyagokkal.

Mindennapi tevékenységem tartalmát tekintve nem, eszmei indítékai szerint viszont annál inkább nyugati magyar, hiszen a maga módján a kettős közvetítés követelményének próbál eleget tenni. Hogy ezt a célt érdemes követni és újra meg újra – így ebben a beszélgetésben is – általánosabb érvényüként megfogalmazni, azt elsősorban a Müncheni Magyar Intézet munkatársaként gondolom és mondogatom immár több mint egy évtizede, többféleképpen, változó címzeteknek, ügyelve arra, hogy ama integrációs művelten lehetőleg mindhárom alappillér egyszerre legyen ott.

Magyarországról, illetve a magyar kisebbségek köréből szerkesztőként és intézetünk ügyvezetőjeként két sorozatunkban németül közlendő tanulmányokat, valamint helyi felsőoktatási célokat szolgáló gyűjteményeinkbe a számunkra hozzáférhető hungarológiai könyvtermést szerzem be; fordított irányban könyveinket terjesztem, felkérésre írni is szoktam budapesti vagy kolozsvári folyóiratba, tanulmánygyűjteménybe. Nyugati magyar közegben rendszerint amolyan baráti tanácsadóként szólok hozzá egy-két intézmény programjához, főleg a müncheni Katolikus Magyar Értelmiségi Mozgaloméhoz és a Bécsi Naplóéhoz, az utóbbiéhoz úgy is, mint a szerkesztőbizottság tagja és a lap egyik rendszeresebben, nem feltétlenül szaktudományos igényű megszólaló szerzője. A harmadik alappillér, a német, állandó jelleggel áll az általános magyar mellett, minthogy a vegyes személyzetű és vezetőségű Müncheni Magyar Intézet egész eszme- és eszköztárával arra hivatott, hogy magyar és német nyelven szervezze és művelje a társadalom- és szellemtudományi hungarológiát, eredményeit saját kiadványaiban németül vagy más világnyelven közzé tegye, minden lehetőséget megadva ahhoz, hogy munkatársai magyarul is publikáljanak. Ez az intézet nem csak azért különleges helyzetű és igényű a mai magyar vonatkozású tudományosságban, mert a nem éppen mindenfelé jellegzetes, Magyarországon sem igen elterjedt kétnyelvűséget segíti gyakorolni, olyat, amelyben a második nyelv minősége a konferenciaszint fölé emelkedik. Sajátossága lényegében abból adódik, hogy 1962-es alapítását követően fokozatosan eltávolodva eredeti emigráns szervezeti háttérétől, előbb német szövetségi, ma pedig kizárólag bajor állami költségvetésből fenntartva magát független, bejegyzett egyesületként nem szűnt meg alapvetően magyar tudományos érdekeket szolgálni. Az elsőként Gragger Róbert nevével fémjelzett, a húszas évek Berlinjében meghonosodott tág hungarológiai koncepció híveként többek között az előbb említett két kiadványsorozatával azt hirdeti, hogy a magyarságtudománynak különösen akkor illik magában foglalnia a nemzeti emlékezet összes bölcsész ágát, amikor német közönség elé lép. Ez a szerepkör a Müncheni Magyar Intézet számára a nyolcvanas évek közepétől vált igazán kettőssé, a kifelé mindenképpen enyhülő késői kádárizmus idején, amikor elkezdhetett arra töre-

kedni, hogy a maga képességeihez mértén betagoľódjék a magyar tudományosságba is.

– *És milyen ennek a kettős kötődésnek a mérlege ma?*

– Mindent egybevetve: igen vegyes. Kedvező eredmény, hogy bár a Müncheni Magyar Intézet költségvetéséből két évtizede egyetlenegy státusos állásra sem futja, évkönyvével és monográfiasorozatával, tízezres könyv-, hírlap- és hagyatéktárával folyamatosan jelen van a németországi Kelet- és Délkelet-Európa-kutatásban, sőt néhány éve szerkesztőségi és gyűjteményi részlege mellett egy kis magánkiadót is működtet két kiadványa számára. Annak is örülhetünk, hogy mégoly szerény keretek közé szorítva sem kellett lemondanunk az intézet rendeltetését elemző állandó stratégiai önvizsgálatról, arról, hogy legalább írásos, részben már napvilágot látott tervezetekben figyelmeztessük meglévő és hiányzó támogatóinkat arra, amit a Müncheni Magyar Intézet még nem végezhetett el.

A mérleg másik serpenyőjét azonban legalább ilyen súlyos balsikerek nyomják le, mégpedig többségükben a magyar partneri oldalon. Fenntartónk, a bajor kulturális minisztérium több évtizedes támogatás után méltán várhatja el, hogy a pártállami kötöttségektől megszabadult magyar kultúr- és tudománypolitikának legyen végre világos képe a Müncheni Magyar Intézet jelenéről és jövőjéről, betöltendő szerepéről a magyar és a német tudományosság mezsgyéjén. Idestova ötödik éve tárgyalom ezt az ügyet budapesti illetékes hivatalokban és intézetekben, de ez idáig általában még félig világos képpel sem találkoztam; ahol pedig irányunkban kialakultak némi együttműködési elképzelések, ott a viszontérdeklődés ideiglenes maradt. Állítólag kényszerből. Amennyiben ötleteink, javaslataink, terveink egyáltalán kézzelfogható válaszra érdemesültek, a hátráltató okok legfőbbjei között szerepeltek a magyar külügyi kultúrpolitika pénzügyi nehézségei, amelyek miatt például a budapesti Nemzetközi Hungarológiai Központ alig két évvel ezelőtt könyvadományok formájában beindított segítsége máris jelentősen visszafejlődött. Az anyagi szűkösség közrejátszott a budapesti külügyminisztérium és intézetünk közötti, előbb már érintett szaktanácsadási szerződés idő előtti felbontásában is, jóllehet az 1995-ben illetékes főosztályvezető nem tagadta, hogy koncepciónálisan sem érez magához közelállónak egy olyan munkatervet, amelynek 1993-tól ismételten arra kellett rámutatnia, hogy a német politológia és politikai publicisztika hajlamos volt egyoldalúan megítélni a magyar „jobbközép” nemzeti liberalizmust.

Az utóbbi eset egy bizonyos téma kapcsán, más, úgymond létre sem jött esetek pedig elvi-szemléleti szinten jelezték, hogy a Müncheni Magyar Intézet magyarországi hátterének a megerősítése akkor is akadályokba ütközne, ha egy fillérbe sem kerülne. Ugyanis az utóbbi három-négy évtized politikai

neveltetésének, valamint a rendszerváltó elit vitakultúrájának logikája szerint Budapesten mintha kimondatlanul is úgy látnák, hogy egy ilyen műhely akkor támogatandó, ha ennek fejében valamelyik pártpolitikai érdek mögé áll. Erre a vizsontszolgálatra azonban a Müncheni Magyar Intézet nem képes, mivel irányítói úgy gondolják, hogy politikát csak egyféleképpen művelhet: úgy, hogy minél jobban látja el tudományos feladatait. Ha adott esetben csak téved, de sosem torzít, mindegyik belhoni demokratikus irányzat hasznát veheti, feltéve, ha ki-ki a maga számára felfedezi azt a hasznát, amely az ország- és nemzetképpel – nem egyes ország- és nemzetképviselők képével – való hosszútávú foglalatosságból származhat. Egy ilyen program részletein hosszan lehet és kell is vitatkozni, ám a lényeg mégiscsak ez marad: ország és nemzet történelmét, a legújabbkorit is beleértve, annál megbízhatóbban és tanulságosabban ragadhatjuk meg, minél nagyobb mértékben ismerjük külső tükröződéseit, a korabelieket éppúgy, mint az utólagosakat. Éppen ezért gyarapodhat s színesedhet ismeretanyagunk, ha nem csak magyarok kutatják s magyarázzák magyaroknak.

– Befejezésül arra kérlek, foglald össze azokat a tényezőket, amelyek szerinted döntően befolyásolják a Müncheni Magyar Intézet azon igényezését, hogy magyarországi támogatással erősítse meg kettős irányú integrációs tevékenységét.

– Azon tényezők közül, amelyek az utóbbi fél évtizedben magyarországi tárgyalások során tisztultak le – a bajor féllel folytatott vagy még folytatandó eszmecserék külön lapra tartoznak –, itt csak hármat emelek ki, mégpedig a külügyi kultúr- és tudománypolitika azon területeiről, amelyeken a budapesti politikai és szakmai illetékeseknek szerintem bőven van még tennivalójuk. Ezeken épp azon szempontok körül hiányzik a tervezők és kivitelezők közmegegyezése, amelyekbe a Müncheni Magyar Intézet lételemei közül egyszerre több is belesűrül. Az egyik a kultúráközvetítés és a magyarságtudomány rendezetlen viszonya, a másik a hungarológia társadalom- és szellem-történeti szakágainak jelentősége, amely megnövelendő volna, a harmadik az általános magyarságtudomány nemzetközi kapcsolatrendszere, amelyre ráférne a kibővítés. Mivel itt nincs terem annak rendje-módja szerint érvelni, mindhárom feladatot csak tételszerűen igyekszem körülírni.

Mindenekelőtt erősebben kellene azonosulni azzal a felfogással, miszerint a nemzeti kultúra látványos, de alkalmoszerű önbemutatói külföldi közönség előtt aligha helyettesíthetnek olyan munkálatokat, amelyek nem illenek fénylő keretekbe, ennek fejében viszont újra meg újra felhasználható eredményekkel hosszabb távon hatnak, vagyis maradandóbban keltik fel a nem magyarok érdeklődését a magyar állam és nemzet múltja és jelene iránt. Ezért helytelen Magyarország külföldi művelődésügyi diplomáciájában a „kultúramenedzselésnek” kizárólagossággal határos elsőbbséget biztosítani.

Nem helyette, hanem mellette érdemel nagyobb támogatást a tudományos aprómunka, jelesül az e tárgyban elsőként érdekelt hungarológia.

Második tétel az, hogy nincs komoly szempont, amely igazolná a hungarológia tematikai és módszertani szűkítését, vagyis a nyelv- és irodalomtudományra, valamint a néprajzra való korlátozását, amely a kádári idők tudománypolitikai követelményeire emlékeztet. A mindenkorí országtan hozama annál gazdagabb és érdekesebb, minél több bölcsész munkaterületről származik. A magyarságtudomány tárgya egy több országra felosztva élő nemzet. Következésképpen csak úgy kutathatja, taníthatja és közvetítheti alpanyagát méltányos mértékben, ha a történet- és politikatudományra is támaszkodik. Az utóbbi szakok nélkül a nemzet feldaraboltságát sem okainak, sem megnyilvánulásainak, sem máig tartó hatásainak viszonylatában nem lehetne tárgyyszerűen megragadni, leírni, megmagyarázni.

Végül a legkevésbé sem érzem túlzásnak azt állítani, hogy a nemzeti témákra összpontosító bölcsészstudományok önmaguk tartós nemzetközi kisugároztatása és megmértetése nélkül nem fejlődőképesek. Ebből a magyar állam külföldi kultúrintézeteinek számára az következik, hogy arányos tudományosításuk során állandó együttműködési viszonyt kellene megalapozniuk az illető ország azon egyetemi tanszékeivel és kutatóintézeteivel, amelyekben tágran értelmezett hungarológiai munka folyik.

Ha elég világosan fogalmaztam, akkor itt bezárul a beszélgetésünk elején megnyitott kör. Ugyanis ha Magyarország európai integrációs törekvései a magyarságtudomány művelőit és szervezőit térben is távlatosabb munkálkodásra intik, vagyis arra, hogy felkutassák mindazokat az anyagi és szellemi forrásokat, amelyek ugyan magyar állami kezelésen kívül esnek, ám jelleükönél fogva szervesen beilleszthetők a magyar kultúra nemzetközi kapcsolatrendszerébe, akkor ebben a szélesedő önmegjelenítésben természetszerűen jut feladat a nyugati magyar szellemi élet még önálló alkotóerőt kifejtő részének is. Benti számbavétel és kinti szerepvállalás így feltételezhetik egymást, ezt azonban Budapesten mintha nem vennék észre. Mindaz, amit itt a nyugati magyarságról alkotott belhoni képpel és a kintiek öntörvényű továbbfejlődésével kapcsolatban elmondtam, különösen érvényes a Müncheni Magyar Intézetre, mivel a megújítandó és súlyos döntések elé néző magyar tudományosság irányítói látszólag még gondolatban sem járták végig külső viszonyaiknak azon szegletét, amelyben nem budapesti kormányzati forrásból gazdálkodó külföldi magyar intézetek vagy részben magyar viszonylatú műhelyek találhatók. Fogjuk rá, hogy az elmúlt fél évtized nem lehetett eleget ahhoz, hogy Münchenből kedvet csináljak nekik egy ilyen elemző-vitatkozó felméréshez. Egy újabb ötéves szakasz végén azonban még kötve sem fogom elhinni, hogy akkor sem érett meg az idő ilyen vagy olyan végki-

fejletű tiszta állásfoglalásra. 2002-re remélik manapság az előrelátó diplomaták Magyarország EU-tagságát, és ha szabályszerűen halad előre a magyarországi parlamentarizmus, abban az évben már a harmadik kormányzati ciklusát búcsúztatja el. Ha pedig mi öt év múlva újra leülünk ilyesmikről beszélni, akkor egy kérdést mindenképpen szeretnék majd egyértelműen megválaszolni, azt, hogy: nem volt-e túlméretezett egykori jövőképem, amolyan széllelbéelt ideológia? Az *igen* ma legalább olyan valószínűnek tűnik számomra, mint a *nem*.

[1997]

ÉLMÉNY ÉS KIJÓZANODÁS

1

„Az emigráns lét nem természetes állapot.” Borbándi Gyula bizonyára nem csak a jelenlévők szívéből beszélt, amikor ebbe a mondatba sűrítette az Ausztriai Magyar Egyesületek és Szervezetek Központi Szövetsége, valamint az Europa Club 1998. október 15-i bécsi kerekasztal-beszélgetésének egyik alaptételét.

A nyugati magyar műhelyek és a magyar–magyar kapcsolatok témája, amelynek vitafórumát Borbándi és Németh Zsolt budapesti külügyi politikai államtitkár részvétele fémjelezte a Pázmáneumban, s amelyen a vitavezetők feladatokat jelen sorok írója látta el, egy okaiban megszűnt, de következményeiben továbbélő, ismételten elbizonytalanító kényszerről szól. Arról, hogy a nyugati magyarok a II. világháborút követően akaratlanul váltak a magyar nemzet egyik külön színfoltjává – hiszen nem saját szellemi kíváncsiságuk, hanem az elnyomó erő hajtotta őket idegen földre –, és hogy ez a művelődési többlet napjainkban visszaféjlődik, mi több, hamarosan akár gazdátlanná is válhat.

Az emigránsok a negyvenes évek végétől időszakonként nekilendülve erényt kovácsoltak a szükségből: folyóiratokat, újságokat, kiadókat, értelmiségi egyesületeket, kutatóintézeteket, egyházi és szociális szervezeteket alapítottak és működtettek. Íróik és tudósaik, szerkesztőik, irodalomkritikusaik és művészeik, egyházi tisztségviselőik olyan értelmiségi közeget alkottak, amelynek földrajzilag szétszórt és világnézetiileg korántsem egynemű szigeteit összekötötte a kulturális értékek létrehozásának az igénye. Ám derekas helytállásukat nemcsak a meggyökerezés izgalma táplálta, hanem legalább ennyire – gyakorta *főként* – a majd talán felszabaduló szülőföldre való visszatérés reménye éltette. A magyar műhelyek többsége ideiglenességre rendezkedett be, várva arra, amiben az idő haladtával egyre kevesebben hittek komolyan. És ami aztán mégis bekövetkezett. A II. Rákóczi Ferencről Kossuth Lajoson át Jászi Oszkárig a maguk idejében sikertelen magyar emigrációkhoz képest új elem, hogy 1990-ben megszűntek létezni az egykori kénytelen kivándorlásokat előidéző jogi-világnézeti kizárólagosságok, és hogy ezt a hajdani menekültek jelentős része meg is élte. A magyarországi rendszerváltozás tehát korsa-

kos élményévé lett azoknak, akik diktatúraellenességben fogant tevékenységük okán a maguk sikerének is érezték a pártállam összeomlását.

Ugyanők azonban hamarosan arra döbbsentek rá – és döbbsennek még ma is nem kevesen –, hogy a politikai fordulattal természetellenes helyzetük nem változik szükségképpen természetessé. Külföldiségük túl hosszan tartott ahhoz, hogy pusztán fizikailag kellene lemondaniuk róla. Azoktól a tartozékaiktól is meg kellene válniuk, amelyek gondolkodás- és viselkedéskultúrájuknak a magyarországitól eltérő irányt szabtak. Erre viszont az utóbbi években nem mutatkozott széleskörű hajlandóság. Borbándi Gyula és Méray Tibor jó példa arra, hogy a politikailag idejétmúlt, de mentalitásban és világlátásban el nem tüntethető nyomokat hagyó nyugati magyar mivolt azoknak is fontos, akik kulturális műhelyeiket már a fordulat hőskorában felszámolták – ebben az esetben az Új Látóhatárt és az Irodalmi Újságot –, azóta csak egyénileg igyekezték elmozdulni a peremlétről az új természetesség felé.¹ Azt, hogy milyen göröngyös a belföldiség felé vezető út, még szemléletesebben bizonyítja a teljesen vagy részben Magyarországra költözött nyugati magyar intézmények és személyiségek. Egyáltalán nem panaszmentes megnyilvánulásaik alapján bizony kétséges, hogy gyakorlati hazatelepülésük általában szelleminek is nevezhető-e, vagyis hogy a „benti” közéletbe „kinti” tapasztalataikkal együtt, sőt azok miatt épülnek-e be.² Esetenként épp különleges háttérük az, ami megnehezíti beilleszkedésüket.³ Vajon ezért bizonygatja a neves író több évtizedes londoni munkásság után, hogy „mintha mindig is itthon”, vagyis Magyarországon élt volna, és így nem kell szabadkoznia azért, hogy „minden további nélkül” visszafogadták?⁴ Ilyen és hasonló jelenségek láttán mindenesetre nehéz megszabadulni attól a benyomástól, hogy az egykori emigránsok a rendszerváltozásnak bizonyos értelemben vesztesei is. Hiszen az elhagyott hazát fogva tartó baloldali egyeduralom bírálatát úgy hagyták – mert hagyhatták – abba, hogy helyébe nem kaptak sajátos alkatukhoz illő új feladatokat. Vagy ha kaptak, akkor olyanokat, amelyeknek közéleti hatóköre szűkebb, mint a kommunista rendszert kívülről gyengítő munkálkodásuké volt.

¹ Például BORBÁNDI Gyula, *Mit kellene tenni a nyugati magyaroknak*, Magyar Nemzet 1996. augusztus 9.; MÉRAY Tibor, *Felkészülni a nagy változásokra = Magyarország 2000. A magyarság szellemi erőinek összefogása az ország európai integrációjának sikeréért. Külföldi és hazai magyarok harmadik tanácskozása*, Miniszterelnöki Hivatal, Budapest, 1998, 45–47.

² Például NAGY Pál, *Falra hányt borsó. Válaszfele Méray Tibornak*, Népszabadság 1998. augusztus 10.

³ Egy példa: a Magyar Nemzet 1996. október 28-i tudósítása szerint Csoóri Sándor azért nem javasolta a svájci Bagi Lajost a Magyarok Világszövetsége egyik elnökhelyettesének, mert „nem vesz részt a térség mindennapjaiban”, míg a szlovákiai Dobos László ott helyben „szenvetdi azt, amivel az MVSZ-nek foglalkoznia kell”.

⁴ ZSILLE Gábor, „Mintha mindig itthon éltél volna...” *Beszélgetés Határ Győzővel*, Könyvhét 1998/20., 5.

2

A bécsi nyilvános eszmefuttatás másik fő mondanivalóját Németh Zsolt éppoly tömören és általános helyeslésre méltóan fogalmazta meg, mint Borbándi az elsőt. „Az emigráció betöltötte hivatását”, vélte a budapesti külügyminisztérium politikai államtitkára, majd elmesélte, hogy e betöltött hivatás titkonrejtőzve felkutatott mintái fogódzóként segítették a Fidesz indulását a nyolcvanas évek végén.

Csakhogy az akkori liberális ellenzéki és mai fő kormánypárt eszméltető élménye a nemzeti liberális hagyományokat és célkitűzéseket közvetítő nyugati magyar műhelyekkel hamarosan lehiggadt. Egyrészt azért, mert a rendszerváltozás az 1990-es parlamenti választások előestéjén és annak nyomán szabad folyású belföldi mederbe terelődött, és így függetlenedett addigi emigráns szövetségeseitől. Másrészt a kialakuló többpárti verseny a fiatal demokratákat a maguk elvi-stratégiai megtisztulására és megszilárdítására kötelezte, s ez a belpolitikai helykeresés tudvalévőleg két kormányzati ciklust vett igénybe, sőt lehet, hogy még le sem zárult. Harmadrészt a kilencvenes évek elején úgy tűnt, hogy az MDF vezette kormány előbb-utóbb betölti azt az űrt, amely a hidegháború óta tátongott belföldi és külföldi magyarok között. Más világnézetnek, irányzatnak sem tere, sem megalapozott mondanivalója nem volt Budapest emigránspolitikájában.

Antall Józsefnek azonban csak három év adatott meg, hogy „lélekben és érzésekben 15 millió magyar miniszterelnöke” legyen. Boross Péter pedig csak néhány hónapot töltött elhunyt elődje hivatalában; e kérdéskörben nem fejthetett ki érdemi tevékenységet. Végül Horn Gyula hangsúlyozottan nem több mint tízmillió magyar állampolgár kormányfőjének tekintette magát. Ha tehát témánkat csak az egyik, de nem lényegtelen viszonylatára szűkítjük, akkor látnunk kell, hogy a magyarországi kormány nyolc év alatt fokozatosan eltávolodott a nyugati magyarság szempontjaitól, amelyek a rendszerváltozás kezdetén erős érzelmi visszhangot váltottak ki az anyaországi politikai-kulturális elitben. Ám ez a belföldi kijózanodás 1998-ig nem válhatott általánossá és véglegessé, mivel a budapesti vezetésben az első két poszt-kommunista ciklusban nem szerepelt minden kormányzásra képes párt.

Amikor a Fidesz Magyar Polgári Párt 1998 kora nyarán első ízben vállalt kormányzati felelősséget, úgy döntött, hogy átveszi az Antall-kabinet határon túli magyarokra vonatkozó irányelveit. A májusi választási győzelem óráiban Orbán Viktor a nemzetközi sajtónak azt nyilatkozta, hogy kormánya a „magyar nemzet része” lesz. E kijelentéssel vélhetően egyszerre szándékozott szólni a magyar nemzeti integráció híveihöz és ellenfeleihez. Mivel aligha fogalmazhatta volna meg általánosabban azt, amire a Magyar Köztársaság alkotmánya

egyébként is kötelezi, úgy látszott, egy időre lefegyverezte azokat a szakértőket és újságírókat, akik annak idején Antall József részletesebben körülírt, és éppen ezért könnyebben félremagyarázható össznemzeti felfogásából nacionalista indítékokat olvastak ki.

Kérdés azonban, hogy az orbáni tétel, amelynek híre a jelek szerint gyorsan elterjedt külföldön is, mit közvetített a nyugati magyaroknak. A tizenöt-millió most vajon nem éppúgy csak – hozzávetőlegesen – tizenhárommillió értendő, mint az MDF-koalíció idején, amikor egyre-másra bebizonyosodott, hogy Budapest külső nemzetpolitikája lényegében a Kárpát-medencében élő kisebbségi magyarokra szűkül? Elképzelhető-e, hogy az újra vállalt antalli kötelezettség csak elveiben éled föl, és korábbi gyakorlata helyett szélesebb látóhatárú megvalósulási módozatokat termel ki? Visszatér-e belföldön az egyszer már kimerült hangulati-eszmei töltés a nyugati magyarokkal szemben, és kiszélesednek-e ezáltal a magyar nemzeten belüli szellemi pluralizmus alapjai?

De nyújthat-e élményt egy éppen eltűnni látszó kulturális közeg?

3

Borbándi Gyula és Németh Zsolt véleménye az emigráns lét természetellességéről, illetve a betöltött emigráns hivatásról nem dől meg, hanem csak kiegészül, ha figyelembe vesszük, hogy az a társadalmi csoport, amelyre mindketten hivatkoznak, már rég nem egyedüli hordozója a nyugati magyarságnak.

Borbándi, aki a hécsi kerekasztal-beszélgetésen a maga személyes helyzetét érintő kérdésre válaszolt személyes tapasztalatból, alapműveiben kihangsúlyozza, hogy a hetvenes években a „politikai emigráció” mellett megjelent az új önkifejezési távlatokat nyitó „szellemi diaszpóra”.⁵ Az e körbe tartozó műhelyek nem azért csökkentették politikai megnyilatkozásaik súlyát összevetékenységükön belül, mert megbarátkoztak volna a kommunista rendszerrel, hanem azért, mert megnőtt az igényük a magyar ügyek általánosabb és változatosabb, egyben kitekintőbb képviselésére, s mindekre alkalmasnak is bizonyultak. Ebben az irányváltásban közrejátszott az a körülmény, hogy a fiatalabb korosztály tagjai egyre ritkábban érkeztek Nyugatra politikai okból vagy menekültként, illetve az, hogy egyre többen már itt születtek vagy váltak felnőtté, választottak az óhazával nem szükségképpen összefüggő szakmákat. Eközben a szó hagyományos, azaz politikai értelmében vett emigrán-

⁵ BORBÁNDI Gyula, *A magyar emigráció életútja, 1945–1985*, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1985, 447–448 [magyarországi kiadása: Európa, Budapest, 1989]. A „kolóniák” közelmúltjához Uő., *Emigráció és Magyarország. A nyugati magyarok a változások évtizedében 1985–1995*, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Basel–Budapest, 1996, 52–231.

sok koruktól függetlenül kezdtek belefáradni a nyolcvanas évek legvégéig lényegében sikertelennek tűnő munkájukba. A másodgenerációs, ezért a magyar kultúrában nem mindig mélyen gyökerező csoportok egyfelől könnyebben és szívesebben helyezkedtek el a nyugati környezetben, másfelől éppen effajta nyitottságukban ébredtek rá a nemzetiségi önfelszámolódás veszélyeire, amelyekkel a meglett magyar íróként vagy tudósként kívándorolt, és azóta többnyire csak belső életet élő első nemzedéknek nem kellett szembesülnie. Az anyanyelvi kultúra ekképpen nemcsak megőrzendő, hanem idővel mindenekelőtt elsajátítandó volt a nyugati magyarság bővülő köreiből. Ily módon feltűnedezett egy új, a politikai ellenzéki ségen túlmutató hivatás, amely az emigráció formális vagy eszmei megszűnése folytán sem veszítette el létjogosultságát. Sőt: még jobban hozzáért azokhoz, akik a külföldet külhonnak érzik, mégpedig annak mindkét irányú: magyar és nem magyar azonosulási lehetőségeivel. Erre a rétegre gondolt Borbándi, amikor egyik régebbi hírlapi esszéjében azon csodálkozott, hogy a nemzeti ügyekben felelős magyarországi politikusok sorában szép számmal akadnak olyanok, akik egyebet nem üzennek a nyugati magyaroknak, mint hogy „térjenek haza”.⁶ Ezt főleg azoktól furcsa elvárni, akik nem térhetnek haza, mert Nyugaton már otthon vannak.

4

Attól tehát, hogy Magyarországon hazavárják az emigrációt, mert megtette kötelességét, és ezért alkalmasint maga is örül s eleget tesz a hívó szónak, a nyugati magyar történelem még nem fejeződik be. De nem is tér az eddigieknél biztosabb mederbe.

A továbblépés jelentős mértékben hangulati tényezők függvénye. A belhoni és külhoni oldalon megélt élmények és elkedvetlenítő kijózanodások időszaka után új, kölcsönösen átélt élményre volna szükség, amelyből aztán nem tanácstalan és tétlen, hanem ötletgazdag és cselekvő higgadság kerekedhet ki – egy megvalósításra érett koncepció arról, hogy mivégre jó, ha természetessé válik a nyugati magyar lét.

Olyan elkötelezettségű, rangú és feladatkörű kormánypolitikusnak, mint Németh Zsolt, egyrészt az a kötelessége, hogy észrevegye ezt a folyamatot, másrészt az, hogy mérlegelje továbbvitelének elvi és pénzügyi feltételeit. A külügyi államtitkár mindez meg is tette a bécsi kerekasztal-beszélgetésen. Ottani nyilatkozataiból nyilvánvaló, hogy az Orbán-kormány nagyobb elvi jelentőséget tulajdonít a nyugati magyarokkal való foglalkozásnak, mint amennyi

⁶ Borbándi Gyula, *A haza és a diaszpóra*, Magyar Nemzet 1994. április 21.

hivatalba lépésekor meghirdetett programjából tételesen kiviláglik. Ugyanakkor az sem kétséges, hogy Budapest a határokon túli magyar néprészek közül a kisebbségeket minden vonatkozásban súlyosabbnak tartja, mint a nyugatiakat. E rangsorolás, amelynek oka különösebb történelmi műveltség nélkül is érthető, a Pázmáneumban elhangzottak szerint a szomszédos és a távolabbi magyar közösségeknek nyújtandó anyagi és diplomáciai segítség eltérő mértékében is megnyilvánulhat.

Az világos, hogy a magyar állami költségvetésből még erdélyi vagy szlovákiai magyar gondok enyhítésére sem könnyű áldozni, minekutána a nyugati magyarok még kevésbé várhatják el az anyaországtól, hogy fenntartsa szervezeteiket. Nem is várják el, főként azok nem, akik intézményeikben ingyen vagy szerény költségtérítésért, gyakorta szabadidejük, családjuk, szakmájuk rovására dolgoznak magyar ügyekért. Ha pedig mégis magyarországi segítséget kérnek, akkor ezt általában kiegészítő hozzájárulásként, átgondolt programok megvalósítása érdekében teszik.⁷ Ami pedig a komolytalan, nem éppen önmérsékletéről tanúskodó kérelmeket illeti: ilyenek mindig és mindenhol előfordulnak – valószínűleg magyar kisebbségi vidékeken is –, ezért inkább az keltené meglepetést, ha a címzett budapesti hivatal nem tudná megkülönböztetni őket az átgondolt beadványoktól.

A költségek szempontjából van az éremnek egy másik oldala is. Miért volna manapság magától értetődő, hogy például németországi adófizetők terhére éljen és fejlődjön a magyar kultúra egyik-másik műhelye? Ismeretes, hogy a II. világháború után a bonni szövetségi és néhány tartományi kormány tetemes összegekkel biztosította több olyan emigráns létesítmény működését, amelyek a hidegháborús viszonyokból szereztek létjogosultságukat, és alapvetően csak magyar érdekeket képviseltek. Ezek közül kiemelkedő fontosságú a Burg Kastl-i ódon bencés kolostorban székelő Magyar Gimnázium, amelynek finanszírozása évek óta akadályokba látszik ütközni. A jelenlegi bajor–magyar államközi tárgyalások nyilvános hírei szerint a müncheni kormány, az egyik iskolafenntartó, mintha maga is úgy gondolná, hogy a magyar emigráció – és vele a gimnázium – „betöltötte hivatását”. Következésképp olyan együttműködési pályákat kíván kialakítani Magyarországgal, amelyeken a partnerség nem merül ki a magyar anyanyelvi kultúra ápolásában, hanem tartalmában és formájában valóban kétoldalú, tehát a bajor szempontok méltányos figyelembevételével a két állam és nemzet kulturális-tudományos cseréjét szolgálja.

És csakugyan: milyen érv szólhat az ellen, hogy a nyugati magyar szigetek nemzetiségük megőrzése mellett az eddigieknél is nyomatékosabban vegye-

⁷ Egy nyugati magyar feladat okos bemutatásának példája: VÁRDY Béla, *Amerikai–magyar történelmi források megmentésének szükségessége*, Magyar Figyelő 1998/10., 9–10.

nek részt azon együttműködésekben, amelyek anyaországuk és mindenkor befogadó országuk, a tőlük sokszor egyaránt távol eső két szárazföld között még ma is túl gyakran fölöttük alakulnak ki? Ha már teljességgel valószínűtlen, hogy olyan szintű anyanyelvi műveltséget honosítsanak meg és ápoljanak, mint hajdanán Gombos Gyula, Cs. Szabó László vagy Szabó Zoltán, akkor legalább úgy hasznosítsák magukat, amint emezek nem tették, mert magyar íróként elsősorban az volt a dolguk, hogy magyar irányba hassanak. A most kínálkozó feladathővítés egyebek mellett a budapesti külügyi kormányzat olyan szemlélet- és gyakorlatváltását követeli meg, amilyent nemrégiben Nagy Károly, az észak-amerikai Magyar Öregdiák Szövetség Bessenyei Köre, valamint a budapesti Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága Anyanyelvi Konferencia elnöke, illetve társelnöke többedmagával ajánlott Orbán Viktor miniszterelnöknek. A beadvány egyik lényeges kérése az, hogy a magyar állam külképviselői ezentúl „szolgáltató, összekötő és konzultatív” munkakörű, megfelelő képzettségű beosztottakkal mérjék fel és támogassák illetékességi területük szóránymagyarságának nyelvoktatási és általános művelődési igényeit.⁸ Ezen túlmenően immár megkerülhetetlen a kérdés: nem vész-e kárba a külhoni magyarok egyik alapképessége, az idegen-, illetve kétnyelvűség, ha feladataikat mindenkor csak anyanyelvükön óhajtják elvégezni? De igen: kár volna, ha a hídról, ahol ők – szeretik, nem szeretik – csak egy közbülső állomást alkotnak, pusztán hazafelé tekintenének, közvetítenének, ahelyett, hogy újra meg újra megközelítenék s elérnék, mi több: legalább ideig-óráig birtokba vennék a túlsó oldalt. Ekkor nem feltétlenül magyarul, de mindenképpen a magyar kultúra szellemi diplomatáiként nyilvánulnának meg.

5

Minél természetesebb a nyugati magyar élet, annál biztosabb, hogy szigetei fennmaradnak. Mindennaposságát erősíti, ha elfogadja, hogy nem lehet nyelvében, kultúrájában tökéletesen egynemű. Ha egyik színe elfakul, és a másik élénkül, akkor arculata elveszti színeinek keveredéséből fakadó eredetiségét. Szellemi pluralizmus létezhet a magyar nemzetben e szórányról szóránnyra ágazó sokrétűség nélkül is. Vele gazdagabb és nehezebb: egy elhagyottnak hitt, újra felfedezhető terepre merészkedik, önmaga táguló- és befogadóképességét próbálva, külvilágát szélesítve. Ha más nem, hát ez a meglepetésszerű bővülés nyújtja azt az élményt, amely – ha értelmesen bánnak vele – a külhoni megőrzésének gondolatává nemesül.

[1998]

⁸ A szöveget közli: Nyelvünk és Kultúránk 1998. július–szeptember, 30–31.

NEMZETI LÉT A GLOBÁLIS INTEGRÁCIÓBAN

– avagy egy válasz hét kérdésre*

Számításunk szerint kb. ezer év nemzeti lét van mögöttünk, államalkotó európai magyarak mögött. Ezen időszak történelmi viharaira, az általunk lakott térség kevéssé szélárnyékos voltára gondolva, ez valóságos csodának tűnik. Ön szerint milyen gyakorlati tényezők alakították ki, határozták meg és őrizték meg mostanig ezt a csodát?

Az új évezred hajnalán – amely már a most végéhez érkezett évezred alkonyán megkezdődött – egészen új kihívásokkal kell szembenéznie a magyarságnak. És persze: nemcsak a magyarságnak, hanem minden, eddig a maga nemzeti létét élő kis és közepes európai nemzetnek. Miközben folyton új nemzetek születnek a világban (például: az amerikai nemzet, az izraeli nemzet, a bosnyák nemzet), az integrálódó Európában mintha egyre inkább csak homályos közös származástudatra, még homályosabb történelmi emlékekre és bizonyos megkülönböztető étkezési szokásokra korlátozódna a nemzettudat. Tudjuk: az integrálódás számunkra is kikerülhetetlen. De fel kell tenünk a kérdést: mit nyerünk vele? És mit veszítünk?

Véleménye szerint jó-e egyáltalában az egész emberi fajnak, ami történik vele? Babel a Bibliában egy kudarc történeteként jelenik meg (nem sikerül felépíteni a tornyot), holott az egy páratlan sikertörténet kezdetének szimbolikus elbeszélése. Az emberi faj páratlan sikeressége a génjeiben rejlő változatosságon alapul. Mármost ha az emberiség sok-sok másfélesége egy globalizálódó, uniformizálódó, amerikanizálódó világban lassan (gyorsan) összeroskodik, elveszítjük mindenre válaszolni tudó sokféleségünket. Mi lesz ebből?

Visszatérve a magyarságra: igazat ad-e nekiünk Ön abban, hogy miközben egyfelől Trianon, másfelől a nagy szétszóródásokat előidéző tényezők bizonyos értelemben katasztrófát jelentettek számunkra, mert széttagoltak és felapróztak, más értelemben nyereséggel is jártak: azzal, hogy „diverzifikáltak” bennünket?

* Szerzőnk nem egyenként válaszolt itt közölt kérdéseinkre, hanem egyetlen összefüggő, több gondolatkörre tagolódó esszét írt azok „mentén”. [Az első közlés szerkesztőjének, Veress Zoltánnak a megjegyzése – K. L. Zs.]

Remélve, hogy a jövő évben kezdődő új évezred Európájában a magyarság egy nagyobb integráció keretében újra integrálódik (amikor Szerbia is, Románia is, Szlovákia is, esetleg Ukrajna is az EU tagjai lesznek, a Kárpát-medencei magyarságot többé nem fogják elválasztani egymástól vámsorompók, vízumkényszerek és nehezen vagy sehogysem átjárható határok) – nos, szóval amikor és ha ez bekövetkezik, véleménye szerint mi lesz a magyarsággal? Mindenekelőtt: megmarad-e történelminek nevezhető időtávolatban? Majd pedig: ha megmarad, milyen lesz? „Összehasonul”-e vagy megőrzi mai sokszínűségét? Közösséget fog-e alkotni, s ha igen, milyen ideológia, milyen új nemzettudat alapjára épül ez a közösség?

Lehet-e előre kidolgozni stratégiákat egy olyan helyzetre, amelyre vonatkozóan semmilyen tapasztalatunk nincs, mert még nem voltunk benne? Nemzeti múltunk tényein nem tudunk változtatni (bár azokat ezerféleképpen magyarázhatjuk, kommentálhatjuk, taníthatjuk), de tudjuk-e valamennyire befolyásolni, alakítani nemzeti jövőnket? És – egészen konkrétan – ha gazdaságilag, társadalmilag, jogrendszerileg stb. őszintén egyesülni akarunk Európával, sőt a világgal, de meg akarjuk tartani nyelvünket és kultúránkat, egyszóval nemzeti identitásunkat, amelyben bárhol a világon úgy élhetünk, mint egyfajta belső hazában – nos, akkor mit kell tennünk? Mit kell tennünk most, hogy ez így legyen a jövőben?

Az írók, költők gyakran előre megérik a közösségi sors széljárását. Ismer-e olyan magyar szépirodalmi művet, amely valamilyen formában felveti mindazt, vagy felvet valamit mindabból, amiről a fentebbiekben szó volt?

Viszonylag elterjedt vélemény, hogy egy nemzet létezése viharos évszázadokon át csoda. Az érdekelt szakma emberének nem az, hanem – história. A magyar, pontosabban a magyarországi történelmet mozgató elemek közül akkor is a belső és a külső, különböző képviselőtű, alakú, eredményű integrációkat, és adott esetben természetes velejárójukat, a dezintegrációkat illene kiemelni, ha most nem arról a témáról elmélkednénk, amiről.

A nemzeti lét a globális integrációban kérdéskör legkorábbi eleinket is foglalkoztatta a Duna-térségben, még ha a „globális”, „globalizálódás” szavakat nem használták is, vagy ha igen, akkor nem a mai értelemben. Ami viszont a 9. századtól a középkor többi szakaszain át sem volt másként, mint ma: az események részeseit a részelemek kerek egészé váló egyberendeződése izgatta, illetve az, hogy miként viszonyul az Egész a maga alkotóelemeihez.

A honfoglaló magyar törzsszövetség, amely maga is több etnikumból tevődött össze, uralmi képződményét a többneműség jegyével terjesztette ki fokozatosan a Kárpátokig. Az egyneműség hiányából adódó önmegszilárdulási követelmény az államalapítást követően kettős kihívásba vegyült: a Szent

István-i királyság egyrészt irányítható és továbbfejleszthető egységet igyekezett alakítani jogi-szociális és kulturális különbözőségeiből, másrészt a keresztény egyetemesség jegyében külföldön egyezkedésekre kényszerült nyugati és keleti-délkeleti szomszédaival. Az utóbbira kiemelkedő példa a nyugati egyház államkoncepciójának átvétele bajor-német közvetítéssel, amelyet több Árpád-házi uralkodó a bizánci és a kijevi birodalom irányában dinasztikus szövetségekkel és házasságokkal ellensúlyozott. A külső magyar betagolódás szempontjából időtartamát és határfokát tekintve még jellemzőbb a Habsburgokhoz fűződő viszony, amely a 16. és 20. század között egy külső uralkodóház vezette államközösséget alapozott meg. A belső dimenzióban szembeötlik például a királyi és rendi hatalom kettőssége, amely a feudalizmusban a központosítás, illetve a vármegyei autonómia mozgalmainak cserejatekává fejlődött, és az erdélyi rendek – a magyar nemesség, a szászok és a székelyek – „uniói” révén regionálisan színeződött. A történeti Magyarország középkori államszervezésének integrációképességét példázza továbbá a horvát meg szlavón bán, valamint az erdélyi vajda tisztségeinek megalkotása, mivel ezzel a 12. századtól intézményesültek a központi királyi hatalom és a birodalom déli meg keleti részeinek a kapcsolatai.

A befelé és kifelé alakuló integrációk korszakokon átívelő alaptulajdonságai közül kettőt kiragadva megkönnyítjük témánk történeti betájolását.

Egyfelől az egyeztetések feltételekhez kötődtek. A kapcsolatok hordozói a mindenkori másik féllel megtámogatni óhajtották a maguk fejlődését, és ehhez szükség esetén beleegyeztek önnön korlátozásukba. Ez a kompromisszumos jelleg a Habsburg–magyar kapcsolattörténet azon időszakaiban ragadható meg, amelyekben az 1722/1723-as Pragmatica Sanctio két alaptétele a gyakorlatban is többé-kevésbé összhangba került: az összbirodalom feloszt-hatatlanságának, valamint a magyar Szent Korona országai önállóságának az elveiről van szó.

Másfelől a megegyezési készség nem ritkán új viszályok forrásává lett. Ilyesmi történt, ha az egyik kompromisszum egy másik kompromisszum esélyeit csökkentette, sőt időnként megszüntette, avagy ha a felek úgy érezték, hogy a kölcsönös engedményekért túl magas árat fizetnek, tehát hogy nem érdemes továbbra is fenntartaniuk a kompromisszumot. E kétféle esethez a török kor és a Habsburg-kor rendi szakasza gazdag szemléltető anyagot hagyott hátra.

Mohács után, az egykori Magyarország központi részeinek oszmán bekebelezésével a magyar államiság viaszszorultán ugyan, de tovább élt az északnyugati, Habsburg fennhatóságú „királyi Magyarország” területén. Egyidejűleg a Magas Porta a Kárpátok láncolatában az Erdélyi Fejedelemség viszonylagos önállóságát biztosította. Ám a másfél évszázadon át tartó hármas

széttagoltságban a Habsburgok ellenreformációs és központosító abszolutizmusa folytán a királyi és a rendi hatalom kettőssége olyan ellentétte éleződött, amelyben a politikai önrendelkezés nem katolikus szószólói immár a nemzeti és vallási szabadságért is küzdöttek. Ilyenképpen a protestáns túlsúlyú Erdélyben egy magyar állami eszme kezdett kifejlődni, ellenzékiiséget táplálni a katolikus dinasztiaival szemben. Tehát a Kárpát-medencét átfogó befolyási övezetek felosztása a nyugati és keleti főhatalom között a Habsburg–magyar megegyezés ellen hatott, hiszen a katolikus nyugati és – főként – református keleti részeket kulturális és politikai mentalitásban külön utakra terelte.

A magyar vezetőrétegek 16–17. században feltűnedező Habsburg-ellenes és a kor viszonyaiban *előnemzetinek* nevezhető egységfelfogása aztán egyre inkább a középnemesség védekező ideológiájává minősült át Bécs főuralmi és időnként erős egységesítő igényeinek az árnyékában. Ugyanakkor – és itt az integrációs képlet belső összefüggésébe jutunk megint – a „hungarus-patriotizmust” éltette, amely az összbirodalmi gondolat területileg szűkebb lenyomataként Magyarország minden népét egyazon nemzetbe: a *natio Hungarica*-ba sorolta. A politikai magyar nemzet eszméje, valamint – afölött – a Habsburgok vezette összbirodalom gondolata egymást kiegészítve magyaroktól és nem magyaroktól egyaránt azt követelte, hogy mondjanak le a teljes önállóságról, illetve önállósulásról, a legmagasabb állami szinttől, vagyis Béctől pedig azt, hogy ne törekedjen kizárólagos vezetői szerepre. E kölcsönös engedmény feltételeit az 1848/1849-es forradalom és szabadságharc, tudjuk, egy időre megszüntette.

Az átmenet a polgári átalakulás korába, majd – háromnegyed évszázad múltán – a „modern” nemzeti államokéba hosszú távú jellegváltást eredményezett Magyarország kapcsolatrendszereiben. Korábban az imént említett, hol egyetértést őrző, hol viszályba torkolló kompromisszumok kimondottan vagy értelemszerűen a nemzetek feletti föderatív állam elképzelésében gyökereztek. A 19. század közepétől azonban az egyazon nyelvű és kultúrájú emberek külön-külön egyetlen államba való tömörítésének az ideológiája vált legfőbb politikai-jogi rendező elvvé. Igaz, Magyarország ebben a folyamatban előbb úgymond csak félig vett részt: az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés társbirodalmi szerepbe emelte, minekutána az integráció külső körében egy nemzetek feletti nagyállamiságot képviselt. Ugyanakkor a belső körben saját kormánnyal és törvényhozással ellátott királyságként a 18. századból áthagyományozódott hungarus-koncepciót igyekezett polgárosítani, következésképp az etnikai-kulturális sokféleségek ellenére a magyar nemzeti egységállam elméletét szerette volna általánosan elfogadott gyakorlatba ültetni. A dualista birodalom két központja az egymás közt alkalmazott föderalizmust különböző módon gyakorolta a maga fennhatósága alatt: Bécs Ciszlajtánia területi

alegységeinek önigazgatási illetékességeket engedélyezett, Budapest azonban Transzlajtániában elkezdte a gazdaság, a jogrend és a kultúra központosítását, visszaszorítva a magyar középkorból származó önkormányzatiság hagyományát. Eközben ragaszkodott a személyi jogbiztosítékokra épülő liberális magyar politikai nemzetgondolathoz, jóllehet a nemzetiségek egyre nyilvánvalóbban, ha nem is mindig teljes nyíltsággal követeltek maguknak területileg körülhatárolt csoportjogokat. A dualizmus kori integrációs rendszer kiegyezési megállapodásokat kötött Magyarország és Horvátország között, illetve Morvaországban és Bukovinában. Ezzel megpróbálta elhárítani az elkülönülési, „centrifugális” irányzatok veszélyét. Azonban a kettős monarchia, benne a magyar központ képtelen volt félszázadon át tartósan ellensúlyozni a nemzetiségi mozgalmak egyre növekvő vonzerejét. A francia és az angol nagyhatalmi politika az I. világháború vége felé csak növelte a szláv és a román nemzetállami törekvések hatékonyságát, mégpedig abból az elgondolásból, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia romjain saját szövetségeseket állíthat eszméi, szükség esetén fegyveres csatasorba a német militarizmus és a szovjet bolsevizmus ellen.

Az I. világháború következményeként kialakult és a nemzetközi jog által szentesített kisállami modell a „trianoni” Magyarországot lényegében ma is érvényes kapcsolattörténeti szerepbe sodorta. Eltekintve a II. világháború előtt és alatt történt terület-visszacsatolásoktól, lakossága anyanyelv és nemzetiség szerint olyan egységes, mint amilyen korábbi történelme során nem volt soha. Ezen belső homogenizálódással egyidejűleg számszerűen jelentős és nagy hagyományú magyar népesség került ki fennhatósága alól. E demográfiai átrendeződés megmagyarázza, hogy Magyarország regionális integrációs érdekeihez az elmúlt nyolcvan évben miért nőtt hozzá a következő két alapvető, nem feltétlenül mindig egyszerre és egyformán jelentkező vonás.

Magyarország 1918–1920 óta egyfelől külső, formális vagy informális szövetségeket kötött a nemzetállami rend fenntartása ellen vagy megreformálásáért, másfelől szomszédsági viszonyaiban rendszerint kialakított egy magyar–magyar kapcsolati irányt is. Az eredetileg békés, a harmincas évek végén a német Harmadik Birodalom oldalán gyakorolt erőszakos revíziós politikájára a szovjet csatlósok közé, az internacionalista-szocialista „testvériség” nemzeti problémák iránt enyhén szólva érzéketlen tömbjébe való kényszerű besorolása következett. 1990 óta Budapest újra független és nyugati, hangsúlyosan német irányultságú külpolitikája ebben az évszázadban első ízben ágyazódik kétségtelenül és folyamatosan demokratikus-pluralisztikus célkitűzésekbe – és fogalmaz meg egyúttal a II. világháború óta először nemzetpolitikai elveket is. Az utóbbiak az „államhatárok átjárhatósága” sokszor csak jelzésszerűen felvillantott címszava alatt nem területpolitikai újrendeződ-

déseket irányoznak elő, hanem a központosított állam mindenhatóságának méltányos korlátozását javasolják – ezt is gyakorta csak értelemszerűen, és mindenekelőtt a magyarlakta szomszédos országok kormányainak. Az elfogadott nemzetállami szint alatti és feletti nemzetközi cserekapcsolatok távlatában benne rejlik Budapest kettős, a 20. században immár hagyományosnak mondható nemzetpolitikai igénye, amelynek ugyan többször kicserélődtek a megvalósítási eszközei, fő mondanivalója azonban nem változott lényegesen vagy tartósan: alapiránya nyolc évtizede a kisebbségi magyarok jogi, gazdasági és kulturális helyzetének biztosítása nemzetközi normák szerint és minél jobb minőségben – többek között azért, hogy ne kerüljön sor tömeges elvándorlásukra –, valamint az anyaországi és kisebbségi magyarok kapcsolatainak ébrentartása és kiszélesítése annak érdekében, hogy legalább szellemi-kulturális téren enyhüljenek az 1920-as trianoni és az 1947-es párizsi békeszerződésben kimondott politikai-jogi különválasztásuk dezintegrációs következményei.

Napjaink Magyarországáa kormányzati és nem kormányzati szinten újra meg újra bekapcsolódik európai, sőt világméretű jog-, gazdaság-, kultúr- és – nem utolsósorban – biztonságpolitikai természetű egyeztetési folyamatokba. Ez kétszeresen jelentős és nem veszélytelen szerep, hiszen így a hivatalos és nem hivatalos magyar kapcsolattartók a kelet-közép- és délkelet-európai térségben olyan államokkal próbálgatják a partnerséget, amelyek az Európai Unió és a NATO jelenlegi szemszögéből a demokratikus érettség különböző csoportjaiba tartoznak, és amelyeknek lehetőségeit és esélyeit a nyugati politikai-jogi intézményi szerkezetekhez való csatlakozásra Magyarország amolyan előfutári példáján szokás felmérni. Ebből a Budapesten érthető módon inkább vállalt, mint elutasított összehasonlításból adódik a magyar „globalizációs” szerep nemzetközi része.

Mint hogy azonban a szóban forgó partnerségek olyan országokkal alakítandók ki és tartandók fenn, amelyeknek területén magyar nemzetiségű állampolgárok is élnek, a magyar „globalizációs” szerepbe belesűrül egy nemzeti feladat is. Ez Budapestet szintúgy az összehasonlítás tárgyává teszi, csak hogy egy másik, magyar részről gyakorta elutasított értelemben: Magyarországot közelebbi és távolabbi szomszédai 1918–1920 előtti önmagával hasonlítgatják össze kimondatlanul is, azt fürkészve, hogy vajon a magyar nemzet belső, szellemi integrációja nem az egykori magyar nemzetállam – esetleg csak részleges változatának – visszatértét hivatott-e előkészíteni. Az, hogy magyar szempontból üdvös-e, hasznos lehet-e a részvétel a „globális integrációban”, döntően függ tehát attól, hogy összeillik-e a nemzetközi és nemzeti „globalizációs” szereprész, megfér-e harmonikusan egymás mellett belvilág és külvilág számára egyaránt.

A szemléltetés kedvéért gondoljunk Németország hasonló, egy ponton azonban lényegesen eltérő példájára. Az 1990-es német állami egyesülést végül is azért fogadták el a nemzetközi politika eredetileg igen tartózkodó szereplői – a szovjeten kívül például az angol és a francia vezetés –, mivel a bonni kormány minden adandó alkalommal kinyilatkoztatta, hogy a „német egység a szabadságban” nem végcél, hanem lépcsőfok a magasabb rendű: az európai egység felé. Tehát Németország kap is valamit azért, hogy állami egységéért anyagiakban lecsapódó engedményeket nyújt. Magyarország azonban ilyen alkura nem számíthat az ezredfordulón, európai integrációs kezdeményezéseiért nem várhat jutalmul nemzetállami egységet. Nem is vár, hiszen posztkommunista kormányai tisztában vannak a Kárpát-medence demográfiai és hangulati adottságaival éppúgy, mint a szélesebb világ, a nemzetközi döntéshozó fórumok elvárásaival.

Am e kérdést nem csak a politikai realitásérzék felől lehet megközelíteni. Ugyanis a valóság mögött is valóság van néha: ez esetben az a tény, hogy elméletileg még a legszorosabb, a kelet-közép- és délkelet-európai államhatárok ellenére és felett virágzó magyar–magyar viszony sem tökéletes addig, amíg nem gyökerezik minden érintett magyar nemcsak politikai, hanem nemzeti önrendelkezési jogában is, abban az elvben, amelyet az I. és a II. világháború végén elsősorban a győztes nemzetek és szövetségeik használtak fel a kisállami rend kialakításához, majd újbóli megalapozásához. Kétségtelen, hogy egy hiánytalan magyar politikai-nemzeti önrendelkezés sem lett volna elég-séges az integrális magyar nemzetállam továbbműködtetéséhez, és nem lenne az az újjáalapításához sem. Éppen ezért rendkívüli teherterhelés a magyar „globális integrációban” a nemzetközi és nemzeti feladatrészt egybehangolnival: sarkítva kimondani, hogy nem tökéletesíthető a tökéletlen magyar–magyar integráció. A belvilággal megértetni, hogy harmóniája akkor teljes, ha bizonyos fokig és folyamatosan diszharmonikus is.

Az évezredfordulóra felgyorsuló globalizáció kétségtelenül válasz a nyelvek-kultúrák szerinti elkülönülésekre. Az már kevésbé bizonyos, hogy ennél több lesz-e a 21. századba átlépő alapeszmeként: vagyis hogy megoldja-e majd a 20. századot meghatározó ideológia, a nemzetállamiság azon problémáit, amelyek közvetve vagy közvetlenül a kormányzati hatalmak és – nemritkán – az abból kizárt, ezért azt követelő csoportok homogenizációs igényéből származnak. Mindenesetre eddig a nemzetközi élet egyik fő döntés-előkészítő és intézkedő személyisége, intézménye sem állította komolyan vagy általánosan elfogadottan, hogy a „sok-sok másféleségnek” el kellene tűnnie a Nagy Összszervezkedésben. Ellenkezőleg. A felelős politikusok és szakértők újra meg újra figyelmeztetik egymást arra, hogy az, ami az egész világot behálózni készül, voltaképpen „glokalizáció”, vagy – hasonlóan szellemesen pontosított

fogalommal élve – „fragmegráció”, azaz olyan globalizáció vagy integráció, amelyben a részelemek tevélegessége „lokalizáció”-ban meg „fragmentáció”-ban nyilvánul meg.

A magyar nemzet ebből a látásmódból előnyös távlatokat bonthatna ki eljövendő külső és belső összefonódásaihoz. Ugyanis ha több állampolgárságú részre való hullását az I. világháború után inasként, a II. világháborút követően pedig mesterlegényként élte át, akkor az 1990-es évek tapasztalataival akár az önnön sokféleségéből kinövő saját egység mesterévé is előléphet. Ehhez szószólóinak határon innen és túl a maguk táborával el kell fogadtatniuk, hogy a párbeszéd vitává gerjedve is csak élteti, nem romlasztja az egységet, és hogy még párbeszéd sincsen különbözőségek nélkül. Azáltal, hogy ezek a különbözőségek jelentős mértékben a regionális identitások külső hatalmi szóval előidézett megsokszorozódásából – vagyis a magyar állam és nemzet egységének felbomlása révén – állandósultak az elmúlt nyolcvan esztendőben, az őket vállaló összhangkeresés már önmagában is megcáfolja a titkon visszarendeződni kívánó nagymagyar államiság esetleg felkeltett gyanúját. A kisnemzeti létből ilyen fokra emelkedő magyar–magyar integráció a közrefogott közösséget nem mérete, hanem részeinek kölcsönös nyíltsága okán ajánlja hiteles szerepre a nemzetközi „glokalizáció”-ban. Példa, ösztönzés és figyelmeztetés ez azon nemzetek címére, amelyek ma még nem tekintik nyereségnek, ha saját köreikben helyi súlypontok feloldani kívánják egyneműségük merevségét.

De mitől mesteri ez a magyar–magyar integráció, ha a külvilág netán nem tekinti példának, ösztönzésnek, figyelmeztetésnek? Attól, hogy mégis a zárt-ság ellenszere próbál lenni, hogy nem veszi át a környezetében öntelt közegek mintáját. Ehhez Magyarországnak nemcsak más állampolgárságú magyarok anyaországaként, „védőhatalmaként” ajánlatos a nemzetközi jog megengedte színre lépnie, hanem egyben azon magyarországi lakosok szintén gondoskodó „honállamaként”, akik nem magyar származásúak, vagy akik nem a nemzeti köteléket érzik honpolgáriságuk legfőbb biztosítékának. Így Budapest bebizonyíthatja, hogy a belső magyar kapcsolatok eltökélt öréként is szembeszáll a nemzetközpontúság vadhajátásaival – országhatáron kívül, de belül is, ha kell.

Ott, ahol ezek a fejtegetések most egyelőre utolsó bekezdésükhöz érkeznek, az imént leírt összetett szó megfordítottan is kulcsfogalomnak kínálkozik. Nyugati magyar szemmel visszatekintve és időszerű fejleményekben vizsgálódva úgy tűnik, hogy az elmúlt évtized magyar–magyar egyeztetései a központi nemzet tudatát erősítették. Az „anyaországi”, a „kisebbségi” és a „nyugati” magyar nemzetrész kórusában az anyaországi adja meg a hangot s viszi a dallamot, a kisebbségi variációkat énekel rá, a nyugati pedig dúdol

hozzá valamit. A mai magyar nemzeti önkép földrajzi súlypontja lényegében a történeti Magyarország területével azonos, általános központja tehát a Kárpát-medence. A magyar–magyar integrációtörekvések tere a rendszer-változás előtti időszakhoz viszonyítva egy fokkal beszűkülni látszik, sőt mint-ha kettővel, hiszen szaporodó jelekből ítélve a moldvai csángók a korábbi szokástól eltérően már csak Erdélybe áttelepült s visszamagyarosodó személyekként neveztetnek és nevezik magukat magyarnak. A nyugati diaszpóra és a legkeletibb kisebbségi csoport a közvélemény és számos érintett szerint előbb-utóbb kihull még a magyar peremlétből is. Ez a jövődőlés mindkét irányban a nyelvromlás aligha feltartóztatható folyamatára hivatkozik. Ám az oknyomozás e ponton nem állhat meg. Ugyanis a nyugati „külhonban” az anyanyelvi kultúra a moldvai csángóságtól eltérően meglévő értelmiségi rétegeknek köszönhetően még nem vesztette el teljesen önkifejező, részben önfejlesztő képességét. Éppen emiatt lehettünk az utóbbi években tanúi olyan külhoni–belhoni magyar szó- és gondolatváltásoknak, amelyekből kiviláglott, hogy a nyugati vitafél szerves beemelését a „központi” szellemi körforgásba nem nyelvi, hanem főként mentalitásbeli tényezők gátolták, mégpedig mindkét oldalon. Így legalább nem vész el a sokszínűség egyik színe, mondhatnók, ha ez a nyereség egyben nem mélyítene a diaszpóra peremléterzését, végsősoron legitímációs válságát, amely a belhoni érdekeltség és a külhoni öntudatosság összeegyeztethetlenségéből ered. A következő évezred kezdetének izgalmas kérdése, hogy a magyar–magyar integráció e máig inkább veszteséges pályája a nyugati világra tájolt globalizációban gazdagodhat-e új, értelmes kezdeményezésekkel. Mindenesetre csattanós fordulat lesz, ha majd a központi magyar igények terjesztői változatos külföldi összefonódásaikkal azon magyar közegekbe botlanak, amelyekről egykor, a „posztkommunizmus” lendületében, azt gondolták, hogy betöltötték minden lehetséges hivatásukat.*

[1999]

* [Az utolsó kérdésre fogalmazott válasz e kötet következő, *A határtalan (többszölaműságról)* című írásában olvasható – K. L., Zs.]

A HATÁRTALAN TÖBBSZÓLAMÚSÁGRÓL

Szöcs Géza *Kérdések a XXVI. század költőihöz*
című versét újraolvasva

„Visszajönnél-e ide élni?” – kérdi K., amikor majd egy évtized után ismét szülővárosunk központjában sétálunk. A Bocskai tértől a Mátyás-szoborig motoszkál bennem a kérdés, miközben Kolozsvár házai rendezettebbnek, lakói nyugodtabbnak, magukra és egymásra, környezetükre jobban odafigyelőnek látszanak, mint a kilencvenes évek elején.

„Mondjuk, öregségedre” – hangzik a visszaközösen bátorító toldás a Dózsa György út sarkán. Szemem közrefogja középiskolás mindennapjaim fő égtárait. Tekintetem végighalad a Petőfi utca célirányától az Unió utcán át a Széchenyi tér felé. A zöld lámpa intésére gyorsított lépésekkel haladunk át a főtérre, a kis barokk palota felé, ahol 1845-ben Deák Ferenc és Vörösmarty Mihály vendégeskedett. Ott áll a mi egykori, gyermekeink mostani kedvenc folyófagylalt-árudája. A rekkenő hőségben egyelőre a sűrű hűsítő nedű érdeklí családomat, nem a válaszom. Mátyás király emlékműve alá érve három Nyugaton született, éppen németül s magyarul írni-olvasni tanuló magyar kisiskolás egymás szavába vágva meséltetni kezdi velem a szoborcsoport főszereplőjének és mellékalakjainak történetét. Mikor aztán szétszélednek, hogy minden oldalról szemügyre vegyék az „erős bácsikat”, kibököm, amit korábban is gondoltam, de sosem fejeztem ki így: „Kellünk-e mi itt – most, vagy húsz-húszonöt év múlva?”

Visszatérhetnénk, de vajon azok lennénk-e, akik lehettünk volna, ha nem sodródunk ki innen félíg érett fejjel, mérlegelek magamban, lelki szememmel újraolvasva a 20. század hetvenes és nyolcvanas éve magyar költőjének „XXVI. századi” író társaihoz intézett kérdéseit. Szöcs Géza e versében – mint több más korai művében – kolozsvári helyszínek talán feltartóztathatatlan és végső romlását vetíti a jövő vásznára. Akasztófák a Sétatér mentén, barikádok a Malom utcában, a Belvedere szálloda romjai – elborzasztó végkifejletei olyan történeteknek, amelyeket megtörténhetetlennek hittünk addig, amíg nem kezdett „városunk szemébe” bámulni a „pusztulás”. Ettől az írótól ez az egyik legkorábbi olvasmányélményem, de csak 1999 nyarán, családi sétánk során döbrent arra, hogy az a személy, akinek „lehetetlen lesz”

majdan „megint a források fölé” hajolnia, „mert a vízből *nem a te arcod néz vissza rád*” – én is lehetnék. Ha visszaköltöznék. Negyedszázaddal ezelőtt egyik énem Erdélyben maradt, ahonnan a másik énem eljött többszínű hománnyal. Most pedig, a Szent Mihály templom környékén, a költemény egyszerre nyomasztó és felszabadító, szürrealista hangulatában elképzelem, hogy másik önmagammal találkozom, ő pedig nem ismer rám. Mert az idő nemcsak eltelt, hanem *máshol* telt el velem, odabent s idekint.

„Kell-e, hogy kelljünk itt, helyben?” – kérdem K.-tól, midőn befordulunk a Deák Ferenc utcába. Elindulunk egy másik neves történelmi alak kőbe vésett emléke felé. Lám, nélkülünk sem „pusztul el a város”, morfondírozok hangtalanul tovább, „akárhogy is” nyomorgatták az „országrontók”. Számos hajdan kényszerből kivándorló azt hiszi, hogy nem hiányozhat tönkrejutott szülőhazájának újjáépítéséből. Hogy ott, ahol hátrahagyta egyik énjét, most másik énje nélkülözhetetlen. Pedig belső kettőssége annyi év után inkább fordított irányban ró rá eszmei kötelességet: azt, hogy a hazát megőrizze, ha már egykor kijött vele idegen földre. Oda illessze be, ahol nem várták, de nem bántják. Legalább most, másodszorra ne hagyja magára. Két énje legalább itt, a külhonban ismerjen egymásra, alkosson származási és befogadó közegre nyitott önazonosságot. És akkor a „néhányan, több szólamban, énekelünk” verssort ő is megzenésítheti egy határtalan összhangzattan alaptételévé. Kintről – befelé. Bentről – kifelé.

„Az ki, ott fenn?” – kiált fel a három harmadnemzedék-beli bajorországi magyar kislány, amikor visszaérve sétánk indulópontjához megpillantjuk Avram Iancu égbe magasló szobrát. Gyermekeink csodálkozva hallgatják a „szabadságharcos román bácsi” rögtönzött életrajzát. Látszik arcukon, hogy ezt a látványt nem tudják elhelyezni napi élményeik közé. Mondandómat újra meg újra visszakanyarítják Mátyás királyhoz. Hol az egyik vezérről, hol a másiktól faggatnak, hátha elszólok magam: az egyik „jó” volt, a másik „rossz”. Korukhoz illő eszükkel nem értik, miként nézhet fel ez a város egyszerre két ilyen dicső férfiúra. Úgy, próbálom ébreszteni értelmüket Szócs Géza kölcsönkért soraival, hogy a „Szamos mellett” az emberek „hosszú ideje, de milyen hosszú ideje” különböző vitéz ősokeket magasztalnak, és mivel az „országrontók” tiltják a példaképek sokaságát, az „országépítők” kénytelenek a maguk külön történelmi hősei mellett egymást is tisztelni.

Kolozsvár nem pusztul el, mondom már csak magamnak, de ma lakosaként sem tudnám, mivé fejlődött volna fényesebb csillagzat alatt. Egy pillanatilag csend honol belső párbeszédben. Végül másik énem utamra bocsát, hogy hangom mindig e „megviselt országot” elkerülő esélyekről meg lehetőségekről is szóljon, ha elfér a kívülvilágban zengő szólamokban.

MAGYAR TÖRTÉNELEM SZÓRVÁNYBAN

I

Arra kértek fel, hogy a 2010 szeptemberében Felsőpulyán elhangzott két előadásom mondanivalóját sűrítsem egyetlen válaszba egy összetett kérdésre, amely nem a szűkebb szakmát, hanem a nyugati külföldön élő magyarok értelmiségi köreit foglalkoztatja. Évek óta tálalom a magyar történelem egyes fejezeteit magyaroknak és nem magyaroknak, de eddig olvasóim és hallgatóim csak kivételesen származtak abból a közegből, amelyhez 14 éves korom óta magam is tartozom. Éppen ideje tehát azon elgondolkodnom, hogy milyen történeti képet tartok hitelesnek a szórványban élők identitásának megőrzésében és fejlesztésében. És hogy kiket nevezek meg azon személyiségek közül, akik e történeti képet azáltal is hitelesítik, hogy tudatosan vállalták és vallották magyarságukat.

Válaszom címe két értelmezést kínál. A szórványban elemzett és közvetített magyar történelemről van-e szó? Vagy a szórvány történelméről? Mindkettőről. Az egyik ismerete elengedhetetlen feltétele annak, hogy a másik folytatódjék.

A magyar történelem mindenhol ugyanaz: olyan, amilyen volt. Csak értelmezései különbözőek, némelykor egymásnak ellentmondóak. Szórványban külön feladat, hogy vállaljuk azok felé is, akik nem magyarok. Ha csak magyarul faggatjuk, pusztán magyaroknak mutatjuk be a magyar történelmet, a hozzá kötődő azonosságtudatunk belterjessé válhat, mert nem nyilvánul meg például abban a német környezetben, amely éppen tőlünk is vár segítséget ahhoz, hogy eligazodjon a Kárpát-medence – számára különösen bonyolult – múltjában. Éppen ezért fontos tisztáznunk saját viszonyunkat azon történeti vonulatokhoz, amelyek nemzeti emlékezetünk tárházát alkotják.

Egykori mesterem, Bogyy Tamás (1909–1994) gyakran hangoztatta és fáradhatatlanul alkalmazta munkamódszerének alapszabályát, miszerint történelmi kérdések megítélését nem tételekkel, hanem kritikával kell kezdeni. Tegyük most próbára ezt az eljárást a magyar történelem azon olvasatának margóján, amelyet Engel Pál (1938–2001), a legjelentősebb magyar középkorkutatók egyike, tíz évvel ezelőtt megjelent, az 1000 körül megszülető

Magyar Királyság első öt századát taglaló könyvében a következő zárószavakba öntött: „Korántsem veszett ki azonban Mohács nemzedéke, és eleven maradt az ideológiájuk is. A magyar nemesség ekkoriban szokott hozzá végérvényesen, hogy történelmét, az őshazáig visszamenően, Werbőczyék szemével nézze. Idegengyűlölete, elfogultsága, illúziói és önimádata a 18. század végétől virulens nacionalizmusként élt tovább, súlyos tudati és társadalmi torzulásokat okozva s mintegy mintául szolgálva a Kárpát-medence etnikai gyűlölködéséhez. A múlt század születő magyar polgársága is a nemesi történetfelfogást tette magáévá, szinte kiirthatatlanul beépítve annak számos elemét a köztudatba. Werbőczy szelleme mindmáig velünk él. Nem tapasztaljuk-e nap mint nap, miként akadályozzák a nemesi tradicionalizmus idejétmúlt szólamai és a nemzeti múlt félreismerése még fél évezreddel Werbőczy után is egy modern, pragmatikus közéleti gondolkodás kialakulását?”¹ A német szakirodalom is hajlik időnként arra, hogy a nacionalizmust sajátosan magyar történeti jelenségnek minősítse.² De vajon lehet-e egy állam és nemzet évszázadait egyetlen jellemvonásba sűríteni? Az idézett magyar szerző egyébként kiváló monográfiájának epilógusát leplezetlenül az akkori magyarországi belpolitikai hangulatokhoz igazította, s kihagyta az itt olvasható részletet könyvének ugyanazon évben kiadott angol nyelvű változatából.³ Így mint ha maga is úgy gondolta volna, hogy indokolt lehet véleményét felülbírálni.

2

Ha időben és térben még szélesebb távlatot nyitunk, a magyar és magyarországi történelem a koraközépkortól összeilleszkedések és széttagolódások sorát tárja elénk. Ezek az integrációk és dezintegrációk meghatározták az állam és a nemzet belső és külső kapcsolatait. Politikai, gazdasági és kulturális szerkezeteik időszakonként éppúgy váltakoztak, mint a bennük egymáshoz viszonyuló társadalmi vagy etnikai-vallási csoportok. Nem volt egyforma sikerük, illetve sikertelenségük foka sem. Mindezt a következőkben szemlgetett anyag szemlélteti korszakról korszakra, válogatott témakörökben.

A magyar állam megalapítása és kiépülése politikai, jogi, gazdasági és kulturális útkeresések eredménye volt, amely kettős kihívás feldolgozásában született meg és vált tartóssá. Szent István birodalmának egyrészt irányítható

¹ ENGEL Pál, *Szent István birodalma. A középkori Magyarország története*, História – MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2001, 307.

² Gerhard SEEWANN, 1989 és más évek a Magyarországra vonatkozó német történetírásban, *Regio* 2000/2., 236–279.

³ Vö. Pál ENGEL, *The Realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary, 895–1326*, Tauris, London – New York, 2001, 370–371.

és továbbfejleszthető egységet kellett létrehoznia önnön jogi-szociális és etnikai-kulturális különbözőségeiből. Másrészt a keresztény egyetemesség jegyében egyezkedésekre kényszerült nyugati, de keleti-délkeleti szomszédaival is. Helyét a nyugati és a keleti rítusú keresztény államközösségekben több historiográfiai ágazat és rokon tudományok hatások, párhuzamok és szimbiózisok megkülönböztetésével jelöli ki. A szerzők egy része a nyugati vagy a keleti hatásvonalra összpontosít, a másik inkább a két hatás sajátosan magyarországi ötvözetét hangsúlyozza. Általánosan elfogadott vélemény, hogy a Magyar Királyság a középkorban hídszerepet játszott a nyugati és a keleti kereszténység között.⁴

Magyarország lakossága már az államalapítástól jellemzően sokszínű volt etnikai-kulturális szempontból. Ezért a humántudományok korszakról korszakra vizsgálják a mindenkor magyar állam, illetve az államalkotó nemzet viszonyát a nem magyar, illetve nem keresztény népekhez, a nemzetiségi migrációkat és identitásformákat, asszimilációkat és disszimilációkat, önszerveződéseket, valamint a két- vagy többoldalú kapcsolatokat a politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális életben. A legnehezebb kérdések egyike a legtöbb esetben visszautal a középkorba: mikor kezdődtek egyes kétoldalú viszonyok? Magyar–német viszonylatban könnyű a válasz: a Szent István idején bevándorló *vendégek*, az ismertebbek a délnémet térségből, nemcsak az államkonceptió kimunkálásában működtek közre, hanem beolvadásukkal a magyar arisztokrácia kialakulását is elősegítették.⁵ A magyar–román kapcsolatok összefüggésében viszont a kezdetek megállapítása fejtörést okoz a történész szakma legképzettebb képviselőinek is.

Erdély része is, de társa is volt a középkori magyar államnak, amelynek központi hatalmához alá-, de mellérendelten is viszonyult. E különfejlődése magyar, szász és székely nemzetének szerződéses unióival megalapozott önkormányzatára épült, amely további rendi, részben földrajzi behatároltságú, székely és szász csoportautonómiákra tagolódott.⁶ Az erdélyi rendek egyezségeinek különösen izgalmas mozzanata, hogy az egyik vélemény szerint kimaradt belőlük a román népelem. De kimaradt-e, és egyáltalán mikortól csatlakozhatott volna a rendi megegyezésekhez? Az első magyar–román ta-

⁴ MORAVCSIK Gyula, *Bizánc és a magyarság*, Akadémiai, Budapest, 1953; Lucidus, 2003²; Edgar Hösch, *Die ungarische Alternative zwischen Rom und Byzanz im Mittelalter = Ungarn und Europa – Rückblick und Ausblick nach tausend Jahren*, szerk. Georg BRUNNER, Südosteuropa-Gesellschaft, München, 2001, 19–33.

⁵ FÜREDI Erik, *Ispánok, bárók, kiskirályok. A középkori magyar arisztokrácia fejlődése*, Magvető, Budapest, 1986.

⁶ Konrad G. GÜNDISCH, *Ständische Autonomie und Regionalität im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Siebenbürgen = Minderheiten, Regionalbezugssein und Zentralismus in Ostmitteleuropa*, szerk. Heinz-Dietrich LÖWE – Stefan TROBST – Günther H. TONSCHE, Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 2000, 21–49.

lálkozás helyes időzítéséért három elmélet verseng egymással: a dáko-román kontinuitásé, az erdélyi román bevándorlásé, valamint az „admigrációé”, amely az első két tételt némileg összehangolva úgy véli, hogy a Kárpátokon innen élhettek már románok – legalábbis szétszórta –, amikor a 13. század elején kelt oklevelek első ízben említik nagyobb mértékű bevándorlásukat az Al-Duna felől.⁷

A magyar–román közös múltba nézve akkor sem lenne indokolt lehorgonyozni az őshonosság kérdésénél, ha ennek fejtegetéseibe nem furakodna be még ma is az a hamis tétel, amely szerint „azé Erdély, aki előbb vette birtokába”. E politikai célzatosság ellen érdemes arra emlékeztetni, hogy a Kárpát-medencében egymást oly bonyolultan átfedő magyar és román nép eredetileg *csak* különbözött egymástól – főleg szociális és vallási szempontból, és természetesen nyelvi is.⁸ A kulcskérdés tehát nem az, hogy mikortól tért el egymástól a magyarság és a románság szélesebb értelemben vett társadalmi szerkezetében, hanem az, hogy különbözőségeik feloldódtak-e avagy ellentétekké súlyosbodtak. A közelmúltban megszorodott azok száma, akik szerint a középkori és újkori Erdélyben a különböző nyelvű és vallású csoportok *együtt éltek*, számottevő esetekben különösebb viszályok nélkül, például magyarok és románok Kalotaszegen.⁹

A 16. században három részre szakadt Magyarország különleges tapasztalatokra tett szert az Oszmán Birodalom és a keresztény államok viszonyrendszerében. A régebbi történettudomány általában úgy vélte, hogy az oszmán és a keresztény világ kibékíthetetlen ellentétei mélyen ható dezintegrációt idéztek elő a magyar korona országaiban. Manapság a szerzők többsége már a Magyar Királyság, az Erdélyi Fejedelemség és a hódoltsági Magyarország többféle összefonódására irányítja a figyelmet. A „megosztottak összetartozása”¹⁰ jól szemléltethető Erdély példáján. Igaz ugyan, hogy a Szent István-i birodalom keleti része a 16. század közepén az addig különkormányzatú tartományból saját rendi alkotmánnyal és kormányzattal bíró, a török portától függő, de belső és külső viszonyaiban viszonylagosan önálló alakulattá vált. Ám az erdélyi kisállamiságot korabeli hívei is a három országrész újraegyesítése eszközének tekintették. A legújabb magyar történettudomány

⁷ MISKOLCZY Ambrus, *Románok a történelmi Magyarországon*, Lucidus, Budapest 2005.

⁸ MAKKAJ László, *Magyar–román közös múlt*, Teleki Intézet, Budapest, 1948; Hóttorony, Budapest, 1989²; MISKOLCZY Ambrus, *Határjárás a román–magyar múltban*, Lucidus, Budapest, 2004.

⁹ JAKO Zsigmond, *Demográfiai folyamatok a Kalotaszegen az újkorban = Gazdaságtörténet – könyvtörténet. Emlékkönyv Bertusz Jenő 90. születésnapjára*, szerk. BÉZA János, MTA Gazdaság- és Társadalomtörténeti Kutatócsoport, Budapest, 2001, 279–292.

¹⁰ R. VÁRKONYI Ágnes, *A megosztottak összetartozása. Az Erdélyi Fejedelemség és a Királyi Magyarország kapcsolataihoz = Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára*, szerk. PÁL-ANTAL Sándor – SÍPOS Gábor – W. KOVÁCS András – WOLF Rudolf, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2003, 590–603.

e végkifejletet hangsúlyozva kimutatja, hogy a törökkori magyar államiság eszméjének és gyakorlatának a továbbéltetésében döntő szerepet vállalt a Habsburg-ház is, amely éppúgy, mint a magyar rendi politika, a Kárpát-medence egységének visszaszerzésére törekedett.¹¹

A Habsburg-kori Magyarország az európai kisállamok azon típusát alkotta, amelynek jellemzője a nagyobb, nemzetek feletti államkeretbe való integrálódás.¹² Ugyanakkor a német *Altes Reich* a maga részállamaival és az uralkodó személye révén szintén összekapcsolódott a dinasztiaival. Így a Habsburg Monarchiába betagolt Magyarország és a Régi Birodalom egy többszörös összehasonlítható keretbe illeszthető legalább a 19. század elejéig. E térben hatalmas és tárgykörökben roppant gazdag kapcsolatrendszer kölcsönös kisugárzások és befogadások, párhuzamos vagy eltérő vonások szőtték át. Közép-európai része, a Dunai Monarchia a maga feloszthatatlanságának, valamint a magyar Szent Korona országai összbirodalmon belüli önállóságának az elvén alapult. Az 1722/1723-as Pragmatica Sanctio e két tételének az I. világháborúig két integrációs eszme felelt meg: a valamennyi népet egyazon politikai magyar nemzetbe soroló *hungarus*-ideológia, valamint – afölött – a Habsburg-ház vezetett összetett állam dinasztikus gondolata. A 18–19. századi Habsburg–magyar kapcsolattörténet egy kétszörös kompromisszum elvárásainak és megkötéseinek, átértelmezéseinek és visszavonásainak, majd újbóli felajánlásainak és vállalásainak a története.¹³

A történelmi Magyarország utolsó évtizedeiben az osztrák–magyar dualizmus felső integrációs körében nemzetek feletti nagyállamiságot képviselt, míg alsó körében a *hungarus*-konceptiót igyekezett polgárisítani, és ezzel a magyar nemzeti egységállam elméletét a gyakorlatba átültetni. E kettősség vitatott lenyomatát, a magyar nemzetiségpolitikát a mai történettudomány azáltal értékeli a korábnál árnyaltabban, hogy megkülönbözteti az önkéntes *magyarosodást* az irányított *magyarosítástól*.¹⁴ Ennek ellenére egyrészt továbbra is elterjedt álláspont, hogy a dualizmus korának nacionalizmusát elsősorban a magyar államalkotók oldalán kell keresnünk.¹⁵ Másrészt a nemzetiségi mozgalmakról szóló szakirodalomból kiderül, hogy az Osztrák–

¹¹ PÁLFI Géza, *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*, MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2010.

¹² KOSÁRY Domokos, *Az európai kis államok fejlődési típusai*, Akadémiai, Budapest, 1990.

¹³ Gyula MISKOLCZ, *Ungarn in der Habsburger-Monarchie*, Herold, Wien–München, 1959; *A kiegyezés*, szerk. CIEGER András, Osiris, Budapest, 2004.

¹⁴ JOACHIM VON PUTTKAMER, *Schulalltag und nationale Integration in Ungarn, Slowaken, Rumänen und Siebenbürger Sachsen in der Auseinandersetzung mit der ungarischen Staatsidee 1867–1914*, Oldenbourg, München, 2003; SZARKA László, *Modernizáció és magyarosítás*, Korunk 2007/12., 25–35.

¹⁵ JOACHIM VON PUTTKAMER, *Kein europäischer Sonderfall. Ungarns Nationalitätenproblem im 19. Jahrhundert und die jüngere Nationalismusforschung = Das Ungarnbild der deutschen Historiographie*, szerk. MÁRTA FAJA, Steiner, Stuttgart, 2004, 84–98.

Magyar Monarchiában a politikai programokat általában etnikai alapon alkották meg.¹⁶ A magyar és a nemzetiségi elíttek nem a korabeli ideológiai vezéreszmével szembeni felfogásban különböztek egymástól, hanem abban, hogy különböző hatékonyságú eszközök álltak rendelkezésükre elsődlegesen nemzeti céljaik gyakorlati megvalósításához.

Az I. világháború következményeként az addigi dinasztikus szövetségek helyén létrejött a kisállamok rendszere, és a magyar kapcsolattörténetek új, sok szálon a mába nyúló szakaszukba léptek. Eltekintve a II. világháború előtt és alatt történt felvidéki, kárpátaljai, erdélyi és délvidéki terület-visszacsatolásokat követő állapotoktól, Magyarország lakossága anyanyelv és nemzetiség szerint olyan egységes, mint amilyen korábbi történelme során nem volt soha. De a magyar nemzet sem volt még területileg-államjogilag olyan szét-töredezett, mint amilyenné a két világháború egyik veszteseként vált.¹⁷ Ezen demográfiai átalakulásokból származott a 20. századi magyar politika egyik legsúlyosabb nehezéke: az, hogy a nemzetállami koncepciót a maga határain belül alkalmazta – mégpedig lényegében a központosított nemzetállamét –, azon kívül pedig különböző eszközökkel és tartalmi ellenjavaslatokkal, többkevesebb nyíltsággal bírálta. A nemzetállami koncepció belső alkalmazásának és külső bírálatának a kettősségét némely német jelenkorkutató a magyar politikai, társadalmi és kulturális elit szemléletét állítólag túlnyomórészt meghatározó *etnizált nemzetfogalommal* magyarázza.¹⁸

Kétségtelen, hogy a 20. századi magyar kapcsolattörténetek egy erőteljes belső: magyar–magyar vonzattal rendelkeztek, amelyet átörökítettek a 21. századra. A legújabb kori magyar–magyar kapcsolatok fő mozgatórugója a magyar *reintegráció* kívánalma – csak hogy milyen eszközök révén, milyen végeredménnyel?

Az országot az I. világháború után előbb békés revíziós politikája – és az európai nagyhatalmi viszonyok – a harmincas években a Harmadik Birodalom oldalára, ezzel a határmódosítások erőszakos megoldása felé vezették. A II. világháború után a szovjet csatlósok közé, egy olyan tömbbe való kényszerű besorolása következett, amely az internacionalista-szocialista „testvériség” jegyében nem bolygatta az 1918–1920-ban létrejött, 1938–1944 között megingott, majd 1947-ben visszaállított nemzetközi államrendet, benne ismét a „trianoni” Kis-Magyarországgal.¹⁹ 1920 és 1990 között tehát mind a magyar–

¹⁶ Günter SCHÖN, *Nationsbildung als konservativer Entwurf. Mobilisierung und Instrumentalisierung des Nationalen in der Habsburgermonarchie*, Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde 30. (2007), 7–16.

¹⁷ *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*, szerk. BARDI Nándor – FEDINEC Csilla – SZARKA László, Gondolat, Budapest, 2008.

¹⁸ Vö. Gerhard SEEWANN, *Zwischen Positivismus, Anpassung und Innovation. Deutsche Historiker zur Geschichte Ungarns im 20. Jahrhundert = Das Ungarnbild der deutschen Historiographie*, 192–213.

¹⁹ ROMICS Ignác, *Magyarország története a XX. században*, Osiris, Budapest, 2005³.

német, mind a magyar–szovjet kapcsolatokban megjelent a diktatúra rendezőelve a nemzetiszocializmus és a kommunizmus formájában – azzal a lényeges különbséggel, hogy a német befolyás idején föléledt, a szovjetében viszont elméletileg is megbukott a nagymagyar államiság eszméje.

Éppen ezért nem lehet elégszer rámutatni, hogy a budapesti kormányok 1990 óta független külpolitikája az elmúlt kerek száz év viszonylatában először követi maradéktalanul és folyamatosan a demokrácia szabályait, miközben a II. világháború óta első ízben fogalmaz meg nyilvánosan nemzetpolitikai elképzeléseket is.²⁰ Az egyre hosszabbra sikeredő „rövid” 20. század három fő szakaszából a posztkommunizmus az, amely a magyar reintegrációnak úgymond tiszta lapot osztott – de úgy, hogy ennek tisztasága fölött szüntelenül őrködni kell. A magyar Európa- és szomszédságpolitika nem elégedhet meg azzal, hogy a határok feletti nemzetegyesítés stratégiáját összhangba hozza a demokrácia elvével, és szükség esetén háza táján megvédi nacionalista visszaélésektől. Ezt a harmóniát be is kell bizonyítani közelebbi és távolabbi szomszédainak.

3

Talán már ebből a rövid áttekintésből is kiviláglik, hogy a magyar nemzettörténetet érdemes kapcsolattörténetként is tanulmányoznunk. Ez a szemléleti tárgulás szórványban egyenesen szükséges ahhoz, hogy a magunk képét *saját múltunkról* ne csak belső használatra alkossuk meg, hanem külső közvetítésre is. Ugyanis környezetünk elsősorban a magyar történelem tágabb összefüggéseire kíváncsi, főként arra, hogy milyen szerepeket játszottak a magyarok a térség két- és többoldalú viszonyaiban. A fenti – korántsem teljes – mintanyagból három – részleges – válasz körvonalaázódik, a lehető legtömörebben így: a középkori magyar királyság maga is befogadott, az újkori betagolódott egy nagyobb birodalmi egységbe, a legújabb kor pedig állandósította a több részre tagolt nemzet egyesítésének a kihívását. Ebbe a képbe belefér a nacionalizmus is, amely azonban nem egyedüli meghatározója a magyar történeti fejlődésnek, mégpedig azért sem, mivel koronként váltakozó mértékben tűnt fel, és mert nemegyszer valójában a nemzeteszmé képviselőjét látta el, nem támadó, hanem érdekvédelmi céllal.²¹

²⁰ Wolfgang ZELLNER – Pál DUNAY, *Ungarns Außenpolitik 1990–1997. Zwischen Westintegration, Nachbarschafts- und Minderheitenpolitik*, Nomos, Baden-Baden, 1998; Ralf Thomas GÖLLNER, *Die Europa-politik Ungarns von 1990 bis 1994. Westintegration, mitteleuropäische regionale Kooperation und Minderheitenfrage*, UTM, München, 2001.

²¹ GYURCSÁK János, *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*, Osiris, Budapest, 2007; *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*, szerk. ROMICS Ignác, Osiris, Budapest, 2009.

Végezetül lépünk be egy kis arcképcsarnokba, amelyben a magyar integrációk néhány vállját megtestesítő, vegyes vagy egyáltalán nem magyar eredetű családból származó személyiség néz le ránk. Gragger Róbert (1887–1926) „tösgyökeresen magyar és tösgyökeresen német tudott lenni, mindkét nemzet sajátosságait nemcsak megértette, hanem kifejezni és bírálni is tudta. Igazában inkább magyar volt, mint német, és bár németül tökéletesebben, főleg ízlésesebben és nagyobb szókinccsel beszélt, mint a legműveltebb német, mégis a magyar volt számára a meghittségnek, a napi följegyzéseknek és az imának nyelve”.²² E kifejtett beleérző-képességre valló szavakkal búcsúzott 1927-ben a porosz kultuszminiszter, Carl Heinrich Becker, az orientalisztika úttörője a Stájerországból és Württembergből a Felvidékre betelepült családba született irodalomtörténésztől, a Berlini Magyar Intézet fiatalon elhunyt igazgatójától, akit a magyar tudománytörténet-írás a hungarológia megalapozójaként és a magyar tudománydiplomácia kivételesen tehetséges korai alakjaként méltat.²³ Graggertől eltérően nemcsak a magyar, hanem egyben a horvát nemzeti örökség európai hírnevű letéteményese gróf Zrínyi Miklós (horvátul Nikola Zrinski, 1620–1664) horvát bán, költő és hadvezér, és dédnagyapja, a „szigetvári hős”, gróf Zrínyi Miklós (horvátul Nikola Zrinski, 1508 körül – 1566). Mindkettejüknek előkelő hely jut a német eszme- és irodalomtörténetben is.²⁴ Hunyadi Jánost (1407 körül – 1456), Mátyás király apját korábban származása okán ádáz utólagos románosítás fenyegette. Jól esik nyugtázni, hogy egy nemrégiben megjelent kolozsvári tanulmánygyűjtemény, amelyet Jakó Zsigmond (1916–2008), a magyar történettudomány kimagasló erdélyi képviselőjének emlékére állítottak össze, a törökverő kormányzó minősítésével nem az érdemtelen nemzeti kisajátítás igényét terjeszti, hanem magyar és román kutatók közreműködésével szakmai alapokon keresi s pontosítja Hunyadi János helyét a két nemzet történeti emlékezetében.²⁵ Vitathatatlanul nem magyar származású volt a tizenhárom aradi vértanú többsége,²⁶ mégis valamennyien az 1849-es magyar szabadságharc céljaiért harcoltak – amint az „osztrák vádlott” is, akiről Domahidy Miklós korabeli dokumentumokból merítő, gondolatgazdag, szép regényének alcíméből megtudjuk, hogy a tárgyaláson, amelyen halálra ítélték, „nem derült ki”, hogy

²² Carl Heinrich BECKER, *Gragger Róbert emlékezete. C. H. Becker porosz kultuszminiszternek a berlini egyetem régi aula-jában mondott emlékeszede*, Minerva, Budapest, 1927. Idézi BRANOT Györgyi, *Gragger Róbert, a hungarológia tudományág megreemtője*, www.zsebi2.hu/berlin/gragger_1.htm#5sy.m.

²³ UJVÁRY Gábor, *A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban”*, Ráció, Budapest, 2010.

²⁴ *Militia et Litterae. Die beiden Nikolaus Zrínyi und Europa*, szerk. Wilhelm KÜHLMANN – Gábor TUSKÁS, mtárs. Sándor BENK, Niemeyer, Tübingen, 2009.

²⁵ *Extincta est Iuverna orbis: John Hunyadi and his Time. In memoriam Zsigmond Jakó*, szerk. Ana DUMITRAN – Lorand MÁDLY – Alexandru SIMON, Romanian Academy CST, Cluj-Napoca, 2009.

²⁶ *Az aradi vértanúk*, I–II., szerk. KATONA Tamás, Szépirodalmi, Budapest, 1979.

„Pöltenberg Ernőnek, vagy Ernest Pölt Ritter von Pöltenbergnek hívják”.²⁷ Ezzel szemben tudta, hogy szászrégeni szász ősei *Kosch*-nak születtek – apja s maga is –, anyja francia és osztrák felmenői pedig Strاسبourgból települtek át előbb Bécsbe, majd Kolozsvárra: Kós Károly (1883–1977) építész-író-grafikus-szerkesztőről van szó, aki az I. világháború előtt felívelő, majd román fennhatóság alatt fő pályájára térő transzszilvanizmus egyik vezéregyéniségként a magyar kultúra és szellemi élet egységének jegyében fejtette ki a magyar–román–német szövetkezés erdélyi gondolatát.²⁸ Szellemi társa volt ebben Molter Károly író, publicista (1890–1981), aki Württembergből, Lotharingiából és Pfalzból bevándorolt bácskai sváb családjából került még az utolsó békeévben Marosvásárhelyre, ahol 1918 után az erdélyi magyar közélet nagy hatású és az egész magyar irodalmi élet megbecsült napszámosává vált.²⁹

A felsorakoztatott férfiak közös tulajdonságai közül most elég egyet megjegyezni: nem családjaik eredete vagy a maguk származása, anyanyelvűsége alapozta meg magyar mivoltukat, illetve a magyar ügyért vállalt felelősségüket. Sokkal inkább a befogadásnak és a betago-lódásnak kedvező életkörülményeik indították őket vagy már elődeiket a szellemi és erkölcsi, társadalmi és politikai azonosulás útjára. Nem kell országos vagy nemzetközi hírnévnek örvidenünk ahhoz, hogy megszívleljük és továbbítsuk e történeti példák üzenetét azoknak, akik a szórvány immár többedik nemzedékében szabad akaratuknak megfelelően nem a beolvadást, hanem a szüleiket befogadó közegre messzemenően nyitott magyar azonosságtudatot választják.

[2011]

²⁷ DOMAHIDY Miklós, *Az osztrák vádlott, Regény egy tárgyalásról, amelyen nem derült ki, hogy a vádlottai Pöltenberg Ernőnek, vagy Ernest Pölt Ritter von Pöltenbergnek hívják*, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1985 [magyarországi kiadása: Magvető, Budapest, 1990].

²⁸ Kós Károly, *Életrajz*, közl. BENKŐ Samu, Szépirodalmi–Kritérium, Budapest–Bukarest, 1991; Kós Károly *Levelezése*, szerk. SAS Péter, Mundus, Budapest, 2003; R. LENCSEI Zsolt, *A kompromisszum kérésa: Tanulmányok a 20. századi transzszilvanizmus körüli történetéhez*, Pro-Print, Csíkszereda, 2007.

²⁹ MOLTER Károly *Levelezése*, I–III., szerk. MAROSI Ildikó, Argumentum, Budapest–Kolozsvár, 1995, 2001, 2006.

II.

ÚJRAGONDOLANDÓ MAGYARSÁGTUDOMÁNY

„A tudomány nemzetközi, ha vannak is nemzeti témái. Elszigetelten, nemzetközi kapcsolatok nélkül, főleg kis országban, életképesen nem működhetik. E kapcsolatok fenntartása, továbbépítése maga is az európai csatlakozás tényezői, feltételei közé tartozik.” (KOSÁRY Domokos, *5×5 tézis a tudománypolitika feladatairól*, Magyar Tudomány 40. [1995], 508.)

MAGYARSÁGKUTATÁS MÜNCHENBEN

Adatok és gondolatok az Ungarisches Institut München munkájáról

I. Célok és előzmények

Az Ungarisches Institut München (UIM) 1962 decemberében alakult meg. Alapítója és jogi képviselője az azonos nevű, politikai pártoktól és ideológiai csoportosulásoktól független „bejegyzett egyesület” („eingetragener Verein” – e. V.). Alapszabályzata értelmében a „magyar tudományosság és kultúra ápolására, fejlesztésére és a gyakorlatban való hasznosítására” létesült, arra, hogy „a magyarságkutatást a történelem, kultúra, országismeret, irodalom és nyelv területén” támogassa.¹

Az intézet történetének előzményei 1954-re nyúlnak vissza. Ekkor állt elő Jáklí István müncheni magyar emigráns vezetőknél egy Magyar Intézet alapításának a gondolatával. Jáklí akkoriban a nyugat-németországi magyar közelet egyik hűséges napszámosa volt, s a német katolikus egyház kötelékében elsősorban ifjúságnevelőként kereste kenyerét.² Ötletét az első eszmecserén kellő pénzügyi fedezet híján csak elvileg karolták fel. Egy évvel később megszervezte – az alább főszerepben előtűnő – Bogay Tamás egyik magyar tárgyú könyvének a kiadását,³ abban a hiszemben, hogy azzal tervét népszerűsítheti németországi tehetős és befolyásos körökben. Nem így történt. Sőt. A helyi magyar közelet is elzárkózott javaslataitól. 1955-ben az erős anyagi és politikai alappal rendelkező müncheni Magyar Irodának⁴ is vázolta elképzeléseit egy beadványban. Erre azóta sem kapott választ, noha gyakorlati

¹ Satzung des Vereins „Ungarisches Institut München” e. V. München, 12. Dezember 1962, § 2, 16. Dezember 1972, § 3. Müncheni Magyar Intézet (Regensburg), Irattár I: Mitgliederversammlung 1962–2001. Az intézet korai történetéhez és szerkezetéhez az alábbiakban [Thomas von Bogay], *Ungarisches Institut München. Bericht 1963–1964*, kisnyomtatvány, Uo.: [Uo.], *Tätigkeitsbericht*, 16. Dezember 1967, 25. März 1968, gépirat, Uo.; István Jáklí, *Anfang des Anfangs. Ein persönlicher Bericht über den Weg zur Gründung des Ungarischen Instituts München*, Ungarn-Jahrbuch 20. (1992), 307–310. A külföldi magyar történetbe beágyazva BORRÁNDI Gyula, *A magyar emigráció elektora, 1945–1985*, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1985, 158, 309–311.

² Tevékenységéről lásd BORRÁNDI, *I. m.*, 21, 60, 156–157, 312.

³ Thomas von Bogay, *Lechfeld. Ende und Anfang. Geschichtliche Hintergründe, ideeller Inhalt und Folgen der Ungarnzüge. Ein ungarischer Beitrag zur Tausendjahrfeier des Sieges am Lechfeld*, Karpathia, München, 1955.

⁴ Működéséről tájékoztat: BORRÁNDI, *I. m.*, 22–23, 36, 51, 66, 70, 72.

javaslatokat tartalmazott, amelyeket több nyugati – főleg müncheni – magyar személyiség dolgozott ki.

A következő sikertelen próbálkozások során, 1957-től Jáklai a Magyar Irodával, a müncheni egyetem kelet-európai intézetével, valamint Fenyvessy Jeromos Domonkos-rendi atyával és nyomdatulajdonossal⁶ tárgyalt. 1960-tól pedig mint katolikus ifjúsági referens egyházi feletteseihez fordult. Egyidejűleg a kölni magyar értelmiségiek és egyetemisták Széchenyi Körének ügyvezető titkáráként a majdani intézet jellegét körvonalazandó, kulturális műsorokkal a nyilvánosság elé lépett, és 1962 szeptemberében egy kongresszuson újból felvetette rögeszméjét. S most tapasztalhatta először kitartásának értelmét: megalapítják az intézetet, szült a jelenlévő magyar és német személyiségek döntése, amennyiben Münchenben erre nem kerül sor.

Ez a határozat új és ezúttal sikeres tárgyalásokra ösztökélte a münchenieket. A katolikus egyház egyik jótékonyági szervezete (Caritas-Verband) és a nyugat-németországi szövetségi menekültügyi minisztérium (Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte) jelezték, hogy hajlandóak anyagilag hozzájárulni a hosszan vajdó intézet felépítéséhez. Így végre megkezdődhetek a müncheni Ungarisches Institut szervezési munkálatai.

II. Költségvetés és elhelyezés

Az UIM a hatvanas évek végéig a bonni menekültügyi minisztérium által jóváhagyott költségvetés alapján gazdálkodott. Időnként céltámogatásokat is kapott katolikus egyházi szervezetektől, a Fritz Thyssen Alapítványtól és magánszemélyektől. A Szociáldemokrata Párt kormányra kerülésekor, 1969-ben megszűnt a szövetségi menekültügyi minisztérium. Ezután került át az intézet a bajor tartományi kultuszminisztériumhoz (Bayerisches Staatsministerium für Unterricht und Kultus, ma Bayerisches Staatsministerium für Wissenschaft und Kunst), amely – egyéb kelet-európai háttérű intézmények mellett⁶ – kétfévente biztosítja költségvetését. E szerény keretét esetenként magánadományok, valamint a katolikus egyház inkább gesztusértékű juttatásai egészítik ki. Más külső anyagi forrással nem rendelkezik.⁷

Az intézet a kezdetekben München belvárosában bérelt egy 170 négyzetméteres lakást, egy nagyobb és két kisebb dolgozószobával, előadóteremmel,

⁶ Az Amerikai–Magyar Kiadó alapítója „az emigrációs közélet különös és furcsa” (BORRANDE, *I. m.*, 157) jelenségeként az ötvenes években a legtöbb magyar tárgyú könyvet jelentette meg. 1970-ben bekövetkezett halálával vállalata felszámolódott (lásd *Uo.*, 377).

⁶ 1989-ben: Südosteuropa-Gesellschaft e. V. München, Arbeits- und Förderungsgemeinschaft der Ukrainischen Wissenschaften e. V. in München és Institut für Ostrecht, München.

⁷ Félrevezető az a kijelentés, amely szerint az intézet „a magyar emigráció teljes támogatását élvezi”. Zoltán MAKRA, *Sonderbare Erscheinungen*, Donau-Bote: 1986/3., 1.

könyvtárteremmel, igazgatói dolgozósobáival, mellékhelyiségekkel és raktárral. 1968 óta a bajor főváros schwabingi negyedében működik, hozzávetőlegesen ugyanolyan nagyságú és felépítésű helyiségekben.⁸

III. Személyi összetétel és eszmei alap

A meglehetősen szűkös és bizonytalan anyagi viszonyokban az intézet szerkezete fokozatosan karcsúsodott. A hatvanas években létező három státusos állása – tudományos munkatárs, ügyvezető titkár, titkárnő – már rég leépült. A hervenes évek elejétől csak egy titkárnő dolgozott félállásban, 1983 őszéig. A mai vezetőség előtt sem volt titok, hogy egy ilyen intézethez kapcsolódó befektetéseknek akkor látszik valamelyest a haszna, ha a hivatalos alapösszeget nem alkalmazotti munkabérekben, hanem honoráriumként fizetik ki. Előbb-utóbb nem az intézetben eltöltött idő mértékének, hanem az asztalra letett munka mennyiségének és minőségének kellett az elszámolást meghatároznia. Így alakult ki a mai személyi összetétel – elvileg mindenképpen – mérvadó szempontja.

Az UIM ügyvitelében két testület és három részleg működik közre. Az előbbieket, az elnökséget és az igazgatóságot, többségükben egyetemi tanárok alkotják.⁹ A részlegek – a két kiadványsorozat szerkesztősegei, valamint a gyűjtemények – feladatait ösztöndíjas vagy meghívott munkatársak látják el, akik nagyrészt a müncheni Ludwig-Maximilians-Universität (LMU) bölcsészkarán végzik tanulmányaikat.¹⁰

A személyi szerkezetből kiviláglik, hogy – bár indulási éve mást sugall – az UIM nem az ötvenhatos emigráns hullám kulturális létesítménye és eszmei hagyományörzője. Hosszú előtörténetének szereplői korábbi emigránsok. Első igazgatója – aki nélkül az intézetet ma sem lehetne elképzelni – 1945 óta él Bajorországban, 1952 óta Münchenben: Bogyay Tamás. 1950-től egy ideig az akkor induló Új Magyar Út müncheni kulturális szemle egyik főmunkatársa volt, 1952-től pedig az akkor alig egy éve megalakult Szabad Európa Rádió alkalmazottja. Úgymond két sínen: a rádiószerkesztőin és a tudományoson dolgozott, miközben a nemzetközi történettudományi és művészet-

⁸ Címe 1963-tól 1968-ig: Rosenheimerstraße 141 (BOGYAY, *Ungarisches Institut München: Bericht 1963–1964*, 3), 1968-tól: Clemensstraße 2. 1989 márciusától új, szintén schwabingi címe: Beichstraße 3.

⁹ Elnökség: Prof. Dr. Adriányi Gábor (Institut für Kirchengeschichte der Universität Bonn), Dr. Bogyay Tamás, Prof. Dr. Edgar Hösch (Institut für Geschichte Osteuropas und Südosteuropas der Universität München). Igazgatóság: Prof. Dr. Horst Glassl, igazgató (Institut für Geschichte Osteuropas und Südosteuropas der Universität München), Prof. Dr. Ekkehard Völkl, igazgatóhelyettes (Institut für Geschichte der Universität Regensburg).

¹⁰ Tudományos és irodalmi munkatársai 1989 őszén: K. Lengyel Zsolt, M. A., Márton-Zaparkanszky Emese, Sabine Nünner, Cänd. phil. Harald Roth, Hans-Werner Schuster, M. A., Solymár Rita, Szász Judit Anna, M. A., Dr. Tóth Béla.

történeti szakkörökkel egyre szorosabb kapcsolatba került.¹¹ Érthető tehát, hogy az 1962. december 12-i igazgatóválasztáson őrá jutott a legtöbb szavazat.

Az, hogy a felelős irányítás később lényegében német nemzetiségűek kezébe került, egyenes következménye a legelső személyi döntésnek. Ugyanis az intézet – Bogyay személyes társadalmi helyzetének ellenére – nem vált emigráns intézménnyé. Történetét a hatvanas évek végén belső szakadása szeli ketté. Az akkori vezetőség egyik szárnya a nemzetpolitikai szerepet fontosabbnak tartotta a nyugati szellemi életbe való beilleszkedésnél.¹² Ez utóbbi irányzatot Bogyay képviselte, aki a magyar emigráció szervezeti életében nem vett részt. Elejétől fogva a két világháború között Berlinben működött Magyar Intézet, az elsősorban Gragger Róbert nevével fémjelzett Ungarisches Institut an der Universität Berlin hagyományát kívánta feléleszteni. Ennek megfelelően állította össze nemzetközi részvétellel a Tudományos Tanácsadó Testületet,¹³ alakította úgy az intézet munkakörét, hogy abban az első öt évben többnyire a német szakközönség és közvélemény felé végzett tudományos felvilágosításra és tanácsadásra került a hangsúly. A vezetőségben fő célkitűzésként korán megfogalmazódott – és először az 1964-ben beindult *Studia Hungarica* – *Schriften des Ungarischen Instituts München* könyvsorozattal tartósan meg is valósult – a saját könyvtermelés igénye, olyan kiadványok gondozásáé és terjesztéséé, amelyek a nyugati nyelvek egyikén – főleg németül – és a szerzők állampolgári, nemzeti vagy világnézeti hovatartozásától függetlenül jelennek meg. Ugyanakkor a graggeri modelltől egy lényeges vonatkozásban el is tért az intézet, minthogy semmilyen értelemben nem állt mögötte a magyarországi kormányzat.¹⁴

A kibontakozást már a hőskorban elemi nézeteltérések késleltették. Mivel az alapszabályok képlékenységükben a feladatok többféle értelmezésére adtak lehetőséget – például az igazgató tisztségét betölthette volna egy politikus vagy egy író is –, az intézet berkeiben egyre nagyobb teret hódított az akkoriban még erőteljes nemzetközi politikai létalappal rendelkező emigráns szárny. A hosszan tartó viták és az időközben állandósult anyagi gondok már-már

¹¹ THOMAS VON BOGYAY, *Ein subjektiver Bericht über meinen bisherigen Lebensweg*, h. n., é. n. [München: 1978/1979 körül], gépirat, Münchener Magyar Intézet (Regensburg) Könyvtára, különgyűjtemények: Bogyay Tamás hagyatéka 182; Biographisches, Schriften über und mit Bogyay.

¹² BOGYAY, *Tätigkeitsbericht*, VII.

¹³ ALLFÖLDI András (Princeton), Brandenstein Béla (Saarbrücken), Deér József (Bern), Friedrich Gerke (Mainz), Manfred Hellmann (Münster), Endre von Ivánka (Graz), Kerényi Károly (Zürich), Hans Sedlmayer (elnök, Salzburg), Georg Stadtmüller (München). Lásd BOGYAY, *Ungarisches Institut München: Bericht 1963–1964*, 4.

¹⁴ VÖ. ADRIÁNYI Gábor, *Hozzászólás = Nyelvünk és Kultúránk. Az Anyanyelvi Konferencia tanácskozásainak összefoglalása, Veszprém, 1985. augusztus 5–10.*, szerk. IMRE Samu, Mázsák, Budapest, 1987, 234. A berlini intézetről KARL NEHRING, *Hungarológia a Német Szövetségi Köztársaságban = Hungarológiai oktatás régen és ma*, szerk. M. RÖSA Judit, Tankönyvkiadó, Budapest, 1983, 87–91.

cselekvésképtelenséget idéztek elő. Végül a polémia látszólagos döntetlennel ért véget: 1968-ban Georg Stadtmüller történészprofesszor került az intézet élére.¹⁵ Az LMU Kelet- és Délkelet-Európai Történeti Tanszékének (Institut für Geschichte Osteuropas und Südosteuropas) alapítója és akkori vezetője bajor állami alapokból előteremtette a továbbműködéshez szükséges pénzforrásokat, 1969-ben pedig az Ungarn-Jahrbuch – Zeitschrift für die Kunde Ungarns und verwandte Gebiete első kötetével megerősítette az örökölt, maig érvényes Bogayay-koncepció alapjait.

IV. Tevékenység

1. Könyvkiadás

Az UIM két kiadványsorozatot gondoz.¹⁶ Az egykori berlini intézmény mintául szolgál: a Studia Hungarica és az Ungarn-Jahrbuch a Gragger Róbert, majd Farkas Gyula irányításával 1923-tól 1940-ig 35, illetve 1921–1943 között 23 kötetet megélt Ungarische Bibliothek és Ungarische Jahrbücher szellemi utódja, az 1952-től megjelenő, jelenleg Bloomington – Los Angeles központú Ural-Altaische Jahrbücher / Ural-Altaic Yearbook mellett.¹⁷

A két intézeti kiadvány előzményeiként, illetve korabeli mintáiként azokat a – részint sokszorosított alakban terjesztett – munkákat tarthatjuk számon, amelyek a hatvanas évek közepén, az igazgatóváltáshoz vezető belső szakadás előtt készültek el. Ilyen a Németországi Magyar Munkások Egyesülete (Vereinigung ungarischer Arbeiter in Deutschland) felkérésére és anyagi hozzájárulásával elvégzett *Magyar munkások a Szövetségi Köztársaságban* című szociológiai felmérés gépirata, amelynek nyomtatott változata németül jelent meg.¹⁸ Egyéb szociológiai, országismereti, valamint egyház- és gazdaságtudományi dolgozatok,¹⁹ az intézettel személyi szinten összefonódott Német–Magyar Kultúrkör (Deutsch–Ungarischer Kulturkreis) két évkönyve és egy

¹⁵ Vö. Georg Stadtmüller, *Begegnung mit Ungarns Geschichte. Rückblick auf ein halbes Jahrhundert*, Trofenik, München, 1984, 59–61 (Studia Hungarica 25).

¹⁶ A két sorozatot előbb a Schnell & Steiner (München–Zürich), majd a von Hase & Köhler (Mainz), 1976-tól pedig Dr. Dr. Rudolf Trofenik (München) adja ki.

¹⁷ Vö. NEHRING, I. m., 88.

¹⁸ *Ungarische Arbeiter in der Bundesrepublik. Wie leben sie? Eine soziologische Voruntersuchung*, UIM, München–Zürich, 1965.

¹⁹ *Beiträge zur Lage der katholischen Kirche in Ungarn im Jahre 1963/1964*, Ungarisches Kirchensoziologisches Institut in Zusammenarbeit mit dem Ungarischen Katholischen Institut für kirchliche Sozialforschung, mit Unterstützung des Ungarischen Institutes München, Köln–München–Wien, 1964; Szabolcs von PETTES, *Die Bauzuvorkommen Ungarns und ihre wirtschaftliche Bedeutung*, UIM [1966]; B. SOMOGYI Ferenc, *A német sajtó magyar vonatkozású cikkei*, Magyar Intézet, München [1965]; Vö. *Ungarisches Institut München. Sozialwissenschaftliche Arbeitsgemeinschaft. Verzeichnis der Veröffentlichungen*, Münchener Magyar Intézet (Regensburg), Irtatór 1: Mitgliederversammlung 1962–2001; *Abschlussbericht über das Forschungsprogramm „Wohlstand ohne Kinder?“* [1967], Uo.

tanulmánygyűjteménye,²⁰ valamint a *Közlemények*²¹ sorozat szintén a korai kiadótevékenység termékei közé sorolhatóak.

A *Studia Hungarica* és az *Ungarn-Jahrbuch* máig érvényes programmal jelentkezett. Az előbbi beköszöntőjében Bogyay tudománypolitikai közelítésben mutatott rá a fő célok egyikére, nevezetesen arra, hogy a könyvsorozat olyan szerzőket szólaltasson meg, akik a magyar nemzet és ország iránti rokonszenvükben is mindig csak az igazságnak kötelezik el magukat.²² Öt évvel később az új igazgató és évkönyvalapító tudománytörténeti körképben mutatott rá, hogy a berlini Magyar Intézet megszűntével olyan űr keletkezett, amelyet az időrendben első utódlap, a nyelvtudományra szűkített Ural-Altaische Jahrbücher nem tölthet be. Egy újfajta magyarságtudományi folyóíratra annál is inkább szükség van – érvelt Stadtmüller –, mivel a világháború után nem éledt újjá a bécsi Gróf Klebelsberg Kuno Intézet sem, amelynek megbízásából 1931–1940 között a *Jahrbuch des Wiener ungarischen historischen Instituts / A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve* (a 3. kötettől: *Jahrbuch des Graf Klebelsberg Kuno Instituts für Ungarische Geschichtsforschung in Wien / A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve*) tíz kötete látott napvilágot Angyal Dávid, Károlyi Árpád és Miskolczy Gyula főszerkesztésében. Így a magyar állammal és nemzettel foglalkozó humántudományok – különösképpen a társadalom- és művelődéstörténeti águk – a német nyelvterületen méltánytalanul háttérbe szorultak, a kelet-európai kutatásokat meghatározó szlavisztika javára.²³

A két intézeti kiadvány jó kétévtizedes múltjával a nyugat-németországi történeti Kelet- és Délkelet-Európa-kutatás folyóiratjegyzékében²⁴ immár alaptételnek számít:

a) *Studia Hungarica*. 1964 óta kötetlen rendszerességgel megjelenő, zöm-mel nyugat-európai szerzőségű monográfiák és tanulmánygyűjtemények sorozataként fő tárgyköre Magyarország és a magyar nemzet politikai fejlődése, művelődéstörténete, valamint szomszédaihoz fűződő kapcsolatai. 1989

²⁰ *Jahrbuch des Deutsch-Ungarischen Kulturkreises 1964, 1965*, Deutsch-Ungarischer Kulturkreis Mainz, Mainz, 1964–1965; *Ungarn. Zehn Jahre danach 1956–1966. Ein wissenschaftliches Sammelwerk*, szerk. Werner FRAUENFELD, Deutsch-Ungarischer Kulturkreis, Mainz, 1966.

²¹ János M. BAK, *Die Geschichte Ungarns in den deutschen Geschichtsbüchern*, I–VI, UfM, Institut für Forschung und wissenschaftliche Information, Berichte, München, [1964]. Vö. Uő., *Die Geschichte Ungarns in deutschen Geschichtsbüchern*, Internationales Jahrbuch für Geschichts- und Geographie-Unterricht 10. (1965–1966), 182–198.

²² [Thomas von BOGYAY], *Zum Geleit* = Uő., *Bayern und die Kunst Ungarns*, Schnell & Steiner, München–Zürich, 1964, 3 (*Studia Hungarica* I).

²³ Georg STADTMÜLLER, *Geleitwort*, *Ungarn-Jahrbuch* 1. (1969), 7–10, az említett rész: 7–8.

²⁴ Emanuel TI RCZYŃSKI, *Geschichte Südosteuropas. Bilanz einer Dekade (1969–1979)*, Osteuropa 30. (1980), 725–743; *Historische Zeitschriften aus und über Südosteuropa = Historische Bücherkunde Südosteuropa, I/1: Mittelalter*, összeáll. Mathias BERNATH, szerk. Gertfud KRALLERT, Oldenbourg, München, 1978, 1–129.

végéig 34 kötet látott napvilágot, egy magyar nyelvű kivételtől eltekintve németül, átlagosan 250–300 oldalon.

b) *Ungarn-Jahrbuch*. Nemzetközi magyarságtudományi szaklapként 1969 óta tanulmányokat, tudománytörténeti elemzéseket, közleményeket, könyvismertetéseket és krónikákat közöl nyugat-európai, magyarországi és észak-amerikai társadalom-, irodalom-, művészet- és filozófiatörténészek, néprajz- valamint nyelvtudósok tollából, elsősorban német – kisebb arányban angol és francia – nyelven. 1989 végéig 17 kötete jelent meg egyenként 300 oldal körüli terjedelemben.

Mindkét kiadvány fő célja, hogy hungarológiai alapkutatásokra és szakzerű vitákra ösztönözze a nyugati nyelveken is író szerzőket.

2. *Gyűjtemények*

a) *Könyvtár*. Az intézet betűrendben és tárgykörök szerint katalogizált könyvmegfolyóirat-állománya 1989-ben hozzávetőlegesen 8000 kötet. Monográfiákkal, kézikönyvekkel, forráskiadványokkal és könyvészetekkel, illetve történeti szaklapokkal, magyarországi tudományos és kulturális szemlékkel fő rendeltetése, hogy müncheni hungarológiai feladatokhoz egybegyűjtse a magyar társadalom- és művelődéstörténet alapanyagait, és hogy megkönnyítse az intézet kiadványainak szerkesztését.

b) *A Magyar Emigráns Sajtó Gyűjteménye 1945–* abból a sajtódokumentációból nőtt ki, amelyet Pálinkás László, a firenzei egyetem Magyar Intézetének (Istituto Ungherese) vezetője 1963/1964-ben ajándékozott az UIM-nek. Első felmérése a hetvenes évek elején 856 címet rendszerezett 2561 évfolyamban.²⁵ 1989-ben 81 különböző, betűrendben katalogizált, a Varsói Szerződés tagállamain kívül – Ausztráliától Venezueláig – megjelenő időszakos nyomdatermékkel gyarapodva, mennyiségben és választékban a leggazdagabb gyűjtemények egyike,²⁶ a nyugati magyarság történetének fontos forráscsoportját gyűjti és bocsátja a nemzetközi tudományos kutatás rendelkezésére. 1975-ig gyarapított anyagáról bibliográfia készült, amely 823 tételt a következő adatokkal ír le: cím, alcím és megjelenési mód, kiadó, szerkesztő, megjelenési hely, indulási év, megjelenési hely változása, megjelenés tartama, valamint címváltozás, előd- avagy utódlap és terjedelem az UIM állagában.²⁷

²⁵ Koloman MILDSCHEW, *Die Sammlung der ungarischen Exilpresse im Ungarischen Institut München. Ungarn-Jahrbuch 2*, (1970), 210–211, a vonatkozó adatok: 211. A gyűjtemény történetéhez lásd még BOGYAY, *Ungarisches Institut München: Bericht 1963–1964*, 10.

²⁶ Vö. Zsolt K. LÁNGYEL, *Hungarica-Bestände im Ungarischen Institut München = 19. ABDOSD-Tagung, Budapest, 11–14. Juni 1990. Referate und Beiträge*, szerk. Franz GÖRNER, Staatsbibliothek zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz, Berlin, 1990, 52–62.

²⁷ Koloman MILDSCHEW, *Bibliographie der ungarischen Exilpresse (1945–1975)*, kiegészítette és s. a. r. Béla CROLSHAMMER, előszó Georg STAUTMÜLLER, Trofenik, München, 1977 (Studia Hungarica 12).

c) *Archivum*. Ez a személyi és tematikus fondokra osztott alrészleg egyelőre a gyűjtést és megőrzést tartja fő céljának. A kéziratritkaságokról és egyéb jellegű, az intézeti könyvtárba be nem sorolt anyagokról közlemény tájékoztatja a nemzetközi kutatást.²⁸ Ezért az alábbi jegyzék pusztán a legfőbb adatokra szorítkozik.

Személyi fondok. Magánadakozók jóvoltából 1989 végén a következő magyar személyiségek rendezett, de még nem katalogizált hagyatékát, illetve hagyaték részét őrzi az UIM:

– Baranyai-Lőrincz Gusztáv festőművész, szobrász (1886–1977) kéziratos feljegyzései, naplórészletei, újságkivágatai, számadásai az 1903–1919-es évekből.

– Dénes Tibor író (1907–1983) tudományos – részben levéltári – anyaggyűjtése, magyar, francia és német nyelvű kéziratos jegyzetei, gépiratai, fordításai, német és francia nyelvű levelezésének egy része, személyi iratai, az 1930-as évektől megjelent magyar nyelvű tanulmányainak és cikkeinek gyűjteménye.

– Hamvas Béla író (1897–1968) *Karnevál*, *Scientia Sacra* és *Őt génius* című műveinek gépiratai.

– Hennyey Gusztáv ny. vezérezredes és m. kir. külügyminiszter (1888–1977) magyar és nemzetközi levelezése, kéz- és gépiratai, különnyomatai, sajtókivágatai az 1945 utáni időszakból.

– Hevesy Pál nyugalmazott meghatalmazott miniszter és rendkívüli követ (1883–1988) *Bepillantás Európa történetébe. Írta Hevesy Pál, az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó diplomatája. Habsburg Ottó előszavával* (1978, 1400 oldal) és *Utazás a Föld körül 80 év alatt. Egy osztrák–magyar diplomata emlékiratai. Esterházy László herceg előszavával* (1978, 422 oldal) című kiadatlan művei, valamint több kisebb terjedelmű, különböző nyelvű gépirata, magyar és nemzetközi levelezése, tudományos anyaggyűjtése és személyi iratai az 1970-es és 1980-as évekből.

– Mészáros Lázár honvéd altábornagy, hadügyminiszter (1796–1859) *Történeti töredékek egy ministeriális életből* című emlékirata (autográf, folió, 17, átlagosan 26 lapból álló egybefűzött kötet).

– Ölvedi János történész, rádiószerkesztő (1914–1983) tudományos anyaggyűjtése, kéziratos dolgozatai és jegyzetei a szlovákiai magyar kisebbség, valamint a többi kelet- és délkelet-európai magyar kisebbség 1945 utáni történetéhez, valamint budapesti napilapgyűjteménye az 1919-es évből.

Tematikus fondok. Személyi gyűjtésekből eddig a következő két csoport állt össze:

²⁸ K. LÉSGYEL, *Hungarica-Bestände*.

– *Transsylvania*. Ez a könyvészetileg részben feldolgozott²⁹ film- és másolatgyűjtemény az intézetben zajló *Transzszilvanizmus a 20. században* keret-című kutatás forrásalapját képezi. Levéltári anyagokat és sajtókivágatokat tartalmaz, elsősorban a húszas, másodsorban a hetvenes és nyolcvanas évekből.

– 1956. Sajtókivágatok rendezett gyűjteménye a forradalom ötvenes és hatvanas évekbeli fogadtatásához az Amerikai Egyesült Államokban.

Vegyes anyagok. Ezt a fénykép-, dia-, térkép-, klisé- és sajtókivágattárat az intézet munkatársai a hatvanas évek első felében gyűjtötték össze, de pénzügyi nehézségek miatt csak ideiglenesen rendezték és dolgozták fel.³⁰ Újra-rendezésük hamarosan megkezdődik.

3. Kontext–München

Az UIM ezen szerkesztőségi alrészlege 1987 elejétől három IBM szövegszerkesztővel, egy Apple Laser-Writer-Plus és egy Epson Matrix nyomtatóval felszerelve elsősorban az intézeti kiadványok előállításával foglalkozik.³¹ Ezenkívül más kelet-európai irányultságú német és magyar kiadók megbízásából közreműködik több folyóirat és könyvsorozat sajtó alá rendezésében.³²

4. Külkapcsolatok

Az UIM intézményesített, illetve munkatársainak tudományos külkapcsolatai négy síkon vehetők számba.

Kiadványcsere. A *Studia Hungarica* és az *Ungarn-Jahrbuch* összesen 29 magyarországi, nyugat-németországi és más külföldi egyetemi vagy egyéb intézeti könyvtárba jut el rendszeresen, mégpedig – megállapodás szerint – vagy csak az egyik, vagy mindkét kiadvány.³³

²⁹ Zsolt K. LENGVEL, *Ungedruckte Quellen zur Geschichte des Transsilvanismus 1918–1928. Referat anlässlich der 5. Arbeitstagung der Forschungsgruppe Deutsche und Magyaren als nationale Minderheiten im Donarum 1918–1990*, Siemens-Stiftung, München, 12. März 1990, gépirat.

³⁰ Vö. BOGYAY, *Ungarisches Institut München: Bericht 1963–1964*, 4–5.

³¹ A *Studia Hungarica* 31., illetve 33. kötetéig, az *Ungarn-Jahrbuch* 14. kötetéig hagyományos nyomdai ólom- vagy fényszedéssel készült.

³² Ilyen megrendelők voltak 1989 végéig: Ackermann-Gemeinde (München), Aktionskomitee Siebenbürgen für kulturelle und soziale Fragen (Tübingen–München), Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde (Gundelsheim–Neckar), Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem (Bern), Haus der Begegnung (München), Verlag Otto Harrassowitz (Wiesbaden), Motolla (Graz–München), Verlag Dr. Dr. Rudolf Trofenik (München), Verlag Otto Sagner (München), Sektion Karpaten des Deutschen Alpenvereins (München), Új Látóhatár (München). Lásd *Kontext–München. Arbeitsbericht 1987–1989*, gépirat, Münchener Magyar Intézet (Regensburg). Irattár V/32: *Studia Hungarica*, *Ungarn-Jahrbuch* 1987–1999.

³³ 1. Akademie der Sozialen und Politischen Wissenschaften der Sozialistischen Republik Rumänien, Sibiu; 2. Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde, Gundelsheim/Neckar; 3. Budapesti

Kutatási tervek. Ebben a vonatkozásban jelenleg az immár ötödik esztendeje tartó és legalább nyolc évre tervezett *Deutsche und Magyar als nationale Minderheiten im Donaauraum 1918–1990* című program emelendő ki, amely a müncheni egyetem kelet- és délkelet-európai történeti tanszékének irányításával és az UIM közreműködésével a két nemzeti kisebbség 20. századi történetének összehasonlító vizsgálatát tűzte ki céljául.³⁴

Tudományos felvilágosítás, tanácsadás, lektorálás. Az UIM munkatársai gyakran nyújtanak magyarországi és nyugat-németországi kiadóknak, egyetemi tanszékeknek szakmai tanácsot lektori jelentések révén.³⁵ Magánkutatói terveket vagy készülő könyveket ezenfelül úgy is támogatnak, hogy a Münchenbe érkező magyarországi kollégákat megismertetik a helybeli vagy országos tudományos intézményekkel és a rokon témával foglalkozó német szakemberekkel. A német érdeklődő és szakmabeli közönséget pedig számos esetben tájékoztatják – szóban vagy írásban – a tág értelemben vett hungarológia terén.³⁶

Könyvkiadás és szerkesztőbizottsági közreműködés. Túl számos a példa ahhoz, hogy ezek közül mindegyiket megemlítsük. Ezért ehelyütt legyen elég csak

Történeti Múzeum Könyvtára, Budapest; 4. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Kelet-európa Történeti Tanszék, Budapest; 5. Glaube in der 2. Welt, CH-Zollikon; 6. Győr-Sopron Megyei Levéltár, Győr; 7. Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest; 8. Institut des Hautes Etudes Européennes, Strasbourg; 9. Intitut za Hungarologiju, Novi Sad; 10. Johann-Gottfried Herder-Institut, Marburg; 11. József Attila Tudományegyetem Könyvtára, Szeged; 12. Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest; 13. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest; 14. Magyar Országos Levéltár, Budapest; 15. Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, Budapest; 16. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest; 17. Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportja, Budapest; 18. Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, Budapest; 19. Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, Budapest; 20. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest; 21. Osteuropa Institut, München; 22. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest; 23. Ráday Gyűjtemény, Budapest; 24. Südostdeutsches Kulturwerk, München; 25. Südost-Institut, München; 26. Università di Roma I, Cattedra di Ungherese, Roma; 27. Universität Göttingen, Finnisch-Ugrisches Seminar, Göttingen; 28. University J. E. Purkyně, Brno; 29. Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, Veszprém.

³⁴ Az UIM kiadói gondozásában eddig megjelent eredmények: Zsolt K. LÉNGYEL, *Kulturverbindung, Regionalismus, föderativer Kompromiß. Betrachtungen zur Geschichte des frühen Transsilvanismus*, Ungarn-Jahrbuch 15. (1987), 50–73; Uő., *Die falsche Alternative. Zum CULTURA-Modell der deutsch-rumänisch-ungarischen Verbindungen im Rumänien der Zwischenkriegszeit = Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó*, 11., szerk. Kálmán BENDA – Thomas von BOGYAY – Horst GLASSL – Zsolt K. LÉNGYEL, UIM, München 1988, 91–102; Cornelius R. ZACH, *Schwerpunkte siebenbürgisch-sächsischer Beziehungen zum rumänischen Staat 1920–1930*, Ungarn-Jahrbuch 16. (1988), 72–81.

³⁵ Például a következő – tervezett – német nyelvű kiadások számára: Erdély története három kötetben, I–III., főszerk. KÖNYECZI Béla, Budapest, 1986; CSOMA Gergely, *Moldavia csángó magyarok*, utószó DOMOKOS Pál Péter, Budapest, 1988 (a müncheni Oldenbourg, illetve a budapesti Corvina Kiadó felkérésére).

³⁶ Vö. például *Betrifft: Europatage 1987 = Haus der Begegnung, München. 1957–1987. Haus der Begegnung e. V., München, [1988].*

a könyvkiadással kapcsolatos legutóbbi, kifejezetten magyar vonatkozású megvalósult tervekre utalni.³⁷

5. Rendezvények

A hetvenes évek folyamán, könyvkiadásának kibontakozásával egy- és többnapos tanácskozásokat szervezett az intézet. Az ezeken elhangzó előadások, amelyeknek jelentős hányadát az Ungarn-Jahrbuch közölte, a kelet- és dél-kelet-európai történelem alapkérdéseivel foglalkoztak.³⁸

A nyolcvanas évek második felében szélesebb tárgykörben mozgott ez a tevékenység. Hogyan és milyen eredménnyel ágyazhatók be általánosabb tudományos és kultúrpolitikai kérdések a nyugati magyar közegbe? Ez érdekelte a KÖR nevű müncheni csoportosulást, amely az intézet keretében önállóan működve a magyar és a német, illetve a magyarországi és nyugati magyar kultúra képviselői között személyes kapcsolatokat hozott létre. A magyar és német látogatottságú müncheni szerzői esteken, zenés-művészeti műsorokon és kerekasztalvitákon 1984 novembere és 1988 novembere között több mint harminc meghívott előadó szerepelt.³⁹

³⁷ *Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. Festschrift für Altila T. Szabó und Zsigmond Jakó*, I–II., szerk. Kálmán BENDA – Thomas von BOGYAY – Horst GLÄSSL – Zsolt K. LÉNGYEL, UIM, München, 1987–1988 (Studia Hungarica 31–32.); *Új Látóhatár 1976–1987. Repertórium*, összeáll. CZIGÁNY Lóránt, mtárs. K. LÉNGYEL Zsolt – SZÁSZ Judit Anna, Molnár, München, 1988 [Új Látóhatár 39. (1988) 281–432]; LAKATOS Demeter, *Csángú strófák. Válogatott versek*, szerk., s. a. r., bev. K. LÉNGYEL Zsolt – SZABÓ T. Ádám – SZÁSZ Judit Anna, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1988; BIRÓ Sándor, *Többségben és kisebbségben. Magyarok és románok 1867–1940*, szöveggyűjtemény, mellékletek CSAPODY Miklós – K. LÉNGYEL Zsolt – SZÁSZ Judit Anna, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1989.

³⁸ 1. Zur Geistes- und Kirchengeschichte des Karpatenraumes, 12–13. Juni 1972. 2. Geschichte der ungarischen Räterepublik, 5–6. Februar 1973. 3. Ungarn zwischen den beiden Weltkriegen, 29–30. Oktober 1973. 4. Das ungarische Herrschaftssystem der Horthy-Zeit und die Faschismus-Theorien, 10–11. Juni 1974. 5. Das Jahr 1944 in der ungarischen Geschichte 26–27. Februar 1975. 6. Die antiparlamentarischen Regierungssysteme der Zwischenkriegszeit und Sowjetideologie, 24–25. Juli 1975. 7. Humanismus und Renaissance in Ungarn, 6–7. Juli 1977. 8. Das Zeitalter des Liberalismus – Der Karpatenraum als Beispiel, 9. Mai 1978. 9. Kirche und Staat in der Begegnung von Abendland und Ostkirche, 19–20. Oktober 1978. 10. Die ungarische Völkserhebung im Jahre 1956, 28. Oktober 1981. 11. Aspekte des Regionalismus und Föderalismus bei den Minderheitengruppen in Südosteuropa, 30. September 1986. Vö. STADTMÜLLER, *Begegnung*, 59; KISS [K. LÉNGYEL Zsolt], *Tanárközlés a regionalizmusról*, Bécsei Napló 1986/6., 5; KRISTA ZACH, *Aspekte des Regionalismus in Südosteuropa*, Südostdeutsche Vierteljahrsblätter 1986/4., 313.

³⁹ Balla Bálint, Basilides Barna, Josef Bielmaier, Horst Bienek, Bojtár Endre, Borbándi Gyula, Breznay József, Czigány Lóránt, Derék Pál, Domahidy András, Esterházy Péter, Földényi F. László, Fülöp Mihály, Gergely András, Dieter Grosser, Hajnal László Gábor, Hanák Tibor, Harmat Pál, Hendi Ilma, M. Kiss Sándor, Konrád György, Kovács András Bálint, Kozma György, Márton László, Máté Imre, Mócsi Ferenc, Oplatka András, Hans-Henning Paetzke, Pándy-Szekeres Dávid, Petri György, Schöpflin György, Szamosi József, Szilágyi Sándor, Szöcs Géza, George Tabori, Tóth Imre, Vermes Péter, Michael Voslensky és Richard Wagner. A programhoz RLZS [K. LÉNGYEL Zsolt], *A kör vonalai*, Körvonalak. A Motolla irodalmi és művészeti melléklete 1988/I., 1.

V. Kitekintés

Kérdés, hogy e viszonylag sok adat mögött milyen esélyek és remények húzódnak meg. Van-e jövője az UIM-nek? Úgy tűnik, hogy fennmaradása és hatékonysága legalább négy tényező függvénye.

1. Pénzügyi szempontból nagy előrelépést jelentene, ha a saját kiadványok üzleti terjesztéséből származó bevételek kiegészítenék a bajor állam támogatását. A *Studia Hungarica* és az *Ungarn-Jahrbuch* 300-300 példányban jelenik meg. A kiadványcsere, a tisztelet- és sajtópéldányok hálózatában átlagosan 30-50 darab lel gazdára. A maradék értékesítése azonban részben még a Trofenik-kiadóvállalat hatáskörébe tartozik. Az eladási jog átruházásáról folyó tárgyalások eddig részleges eredményre vezettek. A saját kiadóvállalat megalapozása – könyvbaráti körben és a szabad piacon – még várat magára.

2. A személyi feltételek problémája az előbbi összefüggésében merül fel. Ugyanis a szabad munkatársi rendszer jellegénél fogva nemcsak a költségvetést kevésbé megterhelő megbízások előnyét nyújtja, hanem a kelleténél erősebb ingadozásokat is eredményez, ami megnehezíti a hosszú távú tervezést. A biztos elhelyezkedés hiányában nem az intézeti, hanem szükségképpen a munkatársi igények határozzák meg azt, hogy ki, meddig és hogyan azonosul a szorgalmas mindenek esetenként bizony pusztán önerőre épülő képletével.

3. Márpedig – s ezzel a szakmai szempontokhoz értünk – az egyes tevékenységek távlatos ütemezése nélkül aligha korszerűsíthető az intézet hagyományos – évkönyv-könyvsorozat-gyűjtemények – tagoltsága. Mivel a belső és külső munkatársak tudományos érdeklődésének tárgyköre nem mindig igazodik az intézet teendőihez, kutatási programok sem szervezhetők meg. Nem egyedül az anyagi fedezet hiányzott mindmáig ahhoz, hogy – például – az intézeti gyűjtemények valamelyikének feldolgozása beágyazódjék egy átfogóbb, a leltározáson túlmutató munkatervbe.¹⁰ Egy ilyen, kutatásokat egybehangoló részleg öntörvényűséget és folytonosságot biztosíthatna az intézetnek, végkifejletében pedig iskolát: értelmes jövőt.

4. Jövő létezhet esetlegesen is. De akkor hiányzik belőle az a saját színezet, egyedi vonás, amely a hétköznapiakban távlatot, a válságban pedig fogódzót nyújthat. Ha most végezetül ezt az eszmei feltételrendszert vizsgáljuk, olyan talajra jutunk, amely tulajdonképpen nem is lehetne termékenyebb. Hiszen az UIM kezdeteitől fogva olyan fő rendező elv szerint fejt ki tevékenységét, amely többször is kiállta az idők próbáját. Ha az integrációs eszme értéke máig csak az elméletben – vagy csak a Bogyay-művek Nyugaton aratott sikeré-

¹⁰ Vö. K. LÉNGYEL Zsolt, *Hennyey Gusztáv hagyatéka a müncheni Ungarisches Institut gyűjteményében*, Müncheni Magyar Intézet (Regensburg) Könyvtára, különgyűjtemények: Hennyey Gusztáv hagyatéka.

vel⁴¹ – jelentkezett volna is, úgy hát napjainkban az UIM mindennapjaiban nyilvánul meg: most, hogy a külföldi magyar intézmények vezetőit létjogosultságuk kérdése ejti gondolkodóba. Minek hallassuk szavunkat, ha a magyarságközpontban nincsen rá többé szükség? A nyolcvanas években a „nyugati magyar nemzeti kisebbség” eszmei megalapozottságára és öntörvényűségére visszhangtalanul kérdeztek rá egyesek.⁴² Ma annál indokoltabb a megkerült kilátóba visszatérni egy figyelmeztetés erejéig legalább: „öntudatos népcsoportra válunk-e, vagy eltűnünk?”⁴³

Az UIM szemléletét sosem az emigránsok eltökélt ideiglenessége szabályozta. A nyugati magyar történelem végét megkondító „harcunkat megharcoltuk”⁴⁴ reménye érintetlenül hagyta szervezetét, minthogy nem a magyarországi politikai rendszer megdöntésén fáradozott. Erre se képesítése, se eszköztára nem hatalmazhatta fel. Helyét a nemzetközi tudományosságban keresve, inkább kiadványaira összpontosított, amelyeket igyekezett úgy szerkeszteni, hogy azok szakmai színvonallal, ne mozgalmi hovatarozással tűnjenek ki. S a biztató visszajelzés az egyik oldalon érintett magyarországi tudományos fél részéről nem is maradt el. Ugyanis az a folyamat, amelynek során az UIM kiadványai „egyetértve, vitatkozva” remélhetőleg beépülnek⁴⁵ a magyarországi tudományosságba, együttműködésre serkentve azt, már a Kádár-időszakban beindult,⁴⁶ és tart ma is.⁴⁷ Az intézet levelezése ebben a vonatko-

⁴¹ Egyetemi tankönyvnek számít, és – lévén könyvtári-könyváruhi hiánycikk – negyedik, kiegészített kiadása készül: THOMAS VON BOGAY, *Grundzüge der Geschichte Ungarns* [1967], Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1977. [Jelen tanulmány első publikálása után meg is jelent a negyedik kiadás: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1990.]

⁴² CZIGÁNY Lőrinc, „Gyökértelen, mint a zászoló nyelvé...” A természetes világkép felhómlása az ötvenhatos nemzedék költészetében. Új Látóhatár 31. (1980), 288–306, 535–550. [Kötetben: Uő., *Gyökértelen, mint a zászoló nyelvé. Írások a nyugati magyar irodalomról*, Szabad Tér, Budapest, 1994, 80–114.] DEÁK Ernő, A magyar kisebbség helyzete a nyolcvanas években, Katolikus Szemle 33. (1981), 167–176. A „nyugati magyar nemzeti kisebbség” eszéit latolgatva K. LÉNGYEL Zsolt, *Hagyományteremtés = Harminc évi. 1956–1986*, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1986, 571–598 [lásd ebben a kötetben is: 54–79].

⁴³ HANÁK Tibor, *Élni nekünk kell!*, Bécsi Napló 1990/1., 3.

⁴⁴ MÉRAY Tibor, *A harcunkat megharcoltuk*, Irodalmi Újság 1989/4., 1–3.

⁴⁵ GECSENYI Lajos, *Glaube und Kirche in der Schwäbischen Türkei des 18. Jahrhunderts*, Levéltári Szemle 1988/2., 82.

⁴⁶ Például BARTHA Antal, *Szabolcs de Vajay: Der Eintritt des ungarischen Stämmebundes in die europäische Geschichte (862–933)*, Századok 110. (1976), 1154–1156; NÉMETH S. Katalin, *Mildschütz [Abay] Koloman: Bibliographie der ungarischen Exilpresse (1945–1975)*, Hungarológiai Értesítő 2. (1980), 10; KLANICZAY Tibor, *Ungarn-Jahrbuch*, Hungarológiai Értesítő 1983/3–4., 216–217.

⁴⁷ Feldolgozások: BETHLEN István, *A magyar politika a II. világháborúban*, kiad., jegyz. ROMSICS Ignác, Kritika 1986/8., 27–29; ROMSICS Ignác, *Bethlen István 1944-es „vándorlata” Magyarországon második világháborús politikájáról*, Valóság 1986/6., 97–102. Ismertetés és vita (a 45. jegyzetben említett recenzió mellett): POSGAY Ildikó, *Erdély és szomszédai*, Magyar Nyelv 85. (1989), 240–245; Uő., *Erdély évszázadai külföldi kiadvány fókuszban*, Magyar Nyelvőr 113. (1989), 238–245; SÁGVÁRI Ágnes, *A Magyar Kommunista Párt útja a hatalomhoz*, Múltunk 1989/1–2., 191–193; ÚJVÁRY Zsuzsanna – GECSENYI

zásban a jó két évtizede folyamatos és tehermentes magyar–magyar kapcsolatok gazdag adattára könyvtári, szerkesztőségi és kutatói szinten egyaránt. Az a tény pedig, hogy a budapesti Kiadói Főigazgatóság 1988 júliusában a Szabó T. Attila és Jakó Zsigmond tiszteletére összeállított *Studia Hungarica* 31. és 32. kötetéből⁴⁸ megrendelt hetven példányt, egyrészt azért jelentős körülmény, mert jelezte az intézeti könyvtermés szélesebb körű – a nemzetközi cserét túllépő – magyarországi terjesztésének lehetőségét. Másrészt arra figyelmeztet, hogy az UIM-ben érdemes ezentúl is olyan feldolgozandó témákat keresni, amelyek a pártpolitikai és világnézeti érdekek szövevényétől viszonylag függetlenül kezelhetők.

Ehhez a másik érintett oldal hozzájárulása legalább annyira elodázhatatlan, mint a magyaré. Sok függ attól, milyen mértékben sikerül a nyugat-európai, azon belül a német tudományos élet képviselőit meggyőzni afelől, hogy egy történész magyar létére is képes magyar kérdésekkel elfogulatlanul bányászni. Végsősoron lélektani probléma ez: egyrészt belátni, hogy azok a magyar kérdések némelykor nem olyan fontosak, hogy a kritikus közönség ne a származási indíték felől ítélje meg őket, másrészt elfogadni azt a teherfételt, hogy annak a szerzőnek a szakmain túl mindig jut még egy vizsga: az érzelmi.⁴⁹

Lehet, hogy e két vizsga eredménye ellentmond egymásnak, és az így keletkező feszültség igazából nem oldható fel, csak enyhíthető újabb és újabb megmérésekkel. Azonban e részleges megoldás mellé egy másik is kínálkozik, mégpedig az itt vázolt iskolateremtésé.

Az iskola az UIM esetében segédfogalom csupán. Minden magasan szárnyaló hitvallás előtt jól megfontolt gyakorlati teendőket jelent: a magyar és nem magyar szakemberek közötti kapcsolatok intézményesítését. Azért, hogy a magyar és a nem magyar tudományos fél együtt álljon a bíráló elvébe, együtt vizsgáljon egyazon mérce szerint. Ezt kísérelte meg az intézet Szabó–Jakó-emlékkönyvével. Az ünnepeltekhez méltó „Erdély és szomszédai” témakörben 76 szerzőt kért fel az Amerikai Egyesült Államokból, Angliából, Finnországból, Magyarországról, a Németországi Szövetségi Köztársaságból, Olaszországból, Romániából és Svájcban. Az alap kutatások beérkezett és a két kötetben olvasható eredményei magyar, német, erdélyi szász és – külföldi – román véleményt tükröznek, ama felfogás értelemszerű cáfolatául, amely szerint Erdélyről szólva az ottani fő nemzeti közösségek képviselői nem férhetnek

Lajos, *Ünnepi kötet Szabó T. Attila és Jakó Zsigmond tiszteletére*, Levéltári Szemle 1989/2., 85–90. A bemutatás szintjén: POSIOČKYS Béla, *Egy udazás története*, Élet és Irodalom 1988. október 7.

⁴⁸ *Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó*.

⁴⁹ A személyi múlt hatásáról igen lesújtó véleményt fogalmaz meg Gerhard SEIFWASS, *Deutsche und Magyaren als nationale Minderheiten im Donauraum: Vergleichende Untersuchung ihres Entwicklungsweges von 1918–1980. Projektheschreibung*, München, 1985, gépirat, magántulajdon.

meg egy tudományos közösség fedele alatt, s ha mégis, akkor bizonyára csak a propaganda célzatával.

A nemzetközi hungarológia – a kelet-közép- és délkelet-európai társadalomtudományi kutatások keretében – a közelmúltban erősen kultúrdiplomáciai jelleget öltött. A nyolcvanas évek magyarországi politikai reformjai lényegében egybehangolták a magyar nemzeti ügyek tudományos és külpolitikai képviselőjét, amely folyamatot gyorsította az általános enyhülés a Magyarország és a nyugati országok közötti kapcsolatokban.⁵⁰ Csökkenőben tehát a külböni hungarológusok súlya? A nemzeti – nem állami – hovatartozásukban érintettek helyett a politikai lehetőségekhez igazodó *semlegesek*: címszóba sűrítve ez a távlata például a Münchenben székelő Délkelet-Európa Társaság (Südosteuropa-Gesellschaft) gyakorlatának, amely a tudományos kapcsolatokat tervszerűen az illető államok nemzetközi kulturális szerződéseinek medrében helyezi el.⁵¹ Ilyen hatósugárban jöttek létre olyan magyarországi alapítású, illetve ottani személyzettel működtetett – s részben a müncheni társasággal szervezettelileg összeszővődő – intézetek és folyóiratok, mint a Nemzetközi Hungarológiai Társaság (Hungarológiai Értesítő, Hungarian Studies), a Magyarságkutató Intézet (Magyarságkutatás), a Rivista di Studi Ungheresi és a Berliner Beiträge zur Hungarologie – Schriftenreihe des Fachgebietes Hungarologie und Finnougristik der Humboldt-Universität zu Berlin. Megannyi „kultúránk nagykövete”? Gragger Róbert példája kísérti mindahány csoportot, kimondva vagy kimondatlanul.⁵² Az ebbe a sorba illeszkedő Hamburgi Egyetem Finnugor Szemináriumának Hungarológiai Központja (Zentrum für Hungarologie im Finnisch-Ugrischen Seminar der Universität Hamburg) olyannyira a berlini előd nyomdokába lép, hogy párhuzamos vagy éppenséggel korábbi rokon törekvésekről megfeledkezni látszik.⁵³

⁵⁰ Az új magyar hungarológia hovatovább könyvtárnyi terjedelmű elméleti munkái közül a kezdeti állapotot tükrözi az akkor még *ültő-tűző-támogató* politika árnyékában: *A nemzeti emlékezet tudománya. TV-beszélgetés a hungarológiáról*, Alföld 1982/5., 51–62.

⁵¹ *Die Südosteuropa-Gesellschaft*, München, [é. n.], Vö. László FARKAS – Holger FISCHER, *Die Wissenschaftsbeziehungen zwischen der BR Deutschland und der VR Ungarn*, Südosteuropa-Mitteilungen 1986/2., 45–59; Karl NEUBERG, *Die deutsch-ungarischen Wissenschaftsbeziehungen. Bemerkungen zu ihrer Intensivierung*, Südosteuropa-Mitteilungen 1987/1., 63–65. A legújabb könyv alakú példák egyike: *Bayern und Ungarn. Tausend Jahre enge Beziehungen*, szerk. Ekkehard VOLKL, Lassleben, Regensburg, 1988.

⁵² Gragger „követe” minősítése: HÁLASZ Gábor, *Az Ungarische Jahrbücher magójára*, Magyar Szemle 1. (1927), 101–104. A modellről ÖTVÖS Péter, *Berliner Beiträge zur Hungarologie*, Hungarológiai Értesítő 1986/3–4., 281–283.

⁵³ „Az NSZK-ban ugyanis nincsen egyetlen központi hungarológiai publikációs fórum sem, többnyire a kelet-európai témákkal foglalkozó periodikák adnak helyt a magyar cikkeknek is.” Ezt állították Wolfgang Veenker és Holger Fischer egy Magyarországon publikált beszélgetésben (HAMD Éva, *Alapítás előtt az új hungarológiai központ*, Magyar Nemzet 1986. december 2.). Nehéz megmagyarázni, hogyan felejtette el a hamburgi intézmény két vezetője, hogy például 1) az UIM könyvsoro-

A megőrzendő és követendő hagyomány ügyében az UIM ha akarná, akkor sem tudná elvonatkoztatni létezését attól a fennebb említett ténytől, hogy anyagilag és szellemileg nem áll mögötte magyar kormányzat. Ilyen értelemben ezentúl sem lehet graggeri örökös. A Német Szövetségi Köztársaság területén működő más nemzetiségű kulturális, szociális és tudományos szervezetek sorában⁵⁴ az egyetemi oktatás,⁵⁵ valamint a hivatalos kultúrdiplomácia körein kívül állva a harmadik meghonosodott válfaj: a független, de kulturális kormányzatok és egyetemi közegek felé egyaránt nyitott intézetek mintáját mutatja.⁵⁶

E formai mutató eszmei fogódzót is rejt magában. Hiszen az érintett-semleges szembeállítást áthidalja azáltal, hogy rámutat mesterségességére: a nemzeti érdek sem, a politikai divat sem minősítheti a szakmai munkát. Éppen ezért nem tehet mást az UIM, mint hogy sorait azon a téren rendezze, amelyet a mindenkori nemzeti érdekképviselőt és a nemzetközi kultúrdiplomácia számára szabadon hagy. Másképp is lehet, de így érdemes osztatlanul azonosulni egy külhoni magyar intézet tudományos témáival és mindennapi teendőivel.

[1990]

zatában disszertációja jelent meg (Holger FISCHER, *Oszkár Jász und Mihály Károlyi. Ein Beitrag zur Nationalitätenpolitik der bürgerlich-demokratischen Opposition in Ungarn von 1900 bis 1918 und ihre Verwirklichung in der bürgerlich-demokratischen Regierung von 1918–1919*, UIM, München 1978 [Studia Hungarica 17.]), 2) az UIM egyik kiadványát főszerkesztőként jegyezte (*Ungarn – Deutschland. Studien zu Sprache, Kultur, Geographie und Geschichte. Wissenschaftliche Kolloquien der Ungarischen Wirtschafts- und Kulturtage in Hamburg 1982*, főszerk. Wolfgang BACHHOFFER – Holger FISCHER, UIM, München, 1983 [Studia Hungarica 24.]), és 3) az UIM évkönyvének szerzője volt (Wolfgang VEENKER, *Periodica Hungarica*, Ungarn-Jahrbuch 2, [1970], 174). A téves információt Göttingenből helyesbítette KESZTYUS Tibor, *Hungarológia Nyugat-Nemországban*, Magyar Nemzet 1987. január 27.

⁵⁴ Útmutatók feltérképezésükhöz: *Verzeichnis deutsch-ausländischer Gesellschaften und ausländischer Gesellschaften in der Bundesrepublik Deutschland und Berlin (West)*, összeáll. Gertrud KUHN, Nomos, Baden-Baden, [1986?]; *Studienführer durch die Münchener Institutionen der Ost- und Südosteuropaforschung*, szerk. Otto BOSS – Gesine FRUNDER, Sagner, München, 1985⁵.

⁵⁵ Vö. például *Osteuropa-Institut an der Freien Universität Berlin. Veröffentlichungen 1951–1988*, összeáll. Peter BRUNS, Osteuropa-Institut, Berlin, [1988].

⁵⁶ Mint amilyen például az *Osteuropa-Institut München. Bericht des Direktors 1989*, gépirat, magántulajdon. Legutóbb 1990. február 13-án alakult hasonló szemléleti-szervezeti alapon: Bukowina-Institut e. V. Arbeitsstelle zur Erforschung von Geschichte und Kultur der Bukowina – Dokumentations- und Forschungszentrum der Bukowinadeutschen (Augsburg).

TÖPRENGÉS EGY MÜNCHENI MAGYAR SZELLEMI MŰHELY JÖVŐJÉN

I.

Az 1962-ben alakult Ungarisches Institut München¹ a magyarországi rendszerváltozás és általában a nyugat–keleti enyhülés következtében napjainkban játszhatná első ízben a legteljesebben és leghitelesebben indulásakor vállalt közvetítői szerepét a magyar és a német nyelvű szellemi élet mezsgyéjén. Ezért tevékenységét be szeretné ágyazni egy olyan viszonyrendszerbe, amelyben örletek, eszmék, eredmények kétirányúan hatolnak s hatnak Magyarországra és Németországra között. Az utóbbi hónapokban több változatban elkészített egy ilyen távlatú kiépítési tervet.² Ennek egyik fő eleme szerint a jövőben változatlanul tudományos – jelesül politológiai és historiográfiai – módszereket alkalmazván Budapest és Bonn, illetve München közös ügyeit érintő politikai döntések előkészítésére és nyilvános elfogadtatására is törekedne. Külön hangsúlyt fektetne arra, hogy az ilyen ügyek számát szempontegyeztetések útján megnövelje. Ezzel a célkitűzéssel a nemzetközi kapcsolatok azon elemzői és alakítói mögé állna, akik szerint Magyarország Németország segítségével nélkül aligha válhat mielőbb az Európai Közösség teljes jogú tagjává, és a kisebbségi, valamint többségi nemzetek önrendelkezésének elvét sem képviselhetné hathatósan. Németországnak viszont szüksége van Magyarországra mint a kelet–közép-európai politikai stabilitás és gazdasági megkapaszkodás egyik fő tényezőjére, amikor az európai integrációs eszme demokratikus és pluralista értelmű megvalósítására törekszik.

Mindazonáltal megtörténhet, hogy napjaink német–magyar politikai kapcsolataiban ez az általános egymásrautaltsági elv némelykor nem érvényesül maradéktalanul. Ennek oka vagy az, hogy a német fél érdekei eltérnek a ma-

¹ Történetét összefoglalja BORRÁNDI Gyula, *Nyugati magyar irodalmi lexikon és bibliográfia*, Hétel, Budapest, 1992, 264. Részletesebben K. LÉNGYEL Zsolt, *Magyarságkutatás Münchenben. Adatok és gondolatok az Ungarisches Institut München munkájáról*, *Levéltári Szemle* 1990/3., 37–51 [lásd a jelen kötetben is: 141–156].

² Legelőször 1992 augusztusában és szeptemberében, vö. K. LÉNGYEL Zsolt, *Tapasztalatok, tanulságok és tényletek a harminéves müncheni Ungarisches Institutban = Kisebbségnek lenni nem rossz, hanem feladat. Tanácskozás Kismartonban, 1992, szeptember 19–20, Ausztriai Magyar Egyesületek és Szervezetek Központi Szövetsége, Wien, 1992, 36–42, különösen: 39–41.*

gyarétól, vagy az, hogy Bonn/München nincs birtokában annak az ismeretanyagnak, amely a magyar fél igényeire és lehetőségeire fényt derít. Ahhoz, hogy németországi és bajorországi partnereit az esetleg meggyengülő kölcsönös támogatás szükségességéről új érvekkel győztesse meg, a magyar kormánynak tudnia kell, hogy mikor az érdekellentét, és mikor a tájékoztatatlanság az együttműködés akadálya. Ez az eset Budapest szémszögéből olyan vizsgálatot követelhet, amelynek főpillérei a mai magyar külpolitika alapelveire rákérdező sajtóelemzés és felvilágosítás.

II.

Az első feladatkörben a magyar oldal érdekelt képviselőinek tájékoztatására szakszerű jelentések készülnének szabályos időközökben, előre rendszerezett és dokumentációs programban ismételten kiértékelhető források alapján. Német újságírók és tudósok cikkeit, tanulmányait és egyéb írásos megnyilatkozásait kétféleképpen ajánlatos tanulmányozni: egyrészt az éppen zajló, esetleg akadozó diplomáciai tárgyalások pontjai alapján vagy mentén, másrészt stratégiai természetű kérdések szempontjából. Az utóbbiak viszonylatában³ a következő három téma merül fel:

1. Milyen kép él a német közvélemény- és politikaformáló sajtóban a magyarországi rendszerváltozás államjogi, kül-, gazdaság- és kultúrpolitikai vonatkozásairól?

2. Milyen álláspontot foglal el a német közvélemény- és politikaformáló sajtó a kelet-közép-európai államok és nemzetek vitáiban, különösen azokban, amelyekben Magyarország és szomszédai a főszereplők, és amelyekben a német és a magyar kormány álláspontja nem teljesen vagy egyáltalán nem azonos?

3. Hogyan vélekedik a német szaksajtó a mai Európában időszerű kisebbségvédelemről, nemzeti autonómiáról, regionalizmusról és föderalizmusról?

A munkaterv másrészt létrehozna egy német nyelven tudományosan elemző, tényközlő, háttérmegvilágító és ismeretterjesztő sajtófigyelőt. Ennek célja a megszólított közeg vezető személyiségeinek és csoportjainak felvilágosítása lenne, mégpedig azon tárgykörökben, amelyek a magyar diplomácia fennebb szóba hozott időszerű és stratégiai feladatait közvetve vagy közvetlenül érintik. E munka gazdái hatványozott figyelmet szentelnének a magyar oldalról alkotott kép esetleges hiányosságainak. Így azt is megállapíthatnák, hogy milyen eszközökkel helyesbíthető vagy árnyalható az éppen kifogásolt kép.

³ Vö. Zsolt K. LÉNGYEL, *Warten auf das Wunder. Dilemmata des Systemwandels in Ungarn 1990–1992*, Zeitschrift für Politik 40. (1993), 260–284.

III.

Ez a témavázlat elég ahhoz, hogy beleütközzünk az igény megvalósításának akadályaiba. A továbbgondolkodást fékezi az a bizonytalanság, amely napjainkban a külföldön működő magyar tudományos-kulturális intézetek több okból is elkerülhetetlen átalakítása körül tapasztalható.⁴ A szerepkeresés gondjai sajátos módon tevődnek át az emigráns alapítású, több mint két évtizede azonban a bajor állam költségvetéséből, valamint német meg nyugati magyar munkatársai áldozatkészségéből fennálló Müncheni Magyar Intézetbe. Ez a hagyományosan kettős kötődésű könyvkiadó-lapszerkesztő-bölcsészértelmiségi műhely ugyanis a budapesti kultúrdiplomácia körén kívül kénytelen rá is tartozó, de ez idáig nélküle felvetett kérdésekkel szembenézni, mégpedig úgy, hogy válaszait a befogadó, őt szintén nem teljesen a magáénak tudó felügyeleti szerve is megértse és elfogadja. Milyen eszmei igazolással, munkajogi engedéllyel és szervezeti formában érdemes, sőt szükséges itt ezentúl a Magyarország- és magyarságkép színeződését figyelemmel kísérni, illetve egyéb hungarológiai céllal foglalkozni az évek során felhalmozott, rövidebb-hosszabb ideig tartó feldolgozást igénylő saját gyűjteményekkel?⁵

A leginkább járható út a további helyi kulturális minisztériumi támogatásban mutatkozik, amely megerősítené az intézet jogállását politikai pártoktól és világnézeti csoportosulásoktól független, bejegyzett egyesületként. Harminc évvel ezelőtt kelt szabályzata szerint a Müncheni Magyar Intézet a magyar tudomány és kultúra ápolására, fejlesztésére és gyakorlati hasznosítására létesült.⁶ Ahhoz azonban, hogy e teendők fontosságát és érdeklegességét a manapság Münchenben is szűk szponzori keretek között alátámassza, nagyobb mértékben kellene érvényesítenie a bajor érdekeket – például fordított irányú imagológiai kutatásokkal, amelyek a valószínűsíthető igénylésnek megfelelően kiterjednének a magyarországi német kisebbség helyzetére is. Ha mindkét oldal kíváncsi az egymásról alkotott vélemény szerkezetére, következményeire és alakíthatóságára, akkor beindulhat – közös fenntartás révén – az együttműködés, feltéve, hogy a politikai tényezők államközi szerződésekben beleegyeznek a két nemzeti érdek viszonyának elemzésébe. Ehhez a megbízatáshoz pedig elengedhetetlen azon hivatalos

⁴ Erről legújabbán SIEB Miklós, *A külföldi magyar intézetek történetéről, jelenéről és az átalakulás fontosságáról*, Magyar Nemzet 1993. július 10.

⁵ Néhány lehetséges feldolgozást javasol ZSOLT K. LÉNGVEL, *Hungarica-Bestände im Ungarischen Institut München = 19. ABDOSD-Tagung, Budapest, 11–15. Juni 1990. Referate und Beiträge*, szerk. Franz GÖRNER, Staatsbibliothek zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz, Berlin, 1990, 52–62.

⁶ [THOMAS VON BOGYAY], *Ungarisches Institut München. Bericht 1963–1964*, kisnyomtatvány, Müncheni Magyar Intézet (Regensburg), Irattár I: Mitgliederversammlung 1962–2001, 3.

egyezmények átfogalmazása vagy kibővítése, amelyeket magyar részről még az MSZMP jegyzett.⁷

Kétoldalúságának magyarországi támaszait a kormányhivatalok Németországgal foglalkozó főosztályai és a politológiai vagy hungarológiai programokat működtető alapítványok és kutatóintézetek között keresheti a Müncheni Magyar Intézet. Esményinek tűnik az a nemrég más alkalomból javasolt megoldás, hogy a Magyar Tudományos Akadémia, a Művelődési és Köznevelési Minisztérium és a Külügyminisztérium külön alapítványból vállaljanak irányítói vagy egyeztetői felelősséget a külföldi magyar intézetekért, szakmai és anyagi hozzájárulás esetén méltányos mértékben azokért is, amelyek nincsenek a magyar állam tulajdonában. Hiszen az utóbbiak bármikor összedolgozhatnának egyes azonos háttérű, földrajzilag közel fekvő hivatalos – és 1990 óta egy demokratikusan megválasztott kormány jogosítványával ellátott – magyar kulturális központokkal.⁸ Bizonyos, hogy így is kifejelezhető az anyaország nyugati határán túli magyar vagy magyar vonzatú tudósképzés és tudományművelés, amely a szocialista egypártrendszer szovjet típusú kultúrdiplomáciája nyomán elcsenevészedett.⁹

A húszas és harmincas évek Collegium Hungaricum-féle hagyományának a felélesztése annak az internacionalista pártosság jegyében fogant szemléletnek a meghaladására hivatott, amely a külföldi magyar intézeteknek kizárólag anyaországi, a közelmúltban kommunista vezetésű „közvetítő-szervező-rendező irodafunkciót vagy katalizátorszerepet” szánt,¹⁰ és – egészítsük ki a jogos bírálatot – a nyelv- és irodalomtanításra szűkített hungarológiának kötelezte el őket.¹¹ A Müncheni Magyar Intézet 1992 nyarán Budapesten

⁷ László FARKAS – Holger FISCHER, *Die Wissenschaftsbeziehungen zwischen der BR Deutschland und der VR Ungarn*, Südosteuropa-Mitteilungen 1986/2., 45–59; Karl NEHRING, *Die deutsch–ungarischen Wissenschaftsbeziehungen. Bemerkungen zu ihrer Intensivierung*, Südosteuropa-Mitteilungen 1987/1., 63–65.

⁸ Példaértékű lehet még a Müncheni Magyar Intézet és az újabban kitekinteni igyekvő, Stuttgartban működő, a Magyar Köztársaság Kulturális és Tájékoztatási Központja közötti viszony (vö. *Stuttgarter híd*, Kalász Márton a kulturális intézet új lehetőségeiről, Magyar Nemzet 1993. február 27.), 1993 tavaszától a két intézet képviselői egyeztető megbeszéléseik során beindították az *Eufovia és híjazódás. Magyarország képe a német politikában és médiumokban 1989 és 1994 között* címmel 1994-ben közösen megrendezendő konferencia előkészületeit. A müncheni indítvány – a fennebb vázolt kiépítési tervvel összhangban – a következő témaköröket tartalmazza: I. Magyarország a német politikai publicisztikában (1. Fórumok, személyiségek, alapvonások; 2. Képek és torzképek a magyar rendszerváltozásról; 3. Az új magyar külpolitika). II. Magyarország a német politikairodalomban (1. Magyarország a politológiai Délkelet-Európa-kutatásban; 2. Magyarország és az újraegyesült Németország; 3. Föderalizmus, regionalizmus, autonómia – a magyar külpolitika vezérelve a német politikatudomány megítélésében). III. Magyarország a német politikában. Kerekasztal-beszélgetés magyar és német politikusokkal és újságírókkal.

⁹ STIER, J. M.

¹⁰ Uo.

¹¹ Ezt a szemléletet tükrözi a Tóth Dezső akkori művelődésügyi miniszterhelyettes előszavával megjelent *Hungarológiai oktatás régen és ma* (szerk. M. RÓNA Judit, Tankönyvkiadó, Budapest, 1983). A belhoni magyarságtudomány kezdeteiről a hetvenes–nyolcvanas évek *ültő-tárló-támogató*

megkezdett hivatalos tárgyalásai során többször bebizonyosodott, hogy a korábban is, ma is kormányt képviselők, valamint az érdekelt szaktestületek egyik része a letűnt rendszer idevágó irányelveit nyíltan vagy burkoltan, meggyőződésből vagy számításból tovább követi, ellenezve vagy legalábbis megnehezítve a klasszikus: a nemzeti emlékezet összes tudományágát felölelő kulturális külképviselethez való visszatérést; hasonlóan passzív ellenállással vagy közömbösséggel találkozhattunk – különösen a nem állami intézeteket illetően – napjaink céhbeli nyilvánosságában is.¹² Még elgondolkodtatóbb volt azt tapasztalni, hogy másrészt az új apparátus a rendszerváltozás harmadik évében sem rendelkezett végiggondolt, hiánytalanul egyeztetett és már csak a beindításra, vagyis az anyagi megalapozásra váró tervvel arról, hogy miképp korszerűsödhet a külföldi magyar tudományos-kulturális intézményhálózat. Az ideológiai-szemléleti mozdulatlansághoz és az elméleti felkészületlenséghez társult a Művelődési és Köznevelési Minisztérium, a Külügyminisztérium és a Határon Túli Magyarok Hivatala között eldönthetetlennek látszó illetékességi vita.

IV.

Rendhagyó, de az ügy fontosságára való tekintettel talán indokolt, hogy most amolyan fogadatlan prókátorként előadjunk négy szempontot, amelyek a bajor fővárosban meghatározzák a német–magyar politikai-szellemi kapcsolatok ápolásában és a külföldi magyar tudományos-kulturális jelenlét nyomatékosításában való részvétel.

1. *Változatos együttműködési formák.* Nyilvánvaló, hogy a Müncheni Magyar Intézetnek nem kell feltétlenül Collegium Hungaricumra átalakulnia ahhoz, hogy a háború előtti modell felújításán, vagyis a szellemi műhelyteremtésen fáradozzék német–magyar tudományos alapítványként, vegyes összetételű kuratórium irányításával, partnereihez szerződéses vagy intézményes módon kötődve, megfelelően szorosan kapcsolódva a német nyelvterületen és Közép-Európában tevékenykedő magyar állami kulturális intézetekhez, de az egyetemi nyelvi lektorátusokhoz és finnugor tanszékekhez is. Utóbbiak „eddig tekintetbe nem vett háttérbázisa” közreműködésével „olyan változatos

kultúrpolitikájának szorításában: *A nemzeti emlékezet tudománya. TV-beszélgetés a hungarológiáról*, Alföld 1982/5., 51–62.

¹² Lásd a Hungarológiai Tanács elnökének egyik újabb keletű megnyilatkozását: Kőveczi Béla, *Szolgálni a magyarság megismerését*, Magyar Nemzet 1992. szeptember 25. *A hungarológia intézményrendszerének és hazai háttérbázisának megújítása, feladatai* című vitaanyag, amelyet Bakos István, a Művelődési és Köznevelési Minisztérium Felsőoktatási és Kutatási Főosztályának vezetője terjesztett elő a III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson, Szegeden, 1991. augusztus 13-án, a hivatalos kultúrdiplomácia kereteiben mozgott.

együtműködési formákat kellene" kialakítani, írja Stier Miklós, a bécsi Collegium Hungaricum tudományos igazgatója a Müncheni Magyar Intézet és a Bécsi Egyházzsociológiai Intézet lehetőségeire utalva, „amelyek révén össze lehetne hangolni tevékenységüket a külföldi magyar intézetekével”.¹³

2. *Ideológiai semlegesség.* A szóban forgó összehangolás egyik fő feltétele a pártérdekek fölé emelő nyitottság. Bármennyire is összehangolatlanul dolgoztak eddig a talán még a kilencvenes évek első felében felállítandó Nemzetpropaganda Központ vagy Nemzeti Tájékoztató Hivatal koncepcióján, a Miniszterelnöki Hivatal és az MDF külügyi kérdésekkel foglalkozó tisztségviselői egybehangzóan úgy vélik, hogy a Magyarország-kép felelős és állhatatos alakításának a „mindenkori kormány keretei”¹⁴ között „parlamentari ciklusokon kell átívelnie”.¹⁵ Ebből a folyamatos hitelességet megcélzó kitételből következik, hogy ennek a munkának belföldön és külföldön egyaránt objektivitással, mindenesetre az arra való törekvéssel kell kitűnnie. Ideológiailag minél semlegesebb szakzszerűségét a pártok nem nehezményezhetik, mint-hogy az adott pályán minden előrelépés az összes demokratikus politikai csoportosulásnak hasznára válhat. Igaz, jelenleg merőben kétséges, hogy ez az előfeltevés az 1994-es választások Magyarországon osztatlan ellenzéki rokon-szenyvek örvend majd.¹⁶

3. *Sajtónyilvánosság.* Az ideológiai nyitottság hatósugarát egy olyan szervezői munka szélesíti, amelynek eredménye bármikor és bárhol hozzáférhető. A Müncheni Magyar Intézet a tudományművelést tükröző és annak politikai hasznosítását előmozdító tanácskozássok előadásainak német nyelvű közzétételére bizton vállalkozhat immár saját kiadóvállalatának gondozásában napvilágot látó két időszakos sajtótermékével. A témaigények felmérése és egybehangolása után a magyarországi és németországi hozzájárulással elvégzett munkálatok akkor érnek majd célba, ha annak fejezeteiről a közönség nyomtatott szövegekből is tájékozódhat. Köpeczi Béla a *Szolgálni a magyarság megismerését* című újabb áttekintésében az általa legjobban ismert és régebből pártolt nyelv- és irodalomközpontú kultúrdiplomáciai vonalat népszerűsítve kihagyta az idegen nyelvű publikációs fórumok közül az Ungarn-Jahrbuch évkönyvet és a Studia Hungarica könyvsorozatot, noha ezek 1992/1993 fordú-

¹³ STIER, J. m.

¹⁴ Csapody Miklós a kétfele tervezetről, Magyar Nemzet 1993. június 30.

¹⁵ SZOMBATHY Pál, A NAP interjúja Molnár Imre kormány-főtanácsadóval, Magyar Hírlap 1993. június 29. Az előzményekhez Katona Tamás államtitkársága idején lásd Dési János, A NAP interjúja Katona Tamással, Magyar Hírlap 1992. július 8.

¹⁶ Az illető sajtó a kormány tervével kapcsolatban máris bő teret nyújt a – helyenként gunyoros felhangoktól sem mentes – rosszállásnak: *Massza a rend kezében. Kikárda a nemzet mellkasán. Lebukló liberálisok.* 168 Óra 1993. július 6.; *A magyar név megint szép lesz? Egy három pengesé. Kalkülpéseletek város szívében fűzve.* 168 Óra 1993. július 6.

lóján már 20., illetve 40. kötetükkel tanúsították gondozóik nyilvános tevékenységének háromévtizedes folyamatosságát.¹⁷

4. *Tematikai és módszertani sokszínűség.* Érdekes, hogy a hamburgi Wolfgang Veenker és Holger Fischer, akik a nyolcvanas évek második felében többek között a Köpeczi vezette művelődésügyi minisztérium támogatásával hozták létre a Hamburgi Egyetem Finnugor Szemináriumának Hungarológiai Központját (Zentrum für Hungarologie im Finnisch-Ugrischen Seminar der Universität Hamburg),¹⁸ egyszer hasonlóképpen megféleldeztek a Münchener Magyar Intézetről, jóllehet ez munkásságukról nemcsak tudomást vett, hanem egyik-másik írásukat ki is nyomtatta.¹⁹ E figyelmetlenség ellenére az Ungarn-Jahrbuch szerkesztői utóbb közöltek egy ismertetőt a Zentrumról,²⁰ ezzel újfent jelezvén, hogy a hungarológia is csak gazdagodik, ha különböző irányzatú művelői rendszeres párbeszédet folytatnak, és eredményeiket, amelyek sohasem az Egészről szólnak, egymásba építeni iparkodnak. Tematikai és módszertani pluralizmusból külön-külön aligha vizsgálhatnak jelesre. És a sokszínűség próbáján tudományos és politikai jelentősége folytán ott a helye Münchennek is, hiszen a Közép-Európai Kezdeményezés számára máris kulcsfontosságú Bajorország²¹ központjában az „Ost- und Südosteuropaforschung” (Kelet- és Délkelet-Európa-kutatás) címszó alatt évtizedek óta előkelő helyet foglalnak el a magyar állam és nemzet múltjára és jelenére vonatkozó kutatások.²² A helybeli Magyar Intézet az egyik láncszem lehetne „a magyar kultúrának és tudománynak a földkerekségen párját ritkító külföldi” intézethálózatában, amely az eddig köztes helyzetű műhelyekkel kiegészülve „olyan tudományos és kulturális erőt jelenthetne, amit semmiképpen sem szabad elkallódní hagyni. Mindennek révén olyan integrációs tényezővé válhatunk Európa-szerte, ami önmagában is biztosíthatná jelenlétünket az egyetemes kultúrában és a nemzetközi tudományosságban”.²³

[1992/1993]

¹⁷ KÖPECZI, I. m. A két kiadványsofózat legújabb katalógusa: *Veröffentlichungen des Ungarischen Instituts 1964–1993*, Ungarn-Jahrbuch 20., (1992), 311–334.

¹⁸ Holger FISCHER, *Hungarologie-Zentrum der Universität Hamburg*, Südosteuropa-Mitteilungen 1988/1., 82–84.

¹⁹ Bibliográfiai adatokkal K. LINGYEL, *Magyarságkutatás Münchenben*, 48 (53. jegyzet) [ebben a kötetben: 155–156, 53. jegyzet].

²⁰ Holger FISCHER, *Zentrum für Hungarologie im Finnisch-Ugrischen Seminar der Universität Hamburg. Tätigkeitsbericht 1990*, Ungarn-Jahrbuch 19. (1991), 368–371.

²¹ Vö. A CSU nem akar más országok belügyeibe beavatkozni, Magyar Nemzet 1993. július 17.: Összel KeK-konferencia a lehetségekről, Magyar Nemzet 1993. július 19.

²² Karl NEHRING, *Hungarológia a Német Szövetségi Köztársaságban = Hungarológiai oktatás regén és ma*, 87–91; *Studienführer durch die Münchener Institutionen der Ost- und Südosteuropaforschung*, szerk. Otto BOSS – Gesine FRIENDER, Sagner, München, 1985³.

²³ STIER, I. m.

HUNGAROLÓGIA ÉS KULTÚRAKÖZVETÍTÉS A BAJORORSZÁGI KELET-, KELET-KÖZÉP- ÉS DÉLKELET-EURÓPA-KUTATÁSBAN

A Müncheni Magyar Intézet szemszögéből*

I. A szemszög

Az 1962-ben alapított Ungarisches Institut München e. V. (UIM, Müncheni Magyar Intézet, MMI) az általános magyarságtudomány művelésére és gyakorlatban való hasznosítására, valamint a magyar kultúra nyilvános bemutatására hivatott, német jog szerint bejegyzett közhasznú egyesület (eingetragener Verein – e. V.) intézete, amelyet a Magyar Köztársaság és a Bajor Szabadállam illetékes tárcái révén intézményesen támogat. Két német nyelvű kiadványával, az Ungarn-Jahrbuch folyóirattal és a Studia Hungarica könyvsorozattal, magyar és más nyelvű hungarológiai szakkönyvtárával és egyéb gyűjteményeivel, kutatási programjaival és művészeti vagy tudományos rendezvényeivel, a müncheni Ludwig Maximilian Egyetem Történeti Szemináriumának Kelet- és Délkelet-Európai Történeti Részlegén (Abteilung für Geschichte Ost- und Südosteuropas am Historischen Seminar der Ludwig-Maximilians-Universität) folyó oktatásban közreműködve különleges szerepet igyekszik betölteni. Sajátossága abból fakad, hogy míg korábban kizárólag

* A szerző e témába vágó magyar és német nyelvű, eddig publikált írásai közül elsősorban a következők világítják meg jelen cikk mondanivalójának tudomány- és intézménytörténeti összefüggéseit, részletesen bemutatva az alábbiakban helyszűke miatt mellőzött adatszűrő anyagot is: *Magyarságkutatás Münchenben. Adatok és gondolatok az Ungarisches Institut munkájáról*, Levéltári Szemle 1990/3., 37–51 [lásd ebben a kötetben is: 141–156]; *Hungarológia a harmincéves müncheni Ungarisches Institutban, Mérés és kitekintés 1962–1992*, Korunk 1993/4., 109–112; *Töprengés egy müncheni magyar szellemi műhely jövőjén*, Magyarság és Európa 1993/2., 75–82 [lásd ebben a kötetben is: 157–163]; *Hungarologie und Ungarn-Bild in Deutschland. Politische, methodische und organisatorische Probleme nach 1990 = Das Ungarnbild in Deutschland und das Deutschlandbild in Ungarn. Materialien des wissenschaftlichen Symposiums am 26. und 27. Mai 1995 in Hamburg*, szerk. Holger FISCHER, Südosteuropäergesellschaft, München, 1996, 75–95; *Die Veröffentlichungen und Sammlungen des Ungarischen Instituts München e. V. Eine Übersicht*, Hungarologische Beiträge 1996/11., 241–250; *Ursprünge und Entwicklung des Ungarischen Instituts München e. V. 1962–1997. Ein Beitrag zur Lage der Hungarologie in Deutschland*, Siebenbürgische Semesterblätter 11. (1997), 109–129; *Die Evaluierung des Ungarischen Instituts München e. V. (UIM). Die erste Phase der Konsolidierung und des Ausbaus*, Ungarn-Jahrbuch 24. (1998–1999), 445–448; *Ungarnkunde und Kulturvermittlung. Über die Tätigkeit des Ungarischen Instituts München 2000–2001*, Ungarn-Jahrbuch 25. (2000–2001), 251–275.

a német szövetségi vagy a bajor tartományi kormány anyagi fedezetével lényegében tudományos funkciókat látott el, úgy ma már kétszeresen vegyes alkatú: bajor–magyar és tudományos-kulturális intézet. E kettősségek a következő *formai* és *tartalmi* tulajdonságokban jelennek meg:

1) Az MMI költségvetését 2000-től 75-80 százalékban a Bajor Szabadállam Tudományügyi, Kutatási és Művészeti Minisztériuma (Bayerisches Staatsministerium für Wissenschaft, Forschung und Kunst), 20-25 százalékban pedig a Magyar Köztársaság Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma (NKÖM) fedezi. A budapesti támogatás jogalapja a magyar államháztartásról szóló 1992. XXXVIII. törvény 22. cikkelye, a müncheni a Bajor Közigazgatási Eljárási Törvény (Bayerisches Verwaltungsverfahrensgesetz) 36. cikkelye. Az MMI hosszú távú fenntartásában mindkét finanszírozó fél nemzetközi kötelezettséget vállalt, amely jelenleg a Magyar Köztársaság és a Bajor Szabadállam 2001. november 3-án Münchenben aláírt, a *Baráti együttműködés és aktív partnerség további kiépítéséről* szóló nyilatkozata II. 4. fejezete 3. bekezdésében, és a Magyar–Bajor Vegyes Bizottság 10. ülésén, 2001. május 9–10-én Nürnbergben elfogadott *Közös Jegyzőkönyvének* egyik bekezdésében, illetve az ehhez csatolt munkaterv 50. pontjában tükröződik. A Magyarországról juttatott pénzeszközök felhasználási módozatait a NKÖM és az MMI együttesen 2000. február 21-én egy évre kötött, 2001 januárjában meghosszabbított, majd 2002. július 18-án véglegesített *Megállapodása* részletezi. Ez az európai viszonylatban párját ritkító együttműködési szerkezet *formailag* azt jelenti, hogy az MMI a külföldi magyar állami intézetekre vonatkozó gazdálkodási és szakmai előírások szerint jár el, ezt azonban – ellentétben például a berlini vagy a stuttgarti magyar intézettel – nem a Magyar Köztársaság kulturális külképviselőiként, tehát nem Magyarországról diplomáciai vagy köztisztviselői szolgálatra kiküldött személyzettel teszi. A munkáltatói jogokat nem a NKÖM, hanem az intézet egyesülete gyakorolja, az intézet munkáját pedig nyolc tagú kuratóriuma felügyeli, amelynek négy tagját a NKÖM minisztere, további négy tagját a bajor tudományügyi miniszter nevezi ki. Ekképp a magyar állami és a német civil szféra találkozik egyazon kulturális-tudományos vállalkozásban.

2) A vegyes finanszírozás *tartalmi* következménye, hogy az MMI mindkét támogató fél elvárásaihoz igazodik: tudományos munkaterveivel elsősorban a bajoréhoz, kulturális-művészeti rendezvényeivel lényegében a magyaréhoz. E kettős szakmai célkitűzést az MMI 1999. május 16-i *Konszolidációs Programjával* terjesztette a bajor minisztérium által német–osztrák–magyar részvétellel létrehozott Értékelő Bizottság (Evaluierungskommission) elé, amelynek ugyanazon év augusztusában kelt, maradéktalanul kedvező megállapításokat tartalmazó zárójelentését mindkét minisztérium vezetése jóváhagyta. E véle-

ményszonosság alapján fogalmazódtak meg az intézet közös bajor–magyar intézetté való átalakításának említett alapidokumentumai. Az MMI – a <http://www.ungarisches-institut.de> honlapról megismerhető és nyomon követhető – tevékenysége pedig a 2000. év legelejétől megújított szakmai hivatásának mindkét pilléréen nyugszik.

II. A háttér

Az MMI beillesztése a magyar–német államközi kapcsolatok rendszerébe olyan jövőkép felvázolását indokolta, amely értékesíti a szakma közelmúltbeli, mind magyar, mind bajor oldalon tapasztalható korszerűsödési kísérleteinek a tanulságait. Így az 1999-es értékelő átvilágításához előterjesztett fejlesztési programja egyrészt a magyar kulturális külpolitika és a magyarságtudomány viszonyát, másrészt a német-, illetve bajorországi Kelet-Közép- és Délkelet-Európa-kutatás hungarológiai érdekeltiségének a feltételeit elemezte, a következő főbb szempontokat kínálva:

1. Magyar oldalon kívánatos

a) szervezetileg és koncepcionálisan elválasztani a diplomáciai külügyként kezelt kultúráközvetítést a tudományos indítékú és megnyilvánulású hungarológiától,

b) módszertanilag és tartalmilag megnövelni a társadalom- és szellemtudományi szakágak jelentőségét a hungarológia keretében, valamint

c) gyakorlatilag és formailag kiszélesíteni a filológiát magában foglaló, ám azon túl is lépő, tehát a magyar állam és nemzet múltjával és jelenével tág bölcsész szemszögből foglalkozó általános magyarságtudomány nemzetközi viszonyrendszerét, már csak azért is, mivel napjaink Európa-politikai mezőnyében egyik kormány sem mondhat le arról, hogy a kulturális együttműködésben is tanúsítsa határok feletti integrációképességét.

2. Német/bajor oldalon pedig fel kell készülni arra, szólít értelemszerűen az MMI 1999-es fejlesztési tervének végkövetkeztetése a másik irányban, hogy

a) a kelet-közép- és délkelet-európai térségben végbement vagy még várható politikai-jogi változások és – részben ezek nyomán – a szabadabb meg távlatosabb nemzetközi együttműködés tovább gerjeszti a német szövetségi és a bajor tartományi kormány átalakítási hajlamát a felsőoktatásra és az általános tudományügyre vonatkozóan, mégpedig – más következményektől elhelyült eltekintve – oly módon, hogy

b) Münchenben, a Kelet-Közép- és Délkelet-Európa-kutatás egyik németországi központjában több egyetemi és egyetemen kívüli, szövetségi és/vagy bajor forrásból támogatott intézmény a maga alkotásának és céljainak újragondolására kényszerül, szembesülve azon bajor kormányzati elvárással, hogy

c) a bölcsészettudományi egyetemen különböző karokon, a felsőoktatáson kívül pedig külön-külön működő intézetek tevékenységük minél szorosabb egybehangolására vagy akár szervezeteik egyesítésére törekedjenek, annak érdekében, hogy együttesen erőteljesebb hatást fejtsenek ki, eközben olyan – hosszabb távon az államkincstár számára talán aprópénzre váltható – önkarcusítást végrehajtva, amely koncepcionálisan is új utakra tereli őket, amennyiben

d) az öncélúnak mondott tudományműveléshez a – politikai és gazdasági tényezők szorgalmazta – szakértői tanácsadás feladatait párosítják, és

e) a maguk külön-külön súlypontjait többoldalú egyeztetések révén megállapítva és egymáshoz igazítva kiküszöbölik a témakörök és kérdésfelvetések azon átfedéseit, amelyek egy „szigetmegoldásokból” álló intézményrendszerben elkerülhetetlenek, de többletköltségeket okozva politikailag egyre nehezebben vállalhatók, még ha a szemléletgazdagságot éltetik is.

III. A távlatok

Az MMI 2000 januárjától 2002 októberéig tartó fejlődésének áttekintése mintavétel a német nyelvterület egyik mértékadó hungarológiai helyszínének modernizációjából. Legfontosabb eredményei nem feltétlenül általános érvényű és korántsem minden tekintetben befejezett fejlődésről tanúskodnak. Folyamatról van szó, amely éppen egyediségével és lezáratlanságával éles és a jövőbe mutató képet nyújt arról, hogy egy műhelyjellegű intézmény eddig miként szembesült – és az elkövetkezőkben hogyan szembesülhet még – szakmai területének fennebb vázolt kétpólusú reformkövetelményeivel. A felsorolt magyar és német/bajor vonzatú láttelepek alapján a következő összefoglaló tétételeket ajánlatos mérlegelni a hungarológia továbbfejlesztésében:

1. Az MMI általában inter- és multidiszciplinárisan tudományos jellegével, különösen pedig történettudományi és politológiai tevékenységével egyrészt régi hiányt segít pótolni a külföldi magyar kulturális intézetek, illetve egyetemi lektorátusok hálózatában. Másrészt a német egyesületi jog szerint szerveződve és helyi munkatársakat alkalmazva a kultúrdiplomáciai megnyilvánulások mellett tudományos alapú és a többi külföldi magyar intézethez viszonyítva olcsóbb személyzeti struktúrával rendelkező magyar képviseleti formát tart fenn.

2. Az MMI-nek mind a tudományos-tanácsadói, mind rendezvényszervezői részlege elsősorban német irányú partnerségeket ápol, következőleg hozzájárul a hungarológia nemzetközi kapcsolatainak a kidomborításához.

3. Az MMI elejétől fogva szerves összeköttetése német tudományos környezetével a magyar kormányzati támogatás beindultával kiegészül egy olyan

külső viszonyrendszerrel, amelyben egyrészt a magyar állam külföldi intézeteihez – Münchenben főkonzulátusához –, másrészt a bajorországi német művelődési egyesületekhez kapcsolódik. Így a hungarológia nemzetközi szerepkörében hangsúlyosan jeleníti meg a magyar–német viszonylatot, egyfajta hídként összekötve a magyar diplomáciai és a német kulturális közeget. Az elmúlt két és fél év kooperációs sikerei arra bátorítják, hogy a jövőben is együtt dolgozzon a partnerek mindegyikével, ugyanakkor azonban továbbra is számoljon azzal, hogy a különböző címzettségű együttműködések különböző célt is szolgálhatnak. Ugyanis a magyar állami kultúrintézetekkel és diplomáciai külképviseletekkel elsősorban a szervezési egyeztetések hasznosak, mivel ezek elősegítik a pénzügyi források hatékonyabb felhasználását és az egyes programtervek tartalmi összehangolását – például az utaztatási költségek megosztásával vagy vándorkiállítások és ezek katalógusainak több helyszínen való bemutatásával, illetve évfordulós vagy átmenetileg több országban népszerűnek ígérkező műsorok esetén. A német irányú együttműködések viszont az MMI-nek koncepcionálisan, vagyis maga a programszervezési alapcél: a magyar kultúra idegen környezetben való bemutatása végett fontosak. Egyúttal terjesztik az intézetben művelt magyarságtudomány hírét a szélesebb nyilvánosságban.

4. Azáltal, hogy kínálatai a szakmai közönségen túl a bajorországi szellemi élet különböző célcsoportjait is eléri, az MMI megerősíti legitimációs alapjait a németországi Kelet-Közép- és Délkelet-Európa-kutatás még zajló átalakulási folyamataiban. Újra meg újra más-más irányban kilépve a szakma szűkebb berkeiből, ám eközben be- és megtartva a szakma szabályait, növeli támogatottsági esélyeit azon állami, magánvállalkozói vagy alapítványi finanszírozók körében, amelyek egy ilyen intézettől elvárják a szakmailag megalapozott tanácsadást időszerű, de gyakran csak időleges, tehát rugalmas ráhangolódást igénylő politikai, jogi vagy gazdasági kérdésekben is.

5. Az MMI az egyedi profil kialakítására vonatkozó általános tudomány-politikai szempont értelmében olyan integráció- és dezintegrációkutatási tárgyat választott tartalmi súlypontul, amellyel lehetőségeihez mérten korábban is foglalkozott. 2000-től több évre tervezett, *Magyarország Kelet-, Kelet-Közép- és Délkelet-Európa kapcsolattörténeteiben a kezdetektől napjainkig* című témakörében több elemzői, tanácsadói és dokumentációs munkatervet működtet, miközben művészeti és tudományos rendezvényeinek zömét ugyanezen témakörbe helyezi.

6. Az MMI német partneri dimenziójában a jövőben vélhetően tovább növekszik a tudományos közeg vonzereje, mégpedig három irányból:

a) Az egyik pálya a Münchenben székelő egyetemen kívüli kelet-közép- és délkelet-európai intézetekkel (Collegium Carolinum, Institut für Ostrecht,

Osteuropa-Institut, Südost-Institut) együtt egy autonóm intézetekből álló kutatóközpontba vagy „kutatószövetség”-be vezethet. Ez a távlat 2001 tavaszától a bajor tudományügyi miniszter megbízásából az intézeti és minisztériumi felelős képviselőkből összeállított „szerkezetvizsgáló” munkabizottságok napi-rendjén szerepel, az MMI pedig a véleményezésre felkértek és az intézményes szövetkezés esélyes résztvevőinek egyike.

b) A másik pálya az MMI kuratóriumának 2001. januári ülésén kezdett körvonalazódni, amikor a kurátorokat vendégül látó Bajor Tudományos Akadémia elnöke szóba hozta az intézet bajor akadémiai betagolásának a lehetőségét, amelynek megvitatása folyik még.

c) A harmadik pálya a müncheni bölcsészettudományi egyetem Történeti Szemináriumához közelít, amelynek Kelet- és Délkelet-Európai Történeti Részlegével az MMI vezetősége és munkatársainak egy része az 1960-as évek végétől személyi alapon összefonódik; e kapcsolat napjainkban az intézet kapcsolattörténeti profilú hungarológiai témáinak az oktatásában nyilvánul meg az egyetemi részlegen, amely így külön magyar súlyponttal bír.

IV. Összefoglalás helyett

Az MMI beszédes ellenpéldáját nyújtja annak a hungarológiának, amelynek külföldi ágát a magyarországi tudománypolitika az 1980-as évektől lényegében csak filológiai és – a finnugrisztika keretében – felsőoktatási ügyként kezeli. Mai helyzetéből és távlataiból kiviláglik, hogy az MMI helyesen értelmezte a németországi tudományosság belső folyamatait akkor, amikor a magyarságtudomány jövőjét ebben a befogadó országban – a budapesti stratégiával szemben – attól tette függővé, hogy a szakma képes-e egyetemen belül, *de kívül is* szélesíteni koncepcionális és szervezeti alapjait.

A németországi magyar tematikájú felsőoktatás az 1970-es évektől jelentős mértékű társadalomtudományi tanszékeken. Eközben a finnugrisztikában eltolódtak a hangsúlyok a fennisztika, illetve az uralisztika felé. Így a magyarországi tudománypolitika külföldön éppen arra a területre fordította fő figyelmét, amelyen megkezdődött és máig részben már be is tetőzött a hungarológia minőségi és mennyiségi hanyatlása. Ez a tartalmilag súlyos magyar térvessztés a németországi felsőoktatásban összefügg a „kis” nyelveknek az egyetemi tanszakok fontossági sorrendjében való folyamatos visszaesésével. Ez az eljelentéktelenedés a jelek szerint a közeljövőben tudománypolitikai beavatkozásra tovább tarthat. A hungarológia tekintetében aligha ellensúlyozható másképp, mint egy olyan koncepcionális átértelmezéssel, amely a magyar témákat kiemeli filológiai alárendeltségükből és egy társadalom- vagy kultúrtudományi karon általános *országtan*ná alakítja, a nyelvi vonzatok

méltányos figyelembevételével, adott esetben munkamegosztásban a finn-ugrisztikával. Az MMI részvétele az egyetemi történelemoktatásban ezt a távlati célt követi.

Más kérdés, hogy milyen esélyeket nyújt manapság a bajor tudománypolitika egy egyetemi *magyar országtan* nemcsak tartalmi, hanem szervezeti megalkotására Münchenben. És hogy elképzelhető-e, hogy a magyar kormányzat oktatási tárcája támogasson egy ilyen vállalkozást? Az illetékes szintű eszmecsere e két kérdés körül még nem kezdődött meg. Ezért a fentiek egyelőre arra engednek következtetni, hogy az MMI-nek a müncheni szervezeti kapcsolódások távlatában az újonnan tervezett egyetemen kívüli kutatóközpont felé kell tájékozódnia, amelyben ő maga a tág hungarológiáért felelős, és amelyből ugyanazon koncepció jegyében folytathatja közreműködését a felsőoktatásban. Mindenesetre alapvető igénye kettős: vagyis tudományos és kulturális alkatából eredően az marad, hogy

1. felébressze a tudományos keresletet *kulturális programjainak* piacán, és
2. *tudományos projektjeivel* növelje a magyar témák súlyát a bajor kulturális életben.

Amennyiben az MMI nem pusztán magával az eszmei megbízással, hanem a megfelelő mértékű ellátmánnyal is számolhat, akkor a bajorországi Kelet-Közép- és Délkelet-Európa-kutatás szerkezetreformjainak hullámhosszán jó esélyt lát arra, hogy egyrészt biztosítsa a magyar témák folyamatos jelenlétét és változatosságát a német tudományosságban, másrészt – emezentúl is lépve – kiterjessze hatásukat a kulturális környezetre. Így a magyar-bajor tudományos-kulturális együttműködésben eleget tehet mindkét fél – valamint önmaga – elvárásainak.

[2002]

A HUNGAROLÓGIA MINT INTERDISZCIPLINÁRIS ÉS REGIONÁLIS TUDOMÁNY

Korszerűsítésének kutatás- és oktatásügyi szempontjai
a német nyelvű Kelet-, Kelet-Közép-
és Délkelet-Európa-tanulmányok keretében

A regionális tudományokat saját elnevezésük félreértelmezése kísérti. Egykönnyen csak bizonyos régiókra irányítják figyelmüket. Beszűkülésükkel a kutatás és az oktatás provinciálissá silányodik. A hungarológia kezdeteitől fogva arra kényszerül, hogy ellenálljon ennek a káros csábításnak. Művelőinek ugyanakkor megfelelő arányérzékkel számolniuk kell azzal, hogy saját szakmai látókörük kitágítása nem szavatolja szükségképpen a magyar témának egy szélesebb tudományosságba való befogadását.

Ez a hosszú évek során felgyülemlett tapasztalat húzódott meg az Ungarisches Institut München / Münchener Magyar Intézet (MMI) 2004. május 5-én *Hungaricum in Bayern. Entwürfe einer interdisziplinären und überregionalen Forschungs- und Lehrkonzeption für Ungarn-Studien* (*Hungarikum Bajorországban. Vázlatok az interdiszciplináris és régiókat átfogó kutatás és oktatás magyarságtudományi koncepciójához*) címmel rendezett kollokviumának eszmei hátterében. Az alábbiakban a magyar tudományosság nemzetközi kapcsolataira aggódva figyelők elé tárjuk a müncheni tanácskozás bevezető előadását, amely részszempontok felsorakoztatásával egy ezek fölé emelkedő kérdést fürkészt: azt, hogy a magyarságtudomány a német nyelvterületen, illetve Bajorországban külön lépjen-e tovább – avagy igyekezzék szövetkezni a Kelet-, Kelet-Közép- és Délkelet-Európa-tanulmányok további diszciplináival? A sokféle-ség elve mindkét esetben gyogyír lehet a provincializmusra.

I. Koncepcionális önmeghatározás

A hungarológia elmélete először a 20. század első negyedében, a berlini Friedrich-Wilhelm-Universität Magyar Intézetének mérvadó közreműködésével érlelődött meg. Graduális és posztgraduális művelődési programként szakterületeken és térségeken átnyúló, egyetemen és azon kívül egyaránt tevékenykedő magyarságtudományt vázolt fel, amely öntudatos külföldi jelenlétre

törekedve alapvetően összefonódik más nemzeti tudományok témáival.¹ A tudományköziség, a régióköziség és a nemzetköziség meghatározó tulajdonságaival útjára indított koncepció a világháború után háttérbe szorult, majd részlegesen átalakult. Megcsappant vonzereje Németországban évtizedeken át csak helyenként és időnként nyilvánult meg olyan tudománytörténeti indíttatású tervezgetésekben, amelyek eredeti szakmai célkitűzéseinek korszerűsített alakban történő felelevenítését latolgatták.² Eközben egykori megalapozásának a helyszínétől keletre egy hangsúlyosan Magyarország-, illetve magyarságközpontú, a nyelv-, irodalom- és néprajztudományt, valamint a magyar kultúra más nemzetiségűek felé való terjesztését kidomborító, a magyarországi rendszerváltozást követően pedig a nemzetpolitikai gyakorlatiasság kívánalmát is befogadó változata kezdett kialakulni. Ez ma főleg magyarországi és magyar kisebbségi szakkörökben figyelhető meg.³

Ha következésképpen helyes megkülönböztetni egy inkább nyugati és egy inkább magyarországi, illetve magyar hungarológiai felfogástípust,⁴ akkor az MMI a nyugatit képviseli, de nem azért, mert Bajorország fővárosában székel, hanem mivel 1962. évi megalakulása óta egy széles feladatrendszer hagyományvonalán működik. Eszmei vezérelve, hogy a magyar államra és nemzetre egyrészt mindig közelebbi vagy távolabbi szomszédjai felől is, másrészt sosem csak egyetlen értékelési nézőpontból tekintsen. Vezetői és munkatársai – legyenek magyarok vagy más nemzetiségűek – tudatában voltak és

¹ A kérdéskör szakavatott ismerője UJVÁRY Gábor, *Tudós kolostor, csöndes kerttel. A berlini Collegium Hungaricum története, 1924–1944*, Levéltári Szemle 1998/2., 3–28; Uő., *Baráti háromszög (Carl Heinrich Becker, Klebelsberg Kuno, Gragger Róbert és a hungarológia megszületése)*, Hungarológia 2000/3., 99–120; Uő., *A magyar tudomány otthona Berlinben. A berlini egyetem Magyar Intézete és könyvtára 1916–1945 = Fata libelli. A nyolcvanéves Borsa Gedeon köszöntésére írták barátai és tanítványai*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, OSZK, Budapest 2003, 363–377. [Mindhárom tanulmányt beledolgozta könyvének egyik fejezetébe: Uő., *A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban”*, Ráció, Budapest, 2010, 227–313.]

² Holger FISCHER, *Stand und Aufgaben einer interdisziplinären Landeskunde Ungarns im Rahmen der Finnougristik*, Hungarian Studies I, (1985), 234–255; Karl NEHRING, *Hungarológia Németországban = Hungarológiai oktatás régen és ma*, szerk. M. RÖSA Judit, Tankönyvkiadó, Budapest 1983, 87–91; Zsolt K. LÉNGYEL, *Hungarologie und Ungarn-Bild in Deutschland. Politische, methodische und organisatorische Probleme nach 1990 = Das Ungarnbild in Deutschland und das Deutschlandbild in Ungarn. Materialien des wissenschaftlichen Symposiums am 26. und 27. Mai 1995 in Hamburg*, szerk. Holger FISCHER, Südosteuropa-Gesellschaft, München, 1996, 75–95. Vö. KÖRNYA László, *A hungarológia oktatásának lehetőségei a berlini Humboldt Egyetemen folyó fordító- és tolmácsolás keretében = Hungarológiai oktatás régen és ma*, 97–101.

³ *Hungarológiai oktatás régen és ma*; GÖRÖMBEI András, *A magyarságtudomány útkeresései = Uő., hidalom és nemzeti önismeret*, Nap, Budapest, 2003, 24–44; Holger FISCHER, *Hungarologie – Entwicklungen, Probleme, Perspektiven = Hatalom és kultúra. Plenáris előadások & Kerekasztal vitaindító, V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.)*, szerk. Tuomo LAIDELMA – JANKOVICS József – NYERGES Judit – PETERI LAHONEN, kiadó nélkül, Jyväskylä, 2002, 61–83.

⁴ Holger FISCHER, *Entwicklungen und Probleme der Hungarologie in Deutschland*, Ungarn-Jahrbuch 26. (2002–2003), 239–252, főként: 240.

vannak a külső szemszög és a módszertani sokszínűség hasznának.⁵ Ám ha a Magyarország- és magyarság-tanulmányok túl kívánnak lépni a Kárpát-medencét és a környező térségeket átszelő területi választóvonalakon éppúgy, mint egyes tudományágak korlátaín, akkor forrásaik révén természetszerűen a belső szemlélés módozatait is ki kell fejleszteniük a magyar nemzeti emlékezetből. Ebből a koncepcionális önmeghatározásból következik, hogy a kutatási és felsőoktatási terveknek különböző kiindulópontokból, többféle módszerrel és egymást váltogató célterületeken kell megvalósulniuk. A hungarológia ezen igényekkel egy háromszorosan kitágított látóhatárral rendelkezik, amely nélkül nem léphet az interdiszciplináris és – a szó más nemzeti viszonyításokat is jelző értelmében – a regionális tudományok sorába.

II. Két tudományszervezési cél

Az MMI azért kötelezte el magát már legelső fejlődési szakaszában az interdiszciplináris és regionális magyarságtudománynak, mert az egyetemi és egyetemen kívüli tudományosság Magyarországtól nyugatra a II. világháború után olyan területi meghatározottságú szakterületeket részesített előnyben, amelyek természetüknél fogva csak igen szűk látószögben értékelték, mi több, gyakorta képtelenek voltak feldolgozni a nem szláv népek Európa keleti részein áthagyományozódott gazdag történeti anyagát.⁶ Ez a látóhatár az évek során mit sem veszített érvényességéből. A Kelet-Európával foglalkozó németországi történészek szövetségének legfrissebb statisztikai felmérései a németországi egyetemek szláv, illetve szlavisztikai témasúlypontjairól tanúskodnak.⁷ A történeti nagytérrel foglalkozó kutatóintézetekben ugyan gyakrabban, de korántsem folyamatosan fordulnak elő magyar témák, mégpedig főként historiográfiai, valamint gazdaság- és politikatörténeti, kevésbé filológiai kérdések kapcsán.⁸ Ezért – az első szervezési cél értelmében – a tágran értel-

⁵ Zsolt K. LENGVEL, *Von der Porta Speciosa zur Wölfin von Klausenburg. Eine thematische Geschichte des Ungarischen Instituts München 1962–2002*, Ungarn-Jahrbuch 26. (2002–2003), 301–340.

⁶ BOGYAY Tamás, *A magyar tudomány és kultúra mihelyre külföldön*, Magyarok [Köln] 1965/2., 1; Georg STADTMÜLLER, *Geleitwort*, Ungarn-Jahrbuch 1. (1969), 7–10. A szláv, illetve szlavisztikai elemek meghatározó szerepéhez a német Kelet-, Kelet-Közép- és Délkelet-Európa-kutatás történetében: Edgar HOSCH, *Stand und Probleme der historischen Osteuropaforschung in München = Münchener Forschungen zur Geschichte Ost- und Südosteuropas. Werkstattberichte*, szerk. Hermann BEYER-THOMA – Olivia GRIESE – Zsolt K. LENGVEL, Ars Una, Neuried, 2002, 11–38.

⁷ *Verband der Osteuropahistorikerinnen und -historiker. Protokoll der Mitgliederversammlung*, Göttingen, 26. Februar 2004, gépirat, magántulajdon.

⁸ FISCHER, *Entwicklungen und Probleme...*, 246–247, 250, Magyarország helyét a németországi történet-tudományban kijelölő legújabb tanulmánygyűjtemény: *Das Ungarnbild der deutschen Historiographie*, szerk. Márta FAJA, Steiner, Stuttgart, 2004. A német Délkelet-Európa-kutatás távlatában vö. Holm SUNDHOLMEN, *Was ist Südosteuropa und warum beschäftigen wir uns (nicht) damit?*, Südosteuropa-Mitteilungen 2002/5–6., 93–105, különösen: 99–100.

mezett hungarológia a Kelet-, Kelet-Közép- és Délkelet-Európa-tanulmányok részeként hiányt pótolhatna a németországi felsőoktatás és kutatás programkínálatában.

A betagozódás további indokát a szóban forgó szűkebb munkaterület belső szerkezete szolgáltatja. A magyarországi hungarológia koncepcionális fejlődését a filológiai elképzelések fennebb jelzett erőteljes felívelése ellenére két rendezőelv befolyásolta az elmúlt harminc esztendőben. Az egyiknek a gyökerei a hatvanas évek végéig nyúlnak vissza, amikor a II. világháború előtti elméleti tételek és gyakorlati eredmények felhasználásával több tudományágra kiterjedő magyarságtudomány kezdett újból körvonalazódni – ezúttal Budapesten. Jó másfél évtizednek kellett eltelnie ahhoz, hogy a pártállami tudománypolitika ezt a kísérletet intézményesülni engedje. 1985-ben az Országos Széchényi Könyvtár kötelekében megalakult a Magyarságkutató Csoport (később Intézet), amely a nevét adó tevékenységet elsősorban nemzetiség- és kisebbségkutatási programokban valósította meg.⁹ Néhány évvel később megerősödni látszott a „magyarságtudomány” vagy „magyarságkutatás” azon típusa, amely a történet-, nyelv- és irodalomtudományi, valamint a művészet-történeti és a néprajzi munkálatok szerves és folyamatos összehangolásában véli megtalálni önmaga mélyebb módszertani értelmét. Az 1990-es évek elejétől az időközben megszűnt Magyarságkutató Intézet helyett a budapesti Teleki László Alapítvány lépett átmenetileg e kezdeményezés élére, filológusok mellett hangadó szerephez juttatva a társadalomtudományok különböző ágazataiban – és nem csak az egyetemi oktatás szintjén – otthonos szakembereket.¹⁰

A második fejlődésvonalon a magyar tudománypolitika ösztönzésére az 1970-es évek második felében filológiai, részben néprajzi arculatúvá, és elsődlegesen felsőoktatási rendeltetésűvé alakult a hungarológia. Az 1977-ben megalapított Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság¹¹ (2001-től Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság), valamint 1988-tól a Nemzetközi Hungarológiai Központ, amely – a külföldi magyar nyelvi lektorátusok budapesti háttér-intézményeként – 2002 januárjában beolvadt a Balassi Bálint Intézetbe (BBI),¹²

⁹ FÜR Lajos, *Kisebbség és tudomány*, Magvető, Budapest, 1989, 44–115.

¹⁰ *A magyarságtudomány kézikönyve*, szerk. KÖSA László, Akadémiai, Budapest, 1991 (német és angol nyelvű kiadása: *Die Ungarn. Ihre Geschichte und Kultur*, szerk. László Kösa, Akadémiai, Budapest, 1994; *A Companion to Hungarian Studies*, szerk. László Kösa, Akadémiai, Budapest, 1999). Vö. *Magyar tükör. Segédkönyv a hungarológia oktatásához*, szerk. GERÉBEN Ferenc, Teleki László Alapítvány, Budapest 1995; *Magyarságkutatás 1995–96*, szerk. DIÓSZEGI László, Teleki László Alapítvány, Budapest, 1996.

¹¹ NYERGES Judit, *A Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság*, *Hungarológia* 2000/1–2., 101–109.

¹² TÁRDOZTA György, *A Nemzetközi Hungarológiai Központ*, *Hungarológia* 1999/1–2., 13–23; UJVÁRY Gábor, *Beköszöntő = A Balassi Bálint Intézet évkönyve 2003. Hungarológia a XXI. században*, főszerk. UJVÁRY Gábor, BBI, Budapest, 2003, 7–8.

nyelv- és irodalomtudományi beállítottságukkal nem a többi szellem- és társadalomtudományra kiterjeszkedő munkamegosztásos hungarológia jegyében kezdték meg és folytatták tevékenységüket éveken át. Vezetőik és szakmai környezetük szöszölői ugyan nyitottnak mutatkoztak a „komplex” eljárási mód iránt,¹³ elvi érvelésük azonban nem szült a tudományos munka hétköznapijaiban hasznosított tanulságokat. Így olyan tudományművelési és -szervezési gyakorlat honosult meg, amelynek hívei közül sokan ma is pusztán – vagy lényegében – a magyar mint idegen nyelv oktatását és ennek alárendelten a nyelvközpontú kulturális ismeretterjesztést értik a „hungarológia” megnevezéssel jelölt feladatokon.¹⁴ E filológiai irányzaton belül a közelmúltban óvatos önvizsgálat indult be a szélesebb koncepcionális képlet mérlegelésére,¹⁵ amelyet a BBI, fennállásának első két esztendejében, a tág hungarológiai koncepció alkalmazását sürgető nyilvános eszmecserékkel és igényes közlési fórumok megteremtésével iparkodott ösztönözni.¹⁶ Feltűnő, hogy e látóhatártágító kísérletek során eddig nem került sor komolyabbnak nevezhető párbeszédre a magyarországi társadalomtudományok és az egyetemen kívüli kutatás személyiségeivel.¹⁷

A filológiai egyoldalúságot meghaladni vagy legalább merevségén enyhíteni – ez ajánlkozik tehát második szervezési célnak azon a tudományos pályán, amelynek reformra való érettségét jelen szöveg a központi német

¹³ KLÁNICZAY Tibor, *A magyar filológia helyzete külföldön* [1974] = *A hungarológia fogalma*, vál. CHAY Béla, Nemzetközi Hungarológiai Központ, Budapest, 1990, 128–147; SZÉP György, *A magyar tanulmányok tartalmáról és szerkezetéről a Magyarországon kívüli felsőoktatásban* = *Hungarológiai oktatás régen és ma*, 201–208; KÖPECZI Béla, *A hungarológia helyzete és lehetőségei*, Magyar Nemzet 1992. szeptember 25. (újraközzölve: *Hungarológia* 2000/1–2., 9–12); KISSNE PAPP Margit, *Attekintés a hungarológia jelenlegi helyzetéről és a fontosabb további feladatokról*, *Hungarológia* 2000/1–2., 25–41. Vö. GÖRÖMBEL, I. m., 31–42.

¹⁴ SZONYI György Endre, *A magyar kultúra tanításának módszertani kérdéseiről*, *Hungarológia* 1999/1–2., 99–107; CHAY Béla – NÁDOR Orsolya, *A magyar mint idegen nyelv*, *Hungarológia*, Tankönyv és szöveggyűjtemény, Janus–Osiris, Budapest, 1998; SZÜCS Tibor, *Magyar–német kontrasztív nyelvészet a hungarológiában. A magyar mint idegen nyelv és kultúra közvetítésében*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1999; *A magyar nyelv idegenben*, Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.), szerk. KERESZTES László – MATYÁS Sándor, Debrecen–Jyväskylä, 2002; *A magyar mint idegen nyelv és a hungarológia oktatása az Európai Unió csatlakozás jegyében (Konferencia a Balassi Bálint Intézetben, 2003. március 13–14.)*, szerk. KERÉKES Dóra, BBI, Budapest, 2003.

¹⁵ KISSNE PAPP, I. m., 32; SZONYI György Endre, *Komplex hungarológiai oktatásmodell a Szegedi Tudományegyetemen* = *A Balassi Bálint Intézet évkönyve 2003*, 177–181, különösen: 180; SZÜCS Tibor, *A hungarológus szakképzés* = *A Balassi Bálint Intézet évkönyve 2003*, 182–191, különösen: 182. Vö. JANKOVICS József – MONOK István, *A hungarológiáról és magyarországi intézményeiről*, *Hungarológia* 2000/1–2., 43–52; FIZKEKAS Tibor, *Hungarológia a fordulóponton*, *Hungarológia* 2000/1–2., 53–65.

¹⁶ UJVARY, *Beköszöntő*; Uő., *Köszöntő*, Lymbus – Magyarságtudományi forrásközlemények 2003, 7–8. Vö. KERÉKES Dóra, *Hungarológia és történelemoktatás* = *A magyar mint idegen nyelv és a hungarológia oktatása*, 139–145.

¹⁷ Vö. *Hungarológia az eszredfordulón*, A Nemzetközi Hungarológiai Központ konferenciája, Budapest, 2000, augusztus 22–23. Válogatott anyagai: *Hungarológia* 2, (2000), 1–2.

nyelvterület viszonylatában néhány külső és belső feltétel alapján vázolja, a felsőoktatás és az egyetemen kívüli kutatás egymásrataltságából kiindulva. A fentiek értelmében a németül művelt *hungarológia* vagy – azonos jelentésű fogalommal élve – *magyarságtudomány* a maga modernizációjának külső vetületeiben a Kelet-, Kelet-Közép- és Délkelet-Európára vonatkozó tudományos tanulmányok befogadóképességétől függhet. Belső működési szabályait illetően pedig kézenfekvő, hogy megújulását előmozdítandó – elsősorban a magyar nyelvi örökségből adódóan¹⁸ – a bizonyos mértékig azonos tárgyi kötöttségű, magyar nyelvi lektorátusokat is működtető németországi finnugrisztika/uralisztika felé tájékozódhat. Ebben a még formális partnerségre bátorítandó szakmai közegben azonban a hungarológia többnyire a filológiai-lag szűkített alakjában van jelen, ha egyáltalán arra érdemesül, hogy külön munkakört alkosson.¹⁹ Mindenesetre az itt leírtakból kiviláglik, hogy a kettős tudományszervezési feladat végsősoron a hungarológia külgyeit bolygatja, és ezért méltó kihívást jelentene egy Bajorországban létesítendő Hungaricum számára is.

III. Kapcsolattörténeti arcél

Egy müncheni központú Hungaricum többoldalú megállapodások révén időszakonként más bajorországi helyszíneken is tevékenykedne, és kutató-oktató intézményként kettős modernizációs követelménynek tenne eleget. Szemléletileg, módszertanilag és tematikailag sokrétű koncepciójával egyfelől magát a hungarológiát terelné a korszerűsítő önalakítás útjára. Másfelől betársulna a német Kelet-, Kelet-Közép- és Délkelet-Európa-tanulmányok multidiszciplináris és még szélesebb értelemben vett regionális jellegének alakításába.

Az *önalakítás* és a *társalakítás* opcióin nyugvó fenti kezdeményezés elsőként Münchenben mutatkozott be a szakmai nyilvánosság előtt Magyarország Európai Unióhoz való csatlakozásának az alkalmából. A MMI előljáróban említett kollokviuma nem pénzügyi vagy egyetem- és tudománypolitikai vonzatokat, hanem tudományos alapelveket fejtegetett.²⁰ Ezért az intézetigazgató eszmecsere-indítónak szánt, jelen közlés céljából magyarul újraírt

¹⁸ *Nyelvrokonaink*, szerk. NÁNOVSZÉY György, Teleki László Alapítvány, Budapest, 2000.

¹⁹ Mint Hamburgban: Holger FISCHER, *Zentrum für Hungarologie = Universität Hamburg, Fachbereich Sprach-, Literatur- und Medienwissenschaft, Arbeitsstellen und Zentren, Arbeitsberichte 2000 bis 2003*, Hamburg, 2003, 116–125; *Studienplan für das Fach Finnougriktik/Uralistik, Universität Hamburg, Fachbereich Sprach-, Literatur- und Medienwissenschaft*, Beschlossen vom Fachbereichsrat Sprach-, Literatur- und Medienwissenschaft am 12. 02. 1997, mit den Änderungen vom 08. 01. 2003 [Hamburg, 2003]. Vö. FISCHER, *Entwicklungen und Probleme...*

²⁰ Részletes tájékoztató másoráról: www.ungarisches-institut.de/programme/2004/buk-e2004-5.htm.

és kibővített szövege²¹ tartalmi szempontokból foglalkozik a hungarológiával szemben támasztandó két legfontosabb követelmény: a tudományközi feladatmegosztás és a régióhatárokon átlépő vizsgálódás esélyeivel.

Mi köthet össze különböző tudományágakat és különféle területeket? A legszilárdabb kapocs az alaposan átgondolt, világosan megfogalmazott és források alapján lehetőleg újszerűen feldolgozható kérdés, amely az MMI számára saját koncepcionális önmeghatározásából fakad. A magyar részvételű, határon belüli és túli integrációk vagy dezintegrációk okairól, szerkezeteiről és folyamatairól van szó, más szavakkal: a Magyarország keretében és körül lezajlott kapcsolattörténetekről az állami kezdetektől a nemzetállamok korszakáig. A legfontosabb tárgyak közé sorolandók a politikai, gazdasági és szociális rendszerek, az irodalmak, nyelvek, vallások, valamint egyéb olyan tényezők, amelyek együttesen vagy külön-külön, többé vagy kevésbé mélyen hatnak a társadalmi csoportok, illetve nemzeti kisebbségek és többségek viszonyára. Az elemzések legfőképpen a német–magyar, osztrák–magyar, román–magyar és szláv–magyar kapcsolatokra irányulnak állami, valamint állam feletti és alatti szinten.²²

A magyar vonatkozású kapcsolattörténet számos olyan témát rejt magában, amelyekben bebizonyosodik a több tudományág együttműködési keretében elhelyezkedő és földrajzi viszonylatokban tág hungarológia haszna. A következőkben hatot emelünk ki a lehetséges példák közül.

1) *Árpád-kori településtörténet*. Ha az a feladatunk, hogy tisztázzuk a benépesedési folyamatokat a középkori magyar királyság megalakulásától az első magyarországi dinasztia kihalásáig, úgy elengedhetetlen a történeti, régészeti és nyelvészeti források közös értékelése. Fontos elemzési szempontokat tartogat például a gyeptürendszér keleti kiterjeszkedésének problémája, valamint az a kérdés, hogy mikortól beszélhetünk kővárakról a kelet-erdélyi határvédő övezetben.²³ Ebből a kérdéssorból továbblépve érdeklődésre tart számot a szomszédos Moldva és Havasalföld demográfiai és szociális struktúrája a két román vajdaság megalakulása előtt. Majd a 10–14. század között régiókon és a Kárpátokon átívelő migrációk egyik alfejezetéhez érünk, amely a moldvai csángók eredetét is érinti. Az így mindegyre duzzadó témában az imént emlí-

²¹ A német nyelvű előadásváltozat: Uo.

²² Zsolt K. LENGVÉL, *Hungarologie im Ungarischen Institut München. Grundlagen, Ursachen und Ziele der Neuprofilierung um die Jahrtausendwende = Das Ungarnbild der deutschen Historiographie*, 310–326. főként: 321.

²³ RÁCZ Tibor Ákos, *Háromszék első magyar telepesei és a határvédelem*, Erdélyi Múzeum 2003/1–2., 1–15; BENKŐ Elek, *Kelet-Erdély „kövára” = Castrum bene 1989*, szerk. HORVÁTH László, Mátrai Múzeum, Gyöngyös, 1990, 68–85. Az utóbbi tanulmány régészeti vitájához: FERENCZI István, *Megjegyzések egy véleménynyilvánítással kapcsolatban, amely Kelet-Erdély kora középkori kövárainak kérdéséről taglalja*, Műemlékvédelem 35. (1991), 220–226; BENKŐ Elek, *Szent László-kori kövárak Erdélyben?*, Műemlékvédelem 35. (1991), 227–237.

retteken kívül néprajzi forrásokat is ajánlatos felhasználni,²⁴ bár korántsem biztos, hogy a különböző forráscsoportok vizsgálata maradéktalanul azonos eredményekkel kecsegtet.²⁵ A román medievisztika köréből főleg régészeti eredményeket, illetve álláspontokat érdemes e téren figyelembe venni.²⁶

2) *A román kor és a gótika a nyugat-európai és a bizánci hatások fényében.* A művészettörténet-írás egyik áramlata szerint a stilsztikai megállapítások ellenőrizendők a történeti források tükrében.²⁷ E követelmény élesen körvonalazódik a román kor és a gótika témáiban. Magyarország a két keresztény hatalmi övezetből érkező eszméáramlatokat befogadó és egyéni módon feldolgozó helyszín volt a 11. századi egyházszakadás után, amikor a művészet általában művészetén kívüli célokat is szolgált. Ekképp gyakran olyan alkotásokat eredményezett, amelyek a történeti források hitelességével tájékoztatnak korukról.²⁸ Ezen előfeltételekből a művészetszociológia és a történeti ikonográfia módszereinek együttes alkalmazása kínálkozik azoknak, akik a nyugati latin és a keleti görög hatás fokát, valamint esetleges keveredésük körülményeit és következményeit kívánják felmérni a középkori Magyarország állami és társadalmi fejlődésében.²⁹

²⁴ Béla GUNDA, *Ursprung der Moldau-Ungarn = Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó*, I., szerk. Kálmán BENDA – Thomas von BOGNAV – Horst GLASSEL – Zsolt K. LÉNGYEL, UIM, München, 1987, 267–287 (magyar nyelvű változata: Uő., *A moldvai magyarok eredete*, Magyar Nyelv 1988/I., 12–24).

²⁵ A moldvai magyar települések állítólagosan honfoglaláskori, illetve 10–13. századi eredetét történeti, régészeti és nyelvészeti közelítésben valószínűsítő vagy kétségbe vonó szakirodalom újabb és régebbi terméséből: Géza BAKÓ, *Contribuții cu privire la problema originii ceangailor*, Studii și Articole de Istorie 4. (1962), 37–44; FERENCZI Géza, *A csángók. Egy kérdés újabb megközelítése*, A Hét 1979/18., 11; Uő., *Újabb adatok a moldvai csángók kérdéséhez* [I–III.], Korunk 1990, 250–254, 373–384, 628–638; István FODOR, *Zur Problematik der Ankunft der Ungarn im Karpatenbecken und ihrer fortlaufenden Besiedlung = Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen und anderen Ethnika im 6–10. Jahrhundert*, Symposium, Nové Vozokany, 3–7. Oktober 1984, szerk. Bohuslav CHROPOVSKÝ, Archäologisches Institut der Slowakischen Akademie der Wissenschaften, Nitra, 1984, 97–104; BENKŐ Lóránd, *A csángók eredete és települése a nyelvstudomány szemszögéből*, Magyar Nyelv 85. (1989), 271–287, 386–405; GYÖRFFY György, *Erdély magyar honfoglalása és a csángókérdés = Tűzeshöl. Írások a 90 éves Lükő Gábor tiszteletére*, szerk. POZSGAI Péter, Tátón, Budapest, 1999, 47–49; RACZ, I. m., 15.

²⁶ Részben közvetlenül kapcsolódó témakörökben igen tevékeny Victor SPINEL, *Realități etnice și politice în Moldova meridională în secolele X–XII. Români și Turanici*, Junimea, Iași, 1985; Uő., *Moldavia in the 11th–14th centuries*, Ediura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1986; Uő., *Migrația ungurilor în spațiul carpato-dunărean și contactele lor cu românii în secolele IX–X*, Arheologia Moldovei 12. (1990), 103–148; Uő., *Moldavia in secolele XI–XIV*, Universitas, Chișinău, 1994; Uő., *Marile migrații din estul și sud-estul Europei în secolele IX–XIII*, Institutul European, Iași, 1999.

²⁷ Egy ellenpélda bírálata a következő könyvismertetésben: Thomas von BOGNAV, *Virgil Vătășianu: Arhitectura și sculptura romanică în Panonia medievală*, București 1966, Zeitschrift für Kunstgeschichte 32. (1969), 68–74. Vő. *A magyar művészettörténet-írás programjai. Valogatás két évszázad írásából*, szerk. MAROSI Ernő, Corvina, Budapest, 1999.

²⁸ Thomas von BOGNAV, *Der Eintritt des Ungarntums in die christlich-europäische Kulturgemeinschaft im Lichte der Kunstgeschichte*, Südost-Forschungen 18. (1959), 6–26.

²⁹ Az esztergomi Szent Adalbert székesegyház Porta Speciosa és a jáki apátsági templom példájához: Thomas von BOGNAV, *L'iconographie de la „Porta Speciosa” d'Esztergom et ses sources d'inspiration*,

3) *Nyomda-, könyv- és könyvtártörténet a 15–17. században*. A Szent István-i birodalom és tartományainak későközépkori és koraujkori kulturális állapotait áttekintve szembeötlük, hogy a magyar nyomda-, könyv- és könyvtártörténeti örökség nagyobbik és régebbi része nem a mai Magyarország területén, hanem a Felvidéken és Erdélyben jött létre. Ezt a körülményt gazdagon és beszédesen bizonyítja a Magyar Királyságban 1473-tól 1600-ig megjelent nyomtatványok könyvészete. Az összesen 869 tétel közül 403 erdélyi nyomdák, 189 pedig felvidékiekből származik. Emiatt a két peremvidék éppen-séggel központi jelentőségű kulturális tevékenységek emlékeit nyújtja a magyarságtudománynak, amelynek ugyanebben az összefüggésben a szlovák és a román belső szellemi kibontakozás tényezőivel kell szembesülnie. Az erdélyi tételek közül ugyanis 38 nyomtatvány Brassóban, Gyulafehérváron, Szászsebesen, Szászvárosban és Szebenben cirill betűkkel készült, mégpedig 23 ógyházi szláv, 11 román és 4 vegyes, ógyházi szláv és román nyelven. E művek mondanivalóját tehát nemcsak a hungarológusoknak illik megfajteniük, hanem a román művelődés- és egyháztörténészeknek is.³⁰ A Bártfa, Galgóc, Kassa, Lőcse, Nagyszombat, Trencsén vagy Pozsony műhelyeiből származó, nyelvi vagy tartalmi, illetve mindkét szempontból hungarika jellegű nyomdatermékek pedig a szlovák irodalom- és nyelvtudomány nézőpontjából földrajzi vagy – két szlovák nyelvű mű esetében – nyelvi besorolás alapján slovacikáknak minősülhetnek.³¹ E forrásanyagok kutatása mindkét tájegység esetében kiszélesíti a művelődéstörténet tárgyául választott magyar kulturális örökség területi vonatkoztatási keretét.

Revue des Études Byzantines 8. (1950), 85–129; Uő., *Ják és Bamberg = Művészettörténet – műemlékvédelem. Tanulmányok Fntz Géza nyolcvanadik születésnapjára*, szerk. VALTER Ilona – Fntz Géza, Országos Műemlékvédelmi Hivatal, Budapest, 1993, 11–20; Uő., *Ják és Bizánc = Strigomium Antiquum 2: Kezds és újakezds. A Szent Adalbert székesegyház és Oláh Miklós jubileuma*, szerk. BEKE Margit, Márton Áron, Budapest, 1993, 47–52. Az e bevezetésben általános érdeklődési körben, illetve két különösen kedvelt témájában megszólaltatott szerző, Bogya Tamás (1909–1994), a történeti ikonográfia és művészetszociológia magyar útörőinek a sorában a tág magyarságtudományi koncepció egyik példaképe: Zsolt K. LENGVEL, *Thomas von Bogya Hungarologie im Exil 1945–1994: Reichweite und Wirkungen. Eine Fallstudie über grenzüberschreitende Wissensvermittlung zwischen Deutschland und Ungarn = Wissenschaftsbeziehungen und ihr Beitrag zur Modernisierung. Das deutsch-ungarische Beispiel*, szerk. Holger FISCHER – Mirja JUELICH, Oldenbourg, München, 2005, 483–565.

³⁰ Borsá Gedeon – HERVAY Ferenc – HOLI Béla – KAFFER István – KÉLCSENYI Ákos, *Régi magyarországi nyomtatványok 1473–1600*, Akadémiai, Budapest, 1971. Egy újabb könyvtörténeti kézikönyv a néhány évtizeddel rövidebb, 1529 és 1600 közötti időszakból összesen 387 erdélyi nyomtatvány adatait gyűjti egybe, ezek között 36 cirill betűsét: *Alte siebenbürgische Drucker (16. Jahrhundert)*, szerk. Gedeon Borsá, Böhlau, Köln-Weimar-Wien, 1996. A forráscsoport jelentőségére a magyar és a román művelődéstörténet szempontjából JAKÓ Zsigmond, *Az erdélyi magyar tudományosság fordulópontjai*, Erdélyi Múzeum 2003/3–4., 102–105; Uő., *A Régi Magyarországi Nyomtatványok és Románia retraspektív nemzeti bibliográfiájának problémája = Fata libelli*, 55–64.

³¹ *Régi magyarországi nyomtatványok 1473–1600*; KAFFER István, *A magyar-szlovák szellemi összefüggérendszer értelmezési lehetőségei = Fata libelli*, 83–92, főként: 88–89.

4) *Magyarország helye a koraiújkori Európa államrendszerében.* A 16–17. században három részre bomlott Magyarország különleges tapasztalatokra tett szert az Oszmán Birodalom és a keresztény államok viszonyrendszerében. E több európai nemzet történetírását foglalkoztató témában lényegében két elemzési mód alakult ki,³² Magyarország hosszú időn át csak azon álláspontra látszott igazolni, amely szerint a muzulmán–keresztény kapcsolatokat a dezintegrációs elemek uralták.³³ Újabban ismételten helyet kap a másik értelmezési minta is. A mai magyar történettudomány, korábbi szokásait óvatosan meghaladva, körültekintőbben vélekedik a közép- és délmagyarországi oszmán közigazgatás jellegéről és arról, hogy a 16–17. századi magyar megosztottságban milyen minőségben éltek tovább a királyi Magyarország, az Erdélyi Fejedelemség és a megszállt Magyarország közötti kapcsolatok. Ebből a megújított képből már jóval árnyaltabb vélemények rajzolódnak ki az oszmán és a keresztény világ korábban kibékíthetetlenként megrajzolt ellentéteiről.³⁴ Napjaink német Délkelet-Európa-kutatásának élvonalában is találkozunk olyan történészekkel, akik az oszmán fennhatóságú balkáni és a Duna–Száva vonalától északra fekvő térség összefonódásai, valamint a hódoltsági területek mozgásterének határozottabb körvonalazása mellett érvelnek.³⁵

5) *A Bach-korszak Magyarországon.* Vannak időszakok, amelyeknek egyes tudományágak különböző minőségű alapvonásokat tulajdonítanak. Ha ezt egymástól elszigetelten teszik, akkor megtörténhet, hogy az egyik fajta jellemzés a másik ellenében követel magának érvényességet. Ha viszont a módszerek kiegészítik egymást, akkor az ellentmondásos múltbeli megnyilvánulá-

³² Gondolatébresztő tudományos esszéjében mindkettőt jellemzi ARTH STROUMFVER, *Gleichgewicht der Christenheit. Woran Europa knüpfen will: Das Osmanische Reich als Teil des diplomatischen Staatensystems*, Frankfurter Allgemeine Zeitung 2004. április 22.

³³ Ellenérvekre épülő bírálata: ÁGOSTON Gábor, *Demográfiai és etnikai viszonyok a 16. századi Magyarországon* = *A Kárpát-medence etnikai és demográfiai viszonyai a honfoglalástól a török kiűzéséig. Oktatási segédanyag*, szerk. FONT Márta, JPTÉ. Középkori és Koraiújkori Történeti Társaság, Pécs, 1998, 47–62; R. VÁRKONYI Ágnes, *A megosztottak összetartozása. Az Erdélyi Fejedelemség és a Királyi Magyarország kapcsolataihoz* = *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik születésnapjára*, szerk. PÁNTAL Antal – SPOCS Gábor – W. KOVACS András – WOLF Rudolf, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2003, 590–603.

³⁴ Vö. például egyház- és vallástörténeti témakörben: *Relationes missionariorum de Hungaria et Transylvania, 1622–1707*, szerk. ISTVÁN GYÖRGY TÓTH, Ráday Gyűjtemény, Budapest–Roma, 1994; *Litterae missionariorum de Hungaria et Transylvania (1572–1717)*, I–II., szerk. ISTVÁN GYÖRGY TÓTH, MTA Történettudományi Intézet, Roma–Budapest, 2002–2003; PÁL FODOR, *The Ottomans and their Christians in Hungary* = *Frontiers of Faith. Religious Exchange and the Constitution of Religious Identities 1400–1750*, szerk. ESZTER ANDOR – ISTVÁN GYÖRGY TÓTH, CEU, Budapest, 2001, 137–147; MORNAR Antal, *Katolikus missziók a hódolt Magyarországon, I. 1572–1647*, Balassi, Budapest, 2002; legújabb összefoglaló értekezés: TÓTH ISTVÁN GYÖRGY, *A szaggatott kapcsolat. A Propaganda és a magyarországi missziók 1622–1700*, Századok 138. (2004), 844–892.

³⁵ Például SUNDHAUSEN, J. M., 99–100. Széles kitekintésben EDGAR HOSCH, *Geschichte der Balkanländer. Von der Frühzeit bis zur Gegenwart*, Beck, München, 2002, 78–112.

sok beépülhetnek egy teljesebb képbe egy olyan korról, amely éppen jellembeli egyenetlenségeivel tárja eléünk fontos mondanivalóit. Ilyen példa az oszt-rák neoabszolutizmus. Ezt a 19. század végétől nyomon követhető kutatás magyar hagyományú politika- és hadtörténeti vonulata igen hosszú időn át pusztán az önkényuralmi elnyomás szerepében tüntette fel, és úgy bánt vele, mintha Magyarország belső fejlődésében sem az előző, sem a következő korszakhoz nem lenne kapcsolható.³⁶ E vélekedés újabb magyar és Magyarországon kívüli felülvizsgálatát közigazgatás-történeti szempontok mozdítják elő – de nem a másik véglet kihangsúlyozásának a céljával. Ezen munkák egy-részt a vármegyei és kerületi hivatalok meg hivatalnokok tevékenységére és ennek szociális vetületeire összpontosítanak, visszautalva reformkori előzményeire.³⁷ Másrészt a feudális és a polgári kor közötti átmenet összefüggéseiben rákérdeznek – a helytörténet szintjén, de fölötte is – a császári egyeduralom megújulási kísérleteire vagy tényleges reformjaira, valamint arra, hogy az 1850-es évek politikai, pénzügyi és jogi közigazgatása miképp befolyásolta a magyarországi kultúra, társadalom és gazdaság hosszabb távon is ható szerkezeti modernizációját.³⁸

6) *Nemzeti kisebbségi és többségi csoportok a Kárpát-medencében.* A kezdetektől soknemzetiségű Magyarország a 20. században több államra esett szét.

³⁶ A kutatás történetéről 1997/1998-ig: Zsolt K. LESGVEL, *Österreichischer Neoabsolutismus in Ungarn. Grundlinien, Probleme und Perspektiven der historischen Forschung über die Bach-Ära, Südost-Forschungen* 56. (1997). 213–278; CSORBA László, *Az önkényuralom és a kiegyezés kora a történetírásban = 19. századi magyar történelem 1790–1918*, szerk. GURGELY András, Korona, Budapest, 1998, 293–342, 397–403. Az újabb magyar és nemzetközi szakirodalmat lásd DEÁK Ágnes, *„Nemzeti egyenjogúsítás”. Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1849–1860*, Osiris, Budapest, 2000; Georg Christoph BERGER WALDENFEG, *„Mit vereinten Kräften”. Zum Verhältnis von Herrschaftspraxis und Systemkonsolidierung im Neoabsolutismus am Beispiel der Nationalanleihe von 1854*, Böhlau, Wien–Köln–Weimar, 2002.

³⁷ BENEDIK Gábor, *Ciszlajtai tisztségviselők a neoabszolutizmus-kori Magyarországon*, Aetas 1995/4., 60–70; TOTI Tamás, *Lajtai tisztségviselők a szolgárvói hivatalokban. Társadalomtörténeti vizsgálódások a neoabszolutisztikus közigazgatásban*, Sic Itur ad Astra 1995/1–2., 3–42; PÁL József, *A Heves és Külső-Szolnok vármegyei politikai elit és a „passzív ellenállás”. Heves és Külső-Szolnok vármegyei politikai elitjének története 1844–1853*, Aetas 1998/2–3., 159–176; ÜÖ., *„Én is a passzív ellenállók egyike voltam...”? A vármegye és hivatalnokai a reformkor végétől a Bach-rendszer bukásáig (Borsod, Csanád és Somogy vármegye)*, Aetas 2000/1–2., 159–183; ÜÖ., *A passzív ellenállás, a neoabszolutizmus korának mítosza?*, Aetas 2003/3–4., 119–136.

³⁸ Egy ilyen irányú, még készülő müncheni monográfia alapvetése: K. LESGVEL, *Österreichischer Neoabsolutismus in Ungarn*. Megjelent rész tanulmányok: ÜÖ., *Siebenbürgen im Neoabsolutismus 1849–1860. Betrachtungen zu den staatsorganisatorischen Prinzipien = Siebenbürgen in der Habsburgermonarchie. Vom Leopoldinum bis zum Ausgleich*, szerk. Zsolt K. LESGVEL – Ulrich A. WIES, Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 1999, 87–118; ÜÖ., *Neoabsolutismus-Probleme. Verwaltungsgeschichtliche Aspekte zum Fall Ungarn*, Levéltári Közlemények 70. (1999), 79–105. A magyarországi Bach-korszakkal kapcsolatos modernizációelméleti követelmény egyik legkorábbi megfogalmazója László RÉVÉSZ, *Die Bedeutung des Neoabsolutismus für Ungarn*, Der Donauraum 13. (1969), 142–159. Újabb magyarországi fejtegetés, illetve forrásközlés: FÓRÁGY Zoltán, *Modernizáció és polgárosodás. Magyarország története 1849–1914-ig*, Csokonai, Debrecen, 2001, 11–66; TI ZA Csilla, *Egy műszteri biztos jelentése Zemplén megyéről 1850-ben*, Levéltári Közlemények 74. (2003), 269–299.

Következőleg a történeti és a mai helyzet egyaránt fogódzókat kínál a nemzeti kisebbségi és többségi csoportok Duna menti együttélésének és egymás mellett élésének, vagy akár egymás ellen élésének mintaszerű kutatásához. A magyar oldal tekintetében lényeges mozzanat, hogy hol többségi, hol kisebbségi látókörrrel tűnik fel; van, hogy egyszerre mindkettővel. E kettősség egyik fontos következménye, hogy ebben a kontinentális fajsúlyú problémakörben a magyar gondolkodás- és cselekvésminták mind az államközponosítás, mind a regionális, illetve a csoportos vagy személyi autonómia eszméi vonatkozásában értelmezhetőek.³⁹ További sajátossága ennek a magyar szerepnek, hogy például a volt Jugoszlávia területén és Romániában egyszerre több, teljességgel vagy – szociális tényezőkkel vegyülve – részben etnikai-kulturális alapú kapcsolatrendszerben mutatkozik meg szerbek és horvátok, románok és németek, valamint, a jelzett térségekben jóformán mindenütt, zsidók és románok irányában.⁴⁰

IV. Betájolás a bajorországi tudományosságba

Egy olyan hungarológiai koncepció, amely különböző társadalom- és szellemtörténeti szakterületek irányelveiből alkot meg egy kutatási és felsőoktatási programot, és ezt betagozza egy széles földrajzi távlatú kelet-, kelet-kö-

³⁹ Zsolt K. LÉNGYEL, *Auf der Suche nach dem Kompromiß. Ursprünge und Gestalten des frühen Transsylvanismus 1918–1928*, UTM, München, 1993; Romsics Ignác, *Magyarország története a XX. században*, Osiris, Budapest, 2001; *Magyarország és a magyar kisebbségek (Történeti és mai tendenciák)*, szerk. GLATZ Ferenc, MTA, Budapest, 2002; *A magyar állam és a nemzetiségek. A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai 1848–1993*, főszerk. BALOGH Sándor, szerk. SIPÓS Levente, Napvilág, Budapest, 2002; Herbert KÖPPER, *Autonomie im Einheitsstaat. Geschichte und Gegenwart der Selbstverwaltung in Ungarn*, Duncker&Humblot, Berlin, 2002; BÁRDI Nándor, *Törty és való. A budapesti kormányzatok és a határvonali magyarság kapcsolattörténete. Problémakatalógus*, Kalligram, Pozsony, 2004.

⁴⁰ Bevezetés a nemzetközi szakirodalomba: *Bibliographisches Handbuch der ethnischen Gruppen Südosteuropas*, I–II., szerk. Gerhard SEFWANN – Péter DITZOLD, Oldenbourg, München, 1997. Az MMI-ben gondozott kapcsolattörténeti dokumentumgyűjtemény alapelvei és világhálós kínálata: Ralf Thomas GÖLLNER, *Zum Aufbau einer digitalen Dokumentensammlung im Ungarischen Institut München*, *Ungarn-Jahrbuch* 25, (2000–2001), 277–287; az illető adatbank: www.frost.ungarisches-institut.de. Újabb szakirodalom és forrásközlések az egyes kapcsolatrendszerhez történeti és jelenkortörténeti távlatban: *Fejezetek a horvátországi magyarok történetéből (Tanulmányok)*, szerk. ARDAY Lajos, Teleki László Alapítvány, Budapest, 1994; Carl BETHKE, *Die ungarische Minderheit in Jugoslawien in den 1990er Jahren*, *Ungarn-Jahrbuch* 25, (2000–2001), 139–182; *Roma migráció*, szerk. KOVÁCS András, Sík, Budapest, 2002; *Minorități etnoculturale. Mărturie documentare. Maghiarii din România. I: 1945–1955; II: 1956–1968*, szerk. ANDRESCU – Lucian NASTASĂ – Andrea VARGA, Centrul de Resurse pentru Diversitate Etnoculturală, Cluj, 2002–2003; *Történeti kényszerpályák – kisebbségi realitások*, II. Dokumentumok a romániai magyar kisebbség történetének tanulmányozásához 1944–1989, szerk. VINCE Gábor, Jakabffy Elemér Alapítvány – Teleki László Intézet – Pro-Print, Csíkszereda, 2003; TINORI SZABÓ Zoltán, *Az erdélyi zsidó közösség sorsa a második világháborút követő időszakban (1945–1948)*, I–II., *Korunk* 2004/8., 76–85; 2004/9., 77–88.

zép- és délkelet-európai tanulmányi rendszerbe, a német nyelvterületen jelenleg alig több, mint vágyálom.⁴¹ A kutatóintézetek sorában az MMI népszerűsíti egyebek mellett két kiadványával, az Ungarn-Jahrbuch évkönyvvvel és a Studia Hungarica könyvsorozattal; éveken át folyamatos hallgatói – és főleg a történettudományi közegben általános – érdeklődés kíséretében szerződéses alapon felelt a müncheni Ludwig-Maximilians-Universität (LMU) Történeti Szemináriumának magyarságtudományi tananyagaiért.⁴² Másfél éve azonban e kínálat feltételei – minden kereslet ellenére – kedvezőtlenül változtak meg. Mivel az új tanszékvezetés a 2003/2004. évi téli szemeszterrel kezdődően mereven más tematikai irányt követ, az MMI három évtizednél hosszabb szoros tartalmi és személyi összefonódás után kényszerűen eltávolodott a müncheni szeminárium Kelet- és Délkelet-Európa Történeti Tanszékétől. Ez a felsőoktatás- és tudománypolitikai vonzatokkal terhes kirekesztés a délnémet tartományon belül általános helyzetet tükröz. A Bajor Szabadállam kilenc egyeteme – Augsburgban, Bambergben, Bayreuthban, Eichstätt-Ingolstadtban, Erlangen-Nürnbergben, Münchenben, Passauban, Regensburgban és Würzburgban – a 2004. évi nyári szemeszterben például egyetlen szemináriumot, de még előadást sem hirdetett meg *kifejezetten* magyar tematikában. Valamennyi helyszín túlnyomórészt szláv háttérű, illetve szlavisztikai témákkal fogadta a diákságot. Kivételként a müncheni LMU finn-ugrisztikai/uralisztikai intézete említhető meg, amely azonban nyelv- és irodalomtudományi, illetve magyar nyelvoktatási feladatokra korlátozódik. Magyar nyelvtanfolyamot indított még a regensburgi egyetem Europaeum részlege.

A fenti hiánylelet a magyar tudományosság szemszögéből éppolyan kijózanító, mint nyugtalanító. Oknyomozásra serkent. Miképp történhetett, hogy a tudományos Bajorország – az oly példaszerűnek tűnő és láttatott bajor–magyar kulturális-tudományos kapcsolatok ellenére⁴³ – mára ekkora érdektelen-

⁴¹ Vö. Gottfried SCHRAMM, *Das Beispiel Ungarns im ständischen Osteuropa = ... The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways... Festschrift in Honor of János M. Bak*, szerk. Balázs NAGY – Marcell SIBŐK, CEU Press, Budapest, 1999, 680–684, töként: 684; FISCHER, *Entwicklungen und Probleme...*; HÖSCH, *Stand und Probleme...*.

⁴² Tájékoztató az MMI-ről a németországi, svájci és osztrák történettudományok keretében: *Vademecum der Geschichtswissenschaften 2004/2005*, Steiner, Stuttgart, 2004, 114, 296–297. Tevékenységének magyarországi recepciójához Rózsa Mária, *A müncheni Ungarn-Jahrbuch*, Nagyvilág 1997/1–2., 147–150; SAAD József, *Mit ér a máság, ha külföldi magyar? Gondolatok a Münchener Magyar Intézetéről*, Valóság 1999/3., 11–29. Két kiadványsorozatának hozzájárulása a német társadalom- és szellem-tudományok magyar érdeklődéséhez felmérhető Gerhard SEEWANN, *Zwischen Positivismus, Anpassung und Innovation. Deutsche Historiker zur Geschichte Ungarns im 20. Jahrhundert = Das Ungarnbild der deutschen Historiographie*, 192–213 adatai alapján. A Studia Hungarica és az Ungarn-Jahrbuch repertóriuma: www.ungarisches-institut.de/verlag.htm.

⁴³ A német sajtónyilvánosság nemrégiben úgy értesült, hogy a budapesti Andrássy Gyula Budapesti Német Nyelvű Egyetem, az Európai Magyar Gimnázium Kastl (Oberpfalz, Bajorország) és az MMI

séget tanúsít magyar témák iránt? Erre a kérdésre egy másik dolgozatnak kell majd részletesebben felelnie. Annyi máris bizonyosra vehető, hogy az itt jelzett elszigetelés nem magyarázható és nem is igazolható tartalmi okokkal. Ezért nem lehet pusztán szakmai közelítésben megérteni, netán ellen-súlyozni. Az MMI a jelen írás német eredetijével 2004 májusában bevezetett müncheni tanácskozással nyilvánosan is felhívta a bajor tudománypolitikai tényezők, egyben fő támogatójának, a Bajor Szabadállam Tudományos, Kutatási és Művészeti Minisztériumának a figyelmét e fejleményekre, amelyek a Kelet-, Kelet-Közép- és Délkelet-Európa-tanulmányok egészét érintik. Mivel 1999/2000-tól a magyar kormány részleges anyagi támogatását élvezi,⁴⁴ egyben kötelességének tartja, hogy tájékoztassa a két, szakmailag illetékes budapesti tárcat a hungarológiát hátráltató tényezők bajorországi megerősödéséről. Ez a folyamat napjainkban olyan erőteljes, hogy egy néhány munkatársat foglalkoztató intézet egymagában aligha állíthatja meg és fordíthatja vissza, kiváltképpen akkor nem, ha – mint jelen esetben – csak a tudomány-művelés és tudományos-kulturális rendezvényszervezés jogosítványaival rendelkezik. A Magyar Köztársaság Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma egyfelől a müncheni intézettel kötött és államközi tárgyalásokon becikkelyezett megállapodások, másfelől – az Oktatási Minisztériummal együtt – maga a hungarológiai témakör okán illetékes címzettje e problémának,⁴⁵ amelyet a müncheni intézetigazgató hosszú hónapokon át sorozatosan és hivatalosan elő is terjeszt mindkét minisztériumnak. A két tárca 2002 májusa óta hivatalban lévő vezetésének azonban mindmáig nem állt módjában, hogy világos, illetve hatékony intézkedésekkel állást foglaljon e témában. Erre a Magyar–Bajor Kormányközi Vegyesbizottság tárgyalásai során az intézetet háromnegyed részben finanszírozó bajor kormány felelős képviselői is felkérték, félreérthetetlenül jelezvén, hogy a magyar álláspont befolyásolni fogja a bajor hajlandóságot az intézet hosszútávú és méltányos támogatására. Mindemiatt az MMI müncheni kollokviumán többet még nem, de kevesebbet már nem tehetett, mint hogy nyilvánosságra hozza Hungaricum-terveinek alapelveit – annak érdekében, hogy hungarológiai reformjavaslatai legalább

a bajor–magyar kulturális kapcsolatok fellendítését támogatják: G. H.: *Alte Nähe. Goppel verstärkt bayerisch-ungarische Zusammenarbeit*, Frankfurter Allgemeine Zeitung 2004. május 10.

⁴⁴ Az intézet vegyes finanszírozásának, valamint államközi helyzetében kiszélesített tevékenységeinek néhány elvi és gyakorlati vonatáról Zsolt K. LENCSEI, *Ungarnkunde und Kulturvermittlung. Über die Tätigkeit des Ungarischen Instituts München 2000–2001*, Ungarn-Jahrbuch 25. (2000–2001), 251–275; Uő., *Hungarológia és kultúraközvetítés a bajorországi Kelet-, Kelet-Közép- és Délkelet-Európa-kutatásban. A Münchener Magyar Intézet szemszögéből = A Balassi Bálint Intézet évkönyve 2003*, 141–146 [lásd ebben a kötetben is: 164–170].

⁴⁵ Lásd KISSNÉ PAP, I. m., 25; ARÁTO György, *Bizony nincs, aminek lennie kell*, Hungarológia 2000/3., 125.

a belső szakmai eszmecserében fejlődhessenek tovább mindaddig, amíg külső egyetem- és tudománypolitikai feltételei remélhetőleg kedvezően letisztulnak a magyar–bajor államközi kapcsolatok medrében.

V. Kitekintő összegzés

1) A fenti javallatok szerint művelt hungarológia nem az, amilyennek felületes szemlélők esetleg elképzelik. Nem hungarocentrikus, mivel változékony vonatkoztatási elemekhez igazodik. Alapkövetelménye *konceptcionálisan és módszertanilag* tudományköziségében és tájegységeken túlmutató távlataiban, *tematikailag* pedig kapcsolattörténeti arculatában nyilvánul meg.

2) A különböző módszerek alkalmazásának az elvárása nem jelenti azt, hogy a munkatervekben valamennyi megszólítható tudománynak hiánytalanul szerepelnie kell. Sokkal inkább arra a törekvéstre utal, hogy a diszciplínák kooperációja a mindenkor megszervezhető és szükséges mértékben azon harmónia által tökéletesedjék, amelyet a szakszerű eredetiség és a szakmai lelkiismeretesség táplál. Amennyiben akár egyetlen tanulmányon belül több rokon tudományág elméleti előírásai érvényesülnének, úgy egy magasabb szintű összhangkeresés tanúi lennénk.

3) A hungarológia a maga jellegmeghatározó tudományköziségével kevésbé nevezhető egyedi tudománynak, mint inkább olyan szakterületnek, amelyet a felsőoktatásban is több történet-, társadalom- és szellemtudományi tantárgy kölcsönösen megtermékenyítő egybefonódása éltet. A tét olyan szakemberek kiképzése, akik magyar témákat tárgyi sokrétőségükben és nemzetközi összefüggéseikben képesek megragadni, elemezni és továbbkövetíteni. Ehhez – betűrendes felsorolásban – legfőképpen a gazdaság-, irodalom-, jog-, művészet-, néprajz-, nyelv-, politika-, régészet-, történet- és zene-tudomány közös és egyeztetett erőfeszítéseire van szükség.⁴⁶

4) Magától értetődő, hogy egy szokványos berendezkedésű tudományos intézmény egyedül nem birkózhat meg egy ilyen méretű munkaterület feladataival. Egy kutató- és oktatóegységként a müncheni LMU egyetemhez

⁴⁶ Eközben hasznosítandók volnának az illető tudományágak módszertani önértékelései és elképzelései az interdiszplináris együttműködésről. Néprajzi viszonylatban vö. például NIEDERMÜLLER Péter, *Új törekvések a magyar néprajzban = Közlemények. Néprajz, történeti, antropológiai tanulmányok* Hofer Tamás 60. születésnapjára, szerk. MOHAY Tamás, Ethnica, Debrecen, 1992, 353–369; MOHAY Tamás, *Új kérdések és új határok a néprajzban: az ezredforduló perspektívái = Paraszi múlt és jelen az ezredfordulón. A Magyar Néprajzi Társaság 2000. október 10–12. között megrendezett vándorgyűlésének anyaga*, szerk. CSERI Miklós – KÖSA László – BEREZCKI Ibolya, Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Magyar Néprajzi Társaság, Szentendre, 2000, 745–754, különösen: 752–754. A néprajz és a hungarológia hagyományos kapcsolatához KÖSA László, *A magyar néprajz tudománytörténete*, Osiris, Budapest, 2001, 51–54, 189–192.

kapcsolódó Hungaricum tartalmi súlypontosítása, vagyis a hungarológiai tanfolyam moduláris tagolása a bajorországi felsőoktatás szerkezetében lényegében a történet- és politikatudományi, a kultúratudományi, az irodalom- és nyelvtudományi-, valamint a jog- és gazdaságtudományi területek négyes osztatú mezőnyében képzelhető el. Megvalósításának egyik elodázhatatlan feltétele, hogy a megfelelő karok tanszékei olyan többoldalú megállapodást kössenek egymással, amely kölcsönös igénylés esetén lehetővé teszi a bajor fővárosban egyetemi kereteken kívül működő szakintézetek szellemi készleteinek rendszeresített bevonását ebbe a vállalkozásba. A felsőoktatás és a kutatás ilyen szövetkezését ajánlatos nemzetközi és regionális kooperációs szintre emelni külföldi vendégtanárok és kutatók legalább időszakos közreműködése, valamint más bajor egyetemeken megrendezendő tömbösített szemináriumok révén.

5) Egy ilyen Hungaricum tananyagának mérvadó összetevői között kiemelt figyelmet érdemel a nyelvi vonatkozás és a forrásközeliség. A müncheni LMU finnugrisztikai tanszéke a magyar nyelvoktatási, irodalomtörténeti és nyelvészeti tanfolyamaival szerzett évtizedes tapasztalataival különösen alkalmasnak látszik a Hungaricum filológiai részfeladatainak az elvégzésére.⁴⁷ A forrásanyaggal és szakirodalommal való ellátottságot pedig a Bajor Állami Könyvtár biztosítja München egyik leggazdagabb gyűjteményével, amely hungarika-állomány a Bajor Könyvtárszövetség (Bibliotheksverbund Bayern) digitális katalógusrendszerében nyilvánosan követhető módon folyamatosan gyarapodik az MMI könyvtárának szerzeményeivel is.⁴⁸ Ez a több esztendeje zajló közös könyvtárfejlesztés, valamint az intézet *Bavarikumok Magyarországon – Hungarikumok Bajorországban* projektjének⁴⁹ eddigi eredményei azonban arra figyelmeztetnek, hogy a magyarságtudományi forrásérték szempontjából sem a Bajor Állami Könyvtár, sem a többi bajorországi állami gyűjtemény és levéltár állaga nem tekinthető a szükséges mértékben átvilágítottnak. Kitekintve a bajorországi magán könyv- és kézírathagyatékokra, valamint a szintén fontosnak jelzett vagy sejtett többi németországi, ausztriai és svájci gyűjteményre, megbizonyosodhatunk afelől, hogy a hungarikumok feltárása, nyilvánartartása és kiértékelése – elsősorban a régi nyom-

⁴⁷ Ingrid SCHILLRACH-KOPRA, *Institut für Finnugristik = Die Ost- und Südosteuropaforschung an der Universität München*, szerk. Werner GUMPEL – Dieter PRAFF, Arbeitsgemeinschaft für die Ost- und Südosteuropaforschung an der Universität München, München, 1994, 36–37.

⁴⁸ A két intézmény egyeztetett gyűjtésének az eredménye megtekinthető a Bajor Könyvtárszövetség lefőhelyeket is jelző digitális katalógusában: www-opac.bib-bvb.de.

⁴⁹ A 2003. évi *Bavarica in Ungarn* és a 2004. évi *Hungarica in Bayern* című tudományos konferenciák programja: www.ungarisches-institut.de/programme/2003/buk-e2003-8.htm és www.ungarisches-institut.de/programme/2004/buk-e2004-10.htm. Anyagaiból válogat az *Ungarn-Jahrbuch* 27. (2004) és 28. (2005–2007) kötete.

tatványoké és a levéltári, illetve kéziratoké – a német nyelvterületen tetemes hátralékokkal küszködik.⁵⁰ A bajorországi Hungaricum a törlesztő munkához forrástani gyakorlatokkal járulna hozzá az MMI ilyen irányú tevékenységének akkor majd végre bővíthető hatókörében.

[2004/2005]

⁵⁰ Vö. Zsolt K. LENGVEL, *Geschichte, Themenschwerpunkte und Arbeitsziele der Hungarica-Forschung. Aspekte aus dem deutschsprachigen Raum*, Ungarn-Jahrbuch 28. (2005–2007), 143–172. A német nyelvterületen őrzött és lappangó magyar vonatkozású források feltárásának és értékelésének fontosságát legújabban alátámasztó német–magyar kapcsolattörténeti tanulmánygyűjtemény: *Deutschland und Ungarn in ihren Bildungs- und Wissenschaftsbeziehungen während der Renaissance*, szerk. Wilhelm KÜHLMANN – Anton SCHINDLING, Steiner, Stuttgart, 2004.

KULTURÁLIS DIPLOMÁCIA ÉS HUNGAROLÓGIA

Szemponatok viszonyuk újragondolásához

Köztudott, hogy nincs külpolitika kultúra nélkül. De lemondhat-e a kultúra a tudományról? Állítás és kérdés egymást indokolva lengi körül az új magyar külpolitikai stratégia előkészületeit. A Magyar Tudományos Akadémia Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézetének idevágó tanulmányai közül *A nemzetpolitika feltételrendszere az uniós tagság körülményei között* és *A nemzeti identitás megőrzésének, megújításának intézményrendszere* címűek megerősítik az állítást, de jobbára nyitva hagyják a kérdést. Hasonló kettősség tűnik elő a témáról indított nyilvános eszmecsereből.

Próhle Gergely *A magyar kultúra szerepe Magyarország nemzetközi kapcsolataiban* című vitaindítója a maga műfajából kiemelkedő színvonalon elemez szervezeti és tartalmi kérdéseket. Egyik jellegzetessége, hogy kultúrán elsősorban művészeti tevékenységeket ért. Ezért csak szőrmentén érinti a tudományt, pontosabban a magyarságtudományt – a hungarológiát –, amelyet ugyan a kulturális diplomácia mellékjelenségeként szerepeltet, az illető szövegkörnyezetekben mégis, helyesen, fogalmilag különválasztandó szakterületként villant fel. „A hungarológia – írja jól tájékozottan és igényesen kitekintve – jelenleg elhanyagolt, de »reanimálható« kapcsolati és intézményi hálója képes lenne érdemben, összehangoltan bekapcsolódni a magyar kulturális külpolitikába.” E mondat egyúttal jelzi az egész szöveg másik alapvonását: Próhle, eddigi munkásságából érthetően, államigazgatási szemléletben érvel, amelyet azonban több helyütt árnyal, a nem – vagy nem kizárólag – kormányzati hatáskörök felé szélesít. Egyik bekezdésében például ezt olvassuk: „Megfontolandó olyan vegyes finanszírozású intézmények létrehozása, mint amilyen a Müncheni Magyar Intézet, melynek működését a magyar állam és Bajorország együtt biztosítja. Nem valószínű, hogy erre más államok is hajlandók lennének, ugyanakkor hasonló együttműködés elképzelhető civil szervezetekkel is. Különösen olyan országokban kívánatos ez a megoldás, amelyek amúgy nincsenek külpolitikai érdeklődésünk homlokterében.”

Az alábbi hozzászólás ennek az elképzelésnek egy tágitott, a hungarológiára történt célzás mondanivalóját beemelő szempontból íródott, mégpedig két előfeltevésekből:

1) a bajor fővárosban 1962 óta működő, 1999/2000-tól bajor–magyar fenntartású említett intézet úgymond ajtónyitó, kísérleti modellszerűségét egy magyar szemszögből éppenséggel fontos partnerországban tanúsítja;

2) a hungarológia a magyar kisebbségek felsőoktatási ügyében nemzetközi távlatokat nyithat, „az európai oktatási térbe” való integrálódás egyik eszköze lehet.

Jelen sorok írója időszerű németországi, főként bajorországi fejlemények alapján folytatja ezen – részben – tudománytörténeti és mindennapos hivatali munkakörébe illő téma évek óta hol német, hol magyar nyelvű, rendszerint nyilvánosan is közölt fejtegetéseit, amelyeket legutóbb 2006 augusztusában egy budapesti szakmai kerekasztal-beszélgetésen hagyott abba.¹ Válogatott és vázlatos szempontokat kínál arra a reménylett esetre, ha a tudomány a magyar kulturális külpolitika látóhatárában az eddigieknél önállóbb, pusztá járulékosságát felváltó szerepre érdemesül.

I.

Napjaink magyar–német kulturális kapcsolatainak fő tudományos eleme a közel százéves múltra visszatekintő hungarológia (magyarságtudomány), amelyet a II. világháború előtti berlini Magyar Intézet fejlesztett ki interdiszciplináris és – tág földrajzi kitekintésű – regionális szakterületté, felsőoktatási és kutatási célkitűzéssel.² A német társtudományok sorában eleinte a szláv térségekre összpontosító, alapvonulatában történettudományi Kelet-, Kelet-Közép- és Délkelet-Európa-kutatást találjuk (közkeletű szóhasználatban: Kelet-Európa- vagy Délkelet-kutatás, *Osteuropaforschung*, *Südostforschung*).³ A II. világháború után felbukkan a finnugrisztika is, a maga nyelvészeti súlypontjaival.⁴ Míg az utóbbi munkaterület intézményei egyetemi keretben helyezkednek el, az előbbi hagyományosan átfogja mind a kutatási, mind a felsőoktatási pályát.

¹ *Végeredmény vagy kiindulópont? Kerekasztal-beszélgetés a hungarológiáról*, Európai Utas 2006/2–3., 130–141.

² Ljivár György, *A magyar kulturális külpolitika a 20. században*, Debreceni Disputa 2006/7–8., 4–11.

³ Edgar HOSCH, *Stand und Probleme der historischen Osteuropaforschung in München* = *Münchener Forschungen zur Geschichte Ost- und Südosteuropas. Werkstattberichte*, szerk. Hermann BEYER-THOMA – Olivia GRIESE – Zsolt K. LÉNGYEL, Ars Una, München, 2002, 11–38; Uő., *Südostforschung vor und nach 1945. Eine historiographische Herausforderung* = *Südostforschung im Schatten des Dritten Reiches. Institutionen – Inhalte – Personen*, szerk. Mathias BEER – Gerhard SEEWANN, Oldenbourg, München, 2004, 275–286.

⁴ *Julius von Farkas zum 100. Geburtstag*, szerk. István FUTAKY – Wolfgang VEFNER, Harrassowitz, Wiesbaden, 1994; *A hazatérő Farkas Gyula. Írások, dokumentumok a kitagadott irodalomtudós életéről és műveiről*, szerk. FUTAKY István – KESZTIVCS Tibor, Universitas, Budapest, 2003.

A magyarországi tudománypolitika a hungarológia külföldi ágát az 1970-es évektől lényegében egyetemi ügyként kezelte, mégpedig a finnugrisztika keretében. Nem mérte fel, hogy a németországi magyar tematikájú felsőoktatás jelentős mértékű a hungarológia másik társtudományi környezetében, jelesül historiográfiai vagy politológiai munkakörökben, amelyek ugyanakkor egy sor kutatóintézetben is befogadtak magyar vonatkozásokat.⁵ Ez a körülmény azért is figyelmet érdemelt volna, mivel az egyetemi és egyetemen kívüli német Osteuropaforschung ugyanakkor nem tért le hagyományvonaláról: általában olyan szakterületeket részesített előnyben, amelyek természetüknél fogva csak igen szűk látószögben értékelték, mi több, gyakorta képtelenek voltak feldolgozni a nem szláv népek Európa keleti és délkeleti részein áthagyományozódott gazdag történeti anyagát. Súlyosabb következményeket vetített előre a másik elvileg szóba hozható partneri közeg erőteljes elmozdulása a fennisztika, illetve uralisztika felé. A magyar tudománypolitika a németországi hungarológiát lényegében mégis éppen ahhoz a területhez kapcsolta, amelyen a magyar témák kezdtek háttérbe szorulni, illetve továbbra sem lépték át a filológia határait. A finnugrisztika elsőbbségét valló budapesti hivatalos nézeteken mit sem változtatott az a tény, hogy Magyarországon a hatvanas évek végétől több szakaszban körvonalazódott a „magyarságtudomány” vagy „magyarságkutatás” azon típusa, amely a történet-, nyelv- és irodalomtudományi, valamint a művészettörténeti és a néprajzi foglalatosságok szerves és folyamatos összehangolásában véli megtalálni ön maga mélyebb módszertani értelmét – mindezt nem csak a felsőoktatásban.⁶

A rendszerváltás óta többször bebizonyosodott, hogy a németországi szerepkörbe utalt hungarológia kettős mulasztás terhét viseli, amelyet azoktól örökölt meg, akik egyrészt nem követték az itt érintett külföldi tudományoság belső folyamatait, miközben másrészt – belföldön – jobbára figyelmen kívül hagyták a koncepciótágító kísérleteket. Mindennek következtében

1) az egyoldalúan nyelv- és irodalomtudományi beállítottságok méltányos meghaladása a nemzetközi szakmai nyilvánosságban számtalanszor hangoztatott kíváncsi, a több szellem- és társadalomtudományra kiterjeszkedő, munkamegosztásos hungarológia képlete azonban a 2002-ben megalakult és azóta kétszer átalakított Balassi Intézet ilyen irányú próbálkozásai ellenére sem tudott még Budapesten meghonosodni. Sőt: a közelmúltban mintha

⁵ Holger FISCHER, *Entwicklungen und Probleme der Hungarologie in Deutschland*, Ungarn-Jahrbuch 26. (2002–2003), 239–252; *Münchener Forschungen zur Geschichte Ost- und Südosteuropas. Werkstattberichte. Das Ungarnbild der deutschen Historiographie*, szerk. Márta FRYA, Steiner: Stuttgart, 2004.

⁶ K. LUNGYEL Zsolt, *A hungarológia mint interdiszciplináris és regionális tudomány. Korszerűsítések kutatási- és oktatásiügyi szempontjai a német nyelvű Kelet-, Kelet-Közép- és Délkelet-Európa-tanulmányok keretében*, Századok 139. (2005), 1011–1024 [lásd ebben a kötetben is: 171–187].

újraerősödött volna az a gyakorlat, amelynek hívei pusztán – vagy lényegében – a magyar mint idegen nyelv oktatását és ennek alárendelten az irodalomközpontú kulturális ismeretterjesztést értik a „hungarológia” megnevezéssel jelölt feladatokon. Ez a külföldre gyűrűztetett felfogás

2) ma általános érvénnyel határozza meg Németország finnugrisztikai tanszékeinek magyar arculatát, amely az elhalványodás szaporodó tüneteit mutatja. A filológiai súlypontozás ugyanis nemcsak szemléleti, hanem személyzeti vonatkozásban is beszűkítette a hungarológia pályáját, minthogy olyan külföldi magyar nyelvi lektorátusok rendszerében ment végbe, amelyekben – elnevezésükből is kitetszően – javarészt nem tudósok dolgoztak és dolgoznak. A magyart mint idegen nyelvet irodalomtörténeti körítéssel Németországban oktatók többsége az elmúlt másfél évtizedben alkalmatlan volt arra, hogy magyarságtudományi kutatást folytasson és eredményeit folyamatos publikációk révén megossza a nemzetközi szakmai közvéleménnyel. Ugyanakkor egyetemeik továbbra is hirdették az oktatás és a kutatás egységét. Ekképp mára előállt az a helyzet, hogy a németországi finnugrisztikák – a hamburgi kivételtől eltekintve – nem magyar tematikában törekednek a humboldti eszmény megvalósítására. Ebben közrejátszik a többségükben nem hungarológus tanszékvezetők szakmai érdektelensége is, amelyet azonban a mindenkori magyar lektor beosztottként is ellensúlyozhatna, ha nyilvánosan jegyzett tudományos munkásságot kifejtve szakmai súlyú érveket lenne képes szolgáltatni a hungarológia korszerűsítéséhez. Itt zárul be a jelenlegi szemléleti és személyzeti feltételekről nyitott kör, amint a bajor fővárosban legújabban észlelhető fejlemények jelzik egy olyan tanszék- és intézetközi, a szó formális értelmében is interdiszciplináris hungarológiai együttműködési tervvel kapcsolatban, amelytől a finnugrisztikai tanszék vezetője – a magyar lektorral egyetemben – eddig arra hivatkozva zárkózott el, hogy a tanszék szlavisztikai-szibirisztikai irányban kíván koncepciólan továbbfejlődni, nyelvoktatási és irodalomtörténeti kurzusaival pedig már lefedi a maga magyar pályáját.

II.

Az iménti példa ellentmondásos helyzetet tár fel a magyar kulturális külpolitikáról, azon belül a hungarológia-politikáról. Aki 2006 augusztusában Debrecenben figyelmesen végigkövette a VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus munkálatait, megtapasztalhatta, hogy míg a szakmai közvélekedés interdiszciplináris és regionális tudománynak tekinti a hungarológiát, a nyelvközlésbe merevítő filológiai önérték a tág koncepció ellen hat több európai helyszínen.

Elmélet és gyakorlat ilyen mértékű különfejlődése arra készítheti a megfigyelőket, hogy az elméletben keressék a baj okát – esetünkben annál inkább, mivel a hungarológia az elmúlt másfél évtizedben bajlódott is eleget koncepcionális újraalapozásával. Csakhogy önmeghatározási folyamata a lényegesebb pontokon időközben lezárult. Annyiszor elhangzott már, hogy nincs, aki cáfolná: elsősorban külföldieknek, javarészt külföldön művelendő, és csak a szellem- és társadalomtudományok együttműködési keretében lehet képes arra, hogy *érdemlegeset – a keresletnek megfelelően* – mondjon el Magyarországról és a magyar nemzetről azoknak, akik nem magyarok.⁷ A gondot tehát nem a hungarológia mai elmélete okozza, hanem az, hogy régi-módi szerkezetekhez rendelődik, amelyekben szükségképpen nem – vagy csak foghíjasan – alkalmazható. Az illető szerkezetek reformját pedig 1990 óta jelentős mértékben az gátolta, hogy e kérdéskör a magyar kulturális külpolitika tartozékaként egyszerre több tárca, időnként egyazon tárca több szervezeti egységének illetékességébe tartozott – és tartozik.⁸ A problémamező túlméretezettsége egyebek mellett abból látszódott az elmúlt években, hogy rajta nemcsak az újítást szorgalmazók tűntek fel, hanem mindig olyanok is, akik fékeztek a korszerűsítést. Ez a bürokráción belüli versengés aligha fog megszűnni, de kezelhetőbbé válhat, ha az illetékességek köre oly módon szűkül, hogy az ügy tartalmilag egybetartozó, de korábban szervezetileg különválasztott részei végre egyazon megoldandó probléma elemeit alkotják. A kulturális külpolitikára és a magyarságtudományra ráfér egy ilyen összeillesztés. A Balassi Intézet legújabb átalakítása fontos szervezeti feltételt biztosít ahhoz, hogy a budapesti kormányzat intézményrendszerének szintjén is egységben szemléljék e két munkaterületet.

III.

Az egység ereje sokszínűségében rejlik, állítják a pluralizmus hívei. E tétel lefordítható mai témánkra is, amennyiben ez – a lehető legáltalánosabban kifejezve – olyan külföldi magyar jelenlétről szól, amely különböző műfajokban nyilvánulhat meg. A Balassi Intézet az Oktatási és Kulturális Minisztérium felügyeletével, valamint a Külügyminisztériummal egyeztetve 2007 tavaszától két fő műfajt irányít: egy diplomáciait, amelyet a külföldi kulturális intézetek állami köztisztviselők által képviselnek, és egy civilt, amelyhez a mindenkori felsőoktatási intézmény alkalmazottaival fenntartott lektorátusok tartoznak. Kézenfekvő, hogy a munkajogi – és az ezekből eredő egyéb – szempontokon túl azáltal is eltér egymástól e két hálózat, hogy az egyik

⁷ Vö. *Végeredmény vagy kiindulópont*.

⁸ Vö. PRÓME, I. m.

döntő mértékben kultúráközvetítéssel foglalkozik művészeti rendezvények útján, a másik pedig alapvetően tudományos indítékú és formájú nyelv- és irodalomtatással. Mindemellett a tudomány össze is köti a diplomáciai és a civil kulturális külképviseleti alakzatokat, hiszen az intézetek sorában főleg a Collegium Hungaricumok legalább szervezési munkák révén tudományos jellegűek is. A párhuzamok és különbségek ilyen egyvelege csakis úgy fejleszthető tovább, ha az összekötő elemek még pontosabban simulnak egybe, és az elválasztó tényezők még világosabban jelzik a rendeltetések különféleségét.

A magyar kormányzat az elmúlt években bejelentett intézetfejlesztési kezdeményezései között kiemelt jelentőségű a berlini Collegium Hungaricumé. Új otthonának a 2006–2007. évi Németországi Magyar Kulturális Évadhoz illesztett megnyitási terve – az évad eddigi programkínálatával együtt szemlélve – területileg északnémet, műfajilag pedig diplomáciai irányú kulturális külképviseleti stratégiát jelez. Kérdés, hogy ebből elágazik-e tudatosan egy koncepcionális célirány a délnémet térségbe, ahol az elmúlt fél évszázadban kialakult a magyar jelenlétnek egy – a lektori hálózaton túli – civil tudományos formája is. Ennek egyik mai különlegessége, hogy két- vagy többoldalú megállapodásokban rögzített, közös és intézményesített finanszírozású *szellemi vegyes vállalkozásokat* foglal magában. Másik sajátos vonása, hogy két jelenlegi hordozója, a budapesti Andrassy Gyula Német Nyelvű Egyetem és a Müncheni Magyar Intézet nemcsak magyar, illetve német jogi státusuk szerint egészítik ki egymást, hanem helyszíneik révén is, amelyekkel egyazon európai felsőoktatási és kutatási szférába tagolódnak. Az egyetem, amelynek délnémet kötődésére utal a Baden-Württemberg-i érdekeltség is, és az intézet, amely hungarológiai kutató, oktató, kiadványszerkesztő és könyvtári tevékenysége mellett kulturális műsorokat is rendez, saját szakmai rendeltetésén túlmenően nem pusztán a kölcsönösségi elv alkalmazásához, tehát a magyar–bajor kapcsolatok kiegyensúlyozásához járulhat hozzá. Mindkettő egy – az Európai Unió kulturális-tudományos belkapcsolataiban – újszerű és igen ritka, magyar–német viszonylatban pedig egyedülálló kooperációs mintát testesít meg. Olyan szerkezetű intézmények, amilyeneket Magyarország egyik közeli vagy távolabbi szomszédja sem mondhat a magáénak Németország területén. Ezt a helyzeti előnyt jelentős, illetve döntő mértékben nem magyar államháztartási források biztosítják – bizonyára addig, amíg a bajor partner nem értékeli a közös áldozatvállalást voltaképpen egyoldalú, de ténylegesen a túloldalon is értékesített befektetésnek.

Magyarország EU-csatlakozásával a magyar–bajor kapcsolatok súlypontja áthelyeződött az Európa-politikai síkra. Budapest és München egyaránt arra törekszik, hogy minél változatosabban tanúsítsa integrációképességét két-,

de többoldalú uniós fórumokon is. Mindezen szempontokat ajánlatos figyelembe venni azon kérdés eldöntésekor, hogy a magyar kulturális külpolitika Németországban egyközpontú és egyműfajú legyen-e, avagy fejlesztésébe szervesen bevonja-e a délnémet terület és a civil tudományművelés helyszíneit is, eközben megfelelő intézkedésekkel megbecsülve azon lehetőségeket, amelyeket a vegyes finanszírozások a saját anyagi ráfordítások takarékos tervezhetőségéhez és célratoró felhasználásához nyújtanak.

IV.

A fenti gondolatok nyomán el kell időznünk egy fejezet erejéig a magyar kulturális külkapcsolatok bizonyos fokú, a hungarológiát civil munkapályákön gyümölcsöztető *tudományosításának* a külső feltételeinél. Bár most csak a bajorországiakról lesz szó, a vázlatos áttekintés olyan tartományt hoz előtérbe, amely a németországi Kelet-, Kelet-Közép- és Délkelet-Európára vonatkozó tudományos kutatásban és felsőoktatásban hosszú évtizedek óta meghatározó szerepet tölt be.⁹ Maga a kérdés észlelhető más németországi telephelyű nemzeti országkép-politikáknál is. A British Council, amelyre az újjáalakított Balassi Intézet „körvonalaiban” hasonlítani kíván,¹⁰ például tudományos témákban minden globális és kultúrpolitikai tájékozódása ellenére következetesen szorgalmazza az angol–német párbeszédet, amelynek természetes részét képezik az angol nyelvoktatási programok. Külön hangsúlyt fektet az anglisztikai „kulturatudomány” (British Cultural Studies), illetve az angol „országtan” (British Studies) felsőoktatási szerepének a megerősítésére. Jelenleg két városban, Düsseldorfban és Lipcsében egyetemhez kapcsolt szervezeti egységként tevékenykedik.

A hungarológia akkor értékesíthető a Németországban tevékenykedő magyar kulturális diplomácia számára, ha befogadja a filológiát, de túl is lép azon, tehát Magyarország és a magyar nemzet múltjával és jelenével, belső és külső kapcsolattörténeteivel meg viszonyrendszereivel tág bölcsész szemszögből foglalkozó magyarságtudományként nyilvánul meg. Mai helyzete és jövője ebben a fogadó országban is attól függ, hogy képes-e egyetemen belül és kívül szélesíteni koncepcionális alapjait. Az elmúlt évek tapasztalatai azt mutatják, hogy a bajorországi humántudományi piacon világos kereslettel szembesülhet: olyan szakemberek kiképzését kellene kínálnia, akik magyar témákat tárgyi sokrétűségükben és nemzetközi összefüggéseikben képesek megragadni és elemezni, majd – a munkapiaci viszonyokra való tekintettel – szükség vagy igény esetén a szakma szűkebb határain túl is közvetíteni. Ehhez

⁹ Vö. HOSCH, *Stand und Probleme...: Uö., Südostforschung...*

¹⁰ *Vegyesedés vagy kiindulópont*, 134.

elsősorban a gazdaság-, irodalom-, jog-, művészet-, néprajz-, nyelv-, politika-, régészet-, történet- és zenetudomány közös és egyeztetett erőfeszítéseire van szükség, természetesen a mindenkori témához illő arányosításban. A hungarológiának a finnugrisztikán belül történt eljelentéktelenedése aligha el-
lensúlyozható másképp, mint szerkezeti átértelmezésével, amely a magyar témákat kiemeli filológiai alárendeltségükből és egy – esetleg több – együttműködő társadalom- vagy kultúratudományi karon általános országtanná alakítja őket, a nyelvi vonzatok méltányos figyelembevételével, adott esetben munkamegosztásban a finnugrisztikával, amelynek nyelv- és irodalomoktatási tapasztalatai elodázhatatlanok. Ez a modulárisan tagolandó program a bajorországi felsőoktatás szerkezetében a történet- és politikatudomány, a kultúratudomány, irodalom- és nyelvtudomány, valamint a jog- és gazdaságtudomány négyes osztatú mezőnyében képzelhető el. A Münchener Magyar Intézet mindenesetre ezt a célt követi egyetemi kapcsolatrendszerében több éve tárgyalt Hungaricum tervével.¹¹

Ezek a tárgyalások a többpályás, nem csak magyar témák iránt tapasztalható, illetve ébreszthető keresletekért folytatandó érdekegyeztetés szükségét domborítják ki. Különleges esélyük, de egyben nehezékük is, hogy két modernizációs problémáról szólnak: az egyik a hungarológia, a másik a Kelet-, Kelet-Közép- és Délkelet-Európa-tanulmányok szerkezeti átértelmezésének a követelményéből adódik. A vizsgált térségekben 1989/1990 körül végbe ment politikai rendszerváltozások a német Kelet-Európa-tanulmányok közösségeit legitimációs válságba sodorták. Az új önmegalapozás módozatait kereső elképzelések egyik lényegi eleme Bajorországban is a felsőoktatás és kutatás hálózatisítása, amely arra hivatott, hogy a különböző nyelvű és kultúrájú társadalmak témáit nagyobb területi egységbe, egyfajta *Area Studies*-ba tagolja és a tudományköziség jegyében eszményi esetben több tanszék, illetve kar együttműködésére bízza. E folyamat két jelentős és jellemző megnyilvánulása a regensburgi egyetemen 1996-ban létrehozott Bohemicum oktatóegység, valamint a müncheni és a regensburgi egyetem által 2004-ben közösen beindított Kelet-Európa Elitképző (Elitestudiengang Osteuropa), amelynek legbefolyásosabb, 2006 végén egyetemi státuszba emelt partnere a cseh–morva–szlovák térségre összpontosító müncheni Collegium Carolinum kutató- és dokumentációs központ. Nem nehéz megállapítani, hogy az elmúlt években azért erősödtek meg újra a szláv nyelvekkel, kultúrákkal és társadalmakkal foglalkozó bölcsészettudomány bajorországi helyszínei, mivel

¹¹ Zsolt K. LÉNGVEL: *Hungarologie als interdisziplinäre Regionalwissenschaft. Betrachtungen zu ihren Forschungs- und Lehrzielen im Rahmen der deutschsprachigen Ost-, Ostmittel- und Südosteuropakunde = Begegnungen. Schriftenreihe des Europa Institutes Budapest 26, Der Österreichische Staatsvertrag 1955*, szerk. Ferenc GLATZ, Europa-Institut, Budapest, 2006, 151–158.

észrevették, hogy a hálózati munka egyetemen belül és kívül az új idők egyik legfontosabb követelménye. De látnunk kell, hogy ezen bölcs és céltudatos ráhangolódásnak kedvez egy tudományon kívüli feltétel is: az, hogy a bajor kormányzat a német–cseh történelmi és legújabbkori, a szudétanémet kérdéssel telített múlt háttérében kiemelt figyelmet szentel a szomszédos keleti övezetnek. Beszédes példa ez arra, hogy az európai integrációpolitikai távlatok ösztönzően hathatnak egyetem- és kutatópolitikai stratégiákra, amelyeket esetünkben a cseh külügyi tudománypolitika együttgondolkodóan hasznosít Münchenben és Regensburgban – akkor is, ha nem diplomaták szolgálatát veszi ehhez igénybe.

A hálózatisítás korparancsa a mai Bajorországban nem pusztán az intézetközi szövetkezésekre, hanem ezek módozataira is vonatkozik. Újabban izmosodni látszik a bajor tudománypolitika azon hajlama, hogy hosszú távon az egyetemi közeg javára karcsúsítsa a kutatóintézmények rendszerét. (Hasonló szándékok tapinthatók ki az Európai Unió egyetemeket előnyben részesítő támogatáspolitikájában.) Ebben az összefüggésben fontos utalni a *Tudomány Bajorországban 2020 (Wissenschaftsland Bayern 2020)* elnevezésű értékelő bizottság 2005-ben befejeződött tanácskozásaira. Az Európai Tudományos Akadémia elnöke vezette nemzetközi munkacsoport arra az alapkérdésre kereste a választ a bajor tudományügyi miniszter megbízásából, hogy milyen strukturális újítások biztosíthatnák és növelhetnék a bajorországi tudományosság nemzetközi versenyképességét. Jelentése az összefoglaló fejezet 2. szakaszában a felsőoktatás és a kutatás tematikailag súlypontosított szoros együttműködésében jelöli meg a fejlesztés leghatékonyabb módját. Mivel ez a javaslat az egyetemeknek az eddigieknél nagyobb vonzáskört kíván biztosítani, mintegy igazol egy korábban megkezdődött gyakorlatot, amelyben két opció ragadható meg: az egyik a kutatóintézetek státusszerű egyetemi beágyazódása, a másik az egyetemi és kutatói szféra szerződéses szövetkezése. Az ajánlás csomag hangjából ítélve az egyetemi körön belül megnövekedhet a támogatáspolitikai mozgáster.

A bajorországi Kelet-, Kelet-Közép- és Délkelet-Európa-tanulmányok körében megfigyelhető a jelzett kooperációfejlesztés mindkét típusa, mégpedig egy további szerkezetmódosulásba ágyazottan. A bajor kormány 2002. évi döntése értelmében a hat müncheni szakintézet közül három – az Institut für Ostrecht, az Osteuropa-Institut és a Südost-Institut – 2007 második felétől Regensburgban folytatja tevékenységét, mind egymás között, mind az ottani egyetemmel föderációs kapcsolatokat kialakítva. A Münchenben maradó három intézet – a már említett Collegium Carolinum, az Institut für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas és a Magyar Intézet – egy hasonlóan kétsíkú viszonyrendszer kimunkálására hivatott, azzal a sajátossággal, hogy

az elsőként megnevezett két intézet a cseh és a szlovák – bohemisztikai –, valamint főként a román térséget átfogó germanisztikai és romanisztikai irányával jogilag már a helyi Ludwig-Maximilians-Universität társult tudományos intézménye.

A decentralizálásával kétközpontúvá váló bajorországi Kelet-, Kelet-Közép- és Délkelet-Európa-kutatás újabb történetének legjelentősebb fordulata elé néz. Több kulcskérdés még csak előkészületi állapotban, vagy már többszöri elnapolás után újrafogalmazott alakban foglalkoztatja a szakmán belül és kívül illetékes feleket, így az is, hogy milyen viszonyt létesít egymással a két központ, és hogy milyen szerepet vállal a térségért Münchenben és Regensburgban felelős két történeti tanszék az oktatói és a kutatói munka összehangolásában, amely az intézetföderációk értelmét szavatolná. Tény, hogy a sorok vázolt újrendezése már megélénkítette az igényeket egyrészt a vélhetően biztosabb jövőt ígérő egyetemi rangért, másrészt egy bizonyos értelmezési fennhatóságért a történeti nagytérség fölött. E folyamatok megnövelik a hungarológia esélyét arra, hogy földrajzi kiterjedésében hozzá illő téma-keretbe jusson, anélkül, hogy ki kellene lépnie azon kötelekekből, amelyeket a finnugrisztika a magyar nyelvi örökségből adódóan kínálhat. A bohemisztika, a germanisztika és a romanisztika társaságában olyan regionális részérdekeltségekkel keresheti az összhangot, amelyeknek tárgyai a historiográfiai dimenzióban valóban egybetartoznak – és amelyek ma európai uniós erővonalakon belül nem utolsósorban egymáshoz viszonyítva határozzák meg magukat.

Hiú ábránd lenne azt hinni, hogy a tudományos és a diplomáciai szakterületek ilyen átfedéséből nem alakulhat ki versenyhelyzet. Helyesebb ezt természetes és ösztönző adottságként elkönyvelni. A versenyhelyzettel általában akkor van baj, ha egyes felek elemeznek, terveznek, döntenek és cselekszenek, mások pedig legfeljebb sodródnak.

[2007]

45 ÉVES A MÜNCHENI MAGYAR INTÉZET

Intézetérténetek olyan utakról szólnak, amelyeknek némelyike véget ért már. Azok, akik ma is szereplők, legszívesebben egy folyamat befejezetlenségének az írnoaiként tekintenek vissza átért vagy csak forrásaikból ismert szakaszaikra. Visszapillantásuk jövőfürkészs is. Mire való egy magyar intézet bajor földön? Ez a kérdés most közel félvszázados távlatban, három nemzedék útjainak a kereszteződésében köti össze a múltat és a jövőt.

I. Emigráns alapvetés

A Müncheni Magyar Intézet (MMI, Ungarisches Institut München, UIM) 1962 decemberében alakult meg, néhány hónappal később német jog szerint bejegyzett magánegyesületként. Gondolati gyökere a két világháború közötti magyar külügyi kultúrpolitika eszmeiségébe nyúlt vissza, szervezetét és személyzetét azonban a hidegháborús korszak viszonyai határozták meg. Gragger Róbert (1887–1926) és Farkas Gyula (1894–1958) berlini Magyar Intézetének a mintáját budapesti kormányzati támogatás és német–magyar államközi megállapodások nélkül ültette át a nyugati magyar értelmiség művelődési elképzeléseibe. Bogyay Tamás (1909–1994) művészettörténész, történelemkutatóval a maga nemében és körében új fejezetet nyitott mind a külföldi magyar intézetek, mind az emigráció történetében.

Bogyay a harmincas években berlini és római ösztöndíjasként került a graggeri ág hungarológiai koncepció vonzáskörébe. 1945-ben Nyugatra sodródva az első emigránshullám nevesebb bölcsészeinek a sorában nemzetközi ismertségre tett szert. Így az 1951-ben Münchenben létesült amerikai Szabad Európa Rádió (SZER) munkatársakat toborzó vezetése megkínálta a magyar osztály szerkesztői állásainak egyikével, amelyet elfogadva 1952 januárjában megkezdte első és 1974. évi nyugdíjazásáig utolsó kenyérkereseti foglalkozását az emigrációban. A rádió szokásaihoz híven álnéven szólt a hallgatókhoz, szülővárosa és nagybátyja, Pauler Ákos (1876–1933) filozófus, egyetemi tanár emlékének adózva. *Köszegi Ákos* a magyar nyelvű ismeretterjesztő közlési

műfajban szilárd pillérű hidakat épített immár elsősorban németül gyakorolt tudományos hivatásához azáltal, hogy rendszeresen tudósított a történész szakma könyvújdonságairól, konferenciáiról. Rendszerint kulturális műsorokat írt vagy szerkesztett. Publicisztikáját általában olyan szempontokhoz igazította, amelyeket tudományos írásaiban elmélyített, illetve rádiós népszerűsítésük előtt felvetett. Nyugatra tájolt tudósi munkájának egyik vezérlő elvét a hibás vagy hiányos nézetek elemzése, illetve feldolgoztatása révén műsoraiban is alkalmazta, itt viszont keleti irányban. Eközben egyike volt a SZER azon munkatársainak, akik rendszeresen szerepeltek nyugati magyar konferenciákon és sajtótermékekben. Anyanyelvén tükörképét nyújtotta mindannak, amit németül, franciául vagy szlovénul a historiográfia műfajaiban alkotott. Tekintélye olyan illetékességben gyökerezett, amely a politikai menekültek eszmei közösségében túlterjedt a közös antikommunista meggyőződésen. Érthető, hogy az MMI alapítói őt szemelték ki ennek az akkor még emigráns, de mégsem döntően politikai indítékú és célzatú létesítménynek a vezetésére.

Bogyay az alapító egyesület elnökeként és az utóbbi által fenntartott intézet első igazgatójaként három működési alapelvet körvonalazott. A legáltalánosabb, a tudományosságé, abból a felvilágosítási igényéből eredt, amelyet magántudósként főleg nyugati, rádiószerkesztőként pedig keleti irányban táplált. Az új intézetet nyugat felé fordítva a kutatás, könyvkiadás, gyűjtemény- és rendezvényszervezés, valamint a szaktanácsadás feladataival látta el, a magyarságtudományi ismeretek összegyűjtésének, feldolgozásának és közvetítésének a fő céljával. Ebből következett a felsorolt teendők nemzetközi betájolása, különösen beillesztése a nyugat-németországi Kelet-, Kelet-Közép- és Délkelet-Európa-tanulmányokba. Mivel az interdiszciplináris hungarológia a német nyelvterületen egyfelől a finnugrisztika nyelvészeti beszűkülése, másfelől az akkori budapesti kormányok szovjet típusú külügyi kultúrpolitikája miatt elvesztette a két világháború között kivívott rangját, e müncheni kezdeményezés harmadrészt a társadalom- és szellemtudományok több szakágazatára kiterjedő koncepciónak kötelezte el magát a bonni menekültügyi minisztérium anyagi támogatásával, két-három fős személyizzettel.

A korai MMI tudományos programja öt éven belül válságba jutott. A müncheni emigráció politikai tényezőit tömörítő Németországi Magyar Szervezetek Központi Szövetsége a fenntartó egyesületben helyet foglaló képviselői révén megkérdőjelezte az intézet szikár tudományosságát, és hivatkozással első szabályzatának kevésbé egyértelműen megfogalmazott cikkelyeire számon kérte nemzetpolitikai ütőképességét. Bogyay ragaszkodott három alapelvehez, megszívlelve a Tudományos Tanács tagjai, köztük Deér József (1905–1972) berni, 1945–1948 között budapesti középkorkutató történészprofesz-

szor ajánlásait. Személyes ellenállását azonban gyengítette az a körülmény, hogy éppen megfeszített iramban dolgozott német nyelvű Magyarországtörténetén, a *Grundzüge der Geschichte Ungarns* első kiadásán. Magántudósi és rádiószerkesztői kötelezettségei olyannyira lekötötték, hogy egyre kevésbé birkózhatott meg az intézet belső nézeteltéréseiből tornyosuló, hamarosan a német szövetségi kormány folyósította ellátmányt is veszélyeztető gondokkal. Ezért fokozatosan elhatározta, hogy lemond igazgatói tisztéről egy olyan személy javára, aki főfoglalkozása keretében és a magyar emigránspolitika kötöttségein kívül szentelhette idejét az MMI-nek. Utódjául a Tudományos Tanács helybeli tagját, a müncheni Ludwig-Maximilians-Universität (LMU) Kelet- és Délkelet-Európa Történeti Tanszékét 1959-ben megalapító professzorát, a fiatal korától magyar témákkal is foglalkozó Georg Stadtmüller (1909–1985) történészt szemelte ki, kérte fel és ismertette el az egyesület közgyűlésével 1968 tavaszán.

Stadtmüller 1932-es müncheni doktori és 1937-es breslaui habilitációs értekezését a bizánci egyháztörténet, illetve az albán etnogenezis témaköreiben írta. Bizantinológiai munkaterületét korán kiterjesztette egész Kelet- és Délkelet-Európára, valamint a nagytérség nyugati kapcsolataira. A breslaui egyetem tanársegédjeként a német hatások kutatására összpontosító historiográfiai iskolához csatlakozott. Akkoriban kezdett el foglalkozni a magyar birodalmi gondolat politikai eszmetörténetével. 1938 végétől a lipcsei egyetem Délkelet-Európa Története és Kultúrája Tanszékének vezetője és a helyi Délkelet-Európa Társaság alelnöke volt. 1943-ban katonai szolgálatra rendelték, amelyet a Wehrmacht dél-görögországi hadtestjének parancsnokságán az újgörög és olasz nyelv tolmácsaként teljesített. A világháború után Münchenben telepedett le, ahol 1950-től az LMU tanára, 1958-tól 1974-ig a vele alapított Kelet- és Délkelet-Európa Történeti Tanszék élén. Számos disszertációban és habilitációban hasznosított oktatói tevékenysége mellett részt vett több kutatóintézet, folyóirat és könyvsorozat irányításában. Szakmai jelentősége egyrészt céltudatos tudományszervezői munkájában, másrészt oktatói és kutatói szemléletében mérhető le. Stadtmüller mindvégig erős német nemzeti kötődéseivel is széles térbeli távlatban vizsgálta a Kárpát-medence államainak és nemzeteinek változatos kapcsolattörténeteit, amelyekben előkelő helyet biztosított a magyar Szent Korona országainak. A többnyire szlavisztikai tájékozódású németországi Kelet-, Kelet-Közép- és Délkelet-Európa-tanulmányok keretében maradandó hatású tevékenységet fejtett ki a hungarológia és az albanológia érdekében.

II. Beilleszkedés a német Kelet-, Kelet-Közép- és Délkelet-Európa-tanulmányok közegébe

Az igazgatócsere ingerült légkörben zajlott le, és átmenetileg erősen érzékelhető volt a két fő érintett addig felhőtlen viszonyában. Stadtmüller kezdeti intézkedései szervezési és személyzeti ügyekben kezdetleges tájékozódáson alapultak, és Bogyay kiszorítását látszottak szolgálni addig, amíg az utód hatékonyan cáfolni kezdte elődjének ezen benyomását. Az MMI kettejük 1969-től újraerősödő kölcsönös bizalmának, majd mindvégig töretlen szakmai megbecsülésének a jegyében, az 1972-ben megfelelően pontosított szabályzattal megerősítette interdiszciplináris és nemzetközi kitekintésű tudományos irányvonalát. *Studia Hungarica* című könyvsorozata, amelyet Bogyay indított el 1964-ben és ma az 50. köteténél tart, *Ungarn-Jahrbuch* című évkönyve, amelyet Stadtmüller alapított 1969-ben és nemrégiben a 28. kötetét érte meg, továbbá kutatási, oktatási és szaktanácsadói munkatervei, valamint hungarika-jellegű források és szakirodalom gyűjtésére szakosodott könyvtára az első igazgatóváltás után is azon célt szolgálták – és, bocsássuk előre, szolgálják a mai viszonyokhoz igazítottan is –, amelyet Bogyay 1962-ben kitűzött, 1968 után pedig az MMI elnökségi tagjaként a munkajogi és költségvetési ügyintézésről megszabadultan, mindig szolgálatkész tudományos tetterővel haláláig támogatott az intézet valamennyi feladatkörében.

A sorban második igazgató megóvta az intézetet a gazdasági ellehetetlenüléstől. Célrányos közbenjárásokkal elérte, hogy a német állami támogatás 1971-ben átkerüljön a szövetségi ügykörből a bajor tartományi kormányéba, amely a korábbinál szerényebb mértékben, az évezredfordulóig változatlan nagyságrendben hagyta azt évente jóvá. Jóllehet az 1980-as évek közepéig már csak egy saját ügyintézői főállásra, azután pedig pusztán megbízással munkaszereződésekre tellett belőle, az intézet éppen ebben a korszakában pontosította szakmai arcélét a kutatási és a felsőoktatási közeg mezsgyéjén.

A MMI azért állt már kezdeteiben az interdiszciplináris és regionális magyarságtudomány pályájára, mert az egyetemi és egyetemen kívüli (nyugat)-német historiográfiai tudományosság többnyire a szláv népek történetére összpontosított. Stadtmüller, aki Bogyayhoz hasonlóan a széles térbeli távlatokban való kutatást és oktatást pártolta és képviselte, az így adódó hiánypótlás célzatát mintegy lefordította fő hivatalának körülményeire: tanszékén balti, orosz-szovjet és nyugat-balkáni súlypontok mellett magyar vonatkozású tananyagoknak és kutatási témáknak is helyet biztosított, bevonva e szemléleti tágulásba és tartalmi kitekintésbe az MMI tagságához, majd irányítóihoz csatlakozó habilitált tanítványait is. A tanszék és az intézet e személyes alapú együttműködését a későbbiekben elsősorban Horst Glassl és Edgar Hösch

töltötték meg tartalommal. Az előbbi 1980-ban az MMI, az utóbbi 1975-ben a tanszék vezetését örökölte meg Stadtmüllertől, akitől mindketten átvették a két intézmény munkáját egyeztető gyakorlatot is. E sorok írója már náluk végezte egyetemi főszakjának tanulmányait, amelyek a jelzett koncepcionális sokrétűség és személyi átfedések folytán egy sor évfolyamtárs számára is lehetővé tették a párhuzamos bekapcsolódást a tanszék és az intézet munkájába.

Az MMI a hetvenes években kialakult és a nyolcvanas–kilencvenes években megszilárdult egyetemi kapcsolataival beilleszkedett a nyugat-német-orosz Kelet-, Kelet-Közép- és Délkelet-Európa-kutatások viszonyítási keretébe, az emigráns intézetalapítók által megcélzott szakmai közegbe. Vezetésének és tagságának ehhez szükséges mértékű *elnémetesedése* nem szorította háttérbe, hanem átrendezte magyar kapcsolatait, amelyek akkoriban kezdtek kiterjedni a korábban nem utolsósorban Bogvyay *szabadeurópás* mivolta és az intézeti tagság túlnyomórészt emigráns származása miatt mereven elhatároló vasfüggönyön túlra is. Az Ungarn-Jahrbuch e határfelettség jegyében a magyarországi tudományos termékek elemzőjévé vagy bírálójává, mindenestre népszerűsítőjévé, sőt idővel rendszeres közlőjévé is vált, miközben kötetei jelentős hányadukban a Stadtmüller által beindított intézeti konferenciasorozat anyagából álltak össze.

Az MMI történetének második szakaszára jellemző szakmai-személyi összefonódás az LMU Kelet- és Délkelet-Európa Történeti Tanszékével növelte mindkét fél mozgásterét. De hasznában hátrány is rejlett, amelyet viszont csak az intézet érzékelhetett a létfenntartási gondok szintjén. Ugyanis részben egyetemi feladatokkal megbízott munkatársai legfeljebb elenyésző arányban szerepeltek saját költségvetésében. Mivel a kutatóintézetek felsőoktatási egységekkel való szervezeti szövetkezése Stadtmüller és Hösch tanszékvezetése idején nem tartozott a bajor tudmánypolitika elsőrangú követelményei közé, elmaradt az oly természetes adottságnak tűnő, ráadásul zavarmentes együttműködés formalizálása, vagyis az MMI szerződéses csatlakozása az LMU-hoz, ami érveket nyújthatott volna finanszírozásának újratárgyalásához. Alább látni fogjuk, hogy ez a korabeli viszonyokból megmagyarázható mulasztás ma is érezteti hatását. Súlya először az 1990-es évek végén nehezedett az intézetre. Addigra bebizonyosodott, hogy a tanszéki kötelékben dolgozó gyakornokok, doktoranduszok vagy tanársegédek intézeti foglalkoztatásának a rendszere a maga munkajogi-pénzügyi és személyi-szociális feltételeivel aligha élheti túl a tanszéken és az intézetben néhány éven belül egyaránt esedékes újabb nemzedékváltást.

III. A hungarológia korszerűsítési kísérlete államközi és kulturális környezetben

A bajor–magyar államközi kulturális kapcsolatokban 1998 körül észlelhető új lendület arra bátorította az intézet vezetőit, hogy a fenti felismerésből rendhagyó intézkedéseket megalapozó tanulságokat vonjon le. A továbblépés tervezetét nem csak a bajor tudományügyi minisztériumnak nyújtotta be. Többéves tárgyalásos előfutam után megérett az idő arra, hogy a magyar kormány illetékes tárcájának is előterjessze elképzeléseit egy közös fenntartású müncheni magyar intézetről. Az MMI szervezeti megszilárdítását és koncepcionális bővítését a Hans Zehetmair bajor tudományügyi miniszter által összehívott nemzetközi értékelő bizottság egyhangú ajánlására 1999-ben Hátori József magyar kulturális miniszter is jóváhagyta. E – kormányfői és diplomáciai ráerősítésekkel végigkísért – fejleményből az állam- és a tárcaközi egyeztetésnek megfelelően egy kétsíkú integráció esélye bontakozott ki: az intézettel bővülő bajor–magyar együttműködésben egyúttal a bajor tudományművelési és a magyar kultúraterjesztési igények összehangolása kezdődött meg. E vállalkozás azóta mindkét integrációs síkon bonyolult kulcskérdésekkel szembesült. Kezelésükre az intézet nemzetközi minták híján saját gyakorlatából igyekezett valamennyi érintett fél számára elfogadható javaslatokat kidolgozni és megvalósítani.

Az MMI államközi síkon a Bajor–Magyar Kormányközi Vegyes Bizottság munkatervében a Bajor Szabadállam Tudományügyi, Kutatási és Művészeti Minisztériuma és a Magyar Köztársaság Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, illetve – 2006-tól – Oktatási és Kulturális Minisztériuma által támogatott közös projektként szerepel. Kormány- és tárcaközi dokumentumok, valamint az intézet és a budapesti minisztérium, illetve ennek megbízott hivatala – 2006-tól a Balassi Intézet – szintén írásba foglalt megállapodásai értelmében továbbra is német egyesületi jogalapon, de immár a vegyes finanszírozás tényét és az ebből következő új, illetve kiszélesített feladatköröket és tevékenységi területeket is becikkelyező szabályzattal működik. A munkáltatói jogokat a közgyűlése által megválasztott háromtagú elnöksége gyakorolja, munkáját pedig az egyesület harmadik testülete, a nyolctagú kuratórium felügyeli, amelynek négy tagját a bajor tudományügyi miniszter, további négy tagját a magyar kulturális tárca vezetője nevezi ki. Az MMI ekképp az egyik lehetséges szémszögből nézve újszerű szervezet mind Magyarország, mind Bajorország kulturális-tudományos intézményrendszerében, és szélesebb nemzetközi összehasonlításban is párját ritkítja. E vélekedés hatását azonban viszonylagosítja a fenntartásához elengedhetetlen közös érdek ellentmondásos értelmezése. Ugyanis míg a budapesti támogatási logikában *jogi szerkezet*

és ebből levezetett hivatali függetlensége határt szab befogadásának, az intézet a müncheni értelmezésben *tartalmi jegyeinél fogva* egyszerre bajor és magyar képviselő. Ugyanis a bajor minisztérium az ilyen feladatkörű intézeteket a civil, a magyar viszont alapvetően az állami szférában szemléli.

E felfogásbeli különbség egyrészt a 2000 óta 75–80 százalékos bajor és 20–25 százalékos magyar finanszírozásban, másrészt a tágabb szemléletű fél ezen aránytalanság fölötti elégedetlenségében csapódik le. Néhány éve sor került a bajor pénzeszközök elvi okokból elrendelt elvonására, illetve alsó szintű befagyasztására – tehát a magyar támogatás mértékéhez való jelzészerű közelítésére. Mindennek következtében az évtized első felében tíz, túlnyomórészt részmunkaidős munkatársat számláló személyzet mára majdnem a felére csökkent. A müncheni minisztérium 2004 óta egy különlegesen nyomós érvel, nevezetesen Magyarország európai uniós tagságával is alátámasztott elvárása szerint az anyagi terhek egyenletesebb elosztása nemcsak az államközi finanszírozási partnerséget rendezné, hanem alapot biztosítana az intézet szakmai teljesítményeihez és céljaihoz méltó bajor államháztartási hozzájárulás újratárgyalásához is. Bár a magyar fél szóban és írásban elfogadta ezt az álláspontot, tényleges változás e téren még nem következett be. Kockázatos volna azt hinni, hogy az MMI így is jószerével teljeskörű külföldi magyar intézeti munkát végez. Egy ilyen számítás még a jelenlegi bajor tehervállalási készséget is megrendítheti, és így veszélybe sodorhatja az intézet jutányosságát.

Az államközi finanszírozás eddigi tapasztalatai természetesen kihatottak a koncepcionális elemek integrációjára is. A bajor tudományművelés és a magyar kultúraterjesztés profilszerű ötvözését az intézet 2002-ben, tehát harminc évvel a stadtmülleri arcélpontosítás után ismét jelentősen módosított szabályzata két feladatkör ma is érvényes becikkelyezésével mondja ki. Az egyik a magyarországi és a határain kívül élő magyar népcsoportok történelmének, kultúrájának, társadalmának, politikai és gazdasági életének a tudományos kutatása, különös tekintettel a más európai államokkal és nemzetekkel való kapcsolatokra. A másik a magyar kultúra nyilvános bemutatása elsősorban a szépirodalom, a zene és a képzőművészet terén, szintúgy a külső viszonylatokban. E kettős célkitűzés folyamatos és tüzetes megfigyelések alapján világos kereslethez igazodik: a mai németországi humántudományokban olyan szakemberek kiképzéséről kell gondoskodni, akik magyar témákat tárgyi sokrétűségükben és nemzetközi összefüggéseikben képesek megragadni, elemezni és a bölcsészet szűkebb határain túl is közvetíteni. E feladat bővíti a *kultúramenedzselés* hatókörét, de nem mondhat le azon lehetőségekről, amelyeket a művészeti megnyilvánulások a tudományos ismeretek értelmezésére és szemléltetésére, valamint maga a tudományművelés

társadalmi, végsősoron államigazgatási elfogadottságának a megőrzésére és – szerencsésebb esetben – növelésére nyújthatnak. A szélesebb nyilvánosságú hangulatkarbantartás¹ nem lebecsülendő feladat egy olyan intézet esetében, amelyet olykor a tulajdonképpeni szakmán kívül gerjesztett és terjesztett hangulatok is körülvesznek.

Az MMI az évezredfordulón egyszerre épült ki és váltott vezetést. Ezért korábbi korszakaihoz is viszonyult, amikor újra meghatározta önmagát.² Két feladatkörének hat tevékenységi területe közül a rendezvényszervezés egyes eszközeivel folytatja, de meg is változtatja a hatvanas, illetve a hetvenes–kilencvenes évek gyakorlatát. Bogyay idejébe visszautaló elem a Katolikus Magyar Értelmiségi Mozgalom – Pax Romana Müncheni Csoportjával közösen megrendezett kulturális estek magyarnyelvűsége. Ez napjainkban nyilvánvalóan nem emigránspolitikai indítékokhoz, hanem azon nyelv művelésének és terjesztésének a szándékához kötődik, amelynek ismerete az illető térséggel foglalkozó németországi tudományosságban a színvonalas munka egyik feltétele, amelyet a müncheni meg a regensburgi egyetemen oktatnak, Münchenben és környékén sok ezren anyanyelvi szinten beszélnek, kulturális igényeik kielégítésére használnak, tehát amelynek bajorországi helyzete kitarítónan élénk figyelmet érdemel mind tudományos, mind közművelődési szempontból.³ A német nyelvű nyilvános programok viszont elsősorban Stadtmüller igazgatóságára emlékeztetnek, az akkori szokásoktól ugyanakkor el is térnek, hiszen főleg 2000 és 2005 között nem csak tudományos előadások és konferenciák voltak. Felolvasóestek, koncertek és kiállítások, valamint egy filmszemle az egyes művészeti ágazatokat a maguk tudományához kapcsolták: irodalom-, zene-, fotó-, film- és művészettörténeti vagy -kritikusi bevezetőkkal, előadásokkal vagy katalógusokkal ellátva esztétikum és bölcsészeti értelmezés ismeretgyarapító együttesét tarták a közönség elé.⁴ E műsorfajta 2000-től a kul-

¹ Amelyhez például az Amadinda (2004), Bogányi Gergely (2001, 2002), Hacki Tamás & Ex Antiquis (2002), Halász Judit (2001), a Kalácsa (2000), a Kalamajka (2002), Pege Aladár (2000, 2005), Presser Gábor (2001), Ránki Dezső és Klukon Edit (2003), valamint Szokolay Balázs (2000) koncertjei is hozzájárultak.

² Az eredmény itt csak futólag vagy egyáltalán nem említett részleteiről a www.ungarisches-institut.de honlap folyamatosan tájékoztat.

³ A magyar nyelvű irodalmi vagy tudományos jellegű műsorok egyik – női – sorozatában Erdélyi Zsuzsanna (2006), Jókai Anna (2002), Polcz Elaine (2002), Péter Katalin (2001), Szabó Magda (2001), Szinyei Merse Anna (2003) és Valachi Anna (2006) szerepelt.

⁴ A német nyelvű irodalmi estekből és a zenei produkciókból ilyen szempontból válogatott nevek: Darvasi László (2001), Dalos György – Szabó Magda (2004), Dudás Lajos – Philipp van Endert – Simon Géza Gábor (2002, 2003), Esterházy Péter (2001), Ingeborg Drews – Zoller Attila (2003), Muzsikás együttes és Sebestyén Márta (2001), Nádas Péter (2002), Sebő Ferenc (2004), Vámos Miklós (2004), Vujicsics együttes (2002), Zilahy Péter (2003, 2004). A vizuális projektek közül ehelyett csak hármat említünk: a passau-i bajor–magyar történeti kiállítást (2001), a Márai Sándor-fényképkiallítást (2001) és Stefan Moses fotótárlatát az 1956-os forradalomról (2006).

turális kereslet és kínálat vizsgálatai, valamint az anyagi lehetőségek felmérései nyomán illeszkedett a rendezvénysorozat egészébe, egy sor neves bajorországi intézmény⁷ partnerségét elnyerve. És bár a bajor támogató fél a belőle származó szinergiákat az intézet eredeti teljesítményei közé sorolta, a tudományos és általánosabb kulturális feladatok egybehangolása 2005/2006 óta kényszerűen szünetel. E körülmény nem a koncepcióját kérdőjelezi meg, hanem a vázolt finanszírozási egyenlőtlenség egyik sajátos következményére utal. Összefüggésében elgondolkodtató, hogy beszűkült a Magyar Köztársaság Müncheni Főkonzulátusával azelőtt épp a kulturális rendezvényszervezésben szélesre nyitott együttműködési tér – remélhetőleg csak átmenetileg. Hiszen a magyar külügyi tudománypolitikában távlatosan gondolkodva és más országeképviseltek bajorországi helyzetét körültekintően elemezve aligha vonható kétségbe, hogy az állami főkonzulátus és a civil MMI közös müncheni helyszíne akkor értékesíthető adottság, ha a két intézmény közül egyik sem elégszik meg a pusztá egymásmellettiiséggel.

Tartalmi bemutatását még néhány részlet erejéig folytatva végképp megvilágosodhat, hogy a 2000-ben megújult MMI nemcsak megőrizte, hanem kiszélesítette tevékenységének irányát. Az 1999-es értékelő bizottság fő ajánlásához híven a tudomány szervezésének és művelésének egységét igyekszik megközelíteni azon tevékenységi területein is, amelyek szabályzatában a rendezvényszervezés előtti öt helyet foglalják el: a kutatásban, oktatásban és tanácsadásban, valamint kiadványainak szerkesztésében és könyvtárának működtetésében. Előző korszakától eltérően saját elemzési, dokumentációs, oktatási és tanácsadási munkaterveket is megvalósít, amelyeket egyúttal felhasznál koncepcionális rendeltetésének újabb fokú finomítására. Ezek átfogó témája a Magyarország keretében és körül lezajlott kapcsolattörténetek az állami kezdetektől a nemzetállamok korszakáig, szemléletük és módszertanuk pedig a történeti nagytérsegre való interdiszciplináris kitekintés követelményéből ered. E koncepcionális önmeghatározásban már nem csak azon hiánypótlás igénye húzódik meg, amely a németországi rokon tudományok szláv tárgyköreinek túlsúlya miatt a kezdetektől meghatározza az intézet munkásságát. A tematikailag, szemléletileg és módszertanilag sokrétű magyarságtudomány napjainkban arra is hivatott, hogy magát a hungarológiát korszerűsítse. Minél közelebb kerül e célhoz, annál nagyobb eséllyel társulhat be a németországi Kelet-, Kelet-Közép- és Délkelet-Európa-tanulmányok multidiszciplináris és még szélesebb értelemben vett regionális jellegének alakításába.

⁷ Például Filmmuseum München, Haus der Bayerischen Geschichte (Augsburg), Hochschule für Musik und Theater (München), Literaturhaus München.

Ennek az *önalakítás* és a *társalakítás* opcióin nyugvó kettős modernizációs programnak a kutatás és a felsőoktatás egyeztetett közreműködése adhat távlatos értelmet. Azok a kapcsolattörténeti konferenciák például, amelyeket az MMI 2000 óta több bel- és külföldi társszervezővel, köztük az Országos Széchényi Könyvtárral és a Magyar Országos Levéltárral, illetve a heidelbergi egyetem Erdély Intézetével, a tübingeni Dumai-Sváb Történeti és Országismereti Intézettel és az ottani egyetem Koraújkori Történeti Tanszékével, valamint a müncheni LMU Kelet- és Délkelet-Európa Történeti Tanszékével valósított meg, és az Ungarn-Jahrbuch kötetei, amelyek közlik különböző társadalom- és szellemtörténeti ágazatokban keletkezett, időbeli és földrajzi határvonalakon túllépő előadásaik zömét, a magyarságtudomány bajországi egyetemi integrációképességét is próbára teszik. Hasonló célú a könyvtári munka, amellyel az intézet a Bajor Állami Könyvtárral és az OSZK-val 2002-ben kötött megállapodás értelmében a hungarika-jellegű szakirodalom és források bajorországi gyarapításához járul hozzá; a törzssanyagot és a különgyűjteményeket időközönként az LMU több tanszékén tartott gyakorlatok és szemináriumok is hasznosítják.

Mindez a hetvenes–kilencvenes évekhez képest legalább két szempontból megváltozott feltételek mellett illeszkedik a *Hungaricum Bajorországban* gyűjtőcímű, több pillérű és helyszíni kutató- és oktatóegységet szorgalmazó kezdeményezésbe. Amikor ez 2003 körül a müncheni és a regensburgi egyetem irányában beindult, egyrészt a regionális tudományszak hagyományos szlavisztikai vonalvezetésének megmerevedésével kellett számolni; a ruszisztikai és bohemisztikai részzakosodás jelei az LMU Kelet- és Délkelet-Európa Történeti Tanszékén Edgar Hösch azon évi nyugdíjba vonulása és több személycseré után állandósultak is. A hungarológiai kutatások eredményeinek az egyetemi oktatása másrészt az újabb bajor tudománypolitika által is egyfajta korparancsként ösztönzött hálózatiásodáshoz igazítandó terv. Olyan szövetkezési rendszerről van szó, amely – ha élő gyakorlat – különböző nyelvű és kultúrájú társadalmakat területi egységeikkel széles földrajzi keretű intézet-, tanszék- és tudományközi munkálatok tárgyaivá minősít át. Ekképp kiválóan alkalmas arra, hogy a finnugrisztikát is közreműködésre hívja. Utóbbi tudvalevőleg a számára egykoron szálláscsináló német nyelvterületen ma is magyar érdekeltségűnek látta magát az egyetemi tanrendben – legalábbis részlegesen, a nyelvrokonsági tényezők okán, legtöbb helyszínen mindenekelőtt a magyar mint idegen nyelv oktatásával.

A mai MMI tehát a nehezékek és esélyek keverékével szembesül minden napjaiban. Helyzetét a legidősebb kulcskérdés szempontjából az a megrogzultnak tűnő ellentmondás jellemzi, hogy államközi finanszírozási alku tárgya, ugyanakkor a bajorországi hungarológia korszerűsítési kísérletének

egyik alanya, Pénzügyi vonatkozásban a müncheni és a budapesti illetékes tárcák közös tehervállalása jelenleg problémakeltő tényező ugyan, de – józanul megítélve – az előrelépés egyik biztosítéka is. A tartalmi szintű továbbfejlődés egyik alapfeltétele pedig a koncepcionális partnerségek hálózata, amelynek a bajorországi tudományosság többpályás mezőnyében kell megfelelő kínálattal szolgálnia. Nyilvánvaló, hogy eközben az érdekegyeztetések nem csak magyar témák iránt tapasztalt vagy ébreszthető keresletekért folynak. De az már kevésbé magától értetődő, hogy hiányzik belőlük a magyar lektorátussal ellátott müncheni finnugrisztika, amelynek vezetője két évvel ezelőtt a több oldalról felajánlott együttműködéstől elzárkózva bejelentette, hogy nem hungarológiai, hanem szlavisztikai irányban tervezi tanszékének koncepcionális fejlesztését.

Így az MMI létrejöttének 45. évfordulóján egy bizonyos fokig letisztult helyzetben folytatja egyetemi tárgyalásait: a bajor fővárosban a társadalom- és szellemtudományok terén, vagyis az LMU említett történettudományi tanszékével, Regensburgban pedig az ott nemrégiben beindított magyar nyelv-oktatási program egyelőre szándékszerűen felvetett bővítésével kapcsolatban. Távaly is megtapasztalhatta, hogy a hungarológia vonzereje interdiszciplináris és regionális tudományként növelhető Németország e tartományában is. Tanulságos fejlemény, hogy legújabbban a passauai egyetem Újabb- és Legújabbkori Kelet-Európa Történeti Tanszéke eszmecsérét javasolt egy magyar témasúlypont kialakításáról, amely ott hiánycikk. Tette ezt az után, hogy az MMI 2007 októberében több társszervezővel, köztük az LMU Kelet- és Délkelet-Európa Történeti Tanszékével lebonyolította tőbbedik doktorandusz-kollokviumát, amelyen 22 előadás hangzott el a történet-, társadalom-, irodalom-, nyelv- és művészettudományok köréből. Valamennyi a Kárpát-medence múltjával és jelenével foglalkozott, döntő vagy lényeges magyar vonatkozásokban. A szerzők öt ország tizennégy egyeteméről érkeztek Münchenbe.

[2008]

„KEDVEM LENNE HALLGATÓKÉNT IS RÉSZT VENNI EBBEN A KÖRBEN”

A Müncheni Magyar Intézet és a Katolikus Magyar Értelmiségi Mozgalom – Pax Romana Müncheni Csoportja közös programjai 2004–2012

I

Az 1962-ben alakult Müncheni Magyar Intézet (MMI) az évezredfordulón bővíteni kezdte tevékenységi körét. Változatlan alapcéljai új teendők megfogalmazását és elvégzését igényelték, valamint azt, hogy visszatérjen egyik eredeti feladatához: a rendezvényszervezéshez. Nyilvános programjait azóta németül és magyarul bonyolítja le. Legelső korszakába visszautaló elem a Katolikus Magyar Értelmiségi Mozgalom (KMÉM) – Pax Romana Müncheni Csoportjával közösen szervezett estek magyar nyelvűsége. Ez nyilvánvalóan nem emigránspolitikai indítékokhoz kötődik – mint az intézetalapító Bogay Tamás igazgatósága idején –, hanem azon nyelv művelésének és terjesztésének a szándékát tükrözi, amelynek ismerete a németországi magyar diaszpóra életében a nemzeti azonosság megőrzésének, a Kárpát-medencével foglalkozó tudományosságban pedig a színvonalas szakmai munkának az egyik fontos feltétele. A magyar nyelvet a müncheni és a regensburgi egyetemen oktatják, Münchenben és környékén, valamint a délnémet térségben sok ezren – különböző fokon – beszélik, kulturális igényeik kielégítésére használják, és egyre növekvő számú középiskolás korú gyerek tanulja több hétvégi iskolában. Tehát bajorországi helyzete kitarthatóan élénk figyelmet érdemel mind tudományos, mind közművelődési szempontból – akár a korszerű nyugati magyar szórványpolitika keretében is.

Az MMI és a KMÉM Pax Romana Müncheni Csoportja között már a nyolcvanas évek első felében kialakult a baráti kollegiális kapcsolat. Akkoriban Kalniczky György tanár (1932–1998), a Szabad Európa Rádió hírszerkesztője, a KMÉM Pax Romana főtájkára vezette a Müncheni Csoportot, újszerű elképzelésekre nyitottan, rendhagyó ötleteket is felkarolva. A mai együttműködés, amelynek közvetlenebb, itt nem részletezhető előzményei a kilencvenes évek második felébe nyúlnak vissza, 2000 után kezdett állandósulni, és több igen sikeres estet eredményezett, például 2001 májusában Szabó Magda,

2001 júliusában Harmatta János klasszika-filológus professzor, 2002 májusában és júniusában Polcz Alaine, illetve Jókai Anna főszereplésével.

2004 őszétől, a Borbándi Gyula 85. születésnapja alkalmából rendezett, ünnepi előadással egybekötött kerekasztal-beszélgetés (Borbándi, Görömbei András, K. Lengyel Zsolt, 2004. október) óta közös fejléc alatt hívtuk meg müncheni és környékbeli közönségünket a Münchener Magyar Katolikus Misszió Döpfner Házának nagytermébe, előbb Cserháti Ferenc atya, majd Merka János atya és a misszió munkatársainak vendégszeretetét élvezve. Műsorainkat éves távlatban terveztük a 2004/2005 fordulóján bővített programbizottságban, amelynek tagjai a KMÉM részéről Boór János, Boór Márta, Czupy Éva, Jánosi Margit, Péntek László (†) és Pfitzner Rudolf, az MMI részéről Busa Krisztina (2007-től), Holcshauser Vilmos, Kelemen Tamás (2007-ig) és jelen sorok írója, a misszió részéről pedig Merka János. Harald Connerth, aki 2007 és 2011 között az MMI-ben a gyakornoki és könyvtárosi teendőket látta el, ma is külső munkatársa a programbizottságnak.

A KMÉM 2009-ben beszüntette szervezeti működését, és föloszlatta Münchenben bejegyzett egyesületét. Az MMI ugyanazon évtől – müncheni egyesületi székhelyét a Magyar Katolikus Misszió címén megtartva – Regensburgban fejti ki tudományos kutatói, oktatói és kiadói tevékenységét. De közös rendezvénysorozatunk e mélyreható változások ellenére sem állt le.

2

Előadásainkat havonta vagy kéthavonta tartottuk. A misszióban korszerű előadás-technika állt rendelkezésünkre. A 120-150 ülőhelyet biztosító terem melletti konyhában terült borral, ásványvízzel és paccsal az asztalka, amely körül a műsorok után olyannyira igényelt kötetlen beszélgetések zajlottak.

A meghívókat 2004 őszétől az MMI állította össze, szerkesztette, nyomtatta, hajtogatta, borítékolta és postázta. Elektronikus formában a korábbiak is elérhetők az intézeti honlapon: www.ungarisches-institut.de/programme/rueckblicke.htm. Papírváltozataik az intézet regensburgi irattárában, valamint Budapesten az Országos Széchényi Könyvtár kisnyomtatványtárában tekinthetők meg (az MMI egyéb kisnyomtatványaival együtt). Merka János atya 2004 és 2010 között állta az esténként közel 250 meghívó hagyományos postázásának a költségeit. 2011-től erre nincs lehetőség. Azóta csak e-mailhez csatoltan küldjük ki jelenleg 455 feliratkozott érdeklődőnek az értesítéseket.

A programok kiadásainak fedezetét lényegében a közönség önkéntes adományaiból gazdálkodtuk ki. Az előadók utaztatásához, elszállásolásához és ellátásához esetenként az intézeti költségvetésből is hozzájárultunk. Előfordult, hogy a szállást magánúton oldottuk meg. Honoráriumot viszont kivéte-

lesen sem fizettünk előadóinknak. A tervezéssel, szervezéssel és lebonyolítással járó munka jelentős részét a programbizottság intézeti tagjai is szabad idejükben végezték.

Műsorainkhoz programbizottságunkból választottunk házigazdát, akinek nem csak az volt a dolga, hogy köszöntőül mindazt elmondja az előadóról és a témáról, ami nem fért a meghívóba. Az est berekesztése főleg akkor jelentett különleges moderátori kihívást, ha az előadás után annyi és olyan jellegű kérdés hangzott el, hogy a válaszokból valóságos pótelőadás kerekedett ki. Schöpflin György 2008. áprilisi és 2011. márciusi, Róna-Tas András 2010. júliusi, valamint Georg Paul Hefty 2012. novemberi vendégszereplése emlékezetes példák erre a programfajtára. A nacionalizmus-kutató angliai magyar politológus, a Fidesz képviselője az Európai Parlamentben, *A magyarok helyzete a változó Európában* című első előadása után ezt írta vendégkönyvünkbe: „Tömény, tartalmas este, parázs vita: hasznos, a vitából születik az igazság. Másrészt azt is tudjuk, hogy a magyarok helyzete Európában nem a legkönnyebb.” A magyar altajisztika nyelvész-történész professzora *Hunok és magyarok* témakörben, vagyis merőben más szakmai kötelékből, sőt vélhetően eltérő politikai beállítottságból azonos értelemben hagyta hátra kézjegyt: „Nagyon örültem az élénk érdeklődésnek és az előadást követő beszélgetésnek. Én bízom és hiszek a magyarság jövőjében. Ehhez a múltat is pontosan kell ismernünk!” A Frankfurter Allgemeine Zeitung idén nyáron nyugdíjba vonult magyar származású munkatársa pedig *Német szemmel – magyar füllel. Frankfurti elemzések negyedszázad magyarországi politikájáról* címmel tartott személyes pályaeértékelőt, amelynek teltházas és emelkedett vitahangnemű fogadtatását a következő emléksorokkal köszönte meg: „Barátnak, ellenségnek, minden embernek csak egy élete van; ha felebaráti alapon tiszteletben tartjuk mások személyes és politikai életpályáját, hibákkal, tévedésekkel, vereségekkel együtt, akkor a kortárs-népből kortárs-közösség lesz.”

Érdekes, lehetőleg érdekfeszítő legyen a téma, és avatott értője beszéljen róla. E két szempont szerint válogattuk előadóinkat, többségüket Magyarországról és magyar vonatkozású tárgykörökben. Koncepcionális alapelvünkhöz híven arra törekedtünk, hogy rendezvénysorozatunk évről évre szemléleti, tartalmi és műfaji sokszínűségről tanúskodjon. Kínálatunk javát saját szakmai beállítottságunk folytán, egyúttal közönségünk tapasztalható érdeklődéséhez igazodva a humán tudományok és a közéleti-politikai problémák köréből állítottuk össze.

A tág értelemben vett bölcsészetet több szakágazat képviselte. A történet-, néprajz- és nyelvtudományi, valamint szociológiai kérdésfelvetések a különböző korszakokba utaló magyar súlypontot széles kapcsolat- és régiótörténeti távlatban jelenítették meg, amire kiválóan alkalmasnak bizonyult a nemzet-

közi összefüggésekbe beágyazott csodaszarvasmonda (Vajda László, 2007. szeptember), a Habsburg-kor 18. századi Magyarországnak társadalom- és művelődéstörténete (Krász Lilla és Kurucz György, 2007. november), a magyar nemzet hun eredetmítosza (Róna-Tas András, 2010. július), Pécs város- és egyháztörténete (Fedeles Tamás, 2010. október) és a Kárpát-medencei magyar olvasáskultúra (Gereben Ferenc, 2011. október).

A zene-, irodalom- és tudománytörténeti al sorozatban 19. és 20. századi életművek kerültek terítékre, ismételten évfordulós alkalomból, egy ízben személyes közelítésben. Eddig Lajtha Lászlót (Gyenge Enikő és Erdélyi Zsuzsanna, 2006. május), József Attilát (Valachi Anna, 2006. október), Hamvas Bélát (Thiel Katalin, 2009. október), Radnóti Miklóst (Dévény István és Greiner Éva, 2010. december), Liszt Ferencet (Watzatka Ágnes, 2011. május), Bibó Istvánt (ifj. Bibó István, 2011. december) és Ottlik Gézát (Horváth Kornélia, 2012. május) helyeztük el képzeletbeli szellemi arcképcsarnokunkban.

A politológiai témakörben 20. századi konfliktustörténetek egyes szakaszai villantak föl: a II. világháború alatt és után végrehajtott kitelepítések és etnikai tisztogatások, deportálások (Stark Tamás, 2007. június), a magyarországi zsidók és nem zsidók 1940-es évekbeli hétköznapi viszonya (Várdy Péter, 2005. április) és a Rákosi-korszak kényszermunkatáborai (Saád József, 2005. szeptember). E fejezetbe illeszthető annak a könyvnek a bemutatója is, amely a müncheni Szabad Európa Rádióba becsempészett ügynökök utáni nyomozás eddigi eredményeit tartalmazza (Kasza László, 2010. március).

A bölcsész jellegű műsorok külön csoportját alkották egyrészt a hungarológia bajorországi esélyeit latolgató estjeink. Előbb egy kétnyelvű ismeretterjesztő kollokviumon hat fiatal kutató bemutatta magyar vonatkozású néprajzi, nyelvészeti, régészeti, politológiai és történettudományi tárgykörökben javarészt Münchenben készülő vagy már elkészült magiszteri, doktori vagy habilitációs értekezését (2005. június). Majd a budapesti Balassi Intézet illetékes tagozatvezetője és munkatársnője a diaszpórában ajánlatos és lehetséges magyar nyelvoktatás elméleti és szervezési kérdéseit taglalták, amelyekből kiindulva a misszióban működő Hétvégi Magyar Iskolában tanártovábbképző kurzust vezettek (Maróti Orsolya, 2009. május, illetve Takács Judit, 2010. május). Az utóbbi műsortípust folytatva 2012 júniusában tanulmányi napot tartottunk a Münchenben és környékén magyar nyelvet és kultúrát tanítók számára, amelyen Kováts-Németh Mária a hatékony tanulást elősegítő módszerekről adott elő és bemutatta az *Őrszavakat*, a Nyugat-Európai Országos Magyar Szervezetek Szövetségének módszertani online folyóiratát (2012. június). Másrészt a politikai kortörténet és emigrációtörténet mezsgyéjén mozgó, önéletrajzi ihletésű anyagot tárt eléink a nyugati magyar Pax Romana két ismert személyisége: Gábor Jenő Dzsingisz az 1999 és 2005 között teljesített

holland diplomáciai szolgálata során szerzett magyar vonatkozású tapasztalatairól, Pfitzner Rudolf pedig ötvenes évekbeli börtönelményeiről és 1956-os tevékenységéről számolt be (2006. november, illetve december).

A többrendbeli sokszínűség alapelvét igyekeztünk azáltal is megvalósítani, hogy megszólaltattuk a bölcsészettudomány határain kívül eső témák szakértőit is. Így egy külön orovostudományi súlypont alakult ki, egy-egy előadással a mai magyar egészségügyről (Csernay László, 2008. február), a 100 éves magyar pszichoanalízisről (Harmatta János, 2008. május) és a magyarországi pszichoonkológia, vagyis a daganatos betegek és a velük foglalkozók, valamint a családtagok lelki rehabilitációjának a megszervezéséről és eredményeiről (Riskó Ágnes, 2009. július). Betekintettünk a magyar glóbuszon túlmutató olyan kérdéskörökbe is, mint amilyen a legújabb Mars-kutatás (Bejczy Antal, 2004. november és 2009. június), a hit és vallás Albert Einstein tudományos megnyilvánulásaiban (Balogh Szilárd Vilmos, 2005. október), a hit lélektana (Pécsi László, 2006. március), a faji előítélet angliai jelenségének szociálpszichológiája (Erdős György, 2006. május), a keresztény erkölcs homoszexualitással kapcsolatos dilemmája (Somfai Béla, 2006. június), a gyarmatsorból való felemelkedés jelensége egy tanzániai nép polgárosodásában (Kecskési Mária, 2009. március), Szent Pál élete és missziója (Gyürki László, 2009. április), valamint a darwinizmus (Balogh Szilárd Vilmos, 2010. április).

Az estek látogatottsága természetesen változó volt. Közönségünk átlagosan 30-40-es létszámú. Az évek során azt észleltük, hogy a bajorországi magyar szórványértelmiség általunk elérhető rétegét az előadók szakmai vagy közéleti hírneve mellett leginkább a téma magyar vonatkozású időszerűsége vonzza. Vigvári András (2006. május), Róna Péter (2008. november), Deák Dániel (2012. február) és Csaba László (2012. július) magyar gazdaságpolitikai elemzése a megjelentek számát tekintve is éppúgy átlagon felüli érdeklődést váltottak ki, mint Schöpflin György említett magyar bel- és Európa-politikai tárgyú beszámolóit és Georg Paul Hefty visszatekintése 25 év magyarországi politikájára, valamint Oplatka András könyvbemutatója az 1989-es magyarországi határnyitás közelgő 20. évfordulóján (2008. június), Hankiss Elemér társadalomtörténeti és szociálpolitikai korrajza (2008. szeptember), Dúl Géza vázlata a magyarországi cigányság pasztorációs szemszögből vizsgált helyzetéről (2008. december), Zeidler Miklós oknyomozó visszatekintése a 90 évvel ezelőtt aláírt trianoni békeszerződésre (2010. június), Beke László aktuális helyzetképe a magyar művészetről (2010. május) és Horkay Hörcher Ferenc eszmefuttatása a legutóbbi magyarországi parlamenti választások nyomán kialakult belpolitikai erőviszonyokról (2010. október). Hasonlóan szép számmal hallgatták meg Tamási Józsefet és Kokas Klárát: a Tiszaföldváron szolgáló

váci megyés pap Árpádházi Szent Erzsébet munkásságát méltatta a szegényeket s elesetteket derűsen istápoló katolikus szent születésének 800. évfordulóján (2007. február), míg a nemzetközi ismertségű zenepedagógus szakmai életútjának hozamából nyújtott át egy csokorra valót; tapasztalatait másnap megosztotta a Hétvégi Magyar Iskola tanárnőivel és növendékeivel is (2007. március).

3

A bevezetőben szóba került Borbándi Gyula 2004. évi 85. születésnapja, amelynek megünneplésével a korábbiaknál szorosabbra fűztük az MMI és a KMÉM együttműködésének a szálait. Borbándit aztán 90. születésnapján is felköszöntöttük egy tiszteletére megrendelt előadással, amely természetesen az emigráció küldetéséről szólt (Pomogáts Béla, 2009. szeptember). Intézményeink régi barátja egy évvel később Budapestre költözött, az általa megtestesített küldetés eszmeisége azonban velünk marad. Értelmezett arany szabálya szerint magyar ügyért Magyarország nyugati határain kívül is illendő dolgoznunk, ha munkánkra van igény. Márpedig attól, hogy a politikai emigráció a maga nemében betöltötte hivatását, a szórvány anyanyelvi kultúrája nem vesztette el létjogosultságát, hanem tovább él, amíg hordozói társadalmi keretben is megélik. És amíg „értő és érdeklődő közönség”-ként viszonyulnak olyan nehéz témához is, mint amilyen a mai magyar kormány kultúrpolitikája. A megjelentek jellemzése L. Simon László tollából származik, aki *Kultúra a politikában. Aktuális magyarországi helyzetkép* című, 2012. júniusi előadása után még ezt jegyezte be vendégkönyvünkbe: „Mindig izgalmas kihívás, mikor a diaszpóra magyarságának valamelyik értékes közössége előtt beszélhetek kultúránk és kultúrpolitikánk állapotáról.” A szervezőknek pedig biztató megtiszteltetés, hogy magyarországi író-politikus államtitkári kinevezésének a másnapján Münchenbe utazott, mert eleget kívánt tenni a hónapokkal korábban elfogadott meghívásunknak.

Idei utolsó nyári estünkön Csaba László közgazdászprofesszor a kultúrpolitikaiknál talán még súlyosabb kérdéseket taglalt. Erre az alkalomra Magyarország Münchener Főkonzulátusával és a Bajor–Magyar Fórummal négytagúvá bővült a rendezőség. Ez újabb biztató jel. Hiszen mi tagadás: programjaink nemcsak a maguk témájával, hanem rendszerint azzal a kérdéssel is szembesítenek: érdemes-e folytatnunk müncheni magyar nyelvű előadás-sorozatunkat? Igen, érdemes, jelzi vendégkönyvünk a 2008. májusi bejegyzéssel is, amellyel Harmatta János szakorvos a *100 éves a magyar pszichoanalízis* című előadását követő eszmecsere-t értékelte: „Kedvem lenne hallgatóként is részt venni ebben a körben.” Ha mégis kételyeink támadnának, bizonyára jó

ideig ellenszerként hat majd a 2012 márciusában több mint százfőnyi hallgatóság előtt rendezett műsorunk emléke, Bőjte Csaba ferences rendi szerzetesnek köszönhetően, aki másnap meglátogatta a Hétvégi Magyar Iskolát is. A kézzől kézre járó kosarakban a korábbi esteken kapott adományokat messze meghaladó összeg gyűlt össze, amelyet Csaba testvér erdélyi gyermeknevelési céljainak a támogatására ajánlottunk fel.

[2012]

HUNGAROLÓGIA, FINNUGRISZTIKA ÉS KELET-EURÓPA-KUTATÁS NÉMETORSZÁGBAN

Egy kulcskérdés, két válasz és néhány tartalmi következmény

I. Kis tudománytörténet: összefonódások és különfejlődések

A kezdetek helyszíne és időpontja, tartalmi ismérvei, valamint politikai háttére párhuzamos tudománytörténetbe sorolják a németországi Kelet-Európa-kutatást¹ és a magyarságtudományt. 1902-öt írtak, amikor a feszült német-orosz viszony légkörében megalakult a berlini Friedrich Wilhelm Egyetem Kelet-Európa Történeti Szemináriuma (Seminar für Osteuropäische Geschichte). Első egyetemi intézményeként kialakította a szak szláv alapirányát és nagytérségeket átfogó látószögét.² Másfél évtizeddel később a német–magyar politikai és katonai szövetség hátszelével létrejött a berlini egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Szemináriuma (Seminar für Ungarische Sprache und Literatur). Ez már 1917-ben Magyar Intézetté (Ungarisches Institut an der Universität Berlin) bővült, amely néhány éven belül a tudomány-, régió- és nemzetközi kitekintésű hungarológia első felsőoktatási és kutatási műhelyévé vált.³

¹ Németországi közkeletű szóhasználatban: Kelet-, Kelet-Közép-Európa- és/vagy Délkelet-Európa-kutatás (*Osteuropaforschung, Ostmitteleuropaforschung, Südosteuropaforschung*). E tanulmányban az egyszerűsített névalak szerepel.

² Edgar Hösch, *Stand und Probleme der historischen Osteuropaforschung in München = Münchener Forschungen zur Geschichte Ost- und Südosteuropas. Werkstattberichte*, szerk. Hermann BEYER-THOMA – Olivia GRIESE – Zsolt K. LÉNGYEL, Ars Una, München, 2002, 11–38; Uő., *Südostforschung vor und nach 1945. Eine historiographische Herausforderung = Südostforschung im Schatten des Dritten Reiches. Institutionen – Inhalte – Personen*, szerk. Mathias BEER – Gerhard SEEWANN, Oldenbourg, München, 2004, 275–286; *Hundert Jahre osteuropäische Geschichte. Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft*, szerk. Dittmar DAHLMANN, Steiner, Stuttgart, 2005.

³ BRANDT Györgyi, *Titkos iratok a porosz levéltárból. Az első hungarológiai központ megalapításának körülményeiről*, Hungarológiai Évkönyv 2010/L, 135–141; SCHNEIDER Mária, *A Berlini Magyar Intézet és Collegium Hungaricum*, Regio 1992/4., 72–101; Gábor UJVÁR, *Das Ungarische Institut der Berliner Universität, das Collegium Hungaricum und die deutsch–ungarischen Wissenschaftsbeziehungen (1916–1944) = Wissenschaftsbeziehungen und ihr Beitrag zur Modernisierung. Das deutsch–ungarische Beispiel*, szerk. Holger FISCHER, mts. Mirja JUELICH, Oldenbourg, München, 2005, 297–334; Uő., „Tudós kolostor, ésszándék kolostori kertrel”. *A berlini egyetem Magyar Intézete, a Collegium Hungaricum és a német–magyar tudományos kapcsolatok (1916–1944)* = Uő., *A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történet-tudomány a „neobarokk társadalomban”*, Ráció, Budapest, 2010, 227–313.

A módszertanilag, szemléletileg és tematikailag tág hungarológia a II. világháború utáni Németországban egyrészt az elfeledtetés és elhalványodás, másrészt az ébresztgetés és továbbfejlődés tapasztalataira tett szert. Helyzetének ellentmondásosságát két tényezővel magyarázhatjuk. Az egyik a porosz-német történetírás továbbélő hagyománya, amely a szóbanforgó regionális válfaját mindenekelőtt a balti, lengyel–litván és orosz térség felé fordítja, ugyanakkor közép-európai tengelyén lehetővé teszi a Lajtán inneni és túli helyszínek bevonását is.⁴ A másik a finnugrisztika filológiai és egyetemi jellege, amely e társtudományt egyfajta magyar érdekltségbe, mindemellett szűkebb földrajzi és ágazati vonzatba illeszti.⁵

Jellemző, hogy a hungarológia eredeti célkitűzései egyrészt a hatvanas évektől Münchenben, a Kelet-Európa-tanulmányok kutatási és felsőoktatási közegében,⁶ másrészt a nyolcvanas évektől Hamburgban, az ottani finnugrisztikában elevenedtek fel korszerűsített alakban.⁷ Az illető munkálatok kulcskérdése egy majdhogynem banális előfeltevésből eredt: a tudományos kutatás és felsőoktatás magyar témáit nem segédtudományi vagy egy szakhoz kötött, hanem regionális szakként ragadja meg; e térbeli meghatározottsága pedig azt jelenti, hogy le kell fednie a Baltikumtól az Adriáig, az Alpoktól a Balkánig, az Uráltól a Kárpátokig elterülő térségek legalább egy részét. Csakhogy miképp tegye ezt: anyagát nyelvi-néprajzi alapon kiválogatva, avagy szélesebb tárgyi vonzatban, a történeti szereplők és cselekmények

⁴ *Geschichte Osteuropas. Zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945–1990*, szerk. ERWIN OBERLÄNDER, Steiner, Stuttgart, 1992; HOLM SUNDHAUSSEN, *Was ist Südosteuropa und warum beschäftigen wir uns (nicht) damit?*, *Südosteuropa-Mitteilungen* 2002/5–6., 92–105; CORINNA R. UNGER, *Ostforschung in Westdeutschland. Die Erforschung des europäischen Ostens und die Deutsche Forschungsgemeinschaft, 1945–1975*, Steiner, Stuttgart, 2007; LUDWIG STEINDORFF, *Zur Lage des Fachgebietes Geschichte Ost- und Südosteuropas – eine Bestandsaufnahme durch den VOH*, *Südosteuropa-Mitteilungen* 2007/4., 106–108.

⁵ WOLFGANG VEENKER, *Forschung und Lehre im Bereich der ungarischen Philologie = Hungarológia 4. Tudományos, oktatásmódszertani és tájékoztató füzetek*, szerk. HEGEDŰS RITA és mások, Nemzetközi Hungarológiai Központ, Budapest, 1993, 13–19. Vö. JULIUS VON FARKAS 100. Geburtstag, szerk. ISTVÁN FUTAKY – WOLFGANG VEENKER, Harrassowitz, Wiesbaden, 1994; *A hazatérő Farkas Gyula. Írások, dokumentumok a kitagadott irodalomtudós életéről és műveiről*, szerk. FUTAKY ISTVÁN – KESZTYŰS TIBOR, Universitas, Budapest, 2003.

⁶ BOGVAJ Tamás, *A magyar tudomány és kultúra mihelye külföldön*, Magyarok [Köln] 1965/2., 1; GEORG STADTMÜLLER, *Geleitwort*, *Ungarn-Jahrbuch* 1. (1969), 7–10; GEORG STADTMÜLLER, *Begegnung mit Ungarns Geschichte. Rückblick auf ein halbes Jahrhundert*, Trofenik, München, 1984; ZSOLT K. LENGVEL, *Hungarologie und Ungarn-Bild in Deutschland. Politische, methodische und organisatorische Probleme nach 1990 = Das Ungarnbild in Deutschland und das Deutschlandbild in Ungarn. Materialien des wissenschaftlichen Symposiums am 26. und 27. Mai 1995 in Hamburg*, szerk. HOLGER FISCHER, Südosteuropa-Gesellschaft, München, 1996, 75–95.

⁷ HOLGER FISCHER, *Stand und Aufgaben einer interdisziplinären Landeskunde Ungarns im Rahmen der Finno-Ugristik*, *Hungarian Studies* 1. (1985), 234–255; Uő., *Entwicklungen und Probleme der Hungarologie in Deutschland*, *Ungarn-Jahrbuch* 26. (2002–2003), 239–252.

politikai, jogi, társadalmi, gazdasági és kulturális szerkezeteiből, megnyilatkozásaiból összegyűjtve? Erre a kérdésre eddig kétféle válasz született.

1. A finnugrisztika diszciplináris önmeghatározása

Az egyik válasz a finnugrisztika *diszciplináris* önmeghatározásából következik. Mivel regionális öntudata lényegében uralisztikai öntudat, magyar szempontból visszavonul az őshaza- és nyelvrokonság-kutatásba, amelyekből legfeljebb az irodalomtörténet felé tágul.⁸ A három németországi, a hamburgi, a göttingeni és a müncheni finnugrisztikai tanszék közül jelenleg csak a hamburgin létezik egy hungarológiai nevezett, filológiai arculatát országismereti tanegységekkel kiegészítő szakirány. A szabályt megerősítő kivételként a Hanza-városi tanszéken 1988 óta működő Hungarológiai Központ (Zentrum für Hungarologie) az elmúlt másfél évtizedben egyebek mellett három olyan nemzetközi munkatervet valósított meg, amelyeknek közzétett tanulmányai a korszakokon átívelő német–magyar kapcsolatokat a természet- és humántudományok terén társadalomtörténeti és modernizációelméleti közelítésben vizsgálják.⁹ E kötetek több szakágazat eredményeit széles földrajzi távlatban tükrözve annak a felfogásnak a lenyomatai, amely a németországi finnugrisztikában, illetve egyetemi hungarológiában éppenséggel nem általános érvényű. A göttingeni és a müncheni tanszék nyelvészeti, nyelvoktatási és irodalomtörténeti profilú, amint a berlini Humboldt Egyetem korábbi Hungarológiai Szemináriuma (Seminar für Hungarologie) is, amely Magyar Irodalom és Kultúra (Ungarische Literatur und Kultur) néven ma már csak „szakterület” (Fachgebiet) a Szlavisztikai Intézetben belül.

2. A Kelet-Európa-kutatás regionális arculata

Mi szól mégis a tág koncepció mellett? Az, hogy volt és van rá igény. A kulcskérdésre adott másik válasz a társadalom- és szellemtudományi elemzések, monográfiák, ülésszakok, előadások sorából bontakozik ki. A historiográfiai Kelet-Európa-kutatások keretében született meg idestova négy-öt évtizeddel ezelőtt, a müncheni Ludwig Maximilian Egyetem Kelet- és Délkelet-Európa Történeti Tanszéke (Institut für Geschichte Osteuropas und Südosteuropas der Ludwig-Maximilians-Universität München) és a Münchener Magyar In-

⁸ Vö. *A finnugorok világa*, szerk. NÁNOVSZKY György, Teleki László Alapítvány, Budapest, 1996; *Nyelvrokonságok*, szerk. NÁNOVSZKY György, Teleki László Alapítvány, Budapest, 2000.

⁹ *Technologie transfer und Wissensaustausch zwischen Ungarn und Deutschland. Aspekte der historischen Beziehungen in Naturwissenschaft und Technik*, szerk. Holger FISCHER – Ferenc SZABADVÁRY, Oldenbourg, München, 1995; *Deutsch–ungarische Beziehungen in Naturwissenschaft und Technik nach dem Zweiten Weltkrieg*, szerk. Holger FISCHER, Oldenbourg, München, 1999; *Wissenschaftsbeziehungen und ihr Beitrag zur Modernisierung. Das deutsch–ungarische Beispiel*, szerk. Holger FISCHER, mtárs. Mirja JUECH, Oldenbourg, München, 2005.

tézet (Ungarisches Institut München) együttműködése során, például a két intézmény konferenciáin.¹⁰ A Magyar Intézet 1962-es megalapításától ebben a vonzáskörben műveli és képviseli a tematikailag, módszertanilag és területileg széles tájékozódású hungarológiát.¹¹

Az irodalomtudományban a magyar témák németországi terjesztését az 1980-as évek második felétől döntően elősegítette a wolffenbütteli Herzog August Bibliothek kutatóintézetének és a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének együttműködése a koraújkor és az újabbnál német–magyar művelődéstörténetének megannyi szegletében.¹² Az elmúlt években a historiográfiai és a filológiai komparatiztika összefonódásának lehettünk tanúi, amint annak is, hogy a magyar történeti fejlődés iránt érdeklődik a német *Reichsgeschichtsschreibung* azon irányzata is, amely a *kettős államiség*ű Régi Birodalmat a Habsburg társországok Duna-medencei kapcsolatrendszerében is szemléli.¹³ A magyarországi és angolszász kritika¹⁴ is felfigyelt arra, hogy *A német historiográfia Magyarország-képe*¹⁵ azáltal gazdag, hogy különböző kiindulópontokból, többféle módszerrel és egymást változtató célterületeken rajzolják meg. Ilyen munkálatok folytak az utóbbi években a tübingeni Dunai-Sváb Történeti és Országismereti Intézetben (Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde), a helybeli egyetem történeti tanszékének közreműködésével, a reneszánsz és barokk kori német–magyar művelődési-tudományos kapcsolatokra és a nyugat-európai magyar egyetemjárásokra összpontosítva.¹⁶ Ugyanitt került sor 2009-ben Kálvin szü-

¹⁰ Az előadások zöme az Ungarn-Jahrbuch több egykori kötetében olvasható. Tematikájukhoz lásd a konferenciasorozatot kezdeményező tanszékvezető vázlatos visszatekintését: SLADTMÜLLER, *Begegnung*, 59.

¹¹ K. LENGYEL Zsolt, *45 éves a Münchener Magyar Intézet*, Európai Utas 2008/1., 47–52 [lásd e kötetben is: 198–208].

¹² László SZÖRENYI, *Über die wissenschaftlichen Beziehungen zwischen Wolfenbüttel und Ungarn* = „*swerten vereinigt behaltet, das ist loblich*“, *Festschrift für András Vízkelety zum 70. Geburtstag*, szerk. Márta NAGY – László JÓNASZ, mtárs. Edit MÁJAS – Gábor SARRAK, PPKE, Piliscsaba–Budapest, 2001, 581–586 [a kiadvány megtalálható a Magyar Elektronikus Könyvtárban is: <http://mek.oszk.hu/01700/01793/pdf/>].

¹³ Vö. például Anton SCHNEDLIG, *Barock und Aufklärung in Mitteleuropa*, Ungarn-Jahrbuch 28. (2005–2007), 275–282. A *kettős államiség* jelenségéhez a német történelemben: Heinz SCHILLING, *Höfe und Allianzen. Deutschland 1648–1763*, Siedler, Berlin, 1998; Georg SCHMIDT, *Geschichte des Alten Reiches. Staat und Nation in der Frühen Neuzeit 1495–1806*, Beck, München, 1999.

¹⁴ Timothy C. DOWLING, *What a Difference a Day-Typ Makes*, H-Net Reviews 2005. december, www.h-net.org/reviews/showpdf.cgi?path=80831160844516; FRANK Tibor recenziója: *Historische Literatur* 2007/1., 437–440 (http://edoc.hu-berlin.de/histlit/2007-1/PDF/GA_2007-1.pdf) és H-Soz-u-Kult 2007. február 16., <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/2007-1-116>; ÓTAVOS Péter recenziója: Ungarn-Jahrbuch 28. (2005–2007), 511–516.

¹⁵ *Das Ungarnbild der deutschen Historiographie*, szerk. Márta FAXA, Steiner, Stuttgart, 2004.

¹⁶ *Deutschland und Ungarn in ihren Bildungs- und Wissenschaftsbeziehungen während der Renaissance*, szerk. Wilhelm KIDMANN – Anton SCHNEDLIG, Steiner, Stuttgart, 2004; *Peregrinatio Hungarica*

letése ötszázéves évfordulójának szakmai méltatására, a német reformáció-kutatás addigi hiányait pótoló előadásokkal, amelyek a magyarországi és erdélyi reformátusság 1918-ig terjedő fejlődés- és hatástörténetét vizsgálják, különös tekintettel a térség soknemzetiségű jellegére és politikai viszonyaira.¹⁷ Hasonló példa a Müncheni Magyar Intézet több társszervezővel lebonyolított, *Bavariikumok Magyarországon – Hungarikumok Bajorországban* című konferenciasorozata, amelynek az Ungarn-Jahrbuch 27. (2004) és 28. (2005–2007) kötetében közzétett anyagai a forrástan eszközeivel világítanak rá az újkori magyar szellemi élet változatos külföldi kapcsolódásaira.¹⁸

További két fontos helyszínen szűkebb, illetve szélesebb területi kivetítésben tárgyalják a magyar rég- és közelmúltat. Az Erdélyi Honismereti Munkacsoport (Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde) és a heidelbergi egyetemhez csatolt Erdély Intézete (Siebenbürgen-Institut an der Universität Heidelberg) kitekint a szűkebb szász történeti fejlődésen túlra, de főbbnyire a régió határain belül marad. A közelmúltban a magyarországi és erdélyi reformáció politika-, vallás-, egyház- és művészettörténetének regionális és európai vetületeit is elemezte,¹⁹ miközben szemügyre vette a fejedelemség és a dualizmus kori Erdély szerepét a térség integrációtörténeteiben és nemzetközi kapcsolataiban,²⁰ valamint a kelet- és kelet-közép-európai kisebbségek helyét a központosító állammodell és a regionális öntudatok vizályaiban.²¹ Környezetében legújabban a magyar Erdély-kutatás számára is figyelemre-méltó jog-, város- és társadalomtörténeti elemzések, összefoglalások és for-

Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert, szerk. Márta FATA – Gyula KURUCZ – Anton SCHINDLING, mltárs. Albert LAUTZ – Ingomar SENZ, Steiner, Stuttgart, 2006.

¹⁷ *Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen: Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918*, szerk. Márta FATA – Anton SCHINDLING, mltárs. Katharina DROBAC – Andreas KAPPELMAYER – Dennis SCHMIDT, Aschendorff, Münster, 2010.

¹⁸ Összefoglaló beszámoló Zsolt K. LENGVEL, *Bavaria in Ungarn – Hungaria in Bayern. Ein wissenschaftliches Tagungsprojekt am Ungarischen Institut München [I–II.]*, Ungarn-Jahrbuch 27. (2004), 475–478; 28. (2005–2007), 560–567.

¹⁹ *Humanismus in Ungarn und Siebenbürgen. Politik, Religion und Kunst im 16. Jahrhundert*, szerk. Ulrich A. WIEN – Krista ZACH, Böhlau, Köln–Wien–Weimar, 2004.

²⁰ *Siebenbürgen in der Habsburgermonarchie. Vom Leopoldinum bis zum Ausgleich*, szerk. Zsolt K. LENGVEL – Ulrich A. WIEN, Böhlau, Köln–Wien–Weimar, 1999; Meinolf ARENS, *Habsburg und Siebenbürgen 1600–1605. Gewaltsame Eingliederungsversuche eines ostmitteleuropäischen Fürstentums in einen frühabsolutistischen Reichsverband*, Böhlau, Köln–Wien–Weimar, 2001; Gerald VOLKMER, *Das Fürstentum Siebenbürgen 1541–1691. Außenpolitik und völkerrechtliche Stellung*, Aldus, Kronstadt–Heidelberg, 2003; Uő., *Die siebenbürgische Frage 1878–1900. Der Einfluß der rumänischen Nationalbewegung auf die diplomatischen Beziehungen zwischen Österreich–Ungarn und Rumänien*, Böhlau, Köln–Wien–Weimar, 2004.

²¹ *Minderheiten, Regionalbewußtsein und Zentralismus in Ostmitteleuropa*, szerk. Heinz-Dietrich LÖW – Günther H. TÖNTSCH – Stefan TROBST, Böhlau, Köln–Wien–Weimar, 2000.

ráskiadások készültek el.²² A szász Erdély Intézet egyik szellemi irányítójának műhelyében állt össze az a tanulmánygyűjtemény, amely a székelység történetét a kutatás újabb eredményeinek a fényében úttörő módon nyugati nyelven mutatja be.²³

Másik helyszínmünk a lipcsei egyetem Kelet-Közép-Európa Története és Kultúrája Szellemtudományi Központja (Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas an der Universität Leipzig), amely művelődés-, egyház-, illetve vallás- és társadalomtörténeti munkaterveket bonyolít le, igaz, német–szláv kapcsolattörténeti alapviszonylatban.²⁴ De interdiszciplináris és kelet-közép-európai érdeklődésével kiter magyar vagy magyar vonatkozású egyház- és vallástörténeti,²⁵ valamint irodalom- és művészettörténeti,²⁶ sőt régészeti témákra is.²⁷ Belső és külső, részben magyarországi munkatársainak újabb publikációiból és tudományszervezői tevékenységéből két magyar súlypont rajzolódik ki: az egyik a katolikus egyház újkori és 20. századi politika-, intézmény- és esztétorténete,²⁸ a másik a

²² George Michael Gottlieb von HERRMANN, *Das alte Kronstadt. Eine siebenbürgische Stadt- und Landesgeschichte bis 1800*, szerk. Bernhard HEIGL – Thomas SINDILARIU, Böhlau, Köln–Wien–Weimar, 2010; Dirk MÖLLER, *Deutsche Stadtrechte im mittelalterlichen Siebenbürgen, Korpurationsrechte – Sachsenspiegelrecht – Bergrecht*, Böhlau, Köln–Wien–Weimar, 2009; Harald ROTH, *Kronstadt in Siebenbürgen. Eine kleine Stadtgeschichte*, Böhlau, Köln–Wien–Weimar, 2010; Thomas SINDILARIU, *Freimaurer in Siebenbürgen 1749–1790. Die Loge „St. Andreas zu den drei Serblättern“ in Hermannstadt (1767–1790). Ihre Rolle in Gesellschaft, Kultur und Politik Siebenbürgens*, Akhüs, Kronstadt–Heidelberg, 2011; Hermannstadt und Siebenbürgen, *Die Protokolle des Hermannstädter Rates und der Sächsischen Nationsuniversität 1391–1705*, szerk. Käthe HIENZ – Bernhard HEIGL – Thomas SINDILARIU, Aldus, Hermannstadt–Heidelberg, 2007; *Kronstadt und das Burzenland. Beiträge von Studium Transylvanicum zur Geschichte und Kultur Siebenbürgens*, szerk. Bernhard HEIGL – Thomas SINDILARIU, Aldus, Kronstadt–Heidelberg, 2011.

²³ *Die Székler in Siebenbürgen. Von der privilegierten Sondergemeinschaft zur ethnischen Gruppe*, szerk. Harald ROTH, mtárs. Paul NIEDERMAIER – Gabriella OLASZ, Böhlau, Köln–Wien–Weimar, 2009.

²⁴ *Berichte und Beiträge des Geisteswissenschaftlichen Zentrums Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas an der Universität Leipzig 2006/1. Tätigkeitsbericht 2005*, GWZO, Leipzig, 2006.

²⁵ *Berichte und Beiträge des Geisteswissenschaftlichen Zentrums Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas an der Universität Leipzig 2006/2. Konfessionelle Formierungsprozesse im frühneuzeitlichen Ostmitteleuropa. Vorträge und Studien*, szerk. Jörg DEVENTER, GWZO, Leipzig, 2006; *Literaturverzeichnis des Projekts Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa 1550–1700: Identitätsbildung und kulturelle Modernisierung in multikonfessionellen Regionen = Uo.*, 332–338.

²⁶ *Grundbegriffe und Autoren ostmitteleuropäischer Exilliteraturen 1945–1989. Ein Beitrag zur Systematisierung und Typologisierung*, szerk. Eva BEHRING – Alfrun KLIEM – Hans-Christian TREPPE, Steiner, Stuttgart 2004; Evelin WETTER, *Objekt. Überlieferung und Narratio. Spätmittelalterliche Goldschmiedekunst im historischen Königreich Ungarn*, Thorbecke, Ostfildern, 2011.

²⁷ *Keszthely-Fenekpuszta im Spiegel der Jahrtausende / Keszthely-Fenekpuszta az évezredek tükrében (Ausstellungskatalog)*, szerk. Orsolya HEINRICH-TAMASKA – Péter STRAUß, Zala Megyei Múzeumok Igazgatósa, Leipzig–Zalaegerszeg, 2009; *Keszthely-Fenekpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*, szerk. Orsolya HEINRICH-TAMASKA, Léidorf, Leipzig–Budapest–Keszthely, 2011.

²⁸ Joachim BAHLCKE, *Ungarischer Episkopat und österreichische Monarchie. Von einer Partnerschaft zur Konfirmation (1686–1790)*, Steiner, Stuttgart, 2005; Norbert SPANNENBERGER, *Die katholische Kirche*

török és a kezdeti Habsburg-kor Magyarországának társadalom-, igazgatás- és hadtörténete.²⁹ A lipcsei intézet 2007 nyarán a Münchener Magyar Intézettel rendezett nemzetközi konferencián a térségben hagyományos Mária-kultuszt két korszakváltó eszmerendszerben vizsgálta: az ellenreformációéban és a posztkommunizmuséban.³⁰ 2009-ben pedig több magyar előadóval nemzetközi konferenciát rendezett a 16–18. századi oszmán-keresztény konfliktustörténet tárgyában.³¹

II. A németországi magyar témájú Kelet-Európa-kutatás szemléleti-módszertani jellegzetességeihez

A finnugrisztika és a Kelet-Európa-kutatás vázolt önképeit szem előtt tartva nem csodálkozhatunk a magyar vonatkozású németországi önálló publikációk ágazati szerkezetén. Egy 2002-ben közzétett statisztikai felmérés szerint az 1984–1998 közötti összesen 507 hungarológiai jellegű monográfia közül 301 a történet- (127), a gazdaság- (90) és a politikatudomány (84) területén jelent meg. Ezen 59,4 százalékos arány a jog- és földrajztudományi, szociológiai, művészettörténeti és etnológiai tételekkel tovább növekszik az irodalom- és színház- (19), valamint a nyelvtudományiak (14) összesen 6,5 százalékaival szemben.³² Ezek az adatok nem fedik fel a társadalom- és szellemtudományok túlsúlyának koncepcionális jegyeit. Ezért az alábbiakban a historiográfiái, illetve politológiai ágazatok határain túlterjedő két témakörben felvilágítjuk a legújabb válogatott termés néhány tartalmi jellegzetességét.

1. Kapcsolattörténetek

A medievisztikai munkák a szűkös és nemigen bővíthető forrásalap miatt erősen módszertani jellegűek. Így a Münchener Magyar Intézet *Studia Hungarica* sorozatában 2003-ban megjelent, az Árpád-kori német–magyar államközi kapcsolatokról írott eichstätti doktori értekezés a függőség és a szuverenitás fogalmainak korhű alkalmazásával újra-, sőt jelentős mértékben átértelmezi

in Ungarn 1918–1939. Positionierung im politischen System und „katholische Renaissance“, Steiner, Stuttgart, 2006.

²⁹ Markus KOELLER, *Eine Gesellschaft im Wandel. Die osmanische Herrschaft in Ungarn im 17. Jahrhundert (1606–1683)*, Steiner, Stuttgart, 2010; Nedim ZAHIROVIĆ, *Murtezā Pašcha von Ofen zwischen Panegyrik und Historie. Eine literarisch-historische Analyse eines osmanischen Weisheitsbildes von Nezirî, Lang, Frankfurt am Main – New York, 2010; Einrichtungswerk des Königreichs Ungarn (1688–1690)*, szerk. János KALMAR – János J. VARGA, bev. János J. VARGA, jegyz. és ford. János KALMAR, Steiner, Stuttgart, 2010.

³⁰ Lásd www.ungarisches-institut.de/programme/2007/buk-e2007-6.pdf.

³¹ Lásd www.h-net.org/reviews/showrev.php?id=29311.

³² Az összes humántudományi témakör abszolút és százalékos arányaival, valamint a felmérés forrásaival FISCHER, *Entwicklungen und Probleme*, 246–247.

azt a folyamatot, amelynek során a Magyar Királyság betagozódt a latin kereszténység világába.³³ Eredményeit magyarországi,³⁴ németországi,³⁵ erdélyi magyar³⁶ és francia³⁷ recenziók kedvezően méltatták. Egy másik, a középkorba utaló müncheni doktori értekezés a magyar *kalandozások* nyomán a Nyugatot közvéleményében kialakult Magyarország-kép forrástani feldolgozása; ugyanabban a sorozatban látott napvilágot 1997-ben. Fő célja, hogy az utókorban elterjedt nézetekkel szemben kimutassa a 12. századig élt kép változásait.³⁸ A magyarországi,³⁹ romániai német,⁴⁰ észak-amerikai,⁴¹ lengyel⁴² és németországi⁴³ kritika szintén elismerően fogadta.

Koraújkori és újabb kori távlatban szemléltethető, hogy régi témák eddig mellőzött vagy ismeretlen források segítségével szemléleti újításokat idéznek elő. Még ha magyar kutatók számára régiek is, német szerzőket új kérdésfelvetésekre és válaszokra ösztönözhetnek. Sokszínű példákat tartogat erre a magyarországiak és erdélyiek nyugat-európai peregrinációit, valamint a német–magyar nyelvi-irodalmi párhuzamokat, kölcsönhatásokat és egyéb jellegű érintkezéseket tárgyaló vagy dokumentáló egyház-, irodalom-, nyelv-, könyv- és könyvtártörténet-írás.⁴⁴ A magyar–oszmán kapcsolatok kérdésköré-

³³ Gábor VARGA, *Ungarn und das Reich vom 10. bis zum 13. Jahrhundert. Das Herrscherhaus der Árpáden zwischen Anlehnung und Emanzipation*, UfM, München, 2003. Magyar nyelvű bő foglalata: Uő., *Heinricus III. rex pacificus. Az Árpádok és a Német-Római Birodalom uralkodóinak kapcsolatáról*, *Aetas* 2007/3., 35–58.

³⁴ TRINGLI István recenziója: *Lexváltási Közlemények* 2004/I., 142–143.

³⁵ Sarah HADRY recenziója: *Ungarn-Jahrbuch* 27, (2004), 417–420; Wolfgang KESSLERÉ: *ABDOS-Mitteilungen* 2004/1–2., 34; Stefan SAMERSKIÉ: *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 2005/2., 225–226; Harald ZIMMERMANNÉ: *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 2004/2., 838–839.

³⁶ Ljőrándj. R[ICÁN]. Ismertetője: *Korunk* 2004/9., 127.

³⁷ Philippe DÈPREUX recenziója: *Bulletin d'Information de la Mission Historique Française en Allemagne* 2005/41., 407.

³⁸ Maximilian Georg KELLNER, *Die Ungarneinfälle im Bild der Quellen bis 1150. Von der „Gens detestanda“ zur „Gens ad fidem Christi conversa“*, UfM, München, 1997.

³⁹ VESZPRÉMI László ismertetője: *Századok* 132, (1998), 257–258; továbbá ZIMONYI István, *Magyar kalandozások a Nyugat szemével*, *Aetas* 1999/3., 184–190; KIRÁLY Péter, *Gondolatok a kalandozásokról*, *M. G. Kellner: „Die Ungarneinfälle...“ könyve kapcsán*, *Magyar Nyelv* 96, (2000), 59–67, 181–193.

⁴⁰ Zeno-Karl PINTER recenziója: *Forschungen zur Volks- und Landeskunde* 1998/1–2., 249–250.

⁴¹ Charles R. BOWLUS ismertetése: *Südost-Forschungen* 57, (1998), 655–657.

⁴² Ryszard GRZESIK recenziója: *Kwartalnik Historyczny* 1999/2., 79–81.

⁴³ Recenzensek és megjelenési helyek: Harald ZIMMERMANN: *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 1998/2., 211–212; Roland PAULER: *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte* 61, (1998), 476–477; Hansgerd GÖCKENJAN: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 47, (1999), 632–633; K. N.: *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 55, (1999), 664–665; Ingo SCHWAB: *Oberbayerisches Archiv* 123, (1999), 427–428; Norbert KERSKES: *Zeitschrift für die Ostmitteleuropaforschung* 50, (2001), 588–589.

⁴⁴ *Deutschland und Ungarn in ihren Bildungs- und Wissenschaftsbeziehungen während der Renaissance; Peregrinatio Hungarica*. Valamint: *Grenzen überschreiten. Beiträge zur deutsch-ungarischen Kulturwissenschaft*, szerk. Thomas BREMER, Stekovics, Halle (Saale), 2001; *Deutsche Sprache und Kultur*

ben a legújabb német monográfia a hódolt magyar országrész 17. századi társadalmi szerkezetéről és átalakulásáról nem utolsósorban korszak- és forrásválasztása következtében tér el a magyar oszmanisztika több álláspontjától, eközben új megvilágításba is helyezve nem egy korábban megoldottnak vélt problémát.⁴⁵ A Habsburg-uralom kezdetén lezajlott délmagyarországi német bevándorlások viszont nem tartoznak az újabb magyar történettudomány szokványos tárgyai közé. E témában nemrégiben anyagfeltáró és folyamattisztázó teljesítmények váltak ismertté egy tübingeni monográfiából⁴⁶ és egy göttingeni disszertációból.⁴⁷ A bevándorlást részben *kivándorlasként* értelmezve hozzászólásokra készíthetjük a magyar kutatást.⁴⁸

E rövid példasorból az a későbbiekben ellenőrizendő előfelvetés rajzolódik ki, hogy kapcsolattörténeti távlatban kevésbé a magyar felfogású irányzatokkal ellentétes, mint inkább azokhoz illeszthető vagy azokkal újító igénnyel vitázó német értelmezések a jellemzőek. Bizonyos, hogy ezekben számolnunk kell egyenlenségekkel is, de nem elsősorban szemléleti-módszertani okokból, hanem főként a magyar szakirodalom befogadásának nyelvi akadályai miatt.⁴⁹ E körülmény arra is emlékeztet, hogy a magyar humán tudományosság teljesítményeinek német nyelvű terjesztése elmarad a Kádár-korszakban elért mennyiségi szinttől. Annál inkább üdvözlendő az Ungarn-Jahrbuch recensenseivel például a fennebb említett Kálvin-kötet,⁵⁰ éppúgy

im Raum Pressburg, szerk. Wynfrid KRIEGLER – Andrea SEIDLER – Jozef TANCER, Lumière, Bremen, 2002; *Deutsche Sprache und Kultur, Literatur und Presse in Westungarn/Burgenland*, szerk. Wynfrid KRIEGLER – Andrea SEIDLER, Lumière, Bremen, 2004; *Deutsche Sprache und Kultur in Siebenbürgen. Studien zur Geschichte, Presse, Literatur und Theater, sprachlichen Verhältnissen, Wissenschafts-, Kultur und Buchgeschichte: Kulturkontakten und Identitäten*, szerk. Wynfrid KRIEGLER – Andrea SEIDLER – Jozef TANCER, Lumière, Bremen, 2009.

⁴⁵ KOLLER, J. m. Vö. PAPP Sándor bírálatával: Századok 145. (2011), 1311–1316.

⁴⁶ Karl-Peter KRAUSS, *Deutsche Auswanderer in Ungarn. Ansiedlung in der Herrschaft Boly im 18. Jahrhundert*, Steiner, Stuttgart, 2003.

⁴⁷ Claus-Heinrich GATTERMAN, *Die Baranya in den Jahren 1686 bis 1713. Kontinuität und Wandel in einem ungarischen Komitat nach dem Abzug der Türken*, Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek, Göttingen, 2005.

⁴⁸ Vö. KULCSÁR Krisztina recenziójával az 46. jegyzetben hivatkozott monográfiáról: Ungarn-Jahrbuch 28. (2005–2007), 521–523. A német szemléletű *kivándorlaskutatás* egyik újabb fontos terméke Wolfgang PETZ, *Auswanderung aus Bayern ins Königreich Ungarn im 18. Jahrhundert*, Ungarn-Jahrbuch 26. (2002–2003), 33–72. Legújabb német–magyar tanulmánygyűjtemény a német betelepítések és betelepítések témakörében: *Die Ansiedlung der Deutschen in Ungarn. Beiträge zum Neuaufbau des Königreiches nach der Türkenzeit*, szerk. Gerhard SEEWANN – Karl-Peter KRAUSS – Norbert SPANNENBERGER, Oldenbourg, München, 2010.

⁴⁹ Vö. *Konfessionsbildung und Konfessionskultur in Siebenbürgen in der Frühen Neuzeit*, szerk. Volker LEPPIN – Ulrich A. WIEN, Steiner, Stuttgart, 2005. Lásd még VISKOLCZ Noémi ilyen értelmű bírálatát: Ungarn-Jahrbuch 28. (2005–2007), 539–541.

⁵⁰ *Calvin und Reformertentum in Ungarn*. Ismerteti Wolfgang KESSLER: Ungarn-Jahrbuch 31. (2011/2012) [szerkesztés alatt].

egy tübingeni, a két Zrínyi Miklós európai, főleg német irányú kisugárzását feltáró tanulmánygyűjtemény⁵¹ és – legfrissebben – egy berlini kiadvány, amely a 16–18. századi Magyarország történetének fejezeteiből és feldolgozásaiból merít.⁵² Valamennyi német–magyar együttműködésben jött létre, illető szerzőinek és szerkesztőinek munkájával hozzájárulva ahhoz, hogy a magyarországi történettudomány legújabb mérvadó eredményei beépüljenek a németországi historiográfia eszmei keréibe. Ez az esély fennáll azon kizárólag magyarországi szerzőségű, de német nyelvű kézikönyv esetében is, amely a magyar történelem korszakait összeurópai távlatban ecseteli.⁵³ Mindez olyan hozam, amelyet német Kelet-Európa-kutatók akkor is értékelnek, ha nem értenek egyet némely tanulmány megállapításaival.⁵⁴

2. Kisebbség- és rendszertörténetek

Magyarország 1985 és 2002 közötti politikatörténetének újabb feldolgozása Münchenben jelent meg.⁵⁵ Néhány éve Magyarországon élő és dolgozó német politológus szerzője kormányzati ciklusonként rendező és értékeli szakirodalmát, valamint nyomtatott, javarészt publicisztikai forrásait. Kádár János utolsó éveit, Grósz Károly és Németh Miklós kormányait egyfajta előrehozott rendszerváltásban látta.⁵⁶ Szerinte a hatvanas évektől kialakult „magyar reformszocializmus” 1986-ban a „radikális liberalizálás” szakaszába jutott, 1988/1989-ben pedig végrehajtotta önmaga „demokratizálását”. Így 1990 után már csak „konszolidáció”-ja maradt hátra.⁵⁷ Ez 2002-ig, a vizsgált szakasz végéig meg is történt, ám úgy, hogy míg Antall József és Boross Péter idején „nemzeti-konzervatív konszolidációs kísérletek” zajlottak le,⁵⁸ és Orbán Viktor ugyanazon „nemzeti-konzervatív” irányt „a konfrontáció jegyében” követte,⁵⁹ Horn Gyula a „pragmatikus konszolidációs politika” híveként tevékenykedett.⁶⁰ Végül Medgyessy Péter két szűk esztendejéről megtudjuk,

⁵¹ *Militia et Litterae, Die beiden Nikolaus Zrínyi und Europa*, szerk. Wilhelm KUHLMANN – Gábor TUSKES, mtárs. Sándor BÉNYI, de Gruyter, Tübingen, 2009. Ismertetéi Wolfgang KESSLER: *Ungarn-Jahrbuch* 31. (2011/2012) [szerkesztés alatt].

⁵² *Geteilt – vereint. Beiträge zur Geschichte des Königreichs Ungarn in der Frühen Neuzeit (16–18. Jh.)*, szerk. Krisztián CSAPLÁR-DEGÓVICS – István FAZEKAS, OEZ, Berlin, 2011. Ismertetéi Joachim BAHUCKE: *Ungarn-Jahrbuch* 31. (2011/2012) [szerkesztés alatt].

⁵³ *Auf der Bühne Europas. Der tausendjährige Beitrag Ungarns zur Idee der Europäischen Gemeinschaft*, szerk. Ernő MAROSI, Balassi, Budapest, 2009. Ismertetéi Joachim BAHUCKE: *Ungarn-Jahrbuch* 31. (2011/2012) [szerkesztés alatt].

⁵⁴ Vö. az 50., 51., 52. és 53. jegyzetben hivatkozott recenziókkal.

⁵⁵ Andreas SCHMIDT-SCHWEIZER, *Politische Geschichte Ungarns von 1985 bis 2002. Von der liberalisierten Einparteiherrschaft zur Demokratie in der Konsolidierungsphase*, Oldenbourg, München, 2007.

⁵⁶ *Uo.*, 17–192.

⁵⁷ Összefoglalóan *Uo.*, 419–426.

⁵⁸ *Uo.*, 193–275.

⁵⁹ *Uo.*, 339–402.

⁶⁰ *Uo.*, 277–338.

hogy nem folytatta elődje, Orbán Viktor „konfliktusorientált, polarizáló kurzusát”, hanem „visszatért a konszenzusorientált demokráciamodellhez”.⁶¹ Eközben a szocialista-liberális koalíciónak nemcsak az Orbán-kormánytól örökölt gazdasági csődtömeggel kellett megbirkóznia,⁶² hanem magával az „utcára” kivonuló „nemzeti-konzervatív ellenzék”-kel is,⁶³ amely „szélsőséges konfliktuspolitikával” a kormány „delegitimálására” törekedett.⁶⁴ Itt nem a magukat baloldálnak és jobboldálnak nevező csoportok merev, de a kortörténeti tények alapján indokolt szembeállítása tűnik fel. A meglepő az, hogy a szerző maga is beáll a magyarországi belpolitikai mezőnybe. Két fő forrása e fejezetben is a Népszabadság és az akkori, vagyis szintén baloldali Magyar Hírlap, amelyeknek tudósításaira rendszerint szerző, cím és oldalszám nélkül, jóformán ellenőrizhetetlenül hivatkozik. Az ekképp kikerekedő értékelés hiányérzetet kelt, mivel nem az összes begyűjthető dokumentum forráskritikai egybevetésén alapul. Mindvégig a napipolitikai csatározásokban résztvevő egyik áramlat hullámhosszán mozog.

E könyv egyik érdekessége, hogy magyarországi jelentéstartalmaival németországi szemléletet is tükröz. Egyik tárgykörén túl is értelmezhető kijelentése, hogy a Medgyessy-kormány „radikális »nemzetpolitikai« követelésekről” lemondva „jelentős sikereket ért el” a kül- és szomszédságpolitikában.⁶⁵ Beszédes külsőség, hogy a szerző a *nemzetpolitikai* szót saját idézőjelben használja, ezzel is elhatárolódva attól a jelenségtől, amelyet a németországi Kelet-Európa-kutatás számottevő része általában visszafogottan kezel, magyar vonatkozásban pedig hangsúlyos kritikával illet. Természeténél fogva a 20. századi nemzetiség- és kisebbségpolitikák témakörét tölti ki, lényeges megítéléseinek fogalmisága azonban megragadható az I. világháborút megelőző korszak vonatkozásában is.

A történelmi Magyarország utolsó évtizedeiben egyszerre akart nemzetkefeletti és nemzetállami lenni. E kettősség egyik évtizedek óta vitatott megnyilvánulása, a dualizmus kori magyar nemzetiségpolitika napjainkban fel-felbukkan német történettudományi értekezésekben, mégpedig közvetlenül vagy közvetve az újabb magyar kutatás által javallott értelmezési módon.⁶⁶ Az önkéntes *magyarosodás* és az irányított *magyarosítás* összehasonlításáról van szó, közelebbről az állami iskola- és nyelvpolitika, valamint a többnyelvűség tükrében. Ezt kísérli meg a jénai egyetem kelet-európai tanszékének

⁶¹ Uo., 411.

⁶² Uo., 413.

⁶³ Uo., 403.

⁶⁴ Uo., 408.

⁶⁵ Uo., 415.

⁶⁶ Vö. például SZARKA László, *Modernizáció és magyarosítás*, Korunk 2007/12., 25–35.

vezetője 2003-ban közzétett habilitációjában és egyéb, szintúgy a felvidéki és az erdélyi helyzetet megvilágító tanulmányaiban, amelyekben a szlovákok, románok és erdélyi szászok 1867 és 1914 közötti iskolatörténetében feltárja a magyar állameszmével való nehéz szembesülés szövevényes nyomait.⁶⁷ Érdekes, hogy másutt kevésbé tartja meggyőzőnek a *magyarosodás* és a *magyarosítás* megkülönböztetését.⁶⁸ Véleménye szerint a polgárosodó Magyarország nemzetiségi problémáit lényegében a magyarosítás programja okozta, mint-hogy a politikai nemzetkoncepció, azaz a hungarus-program nem tartotta kordában az „etnizált nemzetfogalmat” („ethnisierter Nationsbegriff”) terjesztő ellenkoncepciót.⁶⁹

Az *etnizált nemzetfogalom* egyik legfelkészültebb és legismertebb németországi híve Magyarország történetét 1918-tól napjainkig „a törések kontinuitásával” jellemzi. Az újabban Magyarországon oktató osztrák származású történész értelmezésében az „államhatárokon túlmutató nemzeti szükségletek” az egyes hatalom- és rendszerváltások ellenére megőrizték „elsőbbiségüket az államiakkal, azaz a belső magyar szükségletekkel szemben”.⁷⁰ Ugyanakkor folyamatosan hatott maga a historiográfiai kutatás „etnikailag vagy nemzetileg meghatározott történetiszemlélete” is.⁷¹ E véleményből következően a 20. századi Magyarországgal foglalkozó német történettudománynak egyrészt a kutatott tárgyat, másrészt magát a kutatást kell kiemelnie a nemzetközpontúság képletéből. Az idézett szerző egyik újabb idevonatkozó tanulmányában leszögezi, hogy „etnizált csoportképződésen olyan szociális csoportok kialakulását” érti, „amelyek identitásukat elsődlegesen etnikai kategóriákban értelmezik”. Ezen jelenség bírálata különösen indokolt, ha az

⁶⁷ Joachim von PUTTKAMER, *Schulalltag und nationale Integration in Ungarn, Slowaken, Rumänen und Siebenbürger Sachsen in der Auseinandersetzung mit der ungarischen Staatsidee 1867–1914*, Oldenbourg, München, 2003. Előmunkálataihoz és részeredményeihez lásd Uő., *Schulalltag und nationale Integration in Oberungarn und Siebenbürgen 1867–1914. Ein Überblick*, Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde 2000/2., 177–182; Uő., *Mehrsprachigkeit und Sprachenzwang in Oberungarn und Siebenbürgen 1867–1914. Eine statistische Untersuchung*, Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde 2003/1., 7–40. További példa a dualizmus kori asszimilációk indítékainak és következményeinek árnyaló megítélésére: Jörg K. HOENSCH, *Ungarische Nation und nationale Minderheiten im Stephansreich, 1867–1918* [1985] = Uő., *Studia Slovaca. Studien zur Geschichte der Slowaken und der Slowakei. Festschrift zu seinem 65. Geburtstag*, szerk. Hans LEMBERG – Michaela MAREK, Oldenbourg, München, 2000, 27–49.

⁶⁸ Joachim von PUTTKAMER, *Kern europäischer Sonderfall. Ungarns Nationalitätenproblem im 19. Jahrhundert und die jüngere Nationalismusforschung = Das Ungarnbild der deutschen Historiographie*, 84–98, főként: 93.

⁶⁹ Uő., 96.

⁷⁰ Gerhard SEEWANN, *Zwischen Positivismus, Anpassung und Innovation. Deutsche Historiker zur Geschichte Ungarns im 20. Jahrhundert = Das Ungarnbild der deutschen Historiographie*, 192–213, idézetek: 200.

⁷¹ Gerhard SEEWANN, 1989 és más század a Magyarországra vonatkozó német történettudásban, *Regio* 2000/2., 252.

„illető társadalomban az etnikai kategóriák a nemzeti önmeghatározás és elhatárolódás kritériumaiként növekvő mértékű szerepet játszanak”.⁷²

Az imént körvonalazott szemléleti-módszertani sajátosságok együttes hatása megfigyelhető a trianoni Magyarország kül-, nemzetiség- és magyar-ságpolitikáját, illetve a magyar kisebbségek történetét taglaló németországi munkákban is. Közel két évtizede színre lépett egy elemzési minta, amely a magyar és más kisebbségeket nem vagy nem kizárólag az állami homogenizációs politikák elsenvedőiként, hanem az impériumváltáson átmentett nagynemzeti tudatukkal szerepelteti, amellyel maguk is gátolták a Párizsban kialakított békerendszer megszilárdulását.⁷³ E problémafelvetés a fasizmus és a nemzetiszocializmus befogadásának a témájában természetesen át-átlép a társadalomtörténetből az ideológiatörténetbe, alapkérdése azonban ugyanaz: milyen és mekkora felelősség terhelte a nemzeti kisebbségeket a két világháború közötti térség dezintegrációjáért?⁷⁴ A kilencvenes években e szemszögből elsősorban a német kisebbségekre, főleg az erdélyi szászokra irányult a figyelem.⁷⁵ Újabbban a romániai magyar világnézeti radikalizálódás folyamatai is terítékre kerülnek.⁷⁶ Ebbe a kutatási irányba mutat az „etnopolitikai mobilizálás” kérdése, amelynek vizsgálatába egy berlini disszertáció az 1918 és 1941 közötti horvátországi és vajdasági magyar kisebbséget is bevonja.⁷⁷

A fasizmus és a nemzetiszocializmus hatásainak tárgyalása a zsidókérdés és az antiszemitizmus összefüggésében a németes *multfeldolgozás* (*Vergangenheitsbewältigung*) szakmai erkölcsét és politikai elvárását érzékelteti. Ebben a közelítésben a Harmadik Birodalom szövetségi rendszeréhez csatlakozó kelet-közép- és délkelet-európai német és magyar kisebbségek bűnössége vagy bűnrészessége domborodik ki, összefonódva a „vereségben és revízióban szö-

⁷² Gerhard SEWANN, *Zur Historiographie ethnisch definierter Gruppen*, *Danubiana Carpathica* 1. (2007), 3–13 (kiemelés: K. L. Zs.). Vö. SEWANN, *Zwischen Positivismus, Anpassung und Innovation*, 200.

⁷³ Vö. *Aspekte ethnischer Identität. Ergebnisse des Forschungsprojekts Deutsche und Magyaren als nationale Minderheiten im Donauraum*, szerk. Edgar HÖSCH – Gerhard SEWANN, Oldenbourg, München, 1991; *Staat, Loyalität und Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1918–1941*, szerk. Peter HASLINGER – Joachim von PUOTKAMER, Oldenbourg, München, 2007.

⁷⁴ *Der Einfluss von Faschismus und Nationalsozialismus auf Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa*, szerk. Mariana HAUSLEITNER – Harald ROTH, IKGS, München, 2006.

⁷⁵ Harald ROTH, *Politische Strukturen und Strömungen bei den Siebenbürger Sachsen 1919–1933*, Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 1994; Johann BOHM, *Die Deutschen in Rumänien und das Dritte Reich 1933–1940*, Lang, Frankfurt am Main, 1999.

⁷⁶ Franz Sz. HORVÁTH, *Zwischen Ablehnung und Anpassung. Politische Strategien der ungarischen Minderheitselite in Rumänien 1931–1940*, UTM, München, 2007. Magyar változata: HORVÁTH Sz. Ferenc, *Elutasítás és alkalmazkodás között. A romániai magyar kisebbségi elit politikai stratégiái (1931–1940)*, Pro-Print, Csíkszereda, 2007.

⁷⁷ Carl BEHKE, *Deutsche und ungarische Minderheiten in Kroatien und der Vojvodina 1918–1941. Identitätsentwürfe und ethnopolitische Mobilisierung*, Harrassowitz, Wiesbaden, 2009.

vetséges”⁷⁸ anyaországok állampolitikai szintű antiszemitizmusával, kölcsönös fegyverbarátsággával. Az *etnizált nemzetfogalmat* bevető németországi kutatás a német–magyar katonai együttműködés és a magyar revizionizmus régi témáiból újszerű fejtegetéseket borít ki azáltal, hogy kiindulópontul nem a Párizs környéki békekötéseket, hanem a belső hagyományaiból tovább élő és ható magyar nacionalizmust választja. A *magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között* című, először 2002-ben Münchenben kiadott monográfia egyik általános végkövetkeztetése, hogy a magyarországi német kisebbségpolitika Budapest nemzeti kizárólagossága miatt nem tudta önmagát mérsékelni, majd ugyanazon okból kényszerült Berlin befolyása alá.⁷⁹ A fennebb említett lipcsei kutatóközpont munkatársa 2006-ban tovább színezte ezt a képet a magyar állami nacionalizmus fő szövetségeseként bemutatott, a „németek, horvátok és szlovákok” ellen „kíméletlen beolvasztási kampányt” folytatott katolikus egyházzal szóló könyvében.⁸⁰

A *németes* műltfeldolgozás egyik ismertető jegye, hogy szószólói a *műltfeldolgozást* rendszerint elvárják, illetve számon kérik más nemzetektől is – a magyartól már csak az egykori német–magyar fegyverbarátság okán is. A 20. századi német műlttal együtt nemegyszer a magyart is feldolgozzák. E hajlamuk ismételten kitermeli a *kioktathatlanság* bírálatát azokkal szemben, akik látszólag nem németesen dolgozzák fel a maguk, illetve a német–magyar kapcsolatok múltját. Mindez a magyar nacionalizmus problémájának az időszerűsítéséhez vezethet. A németországi hungarológia hamburgi képviselője például a két világháború közötti magyar külpolitika kényszerpályájáról és mozgásteréről 1996-ban közölt tanulmányát a következő két mondattal fejezi be: „Egy erős magyar birodalom illuzórikus önelégültségből és irreális vágyakból táplált opportunisták elképzelését álmodták. Egy álom, amely *ma ismét* hívekre talál a magyar politikában.”⁸¹ 1997-ben pedig meg-

⁷⁸ Gerhard SEHMANN, *Deutsch–ungarische Beziehungen 1918 bis 1944. Verbündete in Niederlage und Revision = Ungarn und Deutschland. Eine besondere Beziehung*, a Haus der Geschichte Baden-Württemberg és a Kulturinstitut der Republik Ungarn kiadványa, Silberburg, Tübingen, 2002, 135–150.

⁷⁹ Norbert SPANNENBERGER, *Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler*, Oldenbourg, München, 2002; magyarul LÓ., *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között 1938–1944*, Lucidus, Budapest, 2005. A német változat recenziója is rámutat a magyar nacionalizmus jelzett szerepére, lásd Árpád von KLIMO írását: H-Soz-u-Kult 18. 05. 2004, <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/2004-2-114>.

⁸⁰ Norbert SPANNENBERGER, *Die katholische Kirche in Ungarn 1918–1939. Positionierung im politischen System und „katholische Renaissance“*, Steiner, Stuttgart, 2006, 21. Vegyes fogadtatásához lásd heveslően Árpád von KLIMO recenzióját: H-Soz-u-Kult 08. 10. 2007, <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/2007-4-022>, illetve elutasítóan Gabriel ADRIANYI ismertetését: Ungarn-Jahrbuch 28. (2005–2007), 544–546.

⁸¹ „Es wurde eine opportunistische, von illusorischer Selbstgefälligkeit und von irrealem Wunschenken geprägte Vorstellung eines starken ungarischen Reiches in seinen historischen Grenzen

jelent egy mainzi disszertáció az 1918 és 1931 közötti magyar revizionizmus publicisztikai eszköztáráról. Összegzésében elfért az a vélemény is, hogy „Magyarország *jelenlegi* polémiái szomszédaival időnként nyugtalanítóan a két világháború közötti vitákra emlékeztetnek”.⁸²

Egy 2003-ban publikált berlini habilitációval jelezhető, hogy ez a fajta emlékezés, illetve emlékeztetés nem áll meg a két világháború közötti korszak időbeli határainál, és hogy időszerűsített mondanivalója a magyar nacionalizmusról a posztkommunizmuson belül csak bizonyos szakaszokat érint. A magyar történeti kultúrát 1860-tól 1948-ig vizsgáló mű a dualizmus korára teszi a „magyar nemzet etnizálásának” a kezdetét.⁸³ Szerzője három évvel később megjelent *Magyarország 1945 óta* című könyvében tovább követi ezt a folyamatot, míg elér az 1990 utáni budapesti nemzetpolitikákhoz, amelyeknek nem tulajdonít központi jelentőséget. Mégis megállapítja, hogy a magát „15 millió magyar miniszterelnökének” nevező Antall József, majd az első kormányzati ciklusában hasonlóképpen nyilatkozó Orbán Viktor szavait „revizionista nyilatkozatokként lehet értelmezni”; a Duna TV pedig „nem éppen liberális vagy kritikus módon kezeli a problémákat”.⁸⁴ Ugyanezen a hullámhosszon bírálja a második Orbán-kormányt az a jogtudományi kézikönyv, amelynek szerzője a magyar témákban jártas német szakemberek sorában a legképzettebbekhez és – a magyar nyelvű szakirodalmat beleértve – a legtájékozottabbak közé tartozik.⁸⁵ A *Bevezetés a magyar jogba* az új magyar alkotmány parlamenti megszavazásának az évében jelent meg, ezért a 2011. április 25-i alaptörvényt csak felszínesen, a függelékbe iktatott rövid tartalmi ismertetésben érinti. Ennek ellenére máris azt állítja, hogy „nationalista-múltbaforduló” ideológia árad mind preambulumából, mind főszövegéből.⁸⁶ A szerző nem az 1989/1990-ben megújított 1949-es alkotmányt

geträumt. Ein Traum, der heute wieder seine Anhänger in der ungarischen Politik findet.” Holger FISCHER, *Handlungsspielraum und Zwangsbahn. Die ungarisch-deutschen Beziehungen in der Zwischenkriegszeit = Hungarologische Beiträge 7. Historische Untersuchungen und Aufsätze*, szerk. ANSSI HÄLMESVIRTA, Universitas Jyväskylä, Jyväskylä, 1996, 21 (kiemelés K. L. Zs.).

⁸² ANIKÓ KOVÁCS-BERTRAND, *Der ungarische Revisionismus nach dem Ersten Weltkrieg. Der publizistische Kampf gegen den Friedensvertrag von Trianon (1918–1931)*, Oldenbourg, München, 1997, 293 (kiemelés: K. L. Zs.).

⁸³ ÁRPÁD VON KLIMÓ, *Nation, Konfession, Geschichte. Zur nationalen Geschichtskultur Ungarns im europäischen Kontext (1860–1948)*, Oldenbourg, München, 2003, 131–157.

⁸⁴ ÁRPÁD VON KLIMÓ: *Ungarn seit 1945*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2006, 182.

⁸⁵ VÖ. HERBERT KUPPER, *Autonomie im Einheitsstaat. Geschichte und Gegenwart der Selbstverwaltung in Ungarn*, Duncker & Humblot, Berlin, 2002; UÖ., *Einführung in die Rechtsgeschichte Osteuropas*, Lang, Frankfurt am Main, 2005.

⁸⁶ HERBERT KUPPER, *Einführung in das ungarische Recht*, Beck, München–Wien, 2011, 298. [Jelen tanulmány megírása és kiadói szerkesztése után jelent meg az új magyar alaptörvény tárgykörében: UÖ., *Ungarns Verfassung vom 25. April 2011. Einführung – Übersetzung – Materialien*, Lang, Frankfurt am Main, 2012.]

védi, hiszen ezt maga is több szempontból idejétmúltnak minősíti neki szentelt kismonográfiájában.⁸⁷ Idézett értéktétele szemléleti okra vezethető vissza, amelyet maga fed fel azáltal, hogy kijelenti: az alkotmány „legtöbb szövegrésze a nemzetet etnikai értelemben” határozza meg, „nem pedig mint demokratikus állampolgári nemzetet vagy mint kulturális nemzetet, ahogy főleg a német nyelvterületen” szokás.⁸⁸

Amint az előző kapcsolattörténetiben, úgy e kisebbség- és rendszertörténeti fejezetben sincs terünk tüzetesen összevetni az idézett álláspontokat a magyar kutatás nézeteivel. Még kevésbé lehet itt célunk megerősítésük, árnyalásuk vagy cáfolatuk. A mégoly töredékes fenti mintaanyagból azonban kitetszhet, hogy egyes problémák forrásszerű felgöngyölítése széles szakirodalmi tájékozódás közepette a nemzetközi látóhatárral interdiszciplináris és regionális magyarságtudományra szabott feladat. Újfent beigazolódott, hogy a hungarológia egy további alapelvének⁸⁹ a jegyében külföldön művelendő munkaterület, amely összenőhet a hozzá illő Kelet-Európa-tanulmányokkal, miközben nem szakad el a Duna-térségről és a Kárpát-medencéről szóló humántudományok *belföldi* folyamataitól sem.

[2012]

⁸⁷ Herbert KÜPPER, *Die ungarische Verfassung nach zwei Jahrzehnten des Übergangs. Einführung und Textübersetzung*, Lang, Frankfurt am Main, 2007, 111–115.

⁸⁸ KÜPPER, *Einführung in das ungarische Recht*, 298. A szerző már korábban arra az álláspontra helyezkedett, hogy a magyarországi konzervatív nemzetfogalom a nemzet és az etnikum azonosságát hirdeti, és a „nacionalista Fidesz” az „államot az ekképp etnikailag exkluzívan meghatározott nemzet szolgálatába állítja”; lásd Uő., *Ungarn und die magyarischen Minderheiten in den Nachbarstaaten*, Ost-West. Europäische Perspektiven 2007/2., 117.

⁸⁹ Vö. *Végeredmény vagy kiindulópont? Kerekasztal-beszélgetés a hungarológiáról*, Európai Utas 2006/2–3., 130–141.

HUNGARIKA-KUTATÁS ÉS HUNGAROLÓGIA NÉMETORSZÁGBAN

Ez az írás előbb adalékokkal szolgál két tudománytörténeti alaptételhez, majd beszámol a szóban forgó munkaterülettel kapcsolatos újabb bajorországi fejleményekről. Az egyik közkézen forgó vélemény szerint az I. világháború idején megalapított berlini Magyar Intézet a hungarológia első felsőoktatási és kutatási műhelyeként a korabeli politikai légkörnek és Gragger Róbert, első igazgatója nemcsak szakmai, hanem személyes rátermettségének köszönhetette betagozódását a német tudományos életbe.¹ A másik alaptétel a hungarológia tudomány-, régió- és nemzetközi kitekintésű tevékenységét méltatja, amelynek hagyományáról megállapítja, hogy a II. világháború után mindmáig nem épült be szerkezetileg és tartósan a hungarológia elméletébe és gyakorlatába.²

I. A hungarika-kutatás német vonatkozásaihoz

Az első alaptétel helyes, de bővíthető. A hungarika-kutatás története ugyanis arra figyelmeztet, hogy a németországi hungarológia legelső korszakától egy bizonyos belső adottsággal rendelkezik, bármikor és bármilyen módon befolyásolták is tudományon kívüli körülmények: napjainkban is szilárd szakmai alapot biztosít neki az a gazdag forrásanyag, amely egykoron a Régi Birodalom területére került vagy ott keletkezett, és az elemzési szempontok sokaságát tartogatja.

¹ Legújabbban BRANDT Györgyi, *A hungarológia intézményrendszerének létrehozása. Gragger Róbert a berlini egyetemen*, PhD-disszertáció, ELTE Történettudományi Doktori Iskola, Budapest, 2010. Tézisei: <http://doktori.btk.elte.hu/hist/brandtgyorgyi/tezis.pdf>. Rövid részlet: Uő., *Tilkos iratok a porosz levéltárból. Az első hungarológiai központ megalapításának körülményeiről*, Hungarológiai Évkönyv 2010/I., 135–141.

² Mindkét tételhez további szakirodalommal Holger FISCHER, *Entwicklungen und Probleme der Hungarologie in Deutschland*, Ungarn-Jahrbuch 26. (2002–2003), 239–252; K. LÉNGYEL Zsolt, *A hungarológia mint interdiszciplináris és regionális tudomány. Korszerűsítésének kutatás- és oktatásügyi szempontjai a német nyelvű Kelet-, Kelet-Közép- és Délkelet-Európa-tanulmányok keretében*, Századok 139. (2005), 1011–1024 [lásd e kötetben is: 171–187]; UJVÁRY Gábor, *A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban”*, Ráció, Budapest, 2010.

1. Nyomtatványok

A 19. század első harmadában magyar tudósok kutatni kezdték a külföldi könyvtárak állagaiban rejlő magyar vonatkozásokat. Munkálataik, amelyeket a Magyar Tudós Társaság, a későbbi Magyar Tudományos Akadémia, valamint a Magyar Nemzeti Múzeum ösztönzött, kiterjedtek több európai országra és – idővel – a levéltárakra is. A 15. század óta Magyarországon kívül nyomtatott, nem magyar származású, illetve nyelvű szerzőktől származó, de Magyarországgal foglalkozó művek bibliográfiái³ közül az első a 19. század utolsó harmadától az 1920-as évekig jelentek meg. A manapság rendszerint negyedikként említett *tartalmi* hungarika-típus e korai, Apponyi Sándor (1844–1925) és Gragger Róbert (1887–1926)⁴ nevével fémjelzett feltérképezése német súlyponttal ment végbe.⁵ Lényegében párhuzamosan, az osztrák–magyar dualizmus korában alapozta meg két nagyszabású könyvészeti mű a nyomdászat kezdetétől nyilvántartott könyvtári hungarikumok ma is érvényes tipológiáját. Szabó Károly (1824–1890)⁶ és Petrik Géza (1845–1925)⁷ beosztásában az első három típus is erős német vonzatokkal bír, nevezetesen 1. a mindenkori Magyarország területén bármilyen nem magyar nyelven kiadott *területi*, 2. a világon bárhol teljesen vagy részben magyarul napvilágot látott *nyelvi* és 3. a Magyarországon kívül bármilyen nyelven magyar,

³ Vö. KOSÁRY Domokos, *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába*, I., Köznevelési Kiadványok, Budapest, 1951, 18–20, 63–64, 116–117; Uő., *Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába*, I/I., Osiris, Budapest, 2000, 116–127.

⁴ Alexander APPONYI, *Hungarica. Ungarn betreffende in Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften, I–II.*, Rosenthal, München 1903 (magyar nyelvű előzménye: Uő., *Hungarica. Magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok*, I–II., Franklin, Budapest, 1900–1902), III–IV. *Neue Sammlung*, kiad. Lajos DEZSI, Rosenthal, München, 1925–1927, I–V., kiad. József VEKERDI, OSZK, Budapest, 2004; Robert GRAGGER, *Bibliographia Hungariae. Verzeichnis der 1861–1921 erschienenen, Ungarn betreffenden Schriften in nichtungarischer Sprache*, I–IV., Zusammengestellt vom Ungarischen Institut an der Universität Berlin, de Gruyter, Berlin–Leipzig, 1923–1929.

⁵ A hungarika-kutatás német súlypontjainak kezdeteihez Karl Maria KERTBENY, *Bibliographie der ungarischen nationalen und internationalen Literatur*, I. *Ungarn betreffende deutsche Erstlingsdrucke 1454–1600*, Egyetemi Nyomda, Budapest, 1880; KERTBENY Károly – PETRIK Géza: *Magyarországi német könyveszet 1801–1860. A Magyarországon s külföldön hazánkra vonatkozólag megjelent német nyomtatványok jegyzéke*, I–II., Egyetemi Nyomda, Budapest, 1886.

⁶ SZABÓ Károly, *Régi magyar könyvtár*, I–II., MTA, Budapest, 1879–1885; SZTRIPSZKY Híadon, *Adalékok Szabó Károly Régi magyar könyvtár c. munkájának I–II. kötetéhez. Pótlások és igazítások 1472–1711*, MTA, Budapest, 1912 [hasonmás kiadása: OSZK, Budapest, 1967]; SZABÓ Károly – HELLEBRANT Árpád, *Régi magyar könyvtár*, III/1–2., MTA, Budapest, 1896–1898, III/1–5., kiad. DÖRNYEI Sándor – SZÁLKA Irma, OSZK, Budapest, 1990–1996; *Régi magyar könyvtár III/XVIII. század / Alte ungarische Bibliothek III/XVIII. Jahrhundert*, I., szerk. DÖRNYEI Sándor – SZÁLKA Mária, OSZK, Budapest, 2005.

⁷ PETRIK Géza, *Bibliographia Hungariae – Magyarország bibliographiája 1712–1860*, I–IV., Dobrowsky, Budapest, 1888–1892 (hasonmás kiadása: OSZK, Budapest, 1968), pótlások V–VIII., szerk. KOMJÁTHY Miklósné – PAVERCSIK Ilona, OSZK, Budapest 1971–1991.

magyar származású vagy Magyarországon tevékenykedő szerzőtől megjelent személyi – vagy szerzői – hungarika.⁸

A négy típust magában foglaló hungarika-fogalom a közelmúltban bevonult a magyar parlament nyelvezetébe is. A muzeális intézményekről, a könyvtári ellátásról és a közművelődésről szóló 1997. évi CXL. törvény 1. számú melléklete megállapítja, hogy e forráscsoportba tartozik „a Magyarország mindenkori területén megjelent minden, továbbá a külföldön magyar nyelven, magyar szerzőtől, illetőleg magyar vonatkozású tartalommal keletkezett valamennyi dokumentum, függetlenül attól, hogy nyilvánosságra hozták-e vagy sem”.⁹ A szakmai gyakorlat ezen általános meghatározáson belül két értelmezési főirányt követ, attól függően, hogy a magyarországi származást vagy a magyar vonatkozást tekinti-e a dokumentum mérvadó tulajdonságának. Borsa Gedeon a magyarországi származásra összpontosítva érvel a területi meg a nyelvi típus *elsődlegessége*, egyúttal a személyi és a tartalmi típus *másodlagossága* mellett,¹⁰ és ebből a szémszögből irányította hosszú éveken át a *Régi magyarországi nyomtatványok* munkálatait.¹¹ Mai témánkhoz jobban illik az a nem új nézet,¹² amely szerint a Magyarországon kívül keletkezett nem magyar nyelvű vagy szerzőségű írásmű, tehát a *tartalmi* típus a tulajdonképpeni hungarika. E felfogás Apponyi és Gragger nyomdokain kiszélesíti a magyar nemzeti bibliográfia hatósugarát. Az ilyen irányú törekvések 1993-ban Németh S. Katalin monumentális katalógusának megjelenésével csúcspontjukat érték el. A háromkötetes mű a wolfenbütteli Herzog August Könyvtárból több mint 2000 tételt sorol fel, amelyek a 15. és 18. század között a Braunschweig-Lüneburg-i hercegek gyűjtőszenvédelmének köszönhetően kerültek ebbe az észak-német protestáns könyvtárba. A kézikönyv koncepcionális jelentősége, hogy igazolja a szélesen értelmezett hungarika-fogalmat, a Wolfenbüttelben többségi tartalmi hungarikumokkal együtt összegyűjtve a forráscsoport mind a négy típusát.¹³

⁸ A hungarika-tipológiához a német összefüggések tükrében Zsolt K. LÉNGYEL, *Geschichte, Themen-schwerpunkte und Arbeitsziele der Hungarica-Forschung. Aspekte aus dem deutschsprachigen Raum*, Ungarn-Jahrbuch 28. (2005–2007), 143–172, főként: 143–147.

⁹ Lásd *Ezer év törvényei*, www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=9559.

¹⁰ Borsa Gedeon, *A régi nyomtatott dokumentumok magyar vonatkozásai* [1993] = Uő., *Könyvtörténeti írások*, IV., OSZK, Budapest, 2000, 85–96, főként: 90–91, Vö. Uő., *A régi, szerzői hungarika nyomtatványok bibliográfiája* [1978] = Uő., *Könyvtörténeti írások*, IV., 58–66, főként: 60.

¹¹ *Régi magyarországi nyomtatványok*, I–III., szerk. Borsa Gedeon (később: HELTAL János – P. VÁSÁRHELYI Judit), MTA–OSZK, Budapest 1971–2000. Vö. Borsa Gedeon, *Hol tartanak a régi hungarika bibliográfiák munkálatai?*, *Könyvtáros* 37. (1987), 347–350.

¹² SZENTIMRELYI János, *A hungarica-bibliográfia néhány problémája*, *Magyar Könyvszemle* 74. (1958), 109–117, főként: 112–117.

¹³ Katalin S. NÉMETH, *Ungarische Drucke und Hungarica 1480–1720. Katalog der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel / Magyar és magyar vonatkozású nyomtatványok 1480–1720*, I–III., Saur, München – New York – London – Paris, 1993. Vö. NÉMETH S. Katalin, *Hungarikák a wolfenbütteli Herzog August*

2. Levéltári anyagok, kéziratok, grafikák, térképek

A Magyarországon kívüli gyűjteményekben őrzött publikálatlan állagok magyar vonatkozásai a 19. század utolsó harmadában kezdtek a tervszerű magyar kutatás tárgyává válni, szintűgy a német nyelvterületen, főleg Bécsben és Münchenben.¹⁴ Eközben a Magyar Országos Levéltár szervezeti fejlesztése során és kiépülő nemzetközi kapcsolataival serkentően hatott. Az osztrák és a német levéltárak történetének és munkarendjének vizsgálata felvetette a kérdést, hogy ezek tulajdonában nem találhatóak-e magyar témájú anyagok – amint aztán az augsburgi Fugger-levéltár esetében be is bizonyosodott, hogy igen.¹⁵

A középkori és koraújkori levéltári és kéziratos hungarikumok feltárása és katalogizálása Szabó Károly és Petrik Géza könyvszeteivel rokon vállalkozás volt. Utóbbiaktól eltérően azonban a magyar *vonathozásokra* összpontosított, amelyeket például kódexek elsőrangú gyűjtési szempontként tartalmaznak.¹⁶ A történettudományi medievisztika e munkakörében¹⁷ a későbbiekben kevésbé a mindenkori forrás könyv-, kiadó- és nyomdatörténeti elemeinek és egyéb mikrofilológiai ismertetőjegyeinek a leírása és a forrásnak a bibliográfiái mintába való beillesztése volt a tét. Sokkal inkább az volt a cél, hogy különböző műfajú és eredetű kiadatlan anyagokból tematikai kérdésfelvetések szerint kerüljenek elő új dokumentumok, amelyeknek tehát nem kellett nyelvi, területi vagy személyi alapon kötődniük Magyarországhoz ahhoz, hogy ma-

Bibliotheken = *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*, III., szerk. BEFESI IMRE – JANKOVICS JÓZSEF – KÖSA LÁSZLÓ – NYERGES JUDIT, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum, Budapest–Szeged, 1993. 1574–1575; PAUL RAABE, *Die Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel – eine Quelle zur ungarischen Kulturgeschichte* = *Fata libelli. A nyolcvan éves Borsa Gedeon közönlésére írtak birtokai és tanulmányai*, szerk. P. VÁSÁRHELYI JUDIT, OSZK, Budapest, 2003. 70.

¹⁴ CSONTÓSI JÁNOS, *A müncheni könyvtár hazai vonatkozású kéziratai*, Magyar Könyvszemle 7. (1882), 202–240; Uő., *A bécsi udvari könyvtár hazai vonatkozású kéziratai*, Magyar Könyvszemle 9. (1884), 157–308; Uő., *Emelként a müncheni Hunyadi-levéltár visszaszerzése tárgyában*, Magyar Könyvszemle 14. (1889), 252–310; Uő., *Könyvtárhívtárlatok Ausztriában*, Magyar Könyvszemle 15. (1890), 29–41; FEJERFALVAY LÁSZLÓ, *Külföldi levéltári hívtárlatok. Jelentés az 1888-dik évben tett tudományos utazásokról*, Magyar Könyvszemle 14. (1889), 99–114; MARCZALI HENRIK, *Árpád-kori emlékek külföldi könyvtárakban*, Történelmi Tár 1878, 167–172, 369–376; Uő., *Magyar történeti források a külföldi levéltárakban*, Századok 16. (1882), 300–311.

¹⁵ SZOGI LÁSZLÓ, *A magyar levéltárak nemzetközi regionális együttműködése*, www.natarch.hu/szemle/20023/szogi.htm. Vö. CSONTÓSI, *A bécsi udvari könyvtár...*; Uő., *Könyvtárhívtárlatok Ausztriában*; ECKHART FERENC, *Az osztrák levéltárgy a háború után*, Levéltári Közlemények 1926/1–4., 20–43; FEJERFALVAY, *Külföldi levéltári hívtárlatok*; PALLASI OSKÁR, *A levéltárgy Bajországon és nálunk*, Levéltári Közlemények 1926/1–4., 158–176. A Fugger-levéltárhoz Heinz Friedrich DEININGER, *A herceg és gróf Fugger-jele augsburgi családi és alapítványi levéltár története*, Levéltári Közlemények 1926/1–4., 177–208.

¹⁶ CSONTÓSI, *A müncheni könyvtár...*

¹⁷ MALY SZ. ELEMÉR, *A magyar medievisztika forráskérdései* [1967] = Uő., *Klió szolgálatában. Válogatott történelmi tanulmányok*, s. a. r., bev. SOCS ISTVÁN, MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2003, 357–383.

gyar vonatkozásokkal szolgáljanak.¹⁸ Ez a feltárási gyakorlat megmagyarázza e kutatási irányzat határozott külföldi érdeklődését, miként azt is, hogy hívei az elmúlt kerek 200 évben miért érezhették magukat gyakran úgy, mintha gombostűt keresnének a szénakazalban. Mindenesetre a levéltári hungarikumok esetében messze nem beszélhetünk a *Régi magyar könyvtár*ra jellemző és a *Régi magyar nyomtatványok* műhelyében meghonosodott módszerességről.¹⁹

A levéltári és egyéb kéziratok hungarikumok kutatása elejétől fogva erősen kötődik bajorországi gyűjteményekhez, jelesül a Königliche Hof- und Staatsbibliothekhez és a Königliches Allgemeines Reichsarchivhoz, illetve ezek jogutódaihoz, a Bayerische Staatsbibliothekhez és a Bayerisches Hauptstaatsarchivhoz.

A müncheni Bajor Állami Könyvtár állagából kiemelendők a magyar vonatkozásokat tartalmazó latin, német, olasz, francia és magyar nyelvű kéziratok és nyomtatványok, amelyekre a kutatás Csontos János (1846–1918) nyomán már a 19. század végén felfigyelt.²⁰ 2003-ban megkezdődtek egy több évre tervezett feltárási és elemzési terv munkálatai, amelyek a korábban Hoffmann Edith (1888–1945), Csapodi Csaba (1910–2004) és Csapodiné Gárdonyi Klára (1911–1993) vizsgálta²¹ müncheni latin nyelvű kódexek magyar vonatkozásairól alkotott képet új vizsgálati szempontok szerint és tételes autopsziákkal ellenőrzik, helyesbítik és bővítik. Kertész Balázs eddigi gyűjtéseinek eredményei azt valószínűsítik, hogy a Bajor Állami Könyvtár megközelítőleg 130 latin nyelvű kézírata tartalmi jegyei okán hungarika-kódex. Ez a számarány jelentősen túlhaladja a Csapodi házaspár által becsült mennyiséget.²²

¹⁸ Vö. Buzási János, *Az Österreichische Geheime Staatsregistratur magyar vonatkozású adatai*, I. levéltári Közlemények 44–45. (1974), 123–142; Szalai Lajos – Varga J. János, *Bajor levéltári források a török elleni felszabadító háború történetéhez, 1683–1699*, Levéltári Közlemények 1986/1., 137–154; VARGA Éva Mária, *Hungarica-kutatás az orszországi levéltárakban*, Levéltári Szemle 2003/4., 3–18.

¹⁹ Vö. SZÓCI László, *A külföldi levéltári kutatások és a hungarológia = A Balassi Balint Intézet évkönyve 2003. Hungarológia a XXI. században*, szerk. UJVÁRY Gábor, BBI, Budapest, 2003, 68–71.

²⁰ CSONTOSI, *A müncheni könyvtár...*; JOHANN CSONTOSI, *Auswärtige Bewegungen auf dem Gebiete der Corvina-Literatur*, Literarische Berichte aus Ungarn 3. (1879), 85–106, főként: 85–99. Lásd még *Zwei alte ungarische Texte aus einer Handschrift der k. Bayer. Hof- und Staatsbibliothek*, szerk. Friedrich KUNZ, Ackermann, München, 1879 (ismertetése a Magyar Történelmi Társulat folyóiratában: Századok 15. [1880], 77).

²¹ CSABA CSAPODI – KLÁRA CSAPODI-GÁRDONYI, *Bibliotheca Corviniana. Die Bibliothek des Königs Matthias Corvinus von Ungarn*, Corvina, Budapest, 1969; CSAPODI Csaba – CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára, *Bibliotheca Hungarica. Kódexes és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt*, 1–111., Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest, 1988–1994; HOFFMANN Edith, *Régi magyar bibliofílek*, Magyar Bibliophil Társaság, [Budapest], 1929. A kutatástörténethez vö. olvasmányos személyes visszatekintésben CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára, *Humanista kódexek nyomában*, Magvető, Budapest, 1978 [lásd a Magyar Elektronikus Könyvtárban is: <http://mek.oszk.hu/03100/03178/03178.htm>].

²² Kertész Balázs 2007. február 28-i szíves írásbeli közlése, utalással CSAPODI – CSAPODINÉ GÁRDONYI, *Bibliotheca Hungarica* II. kötetére. Összehasonlításként: a szintén bajorországi Coburg állami könyvtára az 1960-as évek elején összesen hat magyar vonatkozású kéziratot őrzött, egyet a 15., ötöt a 18. századból (Ilona HUBAY, *Die Handschriften der Landesbibliothek Coburg*, Landesbibliothek

Helyszíni felmérésekből jó ideje tudjuk, hogy a müncheni állami könyvtár mind kéziratok, mind nyomtatványok tekintetében a német nyelvterület egyik legjelentősebb hungarika-gyűjtőhelye.²³ Híres magyar nyelvű ritkasága a 15. századi *Münchener kódex*,²⁴ míg nem magyar nyelvű kódexeinek sorában nyolc corvina található.²⁵ Németországban csak a wolffenbütteli Herzog August Bibliothek büszkélkedik több corvinával – kilenccel.²⁶ Hunyadi Mátyás könyvtárának darabjai első tulajdonosuk és eredeti őrzési helyük révén sorolhatóak a hungarikumok közé.²⁷

A bajorországi hungarika-kutatás másik – levéltári – irányzatában Iványi Béla (1878–1964) az 1930-as években regesztákkal ellátott, ma is figyelemreméltó tanulmányt közölt. A brandenburgi örgrófkók levéltárát a 13–18. századi magyar vonatkozású anyag szempontjából a legértékesebb müncheni gyűjteménynek nevezte.²⁸ Évszázadokon át ezen állag része volt a Hunyadiak családi levéltára is, amely a magyar Jagellókhoz fűződött dinasztikus kapcsolatok keretében a 16. század elején jutott a frank főnemesi família birtokába.²⁹ Miután Fejérpataky László felhívta rá a szakma figyelmét és Csontos János a hazaszállítását javasolta, a müncheni levéltár 1895-ben bavarikumok ellenében visszaszolgáltatta Magyarországnak.³⁰

Coburg, Coburg, 1962, 5, 81, 82, 84, 85, 86). Kertész Szent Kálmán ereklyéi a székesfehérvári királyi bazilikában című előadásában bemutatja a Bajor Állami Könyvtár egyik 15. századi latin kódexét, amelynek egyik magyar vonatkozású tartalmi egysége a nevezett ereklyéről szól (http://nemzeti-konyvtar.blog.hu/2011/02/25/szent_kalman_ereklyei_a_szekesfehervari_kiralyi_bazilikaban_podcast#more2689535).

²³ Lioba TAFFERNER, *Der Bestand an Hungarica in der Bayerischen Staatsbibliothek München = 19. ABDOSD-Tagung, Budapest, 11.–14. Juni 1990. Referate und Beiträge*, szerk. Martin RADSWILER, Veröffentlichungen der Osteuropa-Abteilung – Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Berlin, 1990, 63–67.

²⁴ *Münchener Kódex [1466]. A négy evangélium szövege és szótára*, Décsy Gyula olvasata alapján s. a. t., szótár Szabó T. Ádám, Európa, Budapest, 1985; Kertész Balázs, *Der Münchener Kódex. Ein ungarisches Sprachdenkmal aus dem 15. Jahrhundert*, *Danubiana Carpathica* 2. (2008), 19–31; Lioba TAFFERNER, *Der „Münchener Kódex“. Sein Weg nach München und seine Entdeckung in der Kgl. Hof- und Staatsbibliothek*, *Ungarn-Jahrbuch* 28. (2005–2007), 199–228 [a kódex hasonló kiadása: Akadémiai, Budapest, 1971].

²⁵ *Ex Bibliotheca Corviniana. Die acht Münchener Handschriften aus dem Besitz von König Matthias Corvinus*, szerk. Claudia FARMAN – Edina ZSÓPÁN, *Bavarica et Hungarica* 1, Budapest, 2008. 1878-ban az addig ismert három müncheni corvina mellé felfedeztek még három (CSONTOSI, *Auswärtige Bewegungen...*, 86–87); a szakirodalom évtizedeken át ebből a hat tételből indult ki (vö. HOFMANN, *I. m.*, 102).

²⁶ *Die Wolfenbütteler Corvinen*, www.hab.de/bibliothek/sammlungen/bestaende/mss/corvinen.htm; Tünde WEHLE, *Four Corvinas of the Wolfenbüttel Library = Uralkodók és corvinák / Potentates and Corvinas*, szerk. KARSAY Orsolya, OSZK, Budapest, 2002, 107–110.

²⁷ *Bibliotheca Corviniana digitalis*, www.corvina.oszk.hu; MADAS Edit – MIKÓ Árpád – VIZKELETY András, *Corvina könyvtár = Magyar művelődéstörténeti lexikon*, II., főszerk. KÖSZEGHY Péter, Balassi, Budapest, 2004, 73–88.

²⁸ IVÁNYI Béla, *München levéltárain magyar szempontból*, *Levéltári Közlemények* 1934/3–4., 110.

²⁹ *Uo.*, 54–58.

³⁰ CSONTOSI, *Emlekirat...*, 271–289; FEJÉRPATAKY, *Külföldi levéltári búvárlatok*, 106–114. A cserét említi NEMES Balázs, *Die mittelalterlichen Handschriften des Miklós Jankovich im Spiegel zeitgenössischer Kataloge*, *Magyar nyelvészet* 118. (2002), 387–388.

Ötven évvel Iványi után újból megkísérelték felmérni a bajorországi gyűjteményekben lappangó magyar vonatkozású 15–20. századi levéltári anyagot – ezúttal német kezdeményezésre, a Volkswagen Stiftung támogatásával. A projekt külön figyelmet szentelt az észak-bajor térségnek és a 18. századig terjedő időszaknak. Az illetékes munkatársnő feladatát megnehezítette, hogy az állagok ugyan szép számmal tartalmaztak magyar szempontú iratokat, ezek azonban csak kivételesen fordultak elő összefüggő aktákban. Ilyen szerencsés esetnek bizonyult az említett brandenburgi levéltár, amelynek Irmgard Schaller sajnos csak a Nürnbergi Állami Levéltárban őrzött egységeit nézte át, anélkül, hogy eredményeit összevetette volna azon hungarikumok tartalmával, amelyeket Iványi Béla ugyanazon családi hagyatékn müncheni részlegében tárt fel.³¹ E munkaterv keretében nem jelent meg több tanulmány. Így legalább bizonyos, hogy tárgykörében jócskán akadnak még tennivalók.

A levéltári hungarikumoknál mérvadó tartalmi kritérium szempontjából említésre méltó még egy dokumentumtípus. Ezt is levéltárakban és könyvtári különgyűjteményekben szokás keresni, jóllehet nem feltétlenül kiadatlan anyag. Grafikai és kartográfiai emlékekről van szó, amelyekkel a régebbi szakirodalom is foglalkozott.³² Újabban példásan szerkesztett katalógusok és elemző leírások a hallei Franckesche Stiftungen anyagáról tájékoztatják a szakmai nyilvánosságot.³³

II. A németországi Kelet-Európa-tanulmányok magyar súlypontjaihoz

A bevezetőül összefoglalt második alaptétel is helyes, de magyarázatra szorul. A módszertanilag, szemléletileg és tematikailag tág hungarológia a II. világháború utáni Németországban ellentmondásos helyzetbe jutott, amelyből többször kereste, de még nem találta meg a biztos kiutat. Ennek okát a finnugrisztikához és a Kelet-Európa-tanulmányokhoz fűződő viszonyában kell keresnünk.

³¹ Irmgard SCHALLER, *Archivalien zur ungarischen Geschichte in bayerischen Archiven und Bibliotheken (15.–18. Jh.)*, Ungarn-Jahrbuch 12, (1982–1983), 243–252, főként: 243–244.

³² GLASER Lajos, *A karlsruhei gyűjtemények magyarvonalozású térképanyaga*, Magyar Királyi Állami Térképészet, Budapest, 1933.

³³ *Die Hungarica-Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle. I: Porträts*, szerk. Brigitte KLOSTERBERG – István MONOK, mtárs. Attila VERŐK – György RÓZSA, Niemeyer, Tübingen, 2003; *Die Hungarica-Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle. II: Historische Karten und Ansichten*, szerk. Brigitte KLOSTERBERG – István MONOK, mtárs. László PASTI – Attila VERŐK, Hartmannsowitz, Halle, 2009; Attila VERŐK, *Hungarica-Bilder in den historischen Sammlungen der Franckeschen Stiftungen zu Halle bis 1800*, Ungarn-Jahrbuch 30, (2009–2010), 185–200.

I. A hungarológia diszciplináris és regionális betájolásához³⁴

A hamburgi, göttingeni és müncheni finnugrisztika a maga *diszciplináris* önmeghatározásával uralisztikai szak, így magyar szempontból beszűkül az őshaza és a nyelvrokonság tematikájába. Filológiai és felsőoktatási szerkezetében a hungarológiát többnyire a magyar nyelv oktatásával véli képviselni, esetenként néprajzi és irodalomtörténeti körítéssel.

A másik társviszonyban az egyetemi és egyetemen kívüli, szellem- és társadalomtudományi Kelet-Európa-tanulmányok *regionális* arculata ötlük szembe, amelyet azonban a szláv nyelvek, kultúrák és társadalmak vizsgálatának az igénye határoz meg. A porosz-német hagyományú tudományosság e válfaját mindenekelőtt a balti, lengyel–litván, orosz és délszláv térség felé fordítja. Kelet-közép-európai tengelyén azonban alkalmas arra, hogy bevonja a Lajtán inneni és túli helyszíneket, mégpedig nemcsak nyelvi-néprajzi alapon, hanem szélesebb: politikai, jogi, társadalmi, gazdasági és kulturális vonzatokban.

Az elmúlt öt évtizedben mindkét rokon közegben történtek ígéretes kísérletek a magyar tudományos érdekek szélesebb körű érvényesítésére. A finnugrisztikára vonatkozó szabályt megerősítő kivételekről tanúskodik részben a hamburgi egyetem tanszékén 1988-ban létesült Hungarológiai Központ (Zentrum für Hungarologie) tudományelméleti és kutatásszervezői tevékenysége. Münchenben pedig már a hatvanas évek elejétől felelevenedtek a hungarológia eredeti célkitűzései, ott viszont a historiográfiai súlypontú Kelet-Európa-kutatások keretében. A Münchener Magyar Intézet 1962-es megalapításakor a tág koncepciónak kötelezte el magát mind a kutatásban és az ezzel összefüggő publikációs és dokumentációs munkakörökben, mind a felsőoktatásban. Azóta oda kíván hatni, hogy a magyar témák feldolgozása különböző kiindulópontokból, többféle módszerrel és egymást váltogató célterületeken történjék, vagyis hogy a németországi hungarológia ne elégedjen meg a magyar nyelv oktatásával és a filológiai mederbe szűkített témák kutatásával.

2. A hungarikumok keresésétől a tág hungarológiáig

Ez a törekvés nem volt és nem maradt elszigetelt jelenség. Főként a kutatási pályán jelentkezik, és a hungarikumok, illetve a velük összefüggő tartalmi kérdések tárgyalásával a hungarológia tág koncepcióját tükrözi. Feltűnő, hogy olyan intézetekben is megfigyelhető, amelyek nem nevezik magukat hungarológiaiak – és még kevésbé finnugrisztikáinak.³⁵ E körülmény

³⁴ Az alfejezet dokumentációját lásd bővebb változatában K. LENCSELY Zsolt, *Hungarológia, finnugrisztika és Kelet-Európa-kutatás Németországban. Egy kérdésről, két válasz és néhány tartalmi következmény = A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*, szerk. BARÁTH Magdolna – MOLNÁR Antal, MOL., Budapest–Győr, 2012, 22–26 [lásd ebben a kötetben is: 218–222].

³⁵ Uo.

egyik fő magyarázata a források tartalmi értékelésének az igényében rejlik, amelyet az elmúlt négy-öt évtized magyar–német tudományos együttműködése dicséretes módon felébresztett és ébren tartott. A hungarikumok ugyanis kevésbé az őshaza felé mutatnak, sőt számtalan témában kizárólag a kelet-közép-európai történeti nagytértségbe, lényegében a Duna–Kárpát-medencébe irányítják a kutatókat.

A német súlypontú könyvtári hungarika-kutatás félévszázados múltjára visszatekintve magyar kezdeményezések ötlenek szembe, amelyek a másik oldalon nem maradtak viszonzatlanul. Magyarországi módszertani felvetéseket³⁶ német³⁷ és magyar³⁸ szerzőségű forrásdokumentációk, alkalmanként német szerzők hungarika-bibliográfiákról írott recenziói támasztottak alá.³⁹ Eközben a német könyvtártudomány saját jegyzékeivel is segítette a 15–17. századi magyar forrásanyag felmérését.⁴⁰ A magyar kutatás rendszeresen használja e segédleteket szövegelemlékek elemzéséhez is.⁴¹ Az elmúlt két évti-

³⁶ BORSA, *Hol tartanak a régi hungarika bibliográfiák?*; Uő., *A régi, szerzői hungarika*; HANKISS János, *Magyar vonatkozások gyűjtése könyvtárainkban = A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve 1955*, Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Budapest, 1956, 183–260; KÓRÁI György, *A hungarika-kutatás feladatai* [1977] = Uő., *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*, Akadémiai, Budapest, 1983, 219–224; SZENTMIHALYI, *A hungarica-bibliográfia*; SZERB Judit, *A külföldi megjelenésű hungaricumok feltárásának jelene és perspektívái = Magyarország és Európa az Apponyi-gyűjtemény tükrében*, szerk. W. SALGÓ Ágnes, OSZK, Budapest, 1995, 91–100.

³⁷ Karl-Heinz JUGELE, *Hungarica-Auswahl-Katalog der Universitätsbibliothek Jena*, Böhlau, Weimar, 1961. Vö. VÉRTESY Miklós, *Hungarika bibliográfiá!?*, Magyar Könyvszemle 83. (1967), 283–285.

³⁸ ERDEI Klára, *Hungaricumok XVI–XVIII. századi észak-német magángyűjteményekben*, Lybmus 6. (1999), 161–174; Miklós PÁLFY, *Katalog der Handschriftensammlung der Hallenser Ungarischen Bibliothek*, Niemeyer, Halle, 1965; Uő., *Bibliographische Seltenheiten der Hallenser Ungarischen Bibliothek*, Niemeyer, Halle, 1967.

³⁹ Karl-Heinz JUGELE, *Überblick über die ungarische retrospektive Nationalbibliographie aus Anlaß neuer Bestandskataloge älterer Hungarica*, Informationsmittel für Bibliotheken 1997/1–2., www.bs-z-bw.de/depot/media/3400000/3421000/3421308/97_0053.html.

⁴⁰ *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, I–VII., Leipzig, 1925–1940; *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, VIII., Hiersemann, Stuttgart–Berlin, 1978; Hans-Joachim KÖHLER, *Bibliographie der Flugschriften des 16. Jahrhunderts*, I/1., Bibliotheca Academica, Tübingen, 1991; Andreas KCHN, *Bibliographie zum Schrifttum des 16. Jahrhunderts. Mit einem Verzeichnis der wesentlichen Buchbestände des 16. Jahrhunderts in deutschen Bibliotheken und Archiven*, Institut für Geschichte der Naturwissenschaften, München, 1995; *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts*, I–XXIV., a Bayerische Staatsbibliothek és a Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel kiadása, szerk. Irmgard BEZZEL, Hiersemann, Stuttgart, 1983–1997. Mind a négyet külföldi hungarika-bibliográfiaként sorolja fel KOSÁRY, *Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába*, I/1., 60–65.

⁴¹ Számos esetben BORSA, *Könyvtörténeti írások*. Újabban András F. BALOGH, „Als der Türke [...] hin und her weberte”. Zur deutschen Flugschriftliteratur des frühen 16. Jahrhunderts über Ostmitteleuropa am Beispiel des Textes VD 16: T 2239 = „swer seinen vrunt behaltet, daz ist lobelich”. Festschrift für András Vízkelety zum 70. Geburtstag, szerk. Márta NAGY – László JONÁCSIK, mtárs. Edit MADAS – Gábor SAMBAK, Katolische Péter-Pázmány-Universität, Piliscsaba–Budapest, 2001, 247–252 [lásd a Magyar Elektronikus Könyvtárban is: <http://mek.oszk.hu/01700/01793/index.phpml>]; Uő., *Literarische Querverbindungen zwischen Deutschland und Ungarn in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts = Deutsch-*

zedben kelt munkabeszámolók többször és változatos módon megerősítették, hogy német nyelvterületen érdemes hungarikumokat keresni a régi nyomtatványok között. Sikerélményt szerzett például új tételek felbukkanása Augsburgban⁴² és Wolfenbüttelben.⁴³ Megtörtént az is, hogy Bécsben előkerült egy korábban csak címe szerint ismert személyi hungarika.⁴⁴ A müncheni Bajor Állami Levéltár pedig egy kora 16. századi görög kézirat tulajdonosa, amely magyar szövegrészével, tehát nyelvi hungarika minőségében nemrégiben felkeltette a filológiai kutatás érdeklődését.⁴⁵

A levéltári hungarika-anyaggal kapcsolatban régről hangoztatott közhely, hogy tömérdek mennyiségű.⁴⁶ Éppen ezért véletlen felfedezésekkel is számolhatunk, például a 16. század elejéről fennmaradt magyar királyi iratokkal Hessen tartomány marburgi állami levéltárában.⁴⁷ Az, akit a bőség zavara nem bátortalanít el, hanem célirányosan, tehát válogatva keresi kútfort, új tudományos felismerésekkel gazdagodhat – mint az a német szerző, aki a 18. századi magyarországi irányú bajor kivándorlásokról magvas tanulmányt közölt a müncheni Ungarn-Jahrbuchban müncheni, bambergi, würzburgi és augsburgi levéltárakban újonnan feltárt iratok alapján.⁴⁸ Ugyanabban a folyóiratban olvasható egy magyar kutató forrásközléménye báró Eötvös József bajorországi kapcsolatairól, amely a Batthyány-kormány 1848 őszén Münchenbe távozott kultuszminiszterének addig ismeretlen, a felső-frankországi Schloßarchiv Ellingen hagyatéktárában őrzött levelezéséből merít és értékel új életrajzi adatokat.⁴⁹

A forráselemzés igényére további beszédes példa a wolfenbütteli Herzog August Könyvtár és a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének 1983-ban beindított közös konferenciasorozata, amelynek a ko-

land und Ungarn in ihren Bildungs- und Wissenschaftsbeziehungen während der Renaissance, szerk. Wilhelm KUHLMANN – Anton SCHINDLING, mtárs. Wolfram HALER, Steiner, Stuttgart, 2004, 117–133.

⁴² Judit P. VASÁRHÉLYI, *Über den Stand der ungarischen retrospektiven Bibliographie, der Alten Ungarländischen Druckwerke 1473–1700*, www.konyvtar.elte.hu/hirek/rendezvenyek/2004/digit_konf/pvj_ea.htm.

⁴³ NÉMETHI S. Katalin, *Új hungarikumok Wolfenbüttelben*, Magyar Könyvszemle 112. (1996), 89–93; Uő., *Új hungarikumok a wolfenbütteli Herzog August Könyvtárban*, Magyar Könyvszemle 115. (1999), 435–438.

⁴⁴ HEGEDŰS Béla, *Kalmár György német nyelvű Traktátusa*, Magyar Könyvszemle 116. (2000), 81–89.

⁴⁵ HAYMER Lea, *A müncheni emlékek (XVI. század eleje)*, Magyar Nyelv 101. (2005), 161–178; SÁRBÁK Gábor, *Magyar nyelvemlékek a XVI. század elejéről a Bajor Nemzeti Könyvtárban*, Magyar Nyelv 101. (2005), 147–161.

⁴⁶ IVANYI, *München levéltárai*, 98; SZÖG, *A külföldi levéltári kutatások*, 71.

⁴⁷ SZÖG, *A külföldi levéltári kutatások*, 69.

⁴⁸ Wolfgang PETZ, *Auswanderung aus Bayern ins Königreich Ungarn im 18. Jahrhundert*, Ungarn-Jahrbuch 26. (2002–2003), 33–72.

⁴⁹ Gábor GÁRG, *Joseph Freiherr Eötvös in Bayern, Oktober 1848 – Dezember 1850*, Ungarn-Jahrbuch 24. (1998–1999), 205–222.

raújkor és az újabb kor magyar–német művelődéstörténetének megannyi szegletében közzétett termékei a módszertan és leltározás kérdésein túllépve számos esetben szellem- és társadalomtudományi alapkutatásokra is ösztönöztek, főleg a reneszánsz és a barokk témáiban, komparatistikai közelítésben.⁵⁰ Hasonló jellegű hamburgi,⁵¹ müncheni⁵² és tübingeni⁵³ szimpóziумok, illetve kiadványok szintúgy forrásközpontúan világították meg az újkori magyar–német kapcsolatok kulturális és szociális vetületeit.

A valamennyi típusal szoros német viszonylatú nyomtatott és kiadatlan hungarikumok elemzése nyelv- és irodalomtörténeti távlatban is rendszeresen kitér a könyv-, sajtó- és könyvtártörténet társadalmi és politikai környezetére. Az effajta hungarológia több szakágazat együttműködésében érdekelt, ugyanakkor kapcsolattörténeti tájékozódású, így általában a magyar nemzeti kultúra nemzetközi hatástörténetével foglalkozik.⁵⁴ Két példa erre a közelmúlt és napjaink elemzői gyakorlatából a magyarországi török háborúk német recepciójának és a németországi magyar peregrinációk, illetve könyvhagyatékok történetének a kutatása.⁵⁵ Az előző témakörben 2011 második felében folytatódik Bajorországban a visszafoglaló háborúk szakaszát átfogó forrásgyűjtő munka, amelynek célja, hogy megrajzolja a korabeli német birodalom politikai propagandájának Magyarország-képét, különös tekintettel a bajor választófejedelmi udvarra.⁵⁶

⁵⁰ László SZÖRENYI, *Über die wissenschaftlichen Beziehungen zwischen Wolfenbüttel und Ungarn = „szeri sinnen vrrunt behaltet, daz ist lobelich“*, 581–586.

⁵¹ *Technologietransfer und Wissensaustausch zwischen Ungarn und Deutschland. Aspekte der historischen Beziehungen in Naturwissenschaft und Technik*, szerk. Holger FISCHER – Ferenc SZABADVÁRY, Oldenbourg, München 1995; *Deutsch–ungarische Beziehungen in Naturwissenschaft und Technik nach dem Zweiten Weltkrieg*, szerk. Holger FISCHER, Oldenbourg, München, 1999; *Wissenschaftsbeziehungen und ihr Beitrag zur Modernisierung. Das deutsch–ungarische Beispiel*, szerk. Holger FISCHER, m. társ. Mirja JUELICH, Oldenbourg, München, 2005. E három projekt tanulságairól Holger FISCHER, *Wissenschaftsbeziehungen zwischen Deutschland und Ungarn und ihre Folgen*, *Danubiana Carpathica* I. (2007), 199–215.

⁵² Lásd az Ungarn-Jahrbuch 27. (2004) és 28. (2005–2007) kötetét (tartalomjegyzékük a világhálón: www.ungarisches-institut.de/institut/katalog-ub.htm). Összefoglaló beszámoló: Zsolt K. LENGVEL, *Bavaria in Ungarn – Hungaria in Bayern. Ein wissenschaftliches Tagungsprojekt am Ungarischen Institut München*, [I–II.], Ungarn-Jahrbuch 27. (2004), 475–478; 28. (2005–2007), 560–567.

⁵³ *Deutschland und Ungarn in ihren Bildungs- und Wissenschaftsbeziehungen während der Renaissance*, szerk. Wilhelm KÜLMANN – Anton SCHIEDUNG, m. társ. Wolfram HAUER, Steiner, Stuttgart, 2004; *Peregrinatio Hungarica. Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*, szerk. Márta FATA – Gyula KERUCZ – Anton SCHIEDUNG, m. társ. Albert LA TZ – Ingomar SENZ, Steiner, Stuttgart, 2006.

⁵⁴ István MOXOK, *Aktuelle Forschungen und historische Quellen zu den kulturellen Beziehungen zwischen Halle und Ungarn = Die Hungarica-Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle. I: Portäls, IX–XIII; SZÖRENYI, I. m.*

⁵⁵ Részletesebben K. LENGVEL, *Geschichte, Themenschwerpunkte und Arbeitsziele*, 153–156.

⁵⁶ E munkaterv előzményei: G. EVENYI Nóra, *Hadszintér és nyílvánosság. A magyarországi török háborúk a 17. századi német njságokban*, Balassi, Budapest, 2003; Uő., *Pamflet és politika. A hatalmi egységek*

A fentiekből leszűrhetjük, hogy a magyar témák kutatása a mai Németországban a regionális és interdiszciplináris hungarológia jegyeit hordozza magán, túlnyomórészt kultúra- és társadalomtudományi témakörökben. A finnugrisztika és a Kelet-Európa-tanulmányok vázolt önképét szem előtt tartva nem csodálkozhatunk ezen a láttelepen, amelyet igazol a magyar vonatkozású németországi szakkiadványok ágazati szerkezetéről készült eddig utolsó, az 1984 és 1998 közötti időszakra vonatkozó statisztikai felmérés.³⁷

III. Bajorországi kitekintés a kutatási és a felsőoktatási pályára

Itt nincs szükség további szemléltető példákra ahhoz, hogy megragadjuk és hasznosítsuk a látszólagos ellentmondást: a magyar nyelv a németországi felsőoktatásban főleg a finnugrisztika révén jelen van ugyan, de a magyar vonatkozású kutatásokban nem a filológiai témakörök a meghatározóak. Ebből következően nyilvánvaló, hogy a hungarológia a felsőoktatásban és a kutatásban legalábbis részben eltérő igényekkel és feltételekkel bír. Ezért a két közeget külön is kell kezelnünk, mégha a humboldti gondolat jegyében az is a célunk, hogy a kutatás és a felsőoktatás a hungarológiában egységet alkosson.

Egy sor tudományon kívüli tényezőtől is függ, hogy tovább lehet-e lépni ezen az úton. Itt, befejezésül, néhány szakmai feltételről lesz szó.

1. Kutatás

A kutatási pályán nem elég a forrásokat feltárni és rendszerezni – meg is kell szólaltatni őket. Ahhoz, hogy a hungarikumokat kiemeljük hagyományos szerepkörükből, amelyben elsősorban vagy hangsúlyosan könyvészeti tételek, részleges szemléletmódosításra van szükség. Megkönnyíti ezt, ha újra meg újra tudatosítjuk, hogy a hungarológia sajátos rendeltetése szerint külföldön művelendő bölcsészettudományi munkaterület.³⁸ Tehát a hungarikumok jelentősége nem bibliográfiai önértékükből adódik, hanem abból, hogy belőlük életre kelthető a távoli és a közelebbi múlt. Ebből a szempontból két tanulság kívánczik ide.

a) A hungarika-források németországi helyszíneken újdonságuk és értelmezhetőségük révén válnak a hungarológiai kutatás lételemévé. Ekképp

és Magyarország a 17. századi német propagandában, L'Harmattan, Budapest, 2009; Uő., *Rezeption und Vertrieb von ungarischen Zeitungsberichten in Nürnberg im 17. Jahrhundert*, Ungarn-Jahrbuch 28. (2005–2007), 347–359.

³⁷ Részletes adatokkal FISCHER, *Entwicklungen...*, 246–247.

³⁸ Amiben a szakma viszonylag rég egyetért, vö. például *Végeredmény vagy kiindulópont? Kerekasztal-beszélgetés a hungarológiáról*, Európai Utas 2006/2–3., 130–141.

a magyar könyvtártudományban *másodlagosnak* tartott személyi és tartalmi hungarikumok *elsődlegessé* lépnek elő, főleg ha nem a nyomtatott dokumentumok válfajából származnak. Ha betartjuk az alap kutatás egyik arany szabályát, akkor a levéltári és egyéb hagyatéki anyagok magasabb rendű szerepbe nőnek, mint amilyent a retrospektív magyar nemzeti bibliográfia módszertani alapállásából pusztán nyomtatványokat gyűjtő hungarika-kutatás⁵⁹ eddig tulajdonított nekik. De a nyomtatványok terén is azt tapasztalhatjuk, hogy a németországi Kelet-Európa-kutatókat magyar témákban mindenekelőtt a tartalmi hungarikumok érdeklik. Eközben maguk is kitermelik ezt a forrásfajtát, mégpedig egyrészt saját publikációikkal, amelyek megjelenési helyük és nyelvük szerint többnyire nem, szerzőjük nemzetisége és/vagy tárgyuk szerint annál inkább hungarikumok.⁶⁰ Nem egy esetben ugyanígy minősíthető másrészt a tudós szerzők személyes iratanyaga, amint a régi nemzedékből például Bogyay Tamás (1909–1994) és Fritz Valjavec (1909–1960),⁶¹ valamint Farkas Gyula (1894–1958)⁶² hagyatéka bizonyítja. A Müncheni Magyar Intézet regensburgi székhelyén ma már nem csak alapító igazgatója, Bogyay könyv-, folyóirat-, fénykép-, dia- és levelestárát, valamint kéziratos és gépíratos feljegyzéseit, illetve tudományos cikk- és különlenyomat-gyűjteményét őrzi, rendezi és dolgozza fel a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutatóintézetével együttműködve.⁶³ 2010 őszén és 2011 tavaszán átvette Borbándi Gyula (szül. 1919) és Molnár József (1918–2009), az egykori Új Látóhatár szerkesztőjének és kiadójának a hagyatékát, illetve hagyaték-részt is, amelyeknek megkezdte egyelőre felső szintű rendezését. Az intézet e három legjelentékenyebb különgyűjteménye a 20. századi magyar tudomány-, irodalom- és politika-, azon belül emigráció- és diaszpóratörténet írásos és képi emlékeinek a tárháza. E sok ezer tételre rúgó anyag kimagasló értékét általában annak köszönheti, hogy a *hidegháború* és az *enyhülés* kor-

⁵⁹ BORSA, *A régi nyomtatott dokumentumok*, 86.

⁶⁰ K. LENGVEL, *Geschichte, Themenschwerpunkte und Arbeitsziele*, 159.

⁶¹ KARL NEUBING, *Zu den Anfängen der Südost-Forschungen. Der Briefwechsel von Fritz Valjavec mit Szeffl Gyula 1934–1936*, *Südost-Forschungen* 50. (1991), 1–30; LÁSZLÓ OROSZ, *Die Verbindungen der deutschen Südostforschung zur ungarischen Wissenschaft zwischen 1935 und 1944. Ein Problemaufriß anhand des Briefwechsels zwischen Fritz Valjavec und Elemér Mályusz = Das Ungarnbild der deutschen Historiographie*, szerk. MÁRTA FAIA, Steiner, Stuttgart, 2004, 126–167.

⁶² *Julius von Farkas zum 100. Geburtstag*, szerk. ISTVÁN FUTAKY – WOLFGANG VEENKER, Harrassowitz, Wiesbaden, 1994; *A hazatérő Farkas Gyula. Írások, dokumentumok a kitagadott irodalomtudós életéről és műveiről*, szerk. FUTAKY ISTVÁN – KESZTYÜS TIBOR, Universitas, Budapest, 2003.

⁶³ Legújabbban HAWASI Krisztina, *Árpád-kori építészeti emlékek kutatása az 1930-as, 1940-es években: Bogyay Tamás és Cseregi József munkássága levelezésük (1939–1950) tükrében, I.*, *Ars Hungarica* 38. (2012), 387–435; K. LENGVEL Zsolt, *Emigráns magyar tudománypolitika Bogyay Tamás és Deér József levelezésének a tükrében = Történelmi áttekintés. Hóman Bálint, a történész és a politikus*, szerk. UJVÁRY Gábor, Ráció, Budapest, 2011, 229–244 [lásd ebben a kötetben is: 450–466].

szakának elemzéséhez nemcsak belső, hanem külső, főleg német kapcsolattörténeti szempontokat is nyújt eddig feltáratlan összefüggésekben, ugyanakkor a három személyiség kedvelt témáihoz elsőrangú, részben egyedi dokumentációkat tartalmaz. Így nem csak a hungarikumok gyűjtői lelhetik örömeiket benne. Bogyay hagyatéka a középkori magyar és kelet-közép-európai építészettörténet, Borbándié a magyar népi mozgalom és a Szabad Európa Rádió történetének, Molnáré pedig a magyar nyomdászattörténet kutatóinak külön-külön is ajánlható hasznos böngészésre, mi több, akár nagyobb lélegzetű tanulmányok forrásainak az összegyűjtésére.

b) A bajorországi könyvtárak és levéltárak magyar vonatkozású anyagának feltárása és tudományos értékesítése csak növeli önmaga létjogosultságát, ha nem zárkózik be saját igényrendszerébe. A hungarika-kutatás már első nemzedéke idején kitekintett Magyarország határain túlra, és ehhez a szokásához több nyelvterület felé fordulva mindmáig hű maradt.⁶⁴ Ez az eleinte pusztán földrajzi értelemben megnyilvánuló nyitottsága újabban koncepciónálisan is észlelhető, mégpedig a más *patriotikákkal* való tartalmi összevetés javaslatában.⁶⁵ A szakirodalom meggyőzően szorgalmazza például a hungarika- és a bavarika-kutatás tervszerű együttműködését, amely gyakorta már azért is kézenfekvő követelmény, mivel az illető szöveg egyszerre hungarika és bavarika.⁶⁶ Így ha az egyik minőségében tisztázzák a vele kapcsolatos forrástani kérdéseket, úgy a másikban is megbízhatóbbak lesznek a róla terjesztett ismeretek.⁶⁷ E közös haszon a magyarságtudomány javára fordítható, amennyiben nem reked meg a könyvészeti elméletben, hanem beépül művelődés-, társadalom- és politikátörténeti értekezésekbe. Ezen álláspont mellett érvelt a Müncheni Magyar Intézet *Bavarikumok Magyarországon – Hungarikumok Magyarországon* című 2003. és 2004. évi konferenciáival.⁶⁸ Értelemsze-

⁶⁴ Bibliográfiái utalásokkal az angliai, olaszországi, oroszországi és spanyolországi, valamint a szlovák–magyar kapcsolatrendszerben végzett hungarika-kutatásokra K. LEXVEL, *Geschichte, Themen-schwerpunkte und Arbeitsziele*, 161.

⁶⁵ Például hungarika–szlovákia és hungarika–italia vonatkozásban: KÁFER István, *A magyar–szlovák szellemi összefüggés-rendszer értelmezési lehetőségei = Fata libelli*, 83–92, itt 88–89; *Secondo incontro italo-ungherese di bibliotevari. Problematiche e prospettive della ricerca sul materiale librario ungherese presente in Italia e sul materiale librario italiano presente in Ungheria / Második olasz–magyar könyvtáros találkozó. Az olaszországi hungarika- és a magyarországi itália-kutatás lehetőségei és nehézségei*, szerk. NÉMETH Gabriella, OSZK, Budapest, 2002.

⁶⁶ A 16. századi délnémet eredetű, Magyarországgal foglalkozó röplapok hungarika és egyszersmind bavarika jellegéről András F. BALOGH, *Fiktion und Mimesis in den deutschsprachigen Ungarnflugschriften der Frühen Neuzeit aus Bayern und dem süddeutschen Raum*, *Ungarn-Jahrbuch* 28. (2005–2007), 173–183, főként: 183. Hasonló esetekhez a 17. századi nyomdászattörténetből Noémí VISKOLCZ, *Die Ungarn betreffenden Drucke der Nürnberger Verleger-Familie Endter im 17. Jahrhundert*, *Ungarn-Jahrbuch* 27. (2004), 349–357.

⁶⁷ Egy 15. századi példát elemez Gedeon BORSA, *Eine unbekannte Ausgabe des „Ordinarium Strigoniensis“* [1990] = *Uő., Könyvtörténeti írások*, II. [1997], 123–126.

⁶⁸ Vö. K. LEXVEL, *Bavarica in Ungarn – Hungarica in Bayern*.

rúen ugyanígy vélekednek a szakma azon magyarországi és németországi képviselői is, akik a hungarika-kutatás távlatos szerepét a hungarológia támozatásában látják.⁶⁹

2. Felsőoktatás

Az egyetemi munkában a kutatási pályán javasoltnál még erőteljesebb szemléletmódosítás ajánlatos ahhoz, hogy a magyar nyelv oktatása levetkőzze szolgáltatató öncélúságát, és a filológia ne szigetelődjék el a többi bölcsész szakterülettől.

A tág látóhatárú hungarológia a nyelvtanítást eszköznek tekinti ahhoz, hogy felkeltse és fejlessze a hallgatók érdeklődését a Duna–Kárpát-medence múltja és jelene iránt. Ezzel az igénnyel egy németországi egyetemen vagy a filológiai, vagy valamelyik társadalomtudományi karhoz csatlakozhat. Szövetkezési irányát a helyi adottságok is meghatározhatják. E tekintetben meszszenenően rugalmas maradhat, hiszen az egyik vagy a másik besorolással nem változik meg döntően koncepciója, legfeljebb ennek egyes hangsúlyai cserélnek helyet. Egyáltalán nem mindegy viszont, hogy a magyar mint idegen vagy származási nyelv oktatása betagoiódik-e egy olyan munkatervbe, amely a magyar állam és nemzet múltját és jelenét kelet-közép-európai vonzataiban közvetíti.

E vélemény bajorországi tapasztalatokra épül, nevezetesen azokra, amelyeket a Münchener Magyar Intézet új székhelyén, Regensburgban szerzett 2009. évi átköltözése óta. Amint arról a helyi és a budapesti sajtót már tájékoztatta,⁷⁰ az egyetemhez csatolt intézményként (Ungarisches Institut an der Universität Regensburg) a 2010/2011-es tanévben *Hungaricum* kiegészítő képzést bonyolított le.⁷¹ Ennek a németországi viszonylatban új magyarságtudományi kezdeményezésnek a helyi feltételei közül itt kettőt érdemes megemlítenünk:

a) a bajor tudomány- és felsőoktatás-politika azon tervét, hogy Regensburgot a német Kelet-Európa-tanulmányok új központjává fejlessze;

b) a *Secondos – egyetemi tanulmányok Regensburgban és a szülők/nagyszülők hazájában* című programot, amelyet az egyetem a maga kelet-európai együtt-

⁶⁹ BORSY, A régi nyomtatott dokumentumok, 91; JUCELY, Überblick...; MAKKAJ Béla – N. RACZ Aranka – KÖVCS Ilona, *Hungarika információ és hungarológiai kutatás = Régi és új peregrináció*, III., 1567–1572; SZERB, I. m., 98; SZOGA, A külföldi levéltári kutatások, 69–70; SZÖRENYI, Über die wissenschaftlichen Beziehungen, 581–582, 586; P. VÁSÁRHELYI, Über den Stand...

⁷⁰ ANTJE KARBE, Regensburg wird neues Zentrum für Ungarn-Studien, Mittelbayerische Zeitung 2010. január 27., www.mittelbayerische.de/index.cfm?pid=10036&pk=514689&p=2#514689; GÓZON Ákos, *Magyarságtudományi központ Regensburgban*, Élet és Tudomány 2011/33., 1028; LÁSCZAI Ágnes, *Hungarológiai Központ Regensburgban*, Kossuth Rádió, 2011. augusztus 25. (www.mri-kossuth.hu/hirek/tudomany/hungarologiai-kozpont-regensburgban.html).

⁷¹ A következő összegzés a lektori feladatokat ellátó intézeti munkatársak – BUSA Krisztina (országismeret), HILAND Andrea (magyar mint idegen nyelv, A1–A2), POZSGAY Adrienn (magyar mint idegen nyelv, B1–B2) – szakmai beszámolóinak a felhasználásával készült.

működéseinek a jegyében 2009-ben indított el, a bevándorló, illetve emigráns háttérű másod- és harmadnemzedék-beli fiatalokat megcélózva, köztük a magyarokat, illetve magyar származásúakat is.

A Magyar Intézet kétszemeszteres képzése kötelező magyar nyelvi és országismereti kurzusokra épült, heti nyolc, illetve két órában. Egyúttal az intézet belső és külső munkatársainak a Regensburgi Egyetem különböző tan székein tartott magyar témájú történettudományi, politológiai és nyelvészeti – fakultatív – óráival interdiszciplináris kínálattá bővült. Az összesen 17 hallgató különböző szakokról érkezett, többen a *Secondos-program* keretében végezték tanulmányaikat. A *Hungaricum* általában azon céljával vonzotta őket, hogy olyan mértékű magyar nyelv- és országismeretet közvetítsen, amely a későbbiekben az egyetemi bölcsészképzésben vagy bármilyen Magyarországgal kapcsolatos, akár mérnöki vagy közgazdasági munkakörben is hasznosítható.

A nyelvtanfolyam végére bebizonyosodott, hogy két szemeszter munkájával elérhető az A1-es szintről az A2-es, illetve a B1-esről a B2-es – sőt: három hallgató a tanév végén sikeres C1-es vizsgát tett le a Magyar Intézet müncheni ECL-nyelvvizsgaközpontjában. Általános tanulsággal szolgált az országismereti kurzus is, amely két részből állt: a téli szemeszterben a hosszmetsetű történeti áttekintésből és az ország soknemzetiségű belső viszonyaira, valamint a Duna–Kárpát-medencei és a német nyelvű, főleg bajor térséghez fűződő külső kapcsolataira való kitekintésből, a nyári szemeszterben pedig a keresztmetsetű elmélyítő foglalkozásokból, a 20. és 21. századi viszonyokból válogatott tárgykörök szerint. Ez a beosztás a nem bölcsész pályacélú diákoknak is megfelelt, mivel az órákon a kiosztott témák feldolgozása mellett heti vagy havi sajtófigyelőkre is sor került. Az aktualitások vonzerejét növelte, hogy mindegyre összefonódtak a történeti vagy a tárgyköri tananyaggal. Az országismereti kurzus két résztvevője bekapcsolódott az intézet kutatómunkájába is.⁷²

Az illetékes egyetemi hivatal összesítő statisztikai értékelései, valamint a hallgatók írásos visszajelzései alapján a Magyar Intézet a továbbiakban is számolhat az elmúlt tanévben tapasztalt hallgatói kereslettel és rokonszenvvel, ha rugalmasan viszonyul a Regensburgi Egyetemen felébresztett magyar irányú érdeklődés sokféleségéhez. Ez azt jelenti, hogy a jövőben is kész kell lennie arra, hogy kielégítse az általánosabb tájékozódási igényeket. Ugyanakkor a szorosabban értelmezett magyarságtudományi érdek jegyében arra törekszik, hogy a *Hungaricum*-ból a következő fejlesztési szakaszban a *Deutsch–Ungarische Studien (Német–Magyar Tanulmányok)* alap- vagy mesterszak jöj-

⁷² A kasseli egyetemmel együttműködve, az ottani Ost-West-Wissenschaftszentrum által gondozott kelet- és kelet-közép-európai adatbank számára kéthavi sajtóelemzéseket összeállítva a mai magyarországi kutatás- és felsőoktatáspolitikáról, lásd www.owwz.de/science_news.html?&L=1.

jön létre, amely tanszékközi és határok feletti egyetemközi együttműködésben a bölcsészképzésre helyezné a fő hangsúlyt, a helyi egyetem német–francia, német–olasz, német–spanyol és német–cseh szakjának a mintájára.

Ezzel lenne végre Németországban interdiszciplináris és regionális tájoltású egyetemi hungarológia.

[2011/2012]

III.

A MÚLT JELENE – A JELEN MÚLTJA

„A historikus ugyan tévedhet, téved is, de sohasem torzíthat. A történelem egy közösség, az egykor éltek és a most élők közösségének kollektív emlékezete. A historikus szava építhet és rombolhat, elígazíthat és tévútra vezethet. Csak annak a történésznek lehet nyugodt a lelkiismerete, aki a Múlt vallomásainak a Mához való közvetítésekor mindig magán érzi az egykor volt szereplők, képletesen szólva, ellenőrző tekintetét. A tolmács erkölcsi felelősségének állandó érzékelése nélkül nem szabad a múlt vallatására vállalkoznia senkinek. De nem is érdemes.” (JAKÓ Zsigmond, interjúrészlet, lásd BEKE György, *Jakó Zsigmond évszázadai* = Uő., „*Itt egymásra találunk az emberek*”. *Barangolások Bihar megyében*, Kriterion, Bukarest, 1984, 196.)

A MÚLT JELENIDEJE

Szabó T. Attila emlékezetének és Jakó Zsigmondnak

I

Az évforduló elindít az időben. Az, akivel fordul az idő, lelép egy véget érő útról és rálép egy kezdődő útra. S mivel az év egyetlen napon fordul, nincsen nyugta megállni. De azok az emberek, akik éppen hétköznapjukat élik, az ünneplőt az évforduló jelenidejű környezetére figyelmeztetik.

Jakó Zsigmond Erdélyben élő történész földijét, Balogh Péter szobrászt köszöntve, 1980-ban ezt írta: az „igazi alkotó abból ismerszik meg, hogy közösségi ember”. Eszerint leginkább az alkotó képes arra, hogy megálljon és leltárt készítsen megkülönböztetett alkalmakkor. Ő nem „önmagáért és önmagának él, hanem másoknak szolgál”. Számvetései így szólnak az őt hordozó közösséghez is, amely „egyéni életútjának tanulságait önmaga számára szintén hasznosítani óhajtja”.¹ A tudós professzor 1986-ban kétféleképpen ünnepelhetett ilyen felelősségteljesen lakhelyén, Kolozsvárt. Szabó T. Attila nyelvész, irodalomtörténész 80. születésnapján mint az alkotóközösség tagja, ugyanakkor mint a maga 70. életévében visszapillantó barát és munkatárs volt jelen.

Szabó T. Attila élete nyolcvankettedik évében hirtelen halállal eltávozott körünkből. E gyászjelentés 1987. március elején átrendezte az alig múlt évforduló szereplőinek a sorát. Jakó Zsigmond a kolozsvári Farkas utcai református templomban már csak a közösségben vonhatott le tanulságokat egy több évtizedes munkásságból. Azok között találta magát, akik őt egy fél évvel azelőtt a kettős ünnep jelen idejébe helyezték. S mialatt a temetési menet Szabó T. Attilát az Egyetem utcán a Házsongárd felé utolsó útjára kísérte, újrarendeződtek a jelen sorok is. A hír előtt, úton a nyomdába, a két Mester iránti tiszteletet jelezték volna megkésett köszöntőként. A hír után a tanítványoknak kijáró örökséggel is számot vetnének – ha az új szövegrészek megírása olyan könnyen esnék, mint számítógéppel való behelyezésük a szövegtestbe.

¹ Jakó Zsigmond, *Balogh Péter hatvanéves*, Művelődés 1980/6., 17.

2

A tavalyi ünnep szertartásának emlékét megörökíti Szabó T. Attila összegyűjtött műveinek hatodik kötete, a *Tallózás a múltban*, amely 1985 végén hagyta el a nyomdát. Jakó Zsigmondnak ekkor nem adatott meg, hogy a *Kolozsmonostori konvent középkori jegyzőkönyveiről* készített regesztáit és elemzését nyomtatásban letegye az érdeklődők asztalára. Az ő főleltára az *Írás, könyv, értelmiség* maradt, amely tanulmánygyűjteményt tíz évvel fiatalabban állított össze három évtized terméséből.² Akkoriban indította útjára Szabó T. Attila az *Erdélyi magyar szótörténeti tárat*. Ennek anyagát öt évtizeden át gyűjtötte, miközben – a harmincas évek legelejétől – írta és közölte majdani életműsorozatának tanulmányait, cikkeit.³

A *Tár* és a többi kötet ilyenformán számvetés a javából: az elvégzett munkát megjeleníti s a mindenkori közösség elé tárja. Nem magyaráz, nem told meg, nem szépít, nem vádol, nem igazol visszamenőleg. Önmagáért beszél. Nem értelmez elveket és cselekvésmintákat, mint értelmeznek azok az önéletrajzi írások, amelyekben romániai magyar tollforgatók ötvenes évekbeli tevékenységükről tájékoztatni szándékoznak. Az irodalomtörténész és irodalomkritikus Kovács János például így ecseteli nemzedékének indulását

² Jakó Zsigmond, *Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez*, Kriterion, Bukarest, 1976, 1977.² [Lásd a Magyar Elektronikus Könyvtárban is: <http://mek.oszk.hu/03200/03227/html>.] A regesztagyűjtemény kiadását a budapesti Akadémiai Kiadó vette tervbe; vö. Zsolt K. LÉNGYEL, *Bibliographische Hinweise zum Gesamtwerk von Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó = Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó*, II., szerk. Kálmán BENDA – Thomas von BOGAY – Horst GLASSL – Zsolt K. LÉNGYEL, Trofenik, München, 1988, 245–274. II. jegyzet. [Végül a rendszerváltás első évében jelent meg: *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556)*, I–II, kivonatokban közléteszi és a bevezető tanulmányt írta Jakó Zsigmond, Akadémiai, Budapest, 1990.]

³ *Erdélyi magyar szótörténeti tár*, I–IV., anyagát gyűjtötte, szerk. SZABÓ T. Attila, Kriterion, Bukarest, 1975–1984 [további kötetek: V–XIII., Bukarest–Budapest–Kolozsvár, 1993–2009, a VIII. kötettől főszerk. VÁMSZER Márta, XII. kötettől főszerk. KÓSA Ferenc, XIII. kötettől FAZAKAS Emese; lásd a Magyar Elektronikus Könyvtárban is: <http://mek.oszk.hu/08300/08370/pdf/index.html>]; SZABÓ T. Attila, *Anyanyelvünk életéből. Válogatott tanulmányok, cikkek I.*, Kriterion, Bukarest, 1970 [lásd a Magyar Elektronikus Könyvtárban is: <http://mek.oszk.hu/09400/09447/pdf/>]; Uő., *A szó és az ember. Válogatott tanulmányok, cikkek II.*, Kriterion, Bukarest, 1971 [lásd a Magyar Elektronikus Könyvtárban is: <http://mek.oszk.hu/09500/09522/pdf/>]; Uő., *Nyelv és múlt. Válogatott tanulmányok, cikkek III.*, Kriterion, Bukarest, 1972 [lásd a Magyar Elektronikus Könyvtárban is: <http://mek.oszk.hu/10000/10028/pdf/>]; Uő., *Nép és nyelv. Válogatott tanulmányok, cikkek IV.*, Kriterion, Bukarest, 1980 [lásd a Magyar Elektronikus Könyvtárban is: <http://mek.oszk.hu/10200/10239/pdf/>]; Uő., *Nyelv és irodalom. Válogatott tanulmányok, cikkek V.*, Kriterion, Bukarest, 1981 [lásd a Magyar Elektronikus Könyvtárban is: <http://mek.oszk.hu/10100/10138/index.phtml>]; Uő., *Tallózás a múltban. Válogatott tanulmányok, cikkek VI.*, Kriterion, Bukarest, 1985 [lásd a Magyar Elektronikus Könyvtárban is: <http://mek.oszk.hu/10200/10238/pdf/>]. [E sorozat utolsó, posztumusz kötete: Uő., *Nyelv és település. Válogatott tanulmányok, cikkek VII.*, Európa, Budapest, 1988; lásd a Magyar Elektronikus Könyvtárban is: <http://mek.oszk.hu/10200/10283/index.phtml>.]

húsz év távlatából: „Fiatalok voltak – fiatalok voltunk –, tizenhat és huszonhárom között, és az első szerelem tisztaságával és naivságával néztük a körülöttünk mozgásba lendült világot. Nemcsak néztük, hanem együtt változtunk a helyét kereső országgal. [...] Noha a fogalom akkoriban nem volt oly szalonképes, mint ma, de azért népszolgálat volt ez a javából! A párt adott tollat a kezünkbe [...], a párt valóban odaültette a fiatalokat a szerkesztőségek kopott íróasztalaihoz, és feladatul adta: írjatok. És írtak.”⁴ Azonban Kovács nem közli olvasóival az eredményt, zavarba ejti őket, nem nyújtja át nekik azt, amit ünnepelniük kellene azért, mert annak idején a javukat szolgálta. Áll ez még az abban az időszakban véghezvitt tetteire emlékező Huszár Sándorra vagy Robotos Imrére is.⁵ Balogh Edgár pedig mindmáig nem mondott le arról a szokásáról, hogy korabeli cikkeinek gyűjteményét önéletrajzokkal fesse alá.⁶

Szabó T. Attila és Jakó Zsigmond nem a párttól kapták kezükbe a tollat, 1952 őszén a párt egy időre eltávolította őket munkahelyükről, a kolozsvári Bolyai Tudományegyetemről.⁷ Erről ők nyugdíjas korukban nem számolnak be a nyilvánosság előtt – s ha mégis, akkor csak azért, hogy tényeket közöljenek az értelmezések sűrűjében eltévedő olvasóval, hallgatóval: „A sztálinizmus idején 1951–1953 között minden indoklás nélkül eltávolítottak az egyetemről, nyilván azért, mert nem voltam hajlandó elfogadni és előadásaimba bedolgozni Marr, majd Sztálin nyelvtudományi tételeit.” Szabó T. Attila itt idézett, Debrecenben 1986 októberében, díszdoktorrá avatásán tartott beszédében éppolyan tömören idézte fel a maga ötvenes éveit, mint Jakó Zsigmond saját találkozását a személyi kultusszal,⁸ vagyis még két mondattal: „Két évig akkordmunkásként nehéz anyagi körülmények között az Akadémiai Nyelvtudományi Intézetben dolgoztam. Az egyetemre való visszahívásom utántól 1971-ben történt nyugdíjaztatásomig az Egyetemen továbbra is a nyelv- és nyelvjárástörténet előadása volt a feladatom.”⁹

A két pályatársat így utoléri múltjuk. Kiválnak a népszolgálók seregéből: olvasóikra bízzák korai és kései teljesítményük megítélését. Mindazok a tartalmi kiegészítések, kutatástörténeti betájolások és stílári igazítások, amelye-

⁴ Kovács János, *A kezdet örök varázsa* [1971] = Uő., *Kétség és bizonyosság. Biválatok, cikkek*, Kriterion, Bukarest, 1981, 6.

⁵ Huszár Sándor, *Szomsz edlekezte. Vallomások egy büntelen nemzedék elkarhozásáról*, Kriterion, Bukarest, 1982; Robotos Imre, *Arányok rendjében. Tanulmányok, cikkek*, Kriterion, Bukarest, 1981.

⁶ Balogh Edgár, *Hidvarók Emlékben 1944–46*, Kossuth, Budapest, 1985; Uő., *Magyarok, románok, szlávok. Tanulmányok, cikkek, interjúk*, Kossuth, Budapest, 1986; Uő., *Férfimunka. Emlékvat 1945–1955*, Magvető, Budapest, 1986.

⁷ Bajor Andor *Nyilatkozatát* [1978] idézi Huszár, *I. m.*, 284.

⁸ Vö. Szabó Zolt, *Találkozás a történelemmel. Látogatás Jakó Zsigmondnál* = *Haza, szülőföld, nemzetiség. A Hét évkönyve 1978*, szerk. Kacsir Mária, A Hét, Bukarest, 175.

⁹ Gépirat, 2–3, magántulajdon.

ket indokoltak látnak, újranyomtatott írásaikban észrevehetően kapnak helyet. Egyéb változtatásokra nem lévén szükség, nyugodt lelkiismerettel bocsáthatják közre régebbi munkáikat is. Hitelesen mutatják be harmincas, negyvenes, ötvenes, hatvanas, hetvenes és nyolcvanas éveiket. Egy jegyzetükben, egy címükben, egy bekezdésükben sem jelenik meg az a keserédes retorikai fogás, *hogy hát mit alkothattunk volna jobb feltételek mellett! és hogy könnyű mai szemmel az egykori naiv fiatalokat bírálni, mi mégis, mégis egyenesen álltunk talponkon, hiszen kritikusok is voltunk, nemcsak lelkesek.* Szabó T. Attila és Jakó Zsigmond nem a feltételrendszer és a teljesítmény, hanem a célkitűzés és a teljesítmény viszonylatában helyezik el munkásságukat a tudománytörténetben. Számvetésük éppen ezért mély erkölcsiségű: az időszakot, amelyet a II. világháborút követő társadalompolitikai átrendeződések kettészelnek, korszakká avatja: egyetlen – a tudományművelés – mércéjével mérhető foglalatosságok sorozatává. „A historikus ugyan tévedhet – figyelmeztet Jakó –, téved is, de sohasem torzíthat.”¹⁰ Ez mindkettejük mércéje, amikor felfedik, hogy mit engedtek nekik, mit mertek, mire voltak képesek: mit tettek szakmai téren az ellenható népszolgálat árnyékában.

Pályájuk kezdetétől Erdély, illetve a mai Románia területén élő magyarság társadalom-, kultúr- és nyelvtörténetét kutatják, az 1940-es évek első felét leszámítva mindig kisebbségben.¹¹ E körülményből fakad tudományos hitvallásuk. Az évek során levéltárak iratesomói mellől papírra vetett munkaterveik, módszertani fejtegetéseik, személyes hangú beszámolóik felcserélhetők anélkül, hogy az itt vagy ott mondtak rájuk vonatkoztatva általános érvényüket vesztenék. Szabó T. Attila egyik háború előtti cikke az erdélyi magyar tudományosságról két olyan alapelvet tartalmaz, amely kettejük dolgozataiban kimondottan vagy kimondatlanul vörös fonalként végighúzódik. Az „igazi, komoly tudománynak sohasem szabad életnélküli, magunkat szórakoztató játékká csenevésznednie, az élettel nem törődő, attól elzárkózó adathalmaz-gyűjtésben kimerülnie. A felelősséggel művelt tudomány nem válhatik pusztán az ész, a logika értelemkápráztató fogalmi költészetévé, mely pompás, de meddőségre kárhoztatott virágházi növényeket terem.”¹² Itt megint összefonódik múlt és jelen. Mert „lehet-e egyáltalában emberi életet, műveltségbeli fejlődést várni olyan néptől, amelyet múltja nem foglalkoztat és amely jelenével nem törődik? Nincs művelt nép, amelyet e kérdések ne érdekelnének és amely ez érdeklődés kielégítésének egyetlen lehetséges ténye-

¹⁰ BEKE György, *Jakó Zsigmond évszázada* = Uő., „Itt egymásra találunk az emberek”. Baraangalások Bihar megyében. Kriterion, Bukarest, 1984, 196.

¹¹ Lénvegretörő tájékoztatók munkásságukról: NAGY Jenő, *Egy élet a nyelvtörténeti kutatás szolgálatában*, Korunk 34. (1975), 534–543; FÜGEDI Erik, *Jakó Zsigmondról, legfrissebb könyve nyomán*, Századok 111. (1977), 1231–1240.

¹² SZABÓ T. Attila, *A tudomány az erdélyi életben* [1939] = Uő., *Tallózás a múltban*, 52.

zójéhez, a tudományhoz ne fordulna feleletért.”¹³ És a tudósnak felelnie illik: „A tudománynak át kell hatnia teljesen az életet: [...] a tudományos eredményeknek ki kell állniuk a valóságos élet tűzpróbáját is, hogy azután megnevelhessék, átalakíthassák az egyén meg a közösség életét.”¹⁴ E megfogalmazásból vezethető le Szabó T. Attila és Jakó Zsigmond értelmiségi szerepvállalásának második alapelve: egy embercsoport véleményeinek és vágyainak tolmácsolása, amely az illető igények figyelembevételével szerzi létjogosultságát; ezáltal nemcsak megnevelés, hanem nemes tett. Nem elegendő, ha a tudós csak „saját talentumaival” gazdálkodik, a tudós „közössége képviselését” is vállalja.¹⁵

Ezt a kettős feladatrendszert tükrözi Jakó Zsigmond nemzetiségtörténeti koncepciója. Hanák Tibor bíráló megjegyzései közel visznek lényegéhez. A Bécsben élő kultúrtörténész szerint e koncepció „azzal a veszéllyel jár, hogy a mai állapotokat visszavetíti olyan korokba, melyekben a magyarság nem kisebbség, nem alárendelt és elszigetelt művelődési egység volt, következésképp nem is lehet elzártan nézni [...], csupán nemzetiségként szemlélni”.¹⁶ Csakhogy Jakó a *nemzetiség* szóval a Romániában élő és magyarul író szakembereket nevezi meg, nem azokat az embereket, akik századokkal ezelőtt részesei és hordozói voltak kulturális, társadalompolitikai eseményeknek. Felfogásában a romániai magyar „nemzetiségtörténet” elsőrendű teendője a múltbeli „erdélyi magyar sajátosságok tisztázása”.¹⁷ Ami pedig a mai állapotok szerepét illeti, azok a Hanákéval ellenkező előjelet kapják. A szabói és jakói kettős feladatvállalás indítéka éppen abból ered, hogy – mint Jakó egy kerekasztal-beszélgetésen kihangsúlyozta – a Romániában élő magyarok igénylik „saját múltjuk feltárását”.¹⁸

A romániai magyar írásbeliség egyik alapvonása napjainkban, hogy a történeti azonosságtudatot összekapcsolja az időszerű nemzeti kisebbségi azonosságtudattal.¹⁹ Szabó T. Attila és Jakó Zsigmond témaválasztásaiból kitűnik, hogy mennyire érdekli őket a jelen. Ugyanis a magyar szó és a magyar nyelvű kulturális intézményrendszer, amelyre figyelmük összpontosul, a helybeli értelmiség zömének meggyőződése szerint a romániai magyar kisebbség etnikai fennmaradásának két fő záloga.²⁰ Nem „titok senki előtt”, jegyzi meg

¹³ *Uo.*, 49–50.

¹⁴ *Uo.*, 52.

¹⁵ JAKÓ, Balogh Péter hatvanéves.

¹⁶ HANÁK Tibor, *Művelődéstörténeti kérdések* [1981] = *ÜÖ.*, *A nélkülözhetetlen birodalom*, Kerék, München, [1983], 182.

¹⁷ JAKÓ Zsigmond, *Nyersmértleg felhíván. Benkőné Nagy Margit köszöntése*, *Korunk* 37. (1978), 859–860.

¹⁸ *Nemzetiségi történetiásunk új pásmáján*, 1., *Korunk* 39. (1980), 516.

¹⁹ VÖ. EGYED Ákos, *A művelődéstörténet forrásai*, *Korunk* 34. (1975), 450–451; EGYED Péter, *Az identitástudat fenntartása*, *Korunk* 39. (1980), 640–642.

²⁰ VÖ. FÁBIÁN Ernő, *Gondolatok az azonosságtudatról*, *Tett* 1982/2., 33–36.

Jakó a múlt tudatformáló hatásáról, hogy „iskoláinkat századokkal ezelőtt elődeink saját erejükből létesítették, és nagy áldozatok árán tartották fenn. Érthető tehát, hogy jelenük és jövőjük mellett a múltjuk is” érdekli a Romániában élő magyarokat,²¹ és hogy ő ezt az érdeklődésüket Juhász István szerzőtársával és Tonk Sándor tanítványával egyetemben a nagyenyedi Bethlen kollégiumról, illetve az erdélyi akadémisták középkori egyetemjárásáról írott monográfiákkal kielégíteni szeretné.²²

3

Szabó T. Attila és Jakó Zsigmond tudományművelése nem öncélú, fennkölt bizonygatása a hivatástudatnak. Ha az lenne, aligha követné a két nyugalomba vonult professzor oly nagy aggodalommal a tanítványok pályájának alakulását. A tudósképzés szemükben nem annyi, mint tananyagot szemeszterről szemeszterre meghatározott óraszámban leadni, hanem annyi, mint *iskolát teremteni*: felfogás- és magatartásrendszert meghonosítani minél szélesebb körben. Vagyis megintcsak egy közösségre összpontosítani, a tanítványok és a munkatársak közösségére. Ez a különböző korúakból álló egység törekedhetik „határozott célok elérésére”,²³

Tapasztalatból állítják ezt mindketten. Mivel a romániai magyar tudománytörténet legújabb korszakában az intézmények hálózata hézagos avagy léteben fenyegetett, öntevékenységre kényszerülnek²⁴ ahhoz, hogy megalakossák az *egyszemélyes intézmény* modelljét. Ennek általános neve szó szerint veendő annyiban, amennyiben személyükhöz – a szabadidejében kutató és író egyénhez – kötődően iskolájukba verődtek történészek, nyelvészek, irodalomtörténészek, néprajzosok, régészek, egykorúak és fiatalabbak, akiknek munkái erkölcsi támogatásuk, eszmei ösztönzésük vagy szakmai útmutatásuk nélkül bevallottan meg nem születhettek volna.²⁵ Tudománytörténetileg szemlélve ezt a folyamatot, egy iskolaváltásnak vagyunk tanúi. Szabó T. Attila és Jakó Zsigmond sokszor és hangsúlyozottan utaltak arra, hogy nagy elődök

²¹ *Nemzetiségi történetírásunk új pásmáján*, 516.

²² JAKÓ Zsigmond – JUHÁSZ István, *Nagyenyedi diákok 1662–1848*, Kriterion, Bukarest, 1979; TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*, Kriterion, Bukarest, 1979.

²³ SZABÓ T. Attila, *A romániai fiatal magyar nyelvészek munkájáról*, Művelődés 1980/7., 39.

²⁴ SZABÓ T. Attila, *Efolyó beszéd* = Uő., *Anyanyelvünk életéből*, 7–15; JAKÓ Zsigmond, *Kelemen Lajos üzenete*, Korunk 37. (1978), 365–375. Vö. FÜR Lajos, *Kisebbségi tudományművelés Erdélyben*, Allód 1983/3., 37–57.

²⁵ Vö. például FUGEDI Erik – IMRE Samu – GUNDA Béla – BENDA Kálmán, *Erdélyi magyar szótörténeti táj*, Magyar Nyelvőr 99. (1975), 489–491; TRÓCSÁNYI Zsolt, *Erdély központi kormányzata 1540–1690*, Akadémiai, Budapest, 1980; BINDER Pál, *Közös múltunk. Románok, magyarok, németek és délszlávok feudalizmus kori falusi és városi együttéléséről*, Kriterion, Bukarest, 1982; R. VÁRKONYI Ágnes, *Erdélyi változások. Az erdélyi fejedelemség a török kiűzésének korában 1660–1711*, Magvető, Budapest, 1984.

súlyos örökségével sáfárkodva haladtak úgy, ahogy haladtak. Csűry Bálinté, Hajnal Istváné és Mályusz Eleméré mellett különösen nagy volt a művészet-történész és szintén erdélyi Kelemen Lajos hatása egyéniségük fejlődésére: Kelemen Lajos „kutatásbeli szenvedélye, halálos betegsége kezdetéig megőrzött munkakedve, példátlan emelkedettséget, önzetlenséget, szolgálatkészséget sugárzó emberi-tudósi magatartása mutatott és mutat a továbbiakban is tanítványainak, közeli-távoli barátainak, követőinek példát a határozottságra, a meg nem alkuvásra, a szolgálatként felfogott tudományművelésre”.²⁶ Ha maga a tanítvány nyelvtudós elfogadta a „Kelemen Lajos-iskola” elnevezést,²⁷ bizvást állítható, hogy kialakult a magyar társadalom- és szellemtudományoknak egy kolozsvári iskolája, Szabó-Jakó-i alapon.

4

„Az idősebb nemzedék [...] tartsa kötelességének fölillantani a jövőendő feladatait, hogy a fiatalok választhassanak belőle. [...] a múlttal csak így érdemes foglalkozni.”²⁸ A folyamatosság Szabó-Jakó-i fogalma térben és időben túlmutat a jelenlegi iskola keretein. A feladatok adottak: adatfeltárás, rész-elemzés, módszertani alapvetés a „romániai magyar nemzetiség történetének” szintéziséhez, „mégpedig a nemzetiségi fejlődés belső dinamikája és sajátos értékrendje szerint”.²⁹ Viszont e célkitűzés forrásvidékén egyre ritkábban adatik meg a feladatválasztás lehetősége a magyar szakembereknek: szűkül a tudományos és népszerűsítő írások közlésének tere, s nincs már anyanyelvű történészképzés Kolozsvárt sem. „Amilyen a szertartás, olyan a közösség is”, írta egyszer a szintén közösségkereső kolozsvári Bretter György.³⁰ Vonatkoztatható ez a Szabó-Jakó-iskola működésében megtorpant romániai tagozatára is. Ugyanis a helyi magyar sajtóban alig esett szó a kettős évfordulóról.³¹ Úr keletkezett a Mesterek és a követők között azáltal is, hogy elmaradt új kutatási eredmények bemutatása.

Az új *Erdély története*³² is nyugatabbra húzódott Kolozsvártól, mint a szóba jöhető – nem csak magyar – szerzők működési területe terjed. Az a tény,

²⁶ SZABÓ T. Atila, *Kelemen Lajos, az ember és a tudós. Emlékezésed születése százados honnepen* [1978] = *Uő., Nép és nyelv*, 620.

²⁷ *Uő.*

²⁸ Jakó Zsigmondot idézi SZABÓ Zsolt, *I. m.*, 178.

²⁹ JAKÓ, *Kelemen Lajos hízenete*, 374.

³⁰ BRETTÉR György, *Ideiglenes manifestum a líra provincializmusa ellen* = *Uő., Párbeszéd a jelenről. Esszék, tanulmányok*, Kriterion, Bukarest, 1973, 318.

³¹ FORRÓ László, *Sebtében szólvá*, *Utunk* 1986/3., 1–2; MÁRADIN László, *Szabó T. Atila 80 éves*, *Új Élet* 1986/1., 11; NAGY Pál, *Elkötelezett igazságkeresés*, *Igaz Szó* 1986/1., 64–66.

³² *Erdély története három kötetben*, I–III., Iószerk. KÖPÉCSI Béla, Akadémiai, Budapest, 1986. [Lásd a Magyar Elektronikus Könyvtárban is: <http://mek.oszk.hu/02100/02109/html/>]

hogy három kötete a Magyar Tudományos Akadémia műhelyében készült el, a szélesebb körű érdeklődésre érdemes tárgy rég várt hódítását jelzi – de azt is, hogy vizsgálata nem osztható meg az arra hivatott magyar, német és román szerzők között. „Kölcsönösen gazdagítjuk egymást azzal, amí az egyik kultúrájából beépül a másikéba. Ebből vesztes nem kerülhet ki, csupán nyerhetünk mindannyian”, jellemezte Kovács János a magyar–román szellemi együttélést az elmúlt esztendő közepén.³³ Vajon azért-e, mert akkor még nem hozták nyilvánosságra az *Erdély története* munkatársainak a névsorát? Mert a Csengersima–Nagylak vonaltól keletre – a könyvvadász határőrökön kívül – ugyan ki nyert a három kötet megjelenésével? Melyik folyóiratban méltathatnák, vitathatnák eredményeit magyarul, németül és románul író történészek – ha már bele nem írhattak? Kovács sem hiszi,³⁴ hogy például a Művelődés című havilapot, amelyet legutóbb maga szerkesztett, azért alakították át magyar és német nyelvű anyagot elenyésző számarányban közlő *Cîntarea României* (*Megéneklünk, Románia*) cíművé, hogy létrejöhessen egy hárompilérű vitaforum, amelyen a nyertes attól nyerő, hogy véleményt mond, s nem attól, hogy véleményét beépíti a másik tudatába. E fórum vitái nem a történeti jog, hanem a történeti valóság szempontja köré rendeződnének, és résztvevői nem bánnák, ha egyikük-másikuk különféleképpen ábrázolná a múltba tűnt valóságot. Hiszen a tények akkor is tények, ha ellentétesen értelmezik őket. Ha pedig nincsenek tények, akkor a vita nem vita, hanem társasjáték, amely fondorlatból, találgatásból és vakmerőségből él.

Szabó T. Attila és Jakó Zsigmond sosem hagytak kétséget afelől, hogy ők vitázni akarnak. Hogy a maguk részéről mindenki által ellenőrizhető bizonyítékokkal akarják az egykor létezőt életre keltetni. Nem véletlen, hogy munkásságuk során feltűnően sok időt és teret szentelnek forrástannal összefüggő módszertani és gyakorlati kérdéseknek: a kritikai szellem ébresztgetésének és ébrentartásának. Ideig-óráig sem neveznek be társasjátékokba, tudva tudván, hogy ezeket nélkülük is űzik. Űzi Kovács János Bukarestben, lapjától fosztottan, Budapesten nyilatkozva a magyar–román kölcsönhatások örökkévalóságáról. És űzi Balogh Edgár is, a magyar írott szó dugárusítása idején, ugyancsak Budapesten kijelentve: „elképzelhetetlen”, hogy a hetvenes Jakó Zsigmond teljesítménye „előbb-utóbb ne találjon elismerő monografikus összegezésre mind Bukarestben, mind Budapesten”.³⁵

A kocka ama felülete, amelyre a játszmában vissza-visszagurítják, elkopik. Jelentéstelenné válik. Üresen nem nyerhet.

³³ KOVÁCS JÁNOS, *Bukaresti tünődések*, Élet és Irodalom 1986/24., 6.

³⁴ VÖ. ALMIÁSI ERYSEBET, *A nemzetiségi önismeret szolgálatában. Budapesti beszélgetés a romániai Művelődésről* [Kovács Jánossal], Élet és Irodalom 1986/3., 7.

³⁵ BALOGH EDGÁR, *Erdélyi ízei. Jakó Zsigmond hetvenedik születésnapjára*, Élet és Irodalom 1986/35., 4.

Bizonyos, hogy a Szabó–Jakó-iskola nem várja ki, hogy a kockát újrafestésék és a társasjáték visszanyerje létjogosultságát. Az a része, amely vitázhat, a közte és az iskola alapítói között mélyülő űr betöltésére törekszik legkésőbb 1984 őszétől. Ekkor kezdődtek meg a Szabó–Jakó–Festschrift munkálatai a Müncheni Magyar Intézetben. Harminchét, Magyarországon, Nyugat-Európában és az Amerikai Egyesült Államokban élő szerző jóvoltából több mint ezer kéziratlapon kerültek nyomdába – részben kiadatlan – forrásanyagokból jócskán merítő tanulmányok, cikkek Erdély, valamint szomszédai történetéhez. A két kötet, amely német, kisebb arányban francia és angol nyelvű, tematikailag az ünnepeltek érdeklődési körében mozog, egybegyűjtve eszmé-, kultúr-, társadalom-, település- és nyelvtörténeti elemzést, összefoglalót, adattárat, szövegközlést.³⁶ Maga a vállalkozás is példát követ. 1957-ben Szabó T. Attila és Jakó Zsigmond többedmagukkal megszerkesztették az új romániai magyar tudományosság első fegyvertényeként a *Kelemen Lajos Emlékkönyvet*, 1984-ben pedig tanulmányokkal járultak hozzá a budapesti *Mályusz Elemér Emlékkönyv* összeállításához.³⁷

A tiszteletadás Münchenből tartalmilag és formailag folytonosságot jelent a Szabó–Jakó-iskola keretében, egy jövőbeni törést önmagában mégsem akadályozhat meg. Többen a szereplők³⁸ közül korábban Romániában éltek és dolgoztak; országhatáron túlra – Magyarországra vagy nyugatra – vándorolván az iskola követivé lettek, vagy azzá lehetnek. A *Festschrift* arra is hivatott, hogy a Szabó–Jakó-i mintaképet a forrásvidékről más szellemi térségekbe hozza. Itt beépítheti a nyugati magyar kultúrába, amely az intézményesség és az anyanyelvhasználat szempontjából úgyszintén kisebbségi jellegű: egyszemélyes alkotóműhelyek összessége. A mintakép erkölcsi vonatkozásainál fogva és az etnikai tudat formálását célzó kitételei miatt a nemzetközi, nem erdélyi tájékozódású, nem kisebbségi beállítottságú közvélemény figyelmét is magára vonhatja – kiváltképpen a nyugat-németországi

³⁶ *Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó*, I–II., szerk. Kálmán BENDA – Thomas von BOGAY – Horst GLASS – Zsolt K. LENGVEL, Trefenik, München, 1987–1988.

³⁷ *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*, szerk. BODOR András – CSILHENYI Béla – JACSO Elemér – JAKÓ Zsigmond – SZABÓ T. Attila, Bolyai Tudománygyűtem., Kolozsvár, 1957; *Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Mályusz Elemér Emlékkönyv*, szerk. H. BALAZS Éva – FÜGEDI Erik – MÁRSAY Ferenc, Akadémiai, Budapest, 1984.

³⁸ A két kötet szerzőinek névsora: Balassa Iván, Benda Kálmán, Benkő Loránd, Boba Imre, Bogay Tamás, Borsa Iván, Borsi-Kálmán Béla, Décsy Gyula, Entz Géza, Entz Géza Antal, Fodor István, Fügedi Erik, Gunda Béla, Gustav Gündisch, Konrad G. Gündisch, Györfly György, Imre Samu, Kálmán Béla, Klemiczay Tibor, Michael Kroner, László Gyula, K. Lengyel Zsolt, Makkai László, Miskolczy Ambrus, Karl Nehring, Péter Katalin, Pomogáts Béla, Solymosi László, Spira György, Szabó T. Ádám, Szűcs Jenő, Trócsányi Zsolt, Vajay Szabolcs, R. Várkonyi Ágnes, Ernst Wagner, Cornelius R. Zach, Krista Zach.

kulturális életben, amelyben újabban színvonalas eszmecsere folyik a szakszerűség önvédelméről a manipuláció ellen, az olvasóközönség elvárásairól a tudománnyal szemben, valamint a tudós közjóért vállalt felelősségéről.³⁹ Kérdés azonban, hogy mindez elegendő lesz-e az iskola hivatásának betöltéséhez. Legyen bár több tagozata több országban: közösségközpontúsága elsősorban alaptagozatának teljesítményén áll vagy bukik. Szabó T. Attila és Jakó Zsigmond, ők, akik annyira otthonosan mozognak régmúlt idők könyvgyűjtő vagy szógyártó közegeiben, a jelent hosszú távra megmérítették: egybekötötték iskolájuk létét az erdélyi magyar közösség sorsával.

Ha ebben a közösségben kihal az anyanyelv és az önismereti igény, akkor a Szabó–Jakó-iskola romániai tagozata nem létezhet, mert nincs kinek dolgoznia. Így hát a tét ez: fenntartani a függőséget a tudományművelők és nyilvánosságuk között. Súlya ennek a feladatnak máris ránehezedik az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* szerkesztőire,⁴⁰ akikre – a tervezett tíz kötet kiadásának alig feleújtán – borít keltő jelképként hat, hogy lexikonuk atyja épp a szokásos szerkesztőségi megbeszélésre sietve esett össze. Szabó T. Attila előreláthatta, milyen körülmények között hagyja majd teendőit a nyomába lépőkre. Kelemen Lajos születésének századik évfordulóján tartott emlékbeszédének befejező szakasza a Házsongárd alól is visszhangzik a félig lezárult korszak örökösei felé: „[...] a testi halál csak a mának élő, önző emberi élet számára jelent véget, az önzetlen szolgálatban eltöltött élet a maga gazdag eredményeivel, követésre készítő példadadásával beépül a közösség erkölcsi, társadalmi, művelődési és tudományos életébe.”⁴¹

[1987]

³⁹ A „történelemszita” ilyen tárggyú esszéiből: Jürgen HABERMAS, *Vom öffentlichen Gebrauch der Historie*, Die Zeit 1986. november 7.; Ernst NOLTE, *Die Sache auf den Kopf gestellt. Gegen den negativen Nationalismus in der Geschichtsbetrachtung*, Die Zeit 1986. október 31.; Odo MARQUARD, ... *besonderes Kennzeichen: „unüberbietbar modern...” Ein Plädoyer für die Geisteswissenschaft*, Süddeutsche Zeitung 1986. november 15–16.; Hans MOUS, *Wissenschaft zum Erkennen, Glauben zum Handeln. Von der Verantwortung des Wissenschaftlers*, Frankfurter Allgemeine Zeitung 1986. december 23.; Wilhelm RIBICCA, *Stellenweise Glattreis. Über den Zustand der deutschen Geschichtswissenschaft*, Die Zeit 1987. február 6.

⁴⁰ A II. kötettől: P. Dombi Erzsébet, B. Gergely Piroska, Kósa Ferenc, Zs. Maksay Mária, Nagy Jenő, Szabó Zolt, Vigh Károly, Zsemlyei János. [A 2012 végéig megjelent I–XII. kötet szerkesztőinck teljes névsorát lásd a Magyar Elektronikus Könyvtárban: <http://mek.oszk.hu/03200/03227/html>.]

⁴¹ SZABÓ T., *Kelemen Lajos, az ember és a tudás*, 621 (kiemelés az eredetiben).

AZ EMELKEDETTSÉG SZÓSZÓLÓJA

Búcsú Szabó T. Ádámtól

„Kaszálómba van egy nyírla,
s az alatt van három árva,
Három árva talpig gyászba,
három árva talpig gyászba.”

(*Moldvai csángó népballada*,
Kallós Zoltán gyűjtése
Lészpeden, 1970)

Palástolatlan szegényünk, hogy azt hittük: életbevágó dolgokkal bajlódunk, midőn egyidejűleg pályatársunkat elragadja a halál. E sorok írója ezentúl mindig szemlesütve idézi fel magában 1995. december 7-ét, amely napon Szabó T. Ádám nyelvész és művelődéstörténész Budapesten, „közös anyanyelvünk fővárosában” kegyetlen hirtelenséggel és koraisággal eltávozott az élők sorából, a megváltozhatatlan megszokására kényszerítve szeretteit és híveit, elsősorban feleségét és három kisiskolás gyermekét, lányát meg két fiát.

1946. március 12-én született Kolozsvárt. Nyelvészeti tanulmányait 1964-ben szülővárosában, „közös gyökereink városában” kezdte meg, emigrálását követően, 1969 és 1978 között Hamburgban és Helsinkiben folytatta, végül 1979-től 1981-ig Groningenben fejezte be. A Hanza-városbeli és a holland egyetemen óraadóként, illetve docensként is tevékenykedett. A nyolcvanas évek legelején második házassága révén letelepedett Budapesten, ahol 1981-től az Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE) Magyar Nyelvtörténeti és Dialektológiai Tanszékén tudományos munkatársként dolgozott. Közben vendégelőadói megbízatásokat vállalt a finnországi Joensuuban és a Heidelberg mellett székelő Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde évi konferenciáin. Tanári képességeivel a közelmúltban megismerkedhettek a budapesti Károli Gáspár Református Egyetem nyelvtörténet szakos növendékei is.

Amilyen változatosan alakult az élete, olyan sokrétű és sokszínű volt a munkássága. Az első és mindvégig döntő, mindenkor nyíltan és hálásan emlegetett lökést pályaválasztásához édesapjától kapta, Szabó T. Attilától (1906–1987), az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* kolozsvári megalkotójától, a 20. századi magyar nyelvészet kimagasló alakjától. Megfelelőképpen alakult kutatási területe, amelynek középpontjában a korai magyar irodalmi nyelvnek, a magyar nyelvjárások szerkezetének és irodalmi értékének, valamint az erdélyi történeti hely- és személyneveknek a vizsgálata állt. Décsy Gyula

hamburgi professzoránál elkészített, 1977-ben a wiesbadeni Harrassowitz kiadónál megjelentetett disszertációjában feldolgozta az 1466-os Müncheni kódex szókincsét; e munka újabb változatát 1985-ben közzétette a budapesti Európa Kiadó *Müncheni Kódex [1466]. A négy evangélium szövege és szótára* című kiadványában. Még Groningenben látott hozzá, de Budapesten fejezte be és adta ki 1981-ben az ELTE Névkuató Munkaközössége sorozatában *Kolozsvár és környéke helyneveinek történeti-etimológiai vizsgálata. I. A–E* című, adattárral ellátott kis várostörténetét, két évre rá pedig az ELTE Magyar Személynévi Adattárak sorozatában egy feldolgozatlan levéltári forrást tett közzé *Kolozsvár és Felek adóösszeírása 1750-ből* címmel. A filológiai alap kutatások, vagyis a szorosan vett szakmai teendői mellett időt s erőt áldozott magyar szépirodalmi és népköltészeti értékek külföldi megismertetésére; többnyelvű lévén – beszélt, írt, értekezett például finnül, németül és románul –, személyes tapasztalatok győzték meg e közvetítésmód értelméről. 1982-ben a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportjának önálló kiadványává szerkesztette (Czegei Wass Albertné) Siemers Éva német fordításait a *Moldvai csángó és erdélyi néphalladák* tárházából, közölve a darabok magyar eredetijét is. A Simon Curtis, Alan Dixon és Neville Masterman fordítói hozzájárulásával ugyanabban az évben létrejött *Transylvanian Folk Ballads* kötetet Kabdebó Tamással együtt gondozta a manchesteri Albion kiadó fejléce alatt. Másik hasonló jellegű, nyomtatásban olvasható munkája, *Ady Endre tizenhárom verse* magyar–német–finn nyelven és finn magyarázatokkal, Joensuu-ban látott napvilágot 1979-ben, Siemers Éva és Anna-Lüsa Alanko segítségével. Könyv alakú művein kívül számtalan tanulmányt, cikket, könyvismertetést közölt, zömmel magyarországi szakfolyóiratokban, kulturális lapokban és újságokban, de rendszeresen külföldi magyar és más nyelvű periodikákban, tanulmánygyűjteményekben is. Az Új Látóhatárnak is munkatársa volt, az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem (EPMSz) pedig az ő érdemi közbenjárására és nyelvi útmutatókat tartalmazó előszavával adta ki 1988-ban Lakatos Demeter (1911–1974) *Csángú strófák* című posztumusz versgyűjteményét.

Amikor 1987 májusában az EPMSz svájci konferenciáján, egy emlékezetes hajókiránduláson a Luganói-tavon Ádámmal tervezni kezdtük az Új Erdélyi Múzeum első számait, az érdekelt jelenlévők és távollévők közül senki sem láthatta előre a két és fél évvel későbbi romániai változásokat. Sőt: akkoriban éreztük magunkat talán a legtehetetlenebbnek a romániai diktatúrával szemben. Ádám a Bukarestből irányított világnézeti és nemzeti elnyomás kísérőjelenségei közül különösen fájlalta a tudomány elnémítását, hiszen szülföldje honismeretével foglalkozó bölcsészként béklyót érzett a maga kezén is, azonfelül féltette a roppant jelentőségű családi hagyaték sorsát. Édesapja azon év márciusában hunyt el, minekutána őrá hárult a feladat, hogy sajtó

alá rendezte az elhunyt válogatott tanulmányainak és cikkeinek VII., *Nyelv és település* témakörű kötetét, amely egy éven belül ezen a címen meg is jelent a budapesti Európa Kiadónál.

Ebben az időszakban határozta el Ádám, hogy hosszabb távon is emléket állít legfőbb szellemi irányítójának, mégpedig az 1814 és 1818, majd 1874 és 1947 között két folyamat megélt kolozsvári Erdélyi Múzeum felélesztésével, amelynek utolsó, LII. (1947) 1–4. füzete a romániai kommunista hatalomátvétel kezdetén Szabó T. Attila felelős szerkesztősége idején küldetett zúzdába. Ádámhoz a sors kegyes volt, meg nem is: különböző érzékenységeket legjobb belátása szerint kiegyenlítő, példaszerűen kitartó toborzása eredményeképpen 1990-ben napvilágot látott az ELTE Bölcsészettudományi Kara és a budapesti Magyarságkutató Intézet kiadásában az Új Erdélyi Múzeum első évfolyamának 1–2. füzete. Ekkorra azonban végre Kolozsvárt is lehetőség nyílt az Erdélyi Múzeum-Egyesület és egykori közlönyének feltámasztására. Így az elkésett lapindítók olvasóikat köszöntve egyben el is búcsúztak tőlük: a budapesti „kettős szám már ki volt szedve, amikor Romániában a forradalom elsöpörte a Ceausescu-rendszert. A szerkesztőség úgy határozott, hogy ezt a kötetet közreadja, emlékeztetve arra az időszakra, amikor a nagy múltú folyóiratot Romániában nem lehetett megjelentetni. A folytatás azonban a megváltozott helyzetben ismét az Erdélyben élő magyar értelmiség feladata. Ehhez a munkához viszont már most felajánljuk segítségünket”. Ádám végül mégsem került közelebbi kapcsolatba a Kolozsvárt 1991-től újra megjelenő Erdélyi Múzeummal. Ezért életre hívott még egy folyóiratot, a Magyar Múzeumot, amelynek 1991-től 1993-ig általa szerkesztett három évfolyamán megáltszik, hogy megrikult körülötte a tetterősen támogató társak sora. Túl erős volt a határon inneni és túli rendszerváltozás értelmiségi köröket megbolydító, a hajdan együvé tartozókat szétválasztó hatása.

Az Új Erdélyi Múzeum beindításakor és megszűnésekor szembeszökően nyilvánult meg Szabó T. Ádám egyik legjellegzetesebb tulajdonsága: gyakorlatias szabadelvűsége. A liberalizmus tanát nem hirdette agyon, mint az elmúlt fél évtized magyar szellemi-politikai életében annyian tették bőszejű fondorlattal. Úgy terjesztette, hogy átültette nyilvános ténykedésébe. Nem kérte számon másoktól, hanem követte. Leírt, megíratott, begyűjtött, megfejtett, megszerkesztett szóval szólt mindennemű kizárólagosság ellen. A maga körében átértzett és megélt türelmet, nyitottságot és egyeztetői készséget sugárzott ki. Innen eredt népszerűsége hívei, tanítványai körében, s talán innen egyes céhbelieknek az ő irányában táplált féltékenysége és rosszindulata is. Bár ritkán és csak szőrmentén beszélt róluk, érezhettük, hogy bensőleg nehezen viselte budapesti akadályoztatásait, például azt, hogy az illetékes minősítő testület a rendszerváltás előtt nem volt hajlandó elismerni Ham-

burgban szerzett tudományos fokozatát, és általában azt, hogy környezetében voltak – nem is kevesen –, akik családi indíttatását alig leplezett agyarkodással szakmai hiteltelenítésére iparkodtak felhasználni. De hát ha a filológia, sőt a hungarológia és a magyar humán értelmiség egyöntetűen legjobbjai között tisztelte Szabó T. Attilát, miért kellett volna éppen öneki elhallgatnia hivatásának forrásvidékét? Viszonya édesapjához a nagy apák nehéz öröksége dicséretesen öntudatos vállalásának a példája volt. Igaz, némelykor átvitt értelmű cselekedetekkel igyekezett megtalálni és megvédeni helyét a magyarországi tudományos életben, de ez – minden személyes hajlamon túl – válasz volt sokszor szintűgy rejtjeles mellőztetéseire és kirekesztéseire, ugyanakkor természetes hozadékként benne rejtett különleges életútjában, abban az igencsak ritka körülményben, hogy előbb Erdélyből Nyugatra diszszidált, majd visszatért a pártállami Magyarországra. Aki nem ismerte közelebbről, könnyen gyanút foghatott e vargabetű láttán. Valójában azonban épp külföldi évei és későbbi rendszeres nyugati utazásai során szerzett, mindig nagyviláginak tetsző ismeretei és tapasztalatai révén emelkedett a közép- és kisszerűségek fölé. Kifinomult modorára illett volna gyakrabban és – úgymond – magasabb döntéshozatali szinten figyelni.

Szabó T. Ádám szakmai teljesítményeinek egyik titka, hogy kitekintő szemléletmódban fogantak. Ez az emlékezés végeredményben egy *integráló* személyiség emlékét kívánja megörökíteni – így, ezzel a kevésbé magyaros, de mai magyar szövegben elkerülhetetlen kifejezéssel, amelyet Ádám biztosan elnézne, ha olvashatná. Hiszen tanári, kutatói, szerkesztői megnyilvánulásából teljességgel hiányzott a dogmatizmus. Szélsőségektől mentes mivoltára jellemző, ahogyan anyanyelvével és a magyar nemzeti sorskérdésekkel bánt. Édesapja nyomdokain járva örködött a magyar nyelv tisztasága fölött, de mértéktartóan és mérlegelve, tisztelve az egyéni stílust és az adott szövegkörnyezetet; nem irtotta purista hévvel az idegen szavakat, amennyiben ezeket közhasználatúnak és a magyar szavak hangrendszerébe jól beilleszkedőnek vélte. Éppúgy nem esett nehezére elfogadni és minden adandó alkalommal kimondani, hogy a magyar nyelv sokfajta érintkezésből alakult ki, mintegy annak bizonyosságául, hogy kultúrák egybefonódva is megőrizhetik eredetiségüket. Ádám az apai műhelyből – mint írta egyszer – „útravalóul” hozta magával azt a módszertani javallatot, hogy „a nyelv bűvárlata során” ne csak azt vizsgáljuk, ami „törzsökösen magyar, hiszen anyanyelvünk története az állandóság és a megújulás története”. *Egy ember lexikont ír* című, a budapesti Háttér 1986–1987/1. számában megjelent beszámolója az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* munkálatainak akkori állásáról így folytatódik: „Csodálatos nyelvünk állandósága a változatosságban, türelmessége az ellenséggel szemben is, hiszen a Habsburgokkal való hadakozásunk, a szlávokkal, a törökkel és

más népekkel való ellenségeskedéseink közben is százával vettünk át baráttól és ellenségtől kölcsönszavakat. Megtanultuk nyelvét, megismertük gondolkodásmódját, de nem váltunk sem germánná, sem szlávvá, sem románná. A megmaradáshoz megértő türelem kell, hiszen a türelmetlen embert, nyelvet, kultúrát környezete kiveti, s előbb-utóbb maga ássa meg önnön vermét.”

E felfogás jegyében viszonyult Ádám ama sorskérdésekhez is: rendszerint szembesítette őket más etnikai és vallási közösségek elvárásaival, gondjaival. A türelmesség „egy csoport, egy kisebbség, akár egyetlen személy(iség) számára nem pusztán fontos, hanem létkérdés”, fogalmazott 1985-ben *Múlt – hagyománnyal. Hozzászólás egy hozzászóláshoz* című, müncheni baráti felkérésre írott, máig kiadatlan kisesszéjében. „Csupán az egészséges toleranciával és némi – szintén egészséges – önvédelmi képességgel rendelkező ember, csoport, nemzet életképes.” Az „egymásra figyelő türelmesség” elvétől hajtva vált Ádám emelkedetté, a részérdekekben is kapcsolódási pontokat, felületeket fürkésző értelmiségivé, a magyar–román, magyar–szász, magyar–finn és magyar–zsidó kapcsolatok tudós és ismeretterjesztő elemzőjévé. Korántsem véletlen, hogy egyik utolsó közlésre tervezett anyagában Szigyártó Sándor színházi rendezővel beszélget a kolozsvári Zsidó Színház a második bécsi döntéstől Magyarország 1944. március 19-i német megszállásáig tartó tevékenységéről, amely négy év alatt ezt az intézményt a kor kérdezett tanúja szerint „a háború sújtotta európai náci hatalmi övezetben egyedülállóan sikerült fönntartani és magas művészi követelmények szerint működtetni”.

Ádám fennebb idézett, baráti és munkatársi viszonyunk első időszakából származó *Hozzászólásával* vallotta és vállalta, hogy a mindenkorai másik fél iránti tisztelet is véget érhet, mégpedig akkor, ha visszaélnék vele. „Türelmetlenül türelmes vagyok”, írta önmaga sebezhetőségének tudatában, ezért „senkit meggyőződéséért meg nem vetek, de a meggyőződése ellen prédikálóval legszívesebben nem ülök le egy asztalhoz se falatozni, se beszélgetni – másodszor. Mert hát előbb meg kell ismernünk az ideológiai szélkakasokat”. Visszaemlékezve az immár befejezett múlttá vált, tizenkét évet átfogó kapcsolatainkra, valamint 1995. áprilisi utolsó személyes találkozásunkra az Országos Széchényi Könyvtár kettőnknek legutoljára is eszmeigerjesztő légkört biztosító társalgójában, képtelen vagyok szabadulni attól a benyomásomtól, hogy Ádám túl sok szélkakast ismert meg életében, ideológiáit is, tudományost is, vagy éppen csak mindennapit. Világa így bonyolódott, s benne jómaga is néha. A másodszor, esetleg sokadszor tartalmas és értelmes eszmecserére alkalmas beszélgetőtárs keresése közben minduntalan határokba ütközött – ő, aki vérbeli európai utasként határok fölötti jelenségek szintjén gondolkodott és munkálkodott. Legutóbb mintha már csak a határon túlról várta volna az együttgondolkodás ösztönző hatását. A Bloomingtonban hetvene-

dik életévét betöltő, őt egykor bölcsészdoktorrá avató hamburgi tanárának köszöntését a Honismeret 1995. januári számában így nyitja: „Bízunk benne, hogy Décsy Gyula rövidesen huzamosabb időre visszatér Budapestre, mert akkor – bármely vezetése is van az országnak – nyugodtabban alhatunk, s dolgozhatunk.”

Most már sohasem tudjuk meg, hogy tovább dolgozva, s talán több ráfigyelés közepette, megtalálta volna-e nyugalmát. Úgy ment el, mint aki nemcsak megírt, hanem megíratlan műveit is ránk akarta volna hagyni, összes meg nem hallott és el nem hangzott intését a korlátoltság és türelmetlenség leküzdésére.

[1996]

HOZZÁSZÓLÁS A CSÍKSOMLYÓI BÚCSÚ KÉRDÉSÉHEZ

Minél gyakrabban esik szó a szakirodalomban a csíksomlyói búcsúról, annál nyilvánvalóbb, hogy a történet- és néprajztudomány, valamint a vallás-szociológia adós még a kérdés alapos és tudományos igényű tisztázásával. Az elszórtan megjelent utalások és közlemények¹ egy többbrétegű jelenséget sejtetnek, amellyel ezidáig a tartalmilag igencsak érintett csángó-kutatás sem foglalkozott.² Előmunkálatok hiányában a rég esedékes okfejtés ezúttal is elmarad. Az alábbiakban egy előlegezett hozzászólás a kérdést *kérdéssé* szeretné alakítani.

Eredet és jelleg

A helyszín magaslaton van. Erdélyben, a Csíki-havasok tövében, Csíkszeredától északkeletre, a Tatros völgyében, a Keleti-Kárpátokban Moldva felé haladó út közelében, Csíksomlyón. 1441-ben Hunyadi János ferenceseket telepített meg itt; egy évvel korábban IX. Bonifác pápa Magyarország kormányzójának hozzájárulásával engedélyezte a csíksomlyói templom és kolostor építését. Ennek helyén épült 1802-ben a ma látható kéttornyú barokk templom. Keletebbre és magasabban, Kissomlyón áll a főkapitány nándorfehérvári győzelmének emlékére emelt Salvator-kápolna – a ferencesek kelet-erdélyi megtelepedése után jó egy évtizeddel épült. Itt ünnepelték meg a katolikus csíkiak 1567-ben az unitárius hittérítő erdélyi fejedelem, János Zsigmond felett aratott győzelmüket. Pünkösdkor Csíksomlyóra visszatérve, a temp-

¹ Például GABRIEL ADRIÁNYI, *Das Wallfahrtswesen in Ungarn* = Uő., *Beiträge zur Kirchengeschichte Ungarns*, Trofenik, München, 1986, 61–71; BOSNYÁK Sándor, *A csíksomlyói napotrók*, Múzeumi Kurír [Debrecen] 1981/35., 29–36; Uő., *A gyimesvölgyi magyarok hitvilága*, Folklor Archivum 14. (1982), 68–157; CSOMA Gergely, *Moldvai csángó magyarok*, Corvina, Budapest, 1988; MOHAY Tamás, *Jegyzetek* = SALAMON Anikó, *Gyimesi csángó mondák, rákövetések, imák*, Helikon, Budapest, 1987, 243–257; Uő., *The Rural Heritage of Transylvania*, New Hungarian Quarterly 29/112. (1988), 129. Irodalmi feldolgozás: KOZMA Mária, *Idővallató. Négy elvesztés*, Kriterion, Bukarest, 1983. – Ezúton is köszönöm Mohay Tamás jelen cikkemhez fűzött észrevételét.

² ZSOLT K. LÉNGYEL, *Ursprung und Ethnizität der Moldauer-Csángó. Ein Forschungsbericht*, gépirat [München, 1989].

lomban összegyűltek Isten színe előtt. Ez a hálaadás azóta évente megismétlődik.³

A búcsújárás a magyar – és általában a keresztény – kultúrában fogadalmi szokás. Segélykérelem és hálaadás. A helyet, ahol megtartják, a nép hitvilágában legenda övezi: lehet forrás, kert, kép, szobor. Csíksomlyón a búcsúsók egyik zarándokhelye a 16. században fából faragott Mária-szobor a templomban, a másik pedig a Salvator-kápolna.⁴

A búcsújárás nem kizárólag vallásos jellegű. A fiatalok ismerkednek, a szülők legényt, leányt néznek. Rokonokat, barátokat, ismerőseket is látogatnak ilyenkor. Egy 1736-os oklevél szerint „Nagy-Boldogasszony napján az monostori templomban búcsú volt messzi földről az catholicus mind urak s mind nemesség, község oda takarodtanak; az embereknek az eleit az páterek az monostori házok kertiben való tornácban ebédre hitták”. Az ebédkészítés általában a gazdasszony dolga, mert a férfiak, gyerekek és az idősebb asszonyok misére mennek. Vendéget fogni azonban együttesen szoktak.⁵

Napjainkban Csíksomlyóra a búcsúsók zöme pünkösöd szombatján érkezik. Ekkor zajlanak már a Tavasz a Hargitán folklórünnepség előkészületei; a hétvégén néptáncegyüttesek, műkedvelő színjátszó társulatok és egyéb „agitációs művészbrigádok”⁶ mérik össze tudásukat a szomszédos Csíkszögödön. A búcsújárásnak azonban a román állam hiába próbál világi jelleget kölcsönözni, hiszen a búcsújárók magja az évszázadok során kialakult keresztény és egyéb kultikus szertartásokat betartván pünkösdvásárnap hajnalán hiszi, hogy „megmutatkozik a Szentlélek” a felmenő „napban, galamb alakban”.⁷ Ez

³ ADRIÁNYI, I. m.; BOROS FORTUNÁT, *Az erdélyi ferencrendiek*, Szent Bonaventura Könyvnyomda, Kolozsvár 1927; BOSNYÁK, *A csíksomlyói napvárók*; MAJSAI Mór – SZÉKELY László, *Boldogasszony anyánk*, Ecclesia, Budapest, 1970; ORBAN Balázs, *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természettajzi és néprajsi szempontból*, II., Ráth, Pest 1869 [az új, bővített kiadást s. a. t. bev. jegyz. ILLYES Elemér, Firenze–München, 1981]; NYISZTOR Zoltán, *Mária-közyhelyek = Katolikus lexikon*, III., szerk. BANGHA Béla, Magyar Kultúra, Budapest, 1932, 277–278.

⁴ Vö. ADRIÁNYI, I. m.; BARNA Gábor, *A magyar búcsújárás interetnikus vonatkozásai = A III. békéscsabai Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségtudományi Konferencia előadásai*, III., szerk. EPERJESSY Ernő – KRUPA András, Művelődési Minisztérium Nemzetiségi Önellő Osztálya, Budapest–Békéscsaba, 1986, 677–685; BOSNYÁK, *A csíksomlyói napvárók*; [JOSEF]. HASENFUSS – A[LFÖNS]. DEISSLER – B[ERNHARD]. KÖTTING, *Wallfahrt = Lexikon für Theologie und Kirche*, X., szerk. JOSEF HOFER – KARL RAHNER, Herder, Freiburg, 1966, 942–946; B[ERNHARD]. KÖTTING – F[rítz]. SCHMIDT-CLAUSING, *Wallfahrt und Wallfahrtsorte = Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, VI., szerk. KURT GALLING, Mohr, Tübingen, 1962³, 1538–1542; ORBAN, I. m.

⁵ *Erdélyi magyar szótörténeti tár*, I., anyagát gyűjtötte, szerk. SZABÓ T. Attila, Kriterion, Bukarest, 1975, 1082–1083. Vö. ADRIÁNYI, I. m., 70–71.

⁶ CSEKI Péter, *Erdelmények, tanulmányok az országos döntő előtt*, Művelődés 1985/7, 15.

⁷ BOSNYÁK, *A csíksomlyói napvárók*, 32. A búcsú menctrendjéről Uo. és – összefoglalóan, valamint a szertartási hátteret megvilágítva – ZSOLT K. LENGVEL, *Katholischer Glaube und ungarische Muttersprache. Zur Wallfahrt in Csíksomlyó*, Ungarn-Jahrbuch 15, (1987), 210–218. A 19. századi állapotokat ábrázolja ORBAN, I. m., 12–16.

a csoport zöld ágakat gyűjt. A legenda szerint a székely harcosok a protestáns sereg legyőzése után zöld ágakkal a kezükben vonultak az otthon maradtakhoz. Az pedig nyelvtörténeti tény, hogy legkésőbb az 1630-as évektől a *zöld ág* kifejezés a boldogulás, a siker felidézője – manapság az egyházi jelleg érvényességének jelképe a világi jelleggel szemben.⁸

A jelkép

Érdekes, hogy effajta egybegyűlések: találkozások, elnevezésük azonban az ellenkező előjelű cselekedetre utal. Ennek oka az, hogy a *búcsú* szónak két jelentése van. A 14. században „felmentést, engedelmet” fejezett ki, majd „elküldést, elbocsátást, elzavarást”; „bűnbocsánat célját szolgáló zárandoklat”-ot Magyarországon a 15. század végétől, Erdélyben a 18. század elejétől. Így a jelentésbeli ellentmondás látszólagos. A szó minden esetben egybegyűlésről ad hírt, csak egyszer a kezdetéről, máskor a végéről. Ha manapság magyarok zárandokolnak, búcsúba *mennek*, ha egy látogatás után vendéglátóiktól elköszönnek, búcsút *vesznek*.⁹

A csíksomlyói búcsú nagy körzetben mozdit meg embereket. Akik el-eljárnak arra a magaslatra Kárpátokon innen, valamint Kárpátokon túlról: Moldvából jövő magyarok is – olyan emberek, akik egyazon népközösségben különböző nyelvjárást beszélnek és különböző népi kultúra hordozói,¹⁰ akik találkoznak, majd elbúcsúznak egymástól, hogy visszatérjenek saját közegükbe. „Elmentünk oda bé – meséli élményeit a moldvai közegben egy erdélyi magyar –, nem tudom, Adjudnál járt-e maga? Azzal átellenben nyolc kilométerre van egy magyar község, Ploskucén, de olyan nyelven beszélnek magyarul! [...] Bémentünk a községbe, s egy kicsit beálltunk egy helyre, s a lovaknak ennük adtunk. S oda kigyűltek csodálkozni az asszonyok, vótak többecsken, tíz-tizenketten talán vótak. Nos, egyszer mi pakkolunk, hogy induljunk, s akkor aszongyák, hogy még egy kicsit maradjunk, met szívesen adnak szállást, hogy halljanak ők es magyar beszédet. S ez nekünk olyan drága vót, olyan jólesett, met ők beszélnek magyarul, de el van már ferdülve a beszédük,

⁸ BALJAY Sándor, *Sacra Hungaria. Tanulmányok a magyar vallásos népiélet köréből*, Veritas, Kassa, 1943, 178; O. NAGY Gábor, *Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete*, Gondolat, Budapest, 1979¹, 39. A zöldággyűjtés és zöldágghordás történeti forrásait és jelentéspárhuzamait bemutatja DÖMÖTOR Tekla, *Naptári ünnepek – népi színijáték*, Akadémiai, Budapest, 1983², 104, 132–134.

⁹ *Erdélyi magyar szótörténeti tár*, I., 1082–1083; *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, I., I. kötet, BENKŐ Loránd, Akadémiai, Budapest, 1967, 376.

¹⁰ GUNDA Béla, *A moldvai magyarok néprajzi kutatása = A határainkon kívüli magyar néprajzi kutatások*, szerk. MATYÉN SZABÓ Mária Rózsa, Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, Budapest, 1984, 66–112; SZABÓ T. Attila, *A moldvai csángó nyelvjárás kutatása* [1959] = Uő., *Nyelv és irodalom. Válogatott tanulmányok, cikkek I.*, Kritérium, Bukarest, 1981, 482–527.

s hallgatták ezt a valóságost, hogy mi hogy beszélünk, szeretnék hallgatni. Osztán még maradtunk!”¹¹

A csíksomlyói búcsú legkésőbb a 16. században intézményesült. A moldvai vajda már az 1600-as évek elején Bálványos havasát Csíksomlyó egyházközségének ajándékozta, kérvén ennek illetékeseit, hogy „a szomszédos Moldvából a csíksomlyói pünkösdi búcsúkra jövő magyaroknak három napi ellátást adjon”. S tudjuk azt is, hogy régen a moldvaiak fogadása szertartásosan ment végbe. A csíksomlyói diákság és a gyergyói búcsúok a vendégek elé mentek, akiket aztán közrefogtak s bekísértek Somlyóra.¹²

A moldvai csángók és a többi magyarok ismétlődő találkozása és búcsúzása pünkösdkor kétszeres jelkép egyazon vonatkozásban. Egyfelől alkalomhoz *kötődik*, mint a Kárpátoktól keletre és nyugatra élő magyarok kapcsolatai általában.¹³ Másfelől alkalmat *nyújt*: felfedezésre, megdöbbenésre, csodálkozásra olyan embereknek, akik egymásnak egy kicsit idegenek, egy kicsit különösek, ugyanakkor érdekesek is, akik tehát egymás vendégei és búcsúztatói. Ez a körülmény is jellemző a két magyar néprész viszonyára.

Amikor II. Rákóczi Ferenc tatárországi követei 1705–1706-ban, a következő században kalandorok vagy lelkigondozásra kiküldött papok a moldvai magyarok hírét viszik a Kárpátokon inneni magyaroknak, Erdély csonka magyar államiság, Moldva pedig román vajdaság. A Kárpátok keleti vonulata nemcsak államhatár volt, hanem a magyar nép legkeletibb területi szegélyének számított.¹⁴ A moldvai magyarokat legkésőbb a 18. század végétől *csángó*¹⁵ népnévvel illeti magyar környezetük, de bizonytalan abban, hogy nemzeti hovatartozásukat állampolgárságuk avagy nemzetiségük – etnikai jegyeik – alapján döntse-e el. Jellemző, hogy a budakerületi országos főbiztos és a csángó-kutatás egyik korai atyja, Döbrentei Gábor 1841-ben szükségesnek tartja a moldvai magyarokról – Petrás Incze János papjuktól – azt kérdezni, hogy: „Tudnaké a rul, hogy van Magyar Király, Erdélyi Fejedelem, 's Magyar Nemzet, Külön függetlenségű szabadsággal, 's rokonnak tartjáké ezzel magokat?”¹⁶

1918–1920 óta a Kárpátok Erdélyt nem választják el politikailag az egykori román fejedelemségektől. Az erdélyi és moldvai magyarok azóta együtt alkotnak nemzeti kisebbséget. Az összromániai magyarok etnicitásuk első-

¹¹ Nagy Péter (Hargas, Gyimesbükk) szavait idézi Gazda József, *Így tudom, így mondom. A régi falu emlékezete*, Kráterion, Bukarest, 1980, 358.

¹² DOMOKOS PÁL PÉTER, *Történeti áttekintés* = „... Édes hazámnak akartam szolgálni...”, *Károni János: Cantionale Catholiceum. Petrás Incze János: Tudósítások*, összeáll. DOMOKOS PÁL PÉTER, Szent István Társulat, Budapest, 1979, 6–19, az idézet egy 1823-as visszátekinthető oklevélből: 15–16.

¹³ MIKÉCS LÁSZLÓ, *A Kárpátokon túli magyarság = Magyarok és románok*, I., szerk. DEER JÓZSEF – GÁLDI LÁSZLÓ, Magyar Történettudományi Intézet, Budapest, 1943, 441–507, főként: 441–446.

¹⁴ *Uo.*

¹⁵ *Erdélyi magyar szótörténeti tár*, II., (1978), 22–23.

¹⁶ PETRÁS INCZE JÁNOS, *Tudósítások* = „... Édes hazámnak akartam szolgálni...”, 1334.

rendű objektív jegyének nyelvüket és katolikus, református vagy unitárius vallásukat tekintik.¹⁷ A közös katolikus vallás lenne-e tehát a legfőbb indítéka annak, hogy moldvai csángók, erdélyi és magyarországi magyarok pünkösdkor Csíksomlyón a búcsúban találkoznak? A *zöld ág* egyedül a katolikusság győzelmét hirdetné?

A magyar nyelv szerepe

„A moldvai magyarok közt [...] a reformáció nem terjedt el – tekint vissza Benda Kálmán –, mivel az idegen környezetben, védekező állásban ragaszkodtak minden hagyományoshoz, így elzárkóztak a vallási reform elől is.”¹⁸ Ezen túl nyelvileg is kiváltak közvetlen környezetükből. A Szentszékhez küldött folyamodványaikban velük értekezni tudó papokat kértek. A Hitterjesztés Szent Kongregációja (Congregatio de propaganda fide) lelkigondozásukra magyar vagy magyarul beszélő papot alig, a magyar nyelvet nem bíró olaszokat, dalmatákat, horvátokat és bosnyákokat viszont annál többen küldött. Változást e téren az ellenreformáció sem hozott. A 17. század végétől a 19. század derekáig a pápaság, a lengyelországi katolikus egyház és a jezsuita rend osztozkodtak a Moldva feletti egyházi joghatóságon. A folyamatot a Román Királyság születése tetőzte be. A moldvai katolikus egyház jászvásári (*Iasi*) érseksége kizárólag román nyelvű prédikációt és imát engedélyezett templomaikban.¹⁹ A moldvai csángók ilyen körülmények között magyar nyelvőrzésre kényszerültek az eredetileg latin katolikusságon belül. Vallási életük az újkor haladtával egyre ritkábban zajlott a protestáns eretnekség és katolikus igazhitűség közötti pasztorációs ellentét jegyében. Nyelvi-etnikai tudatuk erősödött. Erre Magyarországon fel is figyeltek. Döbrentei Gábor 1841-ben a minorita pap Petrás Incze Jánostól ezt kérde: „Vannaké benn Református Magyarok, 's melly számmal? Van e Papjok? Honnan kapják? Mi falukban laknak? Ha közel vannak a' Kath. Magyarokhoz, egyességben élneké? Vonja e őket egymáshoz Nemzetiség' rokonsága?” A pusztinai helyettes misszionárius így válaszolt: „Százkuton, mintegy 22-25 Erdélyből be vándorlott család kisdéd Egyházában gyakorolja vallását; annak egyházi szolgáját pedig, ki Pap 's Mester egy személyben, Erdélyből kapják. Ugyan azon faluban lakó valamivel több számu Katholikusokkal nemzeti szomszéd-

¹⁷ Vö. *Néphagyományok új környezetben. Tanulmányok a folklorizmus köréből*, szerk. BIRÓ Zoltán – GÁVYI József – PÉTEREK János, Kriterion, Bukarest, 1987; ARAC-KOVÁCS Attila – DÁVID György – JOÓ Rudolf – KÖSZEGI László – NAGY József – TOTI Károly Antal – VÁSÁRHELYI Judit, *Jelentes a romániai magyar kisebbség helyzetéről = Jelentesek a határonkon túli magyar kisebbségek helyzetéről (Csehszlovákia, Szovjetunió, Románia, Jugoszlávia)*, ELTE, Budapest, 1988, 57–138; K. LÉNGYEL, *Ursprung und Ethnizität...*

¹⁸ BENDA Kálmán, *A moldvai csángó magyarok*, Confessio 1986/3, 61.

¹⁹ BALINT, *I. m.*, 45–54; DOMOKOS, *I. m.*, 94–95.

ságot tartnak, magyar nyelven közölve egymással atyafiságos érzelmeiket.”²⁰ A csángó-magyarok egy népcsoportba való tartozásának tudatát Petrás Incze több válaszában ecsetelte a nyelvi helyzet alapján. És amikor Döbrentei harmincnyolc tételből álló kérdéskatalógusának ama tételéhez érkezett, amely az országhatár feletti nemzeti együvértartozásra kérdezett rá, ezt vetette papírra: „Létérül a' Magyar Király 's Erdélyi Fejedeleme csak a' hírekbül 's utazóktul tudnak valamit. De igen keveset, vagy semmit függetlenségükrül 's jogaikról (ha ki vesszük az Erdélyből be vándorlottakat); minthogy a' mostani állásukhoz képest azokról fogalmuk sincs. Pedig azokat a' *Nagy Magyar országi Magyarokat* (így szeretik nevezni ők magok) őseiknek mondogatni benső észrevehető tetszéssel szeretik, 's azokkal ismeretlen Atyafiságrul álmodoznak.”²¹ A következő években híre ment a magyar fővárosban ennek a nem kizárólag vallásos atyafiság-felfogásnak. Ehhez igazodva döntött úgy 1860-ban a Szent István Társulat, hogy „a keleti katolikusok, elsősorban pedig a Romániában lakó r. kath. magyarok vallási és iskolai szükségén” segít, „őket templomok és iskolák építésében és fenntartásában” támogatja, „részükre magyarajkú papokról” gondoskodik.²² „Kettős indok vezette a társulatot ezen cél kitűzésénél és szem előtt tartásánál: megőrizni a Romániában lakó magyarok vallását és fenntartani ezzel nemzetiségüket.”²³

Az a feltevés, hogy Moldvában a csángó-magyar: katolikus, és a katolikus: csángó-magyar, a szakirodalomban és a közgondolkodásban idestova száz esztendeje terjed. Napjainkban maguk a moldvai csángók is – főként az északiak és a déliek – táplálják, mikor nemzeti hovatartozásukat a *katolikus* szóval jelölik meg.²⁴ Vannak még, akik ezt – miképp az imát is – anyanyelvükön mondják. Egy lészpedi asszony emlékezik: „mikor kicsike vótam, akkor hal-lottam ott, hogy jártak vót a tátámnak a vérei és tölünk, Lészpedről, elváltak húszan csíksomlyói búcsúra, és ottaján, hallták ezt a történetet, mit mondott Mária Magdolna, az imádságot, én es tudom: Ha én lefekszem én ágyamba, / Minden testem, koporsómba, / Ingem angyal úgy örözzön, / Szentkeresztrel megjegyezzen, / Mer én meg vagyok keresztelkedvel / Az Úrnak szentséges szent nevébe, Ámen.”²⁵

²⁰ PETRÁS, I. m., 1345. A moldvai reformációs törekvésekről MIKES, I. m., 501–503.

²¹ PETRÁS, I. m., 1334 (kiemelés az eredetiben).

²² A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára kéziratárában Ms. 10.528/124 jelzet alatt őrzött jegyzőkönyvből idéz HAJDU Demeter Dénes, *A Szent László Társulat*, Honismeret 1986/5., 16.

²³ Uő. Vö. MIKES, I. m., 506–507.

²⁴ SZABÓ T., *A moldvai csángó nyelvjárás kutatása*, 520; BEKE György, *Csángó nyelvi epizódok = Korunk évkönyve 1981*, szerk. RITÓK János, Korunk, Kolozsvár-Napoca, 1981, 205–209, főként: 206. Régebbi idevonatkozó adat: ELEKES Lajos, *Magyarok Moldvában és Havasfehérn = Erdély és népei*, szerk. MALYOSZ Elemér, Pázmány Péter Tudományegyetem – Franklin, Budapest, 1941, 162.

²⁵ János Ilonát idézi MOLDOVÁN Domokos, „Ha megyek látomásba...” *Hommage à Kallos Zoltán. Filmforgatókönyv*, Filmkultúra 1985/11., 87.

1567 óta, a csíki székelyek hadisikerének köszönhetően, a csíksomlyói sokadalom valóban a katolikus hit győzelmét hirdeti, de a moldvai magyar nyelv létét is. Az a tény, hogy e zarándoklatokban moldvai magyarok is részt vettek, a helybeli rend megelégedésére szolgálhatott, hiszen a ferencesek akkoriban második évszázada végezték Moldvában lelkigondozást, az *eretnekek és igazhitűek* közötti hitéleti párharc eldőltevel a magyar nyelv őrzésének szempontját követvén.²⁶ Csíksomlyón érlelődött meg az a gondolat, amelynek jegyében Kájoni János „a’ Sz. Mise-alatt-való Kyrie-t, Et in terra-t, Patrem-et, Sanctus-t, Agnus-t” magyarra fordította, egyéb olyan egyházi énekek mellett, amelyekkel „a Keresztyének Esztendő-által-való Templomi-Solemnításokban, Processiókban és egyébbb áitatosságokban szoktanak élni”, mindezt azért, hogy „semmi héával ne lenne a’ Keresztyén Olvasó”²⁷ – közel háromszáz évvel a magyar nyelvű liturgia hivatalos engedélyeztetése előtt. A *Cantionale Catholicum*, amelyet Kájoni 1676-ban saját nyomdájában állított elő, 820 darabot tartalmaz, ebből 560 magyar, és csak 260 latin nyelvű.²⁸ A ferences rend a későközépkori és koraújkor Magyarországon arra is törekedett, hogy a katolikus vallás és egyben a magyar nyelv területének peremén kettős védőszerepet töltsön be. A Keleti-Kárpátok mentén az erdélyi reformáció, a moldvai huszitizmus, valamint a tatárveszedelem ellenében, huzamosabb időn át pedig a szláv meg román nyelvű görögkeleti ortodoxiával szemben lépett fel. A 17–18. századtól Moldva területéről kiszorult, így Csíksomlyón tapasztalhatta meg a moldvai magyar katolikusság anyanyelvűségét.²⁹

A csíksomlyói búcsú napjainkban is próbatétele a magyar nyelvnek. Hiszen a moldvai résztvevők katolikus gyökerezettségükben és hitéletük idegennyelvűsége miatt éppenséggel nyelvet, ezáltal nemzetiséget is válthatnának. De ha nyelvet váltanak is – románra –, nemzetiségüket megtartják. Magyarul és katolikusán, vagy kétnyelvűen és katolikusán: így érzékelik, hogy magyar közösségbe tartoznak Kárpátokon innen és túl. Ebben az értelemben valóban áll a fennebb említett nézet első résztétele: aki moldvai csángóként magyar vagy magyar nyelvű, az katolikus. A második résztétel, amely szerint a katolikus: csángó-magyar, már bizonytalan, nem következhet egyenesen az első résztételből. Tudvalevő ugyanis, hogy a Románia területén élő mintegy egymillió római katolikus közül hozzávetőlegesen százötvenezer román anyanyelvű, illetve nemzetiségű, elsősorban Moldvában és Bukarestben.³⁰ Az ellen-

²⁶ Vö. BOROS, J. m.

²⁷ KÁJONI JÁNOS, *Cantionale Catholicum*, gond. és kották DOMOKOS PÁL PÉTER = „... Édes hazánknak akartam szolgálni...”, 153 (hasonmás címlap), 166–167.

²⁸ DOMOKOS, I. m., 134; HAJDU Demeter Dénes, *Kájoni János emlékezete*, Honismeret 1987/2., 7–12.

²⁹ BALINT, I. m., 20, 25–26, 53–54. Vö. K. LÉNGYEL Zsolt, *Hitújítás és nyelvőrés. Jegyzet a Mitnehem Kódex margójára*, Új Látóhatár 39. (1988), 187–195.

³⁰ ÁRA-KOVÁCS-DÁVID-JUÓ-KÖSZEGI-NAGY-LÓTH-VÁSÁRHELYI, I. m., 98.

tétel, amelyet a statisztikai becslésből román szerzők sietnek népszerűsíteni, azt jelentené, hogy Moldvában *minden* katolikus: román. Ez az állítás viszont szintúgy csak feltételelesen érvényes, hiszen a statisztika mai állása szerint bizonyíthatatlan, hogy az itt szóban forgó román *csángó*-e, avagy csak moldvai. Maguk a román szerzők is hol *román katolikusokról*, hol *román moldvai csángókról* írnak ebben az összefüggésben.³¹

Az eljövendő idevonatkozó kutatásoknak figyelmébe ajánlható néhány szövegrész, melyekből kiviláglik az említett nézet első részlete – nyelvi szempontból. „Jártam én Kalagorba, Szarátába, még Bogdánfalvába, Trunkba, Bălcescuba, Klézsére, Szomoszkába, Külsző-Rekecsinbe sz még Csíkba esz jártam. Megjárják egy nap egy helyré, mász nap mász helyré. Gyalog mentünk keresztelked. Vették a keresztet, sz mentünk búcsúra leányok, asszonyok, öregek.” Ez a déli csángó adatközlő, mielőtt a Székelyföldre zárandokolt volna, bejárta a felsorolt székelyes-csángó falvakat, de bejárta az északiakat is: „Megérctük, de mellik nem találkozt velik, az nem ért belőlük erőst. Magyarul beszélnek, há, csak eszehabarásszák. Én körucával [székérrel] jártam ott elé Szabófalvára. Ha nem hallgat jól oda, nem érti meg, hogy mit mond a mászik.”³² Ugyanezt észlelte egy északi csángó: „Kölök az vagyon dor szi [nagyon is] sok. Vayon vagy 1300 a skoálában. Vayon 12 klásza [osztály] gradinica de kopii [óvoda]. Ők beszélnek a kölkök, magyarul beszélnek. Itt van Jugán, Chirist, Bartisest, Dumafalva, Mikoseni, Judafalva, Tamásfalva. Beszélnek dor szi nálunk Pildesten, Jugánban, Szabófalán, nálunk van fele népeknek, hogy nem tud gyelok [egyáltalán] románul. Bákónál ott vagyon még több falu, azok mász fajták, azok mászképpen beszélnek, székelesen. Azok nem találnek véllünk.”³³ Bákó megyében, a székelyes-csángóknál – akik az északiakkal és déliekkel ellentétben nem *sz-elnek*³⁴ – valaki így foglalta össze az erdélyi kérdezőnek a nyelvjárási különbségek jelentőségét: „Ugye lemenünk tova Rekecsin felé, ott még másféleképpen beszélgetnek, nálunk még másféleképpen, s másutt még másféleképpen. Pedig mind csak magyarok! Más a nyelv. Ezek a beszédek magiknál nincsenek. Én nem merek menni ki, met én nem tudok értekezni! Megértek, mindenféle beszédet megértek, akármit mondhat maga! Akármit mondhat, me tudom, mit mond maga! Csak maga nem éppeg mindig érti, mit mondok én.”³⁵ A nyelvi elbizonyta-

³¹ Vö. Sergiu GROSU, *Le calvaire de la Roumaine chrétienne*, France-Empire, Paris, 1987; Dumitru MARTIN, *Originea ceangailor din Moldova*, Științifică și Enciclopedică, București, 1985; Anton DESPINESCU, *Chăsoara i cattolici dalla moldavia?*, Balcanica 1984/4., 117–123.

³² Andrika Antalné Csurár Magda (Nagypatak/Valva): GAZDA, I. m., 127, 357.

³³ Diniske János (Kelgyeszt/Pildesti): Uo., 357.

³⁴ SZABÓ T. Attila, *Elavult, haladó és élő kirsinyító-becező képzők a moldvai csángó nyelvjárársban* = Uo., *Nép és nyelv. Válogatott tanulmányok, cikkek IV.*, Kriterion, Bukarest, 1980, 162.

³⁵ Butnăru Györgyné Anika (Gorzafalva/Oituz): GAZDA, I. m., 357.

lanodást meghaladva egy másik székelyes-csángó a kétnyelvűség és a nemzeti-kisebbségi összetartozás mellett foglalt állást: „Nekem mindenkivel jó beszélmem, met én tudok rományul es, perfekt de bine [nagyon jól], s magyarul es tudok jól, met nálunk a faluba magyarul szokjuk. S amikor kimentem a faluból, akkor rományok vannak, ott kell sirítsem rományul. Nekem mindenféleképpen jó, met tudom mind a kettőt. De má mind csak közelebb a magyar, met há magyar vagyok. Mikor idejöttem, hallottam, itt magyarul beszélnek. Hát én es minnyá magyarul sirítottam.”³⁶ Ezt teszik általában moldvai népcsoporttársai – azok, akik nyelvben vagy tudatban nem románosodtak el teljesen. A moldvai csángók nyelvkultúrája a hetvenes és nyolcvanas években magyar viszonylatban a beszélt, az „intimnyelv”³⁷ kultúrája, kevésbé az írotté: „Az imádságot, amit édesanyám tanított, há nem tarsuk észbe az egészet. Me elfordult. Rományul jártunk az iskolába, osztán úgy szoktunk. Amikor kicsikék vótunk, a templomba magyarul énekeltek.”³⁸

Moldva katolikus templomaiban a magyar nyelvet jelenleg is elnyomják; mindazonáltal tart még a magyar nyelvet védő hitgyakorlat. A csángók magyarul, ha máshol nem, hát Csíksomlyón imádkoznak és énekelnek. A külső hatás: a személyes találkozás Kárpátokon innen másképp, s ugyanakkor jobban beszélő magyarokkal, lecsapódik énekjegyző búcsújárásukban, akár a moldvai turizmusé és a romániai magyar könyvtermésé egyéb írásos szövegekben.³⁹ Szemtanúk és fültanúk mondják, hogy azok, akiknek Csíksomlyón a Salvator-kápolna előtt pünkösdi hajnalán nehezükre esik a magyar nyelvű éneklés, ott helyben feljegyzik a dalszövegeket. 1947-ben hasonlóról számoltak be Lészpeden egy csángó ifjúsági csoportról, amely egy népiünnepélyen Petőfi-verseket adott elő; a műsorra készülve egy közülük való, Kolozsvárt középiskolát végzett társuk felolvasta a verseket, a csoport pedig román helyesírással leírta, majd megtanulta a magyar szövegeket.⁴⁰ A köznyelv írásszabályait sértő sorok kerülhettek ki ceruzáik alól, amolyan *csángú strófák*, Lakatos Demeter verseinek alaktani hasonmásaiként.⁴¹ És ahogy a szabófalvi költő verselhetett volna csak románul, a műkedvelő előadóművészek szavallhattak volna Petőfit román fordításban, úgy a moldvai búcsújárók is kielégíthetnék bensőjük igényét román imában, éneken, ha ott a Székelyföldön,

³⁶ Bákóti Szilveszter (Lăbnik/Vladnik): *Un..*, 358.

³⁷ Ádám T. SZABÓ, *Sprache als identitätsstiftender Faktor in Rumänien. Aus der Geschichte der Genese der rumänischen Schriftsprache und anderer Schriftsprachen des heutigen Rumänien = Entstehung von Sprachen und Völkern*, szerk. P. STUR URELAND, de Gruyter, Tübingen, 1985, 235–245, főként: 239. VÖ. SZABÓ T., *A moldvai csángó nyelvjárás kutatása*, 518.

³⁸ Andrika Antalné Csurár Magda (Nagypatak/Valea): *Gazda, I. m.*, 359.

³⁹ VÖ. SZABÓ T. Ádám, *Négy írszék-csángó levele Moldvából* (1981), Magyar Nyelv 78. (1982), 492–494.

⁴⁰ ENYEDI Sándor, *A moldvai csángóknál – 1947-ben*, Magyar Nemzet 1988. március 1.

⁴¹ LAKATOS Demeter, *Csángú strófák. Válogatott versek*, vál., szöveggond., bev. K. LENGYEL Zsolt – SZABÓ T. Ádám – SZASZ Judit Anna. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1988.

népközösségük más vidékről jövő tagjainak körében nem kísérelnék meg nyelvi tudatukat még mindig magyarra ápolni.

Találkozás, búcsúval – vagy érintkezés, magyarul?

Csíkсомlyón pünkösdkor moldvai csángó-magyarok és erdélyi, valamint magyarországi magyarok egyazon sokadalom résztvevői. Találkozásuk a búcsúban megnyilvánul a közös katolikusságban és a közös anyanyelv használatában. A nyelv a moldvaiak esetében kiemelt értékű szereppel bír, mivel a csángók elkülönülését jelzi a román katolicizmustól, és ezáltal egyfajta magyar etnikai tudatra mutat rá.

A kérdés – amennyiben jelen hozzászólásban megteremtődött – két közelítést kíván meg. Tisztázandó lenne, hogy a csíkсомlyói búcsú milyen mértékben találkozás a *szertartás* – a részvétel indítéka, a szereposztás, a cselekmények időrendje és célja, a búcsúsok közötti viszony alakjának – szempontjából. *Érintkezés-e* a találkozás? Ezenkívül azt sem tudjuk még, hogy a csíkсомlyói búcsú az összmagyar és a moldvai búcsúk értékrendjében hol helyezhető el. Mekkora jelentőség tulajdonítható magyarnyelvűségének? Az elemzési mércét az a manapság korántsem valószínűtlen körülmény szabja meg, hogy a moldvai csángók jelentékeny része a Kárpátokon túl nemcsak a templomokban és – adott esetben – az ottani búcsúban beszél románul, hanem akkor is, amikor otthonukban imádkoznak, amikor nyelvhasználatuk tanúi egyedül az imakönyv és a feszület.

[1989/1990]

SZAKIRODALOM ÉS FORRÁS

Harald Roth Erdély-története

Napjaink nemzetközi Erdély-kutatása visszatérő, de korántsem egyenletes igényességgel igyekszik megszabadulni a fennkölt szándéknyilatkozatoktól. Az itt bemutatandó könyv lendít egyet ezen a tisztulási folyamaton. Harald Roth nemcsak hangoztatja, hanem komolyan is veszi szűkebb szakágának egyik fontos módszertani követelményét: a régió történelmét több rendi, illetve etnikai-kulturális közösség alkotásaként ábrázolja. A kölcsön- és ellenhatásokat, a párhuzamosságokat, hasonlóságokat és különbségeket egy legalább hármias osztatú: magyar–német–román mezőben vizsgálja. Az első kiadással¹ elsősorban a német nyelvű Délkelet-Európa-kutatás kezdő vagy más témákra szakosodott képviselőit szólítja meg, az enyhén átdolgozott másodikkal² pedig azokhoz a magyar olvasókhöz fordul, akik művét munkaségídként, egyben a külföldi transzszilvanológia egyik hű tükreként óhajtják használni. Az így gazdag rendeltetésű kiadvány többszempontú előadásmódja különösen értékes és hitelessé válik, mihielyt fény derül forrásvidékére.

A Segesvárott 1965-ben született szász szerző gyerekként települt ki Brásóból Németországba. Már egyetemi tanulmányai idején bekapcsolódott a Neckar menti Gundelsheimban székelő Erdélyi Honismereti Munkacsoport (Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde) munkájába. A nyolcvanas évek végétől egyre gyakrabban tűnt ki igényes elemzői és tudományszervezői feladatok gondos gazdjaként. Szakmai felnőtté válása azon felismerés jegyében ment végbe, hogy a munkacsoport, amelynek 1992-ben alapított Erdély Intézetét ügyvezető igazgatóként vezeti, csaknem kizárólag önszemplőn, a saját nemzetiség érdekében tevékenykedik, noha programjának némely tétele összerdélyi irányultságra kötelezi. A szerző most magyarra fordított művében tehát bennfentes érintettként lép ki az előtte, részben még mellette járó szász elit zártóságából, ugyanakkor tágitja a maga szakírói lá-

¹ Harald Roth, *Kleine Geschichte Siebenbürgens*, Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 1996.

² Harald Roth, *Kis Erdély-történet*, ford. Hajdu Farkas-Zoltán, Pallas Akadémia, Csíkszereda 1999. A szerző összevonta előszavát és a német kiadásban annotációkkal ellátott, az egyes fejezetekhez készített forrás- és irodalomjegyzékét, az 1989 utáni részt pedig kiegészítette az 1997–1998-as fejleményekkel. A német kiadást díszítő 23 illusztráció a magyar kiadásból kimaradt.

tóhatárát.³ Szűkebb környezetének eddigi szokásaitól jócskán eltávolodva képes például úgy írni 1848/1849-ről, hogy meg sem említi Stephan Ludwig Roth (1796–1849) evangélikus papot, a magyar szabadságharc korának erdélyi szász mártírját.

Ez az Erdély-történet csakis úgy tarthatja be választott műfájának szabályait, hogy folyamatokat rövidítve elemez, összefüggéseket sűrítve villant fel, adatokat válogatva közöl. Effajta „kis” munkák nagyot hibázhatnak, amennyiben anyaguk – a szerző érdeklődésének és ismereteinek függvényében – hol felduzzad, hol gyérül. Harald Roth fegyelmezettebb és képzettebb annál, hogy gondolatmenete ingadozzon. Ebből a könyvből nehezen állapítható meg, hogy témái közül melyiket kedveli és ismeri a legjobban. Bizonyos vonatkozásban nem rövidít, nem sűrít, nem válogat: az első fejezettől az utolsóig kulcsmozzanatként írja le Erdély politikai, szociális és kulturális elemeinek egymáshoz, valamint a külvilághoz fűződő viszonyát. Szerkezeteket és főszereplőket váltogató, térben többsíkú, nem mindig egyidejű, bevált és kevésbé sikeres integrációkról tájékoztat. Kimondatlanul is arra kíváncsi, hogy léteztek-e, és – ha igen – milyen esélyekkel bírtak olyan elképzelések és stratégiák, amelyek a régió belső sajátosságaiból valaminő egységet ötvöztek. Roth így a szász zártaságból egy másik behatárolt vizsgálódási keretbe lép át, de olyanba, amely az előbbtől eltérően nem egyoldalúságban, hanem a lényegretörő mérlegelés igényében gyökerezik. Ő ugyanis az erdélyi történelem eredetiségét az önállósági kíváncsiak és képességek fényében látatja. Ezért korszakról korszakra rámutat azon hatásokra, amelyek az évszázadok során a középkori és újkori Magyar Királyság, a Habsburg Birodalom, az osztrák–magyar dualizmus és a román fejedelemségek, majd Nagy-Románia felől tápláltak vagy gyengítették a régió autonómiáját.

Roth az erdélyi integrációk belső és külső körében egyaránt három nemzeti érdekviszonylatot domborít ki. Az eredet- és határproblémák, valamint a nemzetállami öntudatok súlyánál fogva a magyar–román ellentéteknek tulajdonít alapvető jelentőséget. Mégsem esik a pártfogó ítélkezés csapdájába. Visszafogottsága nem határozatlanság. Állhatatos semlegessége nem azé a szerzőé, aki képtelen kibogozni Kelet-Közép-Európa nemzeti és társadalmi viszállyainak szálait, és ezért inkább úgy emelkedik az ottani ellentétek fölé, hogy többé-kevésbé jól kimért igazságot oszt mindegyik félnek. Roth nagyon is érti, hogy a változó körülményekből kialakuló és szerteágazó következ-

³ Eddigi két fő műve a két világháború közötti romániai németiséggel foglalkozik: Harald Roth, *Der „Deutsch-sächsische Nationalrat für Siebenbürgen“ 1918/1919*, Südostdeutsches Kulturwerk, München, 1993; Uő., *Politische Strukturen und Strömungen bei den Siebenbürgen Sachsen 1919–1933*, Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 1994. Újabb írásainak jegyzékét közli Karl NEUBERG, *Veröffentlichungen zur Geschichte Südosteuropas in der Bundesrepublik Deutschland 1991–1995*, Südost-Forschungen 56, (1997), 447.

ményekkel járó erdélyi szembenállások jelentős mértékben mindig a feloszt-hatatlan birtok felosztásáról szóltak. Ezért nem bizonygat, de nem is feszeget demográfiai elsőbbségeket vagy társadalmi felsőbbrendűségeket, már csak azért sem, mert például a dáko-román kontinuitás ügyét lezáratlannak, sőt talán lezárhatatlannak tartja. Előszava szerint az egykoron megfogalmazott vagy a mából visszavetített „igazságok viszonylagosságát” elfogadja, mi több, a maga módján hirdeti. Következésképpen nem azt kívánja bemutatni, hogy kié, hanem azt, hogy egyetlen fő örökös nélkül is izgalmas az erdélyi történelem.

Harald Roth általánosabb, e viszonylagossággal összefüggő eredményei közül ehelyütt érdemes kettőt kiragadnunk. Az egyik az erdélyi magyarok, románok és németek egymás-mellett-élésének képét rajzolja meg. Ez a fajta kapcsolatrendszer a kismonográfia tanúsága szerint tartósabban határozta meg a régió arculatát, mint a letűnt román pártállam tudományos propagandanyelvezetének oly kedves „testvéri” viszonyok,⁴ vagy a szakirodalomban részben még ma is modellszerűnek mondott ellenségeskedések.⁵ Amelynek hordozói tehát akkor is hatottak egymásra és közös környezetükre valamilyen értelemben és mélységben, ha ezt nem akarták. Makkai László *Magyar-román közös múlt* című,⁶ a két nép fejlődéstörténeti különbségeit taglaló könyve óta nem egészen új felismerés ez, de nem is olyan mértékben elfogadott, hogy haszontalan volna újfent megalapozni egy tananyagnak is szánt kézikönyvben. Mindenesetre minőségi különbséget jelez az *együttéléssel* szemben, és így az Erdéllyel foglalatostudományi komparatiztikát további módszertani finomításra ösztönzi.

A másik átfogó tétel Erdély külső betagolódásainak irányai közül a bécsit minősíti a legelőnyösebbnek. Roth az 1690 és 1867 közötti Habsburg főhatalom időszakát általában békésebbnek és megújulási lehetőségekben gazdagabbnak vázolja, mint a török fennhatóságú, magyar vezetésű fejedelemséget és a középkori magyar királyságét. A 19. század közepétől felívelő nacionalizmusok és a román nemzetállam korában pedig a hanyatlást hangsúlyozza – mindahányszor az erdélyi fejlődés eredetisége szempontjából mérlegelve a közvetlen szomszédok beavatkozásának hasznát. Ám ha ekképp a regionális önállóság mércéjét alkalmazzuk, fordított előjelű szerep is juthat a bécsi udvarnak. A dinasztia a törökellenes háborúk után Erdélyt a magyar Szent Korona országaitól elkülönítve igazgatta ugyan, és időnként valóban igye-

⁴ *Tanulmányok a romániai együttlakó nemzetiségek történetéből és testvéri együttműködéséről a román nemzettel*, I., szerk. BÁNYAI László, Politikai Könyvkiadó, Bukarest, 1976.

⁵ Amit legújabbán bírál Ambrus MISKOLCZY, *Das Revolutionsjahr 1848/1849 in Siebenbürgen. Mythen und Modelle = Siebenbürgen in der Habsburgermonarchie. Vom Leopoldinum bis zum Ausgleich (1690–1867)*, szerk. Zsolt K. LENGVEL – Ulrich A. WIEN, Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 1999, 64–72.

⁶ Teleki Intézet, Budapest, 1948; Hét Töröny, Budapest, 1989⁹.

kezett létrehozni egy „sui generis” erdélyi társadalmat.⁷ Mindezt azonban nemcsak a magyar rendek egységmozgalma ellenében, hanem az osztrák összbirodalmi eszme érdekében tette. A könyv nem hallgatja el II. József, majd I. Ferenc József – Bach-korszakbeli – abszolutizmusának központosító törekvéseit. De a jogi, pénzügyi és általános államigazgatási intézkedéseit, valamint a gazdasági egységesítés, illetve egybehangolás távlatos előnyeit mérvadóbbnak tartja, mint a politikai alárendeltség hátrányait, vagyis nem a magyar szakirodalomból ismert módon értékeli. A Századok szemlérovata meg is jegyzi idevonatkozóan, hogy Rothra „erősebben hatottak [...] a német és osztrák, mint a magyar történetírás érvei”.⁸ Egy másik budapesti recenzius értelemeszerű ellenérvként a 15. századi *unio trium nationum*-ra emlékeztet mint Erdély politikai-társadalmi szerkezetsajátosságainak talán minden későbbinél beszédesebb példájára.⁹ Jóllehet Roth is a helyi önállósulás fő letéteményeseként tárgyalja a későközépkori rendi együttműködések, összképe mégis a tartomány majdani Habsburg-féle integrációjának eredményeit nyomatékosítja.

Az eddigi ismertetések imént idézett, valamint további, részben még kéziratot darabjaiból nyilvánvaló, hogy ennek az Erdély-történetnek komoly szakmai fogadtatás jár ki. A magyar, román és német hozzászólók – egyetlen, valóban vitatható évszámtól eltekintve¹⁰ – nem találnak benne sem téves, sem félrevezető adatot, a tények megválogatását és néhol szükségképpen elnagyolt magyarázatait pedig úgy kifogásolják, ahogyan ilyen tömörségű színvonalas könyvek esetében kifogásolni lehet és szokás, vagyis anélkül, hogy kétségbe vonnák az egész teljesítmény átlagon felüli értékét.¹¹ Ugyanakkor nem rejtik véka alá, hogy némely összefüggésben és eseménysorozatban más súlypontozást helyesebbnek, vagy legalábbis elképzelhetőnek vélnék. Feltűnő, hogy ezeket az értelmezési különbségeket a már említett magyar

⁷ Szabolcs de Vajay, *Regnicolar Principis. Der Versuch des Hauses Habsburg zur Gestaltung einer sui generis siebenbürgischen Gesellschaft im Lichte der Libri Regii 1691–1848* = *Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó*, 11., szerk. Kálmán BENDA – Thomas von BOLYAY – Horst GLASSL – Zsolt K. LÉNGYEL, Trofenik, München, 1988, 1–30.

⁸ TOKÓDY Gyula recenziója: Századok 132. (1998), 275–280, különösen: 277.

⁹ MISKOLCZY Ámbros recenziója: Ungarn-Jahrbuch 24. (1998), 356–359, főként: 358.

¹⁰ Dan BERINDEI recenziója: Revue Roumaine d'Histoire 1997/1–2., 163 nehezményezi, hogy a német kiadás Moldva és Havasalföld egyesülését 1858-ra, nem 1859-re teszi. Roth a magyar kiadásban „1858/1859”-re javítja ezt az évszámot, utalva immár nemcsak a két fejedelemség politikai-jogi egységét nemzetközileg előkészítő 1858. évi párizsi egyezményre, hanem az 1859. évi fejedelemsévválásra is (ezekhez lásd *Istoria României în date*, főszerk. Constantin C. GÂRLESCU, Editura Enciclopedică, București, 1972, 205–206; Szász Zoltán, *A románok története*, Bereményi, Budapest, é. n., 82–83).

¹¹ Így MISKOLCZY recenziója: 357, 359, aki „problematicusnak” nevezi az összesített bibliográfia tételének általánosító jellemzését és az Erdély-kutatás főként magyar és román nézetek szerinti „nemzeti osztályozását”.

és román szakrecenzensek hozzák szóba az illető nemzeti történetírás szempontjai alapján,¹² míg a német megítélések zöme azt dicséri, hogy a szerző nem hasonul az érintett népcsoportok elvárásaihoz, kiváltképpen azon hagyományos felfogású szászokéhoz nem, akik Erdély múltjában a német civilizáló befolyás jótéteményeit keresik – és fedezik fel még ma is szép számmal.¹³ Nem kevésbé elgondolkodtató, hogy az utóbbi észrevétel megfogalmazói a maguk szűk látószögében méregetnek, midőn párhuzamba állítják Roth összerdélyi szemléletben fogant *kis* és a Magyar Tudományos Akadémia „nemzeti szemszögből” íródott *rövid* Erdély-történetét.¹⁴ Budapesten, Kolozsvárt és más magyar historiográfiai műhelyekben érdemes felfigyelni arra, hogy a németországi kultúr- és tudománypolitikai publicisztika – ilyen közvetlen összehasonlítások nélkül is – „magyar mítoszokat” lát körvonalazódni a Köpeczi Béla főszerkesztette műben.¹⁵

Bármilyen irányba halad is a nemzetközi szakmai eszmecsere ezen a téren, Harald Roth könyve vélhetően még jó ideig az egyes nemzeti álláspontok közé sorolódik, mégpedig kettős viszonyítási alapként. Szakirodalomként máris kivívni látszik magának egy biztos és előkelő rangot. Az erdélyi történelemről való gondolkodásmód forrásaként viszont még nem ért célba, mivel éppen felülről kitekintő jellegében valamennyi oldalról kérdőre vonható, vagy éppenséggel kisajátítható. Magyar nyelvű és remélhetőleg hamarosan románul is megjelenő kiadása csak egy lépcső azon folyamatban, amelynek végén az Erdély-kutatók körében természetes lesz megkérdőjelezni, netán felszámolni saját származásból, részerdélyi magatartásból fakadó beidegződöttségeket. Roth példája a kezdet nehézségeit világítja meg, minthogy könyvének német alapkiadásában „magyar nézőpontot” vagy „nemzeti-román történelemértelmezést” olvas ki irodalmának egyik-másik tételéből, azt a benyomást keltve, hogy ezt szász látószögből teszi.¹⁶ Aligha véletlen, és személyes továbblépésnek tekinthető, hogy a magyar változat bevezetőjében meghaladottnak érzi a kérdést: román, magyar, szász-e az, aki Erdély törté-

¹² BERINDEI; MISKOLCZY [recenzió]; TOKODV.

¹³ Markus GROSS ismertetése: Südbösendeutsche Vierteljahresblätter 46. (1997), 370–371; Konrad GENDSCH, *Korrekt, lesbar und vor allem lesenswert*, Siebenbürgische Zeitung 1996. október 31.; Bernd HEY recenziója: Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde 20. (1997), 95–97; Hans MESCHENDORFER, *Eine neue Geschichte Siebenbürgens*, Neue Kronstädter Zeitung 1997. március 20.; Thomas WEIDNER kritikája: *ekz-Informationsdienst* 1997/14–15.; Manfred WITSTOCK, *Grundlage für den Heimatkundeunterricht*, Allgemeine Deutsche Zeitung für Rumänien 1997. február 21.

¹⁴ *Kurze Geschichte Siebenbürgens*, szerk. Béla KÖPECZI, Akadémiai, Budapest, 1990. Lásd GENDSCH és WITSTOCK 13. jegyzetben említett recenzióit.

¹⁵ Például KENÓ VERSECK, *Rumänien*, Beck, München, 1998, 203.

¹⁶ A budapesti *Kurze Geschichte Siebenbürgens*, illetve Ștefan PASCU, *A History of Transylvania*, Wayne State UP, Detroit, 1982 kapcsán ROTH, *Kleine Geschichte Siebenbürgens*, 164. Vö. MISKOLCZY recenziójával.

nelméhez közelít?¹⁷ A tét, amelyet itt pontosít, végsősoron az, hogy a bírálóknak, de a dicsérőknek se kelljen firtatniuk egy ilyen könyv szerzőjének hovatartozását, tárgyához való jussát, mondanivalójának esetleg tudományon kívüli rendeltetését. Hogy a téma érdekessége, amely a szellemi megvilágosodást élteti, mindegyik befogadónak fontosabb legyen, mint a sokszínű múlt megismerését korlátozó érdek.

[1998]

¹⁷ A magyar kiadás éppen emiatt közli rövidítve az alapmű szóban forgó „nemzeti osztályozásokat” tartalmazó bibliográfiáját, amely eredetileg amúgy is az újonnan érdeklődő német olvasók igényeit hivatott kielégíteni (Roth, *Kleine Geschichte Siebenbürgens*, 163–178).

MEGJEGYZÉSEK HORVÁTH SZ. FERENC
ELUTASÍTÁS ÉS ALKALMAZKODÁS KÖZÖTT.
A ROMÁNIAI MAGYAR KISEBBSÉG
POLITIKAI STRATÉGIÁI (1931–1940)
CÍMŰ KÖNYVÉHEZ

1

Közhely, de ide kívánczok: a történelem szakasról szakaszra zajlik. És a kutatók ismerik a végeredményét. Ezért vannak közöttük, akik egyik vagy másik szakaszt mellőzve *ítélkeznek* fölötte. A *magyarázó* történész ellenáll ennek a kísértésnek. Nem él vissza azzal az adottsággal, hogy többet tud az eseményekről és helyzetekről, mint ezek egykori főszereplői. És hogy nem neki kellett átélnie mindazt, amit írásában életre óhajt kelteni.

Effajta megértő, de nem feltétlenül elnéző bölcsesség különösen fontos olyan folyamatok és szerkezetek vizsgálatakor, amelyeknek alakítói önmagukat nemcsak meghaladva, hanem akár kedvezőtlen módon megcáfolva tevékenykedtek a változó időben. E típus kirívó példája Paál Árpád (1880–1944), akinek közéleti pályája ebből a szakmai körből néhányunkat jó másfél évtizede foglalkoztat. Az eddigi munkák 1920-as éveire összpontosítanak, amikor a magyar polgári radikalizmus és nemzeti liberalizmus behatárolta gondolatkörökben mozgott. Horváth Sz. Ferenc doktori értekezésében elsőként írja tovább életrajzát ideológiai radikalizálódásának idején, az 1930-as években. A fasiszmus és a nemzetiszocializmus fajelméletét erdélyi hasznosításra befogadó Paál egyéni életútját a nemzedéktársi hasonlóságok, párhuzamosságok, eltérések és különbségek széles társadalom- és pártpolitikai összefüggéseibe helyezve arra vállalkozik, hogy mérlegelje az eszméi törésvonalak és folyamatosságok súlyát a romániai magyar kisebbség két világháború közötti politikai történetében. Eközben arra törekszik, hogy ne *elítéljen*, hanem *megítéljen*. Kitűnően válogatott gazdag forrásanyagának szélsőséges nézetekről valló darabjai próbára teszik szakmai szenvtelenségét. Már előmunkálatai során megtapasztalhatta, hogy mekkora kihívás a húszas és harmincas évek zsidókérdését a később bekövetkezett holokauszt ismeretében tárgyalni.

2

Egyes fejezeteket átolvassva úgy tűnhet, mintha a főcím, valamint az 1931-es és 1940-es évszámokkal jelölt időkeret a fasiszmussal és a nemzetiszocializ-

mussal szembeni magatartások keresésére utalna. Utal is erre, de járulékosan. A könyv döntő tartalmi mozzanata ugyanis nem a korabeli parancsuralmi rendszerek térhódítása és hatalomátvétele, hanem Nagy-Románia létrejötte. A szerző az alcímhez híven „a romániai magyar kisebbség politikai stratégiái”-ból tár fel szembehelyezkedéseket és hasonulásokat, vagyis olyan álláspontokat, amelyek döntően Bukarest irányában határozták meg magukat.

Azáltal, hogy kitér az 1920-as évekre, új véleményeket fogalmaz meg kulcskérdéséről, amelyről a két világháború közötti első évtized egyes kutatói már kimutatták, hogy egy lépcsőzetes és többpályás folyamatban értelmezendő. H. Sz. F. a magyar revizionizmus gyakran megidézett, de legtöbbször homályban maradt erdélyi válfajáról olyan pontos és árnyalt képet nyújt, amilyent összegyűjtött forrásai megengednek. Egy „legalább háromfokozatú” folyamatban ragadja meg azon államjogi újjárendezéssel, illetve határváltoztatással kapcsolatos elképzeléseket, amelyekben „a romániai magyarságnak az államhoz való viszonya” alakult s átalakult: „ez mentális fejlődés volt a kezdeti, inkább utópikus *vágytól* (1928–30) az első *reményeken* át (1932–33) egészen a szilárd *meggyőződésig* (1937–40)”. Még tömörebben összegezve: a szóban forgó viszony tizenkét éven át egyirányúan: az elutasítás jegyében változott.

3

Ez az eredmény aligha lepi meg a kutatókat. De szerzője is további finomításra ajánlja, mégpedig azt feltételezve, hogy a magyar állam kötelekébe való visszatérés gondolatának voltak belső bírálói is, főleg a már Romániában felnőtt nemzedék soraiban. Ez igaz lehet, miképp helytálló volna azt is figyelembe venni, hogy a történelmi Magyarországon szocializálódott idősebb erdélyi magyar elit egy része korszakunk kezdetén szintén mérlegelt egy köztes megoldást a nagymagyar és a nagyromán érdek között feszülő ellentét feloldására, vagy legalább enyhítésére.

E történet legkorábbi előzményei megjelenítik a magyar politikai nemzet-tudat késő dualizmuskori válságát, amely Nagy-Románia kialakulásával és megalapításával befejeződött ugyan, de nem oldódott meg. Hiszen a korai 1920-as évek politikai erdélyisége jelentős mértékben táplálkozott a Budapest-ellenesség hagyományából. Az, hogy ezt kényszerből is tette, másodlagos abból a szempontból, hogy egy olyan erdélyi regionalizmus koncepcióját dolgozta ki, amellyel igyekezett összetársítani a magyar, a román és a német érdeket. Szükségből-e vagy meggyőződésből, netán mindkettő lélektanilag is megmagyarázandó egyvelegéből: *kismagyar* utat vázolt fel egy több alkotó-

elemből összetevődő, a területiség öntudatosító vonzerejének engedő autonómia jövőképében.

H. Sz. F. szóba is hozza ezt a transzszilvanizmust, de egyik lényeges indítékának nem tulajdonít kellő jelentőséget. Az autonómia természetjogi megalapozásáról van szó, arról a felfogásról, hogy egy kisebbségnek igényelnie kell a területi, kulturális és közigazgatási önkormányzatot akkor is, ha ezt a nemzeti és a nemzetközi jog nem írja elő. Ez az érvelés közvetlen válaszként született meg az önrendelkezési jog háborús nyertesek és vesztesek közötti megosztására – mintegy kárpótlási követelményként azért, hogy az erdélyi magyarok nem dönthettek szabadon államjogi hovatartozásukról.

A régebbi kutatás egyik beidegződött tévedése, hogy az erdélyi magyar vezető rétegek felkészületlenül sodródtak az 1918–1920. évi impériumváltás eseményeivel. H. Sz. F. nem bírálja kellőképpen ezt a véleményt, jöllehet éppen Paál Árpád hagyatékából – és eddigi részleges feldolgozásaiból – kiderül, hogy ama felkészületlenség valójában azon személyiségek politikai, diplomáciai és katonai *eszköztelensége* volt, akik nem vethették latba a magyar integritás gondolatában gyökerező szempontjaikat a párizsi békekonferencia tárgyalóasztalainál. Ugyanők a maguk táján igenis cselekvően benne éltek változó helyzetükben, máskülönben aligha kezdték volna 1920 kora őszétől terjeszteni Erdély autonómiájának és önkormányzatainak az eszméjét. Ezzel a trianoni döntés megmásíthatatlanságán okulva és nem kívánt következményeit feldolgozva elsődlegesen az összmagyar keretben vetítettek előre egy regionális elkülönülést. E stratégia mélyebb rendeltetése és távlati céljai többféleképpen értelmezhetőek. Mégis kétségtelen, hogy a maga idejében egyfajta középútra terelte a magyar–román érdekellentét kezelésére hivatott gondolati kísérleteket. Feltűnő, hogy H. Sz. F. említett háromfokozatú folyamatábrázolásába nem illeszti be jellegmeghatározóan ezen 1928 előtti néhány évet, vagyis azt az opciórendszert, amellyel bizonyos fokig megkérdőjelezhető a román állam elutasításának ama egyirányúsága. És amelynek koncepcionális mondanivalója a hatalom pluralisztikus meg- és elosztásáról akkor sem rekeszthető ki a romániai magyar politikatörténet értékes örökségéből, ha az önkormányzatiság eszméjét a húszas évek végétől az etnocentrikus elzárkózás hirdetésére is felhasználták.

E disszertáció Heidelbergben készült, erdélyi származású szerzője Németországban végezte egyetemi tanulmányait. Ilyen adottságok révén e téma újabb szakirodalma azon ritka termésének egyike, amelyek a német, illetve nem-

zetközi és a magyar társadalom-, eszme- és politikatörténeti kutatás módszertani ajánlásait sajátos szemléletté ötvözik.

A zsidókérdés, az antiszemitizmus, valamint a fasiszmus és a nemzetiszocializmus hatásainak bő terű tárgyalása a *németes* „múltfeldolgozás” („Vergangenheitsbewältigung”) szakmai erkölcsét érzékelteti. E közelítési módban a Harmadik Birodalom szövetségi rendszeréhez csatlakozó kelet-közép- és délkelet-európai német és magyar nemzeti kisebbségek bűnössége vagy bűnrészessége domborodik ki, összefonódva az anyaországok állampolitikai szintű antiszemitizmusával, kölcsönös fegyverbarátságával. H. Sz. F. például a Románián belüli magyar–zsidó viszonyban lépten-nyomon követi a magyar oldal ideológiai fejlődését a *völkisch* jellegű kirekesztés célzatának a fokáig, rámutatva e közösséggelví gondolkodás különböző válfajaira, de arra is, hogy a határok feletti nemzeti összezáródás követelménye meghiúsította az antiszemitizmus nyílt és következetes visszaautásítását. A szerző ugyanakkor a másik oldalról is feltételez egy csoporttudatot, amelyet viszont közelebből nem értekel. Jellegzetességét a magyar revizionizmus egységes tagadásából vezeti le, azt állítván, hogy „a magyar nyelvű *zsidók*” Erdélyben nem „feltétlenül hittek abban” 1938/1939 folyamán, „hogy életük Magyarországon jobb lesz”.

Már az a körülmény, hogy ilyen kijelentésre sor kerülhet a zsidótörvények Magyarországa és a Vaskardák Romániája közötti tüzetes összehasonlítás nélkül is, jelzi a magyar antiszemitizmusra és revizionizmusra kihegyezendő bírálat igényét, függetlenül attól, hogy a német kutatás újabban fokozott figyelmet szentel Románia II. világháború előtti és alatti kül- és zsidópolitikájának. Ám ugyanez a mondat – számtalan más szövegrészt helyettesítve – e doktori munka *magyaros* jellegét is tanúsítja, minthogy egy magyar–magyar kapcsolattörténeti problémáról szól. H. Sz. F. elemzésével eltér a tág értelemben vett német kisebbségtörténeti szakirodalom javától, mivel az ideológiai szélsőségességek szempontja mellett meghatározó szerepbe juttatja a magyar integráció és dezintegráció kérdéskörét. Nem cseréli fel ok és okozat sorrendjét, mint azok a nemzetállami nézőpontú szerzők, akik a kisebbségeket a békétlenkedés előfutáraiként látatják, jogszerzési és jogvédelmi küzdelmüket a többségi társadalmakba való betagolódás szándékolt akadályaiként értelmezik. Kollégánk vegyes szemléletének a folyománya, hogy a magyar autonómia célkitűzéseiből az önálló társadalom- és kultúrafejlődés mellett – részben *helyett* – kiemeli a nemzeti elszigetelődést. De tudja és kimondja, hogy az etnikai-kulturális kizárólagosság erdélyi magyar megnyilvánulásait a kisebbségpolitika mozgásterének végzetes beszűkülése okozta abban a folyamatban, amelyet a Párizs környéki rossz békekötések elindítottak, a nemzetállami eszmény még rosszabb gyakorlata pedig zsákutcába terelt.

H. Sz. F. disszertációja e végkifejletével is megérdemli azt a különleges esélyt, hogy vitaanyagát lehetőség szerint értékesítve, többé-kevésbé egyszerre jelenjék meg németül és magyarul.*

[2006]

* Ami aztán meg is történt, lásd Franz Sz. HORVÁTH, *Zwischen Ablehnung und Anpassung. Politische Strategien der ungarischen Minderheitselite in Rumänien 1931–1940*, UIM, München, 2007 (Studia Hungarica 50); HORVÁTH Sz. Ferenc, *Elutasítás és alkalmazkodás között. A romániai magyar kisebbségi elit politikai stratégiái (1931–1940)*, Pro-Print, Csíkszereda, 2007.

PÁNEURÓPA ÉS TRANSZSZILVANIZMUS

Az 1920-as évek erdélyi magyar külpolitikai gondolkodásának történetéből

A legújabbkori magyar kapcsolattörténetek egyik fő ismérve az erőteljes belső vonzat. A közelmúltban megszorított elemzésekből egy külön kutatási irányzat körvonalazódik, amely több társadalom- és szellemtudományi szakág közreműködésével a magyar állam és a magyar kisebbségek közötti viszonyokra összpontosít. A történet- és politikatudományi munkákból már első beleolvasásra kiderül, hogy a 20. századi magyar–magyar kapcsolatok fő mozgatórugója a mindenkor belső és külső feltételektől függő *reintegráció* kívánalma.¹ A magyar újraegyesülés jelensége a két világháború közötti korszakban Trianon revíziójához kötődik, amelyen a mai szakmai közvélemény többnyire azt érti, amit a kortársaknak leginkább jelentett: békés vagy erőszakos határmódosítást.²

A húszas évek transzszilvanizmusa azonban árnyaltabb és szélesebb alapú értelmezésre int, olyanra, amely nem szűkül sem a határmódosítás hagyományos képletébe, sem a Kárpát-medencei kivetítés keretébe. Az erdélyi autonómiamozgalom a regionális magyar társadalomnak és kultúrának, egyúttal magának a régiónak a helyét kereste a kelet-közép-európai térségben. Jóllehet ebben a trianoni békeszerződés magyar szemléletű feldolgozásának a szükséglete hajtotta, mégsem rekedt meg a magyar–magyar kapcsolati szinten. Külpolitikai tájékozódásával a húszas években kialakított egy nemzetközi *integrációs* távlatot, amely két irányra bomlott: egy duna-európaira és egy páneurópaira.

A magyar külpolitikai gondolkodás újabban fellendülő történetírása e tárgyat még nem ragadta meg sem kisebbségtörténeti, sem föderációelméleti szálán.³ Különösen feltűnő, hogy a két világháború közötti páneurópa-mozgal-

¹ BARDI Nándor, *Tény és való, A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete. Problémakatalógus*, Kalligram, Pozsony, 2004; *Magyarország és a magyar kisebbségek (Történeti és mai tendenciák)*, szerk. GLATZ Ferenc, MTA, Budapest, 2002.

² ZSIDLER Miklós, *A revíziós gondolat*, Osiris, Budapest, 2001, 51–87. [A könyv újabb, bővített kiadása: Pozsony, Kalligram, 2009.]

³ Vö. például *Der Europa-Gedanke in Ungarn und Deutschland in der Zwischenkriegszeit*, szerk. Heinz DUCHHARDT – ISTVÁN NÉMETH, Von Zabern, Mainz, 2005; PRITZ Pál, *Az a „rövid” 20. század. Történet-*

mat tárgyaló munkák mellőzik a korábban futólag említett¹ erdélyi vonatkozásokat.⁵ Az alábbiakban elfeledett vagy még fel sem fedezett publicisztikai és kiadatlan forrásokra támaszkodva betekintünk a transzszilvanista ideológia mindkét külpolitikai dimenziójába. A hangsúlyt a kevésbé ismert páneurópaira helyezzük, amely a politikai erdélyiség fejlődés- és típus történetében a Jászi Oszkár (1875–1957) nevével számottevő mértékben fémjelvezhető duna-euróipait váltotta.⁶

I.

Jászi 1920-ban és 1923-ban bécsi emigrációjából Romániába utazott. Egyrészt tanulmányozni kívánta a magyar–román viszonyt és a magyar kisebbség helyzetét. Másrészt román útlevelet és beutazási okmányokat akart szerezni egy amerikai előadókörúthoz. Végül, 1923 kora őszen, csak a személyes érdekű célját valósíthatta meg. A közéleti magyar és román politikusokkal folytatott tárgyalásaiban, beszélgetéseiben, valamint helyszíni benyomásait feldolgozó cikkeiben a térség demokratikus erői előbb kulturális, majd állami szintű együttműködésének a kívánalmával támasztotta alá. A dunai szövetségről 1921-től közzétett gondolatai főleg második, majd nem négyhetes romániai látogatásának a programját hatották át, és kiegészültek a magyar kisebbség jogvédelmére, eszményi esetben nemzeti önkormányzatára vonatkozó elvárásaival.⁷ Gyakorlati eredményt azonban egyik szempontból sem

politikai tanulmányok, Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 2005 [hálózati verziója a Magyar Elektronikus Könyvtárban: <https://mek.oszk.hu/05600/05648/05648.pdf>]; *Magyar külpolitikai gondolkodás a 20. században. A VI. Hungarológiai Kongresszus (Debrecen, 2006. augusztus 22–26.) szimpóziumának anyaga*, szerk. PRITZ Pál, mtrás. SIPKOS Balázs – ZEIDLER Miklós, Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 2006; ZEIDLER, A revíziós gondolat.

¹ B. BERNÁI István, *Úljóia, remény, valóság*. A Baytha Miklós Társaság Közép-Európáról, Világosság 30. (1989), 683–689, főként: 684.

² KISS Henrietta, *A Páneurópa-szekció Magyarországon (1926–1932)*, Valóság 2003/4., 50–65; 2003/5., 65–80; KÖRÖCS Emma, *Az európai egység kérdése és Németország (1919–1933)*, Akadémiai, Budapest, 1992; NÉMETH István, *Európa-tervek és magán Európa-szervezetek az 1920-as években*, Öt Kontinens 2003, 101–138 (www.btk.elte.hu/jelkortort/kiadvanyok/elso_kotet/nemeth.pdf); Andrea TULL, *Die paneuropäische Sektion in Ungarn (1926–1932) = Der Europa-Gedanke in Ungarn und Deutschland*, 47–70.

³ ZSÓLT K. LENGYEL, *Auf der Suche nach dem Kompromiß. Ursprünge und Gestalten des frühen Transzsilvanismus 1918–1928*, UIM, München, 1993, 222–232. A külpolitikai vonatokat is érintő magyar nyelvű összefoglalója: Uő., *A meghúzott kompromisszum. A transzszilvanizmus eredete és alakjai az 1920-as években* = Uő., *A kompromisszum keresése. Tanulmányok a 20. századi transzszilvanizmus korai történetéhez*, Pro-Print, Csíkszereda, 2007, 217–263. Jelen tanulmány jelentősen bővíti, illetve frissíti a német nyelvű monográfia Páneurópa-ra vonatkozó alfejezetében (329–338) használt forrásanyagot és szakirodalmat.

⁴ Az e két témakörben a húszas évek első felében közölt írásait felsorolja a *Jászi Oszkár bibliográfiája*, szerk. GYÖRGYÁK János – LITVÁN György, MTA Történettudományi Intézet – Századvég, Budapest,

ért el. A román ellenzék soraiban az elméleti egyetértés hangján is nyugtázták legújabb munkásságát és kezdeményezését, érdemben azonban rendszert csak integrációs tervének időszerűtlenségét állapították meg.⁸ Román döntéshozó berkekben pedig az új Románia első, önigazgatásokat tiltó alkotmányának kibocsátásával már hetekkel azelőtt eldőlt, hogy Jászi 1923. május 13-án hiába terjeszti a román külügyminiszter elé témavázlatának *Autonómia a nemzeti kisebbségek számára* című pontját.⁹ A bukaresti kormányzat holdudvarában a regionális szövetkezés ügyében sem lett együttgondolkodó társra. Így maga is tudhatta, bár – naplójából kitetszően – nehezen vallotta be magának, hogy politikai ügyekben egyik román világnézeti táborban sem érhet el többet ártatlanul barátságos, semmire sem kötelező kijelentéseknél.¹⁰ Nagy-Románia többségi elítje pártkötöttségektől függetlenül tartózkodóan vagy gyanakvóan fogadta duna-európai tervét, mivel ebben a német fennhatósággal fenyegető *Mitteuropa*-konceptiót látta rejleni, főként attól tartva, hogy egy konföderáció a Kárpát-medencei magyar főhatalom visszaállításának eszközeül szolgálhat.¹¹ Amint az évtized legelején, úgy a következő néhány évben is lényegében kettős szándékkal méltatta Jászit: egyrészt

1991, 53–63. Válogatás idevonatkozó publicisztikájából és levelezéséből: *Duna-völgyi barátságok és viták. Jászi Oszkár közép-európai dossziéja*, összeáll., bev., jegyz. LITVÁN György – SZARKA László, Gondolat, Budapest, 1991, 107–178. Néhány román nyelven megjelent cikkét közli BALÁZS Sándor, *Jászi Oszkár és a Revista Vremii*, Századok 119. (1985), 1195–1233. Román kapcsolataihoz körútjainak összefüggésében: U.o.: BALÁZS Sándor, *Adalékok Jászi Oszkár romániai kapcsolataihoz*, Valóság 1985/12., 56–65; HANÁK Péter, *Jászi Oszkár dunai patriotizmusa*, Magvető, Budapest, 1985, 95–108; LITVÁN György, *Jászi Oszkár*, Osiris, Budapest, 2003, 213–235; K. LÉNGYEI Zsolt, *Jászi Oszkár, Emil Isac és a dunai kultúrszövetség. Egy kudarcba fulladt kompromisszum anatómiájához* = U.o., *A kompromisszum keresése*, 139–150.

⁸ Allexandru I. H[onos.], *Oszkár Jászi în Ardeal. Cum îl privea zarea maghiare*, Țara Noastră 4. (1923), 676–678; IOAN LUȚĂȘ, *Magyar kálvária, magyar feltámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai*, Anuarul Institutului de Istorie Națională 2. (1923), 399–401; Gheorghe TILBURE, *O fântână otrăvită*, Țara Noastră 5. (1924), 103–108; *Dl. Oszkár Jászi asupra situației*, Patria 5. (1923), 113, 1 (május 31.). További román sajtónyilatkozatokat idéz BALÁZS, *Jászi Oszkár és a Revista Vremii*, 1209–1223.

⁹ Az egész témavázlatot lásd Jászi Oszkár *Naplója 1919–1923*, s. a. r. LITVÁN György, MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2001, 367. Az 1923. évi román alkotmány szövegét közli NAGY Lajos, *A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában*, Minerva, Kolozsvár, 1944, 222–257 [hasonmás kiadás: HRKE Infopress, Székelyudvarhely, 1994].

¹⁰ Vö. JÁSZI Oszkár, *Romániai benyomások. Nyílt levél a Revista Vremii igazgatójához* [Revista Vremii, 1923. szeptember 23.] = *Duna-völgyi barátságok és viták*, 174–178; JÁSZI *Naplója*, 366–375 (1923. május 10. és június 5. között).

¹¹ Lásd ST. SPĂȚĂR, *Complicații în Europa Centrală*, Patria 3. (1921), 234, 1 (október 18.); *Protectoratul german în Europa Centrală*, Patria 3. (1921), 236, 1 (október 20.). Vö. ANDREI CORTEANU, *Confederația dunăreană = Politică externă a României*, Institutul Social Român, București, 1926, 177–193; Allexandru I. VAIDA-VORVOI, *Problema frontierelor românești = Politică externă a României*, 277–292. A dunai konföderáció 1920-tól kimutatható román kormányzati elutasításához újabban IOAN CODRUȚ LUCINESCU, *România și problematica federală în secolul XX și în perspectiva aderării la Uniunea Europeană*, Altera 25. (2004), 70–84, főként: 72–73.

a magyar revizionizmus ellen, másrészt – további magyar polgári radikális értelmiségiekkel – a román nemzetiségpolitika mellett vonultatta fel.¹² De megtörtént az is, hogy mindezen célzatos dicséret a visszájára, vagyis ellene, de még inkább erdélyi magyar követői ellen fordult. A román Néppárt (Partidul Poporului) lapja 1926-os évfolyamában arra figyelmeztetett, hogy a besszarábiai regionalisták „kirohanásai” az „erdélyi és óromániai román nacionalizmus ellen Erdélyben azon úgynevezett »értelmiség« nemzetellenes jászizmusának az analógiája, amely Budapest zsidó–magyar politikai iskolájában és a világ minden nem magyarjának megvetésében nőtt fel”.¹³

A nemzeti érdek határozta meg Jászi erdélyi magyar fogadtatását is. Mivel magyarországi baloldali körökben is magában foglalta a békedöntések felülvizsgálatának az általános igényét,¹⁴ a román kapcsolatokat kereső és ápolgató, ugyanakkor mindenekelőtt a budapesti kurzust ostromozó magyar emigráció szembekerült vele.¹⁵ Az akkoriban még a kisebbségpolitika polgári radikális szárnyán tevékenykedő jogász-közíró, Paál Árpád (1880–1944)¹⁶ megkísérelte áthidalni a Horthy-ellenességből táplálkozó kisantant-orientáció és az ideológiai árkokon átlépő magyar nemzeti érdekképviselő között feszülő ellentétet – annál is inkább, mivel elv- és pályatársainak sorában akadtak, akik hajlamosak voltak Jászinak megkérdőjelezhetetlen tekintélyt tulajdonítani.¹⁷ Magyarország és Románia viszonyában mindenekelőtt bizalomra van szükség – vélekedett Paál a húszas évek első felében – ahhoz, hogy megtörténhessen a „valóságos békekötés a teljesen pacifista felfogású és berendezkedésű Magyarországgal”. Ha Románia éppolyan békeszerető, mint Magyarország, folytatódott e gondolatmenet, akkor a kétoldalú kibékülés megköny-

¹² Lásd Jászi Oszkár *despre situația ungarilor. Cunoșcutul om politic dă n lecție ungarilor dela noi*, *Patria* 2, (1920), 213, 1–2 (október 5.); „*Deșteptătorii*”, *Patria* 1923, január 31.; *Congresul partidului maghiar. Jászi Oszkár despre ungurii noștri*, *Patria* 5, (1923), 108, 3; H[odos], *I. m.*, 677–678; C. I. C., *Un oaspete ungur în România. De vorbă cu baronul Ludovic Hatvany*, *Adevărul* 1925, október 14.

¹³ Corneliu I. COBĂRÎAȘ, *Regionalismul din Basarabia și naționalismul românesc*, *Țara Noastră* 7, (1926), 1211.

¹⁴ EGÖRSI Katalin, *Történeti revízió vagy egységes Európa? A magyarországi Szociáldemokrácia Párti külpolitikai nézetei az 1920-as években*, *Kutatási Füzetek* 2005/12, [Ormos Mária 75. születésnapjára] (www.publikon.com/application/essay/148_1.pdf); PRITZ Pál, *Revíziós törekvések a magyar külpolitikában 1920–1935 = Uő., Magyar diplomácia a két háború között. Tanulmányok*, Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1995, 234–240.

¹⁵ Tibor HANAK, *Politik und Geistesleben der Ungarn in Wien 1918–1924. Ein Beitrag zur Geschichte der Ungarn in Wien*, *Ungarn-Jahrbuch* 14, (1986), 55–69; HANAK, *Jászi Oszkár dunai patriotizmusa*, 85–95; GYRÓVÁK János, *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*, Osiris, Budapest, 2007, 176–185.

¹⁶ 1920-as évekbeli tevékenységéhez K. LENGYEL, *A kompromisszum keresése. Későbbi jobboldali radikalizálódásához HORVÁTH SZ. Ferenc, Elutasítás és alkalmazkodás között. A romániai magyar kisebbség elit politikai stratégiái (1931–1940)*, Pro-Print, Csíkszereda, 2007.

¹⁷ Például KADAR Imre, *Magyar múlt és jövő*, *Napkelet* 2, (1921), 690–692; Uő., *Az emigráció feladata*, *Napkelet* 2, (1921), 753–756; Uő., *Az erdélyi magyar demokrácia válsága*, *Napkelet* 3, (1922), 321–324.

nyítené a határkérdésekkel terhelt kisebbségi problémák kezelését és a svájci mintájú kelet-közép-európai szövetségi rendszer kialakítását.¹⁸ Nem érdektelen mozzanat, hogy a kolozsvári Napkelet és Keleti Újság főszerkesztője, illetve szellemi irányítója¹⁹ a magyarországi vezetést kevésbé a kormányzóval, mint a kormányfővel azonosította. „Bethlen István magyar miniszterelnök – értékelte Paál az anyaországi kül- és szomszédságpolitikát Jászi 1923-as romániai útja idején – most a nagyantant közvetlen segítségével a megszerzésével akarná kikerülni ezt a szomszédos ráutaltságot, de tapasztalnia kell, hogy a nagyantant is ezeket a szomszédokat igen számba veszi és csak a velük való megegyezésen keresztül hajlandó a segítségnyújtásra.”²⁰ Jászit pedig kérdőre vonta: azzal, hogy „a szomszédság természetes kényszerét már régen észrevette”, nem szított-e szükségtelenül ellentétet „Bethlenék”-kel szemben? „Látnunk kell azonban – igyekezett Paál eszmei hidat verni Bethlen és Jászi közé –, hogy az ellentét közöttük ugyanazon helyzetnek csak az időbeli különböző felfogása miatt állott elő. Egyik hamarabb változtatta át a kényszerérzést magasabbrendű együttműködés gondolatává, a másik még a kényszerérzésben van benne, de majd ő is rá fog jönni a kényszer nélküli gondolatra. Hiszen az igaz, hogy minden ellentét többnyire csak ilyen időbeli és fokozatbeli különbség miatt van, amit bölcsen és higgadtan felfogva, az ellentétek nem is tudnának keserűkké és fájókká kiélesedni. Ám megvan az az emberi gyarlóság, hogy az ellentéteket okozó körülménybeli különbségeket észre nem véve, a különbözően megszólaló és akaró személyek csak a személyt látják egymásban.”²¹ E finom tollal megrajzolt bírálat²² a húszas évek közepéig Jászit

¹⁸ PAÁL Árpád, *A Magyar Szövetség történelmi fordulat előtt*, Napkelet 3. (1922), 1–4, idézet: 3. Vö. BETHLENFELSI Pál [PAÁL Árpád], *Üzenet a múltból. Egy 63 év előtti röpirat mai időszerű kérdéseiről*, Keleti Újság 1924/131., 1–2. (Az utóbbi cikk szerzőjét azonosította LIGETI Ernő, *Súly alatt a pálmán. Egy nemzedék szellemi élete. 22 esztendő kisebbségi sorban*, Fraternitas, Kolozsvár, [1942], 25.)

¹⁹ *Napkelet 1920–1922. Antológia*, vál., előszó, függelék MOZES Huba, Kriterion, Kolozsvár, 2004; MOZES Huba, *A Keleti Újság 1918–1927 között* = *Uő., Sajtó, kritika, irodalom (Kisérlet)*, Kriterion, Bukarest, 1983, 92–131.

²⁰ PAÁL Árpád, *Jászi Oszkár nálunk* [Keleti Újság 1923. május 17.] = *Duna-völgyi barátságok és viták*, 166.

²¹ Uo. Paál már két évvel azelőtt levélben figyelmeztette Jászit: „Az utódállambeli magyar közösség végtére is úgy fogja fel a helyzetet, hogy ha már valami magyarországi erőhöz csatlakozik, akkor a hatalmon levő erőhöz csatlakoznia célszerűbb, mint azt gyöngíteni. Végre is ez a hatalmon levő erő az, ami Magyarországot képviseli, s Magyarország – bárki képviselje – érzékeny emlékezésben áll előtte.” (Paál Jászinak, Kolozsvár, 1921. szeptember 26. = *Duna-völgyi barátságok és viták*, 132–135, idézet: 133.)

²² Amit Jászi nem vett zokon, legalábbis 1923-as romániai látogatásának néhány személyes tartalmú dokumentuma szerint. Kolozsvári találkozások után, május 24-én ezt jegyezte be naplójába: „Paál Árpád megható emberi nagysága. Csaknem nyomorban micsoda csodálatos tisztaság és jóság.” Június 1-jén pedig ezt: „Este séta Paál Árpáddal. Egyre rokonszenvesebb. Megható tiszta ember.” (Jászi *Naplója*, 373, 375.) Bukarestben publikált élménybeszámolójában pedig „kiváló értelmi képességgel és erkölcsi tartással felruházott ember”-nek nevezte Paált (Jászi, *Romániai bnyomások*, 177).

érintő mondanivalójával terjedt el az erdélyi magyar sajtóban és politikai nyilvánosságban.²³

A volt nemzetiségügyi miniszter erdélyi magyar hívei egy ideig még a magyar és a román demokrata körök Kárpát-medencei összefogásának a kívánalmát hangoztatták, időnként román baloldali fórumokon megszólalva.²⁴ Némelyikük Emil Isac (1886–1954), Jászi által kulturális együttműködésre bátorított román költő és újságíró műveinek az ismertetése²⁵ mellett verbális támadásba lendült a „román ultraszovinizmus” ellen, egyben bírálva a „magyarországi és erdélyi magyarság azon részét, amely nemzeti, kulturális és gazdasági létét nem tudja elképzelni a politikai hatalom megtartása nélkül”.²⁶ Ám ez mit sem változtat azon, józanított ki a körültekintőbb helyzetértékelés, hogy a konföderációs eszmék az államnemzeti elzárkózások Európájában a lehető legterméketlenebb talajra hullanak;²⁷ magyar hirdetőjük nyilván ezért keres magának a tengerentúlon, a szövetségi modell öshazájában új tevékenységi pályát.²⁸ Az erdélyi magyar sajtó az októbrista polgári radikalizmus emigráns utódvédharcainak óvatos átértékelései közepette²⁹ jóval kedvezőtlenebbül is vélekedett Jásziról. Voltak, akik felrótták neki, hogy rokonszenvezik a kommunizmussal és érzéketlen a magyar nemzet sorskérdései iránt.³⁰ Mások szerint emigrációs tevékenységével, különösen a trianoni Magyarország politikai-társadalmi berendezkedését hevesen bíráló *Magyar kálvária – magyar föltámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai* című, 1920-tól két kiadást megért könyvével³¹ rászolgált, hogy „a magyarság megmaradjon vele

²³ Keserű hangon beszámol erről Kádár Imre levele Jászi Oszkárnak. Kolozsvár, 1925. január 25. = *Duna-völgyi barátságok és viták*, 179–181.

²⁴ Emeric [Imre] KÁDÁR, *Problema minoritară: o problemă a democrației*, Adevarul 1923. március 23.; *Jászi Oszkár cikke Erdély válságáról*, Keleti Újság 1923. október 6.; *Jászi Oszkár amerikai útja*, Keleti Újság 1923. október 4.; BOLONI György, *Mit látott Jászi Oszkár Amerikában?*, Keleti Újság 1924. június 2.; *Nagybeteg az emigráció vezére* [Garami Ernő], Erdélyi Hírlap 1923. szeptember 30.

²⁵ KÁDÁR Imre, *Költemények prózában. Isac Emil új könyve*, Keleti Újság 1923/220., 2. A Jászi–Isac kapcsolathoz: K. LÉNGYEL, *Jászi Oszkár, Emil Isac és a dunai kultúrászövetség*.

²⁶ KÁDÁR, *Problema minoritară*.

²⁷ Vö. BEHLENEFALVI [PAÁL], *I. m.*

²⁸ *Jászi Oszkár amerikai útja*.

²⁹ HATVANY Lajos, *Hogyan maradjunk magyarok?*, Keleti Újság 1925. november 22.; Uő., „Nem mint polgár állok tanácsalamban a végtelennel szemben, hanem mint ember”, Nagyvárad Napló 1925. december 25.; G. I. C., *I. m.* Vö. LITVÁN György, *Jászi Oszkár és a „jásziizmus” Erdélyben = Nemzetiség – felelősség. Írások Gáll Ernő emlékére*, szerk. FOLDES György – GÁLEFALVI Zolt., Napvilág, Budapest, 2003, 139–160.

³⁰ *A Revolution and Counter Revolution in Hungary* (King, London, 1924 [újabb kiadása Robert William Seton-Watson bevezetőjével: Fertig, New York, 1969]) című műve ürügyén T. T., *Jászi Oszkár könyve a magyar összeomlásról*, Magyar Kisebbség 3. (1924), 860–861 (Kazai Magdolna, *Magyar Kisebbség 1922–1942. Repertórium*, I., Scriptorum, Szeged, 1993, 63 szerint a cikk szerzője Távol Tamás).

³¹ Jászi Oszkár, *Magyar kálvária – magyar föltámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai*, Bécsi Magyar Kiadó, Bécs, 1920, 1921² (München, 1969³, magyarországi kiadása: Pallas, Budapest, 1989). Németül: *Magyariens Schuld – Ungarns Sühne. Revolution und Gegenrevolution in Ungarn*.

szemben hideg elidegenedésben”.³² Ilyen ellenszenyből táplálkozó leplezetlen öröm tört ki 1923 végén, amikor Erdélybe ért a hír, hogy az osztrák fővárosban 1921-től főszerkesztett napilapja nem jelenik meg többé. Az „utódállamok magyarsága – búcsúzott a kolozsvári Ellenzék a Bécsi Magyar Újságtól – semmi részvétet sem érez annak a lapnak a megszűnése fölött, amely a magyar kérdéseket a legelfogultabb szemszögből kritizálta, arra pedig soha sem volt helye, hogy az utódállamok kisebbségeinek ezer panasza, jajkiáltása és sérelme bekerüljön hasábjaira”.³³

A Jászitól való erdélyi magyar elidegenedést nem pusztán napipolitikai ideológiák ellentéte okozta s fokozta. Egyidejűleg ugyanis azonos világnézeti alapon bebizonyosodott, hogy a „Mélyen tisztelt Miniszter Úr”, ahogy Paál még 1921-ben is szólította egy magánlevélben,³⁴ nem támogatja Erdély svájciásításának a tervét, amelyet a korai húszas évek transzszilvanistái az ő korábbi kantonális elképzeléseinek nyomán fejlesztettek ki. Az Ó-Románia mellé rendelten federalizált és egy kelet-közép-európai államszövetségbe tagolt régió eszméje nem csak a romániai belpolitikában bukott meg. Kudarca áttételes módon megnyilvánult egyik fő kortárs magyar példaképével szemben is.³⁵

Ennek következtében a transzszilvanizmus elhalványította duna-európai jövőképét. Autonomista és integrációs alapirányát azonban megőrizte. Miután Kolozsvárt lezárultak a rövid, de a világnézeti szembenállások miatt is sűrű pártosodási folyamatok, átkerült egy konzervatív szellemiségű, nemzeti liberális programalkotói hatáskörbe. Az 1922 végén megalakult romániai Országos Magyar Párt (OMP) az ugyanazon évben Lugoson beindult Magyar Kisebbség – Nemzetpolitikai Szemle hathatós véleményalakítói közreműködésével több síkon igyekezett kiépíteni nemzetközi kapcsolatait. E kisebbségi külpolitika³⁶ egyik elemével azon éppen kikristályosodó federalista gondo-

Verlag für Kulturpolitik, München, 1923. Angol kiadásának – *Revolution and Counter Revolution in Hungary* – adatait lásd az előző jegyzetben.

³² B. [BALOGH ARTHUR]: Jászi könyve a két forradalomról. Pástoritűz 7. (1921/I.), 108. A durvábban fogalmazók a „gyászos társaság szemenszedettjét a bécsi emigránsok”-ban látták: (A.), Emigránsok. Pástoritűz 7. (1921/II.), 57.

³³ A Bécsi Magyar Újságnak utolsó száma jelent meg, Ellenzék 1923. december 19. A Magyar Kisebbségben hónapokkal később is emlékeztettek arra, hogy a Bécsi Magyar Újság „immár jobblétre szenderült” (LÉNÁRD ISTVÁN, *Új monarchiát!*, Magyar Kisebbség 3. [1924], 470). A laphoz GYURGYAK JÁNOS, *Jászi Oszkár és a Bécsi Magyar Újság. Bibliográfia és válogatás*, Századvég 1985/I., 125–201; HANAK, *Politik und Geistesleben...*, 69–85; LITVAK, *Jászi Oszkár* [2003], 189–212.

³⁴ Paál levele Jászinak, Kolozsvár, 1921. szeptember 26. = *Duna-völgyi barátságok és viták*, 132–135.

³⁵ A Jászi hatására kidolgozott duna-európai távlatú *Erdélyi Svájc* koncepcióhoz részletes forrás-elemzéssel K. LENGYEL, *Auf der Suche...*, 212–232.

³⁶ Fő vonalaihoz MIKÓ IMRE, *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1940. augusztus 30-ig*, Studium, Budapest, 1941, 80–84; SÜLYÖK ISTVÁN, *Az erdélyi magyarság nemzetközi kapcsolatai = Erdélyi magyar évkönyv 1918–1929*, szerk. SÜLYÖK ISTVÁN – FRITZ LÁSZLÓ, Juventus, Kolozsvár, 1930, 85–96.

latkörhöz közeledett, amely szélesebb európai keretben látszott megoldást keresni a nemzeti kisebbségek problémájára is.

II.

A Magyar Kisebbség első évfolyamától mind államon belüli, mind nemzetközi vonzataiban foglalkozott a kisebbségi kérdéssel. Jakabffy Elemér (1881–1963), felelős szerkesztője és kiadótulajdonosa, az OMP egyik elnökhelyettese,³⁷ e kettős célkitűzéssel a „kisebbségi nemzet” gondolatát a „világésmék” áramlatába illesztette.³⁸ Utóbbiak egyike Európa egységesülését hirdeti – utalt 1926-ban Paál Árpád egyik kéziratában az évtized elején külföldön felívelő eszméáramlatra –, egy olyan földrészt, amelyen érdektelen, hogy a különböző etnikai-kulturális csoportok határvidéken-e avagy az ország belsejében élnek. Minthogy a repülőgép és a rádió korszakában könnyen áthidalhatóak a földrajzi távolságok, inkább az a kérdés vetődik fel, hogy „melyik állam mennyi kiterjedésű határon tud alkotni? Ha nagy és szép határokon belül is csak rombolás, vagy visszafejlesztés jellemzi az állam állapotait, akkor az európai egység érdeke, hogy az illető államot akkora területre szorítsa, amennyit meg tud tartani”. Egy soknemzetiségű állam csak akkor fejtheti ki alkotóerejét, foglalta össze a párt elnöki tanácsának tagja és bukaresti parlamenti képviselője³⁹ ugyanebben a feljegyzésében Románia egységesítő központosításáról szerzett tapasztalatait, ha különböző nemzetiségű polgárainak számszerű arányuk szerint helyi képviselőket, ezáltal az állam határain belül fejlődőképes, jó szívvel vállalható életet biztosít – nem úgy, mint a bukaresti kormány, amely az 1925. évi közigazgatási törvényt a nemzeti elnyomás eszközeként is használja.⁴⁰

Az OMP az európai eszményt a kisebbségi kérdés megoldásának eszközeként egyrészt a Népszövetség keretében, illetve az utóbbi egyesületeit tömörítő Népszövetségi Egyesületek Nemzetközi Uniójában kereste.⁴¹ Miután

³⁷ BALÁZS Sándor, *Lugosi üzenet. A Magyar Kisebbség című folyóirat monográfiája*, Kölcsey Kör, Szatmárnémeti, 1995; KAZAI, I. m.; MIKÓ Imre, *Jakabffy Elemér és a Magyar Kisebbség* [1973] = Uő., *Változatok egy témára. Tanulmányok*, Kriterion, Bukarest, 1981, 142–164. Jakabffy a párt 1938-as beszüntetéséig ugyanazon tisztséget töltötte be (*Utatok a romániai Országos Magyar Párt történetéhez. I. A vezető testületek jegyzék könyve*, szerk., jegyz. GYÖRÖGY Béla, Pro-Print, Csíkszereda–Bukapest, 2003, 412–417). Életét és munkásságát áttekinti fő témájából válogatott írásának bevezetője: BALÁZS Sándor, *Jakabffy Elemér – a nemzetiségpolitikus, a kisebbségi sors teoretikusa* = JAKABFFY Elemér, *Nemzetiségpolitikai írások*, vál., bev., jegyz. BALÁZS Sándor, Kriterion, Bukarest, 1993, 7–38.

³⁸ JAKABFFY Elemér, *Az erdélyi magyarság helyzete nemzetközi vonatkozásaiban*, Magyar Szemle 1928/2., 165–168, főként: 166 (változatlan szöveggel: Magyar Kisebbség 7. [1928], 805–809).

³⁹ *Utatok a romániai Országos Magyar Párt történetéhez*, 414; MIKÓ, *Huszonkét év*, 308–309.

⁴⁰ PAÁL Árpád, *Magyarítás a választási megegyezésekhez* [1926], Haáz Rezső Kulturális Egyesület, Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely, Paál Árpád-hagyaték, Ms. VI. 7651/230, az idézet: 4.

⁴¹ JAKABFFY, *Az erdélyi magyarság helyzete*, 167–168; MIKÓ, *Huszonkét év*, 82–83.

Genfben korábban külföldi vagy magyarországi szervezetek, valamint budapesti kormányhivatalok nyújtottak be erdélyi magyar tematikájú panaszokat, 1925-ben támogatta az első Erdélyből származó, vagyoni jogi kérdéskörökben és egyházi tanügyekben született magyar beadványokat, amelyek azonban nem érték el céljukat.⁴² További hasonló tartalmú petíciók mellőzése vagy elutasítása csak gyengítette a párt szakértőinek azon reményét, hogy megváltozhat az a Népszövetség táján már terjedőfélben lévő felfogás, miszerint a kisebbségek jogvédelme végsősoron arra hivatott, hogy elősegítse „fájdalommentes” asszimilációjukat.⁴³

Eredményesebben csatlakozott másrészt az OMP a nemzeti kisebbségek európai mozgalmához, amelyben Jakabffy mellett Balogh Arthur (1866–1951) jogtudós szakíró⁴⁴ nemzetközi figyelmet keltően látta el a párt képviselőtét.⁴⁵ Romániából, Csehszlovákiából és Jugoszláviából érkezett magyar küldöttek az 1925. október 14–16. között Genfben lezajlott első Európai Nemzetiségi Kongresszuson megállapodtak, hogy pártjaik a jövőben havonta beszámolnak egymásnak az illető kisebbségek helyzetéről, és olyan tudományos és művészeti rendezvényeket bonyolítatnak le, amelyek a magyar kultúra egységéről tanúskodnak.⁴⁶ Az erdélyi megbízottak az ülésszak programját tágabb

⁴² JAKABFFY Elemér, *Az első panasz*, Magyar Kisebbség 4. (1925), 201–203; Uő., *Az erdélyi magyarság helyzete*, 167. A két világháború között a Népszövetséghez benyújtott erdélyi magyar vonatkozású panaszok (*Az erdélyi magyar kisebbség védelme a Nemzetek Szövetsége előtt. A hiteles külföldi forrásanyag felhasználásával összeállította az Erdélyi Férfiak Egyesülete Jancsó Benedek Társasága = Jancsó Benedek emlékhőnyv*, szerk. ASZTALOS Miklós, Egyetemi Nyomda, Budapest, 1931, 235–257; MIKÓ, *Huszonkét év*, 303–308) korabeli statisztikai felméréséhez és tartalmi értékeléséhez vö. EILER Ferenc, *Kisebbségvédelem és irrató*, Magyar törekvések az Európai Nemzetiségi Kongresszuson (1925–1939), Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2007, 46–50; ZEIDLER Miklós, *A Nemzetek Szövetsége és a magyar kisebbségi petíciók = Etnopolitika. A közösségi, magán- és nemzetközi érdekek viszonyrendszere Közép-Európában*, szerk. BÁRDI Nándor – FEDINEC Csilla, Telcki László Alapítvány, Budapest, 2003, 59–83, főként: 79–83.

⁴³ BALOGH Arthur, *Kisebbségi védelem és asszimiláció*, Magyar Kisebbség 5. (1926), 45–50 (újraközölve: BALOGH Artúr [!], *Jogállam és kisebbség*, összeáll., bev. FÁBIÁN Ernő, Kriterion, Bukarest–Kolozsvár, 1997, 256–266). A kisebbségvédelem mint „fájdalommentes” asszimiláció elméletéhez ERWIN VIEFFHAUS, *Minoritäten = Internationale Beziehungen*, szerk. KARL-DIETRICH BRÄCHER – ERNST FRAENKEL, Fischer, Frankfurt am Main, 1969, 197–202, főként: 200. A Népszövetség szerepéhez a nemzetközi kisebbségvédelem rendszerében lásd a legfrissebb magyar elemzéseket gazdag forrásanyaggal és nemzetközi szakirodalommal: EILER, *I. m.*, 24–33; ZEIDLER, *A Nemzetek Szövetsége...*, 60–78.

⁴⁴ 1926 és 1937 között rövid megszakításokkal a bukaresti parlament felsőházának a tagja (MIKÓ, *Huszonkét év*, 308–309). A kisebbségvédelem témaköréből válogatott írásai: BALOGH, *Jogállam és kisebbség*, Szakmai életútjához FÁBIÁN Ernő, *Bevezetés = BALOGH, Jogállam és kisebbség*, 5–58, 320–325.

⁴⁵ Balogh és – még inkább – Jakabffy szerepléseinek szakpolitikái súlyához mennyiségi mutatók figyelembevételével: EILER, *I. m.*, 142–149, 285–292, 296–299.

⁴⁶ [BALOGH Arthur], *[Beszámoló az 1925. évi genfi Nemzetiségi Kongresszusról]*, Kolozsvár, 1925. október 29., Magyar Országos Levéltár, Külügyminisztériumi iratok. A politikai osztály rezervált iratai 1918–1944 [a továbbiakban: MOL K 64], 15. cs. 27–478. Aláíratlan és cím nélküli gépiratos fogalmazvány. Balogh szerzősége több utalásból nyilvánvaló.

értelemben is befolyásolták. A kongresszus közel félszáz résztvevője tizenkét államban élő 30 millió főnyi nemzeti kisebbség nevében elsősorban elvi problémákat tűzött napirendre, amelyek közül a legrázósabb az önrendelkezési jogra vonatkozott, és – amint az utómunkálatokból és a következő kongresszus előkészületi anyagaiból kiderül – a határkiigazítások kérdését is érintette.⁴⁷ Balogh az egybegyűlteket többségével a politikai felforgatás vádját elkerülendő a meglévő államokon belüli rendezési modellért szállt síkra. Előadásában általában a kisebbségek alkotmányosan szavatolt és védett egyenjogúsításának, különösen pedig önálló fejlődésének a szükségességét hangsúlyozta, azt, hogy a „nemzeti kisebbségeknek nemzeti kulturális szabadságát pozitív jogtételekkel kell biztosítani”.⁴⁸ A kolozsvári nyugalmazott egyetemi tanár értelemszerűen az észtországi nemzeti kisebbségek kulturális önkormányzatáról 1925 februárjában kibocsátott törvényt népszerűsítette, amelynek – az európai kisebbségek mozgalmában is felismert – példaszerűségét más szerzőkkel együtt a Magyar Kisebbségben tételesen is dicsérte.⁴⁹ Grandpierre Emil (1876–1938) jogásztársával, az OMP további alelnökével⁵⁰ a „magyar nemzeti kisebbség közjogi alanyiségének elismerését”, és „ezzel kapcsolatosan a nemzeti autonómiát”⁵¹ javasolták pártjuknak Nagy-Románián belül megvalósítandó politikai programként, amely a vallásgyakorlás és művelődés ügyeinek az elsőbbségével egyházi, közoktatási, közigazgatási és igazságszolgáltatási részilletékességeket irányzott elő. E koncepció a húszas évek transzszilvanizmusának második: decentralisztikus típusából származott, amely az évtized legelején még balra tájolt transzszilvanizmus föderalisztikus alakjától eltérően nem a – konzervatív felfogásban – magyar keretben is elkülönüléssel fenyegető területi autonómiára, hanem a nemzetpolitika revíziós

⁴⁷ Uo.; BELLER BÉLA, *Az európai nemzetiségi kongresszusok és Magyarország a kisebbségvédelem rendszerében (1925–1929)*, Századok 115. (1981), 995–1040, főként: 1009–1113.

⁴⁸ BALOGH, *Beszámoló*.

⁴⁹ BALOGH ARTHUR, *Kisebbségi jogok és azok védelme Romániában* [I–V.], Magyar Kisebbség 4. (1925), 255–260, 299–303, 337–341, 377–380, 418–420, főként: 300–303 (újraközölve Uo., *Jogállam és kisebbség*, 221–238); CSEKEV ISTVÁN, *A kisebbségi kultúraautonómia Észtországhban* [I–IV.], Magyar Kisebbség 7. (1928), 104–110, 139–143, 168–174, 224–230. Az észtországi, a nemzeti kisebbségek kulturális önkormányzatáról 1925 februárjában kibocsátott törvény nyomtatásban Romániában is hozzáférhető volt: *Das Gesetz über die Kultur-Selbstverwaltung der völkischen Minoritäten in Estland, Deutsche Politische Hefte aus Großrumänien* 1925/5–7., 12–14. Jelentőségéhez és a kongresszus kialakulásában betöltött szerepéhez BELLER, *J. m.*, 1006–1008; Rudolf MICHAELSEN, *Der Europäische Nationalitäten-Kongress 1925–1928. Aufbau, Krise und Konsolidierung*, Lang, Frankfurt am Main – Bern – New York, 1984, 55–59; Erwin VIEHHAUS, *Die Nationalitätenfrage in den ostmitteleuropäischen Nationalstaaten nach 1919 – Studien zur Geschichtsschreibung im 19. und 20. Jahrhundert*, szerk. Paul PHILIPPI, Böhlau, Köln–Graz, 1967, 166–170.

⁵⁰ *Iratok a romániai Országos Magyar Párt történetéhez*, 412–413.

⁵¹ GRANDPIERRE EMIL, *[A Magyar Párt programja és elfjárás módjai kérdésében]*, Kolozsvár, 1925, augusztus 11., 3. Bethlen György gróf hagyatéka, magántulajdon. Lásd még Uo., *A magyar autonómia vázlata* [Kolozsvár, 1921–1922], Uo.

célkitűzéseit *sem* keresztező személyi elvű önkormányzatra törekedett.⁵² Az első Nemzetiségi Kongresszus végül mindkét autonómiafajta a kisebbségek szabadságjogának lehetséges megvalósulási formájának minősítette, amely határozatot 1926. évi második tanácskozásán úgy erősítette meg, hogy törölte a területi elvű válfajt. A magyar küldöttek már csak azért is támogatták ezt az álláspontot, mert kapcsolati hálóiknak köszönhetően tudták, hogy megegyezik a magyar kormányéval.⁵³

Miután a genfi kongresszus magyar résztvevői az OMP lugosi lapját közös szócsovékké választották, a Magyar Kisebbség a Kárpát-medencei magyar kisebbségek belső kapcsolataira bővítette témakeretét.⁵⁴ Ugyanakkor idegen nyelvű kiadásával és külföldi szerzők cikkeivel nemzetközi hírnevű sajtóvalalkozással izmosodott, hangsúlyosan kezelve a balti térség német kisebbségének ügyeit.⁵⁵ Eközben nemcsak a kulturális autonómiát biztosító jogvédelemért szállt síkra, hanem olyanért is, amelynek segítségével – egy dévai munkatársa szavaival élve – „a kisebbségi gondolatból fakadó emberegyéniség elismerése és fejlesztése által, valamint egy közvetítő közös nyelv, esetleg az eszperántó elfogadásával, az európai állampolgárság fogalmához és az európai egyeült-államokhoz jutunk”.⁵⁶

Világ kisebbségei! Egyesüljete! Jakabffy Elemér újévi üzenete 1924 elején⁵⁷ a páneurópai gondolat értékesítési kísérletét vetítette előre. A Magyar Kisebbség 1926 tavaszán több cikket közölt Széll József tollából, aki egy másutt kinyomtatott, de e sorozatba illő, *Páneurópa hív!* című felhívását a Páneurópai Unió „erdélyi megbízottja”-ként jegyezte. Ebben – miként a pártlapban is – a mozgalom megalapítóját, Richard Nikolaus Coudenhove-Kalergi (1894–1972) grófot⁵⁸ ismételten idézve, a következő meggyőződésnek igyekezett

⁵² K. LENGVEL, *Auf der Suche...*, 193–212, 273–298.

⁵³ BEILER, J. m., 1009–1013; EILER, I. m., 88–97, 120, 155–161, 296–299, 303–308; MICHAELSEN, J. m., 106–154.

⁵⁴ BALOGH, *Beszámoló*; BALÁZS, *Lugosi üzenet*, 54–72. Vö. például FLACHBARTH Ernő, *Az utódállamok magyar kisebbségeinek együttműködése*, Magyar Kisebbség 4. (1925), 327–331.

⁵⁵ JAKABFFY Elemér, *A balti népek és a magyarok a nemzetkisebbségi érdekek szolgálatában*, Magyar Kisebbség 6. (1927), 157–160; *Miért szerkesztjük három nyelven a Glasul Minorităților-?*, Magyar Kisebbség 5. (1926), 818–820. Vö. JAKABFFY Elemér, *Adatmutató a nyelvi, faji és vallási kisebbségek jogi, politikai, kulturális és gazdasági helyzetéről, különös tekintettel a magyar kisebbségekre*, A Magyar Kisebbség nemzetpolitikai szemlében 1922. szeptember 1-től 1934. augusztus 31-ig közölt anyagból közléseszi Uő., Magyar Kisebbség 13. (1934), 473–579.

⁵⁶ KÖVÁCS Kálmánj., *Népkisebbségi jogok, mint az Európai Egyesült-Államok kívánsza*, Magyar Kisebbség 4. (1925), 526 (kiemelés az eredetiben).

⁵⁷ JAKABFFY Elemér, *Újévi szózat!*, Magyar Kisebbség 3. (1924), 1.

⁵⁸ Richard Nikolaus COUDENHOVE-KALERGI, *Pan-Europa*, PUF, Wien–Leipzig, 1923; Uő., *Kampf um Panuropa*, I–III, Paneuropa Verlag, Wien–Leipzig, 1925–1928. Egykori írásainak újabb kiadása: Uő., *Pan-Europa 1922 bis 1966*, Herold, Wien–München, 1966. A Páneurópa-eszme és -mozgalom két világháború közötti történetének igen gazdag nemzetközi szakirodalmából: BÓKA Éva,

híveket toborozni: „A harcias nacionalizmust nem lehet másként lefékezni, csak úgy, ha új kiélési formát teremtünk a számára. Hogyan? Először úgy, hogy felszólítjuk, terjeszkedjen ki annyira, hogy a tőle legtávolabb élő, utolsó nemzettag is egyesülhessen vele. Legyen tökéletes a nemzeti egyesülés!” Széll e kíváncsi felreérthetőségének a tudatában sietett hozzáfűzni, hogy nem az államhatárok és az állampolgárságok megváltoztatására, hanem a „területi organizáció” behelyettesítésére gondolt, mégpedig a „nemzeti organizáció” felértékelése révén: „A nemzeti regiszter és a személyi önrendelkezés alapján minden nemzet kiépítheti majd a maga nemzeti egységét, anélkül hogy más nemzettel összeütközésbe kerülne. Az állampolgárság elveszti lassanként a mai jelentőségét, és helyébe a nemzetpolgárság lép.”⁵⁹

Az aradi gépészmérnök 1926 kora őszén, a Páneurópai Unió első nemzetközi kongresszusa előestéjén e sorokba az egymással versengő két azonosságtudat átértelmeződésének utolsó előtti eredményét emelte be elképzeléséből, amelyet néhány hónappal azelőtt részletesebben, a végkifejletet is bejátszóan tált a Magyar Kisebbségben. Cikksorozatában különösen azon ellentmondást igyekezett elméletileg áthidalni, amelyet maga is látott feszülni a viszonylagosított *államköteléki* és a magasztalt *nemzetköteléki* elv között: „miként lehetne az állampolgári hűséggel összeegyeztetni valamennyi kisebbségnek azon természetes vágyát, hogy a maga határontúli nemzettörzsével egyesüljön?”⁶⁰ Úgy, bizakodott Széll, tételesen elutasítva a területi-államjogi egyesülésre törekvő, de a soknemzetiségű területeken „csak új irredentizmust” gerjesztő mozgalmakat, hogy maga a nemzet sem „végcél, hanem fejlődési fokozat”.⁶¹ Ez azt jelenti, villant fel az eszmei átrendeződés utolsó következménye, hogy az „állampolgárság és nemzetpolgárság közötti ellentét [...] könnyen kiegyenlíthető egy magasabb egységben: az *európai polgárságban*”.⁶² E fogalom védőszárnyai alatt a hivatkozott történeti *Italia irredenta* helyére értelemszerűen a nemzeti individualizmusától megváltandó *Europa irredenta* került: „A pán-irredentizmus tagadja a nemzetállamot, de igenli Páneurópát, mint a nem-

Az európai egység gondolat fejlődéstörténete, Napvilág, Budapest, 2001, 159–173; Kovács, *Az európai egység kérdése*, ..., 65–125; Ulrich WYRWA, *Richard Nikolaus Graf Coudenhove-Kalergi (1894–1972) und die Panuropa-Bewegung in den zwanziger Jahren*, Historische Zeitschrift 283. (2006), 103–122; Anita ZIEGERHOFER-PREUTENHAUER, *Botschafter Europas. Richard Nikolaus Coudenhove-Kalergi und die Panuropa-Bewegung in den zwanziger und dreißiger Jahren*, Böhlau, Wien, 2004.

⁵⁹ SZÉLL József, *Páneurópa hűt!*, Erdélyi Hírlap 1926. szeptember 15.

⁶⁰ SZÉLL József, *Pán-irredenta – a szent irredentizmus*, Magyar Kisebbség 5. (1926), 401–402 (kiemelés az eredetiben). Az „Arad, 1926 május hó” keltezéssel beküldött cikk jegyzetében magát gépészmérnöknek nevező, a korabeli kiadású Erdélyi Lexikonban sem szereplő szerzőről nem sikerült felderítenünk további élettrajzi adatokat (vö. *Erdélyi lexikon*, szerk. OSVÁTH Kálmán, Szabadsajtó, Oradea-Nagyvárad, 1928 [hasznmás kiadás: Mentor, Marosvásárhely, 2002]).

⁶¹ SZÉLL, *Pán-irredenta*, ..., 400–401.

⁶² *Uo.*, 403 (kiemelés az eredetiben).

zetek kollektív államát. *Egy és oszthatatlan államot akar és benne annyi nemzetet, ahányat a sorsa az európai közösségbe rendelt. [...] Ezért nem új határokat, hanem minden határ lerombolását akarja.*”⁶³ Széllnek e vágykép megrajzolásakor úgy-szólván kapóra jött, hogy a kisebbségvédelem nemzetközi értelmezéseibe be-furakodott az érintettek kívánatos asszimilációjának az elmélete is. Másik két pártlapbeli cikkében a *Meddig leszünk kisebbség?* ellenpontozó cím jegyében éppenséggel a beolvadás eshetőségét kizáró végkifejletet jövendölt, a nemzeti szerveződést éppúgy csak egy közbülső fejlődési szintként értékelve: „Márpedig a kisebbségi gondolat és törekvés végső célja még az autonómián is túlhalad, lévén a természetes végső cél nem más, mint az, hogy a kisebbségi fogalom minden tartozékával együtt véglegesen eltűnjön, illetve felolvadjon a fajt, nemzetiséget és országhatárokat nem ismerő egyetemesen szervezett emberi szabadságban. [...] A kisebbségi problémának végmegoldása tehát nem az asszimiláció lesz [...], hanem a föderáció [...] az Európai Egyesült Államokban.”⁶⁴

A Magyar Kisebbség szerkesztősége e „kitűnő” cikket követő számban, olvasói körében „nagy érdeklődést” érzékelve a Páneurópa-gondolat iránt, 1926 tavaszán részletesen – és hitelesen – kivonatolta Coudenhove-Kalergi gróf „eszmemenetét”.⁶⁵ Ebből az alkalomból maga is célszerűnek ítélte azt az elgondolást, hogy a nemzeti rendezőelv helyeződjék a területi fölé. Éppen ezért nem maradt adós azon kijelentéssel, hogy helyesli az „erőszakos határmegváltoztatások” kizárását. És bár *hékésekre* sem utalt, értelemszerűen felvetette a kérdést, hogy az államhatárok a világháború végétől ismert rendeltetésükben minden esetben és örökre érvényben maradnak-e. A „kisebbségek radikális védelme csak úgy lehetséges, ha a határok problémája nyugszik”. A megnevezetlen szerző helyesen értelmezte az eleinte alapvetően status quo-párti gróf véleményét a megszilárdítandó államhatárokról.⁶⁶ De nyomban hozzáfűzte: „A határok önként való elismerése viszont csak akkor képzelhető el, ha ezeken a határokon belül nemzeti béke uralkodik. A kettő közötti összefüggés és a két problémának egymásra való kölcsönös hatása elvitathatatlan, ezért mindig szem előtt kell tartani.”⁶⁷ A határkérdés bolygatásáról való le-

⁶³ *Uo.*, 404–405 (kiemelés az eredetiben).

⁶⁴ SZÉLL József, *Meddig leszünk kisebbség?*, Magyar Kisebbség 5. (1926). 324. Lásd még *Uo.*, *A kisebbségi gondolat eszméi győzelme*, Magyar Kisebbség 5. (1926). 359–360.

⁶⁵ A gróf „legújabb” cikke alapján, de pontosabb címleírás nélkül: *Páneurópa*, Magyar Kisebbség 5. (1926). 361–364. Vö. például Richard N. COUDENHOVE-KALERGI, *Das paneuropäische Manifest* [1923] = *Die Idee Europa 1300–1946. Quellen zur Geschichte der politischen Einigung*, szerk. Rolf Hellmut FOERSTER, DTV, München, 1963, 226–236.

⁶⁶ KOVICS, *Az európai egység kérdése*, ... 84–89. Coudenhove-Kalergi a húszas évek végétől nyitni kezdett a békés revízió törekvései felé, de továbbra is úgy vélte, hogy Trianon felülvizsgálatára csak egy már létező Páneurópában kerülhet sor (*Uo.*, 87–88).

⁶⁷ *Páneurópa*, 364.

mondás ekképp egy általános belpolitikai feltételhez kötődött, távlatos és mélyebb értelmét pedig végsősoron az európai külpolitikák együttes ellenszolgáltatásától tette függővé a szerkesztőség, nevezetesen attól, hogy „Páneurópában valamilyen nemzethez való tartozás nagyobb fontossággal” fog-e bírni, „mint valamilyen államhoz való tartozás”, minekutána az „európai államhatárok éppúgy elvesztik jelentőségüket, mint ma az országhatárok a német birodalomban, vagy az államhatárok az Északamerikai Egyesült Államok keretén belül”.⁶⁸

Több beszédes forrásra lenne szükség ahhoz, hogy eldönthessük: a határok *légiesítését*, vagy inkább maga a határkérdés *lebegtetését* akarták-e előidézni a fennebbi eszmefuttatások. Annyi kétségtelen, hogy szerzőik a „kisebbségi gondolat eszmei győzelmét”⁶⁹ nem katonai eszközökkel, hanem államközi egyezményekkel szerették volna kivívni. Azt azonban nem árulták el, hogy a végeredményétől, Európa föderalizálásától milyen következményeket reméltek Magyarország és Románia közvetlen viszonyában, valamint Románia jogrendszerében, ha már a területi beosztások elvesztik politikai súlyukat, a kisebbségi státusz pedig megszűnik. Mindenesetre nem mulasztották el közhírré tenni, hogy e tekintetben is a békés átalakulás távlatában gondolkodtak. Jakabffy Elemér például ismételten elhatárolta magát a magyar újraegyesítés erőszakos módszerekkel számoló elképzelésétől. „A mi nemzeti öntudatunkat – üzenete egyhelyütt a román, de a magyar politikai nyilvánosságának is – semmiféle irredenta plakát vagy könyv fokozni nem tudja.” Amint Széll József a fennebb idézett cikksorozatában, ő is abban bízott, hogy „a nemzet fogalma átfogóbb az államénál, ma már nemzeti kultúrák vannak, és nem államiak”.⁷⁰ Éppen ezért, kapcsolódott okfejtéséhez az OMP Szatmár megyei tagozatának ügyvezető elnöke, „a kisebbségi eszme” arra hivatott, hogy visszaszorítsa a nemzeti eszme „orgáit élő” típusát, és helyette az összhangkereső, ama felsőbb egységbe vezető alakját éltesse. Amennyiben az észtországi kisebbségek autonómia-konceptiója a Népszövetség jóváhagyásával, netán hatására behatol a többi tagállamba, következő lépésként sor kerülhet olyan európai együttműködési szervezetek kialakítására, amelyek nem utolsósorban gazdasági érdekeltségek folytán szükségszerűek.⁷¹

Ebben a páneurópai gondolatot övező rokonszenvben meghúzódott a világnézeti érdekeltség szempontja is. Konzervatív felfogású ébresztői az összeurópai szövetkezésben részeurópai egyezségek lehetőségét is felfedezni vél-

⁶⁸ Uő.

⁶⁹ SZÉLL, *A kisebbségi gondolat*, 359.

⁷⁰ JAKABFFY Elemér, *Peccator intra et extra muros*, Magyar Kisebbség 3. (1924), 196–197. Vö. Uő., *Emberiségből*, Magyar Kisebbség 4. (1925), 673–674; Uő., *Üzenet Budapestnek*, Ellenzék 1926/60. (március 15.), 1.

⁷¹ NAGY Sándor, *Kisebbségi kérdés és hazán*, Magyar Kisebbség 5. (1926), 477–478.

ték, mindenekelőtt magyar–román viszonylatban. Ugyanis a bolsevista pánszlávizmussal dacoló, a Hohenzollern-Sigmaringen ház vezette magyar–román államszövetség elmélete, amelyre 1919-ben ráépült a kelet-magyarországi vármegyéket elcsatoló román egyeduradalom alternatíváinak egyike,⁷² azóta román kormányzati cáfolatok ellenére fel-felbukkant az erdélyi magyar politikai publicisztikában.⁷³ Biztonságpolitikai elemével szorosan érintkezett a „dunai népek egybefogásának” az ajánlásával, amely az „Európa felé törő moszkovitizmussal szemben”⁷⁴ fogalmazódott meg, és így Coudenhove-Kalergi geopolitikai alaptételéhez idomult, amely szerint az egységesült Európa keleten csakis a Szovjetunió nyugati határáig terjedhet.⁷⁵

A magyar–román perszónálunió ügye 1926-ban egy sajátos körülmény folytán foglalkoztatta a romániai politikai közvélemény egy részét, mégha célzatos találgatások és ellenőrizetlen közlemények alapján is. Közvetett forrásokkal legfeljebb valószínűsíthető a korabeli román sajtó azon híresztelésének a tárgyi alapja,⁷⁶ hogy az 1926-ban Erdélybe hazatelepült Bánffy Miklós gróf (1873–1950) ezt a tervet mintegy a poggyászában hozta, mégpedig Bethlen István miniszterelnök megbízásából, akivel együtt már 1919-ben tárgyalt bukaresti megbízottakkal egy magyar–román konföderációról. A kutatás arra sem talált még közvetlen bizonyítékokat, hogy Bánffy a budapesti kormány tudtával, netán kérésére megpróbált-e román politikusokat megbarátkoztatni ezzel az opcióval.⁷⁷ A román külügyminiszter egy 1926. októberi sajtónyilatkozata szerint nem tudott arról, hogy kormánya tárgyalt volna ilyen előterjesztésről.⁷⁸ Ha itt csak a magyar oldal szemszögéből mérlegeljük az utóbbi eshetőségét, akkor felmerül a kérdés, hogy összhangban állhatott-e azzal a hivatalos budapesti megítéléssel, amely szerint Európa teljes vagy rész-

⁷² K. LENGVEL, *Auf der Suche...*, 114–118.

⁷³ HALMAGYI Antal, *Román–magyar uniók törekvések. Jegyzetek egy esetleges román–magyar államkapcsolat problémájához* [I–II.], Magyar Kisebbség 1. (1922), 107–110, 144–151; KARASSY Endre, *Nagy változások érnek a Duna-medencében. [...] Mitilineu külügyminiszter másfelfrós interjúban nyilatkozik a közép-európai diplomácia sorsdöntő kérdéseiről*, Keleti Újság 1926/244. (október 27.), 1–2; LESÁRD, I. m.; MESKÖ Miklós, *Románok és magyarok*, Magyar Kisebbség 3. (1924), 93–106.

⁷⁴ LÁNYI [LAKATOS Imre?], *Pánszlávizmus*, Pásztorfűz 10. (1924/1.), 398.

⁷⁵ Vö. COUDENHOVE-KALERGI, *Das paneuropäische Manifest*, 229. E „Kiseurópa”-koncepcióhoz, amely egyébként Nagy-Britanniát sem sorolta Páncurópába: Kövcs, *Az európai egység kérdése...*, 77–81.

⁷⁶ Constantin MILEA, *Uniunea personală cu Ungaria*, Lupta 1926. november 3.; *Iarăși chestiunea unei uniuni personale româno-maghiare*, Cuvântul 1926. október 22.; R. O., *Uniunea personală româno-ungară*, Adevărul 1926. október 26. Közvetett – francia diplomáciai – forrásokból merít ANDÁM Magda, *A Kísztant és Európa 1920–1929*, Akadémiai, Budapest, 1989, 260–262.

⁷⁷ Az 1919-es tárgyalásokhoz és Bánffy közvetítő szerepének a kérdésköréhez K. LENGVEL, *Auf der Suche...*, 114–117, 330–335. Andrea SCHMIDT-RÖSLER, *Pläne für eine Personalunion zwischen Rumänien und Ungarn 1919–1932*, Ungarn-Jahrbuch 20. (1992), 91–115 német és osztrák diplomáciai iratok alapján a harmincas évek elejéig követi nyomon ezt a többnyire szóbeszédes elképzelést.

⁷⁸ KARASSY, *Nagy változások...*, 1.

leges föderalizálása tovább merevítette volna a világháborút lezáró államjogi határozmányok hatásait, amiért is csak a Magyarország feldarabolásával elkövetett igazságtalanság megszüntetése után jöhetett szóba. Mivel a magyar külpolitika a húszas években a békés, de integrális revíziót sem zárta ki a megoldási változatok sorából, nem a versailles-i békerendszer általános, hanem mindenekelőtt a trianoni szerződés felülvizsgáltatását és módosítását tartotta elsőrangú feladatának.⁷⁹ Emiatt nem hangolódott rá a páneurópai gondolatra sem.⁸⁰

III.

A húszas évek közepén e témakörben nyomdafestéket látott többértelmű megnyilatkozások sorát meghosszabbították az erdélyi magyar kultúrpolitikai közélet azon baloldali szereplői, akik Európa egységesülésében régiójuknak is szerepet szántak, számolva azzal, hogy a kisebbségek az államok és nemzetek viszonyának újrendezésével egy magasabb szintű kötődésben enyhíthetik a kettős lojalitás kötelességéből eredő feszültséget. A „legközelebbi nagyobb egységnek éppen ezért nem Romániát s nem is Magyarországot, hanem Közép-Európát s távolabb: az Európai Egyesült Államokat tudom csak elképzelni”, vonta le a költőként és hírlapíróként jelentékeny irodalomszervező Szentimrei Jenő (1891–1959) a tanulságot Erdély egyik történetpolitikai sajtótosszágából, nevezetesen abból, hogy „összefüggései nyugatra éppúgy, mint keletre hosszú századok alatt sem tudtak kohéziós erővé izmosodni”.⁸¹ A többsíkú, illetve fokozatú állam- és nemzetközi együttműködések szorgalmazó eszmefuttatások egy része Jászi hatására főleg a területileg szűkebb duna-európai képletet, külön kiemelve ebből a kölcsönös gazdasági függőség problémáját, valamint a magyar–román vámunió tervét.⁸² De 1926 folyamán az addigra már Amerikában letelepedett szociológus⁸³ erdélyi híveinek a körében is a föderalizálás felső, vagyis kontinentális szintje vált eszmei célponttá.

A látóhatár e tágulását döntő mértékben két elemző, illetve ismeretterjesztő kiadvány idézte elő. Az egyik a kolozsvári Korunk 1926-os évfolyamában, egyidejűleg a Korunk Könyvtára 5., füzet alakú esszéketeként *A pán-*

⁷⁹ KOVICS, *Az európai egység kérdése...*, 113–116; PRITZ, *Revíziós törekvések*, 238–239; ZELBLER, *A revíziós gondolat*, 125–158.

⁸⁰ KISS, I. m.; KOVICS, *Az európai egység kérdése...*, 113–116; TULL, I. m., 56–58.

⁸¹ SZENTIMREI Jenő, *Szemponthoz a megírandó „Erdély története”-hez*, Magyar Kisebbség 4., (1925), 84. A szerzőhöz lásd *Erdélyi lexikon*, 331–332; BALÁZS Imre József, *Örök organikuság*, *Szentimrei Jenő költészete*, Forrás 2004/9., 77–89 (www.forrasfolyoirat.hu/0409/balazs.html).

⁸² BÖLÖNI, I. m., *A közep európai államok egymáshoz vannak utalva*, Temesvári Hírlap 1925. szeptember 11.; *Három terv a közep európai utódállamok gazdasági együttműködésére*, Brassói Lapok 1925. október 8.

⁸³ Jászi 1925 őszén kivándorolt Észak-Amerikába, ahol az Ohio állambeli Oberlin College tanára lett (LIVÁN, *Jászi Oszkár* [2003], 275–296).

európai mozgalomról látott napvilágot Ligeti Ernő (1891–1945) író, a kolozsvári Keleti Újság irodalmi és külpolitikai rovatvezetőjének⁸⁴ a tollából. A másikat Turnowsky Sándor (1889–1958) marosvásárhelyi ügyvéd-szociológus, a Korunk belső munkatársa⁸⁵ állította össze *Mi az a Páneurópa?* címmel. Ligeti és Turnowsky e munkáikban és kísérő hírlap-, illetve folyóiratcikkeikben a mozgalom programjának helyi kisebbségpolitikai alkalmazhatóságát igyekeztek kimutatni, előbbi polgári liberális nézetből, utóbbi a szociáldemokrata beállítottságú társadalom- és jogelmélet látószögében.⁸⁶ Ehhez kedvező alkalmat láttak a Páneurópai Unió első nemzetközi kongresszusában, amelyet az erdélyi magyar sajtó 1926 nyarán, visszautalva Széll Józsefnek a Magyar Kisebbségben közölt cikkeire, komoly várakozásokkal harangozott be.⁸⁷ „Páneurópa a nemzeti eszmét nem veti el”, érvelt Ligeti az előző fejezetben felsorakoztatott szerzőkkel azonos hullámhosszon, hanem odahat, hogy „az eddigi nemzeti öntudatok mellé kialakul az európai öntudat”.⁸⁸ Hiszen alig akad „páneurópaista, aki ne értene egyet a végső konklúzióval: az Északamerikai Egyesült Államok mintájára szerkesztessék egy európai alkotmány, amely leontja a vámhatárokat és lehetségessé teszi, hogy például egy utódállambeli magyar úgy érezze magát akár Csehszlovákiában vagy Romániában, mint Magyarországon”.⁸⁹

A páneurópai kongresszust 1926. október 3. és 6. között Bécsben rendezték meg.⁹⁰ Az erdélyi magyar sajtó „progresszív”⁹¹ irányzata már azon év tavaszától terjeszteni kezdte a mozgalom erdélyi magyar intézményesülésének a gondolatát, amelyet a marosvásárhelyi Páneurópai Unió Erdélyi Szervező Bizottsága fel is karolt.⁹² Az erdélyi és bánáti csoport megalakulását szep-

⁸⁴ *Erdélyi lexikon*, 203–204. Ligeti publicisztikai és szépirói munkásságához FILIP Tamás Gusztáv, *A kisebbségi progresszió. Ligeti Ernő publicisztikájáról*, Bárka 2003/3., 85–92; Uő., *Deklasszáladás, analom, iróma. Ligeti Ernő társadalmi regényei*, Forrás 2006/3., 92–106 (www.forrasfolyoirat.hu/0603/filep.pdf).

⁸⁵ 1912-ben a budapesti Galilei Kör titkára, a Huszadik Század tanulmányírója, 1918 októberében a marosvásárhelyi Nemzeti Tanács titkára (*Erdélyi lexikon*, 353; *A Huszadik Század körének történet-felfogása*, vál., s. a. r., bev. Pok Attila, Gondolat, Budapest, 1982, 432).

⁸⁶ LIGETI Ernő, *A páneurópai mozgalom*, Korunk, Cluj-Kolozsvár, 1926 (lásd a Magyar Elektronikus Könyvtárban is: <http://mek.oszk.hu/05800/05897/05897.pdf>; első megjelenése: Korunk 1. (1926), 593–605); Uő., *Az európai egyesült államok alkotmányozó nemzetgyűlésén*, Keleti Újság 1926. október 7.; Uő., *Kisebbségi kérdés a páneurópai kongresszuson*, Keleti Újság 1926. október 10.; *Mi az a Páneurópa? R. N. Coudenhove-Kalergi munkái és a Páneurópa*, kisküti alapján összeállította TURNOWSKY Sándor, Târgu Mureș, 1926; [Uő. ?], *Páneurópa és a szocializmus* (Klari Hiller), Korunk 1. (1926), 638–639; Uő., *Az új nemzetközi jog*, Korunk 1. (1926), 746–747.

⁸⁷ *Az első Páneurópa-kongresszust október első hetében Bécsben tartják*, Nagyvárad Napló 1926. augusztus 22.

⁸⁸ LIGETI, *A páneurópai mozgalom*, 11–12 (kiemelés az eredetiben).

⁸⁹ Uő., 16 (kiemelés az eredetiben).

⁹⁰ KOVACS, *Az európai egység kérdése*..., 70–71.

⁹¹ *Páneurópa* [szócikk] = *Erdélyi lexikon*, 273.

⁹² Uő.

tember elejére bejelentő, egyszersmind az alapvető célokat összefoglaló sajtóközlemény hangsúlyozta, hogy a „páneurópai mozgalom Anglia, valamint az Oroszország között fekvő összes európai államokat egy nagy szövetségbe akarja egyesíteni”, mégpedig a „nemzetek egyenjogúsága, az európai közös vámterület, az állandó jellegű békeszövetség és a nemzeti kisebbségek jogainak biztosítása által”.⁹³ E szavak az erdélyi nagyközönség saját érdekeltségét domborították ki. Ligeti viszont a szűkebb, de az illetékes nemzetközi köröket is meg kívánta nyerni ugyanazon négyeleművé bővített indoklásnak. Említett esszéjében ugyanis Coudenhove-Kalergi három programadó alapelvét, a „huszonhat nagy államot és hét kisebb területet”⁹⁴ átfogó földrész belső békéjét, gazdasági-pénzügyi életképességét és a szovjet hegemoniával szemben szilárd biztonságát – külön fejezetben – összekapcsolta a nemzeti kisebbségek ügyével.⁹⁵ A röpiratot pedig szétoztotta a bécsi kongresszuson a küldöttek és az újságírók között. Az Erdélybe sürgönyözött tudósítás szerint – a jelenlévő magyar küldöttek⁹⁶ fordítói segítségével – különösen a „kisebbségi kérdéstről szóló fejezet kapcsán fejlődött ki a delegátusok között élénk eszmecsere fesztelen beszélgetések keretében”.⁹⁷

Ligeti kettős minőségben tartózkodott Bécsben: híryanagot szállított lapjának, és tagja volt az összesen hat személyből álló romániai küldöttségnek. Két magyar társa közül Turnowsky Sándor a kongresszus jóváhagyását kérte az erdélyi magyar Páneurópa-csoport folyamatban lévő megalakulásához. Együttal beadványban javasolta az európai alkotmány haladéktalan kidolgozását – azt a munkálatot, amelyhez Ligeti idézett röpiratában messzemenő nemzetközi egyetértést remélt.⁹⁸

Ligetiék a maguk sajtóközleményeiben általában ígéretes eredmények látszatát keltették.⁹⁹ Állítólag még a román résztvevők is rokonszenvükről biztosították őket, igaz, jelezték a sorok között, a bukaresti kormány megbí-

⁹³ *A páneurópai mozgalom Erdélyben*, Nagyvárad: Napló 1926. augusztus 24.

⁹⁴ LIGETI, *A páneurópai mozgalom*, 6.

⁹⁵ *Uo.*, 7–12. A „Páneurópai kiáltvány” nem támasztja alá azt a véleményt, hogy a mozgalom irányítója a kisebbségvédelemnek a többivel egyenrangú koncepcionális súlyt tulajdonított volna (COUDENHOVE-KALERGI, *Das paneuropäische Manifest*, 226–236).

⁹⁶ A magyarországi delegáció meghívott tagjai Auer Pál, Gratz Gusztáv, Hantos Elemér, Lukács György (nem a filozófus, hanem a jogász-exminiszter [lásd a 105. jegyzetet]), Rainprecht Antal, Rassay Károly, Székács Antal és Vámbéry Rusztem voltak (*Az erdélyi magyarság Páneurópa-szervezkedése*, Nagyvárad: Napló 1926. október 7.; TILAI, I. m., 58).

⁹⁷ *A közép-európai szláv és germán tengerben a románok és magyarok egymásra vannak utalva. Az erdélyi Páneurópa-szervezkedés*, Temesvári Hírlap 1926. október 9. Az idézet azonos szövegével: *Az erdélyi magyarság Páneurópa-szervezkedése*.

⁹⁸ *Uo.* E források Böszörményi Sándort (1887–1966), a Romániai Általános Iparosszövetség erdélyi kerületének ügyvezető igazgatóját (*Erdélyi lexikon*, 47, 354) nevezik meg a Romániából érkezett küldöttség harmadik magyar tagjaként.

⁹⁹ Például LIGETI, *Az európai egyesült államok alkotmányozó nemzetgyűlésén: A közép-európai szláv és germán tengerben a románok és magyarok egymásra vannak utalva*.

zatása nélkül.¹⁰⁰ Az erdélyi magyar küldöttek mégis dolgukvégezetlenül tértek haza. Közvetlenül ható balsikerként könyvelhették el, hogy a kongresszus visszaütöztette szekcióalapítási indítványukat, mert állítólag „nem volt alaposan kigondolt”.¹⁰¹ Coudenhove-Kalergi már hetekkel azelőtt egy erdélyi magyar Páneurópa-szervezet ellen foglalt állást a marosvásárhelyi Szervező Bizottsághoz eljuttatott levelében, mivel úgy vélte, hogy Romániában előbb egy központi testületnek kell létrejönnie.¹⁰² Most, hogy „letiltotta az erdélyi magyarság Páneurópa-szervezeteinek megalakulását”, sajtófőnöke, Bronisław Hubermann (1882–1947) hegedűművész útján a kijózanított kérelmezők megnyugtatására azt nyilatkozta, hogy mielőtt „Páneurópa megvalósult, a kisebbségi kérdés automatikusan megszűnik, mivel Páneurópát nem államok, hanem kulturális és gazdasági szövetségben élő nemzetek fogják alkotni”.¹⁰³

E tétel akár közmegegyezésnek is örvendhetett a kongresszuson, amelynek anyagaiból Ligeti is az *önmagától való megoldás* szófordulatot jegyezte fel.¹⁰⁴ Az viszont döntő nézeteltérést okozó kérdésként lebegett az ülészak levegőjében, hogy Páneurópa a meglévő, avagy a még létrehozandó államrend alapján alakuljon-e meg. A magyarországi delegáció vezetője által kezdeményezett vita azonban berekesztődött, még mielőtt érdemben beindult volna. Lukács György (1865–1950) kormánypárti nyugalmazott miniszter¹⁰⁵ előadásában a végső cél felé vezető lépések sorrendjét a magyar külpolitika irányvonalán állapította meg, a leszerelés és a kisebbségvédelem mellett a Párizs környéki békeszerződésekkel megvont határok felülvizsgálatát és szükség szerinti módosítását nevezve meg a magyar Páneurópa-mozgalom legfőbb céljával.¹⁰⁶ Ligeti egyik tudósításában azt írta, hogy Lukácsnak „őszinte sikere” volt,¹⁰⁷ egy másikban viszont pontosított: a tanácskozás elnöke „leintette” a ma-

¹⁰⁰ *Az erdélyi magyarság Páneurópa-szervezkedése*; LIGETI, *Az európai egyesült államok alkotmányozó nemzetgyűlésén*. Vö. *A munka lesz a nemzetek vírágyásának az alapja. Ghica herceg könyve Páneurópáról*. Nagyváradi Napló 1926. október 6.; *A Páneurópa-kongresszus román delegátusai a kisebbségek jogai mellett*. Nagyváradi Napló 1926. október 10.

¹⁰¹ LIGETI, *Kisebbségi kérdés a páneurópai kongresszuson*; *Az erdélyi magyarság Páneurópa-szervezkedése*. Másik indítványuk sem ért azonnal célba: Páneurópa alkotmányozásával csak az évtized végén kezdett el foglalkozni a mozgalom atyja (lásd KÖVCS, *Az európai egység kérdése...*, 93).

¹⁰² Utalások az 1926 kora őszi kelt levélre: *Az erdélyi magyarság Páneurópa-szervezkedése; A közép-európai szláv és germán tengerben a románok és magyarok egymásra vannak utalva*; *Erdélyi lexikon*, 273.

¹⁰³ *A kisebbségi kérdés és Páneurópa*. Hubermann Bronisław nyilatkozata. Szamos 1926. október 6.

¹⁰⁴ „Ha egyszer Páneurópa létrejön, e [kisebbségi] probléma önönmagától megoldódik.” (LIGETI, *A páneurópai mozgalom*, 11.)

¹⁰⁵ 1897–1905 között főispán, 1905 júniusától 1906 márciusáig vallás- és közoktatási miniszter (BORÓSY József, *Magyarország kormányai 1848–1992*, Akadémiai, Budapest, 1992, 343).

¹⁰⁶ Beszédéből idéznek Emma KÖVCS, *Die Frage der europäischen Einheit und die politische öffentliche Meinung in Ungarn = Das Parteienwesen Österreichs und Ungarns in der Zwischenkriegszeit*, szerk. Anna M. DRABEK – Richard Georg PLASCHKA – Helmut RIMPLER, VÖAW, Wien, 219; *Ti. i. l. m.*, 59. Lukács szerepléséhez a bécsi kongresszuson részletesebben KÖVCS, *Az európai egység kérdése...*, 71, 87, 113.

¹⁰⁷ LIGETI, *Az európai egyesült államok alkotmányozó nemzetgyűlésén*.

gyarországi delegátust, „amikor a kisebbségi kérdést és a békeszerződések pacifista szellemében megoldandó revízióját emlegette”. Így a kongresszus „kikapcsolta a területi kérdéseket”, de legalább kijelentette, hogy a mozgalom „ébredtarta a kisebbségi problémát”.¹⁰⁸

Ligeti az „álom” – „holnapra állam” szójátékkal búcsúzott az osztrák fővárostól.¹⁰⁹ Ám rövid időn belül még az erdélyi magyar Páneurópa-szekció is álomba szenderült. Mivel Bukarestben elmaradt a mozgalom romániai központi testületének a megalapítása, intézményesülésének a Bécsben kiszabott előfeltétele nem teljesült.¹¹⁰

IV.

A páneurópai gondolat a bécsi kongresszus előtt és után Romániában sem idézett elő államközi távlatú komolyabb magyar–román politikai közeledést. E kudarcát döntően megmagyarázó mozzanat, hogy szovjetellenes eleme csak elégtelen mértékben keltette fel a román oldal érdeklődését. Különböző többségi pártok képviselői, illetve bizalmasai a bukaresti magyar követség egyes munkatársaival 1925-ben folytatott beszélgetésekben pedzették ugyan a román–magyar államközi együttműködés lehetőségét „a fenyegető pánszláv agitáció esetén”, de hozzáfűzték, hogy erre még nem érett meg az idő.¹¹¹ A bukaresti külügyminisztérium 1926 végén hasonlóképpen azt nyilatkozta, hogy egy közös sajtóegyezmény a két ország kapcsolatait szorosabbra fűzhetné – ha majd kedvezőre változnak a diplomáciai körülmények, amihez viszont előbb „az intellektuális kapcsolatokat kell felvenni Románia és Magyarország között”.¹¹² Mindezen tartózkodást az okozta, hogy a román külpolitika a bolsevizmus elhárításában a problémakör szempontjainak pusztán egyikét látta. Irányítóiban a szovjet fenyegetettségénél nagyobb aggodalmat keltett a magyar revizionizmus.¹¹³ Amennyiben román párt- vagy kultúrpolitikuskok nem utasították vissza eleve a dunai, illetve páneurópai konföderációt, úgy többnyire a baloldali ellenzékből mérlegelték esetleges hasznát: egyrészt geopolitikai értelemben a keleti szomszédállammal szemben, másrészt

¹⁰⁸ LIGETI, *Kisebbségi kérdés a páneurópai kongresszuson*.

¹⁰⁹ LIGETI, *Az európai egyesült államok alkotmányozó nemzetgyűlésén*.

¹¹⁰ *Erdélyi lexikon*, 273.

¹¹¹ A budapesti külügyminisztériumnak küldött követjelentések szerint: Magyary Antal Walkó Lajosnak, Bukarest, 1925. május 10., MOL K 64, 15. cs. 27-534, 3. Ugyanígy Villani Frigyes Walkó Lajosnak, Sinaia, 1925. október 13., MOL K 64, 15. cs. 25.

¹¹² KAKASSY Endre, *Diana külügyi sajtófőnök nem tartja lehetetlennek a román–magyar sajtókonvenció megkötését*, Keleti Újság 1926/277. (december 5.), 3. Vö. KAKASSY, *Nagy változások...: A csuesai paktum a Magyarországhoz való közeledést készíti elő. Goga Octavian érdekes nyilatkozatai lett a budapesti Az Est számára*, Ellenzék 1926. január 16.

¹¹³ *Panslavizmusul*, Patria 1921/229. (október 12.), 1; *România și confederațiunea europeană*, Patria 1924/108. (május 25.), 1.

a kölcsönösen előnyös gazdasági együttműködés célzatával.¹¹⁴ E felfogáshoz azonban újra meg újra az a nézet társult, hogy a nyugati szomszédállammal való kibékülés a magyar politikai és gazdasági befolyás kiterjesztésének, illetve új megalapozásának a kockázatával járhat, amelyre nem utolsósorban abból lehet következtetni, hogy a személyi uniós megoldást az erdélyi magyar arisztokrácia a maga birtokainak a visszaszerzése végett szorgalmazza.¹¹⁵ Volt is olyan ellenzéki vélemény a húszas évek első felében, hogy Románia a csehszlovák és jugoszláv fél pánszláv kötődései miatt korántsem felhőtlen hármasszövetségtől eltávolodva akár egy másik regionális konföderációhoz is csatlakozhatna, de csak akkor, ha abban maga veszi át a vezérszerepet.¹¹⁶ Ám ez csak gondolati játék volt, az ország pedig a kisantant tagja maradt, amely minőségében megakadályozhatta a – páneurópai vagy akárcsak duna-európai keretbe tagolódo – román–magyar unió létrejöttét is.¹¹⁷ A bukaresti kormány határozott álláspontja, értesült 1926 őszén a francia külügyminisztérium a bukaresti követségtől, hogy egy Magyarországgal megkötött szövetséggel veszélyeztetné a román nemzet és állam alig megalkotott egységét, ezért nem szándékszik ilyen irányú tárgyalásokba bocsátkozni.¹¹⁸

A román politikai irányítás és közvélemény viszonyulása Páneurópához kettős válaszként ellentételezte az OMP és általában az erdélyi magyar elit külpolitikai elképzeléseit. Egyrészt kifejezte a kisebbségi kérdés népszövetségi kereteken kívüli nemzetköziesítésének a bírálátát. Eszerint a genfi világszervezet nem azért alkotta meg a kisebbségvédelem rendszerét, hogy az érintetteket az államközi kapcsolatok tartalmának és formáinak a felülvizsgálatára bátorítsa. A Népszövetség elsőrangú feladatainak egyike éppen az, hogy gátat vessen olyan törekvéseknek, amelyekkel a kisebbségek környező anyaországai bevonásával megkérdőjelezhetik honállamaik szuverenitását.¹¹⁹

¹¹⁴ Ghorghe BOGDAN-DUCĂ, *Politică și rasă. Pan-Europa*, Societatea de Măine 1. (1924), 129–130; Uő., *Confederațiunea dunăreană*, Societatea de Măine 1. (1924), 35–36; R. N. GOI DENHOVE-KALERGI, *Panuropeismul și frontiera noastră răsariteană*, Societatea de Măine 4. (1927), 326; KAKASSY, *Nagy változások...*; Ion MEHEDINTEANU, *Panuropeismul*, Societatea de Măine 3. (1926), 776–777; *Un Loranu al Europei centrale sau Confederația Dunăreană*, *Politica* 1928. március 30. Vő, *Magyar–román egyetértés a Kereskedelmi Kamara banketjén*, Nagyváradi 1927. március 16.

¹¹⁵ MILLE, *Unirea personală: Iarugi chestiunea*; R. O., *Unirea personală*. A közös monarchia ellen szóló magnásveszély érvét a húszas évek elején Jászi is használta, a román sajtó át is vette tőle (*Unirea personală româno–maghiară. Un senzațional articol al lui Oskar Jászi*, *Luptătorul* 1921. december 2.).

¹¹⁶ *România și confederațiunea europeană*.

¹¹⁷ BOGDAN-DUCĂ, *Confederațiunea dunăreană*, 36; KERESZTURY Sándor, *„Keleuturpai Egyesült Államok”*, *Temesvári Hírlap* 1924. december 4.; HORIA TRANDAFIR, *Noua concepție a Europei centrale*, Societatea de Măine 3. (1926), 223; *„Unirea româno–maghiară”*, *Politica* 1926. október 22.; Vő, ÁDAM, *I. m.*, 193–232; LUCINCESCU, *I. m.*, 72–73.

¹¹⁸ ÁDAM, *I. m.*, 262.

¹¹⁹ N. DASCOWICI, *Conflictul româno–maghiar la Societatea Națiunilor. Dificultatea esențială a problemei și interesele cercurilor juridice internaționale*, Societatea de Măine 4. (1927), 503–505; MOISE NICOARA, *„Liga Națiunilor” și minoritățile, Țara Noastră* 4. (1923), 1015–1017.

E szemszögből másrészt a kisebbségi kérdés mindennemű, tehát genfi háttérű nemzetköziesítése is súlyos aggályokat ébresztett. A román politikai közírók éppen attól intették óva a Népszövetséget, amire a páneurópai mozgalom ösztönözte európai tagállamait: „A nemzetközi rend és stabilitás keretében *egy pillanatra sem szabad szem elől vesztenünk*, hogy a Népszövetség nem egy szupraállam vagy Páneurópa, amint azt Coudenhove-Kalergi úr az észak-amerikai föderális köztársaság mintájára vizionálja, hanem szabad államok szövetkezete vagy egyesülete, amelyek függetlenek, és jól kifejezett saját nemzeti jelleggel bírnak.”¹²⁰ Azon összetett alapelv, szóltak a jellemző következtetések, hogy hatalmuk az erre való jogukból, emez viszont nemzetközi szerződésekből származik, mit sem változtat azon, hogy Kelet- és Délkelet-Európa új államai egy történeti folyamat igazságos eredményeként alakultak meg, amely körülmény hatalmukat erkölcsileg is igazolja.¹²¹ Emiatt nem biztosíthatják a területükön élő kisebbségeknek azt, amit a maguk nemzeti mozgalmi a korábbi államközpontoktól követeltek. A „nemzeti elv mint a határok revíziójának a vezérvonala” a múlté: „A volt soknemzetiségű Ausztria hozzájárulhatott a szélesebb »nemzetiségi jog« megszületéséhez – a mai nemzeti államokban nem lehet és nem kell mást, mint egy olyan »kisebbségi jogot« kifejleszteni, amely jól pontosított, és éppen ezért *korlátozott*.”¹²²

A Páneurópa-eszme tehát arra a zátonyra futott Romániában, amelyről külföldön sem tudott elmozdulni a gyakorlati politika felé. A mozgalom saját lételemének a terhét viselte: nemzetekfelettséget hirdetett a nemzetállamok kezdeti korában. Olyan integrációra törekedett, amelyben a felek nemcsak együttműködnek, hanem a föderatív egyezkedések függvényében egyenrangúak is. Az imént idézett román véleményekből fölsejlő ellenvetés, tudniillik hogy mindenekelőtt az államnemzetek elsőbbsége őrzendő meg, hűen tükrözi azt a felfogást, amely történetünk legfelső vizályszintjén a népszövetségi és a páneurópai gondolat versengésének egyik hajtóereje volt. A világszervezet nem alakult át oly módon, hogy legalább részlegesen az európai egységesülést tekintse fő feladatának. Így a hegemoniális politika sem változott a hatalommegosztás politikájává.¹²³

A világháborút lezáró párizsi békekonferencia ülésezett még, amikor egy kolozsvári magyar lap a Népszövetség megalakulásának kapcsán James Monroe egykori elnök „Amerika az amerikaiaké” programjára emlékeztetett,

¹²⁰ N. DAȘCOVICI, *Societatea Națiunilor garanta ocrotirii minorităților*, Societatea de Măine 4. (1927), 300 (kiemelés az eredetiben).

¹²¹ Uo.: V. N. P[ETIAȘ], *România și politica externă*, Țara Noastră 4. (1923), 645–649, főként: 647.

¹²² DAȘCOVICI, *Societatea Națiunilor*..., 300–301 (kiemelés az eredetiben).

¹²³ Vö. a Páneurópai Unió korai, a világhatalmi struktúra és a Népszövetség megújítására vonatkozó kezdeményezéseinek az összefüggésében KOVICS, *Az európai egység kérdése*..., 81–84, 125.

mintegy megelőlegezve a jelszó európaizálásának az igényét.¹²⁴ Ligeti aztán bele is lovalta magát abba az elképzelésbe, hogy ha már nem válhat valóra az „Erdély az erdélyieké” transzszilvanista vágyálma,¹²⁵ akkor legyen legalább – vagy még inkább – „Európa az európaiaké”.¹²⁶ Ő is döntő kérdésként vetette fel az 1926-os bécsi páneurópai kongresszuson terjesztett röpiratában: megnyerhető-e a Népszövetség e célkitűzésnek?¹²⁷ További források feltárásával talán megállapítható lesz, hogy az elhúzódnak s végül nemleges válasz, valamint a romániai többségi viszonyulás miképp befolyásolta későbbi Páneurópa-képét.¹²⁸ Első nekilendülésének idején, a közelet naprakészen figyelmes szereplőjeként vélhetően ismerte és értelemszerűen aláírta – ha nem egyenesen maga írta – azt a Nagyváradon megjelent cikket, amely 1927 tavaszán az eszme erdélyi állapotát a következő széljegyzettel jellemezte: „Az utódállamokban gyanús, mert benne látják a magyar irredentát. Budapesten is gyanús. Ott meg a magyar irredenta végső kerékkötője. Itt tilalom, amott záptojás. Mi hát akkor ez a Páneurópa?” A megnevezetlen szerző hajlott a józan álmodozásra, máskülönben nem ragaszkodott volna a kiegyenlítően mértékletes nemzeti érdekképviselő elvéhez s jövőjéhez: „Bizonyos pedig az, hogy Páneurópa sem a román, sem a magyar, sem a német, sem a francia nacionalizmus kilengéseire nem alkalmas. Alkalmas ellenben arra, hogy megvalósulása esetén minden náció békésen, testvéri egyetértésben élje ki a maga nemzeti elhivatottságát.”¹²⁹

V.

A páneurópai eszme erdélyi magyar befogadása változatos tükröképét nyújtja a magyarországinak, amely polgári liberális és szociáldemokrata közegben, valamint a szellemi-művészeti életben ment végbe és az 1926 kora nyarán Budapesten megalakult Páneurópa-szekcióban intézményesült. Az erdélyi csoport ezzel párhuzamos, de végül kívülről leállított szervezkedése egy szintűgy kettős baloldali tagoltság felé haladt. A progresszív és a konzervatív vonulat

¹²⁴ POGÁNY László, *A Monroe-elv és a Népszövetség*, Erdélyi Szemle 5. (1919), 199.

¹²⁵ E kudarc okaihoz összefoglalóan K. LENGVEL, *A meghírsült kompromisszum*, 232–238.

¹²⁶ LIGETI, *A páneurópai mozgalom*, 5.

¹²⁷ *Uo.*, 15–17.

¹²⁸ A Ligeti életmű-bibliográfiája a húszas évek páneurópai tárgykörében nem teljes (vö. az itt feldolgozott publicisztikájával), megad viszont egy *A páneurópai mozgalom* című, megnevezetlen helyen 1933-ban kinyomatott „tanulmányt” (<http://ligeti.erno.adatbank.transindex.ro>). E téma, amelyet az 1934 és 1940 között megjelent Független Újság című hetilapjának a repertóriumja is több írással jegyez (<http://fuggetlenujasg.adatbank.transindex.ro>), a második bécsi döntés után megjelent eszmétörténeti korszakában (LIGETI, *Súly alatt a pálma*) már nem fordul elő. Vö. FÜLÖP Tamás Gusztáv, *Nő meglékelt bárkája. Ligeti Ernő utolsó pályaszakaszáról 1940–1945*, Szín 2008. augusztus, 68–83 (www.mmi.hu/szin/szin13_4/13.4.pdf).

¹²⁹ *Nacionalistak internacionáléja*, Nagyvárad 1927. május 3.

mindemellett tartalmilag átfedte egymást az erdélyi recepcióban, amely azáltal is leképezte az anyaországit, hogy a világnézeti ellenzékiiségből nem törölte a nemzeti elvet.¹³⁰ Így összefonódott a hivatalos kisebbségpolitika külügyeivel.

A Népszövetségtől a Nemzetiségi Kongresszuson át a Páneurópa-mozgalomig – e külpolitikai boltív első két pillére között mozgott az OMP az 1920-as évek derekán, miközben a harmadikat vélhetően megcélozta. Annak nincs nyoma, hogy vezetősége testületi szinten foglalkozott volna Páneurópával.¹³¹ Mivel ezt a magyar kormány sem tette,¹³² e témában is beigazolódni látszik a szakirodalom véleménye a kolozsvári és a budapesti vezetés általános stratégiai nézetazonosságáról.¹³³ Jakabffy tekintélyének ismeretében feltételezhető, hogy folyóirata a tárgy párton belüli értékesítését előkészítendő közölte az összeurópai föderációs elképzeléseket üdvözlő cikkeket. Formailag e szándék is hasonlított a Bethlen-kormányéra. Csakhogy míg az utóbbi legfeljebb a határmódosítási revízió értelmében próbálta befolyásolni a magyarországi Páneurópa-szekció arculatát,¹³⁴ addig a Magyar Kisebbség hasábjain közölt eszmefuttatások a határok eljelentéktelenedésének, *lebontásának* a nemzetpolitikai hasznát fürkésztek. Ekként a budapesti hivatalos kétélyek ellenében már Trianon felülvizsgálata előtt is célszerűnek, vagy legalábbis elfogadhatónak vázolták Páneurópa létrejöttét. Itt nincs terünk firtatni, hogy e tartalmi különbség mennyiben adódott meggyőződésből, illetve belpolitikai kényszerből. Most elég megállapítanunk, hogy nem volt – nem is lehetett – elegendő ahhoz, hogy az ébresztgetett eszme megszabaduljon legfőbb szerkezeti nehezékétől. Páneurópa Erdélyben vállalhatónak hitt hivatalos programja nemzetközi síkon is támadási felületet nyújtott a világháború győzteseinek számára, akik a határok lebontásában, *elválasztó* jellegének meggyengítésében a nemzeti hegemoniák *veszélyes* alternatíváját gyanították.¹³⁵ A kilábalást e bizalmatlanságból végképp meggátolhatta, ha a vesztesek szemszögében ugyanaz a művelet egy *elégtelen* alternatívát rejtett magában – amint a magyarországi külpolitika vélte, amely ezért a föderatív integrációt a nemzeti reintegráció

¹³⁰ EGRESI, I. m.; KISS, I. m.; KÖVICS, *Az európai egység kérdése...*, 116–125; TILLI, I. m., 47–56. A Kossuth-párti Auer Pál (1885–1978), a magyarországi Páneurópa-szekció egyik mérvadó elnökségi tagja visszaemlékezéseiben Babits Mihályt, Karinthy Frigyeszt, Kosztolányi Dezsőt, Molnár Ferencet, Móra Ferencet és Móricz Zsigmondot nevezi meg a Páneurópa-mozgalommal rokonszenvező írók közül (AUER PÁL, *Fél évszázad. Események, emberek*, Occidental Press, Washington, 1971, 105).

¹³¹ VÖ, *Íratok a romániai Országos Magyar Párt történetéhez*.

¹³² TILLI, I. m., 56–58.

¹³³ VÖ, BÁRDI Nándor, *Az ismeretlen vízmás és a régi országit. Stratégiai útkeresés a romániai Országos Magyar Párthoz (1923–1924) = Etnopolitika*, 153–191, főként: 154–158; K. LÉNGYEL, *A meghírsült kompromisszum*, 242–251.

¹³⁴ KISS, I. m.; KÖVICS, *Az európai egység kérdése...*, 113–116; TILLI, I. m., 56–61.

¹³⁵ VÖ, KÖVICS, *Az európai egység kérdése...*, 86–89; ORMÓS Mária, *A közép-európai eszme a 19–20. században = Uő., A történelem vonalán. Európa és Magyarország a 20. században, Múlt és Jövő*, Budapest, 2005, 159–161.

alá, pontosabban *mögé* rendelte. Így az Európai Egyesült Államok tervezetesei magyar–román viszonylatban mindkét oldalon az adott államrend megváltoztatásának a képletébe kerültek: az egyik fél szemében a határok időszerű elfogadásával nem minősültek revíziós törekvéseknek, amelyeknek a másik szemszögéből már így is kedvezni látszottak.

Az OMP e kettős elutasítással beszűkített mozgásterében végül nem iktatta programjába Páneurópát. A Népszövetségben és a Nemzetiségi Kongresszus környezetében szerzett tapasztalatai sem ösztökölték arra, hogy ilyen pályát nyisson Románián kívüli érdekképviselésében. Genfben tudatosult benne, hogy külpolitikájának és belpolitikájának a kölcsönhatásai miatt tekintetét újra meg újra Bukarestre kell vetnie. A közelebbi okot erre nem csak az erdélyi magyar panaszbeadványok sikertelensége nyújtotta. Ugron István (1862–1945), a párt elnöke 1925 őszén a Népszövetség ülésein azt a benyomást szerezte, hogy az OMP külföldi megmozdulásai kevés haszonnal kecsegtetnek.¹³⁶ Ugyanakkor további erdélyi magyar küldöttek társaságában a román külügyminiszterrel is érintkezésbe lépett, aki előbb a magyar pártvezetés szemére vetette, hogy kisebbségpolitikai sérelmeit a nemzetközi nyilvánosság elé tárja, majd megígérte kívánságai nagyvonalú figyelembevételét, amennyiben azokkal kizárólag belföldön hozakodik elő.¹³⁷ Jóllehet a bukaresti kudarcot éppolyan valószínűnek tartotta, mint a genfit, az OMP kész volt alkalmazkodni ezen elváráshoz. A húszas évek közepén belső, személyi ügyeket is érintő vitákban maga Jakabffy bizonygatta, hogy a párt a román politikai elittel tárgyalásokba bocsátkozva legalább „ország és világ előtt hirdetheti”, hogy „bizonyítani óhajtotta teljes lojalitását”. Ezután „bemutathatja a Nemzetek Szövetségénél is azt a minimumot, amelyet a párt a lojálisnak elismert férfiak útján kért, és amelyet áldozata dacára sem adott meg a kormány”.¹³⁸ Ekképp a külpolitikairól a belpolitikai színtérre vissza-visszatérve nyitott maradt olyan érdekérvényesítési stratégiákra is, amelyek érdemi eredményt szülhettek volna, ha a feltételek közül nem hiányzik a román tárgyalófél rugalmassága.

[2008]

¹³⁶ A megbízott magyar külügyminiszternek küldött bukaresti magyar követjelentés szerint: Villani Frigyes Walko Lajosnak, Sinaia, 1925. október 1., MOL K 64, 15. cs. 27 [214. sz.].

¹³⁷ Ugron, Balázs András kanonok és Balogh Arthur Ion G. Ducával folytatott megbeszélését összefoglalja Villani Frigyes Walko Lajosnak, Sinaia, 1925. október 1., MOL K 64, 15. cs. 27 [215. sz.].

¹³⁸ Jakabffy Elemér, *Tisztelt Intéző Bizottság!* [1924. május], MOL K 64, 11. cs. 27–228. A párt kisebbségjogi tanácsosa ugyanerről a taktikai megfontolásról tájékoztatta a magyar külügyminisztériumot, amikor a második genfi Nemzetiségi Kongresszusra készülve az erdélyi magyar gazdaság- és iskolapolitikai kérelmek szélesebb körű, tehát a Népszövetségre is kiterjedő előterjesztésével addig kívánt várni, amíg „kétségtelenül” kiderül a román kormány rugalmatlansága (Balogh Arthur [Khuen-Héderváry Sándornak], Kolozsvár, 1926. július 19., MOL K 64, 19. cs. 27). De azt sem hallgatta el, hogy Bukarestben „eddig még csak ígértek, de semmit sem adtak” (Uő. [Khuen-Héderváry Sándornak], Kolozsvár, 1926. augusztus 1., Uő.).

AZ IDŐTÁLLÓ ÉS MÚLTBAVESZŐ

MAGYAR 1848/1849

Az összes érintett nemzet történetírása korszakváltó jelentőségüként méltatja a „népek tavaszán” kezdődő események sorozatát. 1848 márciusától Magyarország is alapjaiban ingott meg a rendiség. A jobbágyfelszabadítás és a polgárok törvény előtti egyenlősítése, a választójog szabályozása és a közigazgatás szakszerűsítése, a népfelség elvének meghirdetése és a sajtó-, szólás- meg tanszabadság törvénybe iktatása, vagy a papi tized eltörlése és a vallásfelekezetek egyenrangúsítása az új, a polgárosulás eszményéből is táplálkozó rendszer önmegalapozó intézkedéseit ékesítette. A király ugyan nem szűnt meg uralkodni, az államhatalom túlsúlya azonban áttevődött a pesti országgyűlésbe, amely a saját kormány működését erősebben befolyásolhatta, mint a bécsi udvar. Az, hogy a születő magyar alkotmányos monarchia mekkora léptékben lendített a magyar történeti fejlődésen, különösen élesen rajzolódik ki két jellegzetes megnyilvánulásából, amelyekhez minden későbbi nemzedéknek valamiképp viszonyulnia kellett. Ilyenformán a magyar 1848/1849 egyetlen nagy korszakot harangozott be. Bizonyos arányban a miénket is.

Napjainkból visszatekintve egyrészt az tűnődtet el, hogy a korabeli magyar országgyűlés csak Béctől várta el a központosított kormányzás megújítását. A Habsburg-dinasztia visszaszorításával Pest-Buda maga is kizárólagos irányítói szerepre törekedett. Az átalakulás felelős hívei a magyar korona országainak hiánytalan egységében gondolkodtak, ellenezvén a tartományok mégoly körülhatárolt politikai önállóságát. A nemzetiségek közül főleg a horvátok és a románok fegyverrel is tanúsított szembeszegülésén mérhető le a forradalmi államszervezők egyik legsúlyosabb, teljes méretében csak két nemzedékkel később megmutatkozó kudarca: az, hogy nem tudták rávezetni a nem magyar népeket arra az útra, amelynek végén reményeik szerint létrejött volna a különböző anyanyelvű és vallású embereket egyesítő *magyar-országi* nemzet.

Az út végén, tudjuk, az I. világháborút lezáró Párizs környéki békeszerződések szentesültek, bennük a nemzetiségek elszakadási követelése, a nagymagyar állameszmétől való 1848/1849-es elidegenedésük kiteljesedő folyamánya. Gróf Batthyány Lajos, az 1848 tavaszán megalakult magyar minisztérium

elnöke, Kossuth Lajos pénzügyminiszter, majd „kormányzó elnök” és a költő-forradalmár Petőfi Sándor a szabadság jelszava alá hívta a haza minden lakosát, és voltak is, akik ezen az alapon támogatták ügyüket, mint ékesszólón tették a német, osztrák, örmény, szerb és horvát származású, magyarul részben nem is tudó férfiak az aradi vértanúk sorában. De a nemzetek feletti patriotizmusba vetett hit végsősoron mégis azzá a tévhitte vált, hogy a pusztta jogegyenlőség szükségképpen szavatolja a különböző anyanyelvű és kultúrájú csoportok egyazon állam iránti hűségét. Az utókorban, főként a 20. század első harmadától számos esetben bebizonyosodott, amit Kossuth és társai nem láthattak előre: a nemzetállami demokráciák önmagukat károsítják, ha képtelenek *jogtöbbletet*, például kulturális és közigazgatási autonómiát nyújtani határon belüli különfejlődésre jelentkező és képes közösségeiknek.

Az imént elmondottak fényében ötlük szembe a most futó emléкке idézett történelmi helyzet másik időtálló tulajdonsága: a fejlett jogérzék. A „független magyar felelős ministerium”, majd az egyre feszülő helyzet kezelésére 1848 szeptemberében megalakult Országos Honvédelmi Bizottmány mindvégig óvakodott attól, hogy az ország önállósulásának az ügyét kivezesse a törvényesség medréből. Március idusán voltaképpen nem forradalmi: nem hirtelen és gyökeres változás ment végbe, hanem csak megkezdődött a rendiség felszámolása. Ezért az átalakulás elejétől fogva a fokozatosság elvére épült, amely magában foglalta a tökéletlen intézkedések és átmeneti megoldások továbbfejlesztésének a szükségét és lehetőségét. A lépcsőzetes haladás módszere a magyar országgyűlés 1848 tavaszán kelt alapjog- és rendeletgyűjteményében, az „áprilisi törvényekben” gyökerezett, amelyeket a király, V. Ferdinánd előbb jóváhagyott, alig fél évvel később viszont már megtagadni és hatálytalanítani kezdett.

Időközben ugyanis Pest-Budán egyetlen célkitűzéssé szilárdult az alkotmányosság és a nemzeti függetlenség követelménye. Bárhogyan is elemezzük azokat a körülményeket, amelyek a két fél viszályának végzetes elmérgesedését okozták – érvek és ellenérvek jóformán 150 éve ütköznek közéleti és tudományos vitákban –, az nehezen cáfolható meg, hogy míg a magyar oldal az udvar eredeti beleegyezését bíró jogaival érvelt, az osztrák egy időpontra túl az erőszak eszközeihez nyúlt. Az igaz, hogy a magyar kormány és parlament az osztrák fél szemszögéből legalábbis ingerlően viselkedett, midőn egyre nyilvánvalóbban lazította birodalmi kapcsolatait, jóllehet ehhez sem a múltból áthagyományozódott osztrák–magyar államközi megállapodások, sem az áprilisi törvények nem kínáltak biztos és mindkét oldalon elfogadott fogódzkodót. De ahhoz sem fér kétség, hogy az önálló hadsereg megteremtése és a saját pénzjegykibocsátás, a magyar függetlenülés leglátványosabb lépései Bécsből nézve nagyhatalmi megfontolásokat kerestek: veszélyez-

tették a Habsburg-ház és őfelsége kormányának azon alapvetővé kikiáltott érdekét, hogy a monarchia összes tartományának egyetlen központi jogar alatt való egyesítésével megnövelje külpolitikai súlyát Közép-Európában, s így a Ferdinánd örökébe lépő Ferenc József birodalma vezérszerepre érdemsüljön egy leendő német államszövetségben.

A korabeli osztrák–magyar viszony mérlegelő értékelése az ellentétek hódításba, illetve szabadságharcba torkolló szakaszának vizsgálatával jut egyik leginkább elgondolkodtató eredményére. Azzal a lényeges mozzanattal szembesül, hogy az osztrák szövetséges horvát csapatok betörésével 1848 késő nyarán kezdődő és a háborús szerencse többszöri változása után a világosi fegyverletétellel és az osztrák katonai diktatúra berendezkedésével végződő fegyveres összetűzés egyelőre sem Magyarországon, sem a szűkebb Ausztriában nem vetett véget a parlamentáris kormányzati formának. Ugyanis azzal, hogy az udvar 1848 októberében jogtalanul feloszlatta a pesti országgyűlést, 1849 márciusában pedig az új császár egy olyan birodalmi alkotmányt bocsátatott ki, amely gyakorlatilag megszüntette a magyar államiséget, és amelyet egy hónapra rá a Debrecenbe menekült országgyűlés – éppúgy kétes jogalapról – a Habsburgok trónfosztásával viszonzott, egyelőre csak a kölcsönös viszonyban esett csorba a törvényességén. A magyar honvédség úgy vívta a végül cári orosz beavatkozásra esélytelenné vált önvédelmi harcot, hogy közben a magyar polgári államszervek megfogyatkozó erővel bár, de tovább tevékenykedtek az áprilisi törvények szellemében, annak bizonyosságául, hogy egy ország annál érettebb, minél állhatatosabban kitart külső erők felforgatta, háborús viszonyok gáncsolta jogrendje mellett.

A szak- és esszéirodalom gyakran és sokféleképpen hangoztatja, hogy az 1848/1849-es magyar forradalom és szabadságharc csak a maga idejében bukott meg. Hogy alaptételei elkövetkező szerencsésebb és nehéz korokban egyaránt fénylő útmutatókként szegélyezték a magyar állam és nemzet politikai, társadalmi, kulturális fejlődését. Az már a szerzők személyes érdeklődésének, felkészültségének és világnézeti rokonszenvének a függvénye, hogy ama alaptételekből melyeket és milyen jelentésben emelnek ki mérvadókként és megszívlelendőkként. Mindenesetre az egykorú helyzetmegítélések és tervezetek minden egyéb belső ellentmondáson és sokrétűsége túl a korszakváltó vállalkozás kettősségéről tanúskodnak, arról, hogy a forradalom egyszerre volt nemzeti és szociális. E két alapirányának feleltek meg egyfelől a Szent Korona országainak állami-területi egységét, másfelől politikai szabadságát kihangsúlyozó elképzelések.

150 évvel ezelőtt átmenetileg megvalósult a teljes és független magyar önrendelkezés. Ebből a vívmányból azonban Magyarország a későbbiekben egyre gyakrabban, többet és tartósabban engedett, kényszerből vagy meg-

győződésből belátván, hogy az *egység a szabadságban* programja nem hozható teljes összhangba egy sor történeti, demográfiai, bel- és külpolitikai adottságával. A leverett forradalmat és szabadságharcot követő neoabszolútizmusban nem volt sem egységes, sem szabad, a kiegyezés után pedig függetlensége csökkent a dualista közös ügyek miatt.

A két világháború között az 1918–1920-as összeomlásban elvesztett területek visszaszerzési politikája nem növelte az egyébként formálisan egyik külhatalomtól sem függő trianoni Magyarország belső és külső mozgásterét. A felvidéki és kárpátaljai, az erdélyi és délvidéki területek harmincas és negyvenes évekbeli részleges visszacsatolásában nem a 19. századi magyar nemzeti liberális egységeszme csapódott le. A sztálinizmus és kádárizmus pedig a külső függés, belső egyeduralom és államjogi feldaraboltság viszonylatában az 1850-es évekkel rokonítható. Végül az 1990-es évek rendszerváltó Magyarországa minden korábbi mértéket meghaladva élhet a politikai önrendelkezés jogával, de szintén legnagyobb nyomatékkal kinyilvánítja, hogy nem szándékszik visszaállítani a nemzet területi egységét – miközben a magyar közvélemény és tudományos kutatás a saját 1848/1849-et töretlen tisztelettel, helyenként dicsőítő rajongással szemléli.

Ebből, az örökség felhasználásának és ápolásának mai változatából, a *szabadság* domborodik ki a másfél évszázaddal ezelőtt megalkotott alapprogram leghatékonyabb, tartós elemeként. Olyan értékként, amely kárpótol a másik hagyatékrész: az egységeszme sorsáért, ha *megoszthatatlan a szabadság*, s így azok is élvezik vagy megszerezhetik, akik nem a „márciusi ifjak” elképzelte Magyarország területén élnek.

[1998]

BAJORORSZÁG ÉS MAGYARORSZÁG A 19. ÉS A 20. SZÁZADBAN

Történeti áttekintés a 2001. évi
Bajor Tartományi Kiállítás alkalmából

I

Bajorország – Magyarország. Ezer év – e címmel mutatták be 2001. május 8-tól október 28-ig Passau vármúzeumában azt a kiállítást, amely az augsburgi Bajor Történelem Háza (Haus der Bayerischen Geschichte) kezdeményezésére a Magyar Nemzeti Múzeummal, valamint Passau városának és püspökségének együttműködésével a magyar millenniumi ünnepélyek keretében valósult meg. A Münchener Magyar Intézet 1998-ban előtervezetet készített forgatókönyvéhez.¹ Azután végigkísérte szakmai és szervezési munkálatait: részt vett a valamennyi kiállított tárgyat bemutató kétnyelvű katalógus és azonos című rövid vezető összeállításában, lektorálásában, fordításában meg szerkesztésében,² több értekezet tartalmi és gyakorlati lebonyolításában, valamint a *Bajorország és Magyarország a középkorban és a korai újkorban* (Bayern und Ungarn im Mittelalter und in der frühen Neuzeit) című, a kiállítást beharangozó tudományos konferencia koncepcionális tervezésében és rendezésében. Az utóbbi előadásai megjelentek a katalógust kísérő tanulmánygyűjteményben.³

A müncheni előtervezetből kialakított, az augsburgi, passauai és budapesti társrendezők körében három éven át bővített és árnyalt forgatókönyv kapcsolattörténeti ívet bontott ki az alsó-bajorországi *három folyó városában*, 62 bel- és külföldi városból közreműködő 116 kölcsönző jóvoltából. Az elsőrangúan értékes tárgyak Bajorország és Magyarország egymáshoz fűződő viszonyát jelenítették meg a 9. századtól napjainkig. Témáik ugyanakkor

¹ Zsolt K. LENGVEL, *Vorentwurf zur Ausstellung 1000 Jahre Bayern und Ungarn. Mit einer Auswahlbibliographie zu den bayerisch-ungarischen Geschichtsbeziehungen von den Anfängen bis zur Gegenwart*, München, 28. April 1998, Münchener Magyar Intézet (Regensburg), Irrtatór 11/37: Bayerische Landesausstellung, Konzepte, Briefwechsel 1998–2001.

² Bayern – Ungarn. *Tausend Jahre / Bajorország és Magyarország 1000 éve. Katalog zur Bayerischen Landesausstellung 2001. Oberhausmuseum, Passau. 8. Mai bis 28. Oktober 2001*, szerk. Wolfgang JAHN – Christian LANKES – Wolfgang PETZ – Evamaria BROCKHOFF, Haus der Bayerischen Geschichte, Augsburg, 2001.

³ Bayern – Ungarn. *Tausend Jahre. Aufsätze zur Bayerischen Landesausstellung 2001. Vorträge der Tagung Bayern und Ungarn im Mittelalter und in der frühen Neuzeit in Passau, 15. bis 18. Oktober 2000*, szerk. Herbert H. WURSTER – Manfred TREML – Richard LOIBL, Archiv des Bistums & Oberhausmuseum Passau, Passau–Regensburg, 2001.

olyan alakokat is felvonultattak, akik nemzeti származásuk, illetve más objektív vagy szubjektív jegyek révén a két ország határain kívül élve is bajor, illetve magyar szerepkörben tűntek ki. A kiállítás, közelebbről nézve, olyan kapcsolatokra emlékeztetett, amelyek csak legelső szakaszukban zajlottak le szomszédos népek, illetve politikai alakulatok között. Jóllehet már a középkorban megszűnt közös határuk, Bajorország és Magyarország történeti korszakokon át megőrizte a kétoldalú találkozások közvetlen eleveenségét. Együttműködtek, máskor ellenségeskedtek egymással. Mindeközben viszonyuk a politikai-jogitól az egyházin át a gazdasági, társadalmi és kulturális területig számos érintkezési vonalat fedett le.

Régióhatárok feletti kiterjedés, folyamatosság, változó minőség és tartalmi sokrétűség: a bajor–magyar kapcsolattörténet e négy alapjegyének a közvetítését ajánlotta a Müncheni Magyar Intézet az augsburgi, budapesti és passau kiállításrendezőknél, a nagyobb részt saját könyvtárában megtalálható nemzetközi szakirodalom kiértékelése alapján.⁴ A végeredményről Passauban megközelítőleg 130 000 látogató, közöttük számos középiskolai osztály alkothatott magának képet.⁵ Azok, akiknek nem jutott ebből a helyszíni élményből, a katalógusból és a konferenciakötetből legalább utólagosan megismerhetik a kiállítás tartalmi vonulatait mind muzeológiai és múzeumpedagógiai, mind historiográfiai-országismereti szemszögből. Eközben bizonyára egyhamar középkori és koraújkori súlypontokat állapítanak meg, amelyek egyrészt a projekt szakmai irányítóinak fő tematikai érdeklődésével magyarázhatók, másrészt azzal, hogy az illető évszázadokból rendkívül gazdagon maradtak ránk értékes és látványos kiállítható tárgyak. Éppen ezért indokolt most megvilágítanunk a kiállítás újabb- és legújabbkori vonatkozásait. Ismeretterjesztő és népszerűsítő igényű áttekintésünk történet- és politikatudományi szempontokból készült. Annak, aki arra kíváncsi, hogy mondanivalójából mit lehetett képileg is megjeleníteni, tehát hogy hol hú-

⁴ A koncepció előkészítését jelentősen megkönnyítették az 1998-ig megjelent szakirodalom következő tételei: *Bayern und Ungarn. Tausend Jahre enge Beziehungen*, szerk. Ekkehard Völkel, Lassleben, Regensburg, 1988; Thomas von Bocuy, *Bayern und die Kunst Ungarns*, Schnell und Steiner, München–Zürich, 1964; György Györffy – Ilona Sz. Jónás – Emil Niedermayer, *Bayerisch-ungarische Frauengestalten*, Haus der Bayerischen Geschichte, München, 1996; Götz Matus, *Bayerisch-ungarische Beziehungen im Spiegel biographischer Fakten*, Ungarn-Jahrbuch 15. (1987), 186–198. Számos tárgyi hibája miatt csak részleges segítséget nyújtott Ferenc Majoros – Bernd Rill, *Bayern und die Magyaren. Die Geschichte einer elfhundertjährigen Beziehung*, Pustet, Regensburg, 1991 (lásd Thomas von Bocuy bírálata: Ungarn-Jahrbuch 20. [1992], 211–214). A katalógus közli a kiállításhoz felhasznált nemzetközi szakirodalom jegyzékét: *Bayern – Ungarn. Tausend Jahre / Bajorország és Magyarország 1000 éve*, 377–398.

⁵ A látogatók száma belső felmérések alapján. A passau kiállítás budapesti adaptációjának katalógusa: *Bajorok és magyarok. Egy 1000 éves kapcsolat / Bayern – Ungarn. Tausend Jahre. Kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban*, 2001. december 2. – 2002. február 3., Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2002.

zódtak a muzeológusok és társadalomtudósok együttműködésének a korláta, a katalógus tanulmányozását ajánljuk.

2

Bajorország és Magyarország a 19. század közepére szociális és nemzeti mozgalmak sodrába került. Az 1848. évi márciusi forradalmak után mindkét ország szembesült azon hevesen vitatott kérdésekkel, amelyek a két német nagyhatalom, Poroszország és Ausztria jogi alakjára és földrajzi kiterjedésére vonatkoztak. A délnémet királyság 1815 óta a Habsburg-ház vezette Német Szövetség tagja volt. Tekintettel a kisémet utat kijelölő 1849-es frankfurti birodalmi alkotmányra, egy ideig még a porosz hatalmi növekedés ellensúlyozására törekedett az osztrák császári ház oldalán. A Habsburg Monarchia ekkoriban már csak azért is alkalmasnak tűnt egy ilyen segítségnyújtásra, mert Bécs minden németek és más nemzetiségek lakta területével egy nagy-német államszövetség élére szánta. Ám a Schleswig-Holstein miatt kirobbant porosz–osztrák háborút követően a Német Szövetség felbomlott, átadva helyét a porosz irányítással megalakult Észak-Német Szövetségnek. Ezzel 1866/1867-ben Ausztria végleg kilépett a további német birodalmi fejlődésből. Bajorország 1870-ban – néhány különjog megőrzése mellett – csatlakozott a Német Birodalomhoz. A porosz–osztrák ellentétek ismeretében világos, hogy a bajor udvarnak a zűrzavaros forradalmi esztendőben nem állt érdekében támogatni a magyar függetlenségi mozgalmat, hiszen ezzel gyengítette volna a Habsburg-dinasztiát, vélt szövetségését a Hohenzollernek ellen. Másfelől érthető a magyar liberálisok azon reménye, hogy a frankfurti parlamenti tanácskozásokon a német egység gondolata Ausztria bevonásával győzedelmeskedik, növelve ezzel Magyarország önállósulásának az esélyeit.⁶

Az össznémet politikából kivonuló Ausztria arra kényszerült, hogy át-szervezze uralmát a soknemzetiségű kelet-közép- és délkelet-európai térségben. Ehhez egyezsége kellett jutnia a magyar Szent Korona országaival. Magyarország a 18. század elejétől a Habsburg Birodalom önálló, a bécsi udvartól is kormányzott része volt, de az 1849-es szabadságharc bukása után I. Ferenc József abszolutista kormánya megfosztotta állami szuverenitá-

⁶ Harm-Hinrich BRANDT, *Ungarn 1848 im europäischen Kontext. Reform – Revolution – Rebellion. Ein Kontinent = Revolutionen in Ostmitteleuropa 1789–1989. Schwerpunkt Ungarn*, szerk. Karlheinz MACK, Oldenbourg, Wien–München 1995, 44–52; ERDÖDY Gábor, *Kényszerpályán. A magyar külpolitikai gondolkodás 1849-ben*, Argumentum, Budapest, 1998; GÖRGELY András, *Das Bündnis zwischen Frankfurt und Pest-Buda und die österreichische Frage = 1848/49. Revolutionen in Ostmitteleuropa*, szerk. Rudolf JAWORSKI – Robert LIFFI, Oldenbourg, München, 1996, 257–278; KOSÁRY Domokos, *Magyarország és a nemzetközi politika 1848–1849-ben*, História, Budapest, 1999; MISKOLCZY Ambrus, *Az 1848–49-i magyar forradalom bajor szemmel. A diplomáciatörténet és az inagológia határán*, Századok 123. (1989), 644–674.

sától.⁷ Bécs és Pest-Buda viszonya csak tizenhét év elteltével helyeződött vissza azon alapelvekre, amelyben a 18. század elejétől a 19. század közepéig a monarchia állami tudata gyökerezett, nevezetesen az összbirodalmi egységbe illesztett magyar önállóság jogi tételére. A Magyar Királyság az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés révén Erdéllyel és Horvátországgal a császári s királyi monarchia két tagállamának egyike lett. Az uralkodó személyén kívül a közös kül-, had- és pénzügy kapcsolta össze Ausztriával.⁸

3

Magyarország és Bajorország tehát a 19. század második felében külön-külön önálló fejlődést biztosító nagyállami keretekbe tagolódott be. Ez a párhuzamosság nem pusztán a forradalom kiváltotta átalakulások kölcsönhatásai miatt figyelemreméltó, hanem – különösen e kiállítás szempontjából – azért is, mert magyar oldalon egy bajor asszony hozzájárult a létrejöttéhez. Ugyanis az osztrák–magyar dualizmus keletkezéstörténetéből kitorölhetetlen bajorországi Erzsébet hercegnő (1837–1898), a Wittelsbach-ház egyik mellékága sarjának, I. Ferenc József osztrák császár unokatestvérének s 1854-től feleségének a szerepe. A Habsburg Birodalom – már életében is „Sissi” néven emlegetett – új császárnéja házasságkötése után személyesen törekedett az osztrák–magyar viszály enyhítésére. Igyekezetét a magyarok s országuk iránti nyilvánvaló rokonszenv táplálta – valamint vonzalma gróf Andrássy Gyula (1823–1890), a kiegyezés egyik magyar előkészítője iránt, aki 1867-től magyar miniszterelnökként, 1871-től 1879-ig pedig a kettős állam külügyminisztereként irányította országa ügyeit.⁹ Sissi a maga politikai nézeteit a Habsburg Birodalom történelmére vonatkozó ismereteiből merítette, amelyeket a szülői házba fogadott magyar tanárától, a történész gróf Mailáth Jánostól (1786–1855) szerzett magyar szellemben. A császárné azonban nem elégedett meg azzal, hogy magánúton kezdeményezze az állami vezetés és a ko-

⁷ Zsolt K. LENCSEI, *Österreichischer Neoaabsolutismus in Ungarn. Grundlinien, Probleme und Perspektiven der historischen Forschung über die Bach-Ära*, Südost-Forschungen 56, (1997), 213–278; Julius MISKOLCZ, *Ungarn in der Habsburger-Monarchie*, Herold, Wien–München, 1959; 19. századi magyar történelem 1790–1918, szerk. GERGELY András, Korona, Budapest, 1998, 9–23, 247–302; Friedrich WALTER, *Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte von 1500–1955*, szerk. ADAM WANDRISZKA, Böhlau, Wien–Köln–Graz, 1972, 143–191.

⁸ *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, I–IX., szerk. ADAM WANDRISZKA [a VII. kötettől: Helmut RUMPLER] – Peter URBANITSCH, VÖAW, Wien, 1973–2010; Robert J. W. EVANS, *Hungary and the Habsburg Monarchy 1840–1867: A Study in Perceptions*, Etudes Danubiennes 1986/I., 18–39; Judit GARAMVÖLGAI, *Quellen zur Genesis des ungarischen Ausgleichsgesetzes von 1867. Der „österreichisch–ungarische Ausgleich“ von 1867*, UfM, München, 1979.

⁹ Rainer F. SCHMIDT, *Graf Julius Andrássy. Vom Revolutionär zum Außenminister*, Muster–Schmidt, Göttingen–Zürich, 1995.

ronatartomány képviselőinek magas szintű párbeszédét, eközben a magyar kívánságokat a legfelsőbb tekintély figyelmébe ajánlva. Felfogását életmódjával is kifejezte. Az 1860-as évek elejétől elsajátította magyar alattvalóinak nyelvét, amelyet aztán levelezésében is rendszeresen használt. Kifejezetten magyarbarát magatartásával nemegyszer kivívta az udvar meg az udvaroncok rosszsallását, így Zsófia főhercegnőt, anyósát – egyben édesanyja nővérét – is. A két bajor főnemesi hölgy az osztrák császárvárosban eltérő álláspontot képviselt a magyar kérdésben. Végül Erzsébetnek sikerült férjét kivonnia Zsófia befolyása alól. Ezzel a családon belüli légkörváltozással megteremtette az osztrák–magyar kiegyezés egyik fontos hangulati feltételét. A magyar királynéi rangra 1867. június 8-án emelték, amikor is a Szent Koronát Budán férje fejére helyezték, majd – a hagyományoknak megfelelően – az ő jobb válla fölé tartották.¹⁰

A gödöllői kastély,¹¹ amelyet a magyar nemzet ajándékozott a megkoronázott új uralkodópárnak, Erzsébet egyik kedvenc tartózkodási helyévé vált. Ma a személyes hagyaték darabjaival berendezett múzeum¹² tiszteleg itt az előtt a császárné–királyné előtt, akit a közvélemény már tragikus halála előtt – 1898-ban egy olasz anarchista leszúrta Genf nyílt utcáján¹³ – Magyarország legnépszerűbb személyiségei közé sorolt. Erzsébet cselekedetei azt bizonyítják, hogy bizonyos történelmi helyzetekben a belső meggyőződés melletti kitartás és a személyes kisugárzás hatalmi tényezővé emelhet. E két tulajdonság az ő esetében üdvösen hatott. Ezért a magyar utókor ma is méltóan kitartó tisztelettel gondol rá.¹⁴

¹⁰ Brigitte HAMANN, *Elisabeth. Kaiserin wider Willen*, Amalthea, München–Zürich, 1993, 216–280; *Kedves Idám! Erzsébet királyné, Ferenc József, Andrássy Gyula és Schvatt Katalin levelei Ferenczy Idához*, szerk. TOULAYNE KISS Mária, Akadémiai, Budapest, 1992; Gerda MRAZ – Ulla FISCHER-WESTHAUSER, „*Elisabeth*”, *Prinzessin in Bayern, Kaiserin von Österreich, Königin von Ungarn. Wunschbilder oder die Kunst der Rejouche*, Brandstätter, Wien, 1998; Emil NIEDERHAUSER, *Elisabeth, bayrische Furstentochter, Kaiserin von Österreich, Königin von Ungarn* = GYÖRFFY-JÓHÁNS-NIEDERHAUSER, I. m., 29–39; Vö. *Kaiserin Elisabeth: Das poetische Tagebuch*, szerk. Brigitte HAMANN, VÖAW, Wien, 1995.

¹¹ Művészeti- és építészettörténeti leírása: KELENYI György, *Kastélyok, kúriák, villák*, Corvina, Budapest, 1974, 122.

¹² FALI DE Ildikó, *A gödöllői Királyi Kastélymúzeum / Das Königliche Schloßmuseum von Gödöllő / The Museum of the Royal Palace at Gödöllő / Le Musée du château royal de Gödöllő*, fotók Albert KRESZ – József HAPAK, Gödöllői Királyi Kastély, Gödöllő 2006; *Gödöllő, a Királyné kastélya: szép könyv képekkel Erzsébet királyné emlékére és a gödöllői kastélyról*, fotók HAPAK József, szöveg Gerald de POTTER, Blende, Gödöllő, 2000 (ugyanennél a kiadónál, szintén 2000-ben angolul: *Gödöllő, the castle of the Queen: a beautiful book with pictures in the memory of Queen Elisabeth and of the castle of Gödöllő*, németül: *Gödöllő, das Schloss der Königin: ein schönes Buch mit Bildern über die Erinnerungen an Königin Elisabeth und über das Schloss Gödöllő*); KOVÁCS Éva, *Erzsébet Királyné Emlékmúzeum*, História 1998/7., 33.

¹³ Luigi LUCHINI, „*Ich beneide nichts!*” *Die Aufzeichnungen des Sisi-Mörders*, kiad. Santo CAMPOS, Zsolnay, Wien, 1998; NIEDERHAUSER Emil, *Méretlen Erzsébet királyné ellen*, Helikon, Budapest, 1985 (németül: *Attentat auf Elisabeth, Königin von Ungarn*, Corvina, Budapest, 1990).

¹⁴ GERŐ András, *Egy magyar kultusz: Erzsébet királyné = Erzsébet, a magyarok királynéja*, szerk. F. DÓZSA Katalin, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1992, 7–15.

Az Osztrák–Magyar Monarchia és a császári Németország a 19. század végétől Európa egyazon politikai és katonai szövetségi rendszeréhez tartozott. Ezen korszak szélsőséges éveiben egymásra talált a magyar nacionalizmus és a német militarizmus. Táptalaján fejlődtek ki az I. világháború központi hatalmai – és vesztesei.¹⁵ Eközben a földrészen sok helyütt egyre fokozódott az erőszakra való készség. A korszak közvetlen bajor–magyar kapcsolataiból mégsem főleg a romlás és pusztítás, hanem sokkal inkább az alapítószellem és a teremtető akarat világa őrződött meg a történelmi emlékezetben. Ugyanis a 19. század utolsó harmadában műveltségeszemények itatták át a két ország vezető rétegeinek a hatalmi tudatát, amelyek a gazdasági jólétben felemelkedő Münchent és Budapestet magas szintű esztétikai igényesség meghonosítására serkentették. E közös becsvágy kétoldalú művészeti cserét bontakoztató ki, amelyet hordozóinak viszonylagos fizikai mobilitása is élénkített.¹⁶

A Bajorország és Magyarország közötti utazási forgalom eredményeképpen 1848-tól 1918-ig gyakoriak voltak a legkülönbözőbb okokból változatos célokat követő tartózkodások az egyik és a másik vendégfogadó országban. E kapcsolattörténeti fejezet forrásanyaga megannyi találkozásról számol be, így nemesi családok rokoni összefonódásairól – amelyhez mindkét irányban letelepedés, föld- és ingatlanvásárlás járult –, bajor személyiségek tevékenységéről a magyar gazdasági életben, valamint nem utolsósorban zenészek és színészek, politikusok és tudósok, írók és képzőművészek tanulmányi, kutatási vagy magánjellegű útjairól, vendégszerepléseiről. Az építőművészet és a festészet számos példájával szemléltethető, hogy München az akkori bajor–magyar kulturális együttműködés központjaként hatásokat nemcsak kisugárzott, hanem be is fogadott.¹⁷

Az 1860-as évektől a jelentős magyar festők közül elsőként Benczúr Gyula (1844–1920), Liezen-Mayer Sándor (1839–1898) és Wagner Sándor (1838–1919)

¹⁵ DIOSZEGI ISTVÁN, *Bismarck és Andrássy. Magyarország a német hatalmi politikában a XIX. század második felében*, Teleki László Alapítvány, Budapest, 1998 (németül: *Bismarck und Andrássy. Ungarn in der deutschen Machtpolitik in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, Oldenbourg – Teleki László Alapítvány, Wien–München–Budapest, 1999); GALANTAI JÓZSEF, *Magyarország az első világháborúban*, Korona, Budapest, 2001.

¹⁶ GYÖNGYI ÉRI – SZUSZSANNA JOBBÁGYI: *Das goldene Zeitalter: Kunst und Gesellschaft in Ungarn 1896–1914*, Corvina–Kossuth, Budapest, 1997; KÖSA LÁSZLÓ, *A polgári társadalom korának művelődése, I. (A XVIII. század végétől 1920-ig). A hétköznapi élet kultúrája = Magyar művelődéstörténet*, szerk. KÖSA LÁSZLÓ, Osiris, Budapest, 2000², 258–331; SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY, *A polgári társadalmak korának művelődése, I. (A XVIII. század végétől 1920-ig). Szellemi élet = Magyar művelődéstörténet*, 332–397, RÖMSKÖSI IGNÁC, *Magyarország története a XX. században*, Osiris, Budapest, 2001³, 13–100.

¹⁷ Fontos elemunkálatokat végzett e témakörben ECKEHARD VOLKL, *Bayern und Ungarn im 19. Jahrhundert = Bayern und Ungarn. Tausend Jahre enge Beziehungen*, 99–121.

vonzódott a Karl Piloty (1826–1886) nevével fémjelzett iskola historizmusához, amelyet munkásságuk Magyarország felé közvetített. Külön említésre méltó, hogy a bajor székvárosba érkező elsőrangú magyar festők következő csoportja eltávolodott az akadémizmus hagyományától, és áttért az erős impresszionista hajlamú szabadtéri tájképfestészetre. Az Isar menti város a 19. század utolsó két évtizedében magyar kezdeményezésre egy nemzetiségi és állami határok fölé emelkedő művészeti megújulás színhelyévé vált: Hollósy Simon (1857–1918) nemzetközi látogatottságú magániskolája a müncheni Schwabing negyedben, a mester Siegfriedstraße 5. szám alatti műtermének környékén szerveződött, hamarosan azonban az északkelet-magyarországi Nagybányán is, ahol a természet bővületében lelkesen kísérletező művészek a nyári hónapokat töltötték, hogy aztán télen visszatérjenek Münchenbe.¹⁸

5

A festészetben kialakult kölcsönhatások idején, részben azok ösztönzésére az építészetben is zajlott egy szintűgy kettős jellegű és irányú bajor–magyar csere. Előbb a neoreneszánsz került előtérbe, amelyet főként Rauscher Lajos (1845–1914) vezetett be az 1870-es évek Magyarországon, miután Münchenben elvégezte a műszaki főiskolát. A müncheni építészetben alig egy évtized múltán már a neobarokk vált közkedvelté, amelyet innen például Kármán Aladár Géza (1871–1939) illesztett be a magyar nemzeti formanyelvbe a század végéig. Arról, hogy az akkori századforduló bajor–magyar építőművészeti kapcsolataiban nyugati irányban is terjedtek a stilsztikai hatások, első sorban Lechner Ödön (1845–1914), valamint két tanítványa, Popp Ferenc (1870–1928) és Nyilas Ferenc (1864–?) gondoskodott. A mai városnézők München egyes negyedeiben e triásznak olyan – eredetileg lakóháznak készült – épületek látványát köszönhetik, amelyek népművészeti ihletésű virágos díszítéseikkel a magyar szecesszió bajor átvételét tanúsítják. Nyilas e közvetítésbe hangsúlyosan bevont bécsi elemeket is, jelképesen azt bizonyítván, hogy a két távoli szomszéd, Bajorország és Magyarország viszonyában a köztes Ausztriát – mint annyiszor a késő középkortól – nem lehetett kikerülni.¹⁹

¹⁸ László BALOGH, *Die ungarische Färbte der Münchner Schule*, Pöschel, München–Mainburg, 1988; Géza JASZAI, *München und die Kunst Ungarns 1800 bis 1945*, Ungarn-Jahrbuch 2. (1970), 143–153; LÁKA Károly, *Magyar művészet Münchenben. Magyar művészet 1867–1896*, Corvina, Budapest, 1982; *Nagybánya művészete / Die Kunst von Nagybanja / The Art of Nagybanja*, Magyar Nemzeti Galéria, 1996. március 14. – október 20., katalógus, szerk. BERTZKY Lőránd, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1996; NEMETH Lajos, *Hollósy Simon és kora művészete*, Képzőművészeti Alap, Budapest, 1956; *Ungarn und die Münchner Schule. Spitzenwerke aus der Ungarischen Nationalgalerie 1860 bis 1900*, katalógus, összeáll. Bärbel HAMACHER, Bayerische Vereinsbank, München, 1995.

¹⁹ JASZAI L. M.: Julius FEJERLE, *Beiträge ungarischer Architekten zur Münchener Baukunst um 1880 und 1900*, Ungarn-Jahrbuch 12. (1982–1983), 1–22; UÖ., *Ungarn und die Baukunst des späten 19. und frühen*

6

A bajor–magyar kapcsolatok az I. világháborút követően alapvetően új politikai keretfeltételek között folytatódtak. A nagyállamok, amelyeknek a két királyság a 19. század utolsó harmadától része volt, összeomlottak, a Wittelsbachok és a Habsburgok trónja ledőlt. Budapesten és Münchenben 1918 novemberében kikiáltották a köztársaságot, majd mindkét fővárosban szélsőbaloldali kormányok jutottak hatalomra: Magyarországon 1919 márciusában, Bajorországban áprilisban. Ezek voltak – a Szovjetunió kivül – az első és néhány héten, illetve hónapon belül kudarcba fulladt kísérletek bolsevista tanácsköztársaságok megszervezésére. Magyarországon azután parlamentáris monarchiaként működött tovább, amelyben azonban a trón bel- és külpolitikai okokból betöltetlen maradt, és amely háború előtti struktúrák átvétele mellett a nyilvánosságban korlátozott véleményszabadságot biztosított, mozgásteret nyújtva ellenzéki áramlatoknak is. Bajorország merészebben lépett át egy új, demokratikus korba – megtörtént, hogy a konzervatív magyar kormány baloldali ellenzékének emigrált képviselői müncheni kiadóknál jelentették meg politikai írásait. Azonban a Bajor Szabadállamnak a Weimari Köztársaság politikailag és jogilag ingatag föderalizmusában fejlődési lehetőségeinek fokozatos beszűkülésével kellett szembesülnie. A Harmadik Birodalom 1933. évi létrejötte után a német tartományok „gleichschaltolása” folytán elveszítette önállóságának utolsó maradványait.²⁰

Tekintettel a német politikában már a húszas évek elején jelentkező erős központosító irányvonalra, nem meglepő, hogy a délnémet térségről alkotott magyar kép fokozatosan össznémétté tárgult.²¹ Mindemellett nem szüneteltek a bajor–magyar kapcsolatok. A müncheni Szépművészeti Akadémia

20. *Jahrhunderts in München = Bayern und Ungarn. Tausend Jahre enge Beziehungen*, 123–129; GERLE János – KOVÁCS Áttila – MAKÓVITZ Imre, *A századforduló magyar építészete*, Szépirodalmi, Budapest, 1990; GÖLTZ MAX (s.), *Ungarische Denkmalkunst zwischen Tafelrichterstil und Millennium*, Ungarn-Jahrbuch 11. (1980–1981), 153–185.

²⁰ JOZSEF GALANTAI, *Bayern und Ungarn in den zwanziger Jahren des 20. Jahrhunderts = Bayern und Ungarn. Tausend Jahre enge Beziehungen*, 131–133; RÖMSICS, I. m., 101–270; GERNOT SEIDE, *Die Anfänge der ungarischen und bayerischen Räterepublik im zeitgenössischen Urteil der SPD und KPD*, Ungarn-Jahrbuch 5. (1973), 187–197.

²¹ VÖ. ABLONCZY Balázs, „Német világ” vagy „Új Európa”? A magyar politikai elit Németország-képe 1933 és 1945 között = *Újkezeések krónikája 1867–2001. Magyar–német diplomáciai kapcsolatok*, szerk. UJVÁRY Gábor – PRÓHÉZ Gergely, Corvina, Budapest, 2001, 103–122; GERHARD SEEWANN, *Ungarns Deutschlandbild in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts = Deutschlandbilder in Polen und Rußland, in der Tschechoslowakei und in Ungarn*, szerk. HANS SÜSSMUTH, Nomos, Baden-Baden, 1993, 252–264; LÖ., „Mégis huncut a német”. *Zum Ungarn- und Deutschlandbild in der Zwischenkriegszeit = Das Ungarnbild in Deutschland und das Deutschlandbild in Ungarn. Materialien des wissenschaftlichen Symposiums am 26. und 27. Mai 1995 in Hamburg*, szerk. Holger FISCHER, Südosteuropa-Gesellschaft, München, 1996, 63–73.

a húszas és harmincas években továbbra is vonzott magyarországi növendékeket, a II. világháború végéig fenntartva ezt a hagyományos művészcsereit.²² A politikai eseményektől nem teljesen független, mégis elsősorban család-, illetve társadalom- és gazdaságtörténeti szempontból érdekes a Sárvár környéki többezer hektáros bajor királyi erdőség összekötő szerepe. A birtok – a 16. században épült és a 19. században kibővített várkastéllyal – az 1860-as évek végén került a Wittelsbachok tulajdonába, akiknek ezután korszakokon át egyik fontos magyarországi célpontja maradt. Szakmailag igényes gazdálkodása révén kiemelkedő példaként vonult be a magyarországi erdőgazdaság történetébe. III. Lajos (1845–1921), az utolsó bajor király 1921-ben ide vonult vissza, és itt hunyt el ugyanazon évben.²³

7

A demokratikus megszilárdulásra való törekvés korai párhuzamát a harmincas években egy másik analógia váltotta fel: az, hogy Németország és Magyarország szinte egyszerre fordult a politikai radikalizmus felé. A húszas évek elejétől mindkét állam valamennyi társadalmi rétegében meggyökerezett az a felfogás, hogy az 1919/1920-as békeszerződések számukra igazságtalanul hátrányokat okoztak. Az I. világháború e két vesztese Európa új kisállami rendjét a győztesek diktátumának tekintette, amely mindkét oldalon súlyos gazdasági alkalmazkodási nehézségeket idézett elő, táplálva egyben a megélt igazságtalanságból következő afölötti elégedetlenséget, hogy milliónyi honfitársat megfosztottak a nemzeti önrendelkezés jogától. Magyarország területének és lakosságának körülbelül kétharmadát csatolták szomszédos államokhoz, a németek pedig több mint hétmillió fővel Európa legnagyobb kisebbségi közösségévé váltak. Az anyaországon kívül élő németek és magyarok kérdése annál inkább folyt bele a békeszerződések utólagos felülvizsgálatát célzó kísérletekbe, minél megoldatlanabbnak látszott a kisebbségi probléma az illető állami fennhatóságok alatt.²⁴ Berlin és Budapest így fokozato-

²² JASZAI, J. m., 149.

²³ Béla KERESZTESI, *Die Rolle der ehemaligen bayerischen königlichen Wälder von Sárvár in der Entwicklung der ungarischen Forstwirtschaft*, Ungarn-Jahrbuch 19. (1991), 243–254; VOJTKA, I. m., 109; Sárvár építészeti- és művészettörténeti jelentőségéhez: GALAVICS Géza, *Kössünk harcol az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet*, Képzőművészeti, Budapest, 1986; GENTHON István, *Magyarország művészeti emlékei*, Képzőművészeti Alap, Budapest, 1974, 421–423; *Magyarországi reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok*, szerk. GALAVICS Géza, Akadémiai, Budapest, 1975.

²⁴ Georg BRUNER, *Nationalitätenprobleme und Minderheitenkonflikte in Osteuropa. Strategien und Optionen für die Zukunft Europas*, Bertelsmann Stiftung, Gütersloh, 1993; Raymond PEARSON, *National Minorities in Eastern Europe 1848–1945*, Macmillan, New York, 1983; Erwin VIEFHAUS, *Die Nationalitätenfrage in den ostmitteleuropäischen Nationalstaaten nach 1919. Eine Übersicht = Studien zur Geschichtsschreibung im 19. und 20. Jahrhundert*, szerk. Paul PHILIPPE, Böhlau, Köln–Graz, 1967, 147–170.

san közös külpolitikai nevezőre jutott. Miután a világgazdasági válság kiélezte a belpolitikai viszályokat, tovább egyengetve az utat a nemzetiszocialista hatalomátvétel felé, illetve – Magyarországon – kidomborítva a politikai rendszer tekintélyuralmi jellegét, a két revizionizmus egyre nyíltabban vállalta a katonai eszközök bevetését is a meglévő európai államrendszer ellen. E tévút egyik végzetes következménye volt Németország és Magyarország II. világháborús fegyverbarátsága.²⁵

8

Bajorország és Magyarország a totalitárius, illetve a tekintélyuralmi rendszer megtapasztalása után több mint négy évtizeden át eltérő társadalmi berendezkedések részese volt. Az 1938 és 1941 között katonai és diplomáciai úton visszaszerzett területektől újra megváló Magyarország a negyvenes évek végére ismét diktatúrába süllyedt, ezúttal a Moszkvából irányított kommunista egypárturaloméba.²⁶ Eközben Bajorország a Németországi Szövetségi Köztársasággal beilleszkedett a szabad parlamenti demokrácia rendszerébe. A hidegháború kétpólusú világrendjében a két állam bizalmatlanul, sőt időnként ellenségesen viszonyult egymáshoz; a Német Szövetségi Köztársaság és a Magyar Népköztársaság között csak 1973-ban létesült diplomáciai kapcsolat.²⁷

A nyugati és a keleti hatalmi tömb ideológiai és katonai ellentétei a német–magyar kölcsönös szemlélődésben kedvezőtlen, de részben előnyös köz-

²⁵ CZEUTLER Antal, *Teleki Pál és a magyar külpolitika 1939–1941*, Magvető, Budapest 1997; Holger FISCHER, *Das ungarisch-deutsche Verhältnis in der Zwischenkriegszeit: Freiraum – Partnerschaft – Abhängigkeit?* = *Germany and Southeastern Europe. Aspects of Relations in the Twentieth Century*, szerk. Roland SCHONFELD, Südosteuropa-Gesellschaft – Center for European and Russian Studies (University of California), München, 1997, 59–70; Peter GOSZTÓVY, *Ungarns militärische Rolle im Zweiten Weltkrieg*, I–IV., Wehrwissenschaftliche Rundschau 1977/5., 158–165; 1981/5., 152–160; 1981/6., 183–189; 1982/5., 157–164; HERCZELI Géza, *A szarajevói merénylettől a potsdami konferenciáig. Magyarország a világháborús Európában 1914–1945*, Magyar Szemle, Budapest, 1999; FRITZ Pál, *A magyar–német viszony 1918–1945 között* = *Újrakezdések krónikája*, 57–77; ROMSICS, I. m., 151–270; Gerhard SEEWANN, *Deutsch–ungarische Beziehungen 1918 bis 1944. Verbündete in Niederlage und Revision* = *Ungarn und Deutschland. Eine besondere Beziehung*, a Haus der Geschichte Baden-Württemberg és a Kulturinstitut der Republik Ungarn közös kiadása, Silbelsburg, Tübingen, 2002, 135–150; SZAKÁLY Sándor, *Magyar–német katonai együttműködés a második világháborúban* = *Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században. Tanulmányok*, szerk. ROMSICS Ignác, Teleki László Alapítvány, Budapest, 1995, 119–126; ZEIDLER Miklós, *A revíziós gondolat*, Osiris, Budapest, 2001 [2., bővített kiadás: Kalligram, Pozsony, 2009]; VARGYAS Gyula, *Magyarország a második világháborúban. Összeomlástól összeomlásig*, Korona, Budapest, 2001.

²⁶ Charles GATI, *Magyarország a Kéreményekében*, Századvég, Budapest, 1990; ROMSICS, I. m., 235–536.

²⁷ Georg P. HEFTY, *Schwerpunkte der Außenpolitik Ungarns 1945–1973. Vorgeschichte, Infrastruktur, Orientierung, Interaktionsprozesse*, Tuduv, München, 1980; MASÁT Ádám, *Magyarország és a két német állam kapcsolatának alakulása 1949 és 1989 között* = *Újrakezdések krónikája*, 123–148; Attila PÖK, *Wendepunkte der deutsch–ungarischen politischen Beziehungen nach dem Zweiten Weltkrieg* = *Ungarn und Deutschland*, 151–165, főként: 151–162.

helyeket is tápláltak. Az ötvenes és a hatvanas évek magyar pártsajtója a „gonosz” kapitalistákról – tehát a nyugatnémetekről is – kialakított képbe bajor elemeket is beépített.²⁸ Ez a propaganda azonban hosszú távon hatástalan-nak bizonyult olyan élményekkel szemben, amilyeneket például az 1972. évi müncheni nyári olimpia nyújtott, legalábbis a tévé képernyőjén át, ezáltal sok magyarnak első ízben és egyből világos fényben feltüntetve a bajor valóságot. A másik oldalon a nyugatnémet szórakoztatóipar meggátolta a magyar témák túlzott napi ideologizálását. A *Gyakran gondolok Piroskára (Ich denke oft an Piroshka)* vagy a *Sissi. A fiatal császárné (Sissi. Die junge Kaiserin)* című nagysikerű filmek minden ámitó érzelmességükkel is élénk és jóindulatú közérdeklődést keltettek a magyarok országa, népe és történelme iránt. Abban, hogy a nyugatnémet nyilvánosságban az ideológiai szembenállás ellenére kedvező magyarságkép élt, élsportolók csúcsteljesítményei is közrejátszottak, például Magyarország labdarúgó „aranycsapatáé”, amely az 1954-es világbajnokságon a német válogatottnal kétszer is megmérkőzött, és csak a második alkalommal, igaz, a döntőben maradt alul.²⁹

9

A II. világháború után új elem jelent meg a kétoldalú kapcsolatok történetében, midőn Bajorország számtalan olyan magyar nemzetiségű, illetve magyar állampolgárságú személynek nyújtott menedéket, akik politikai okokból akarták vagy kényszerültek elhagyni szülőhazájukat. Közéjük tartoztak a magyarországi németek, akiket 1946 januárjától a Szövetséges Ellenőrző Bizottság utasítására a magyar kormány közreműködésével Németország amerikai megszállási övezetébe – jelentős számarányban Bajorországba – telepítettek ki.³⁰ Az első nagyobb menekülthullámot már Magyarország elő-

²⁸ Thomas von TORMAY, *Der böse Deutsche. Das Bild der Deutschen aus kommunistischer Sicht, dargestellt am Beispiel der ungarischen Massenmedien*, Hase & Koehler, Mainz, 1971, 162–165.

²⁹ Daniel BEIN, *Gulasch, Paprika, Puszta – das Ungarnbild der Deutschen* = *Dyache, Stern, Wald und Gulasch – Europa in Mythen und Symbolen*, szerk. Bernd SCHMELZ, Hols, Bonn, 1997, 41–70, főként: 58–61. Vö. Holger FISCHER, *Puszta und Balaton, Paprika und Gulasch. Das landeskundliche Ungarnbild in Ungarisch-Sprachehrbüchern* = *Das Ungarnbild in Deutschland und das Deutschlandbild in Ungarn*, 107–130. A berni világbajnoki döntő hosszú távon igen kedvezően hatott a német Magyarország-képre, főleg Puskás Ferenc csapatkapitány fíradhatatlan méltatásai révén. A bal-összekötő csatár német közvetítéssel a 20. század legjobb labdarúgói, egyben legismertebb magyarjai sorába emelkedett, ismertségi foka világviszonylatban Bartók Béláéval vetekszik ma is. A német publicisztika alig mulaszt el adódó alkalmat arra, hogy dicsérje labdakezelési művészetét, legutóbb szépirodai és politikusi emlékezetből: István EÖRSI, *Fritz Walter, Ungarns Tragödie*, Frankfurter Allgemeine Zeitung 2002. június 19.; Gerhard SCHRODER, *Unsere Niederlage. Mein Endspiel*, Frankfurter Allgemeine Zeitung 2002. július 2.

³⁰ FÜZES Miklós, *Válami Magyarországon maradt / Etwas blieb daheim in Ungarn. A kitelepített magyarországi németek beilleszkedése Németországban / Eingliederung der vertriebenen Ungarndeutschen in Deutschland*, Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 1999; Gerhard SEEWANN, *Das Ungarndeutschtum 1918–1988*

relátható katonai veresége indította el 1944/45-ben, a másodikat a kommunista hatalomátvétel 1947/48-ban. A magyar emigránsok részben volt katonatisztek köré,³¹ részben polgári politikusok és értelmiségiek köré csoportosultak.³² Valamennyien abban reménykedtek, hogy egyszer majd visszatérhetnek egy ismét szabad Magyarországra. Társadalmi beilleszkedésük és kulturális szervezőmunkájuk mércéjét a hazai kommunista rezsim elleni távolsági küzdelem igénye szabta meg. E célkitűzés hívei közül 1951-től számosan a müncheni Angol Kertben székelő amerikai Szabad Európa Rádiónál helyezkedtek el. Itt a politikai állapotok publicisztikai feldolgozásán túl arra is lehetőségük nyílt, hogy ápolják és terjesszék a Magyarországon üldözött vagy onnan kivándorolt magyar írók, irodalomkritikusok és különböző szakágakban tevékenykedő tudósok munkásságát. A rádióadó e kettős rendeltetéssel működött – lényegében a vasfüggönyön túli fejleményekhez igazodva – 1993. évi bezárásáig.³³

Az 1956-os magyar forradalom leverését követő harmadik kivándorlási hullám megerősítette a bajorországi magyar jelenlétet. Az újonnan érkezettek körében jelentős volt az értelmiségiek aránya. Ennek folytán, valamint azon egyre erősödő felismerésből eredően, hogy az emigráció politikai befolyása igen csekély, a bajorországi magyar közösség – éppúgy, mint a más nyugati országokba szakadt sorstársak – önértékelése lassan ugyan, de hosszabb távon döntően megváltozott. Kezdték kialakulni a külhon szerkezetei, egy olyan diaszpóráé, amelynek tagjai előbb-utóbb leszoktak arról, hogy átmenetinek tekintsék külföldi tartózkodásukat. E kijózanodás Bajorországot ideiglenes menedékhelyből egész életre választott hazává változtatta olyan magyarok számára, akik többretegű társadalmukat kulturális, oktatási és egyházi-szociális téren működtetik, ugyanakkor azonban szakmai vonalon,

= Uő., *Ungarndeutsche und Ethnopolitik / A magyarországi németek és az etnopolitika. Ausgewählte Aufsätze / Válogatott tanulmányok*, Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely – Magyarországi Németek Országos Önkormányzata, Budapest, 2000, 118–119; TAKÁCS Katalin, *Kitelepített magyarországi németek Bajorországban*, Regio 1996/4., 74–102; TILKOVSKÝ Lóránt, *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században*, Csokonai, Debrecen, 1998, 124–141; ÁGNES TÖTH, *Migrationen in Ungarn 1945–1948. Vertreibung der Ungarndeutschen, Binnenwanderungen und slowakisch-ungarischer Bevölkerungsaustausch*, Oldenbourg, München, 2001. Vö. GERHARD SEEWANN, *Typologische Merkmale der Vertreibung der Deutschen aus dem östlichen Europa*, Südosteuropa 50. (2001), 375–387.

³¹ KISBARNÁKI FARKAS FERENC, *Az állítástíri országgyűlés története*, Mikes Kelemen, München, 1969; RADNOCZY ANTAL, *A magyar katonai emigráció története (1945–1990)*, Hadtörténelmi Közlemények 111. (1998), 728–744.

³² BORBÁNDI GYULA, *A magyar emigráció életrajza, 1945–1985*, Európai Protestáns Magyar Szabadegyletem, Bern, 1985 [a Magyar Elektronikus Könyvtárban is: <http://mek.oszk.hu/03400/03472/html>]; Uő., *Nyugati magyar irodalmi lexikon és bibliográfia*, Hétel, Budapest, 1992 [a Magyar Elektronikus Könyvtárban is: <http://mek.oszk.hu/04000/04038/html/index.htm>].

³³ BORBÁNDI GYULA, *Magyarok az Angol Kertben. A Szabad Európa Rádió története*, Európa, Budapest, 1996.

vegyesházasságok révén és nem utolsósorban nyelvíleg és eszmeileg beilleszkednek a német közegbe. E magyar–bajor kettős kötődés emigráns szervezeti alapjai önerőből vagy bajor állami, illetve egyházi anyagi támogatással teremthették meg. Példa erre a Magyar Gimnázium a felső-pfalzi Kastlban, egy sor Münchenben kiadott irodalmi, kultúrpolitikai, politikai, tudományos vagy vallási irányultságú lap és folyóirat – Életünk, Mérleg, Nemzetőr, Új Látóhatár –, a Magyar Katolikus Misszió és a Református Magyar nyelvű Egyházközség Münchenben, és ugyanott a Katolikus Magyar Értelmiségi Mozgalom / Pax Romana, valamint a Széchenyi Kör művelődési egyesület.³⁴ E létesítmények többsége a magyarországi rendszerváltás után is folytatta a tevékenységét, már csak azért is, mivel célcsoportjaikban rendkívül alacsony a Magyarországra hazatelepültek aránya.

10

Az a közkeletű vélekedés, hogy a lázadó szellemű magyarok szabadságszerető nép, nagyrészt az 1956-os forradalom iránti nemzetközi szolidaritásból ered,³⁵ de az 1989-es későnyári események nélkül mára talán megfakult volna. Magyarország azokban a hetekben nyugati határának kockázatos megnyitásával hozzájárult a vasfüggöny lebontásához, ugyanakkor megkezdte felszámolni egypártrendszerét. Mindezzel nem pusztán saját, hanem más népek szabadságának a szeretetét is kifejezte. A magyar rendszerváltozás első lépései döntő szereppel bírtak a keletnémet kommunista rendszer bukásának és Németország újraegyesítésének az előfutámban. Velük Magyarország megkezdte kivonni magát a szovjet hatalmi övezetből, és hozzálátott, hogy megteremtse közeli vagy távolabbi szomszédokhoz fűződő új és életképes partneri viszonyokat.³⁶

Magyarország nyugati irányú nemzetközi kapcsolataiban az 1990-es évek legelejétől – csakúgy, mint a 20. század első felében – Németország felé tájé-

³⁴ BORBÁNDI, *A magyar emigráció életrajza*; Uő., *Magyarok az Angol Kertben. A magyar emigráció egyik legjelentősebb intézményéhez, az 1950 és 1989 között Münchenben megjelent Új Látóhatár kultúrpolitikai-irodalmi folyóirathoz*; Uő., *Nem éltünk hiába. Az Új Látóhatár négy évtizede*, Európa, Budapest, 2000.

³⁵ GÉZA ALFÖLDY, *Ungarn 1956. Aufstand, Revolution, Freiheitskampf*, Schriften der Philosophisch-historischen Klasse der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Heidelberg 1997; BEIS, *I. m.*, 59; ROMICS, *I. m.*, 385–397.

³⁶ Ralf Thomas GÖLLNER, *Die Europapolitik Ungarns von 1990 bis 1994. Westintegration, mitteleuropäische regionale Kooperation und Minderheitenfrage*, UIM, München, 2001; PÖK, *I. m.*, 162–165; ROMICS, *I. m.*, 537–583; Andreas SCHMID-SCHWEIZER, *Der akteurs-theoretische Ansatz und die politische Systemtransformation in Ungarn 1988/1989*, *Berliner Osteuropa Info* 2001/16., 45–47; Wolfgang ZELLNER – Pál DU NAY, *Ungarns Außenpolitik 1990–1997. Zwischen Westintegration, Nachbarschafts- und Minderheitenpolitik*, Nomos, Baden-Baden, 1998.

kozódik, amely ezt a közeledést nyilvánvaló jóindulattal fogadja. Mindkét fél következetesen demokratikus és pluralista irányelvek jegyében jár el, ebben tehát a történelem nem ismétli meg magát. A német föderalista államformának megfelelően Magyarország nem pusztán a berlini szövetségi kormányral folytat tárgyalásokat politikai, gazdasági és kulturális kérdésekről, hanem rendszeresen egyes tartományi kormányzatokkal is. Az utóbbiak sorában előkelő helyet foglal el a nyitott és pluralisztikus kelet-, közép- és délkelet-európai demokráciákat szorgalmazó s támogató Bajor Szabadállam. Ebben az államközi együttműködésben közös érdekeket éltet mindkét oldal azon óhaja, hogy egy új Európa rendjében egymással összhangba kerüljenek az államok fölötti, a nemzeti és a regionális szintek, miközben a nemzeti kisebbségek jogait is biztosítják érvényben lévő és egyetértésben meghatározandó szabályok szerint.³⁷

Ez a bajor–magyar partnerség Magyarország 1999-es NATO-csatlakozásával³⁸ új lendületet kapott, és újabban Magyarország Európai Unió-s felvételét legfontosabb témáinak élén szerepelteti. De nem merül ki kormányzati diplomáciában, és korántsem korlátozódik a jelenleg kerekén 1500 gazdasági vegyesvállalat ügyeire.³⁹ A kétoldalú kapcsolatok minőségi változása a kiszélesedett, de még bővíthető társadalmi, kulturális és tudományos együttműködésben mutatkozik meg, amelytől joggal remélhető, hogy kiszűri a közhelyeket a két nép kölcsönös megítéléséből.

A 2000. év végén számtalan egyesületi szintű polgári kezdeményezés, 126 testvériskolai, 29 testvérvárosi, valamint 12 egyetemi partnerség azt az igyekezetet jelezte, hogy a bajor–magyar csere egyéni igények szerint elégítse ki a mindenkori szükségleteket.⁴⁰ A határok fölötti együttműködés különleges formáját vállalja a kastli Magyar Gimnázium és a tudományos-kulturális Müncheni Magyar Intézet: vegyes finanszírozású létesítmények lévén, mindketten egymáshoz igazítják a bajor és a magyar igényeket, elvárásokat. A német

³⁷ Vö. a magyarországi külpolitika általános hátterében GÖLLNER, I. m.: Andreas SCHMIDT-SCHWEIZER, *Ungarn = Vom Baltikum zum Schwarzen Meer. Transformation im östlichen Europa*, szerk. Annélie Ute GABANYI – Klaus SCHROEDER, Bayerische Landeszentrale für Politische Bildungsarbeit, München, 2002, 413–445; ZELNER-DUNAY, I. m.: *Ungarn im Wandel. Zwischenbilanz und Aspekte der ungarisch-deutschen Beziehungen*, szerk. Gabriele GÖRZKA, Verlag Wissenschaft und Politik, Köln, 1995. A jelenlegi bajor–magyar államközi együttműködés válogatott dokumentumai: Müncheni Magyar Intézet (Regensburg), Irattár I/143: Bayerische Staatskanzlei, Staatsministerium für Wissenschaft, Forschung und Kunst, Korrespondenz 1998–2010. Lásd ehhez Edmund Stoiber és Orbán Viktor miniszterelnökök beszédeit: *Franz Josef Strauß-Preis 2001. Dokumentation der Preisverleihung an Dr. Viktor Orbán am 3. November 2001*, kiad. a Hanns-Seidel-Stiftung, München, 2001.

³⁸ *A NATO-tag Magyarország / Hungary: A member of NATO*, szerk. Joó Rudolf, Magyar Köztársaság Külügyminisztériuma, Budapest 1999.

³⁹ A Bajor Állami Kancellária felmérése alapján Rudolf BAER, *Grußwort zum Klaviertabend Balázs Szokolay*, *Ungarn-Jahrbuch* 25. (2000–2001), 290.

⁴⁰ Lásd Uo., 289–290.

jogalapon működő intézet többéves tárgyalások után, 1999/2000 fordulóján vált bajor–magyar fenntartásúvá, párhuzamosan e kiállítás előkészületeivel, amelyekben közreműködve izgalmas és igényes vizsgát tehetett kutatói és tanácsadói képességeiből.⁴¹ A Bajor–Magyar Kormányközi Vegyesbizottság munkaprogramja egyidejűleg egy sor további kulturális jellegű tervet is tartalmazott, amelyek közül a budapesti Andrássy Gyula Német Nyelvű Egyetem alapításának döntő szakaszába lépett.⁴²

Tehát a Bajor Tartományi Kiállítás 2001-ben korántsem számított egyetlen csomópontnak Bajorország és Magyarország kapcsolatrendszerében. Behatárolt időtartamával és tematikai-műfaji különlegességével azonban hónapokon át lekötötte a szakmai és a szélesebb nyilvánosság figyelmét. Feladatokban bővelkedő, de súrlódásokban nem mindig szűkölködő vállalkozás volt, amelynek eredménye számos érdeklődőt vonzott a passauai vármúzeumba. Az e siker fölötti megelégedés remélhetően mindkét felet egy találkozásokban gazdag, a hosszútávú együttműködési projektek mellett akár csak időlegesen felemelő új közös kulturális munkaterv keresésére is ösztönzi.

[2002]

⁴¹ Zsolt K. LÉNGYEL, *Ungarnkunde und Kulturvermittlung. Über die Tätigkeit des Ungarischen Instituts München 2000–2001*, Ungarn-Jahrbuch 25. (2000–2001), 251–275.

⁴² Erich KUSSBACH, *Ein neues Feld deutsch–ungarischer Kooperation: die Andrássy Gyula Deutschsprachige Universität Budapest*, Ungarn-Jahrbuch 26. (2002–2003), 405–407.

NEOABSZOLUTIZMUS VAGY ÖNKÉNYURALOM?

Megjegyzések a magyarországi Bach-korszak újabb historiográfiájához

Magyarország az 1849-es szabadságharccal elveszítette állami szuverenitását. A magyar korona országait területileg és jogilag széttagolták, és a Habsburg Monarchia többi koronatarományához hasonlóan jó egy évtizeden át az autokratikus centralizmus jegyében kormányozták. Az osztrák neoabszolutizmus az alkotmányosság megszüntetésével dolgozta fel a dinasztikus hatalom 1848–1849. évi megrendülését. A korlátlan uralkodói akarat azonban nem akadályozta meg abban, hogy a császárság újjáalakítása során igénybe vegye a liberalizmus egyes elemeit is. Így a *reakció* és a *reform* egyaránt jellemzi magyarországi történetében is. E két alapjegynek megfelelően az Alexander Bach igazság-, majd belügyminiszter nevével fémjelzett rendszer értékelésében a 19. század végétől két irányzat alakult ki: az egyik elnyomó jellegére, a másik modernizációs törekvéseire helyezi a hangsúlyt.

I. Az összállami modernizáció fő szempontja

A magyarországi Bach-korszakról 1997-ben megjelent historiográfiai áttekintés, amelyet most továbbírunk, az osztrák–magyar történelem ezen korszakára vonatkozó kutatások legfőbb hiányosságait a két alapjegy egyenetlen kezeléséből eredezteti.¹ Négy évvel később Helmut Rumpler ugyanerre a problémára mutatott rá kizárólag nem magyar szerzők munkáit áttekintve: „A szakirodalomnak mindenesetre nemigen sikerült véglegesen meghatározni azt a nyilvánvaló ellentmondást, amely a forradalmat követő politikai reakció, illetve a gazdasági és társadalmi innováció között feszül.”²

Ez a kijelentés aligha hangozhatna hitelesebben, hiszen megfogalmazója azon két nagy bécsi tudományos vállalkozás irányítóihoz tartozik, amelyek

¹ Zsolt K. LENGYEL, *Österreichischer Neoabsolutismus in Ungarn. Grundlinien, Probleme und Perspektiven der historischen Forschung über die Bach-Ära*, Südost-Forschungen 56. (1997), 213–278, különösen: 223–258. Jelen tanulmány külön nem jegyzetelt kutatástörténeti megállapításait lásd ugyanott.

² Helmut RUMPLER, *Der österreichische Neoabsolutismus als Herrschafts- und Modernisierungssystem = Die Habsburgermonarchie und die Slowaken 1849–1867*, szerk. Dušan KOVÁČ – Arnold SUPPAN – Emília HRABOVIC, Akademické Elektronické Press, Bratislava, 2001, 9–21, idézet: 10.

az 1970-es évek elejétől a *modernizáció*, vagyis – korabeli szóhasználatban – az *újjaalakítás* (*Neugestaltung*)³ szempontjának fokozottabb mértékű, majd alapvető méltatására ösztönöztek. Az egyik az 1848–1867 közötti osztrák minisztertanács, illetve miniszteri konferencia üléseinek jegyzőkönyveit tartalmazó forráskiadvány, amely kötetről kötetre bővíti ismereteinket a birodalmi központ döntéshozatalairól; bevezetői, textológiai apparátusa és egyéb jegyzetanyaga kormányzati és igazgatási ágak, valamint koronatarományok szerint is megvilágítja a császárság eszméi alapjait, tagoltságát és működését.⁴ Ekképp összbírodalmi távlatban szemléltetik a magyar kérdést, amelyre nemrégiben a német történetírás is kitért Felix zu Schwarzenberg herceg miniszterelnök⁵ és Albrecht főherceg, Magyarország katonai és polgári főkormányzója⁶ életrajzában egyes fejezeteiben. A másik, szintén még folyamatban lévő sorozat, a *Die Habsburgermonarchie 1848–1918* nagyívű tematikus kötetivel jólesően eltávolodik az örökös tartományokra összpontosító korábbi kutatási módtól, amennyiben látóköre túllép nemcsak a német–szláv lakta területek, hanem az osztrák államtörténet határain is.⁷

Waltraud Heindl, aki Rumplerhez hasonlóan a kezdetektől részt vett az elsőként említett nagy vállalkozásban, néhány éve – Rumplerrel egyazon tanulmánygyűjteményben – megkísérelte meghatározni a neoabszolutizmus rendszerének lényegét, mégpedig a legfelső vezetés szándékainak, kijelentéseinek és vitáinak elemzésével.⁸ Már két évtizeddel azelőtt abban látta a neoabszolutizmus sajátosságát, hogy „az államot modernizálni”, ugyanakkor „az alkotmányos időszak reformjait az újólág bevezetett abszolutizmushoz igazítani” törekedett.⁹ Ezt a véleményét szó szerint megismétli a már hivatkozott, *Alkotmány mint közigazgatás – a neoabszolutisztikus kísérlet* című tanulmányában.¹⁰ Változatlanul ítéli meg a kormányzati rendszer igényét és képességét

³ Karl von CZERNIG, *Österreich's Neugestaltung 1848–1857*, K. K. Hof- und Staatsdruckerei, Wien, 1857.

⁴ Az 1848 és 1860 közötti időszakhoz: *Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867*, Einleitungsband, I, 1/1–3, III/1–5, IV/1–2, szerk. Helmut RUMPLER – Waltraud HEINDL – Stefan MALLER – Thomas KLETEČKA – Anatol SCHIED-KOWARZIK – Andreas GOETSMANN, VÖAW, Wien, 1970–2007 [újabb kötetek: II/4, IV/3, 2009–2011].

⁵ Stefan LUPPERT, *Felix Fürst zu Schwarzenberg. Eine politische Biographie*, Steiner, Stuttgart, 1998, 221–266.

⁶ Matthias STICKLER, *Erzherzog Albrecht von Österreich. Selbstverständnis und Politik eines konservativen Habsburgers im Zeitalter Kaiser Franz Josephs*, Matthiesen, Husum, 1997, 138–172.

⁷ *Die Habsburgermonarchie 1848–1918* [a továbbiakban: *DHM*], I–VIII, szerk. Adam WANDRISZKA [a VII. kötettől: Helmut RUMPLER] – Peter URBANUSCH, VÖAW, Wien, 1973–2006 [újabb kötet: IX, 2010].

⁸ Waltraud HEINDL, *Verfassung als Verwaltung – das neoabsolutistische Experiment = Die Habsburgermonarchie und die Slowaken*, 23–35.

⁹ Waltraud HEINDL, *Bürokratie und Verwaltung im österreichischen Neoabsolutismus*, Österreichische Osthefte 22. (1980), 231–265, idézet: 233.

¹⁰ HEINDL, *Verfassung als Verwaltung...*, 25.

arra, hogy normákhoz kötött és szabályszerűen működtetett igazgatás révén önmagát a „jogállamiság”¹¹ ismérveivel legitimálja. Az *újszerű* ilyen értelmezése a Ferenc József-i abszolutizmust a II. József-féle abszolutizmusához és az 1848-as alkotmányosság átmeneti időszakához köti.

A régebbi szakirodalom e két megelőző korszakkal való összevetés során egyfelől gyakorta arra a következtetésre jutott, hogy a forradalmak utáni teljhatalom megalkotói II. Józseftől átvették a nagyoszlrák, német fölérendeltségű egységállam gondolatát, amelyből azonban kizárták a felvilágosodás eszméit. Heindl ezzel szemben újabb cikkében arra szorítkozik, hogy a két korszak közötti koncepcionális *hasonlóságot* állapítson meg, arra hivatkozva, hogy 1849 után ismét „következetes központosítással” próbálták „megoldani az oszlrák államproblémát”.¹² Eszerint az 1850-es évek abszolutizmusa azért volt újszerű, mert *megújított* egy stratégiát, amely hat évtizeddel korábban kudarcot vallott.

A *neo* jelző használatát másfelől azért tartja indokoltnak a szakirodalom, mivel e kormányzati rendszer bizonyos fokig és értelemben az 1848–1849-es társadalmi és nemzeti forradalmak örökébe lépett. Általános vélekedés szerint a neoabszolutizmus a korai parlamentarizmus azon elemeit vette át, amelyek a birodalmi egység megteremtésében és megőrzésében hasznosnak ítékeztek. Heindl szerint ezzel a magyarázattal nem annyira a Habsburg-ház restauratív önmentését, mint inkább a neki ajánlott társadalom- és államszervezési jövőképet kell körvonaloznunk. Ebben elért az a feladat is, hogy a dinasztia vegye figyelembe a koronátartományok és soknemzetiségű társadalmak kívánalmait. Csakhogy eközben a felívelő nemzeti eszme a legfőbb célkitűzést, magát a birodalmi egységet veszélyeztette. Így a központosítás szószólói, „1848 rossz tapasztalataiból okulva”,¹³ arra törekedtek, hogy a regionális részérdekeket kiemeljék etnikai-kulturális vonzataikból, és ennek fejében szociális-gazdasági engedményeket nyújtsanak. Ez „logikailag meggyőző” és – az alkotmányos képviselőlet kizárása mellett és ellenére – „az adott korban modernnek tekinthető” elképzelés volt: „Nem a nemzetiségek szegregációja, hanem integrációjuk igazgatástechnikai és jogi összeolvasztó és kiegyenlítő politika útján.”¹⁴ E második értékelési mód szerint a neoabszolutizmus újszerűsége modernségéből eredt, amellyel *előírányszott* egy addig ki nem próbált állammodellt.

A német elem erősítését szolgáló intézkedéseket viszonylag gyakran kutatták már, legalábbis nyelvi vonatkozásokban. Velük szoros összefüggésben

¹¹ *Uo.*, 26; HEINDL, *Bürokratie und Verwaltung...*, 234.

¹² HEINDL, *Verfassung als Verwaltung...*, 27.

¹³ *Uo.*, 33.

¹⁴ *Uo.*

felmerül a kérdés: az osztrák egységállam célkitűzésében nem egyfajta *nemzetek feletti nemzetállam* megteremtésének a törekvése húzódott-e meg? Deák Ágnes erre, úgy tűnik, inkább nemleges választ ad. A kormányzat 1849–1860 közötti magyarországi nemzetiségpolitikájáról írott monográfiájában a mű főcímében idézett korabeli jelszó, a „nemzeti egyenjogúsítás” jelentésváltozatait vizsgálja az államelméletben, valamint társadalmi, felekezeti és kulturális téren. Egyik végkövetkeztetése szerint a nemzeti különállási igényektől való programszerű és nem ritkán gyakorlati elmozdulás az „egységes és német nyelvű államhatalom – de nem német nemzetállam” irányában történt. Deák elismeri azonban, hogy ellentmondás feszült egyfelől az etnikai-kulturális törekvések visszaszorítása, másfelől a német nemzeti-politikai többség szorgalmazása között.¹⁵

Heindl megkerüli ezt az ellentmondást, mivel nem veti fel a *nemzetek feletti nemzetállam* kérdését. De fontos és – ami egyébként nem jellemző írásaira – Magyarországra közvetlenül alkalmazható fogódzókat nyújt ennek vizsgálatahoz. Bach terve a nemzeti kiegyenlítésre s ezzel az összállami tudat megteremtésére nem volt „végiggondolt”, bármennyi logikát fedezünk is fel benne, ismeri be Heindl, mivel számításon kívül hagyta „a kor tendenciáit”. A modern és korszerűtlen jelleg közötti ellentmondást Heindl azzal a megjegyzéssel véli tompíthatónak, hogy a kormányzati rendszer éppen hogy „túl modern és nem elég hagyományörző” volt. Példaként említi a magyarországi *országképviselet* (*Landesvertretung*) felállítására 1856 nyarán készült belügyminiszteri tervezetet, amely arról a „szándékról” tanúskodik, hogy „a tartományok történeti egységét gyengítsék, idővel szétporlasszák, Magyarország sajátos esetében – széttörjék”. Az értelmezés ezen belső – osztrák – szemszögében a regionális és pusztán tanácsadói jogkörrel bíró testületek felállítása azért volt haladó elképzelés, mert Bach elutasította „a régi rend kontinuitását”, pontosabban: „a rendi országgyűlésekét”.¹⁶ Heindl elvégzi e kijelentés ellenpróbáját is: a belügyminiszter egy fiatalabb rezsim, nevezetesen a Magyarország alkotmányos államiségét tagadó osztrák összállami politika kontinuitásáért szállt síkra, s ez – a magyar szakvélemények szerint is – az 1849-es olmützi alkotmányban gyökerezett.¹⁷ Még ha a birodalom minden tartományában előirányzott országképviseleti státútumok egyik rendeltetésük szerint enyhítették volna is a rendszer abszolutizmusát, már előkészületi szakaszukban sem ébreszthettek komolyabb magyar együttműködési készséget.¹⁸

¹⁵ DEÁK Ágnes, „Nemzeti egyenjogúsítás”. *Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1849–1860*, Osiris, Budapest, 2000, 335–336.

¹⁶ HEINDL, *Verfassung als Verwaltung*, ... 32–34.

¹⁷ *Uo.*, 35. Vö. DEÁK, „Nemzeti egyenjogúsítás”, 41–44.

¹⁸ ZSÓLT K. LENCSELY, *Neabsolutismus-Probleme. Verwaltungsgeschichtliche Aspekte zum Fall Ungarn*, Levéltári Közlemények 70. (1999), 79–105, főként: 84.

Rumpler is lát egy előfutamot „a Schwarzenberg-kormány alkotmányos-miniszteriális abszolútizmusában és centralizmusában”, amelyet az 1851. évi szilveszteri pátens „monarchikus abszolútizmusa” váltott fel. Az *osztrák neoabszolútizmus mint uralmi és modernizációs rendszer* című tanulmányában szintén kiemeli a bécsi államvezetés azon törekvését, hogy „megteremtse a jogállamiság, valamint a feltörekvő polgári középréteg és a parasztság emancipációjának az alapjait”.¹⁹ Ebből a méltatásból azonban – Heindl értelmezésétől eltérően – nem csak az következik, hogy a modernizáció, társadalmi és gazdasági súlypontjaival, fölértékelődik a Bach-korszak – „a reformok korszaka” – meghatározó vonásává.²⁰ Rumpler levon egy kutatómódszertani következtetést is, amelyet a rendszer három, a szakirodalomban rendszerint kedvezőtlennek minősített tulajdonságának viszonylagosításával készít elő: a *centralizációt* ellenpontozták az általános és a jogi közigazgatás decentralizált struktúrái, a *germanizációt* a nem német lakosság műveltségbeli előrehaladásának nagyobb lehetőségei, az *abszolútizmust* pedig a gazdaságfejlesztés liberális intézkedései.²¹ Ezen értékelés az örökös tartományokra irányuló, azaz osztrák történelmi felfogásból ered, amely megmutatkozik például abban is, hogy a szerző az ausztriai gazdasági fejlődés 1848 előtti kezdeteire utalva merőben egyéni végkövetkeztetéssel lép meg az olvasót: „A neoabszolútizmust nem tekinthetjük egy elkülönült politikai és társadalmi-gazdasági formáció korszakának. Az úgynevezett neoabszolútizmus nem szakította meg a *Habsburg országoknak* a korai Vormärzben beindult modernizációját, hanem éppenséggel lényeges részét alkotta történetének.”²² Míg Heindl az 1849–1859 közötti időszakot továbbra is a *neoabszolútizmus* fogalommal jelöli, amelyet legfeljebb helyettesít, illetve körülír a rokonértelmű „igazgatási centralizmus”, „tekintélyelvű állam”, „reformabszolútizmus” kifejezésekkel.²³ Rumpler nem szól sem „restauráció”-ról, sem „reakció”-ról. A „konzervatív modernizáció” mellett érvel, amelyet megszakítatlan folyamatosságban szemlél az osztrák alkotmányos államfejlődés kezdetétől a szóban forgó *Neugestaltungon* át az osztrák–magyar kiegyezésig: „Ezért indokolt a neoabszolútizmus korszaka helyett a »Forradalom és Reform« 1848–1867 közötti időszakáról beszélni.”²⁴

A *Die Habsburgermonarchie 1848–1918* című sorozat nyitott erre a felfogásra. Bár régebbi és újabb kötetei külön tárgyalják a „neoabszolútizmus

¹⁹ RUMPLER, *I. m.*, 13, 21.

²⁰ *Uo.*, 14.

²¹ *Uo.*, 16.

²² *Uo.*, 21 (kiemelés: R. L. Zs.).

²³ HEINDL, *Verfassung als Verwaltung...*, 25–26.

²⁴ RUMPLER, *I. m.*, 20.

korszak"-át,²⁵ az *Alkotmány és parlamentarizmus* című kettős kötetében már bizonyos óvatosság érzékelhető e tekintetben. Az egész birodalomra kitékintő Wilhelm Brauner az „újrendies korlátozott monarchiát” 1852-től 1867-ig az ausztriai parlamentarizmus első nagyobb szakaszába sorolja, azzal a meggyőződéssel, hogy a parlamentáris kormányzati rendszer majd csak 1860-tól érvényesül, mert azelőtt „az alkotmányos valóságot [Verfassungswirklichkeit] az úgynevezett neoabszolutizmus” szabta meg. Magyarország részese volt ennek az alkotmányfejlődési folyamatnak, de előbb „saját alkotmányozással és kiterjedt hatáskörű államisággal”, majd – 1849-ben „erőszakkal betagolva az alkotmányos Összausztriába” – a „saját államiság messzemenő elvesztésével”.²⁶ Egy másik fejezetben Péter László Magyarországnak az „összmonarchiában” időlegesen elfoglalt helyét a modernizációs hatások felsorolásával jellemzi, és a „Bach-rezsim”-ről azt állítja, hogy „nem annyira abszolutisztikus, mint inkább alkotmány nélküli” volt.²⁷ Amilyen velősen megfogalmazott, olyan alaposan dokumentált álláspont ez, gondolja az olvasó, mielőtt meglepődve észrevenné, hogy a szerző jórészt régebbi szakirodalomra hivatkozik, s még az új magyar kutatásokat sem veszi figyelembe.²⁸ A könyvészetek ilyen beszűkülése megfigyelhető a sorozat többi kötetében is.²⁹

A Magyarországon kívüli történettudomány tehát nagy jelentőséget tulajdonít a kitűzött, de elmulasztott alkotmányozódásnak. Hogy pontosabban mekkorát, felmérhető két újabb habilitációs értekezés alapján, amelyek kitűnő forrásismeretre vallanak, témáik összbirodalmi betájolásával azonban nem terjednek ki regionális levéltári állagokra. Georg Christoph Berger Waldenegg könyve az 1854. évi nemzeti kölcsön pénzügytörténeti témáját tálalja ugyan, mégis mindenekelőtt egy olyan állam önképének és működésének a politikátörténete, amely a császári teljhatalom ellenére – vagy éppen azért – társadalmi elfogadottságra áhítozott.³⁰ Georg Seiderer *Liberalizmus és neoabszolutizmus* című, sajnos még kinyomtatásra váró habilitációs értekezése pedig a reprezentáció és adminisztráció problematikáját beágyazza a közigazgatási reformok alkotmánytörténetébe, amelybe a nyugati nyelveken

²⁵ Például Géza BUZINKAY, *Die ungarische politische Presse = DHM VIII/2*, (2006), 1908–1925; Friedrich GOITAS, *Grundlagen der Parteienentwicklung, des Vereinswesens und der Interessenvertretungen in den Ländern der ungarischen Krone, Grundzüge der Geschichte der Parteien und Verbände = DHM VIII/1*, (2006), 1145–1151.

²⁶ Wilhelm BRAUNER, *Die Verfassungsentwicklung in Österreich 1848 bis 1918 = DHM VII/1*, (2000), 69–237, idézetek: 70–71 (kiemelés: K. L. Zs.).

²⁷ László PÉTER, *Die Verfassungsentwicklung in Ungarn = DHM VII/1*, (2000), 297.

²⁸ László U., 294–299.

²⁹ Ritka kivétel BUZINKAY, *Die ungarische politische Presse*.

³⁰ Georg Christoph BERGER WALDENEGG, *Mit vereinten Kräften! Zum Verhältnis von Herrschaftspraxis und Systemkonsolidierung im Neoabsolutismus am Beispiel der Nationalanleihe 1854*, Böhlau, Wien–Köln–Weimar, 2002.

hozzáférhető szakirodalom segítségével öröndetes céltudatossággal beilleszti a magyarországi eseményeket és tárgyköröket is.³¹ A rendszer úgy, ahogy e két mű bemutatja, csak akkor érdemli meg személytelen alakú hagyományos elnevezését, ha a *neót* egyenértékű névtagként kezeljük, és ha ennek az abszolútizmusnak az újszerűségét az autokratikus hatalomgyakorlás és a liberális államszervezés közötti sokoldalú átfedésekre és kölcsönhatásokra vezetjük vissza.

II. Közelítések az *idegen* testhez

A magyar kutatás már kezdeteitől keresi a *neoabszolútizmus* fogalmat helyettesítő vagy azzal párhuzamos elnevezést – s találja meg a Heindl és Rumpler példáján bemutatott osztrák nézőponttól döntően eltérő módon. Története során szokásává vált, hogy az *önkényuralom* képét is megrajzolja – időnként csak azt. Ezen általánosító megjelöléssel a korszak értékelését a rendszer egyetlen kedvezőtlen vonására hegyezte ki, amely összes többi hiányosságát és hibáját – természetesen hasznos teljesítményeivel együtt – még inkább beárnyékolta: arra, hogy *idegen* uralom volt. A neoabszolútizmus elemzése régóta arra készíti a magyar történészeket, hogy a magyar függetlenség vagy – egy erős szomszédtól való – függőség sorskérdését is tárgyalják vagy legalábbis érintsék. Így újra meg újra arra kényszerülnek, hogy közvetve vagy közvetlenül állást foglaljanak az 1848-as függetlenségi és az 1867-es kiegyezési hagyomány vitájában. Bárhogyan viszonyultak is eddig egymáshoz, az újkori magyar történelem e két alapvető feldolgozási mintája az 1850-es évek bécsi központi vezetését egyaránt nem pusztán a politikai, hanem az *osztrák* önkény letéteményeseként bélyegezte meg.

A magyar helyettesítő vagy párhuzamos elnevezés mai használata ezen szemléletmód tartós hatásával magyarázható.³² Megfigyelhetjük ezt állam- és jogtörténeti munkákban éppúgy, mint történeti áttekintésekben, amelyek 1867-ig „önkényuralom”-ról írnak.³³ A társadalomtudományi ágazatokban azonban használatos a csak 1860–1861-ig tételezett és viszonylagosan tom-

³¹ Georg SEIDNER, *Liberalismus und Neabsolutismus. Studien zur Verfassungspolitik und Verwaltungsreform in der Habsburgermonarchie unter Alexander Bach 1848–1859*. München, 2004, gépirat.

³² Vö. KOVÉR György, *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig* = GYANI Gábor – KOVÉR György, *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris, Budapest, 2004², 30.

³³ CSIZMADIA Andor, *Az önkényuralom időszakának állama (1848–1867)* = CSIZMADIA Andor – KOVÁCS Kálmán = ASZTALOS László, *Magyar állam- és jogtörténet*, szerk. CSIZMADIA Andor, Tankönyvkiadó, Budapest, 1995⁶, 301–313; CSORBA László, *Az önkényuralom kora (1849–1867)* = 19. századi magyar történelem 1790–1918, szerk. GERGELY András, Korona, Budapest, 1998, 293–342; FÖNAGY Zoltán, *Modernizáció és polgárosodás. Magyarország története 1849–1914-ig*. Csokonai, Debrecen, 2001, 11–66.

pított élű „neoabszolutizmus”³⁴ vagy „abszolutizmus”³⁵ is, historiográfiai közelítésben időnként az „önkénturalom és abszolutizmus” alakjában.³⁶

Az alaposabb vizsgálat egy nem mindig végiggondolt és ellenőrzött fogalmiság benyomását kelti. A magyar művelődéstörténet egyik újabb kézikönyve például következetesen „önkénturalom”-ról szól egészen 1867-ig,³⁷ jöllehet Arany Jánossal, Kemény Zsigmonddal és Madách Imrével a magyar szép- és esszéirodalom „nagy szellemi teljesítményeit” említi, amelyek „zord körülmények” között születtek.³⁸ De milyen tág körben érvényesült az osztrák önkény, avatkozott be az idegen hatalom abba a hírlapirodalomba, amely 1849 után Keménnyel az egyik főszerepben meghatározóan befolyásolta a magyar liberálisok szellemi újratájkózódását? Ezt a kérdést az a dolgozat sem válaszolja meg, amely a „nemzeti polgárosodás” útjait vizsgálja „a birodalmi politika által képviselt idegen, nemzetietlen modernizáció” közepette, és az utóbbira az „önkénturalom” címkéjét ragasztja.³⁹

A meghatározás fenti egyenetlenségei egy részben még súlyos kételyből fakadnak: beilleszthető-e a neoabszolutizmus Magyarország modernizációjának szerkezet- és eseménytörténetébe? E feladat szempontjából a rendszer korszakolása csak másodlagos, mindenképpen megoldható probléma. Azon érveket,⁴⁰ amelyek értelmében a neoabszolutizmust az 1859-ben menesztett Bach belügyminiszter hivatali idejével kell azonosítanunk, újabban közvetve megerősítik az államrendőrségi besúgóhálózatra vonatkozó alapos vizsgálatok. A hatalomtechnika e támasza⁴¹ ugyan feléledt a Schmerling-provizórium

³⁴ SRIPTA István, *A magyar bírósági rendszer története*, Debrecen UP, Debrecen, 1998², 113–117.

³⁵ BUZINKAY Géza, *Az abszolutizmust tüdő és újjászülő magyar sajtó, 1849–1867* = KÓKAY György – BUZINKAY Géza – MURÁNYI Gábor, *A magyar sajtó története*, Sajtóház, Budapest, 2001², 113–133.

³⁶ DIÓSZEGI István, *A Ferenc József-i kor. Magyarország története 1849–1918*, Vince, Budapest, 1999, 13–26.

³⁷ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A polgári társadalom korának művelődése (A XVIII. század végétől 1920-ig). Szellemi élet = Magyar művelődéstörténet*, szerk. KÖSA László, Osiris, Budapest, 2001², 332–397, idézet: 366.

³⁸ SZEGEDY-MASZÁK, *A polgári társadalom...*, 360. Kemény forradalom utáni publicisztikájáról SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az újrátelvezés kényszere (Kemény Zsigmond két röpirata a forradalomról) = A forradalom után. Vereség vagy győzelem?*, szerk. CSÉNYI Anna, PIM, Budapest, 2001, 34–45.

³⁹ MIRE György, *A magyar liberálisok eszméi és politikai útkevesése 1849 után = Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára*, szerk. ANGI János – BARTA János, Debreceni Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Debrecen, 2000, 162–163.

⁴⁰ Vö. összefoglalóan BERGER WALDENEGG, *Mit vereinten Kräften*, 15–19; K. LENGYEL, *Österreichischer Neoabsolutismus in Ungarn*, 260–262.

⁴¹ DEÁK Ágnes, *Besúgólisták a neoabszolutizmus korából*, Aetas 2006/4., 21–44; FARKAS Katalin, *A rendőrség és a magyar függetlenségi szervezkedések (1859–1866)*, Aetas 2006/4., 45–70; FRANK Tibor, *Egy emigráns alakváltása. Zerffi Gusztáv pályakepe, 1820–1892*, Akadémiai, Budapest, 1985; GONDA György, ... Egeressy Gábor színmész és Kassuth kormánybiztosa”. Egy év eseménytörténete – emigráció után..., Aetas 2006/4., 115–126.

idején,⁴² az 1860-as évek első fele mégsem egy rezsim zárófejezeteként, hanem egy „rendszerváltás”⁴³ nyitányaként vagy „fordulatként”⁴⁴ jelenik meg a szakirodalomban, amely Deák Ferenc politikai nézeteinek formálódása nyomán a kiegyezéshez vezetett.⁴⁵ De akkor is, ha a neoabszolutizmus tartamát egyhangúlag az 1850-es évtizedre korlátozzuk, Magyarország vonatkozásában egyelőre vitatott marad modernizáló jelentősége: a *polgári* jelzővel ugyanis az ellen, de amellet is lándzsát törnek.

Az egyik érvelési mód legkésebb az 1970-es évektől azt hangoztatja, hogy a neoabszolutizmus megtörte vagy legalábbis lefékezte a liberális arcú magyar nemzeti mozgalmat. A mai magyar történettudomány a magyarországi *modernizációt* az 1830-as években megindult *polgárosodással* azonosítja. Némelyek ugyanakkor úgy vélik, hogy a magyar társadalom 1849 után „minden korábbinál egyértelműbb és negatívabb tapasztalatokat szerzett az abszolút központi államhatalom direkt beavatkozásának céljairól”.⁴⁶ Az állam- és jogrendszerben „modernizáció” ment végbe, de – „vasvesszővel és önkényuralommal”.⁴⁷ Ezt a folyamatot Magyarországon 1849 és 1867 között „viszonylagos értelemben tragikus megszakítottság is jellemezte”, mivel egy olyan kormányzat vezényelte, amely sértette a politikai és a nemzeti szabadságjogokat.⁴⁸ Ekképp a „magyar politikai élet máig legnagyobb nemzedékét sodorta pusztulásba a történelem”.⁴⁹ Fejlődésbeli törésről esik szó – hogy még egy historiográfiai ágazatot érintsünk – a református egy-

⁴² DEÁK Ágnes, *Államrendőrség és besúgóhálózat Magyarországon egy rendszerváltás fordulatos hónapjaiban (1860–1861)*, Századok 140. (2006), 1551–1573; Uő., *Egy régi politikai rendszerváltás és az államrendőrség – 1867*, Történelmi Szemle 44. (2007), 351–371; Uő., *Államrendőrség Magyarországon a Schnerling-pravizórium időszakában*, Századok 142. (2008), 727–771.

⁴³ DEÁK, *Államrendőrség és besúgóhálózat...*; Uő., *Egy régi politikai rendszerváltás...*

⁴⁴ HANÁK Péter, *1867 – európai térben és időben*, vál., s. a. r., bev. SOMOGYI Éva, História – MTA Történettudományi Intézet, Budapest 2001, 27.

⁴⁵ DEÁK Ágnes, *Deák Ferenc útkevesése 1860–1861-ben = Deák Ferenc emlékezete*, szerk. SZABÓ András, Akadémiai, Budapest, 2003, 149–162; HANÁK, *1867*, 17–116, 143–168.

⁴⁶ HAJDÚ Zoltán, *A társadalom és a gazdaság területi folyamatait befolyásoló ideológiai, politikai és törvényi környezet a 19–20. század fordulóján = Magyarország történeti földrajza*, I., szerk. BELUSZKY Pál, Nordex – Dialog Campus, Budapest–Pécs, 2005, 107.

⁴⁷ KAJTAR István, *Deák és a 19. századi modernizációs folyamatok = Deák Ferenc emlékezete*, 114. A *viszessző* történeti metafora mint a neoabszolutisztikus hatalomgyakorlás képi megjelenítése az 1890-es évek publicisztikájából származik. Vö. forráshivatkozással DEÁK Ágnes, „Az abszolutizmus vas vesszője alatt”, *Erdély magyar szemmel 1850–51-ben*, Holmi 1996, 732.

⁴⁸ KAJTAR István, *Állam és jogfejlődés Magyarországon a 19. században = A magyar államiság első ezer éve*, szerk. KISS Gergely, Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2000, 178; Uő., *A dualista kori magyar állam- és jogrendszer a modernizáció fényében = Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára*, szerk. FISCHER Ferenc, Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs, 2000, 311–313.

⁴⁹ TAKÁCS Péter, *Negyvennyolc mitológiája és a neoabszolutizmus valósága (Deák Ferenc és a passzív ellenállás) = Deák Ferenc emlékezete*, 143.

ház állami kényszerrendszabályok gátolta megújulási kísérleteivel kapcsolatban is.⁵⁰

Ez a magyar kutatási irányzat rendszerint tartózkodik attól, hogy a *modernizáció* és a *polgárosodás* kulcsfogalmakat az 1850-es évekre vonatkoztassa. Mintegy átugorja a neoabszolutizmust és az illető folyamatokat az 1860-as évektől, lényegében a dualizmusban követi tovább.⁵¹ Ez a szemlélet az elmúlt két évtizedben a gazdasági kérdések tárgyalását is meghatározta, minekutána Kövér György joggal állapítja meg, hogy a magyar társadalomtörténetírás szerint „a társadalom intézményes és politikai modernizációja 1848-cal, illetve 1867-tel megtörtént. Ez lehetőséget adott arra, hogy a dualizmus korában meginduljon a gazdaság és a társadalom rohamos modernizációja.”⁵² Kövér rá is kérdez kritikusan, hogy a két évszám közötti két évtized miért hiányzik a polgári átalakulás történetéből, s joggal emlékeztet az 1848-as függetlenségi és az 1867-es kiegyezési hagyomány mély hatásaira.⁵³ Érdekes módon azonban az iparúzés szabadságát megteremtő 1859-es dokumentumot az utolsó „önkényuralmi rendeletnek” nevezi, noha ugyanabban a gondolatmenetben az „önkényuralom” fogalmának használatát maga is megkérdőjelezi.⁵⁴ Másutt egyértelműen ellenzi az 1849 körüli államjogi törés általánosító túlértékelését, amint a következő évtizedben keletkezett elméleti és empirikus társadalmi tervezeteket elhelyezi a középosztály megteremtésének korszakokon átívelő magyar programjainak sorában.⁵⁵

Éppen ez a látásmód jellemzi a másik érvelési módot, amely az 1848-as alkotmányos időszak és a Bach-korszak diszkontinuitásán belül az állandóság és a továbbfejlődés jeleit igyekszik kimutatni. Ez az áramlat is körülbelül három évtizedre tekint vissza. Egyfelől a szellemi erő minden állami rendsza-

⁵⁰ SZATMÁRI Judit, *Die ungarländische reformierte Kirche in den Jahren des Neoabsolutismus (1850–1860)*, Südost-Forschungen 61/62, (2002/2003), 141–169; Uő., *A magyarországi református egyház a neoabszolutizmus éveiben (1850–1860)*, A Ráday Gyűjtemény Évkönyve 11. (2005), 197–238. Vö. Uő., *Az álladalmi tisztviselői kar kiegészítő része – avagy lelkiész és hatóság az 1850-es években*, A Ráday Gyűjtemény Évkönyve 10. (2002), 163–174.

⁵¹ A kutatástörténeti háttérhez GYÁSI Gábor, *A polgári átalakulás problémái / Probleme der Verbürgerlichung = Struktura és városkép. A polgári társadalom a Dunántúlon a dualizmus korában / Struktur und Stadtbild. Bürgerliche Gesellschaft in Transdanubien zur Zeit des Dualismus*, szerk. Tóth G. Péter, Lackó Dezső Múzeum, Veszprém, 2002, 14; KÖVÉR, *Magyarország társadalomtörténete...*, 25–35. Regionális és várostörténeti példákat a dualizmuskori súlypontozásra lásd a *Struktúra és városkép* című kötet tanulmányaiiban. A magyar polgári modernizáció reformkori és dualizmuskori állam- és jogtörténeti tipológiai besorolásához vö. KAJTAR, *Állam és jogfejlődés...*; Uő., *A dualista kori magyar állam- és jogrendszer*.

⁵² KÖVÉR, *Magyarország társadalomtörténete...*, 25.

⁵³ Uő., 26–27.

⁵⁴ Uő., 30.

⁵⁵ KÖVÉR György, *Közeprend vagy középosztály(ok)? Társadalomteremtő fogalomalkotás Magyarországon a reformkortól az első világháborúig*, Századok 137. (2003), 1119–1168, különösen: 1120–1122.

bályozás ellenére számottevő megnyilatkozásaira bukkan. Buzinkay Géza, aki a művelődéstörténeti kép finomításában mértékadóan vett részt, egy újabb kismonográfiájában megállapítja, hogy a magyarországi sajtó nemcsak „túlélte” az „abszolutizmust”, hanem akkoriban önmaga „újjászületés”-ét élte. A kulturális és – még inkább – a politikai újságírás a hivatásszerű művelés medrébe jutott, amelyben a mégoly szigorú rendőri felügyelet ellenére kialakította a „polgári stílus”-t.⁵⁶ A korabeli magyar szépirodalom, filozófia, politika- és társadalomelmélet, valamint jogtudomány irányzatainak újabb kutatásai alátámasztják azt a feltételezést, hogy ebből a szempontból érdemes görcső alá vonni a kulturális élet több szegletét.⁵⁷

A Magyarország történelmébe beékelődött *idegen test*ről alkotott borús kép másfelől igazgatástörténeti alapokon vált a felülvizsgálat tárgyává, eleinte Sashegyi Oszkár (1915–1994) kezdeményezésére. 1979-ben német nyelven megjelent kismonográfiája az 1849 és 1860 közötti politikai ágazatról többek között abban a felismerésben cseng ki, hogy „a neoabszolutisztikus időszak mégsem teljesen idegen test a magyarországi igazgatás történetében”.⁵⁸ Így nem véletlen, hogy a magyar historiográfia illető ágazata az, amely az 1980-as évek közepétől a leghatározottabban tágítja a nemzettörténeti látószöveget, anyagát mindenekelőtt a bürokrácia társadalomtörténetéből merítve. Sashegyi felismerésének értékesítése helytörténeti keretekben indult be. Az 1990-es évek közepére beigazolódott például, hogy Zala vármegye magyar hivatalnokkara az 1840-es évek második felétől a forradalmi éveken és még néhány esztendőn át továbbszolgált.⁵⁹ A 18. századig visszanyúló bürokratizáció forrásaiból arra is feltártak bizonyítékokat, hogy 1848 társadalomtörténeti szempontból Veszprém vármegyében sem volt korszakhatár.⁶⁰

⁵⁶ BUZINKAY, Az abszolutizmust túlélő és újjászülető magyar sajtó.... 119–122; Uő., *Die ungarische politische Presse, 1908–1925*.

⁵⁷ KATALIN GÖSCZI, *Die Juristenausbildung in Ungarn vom aufgeklärten Absolutismus bis zum Ende der Habsburgermonarchie* = *Juristenausbildung in Osteuropa bis zum Ersten Weltkrieg*, szerk. ZORAN POKROVAC, Klostermann, Frankfurt am Main, 2008, 37–79, főként: 67–75; KERÉNYI Ferenc, „Szólham kiselségség, hűn a hallgatás”. Az irodalmi élet néhány kérdése az abszolutizmus korában, Békés Megyei Levéltár, Gyula, 2005; KÖVÉR, Középrond vagy középosztály(ok)?, 1120–1122; PERECZ László, „Nemzeti filozófia”: saját vagy idegen? Erdélyi János és a „magyar filozófia” gondolata, Irodalomtörténeti Közlemények 108, (2004), 541–558; TÁRJÁNYI Eszter, Irodalmi vitakodások. Arany János és az 1850-es évek költői csoportosulása, Irodalomtörténeti Közlemények 108, (2004), 292–333; SZABÓLY Mihály, A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi hánnon alakulásában Világos után, Nemzeti Tankönyvkiadó – Universitas, Budapest, 2005.

⁵⁸ OSZKÁR SASHEGYI, *Ungarns politische Verwaltung in der Ära Bach 1849–1860*, Institut für Geschichte der Universität Graz, Graz, 1979, 124.

⁵⁹ HALASZ Imre, Az önkényuralmi közigazgatás kiépülése Zala megyében 1849–1854, Levéltári Közlemények 57, (1986), 87–129; Uő., Közigazgatás és közkutatás Zala megyében az abszolutizmus berendezkedése idején 1849–1855, kandidátusi értekezés, Zalaegerszeg, 1994.

⁶⁰ HIDI József, Veszprém vármegye politikai elitje a XVIII–XIX. században (1711–1918) = *Az átmenet aranyja Veszprém megye a rendszerváltás időszakában*, Tanulmányok, szerk. OLAH Miklós, Veszprém Megyei Önkormányzat Közgyűlése, Veszprém, 1995, 36.

Ezek a nézetek szélesebb utat nyitottak a kontinuitás, illetve diszkontinuitás problémaköréhez, új megvilágításba helyezve a neoabszolutizmus korábban hangsúlyozott *idegen* – és ilyen értelemben – *önkénturalmi* jellegét. Igaz, elsősorban a közigazgatás politikailag nem mérvadó szintjeire vonatkoztak. Mégis felhívták a figyelmet arra, hogy a magyar neoabszolutizmus-kutatások megújítása e kérdéskörben nemcsak szükséges, hanem lehetséges is: mégpedig a strukturális ellenpróbával, amelyet az állami adminisztráció nem magyar anyanyelvű és nemzetiségű tagjaival kapcsolatban kell elvégezni. A *Bach-huszárokról* van szó, akiket a szakirodalom gyakran tévesen csak a más koronatarományokból Magyarországra áthelyezett hivatalnokokkal azonosít.⁶¹ Viszont joggal állnak a *Bach-féle igazgatás hivatalnokai* az 1990-es évek közepétől azon kutatások középpontjában, amelyek arra törekcszenek, hogy összehangolják a bevezetőül vázolt két értékelési irányzatot.

III. Az igazgatástörténeti újraértékelés néhány kérdésköre

1. „Ciszlajtán” és „transzlajtán” Bach-huszárok

A régebbi magyar szakirodalom a Bach-huszárokból mindenekelőtt a német és a szláv koronatarományokból tömegesen Magyarországra küldött tisztviselőket látott, akikre a centralizáló és germanizáló rendszer támaszkodott. Benedek Gábor és Tóth Tamás több mint egy évtizeddel ezelőtt megjelent tanulmányaikban korabeli személyzeti összeírások alapján több szempontból és a társadalomtörténeti statisztika módszerével helyesbítették ezt a megítélést, például az állások pályázataiban előírt képzettségi fokot és a Csehországból, Morvaországból, Galiciából, Sziléziából érkező hivatalnokok számarányát illetően. Utóbbi a régebbi kutatásokban feltételezettnél jóval alacsonyabb volt – alig egyharmadnyi –, és e hivatalnokok főképp a vegyes lakosságú vagy zömmel nem magyarok által lakott vidékeken szolgáltak.⁶²

1997-ben és 1999-ben két, Magyarországon kívül megjelent, illetve született tanulmány egyrészt amelletl érvelt további válogatott levéltári forrásanyag tükrében, hogy az imént összefoglalt eredményt hasznosító elemzéseknek az igazgatás belső viszonyainak megvilágításakor a más tartománybeliek alkalmazásának indokait, módjait és tartalmi következményeit a hazai

⁶¹ Ugyanis hivatali egyenruhájukat, amelyről elnevezésüket kapták, az igazgatás nem minden ágában és szintjén, ugyanakkor nem csak külföldi származású alkalmazottak számára vezették be: K. LÉNGYEL, *Neoabsolutizmus-Probleme*, 93 (115. jegyzet). Joggal szól „magyar származású” Bach-huszárokról PAP József, „*En is a passzív ellenállók egyike voltam...?!* A vármegye és hivatalnokai a reformkor regétől a Bach-rendszer bukásáig (Borsod, Usanád és Somogy vármegye)”, *Aetas* 2000/1–2., 182.

⁶² BENEDIK GÁBOR, *Ciszlajtániai tisztviselők a neoabszolutizmus-kori Magyarországon*, *Aetas* 1995/4., 61–65; TÓTH TAMÁS, *Lajtántúli tisztviselők a szolgabírói hivatalokban. Társadalomtörténeti vizsgálódások a neoabszolutisztikus közigazgatásban*, *Sic Itur ad Astra* 1995/1–2., 31–37.

tisztviselőkéivel közvetlen összehasonlításban kellene feltárniuk. A két tanulmány másrészt azt javasolta, hogy ilyen minőségi vizsgálatok ne korlátozódnának a politikai ágazatra és ennek legalsó szintjére. A legfelső tartományi hivatalok bevonása politikai jelentőségük folytán magától értetődő, a jogi és a pénzügyi igazgatásé pedig már azért is elengedhetetlen, mert 1853-tól, tehát a *definitivum* idején, éppen a szakigazgatásban, főleg az igazságszolgáltatásban növekedett a más tartománybeli hivatalnokok aránya.⁶³

Benedek Gábor 2006-ban megjelent tanulmányában bővített, de változatlanul statisztikai forrásalapon elemzi az 1853–1854. évi, véglegesnek szánt közigazgatási átszervezés következményeit, mégpedig a budai kormányzóság, valamint a pesti, soproni, pozsonyi, kassai és nagyváradi helytartósági osztály kötelekében. Összehasonlítja a más tartományokból származó és a hazai hivatalnokok adatait, alátámasztva azt a véleményt, hogy a birodalom egyéb részeiből áthelyezett személyek nagyobb arányban töltötték be a magasabb posztokat.⁶⁴ Benedek ezúttal is a számszerűsítő módszert alkalmazza, és ezt is kizárólag a politikai igazgatáson belül. Szakmai, nyelvi és társadalmi szempontok szerint tovább finomítja azt a képet az illető hivatalok felépítéséről és – főként – a Bach-huszárokról, amelynek megrajzolását másfél évtizede maga is kezdeményezte.⁶⁵

Pap József módszertanilag és tartalmilag hasonló úton indult el 2003-ban kötötté szerkesztett tanulmányaival. Ezekben hét megyére alkalmazza Benedek statisztikai-társadalomtörténeti módszerét. A más tartománybeli és a magyarországi tisztviselők egymáshoz viszonyított arányát hasonlóan ítéli meg; eredményei a helyi viszonyoktól függően némileg eltérőek ugyan, de összességükben a magyarok számottevő súlyát jelzik.⁶⁶ Pap is a politikai igazgatásra korlátozza mondanivalóját, és – mint Benedek – tetszetős mértékű professzionalizálódást állapít meg.⁶⁷ Egyúttal a reformkortól a kiegyezésig az egyes időszakokat összekötő tényezőkre hívja fel a figyelmet.⁶⁸ Ezzel egyrészt hozzájárul azon – a vármegyékkel foglalkozó szakirodalomban is olvasható⁶⁹ – tétel felülvizsgálatához, amely szerint 1849 után megtört a magyar társa-

⁶³ K. LENGVEL, *Österreichischer Neoabsolutismus*, 265–271; Uő., *Neoabsolutismus-Probleme*, 92–104.

⁶⁴ BENEDIK GÁBOR, *A bürokratizáció történetéhez: az 1853–54. évi definitív rendezés személyi következményei = Zsombrékok. Középosztály és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*, szerk. KOVÁR György, Századvég, Budapest, 2006, 238. Más források alapján ugyanúgy DEÁK, „Nemzeti egyenjogúsítás”, 185–186; K. LENGVEL, *Neoabsolutismus-Probleme*, 93–97.

⁶⁵ BENEDIK, *A bürokratizáció történetéhez*, Vö. Uő., *Csiszlajtániai tisztviselők...*

⁶⁶ PAP JÓZSEF, *Magyarország vármegyei tisztikara a reformkor végétől a kiegyezésig*, Belvedere, Szeged, 2003, 80–273.

⁶⁷ Uő., 139.

⁶⁸ Uő., 38–79.

⁶⁹ SÜTTEI ISTVÁN, *Törekvések a vármegyék polgári átalakítására. Tervezetek, javaslatok, törvények*, Osiris, Budapest, 1995, 65.

dalom polgárosodásának a folyamata. Ezért meglepő, hogy Pap másrészt az egész Bach-korszakot „önkénturalom”-nak nevezi, nem ritkán olyan tartalmi összefüggésekben, amelyek nem indokolják e fogalom használatát. Heves és Külső-Szolnok vármegyéről például azt írja, hogy „az önkénturalom időszakára az alkotmányos időszak hivatalnokaival szembeni toleráns bánásmód jellemző”,⁷⁰ és hogy „az önkénturalom tisztikaraiban megjelent, vezető pozíciókba jutott idegenek alkotmányos, jelentős részükben 1848–49-es hivatali múlttal bíró magyarok voltak”.⁷¹

A magyarországi bürokráciáról kidolgozott új társadalomtörténeti ismeretek tematikailag legátfogóbb értékelése a főszereplőket végre a neoabszolutizmus mindennapjaiba helyezi, legalábbis a politikai igazgatásába. Deák Ágnes említett monográfiájában bevonja elemzésébe az Erdélyi Nagyfejedelemséget és a Szerb Vajdaság–Temesi Bánságot is, amelyeket a régebbi és mai nemzetközi szakirodalom egyaránt elkülönítve tárgyal.⁷² Könyve mérőföldkő a neoabszolutizmus-kutatásban, bürokráciatörténeti szempontból főleg azon fejezeteknek köszönhetően, amelyekben az állami hivatalnokok nemzetiségi származását, nyelvtudását és kinevezésének gyakorlatát, a hivatalnoki kar nemzetiségi összetételét, a magyarok hivatalvállalásának okait, valamint a hivatali nyelvhasználatot írja le.⁷³

A Bach-huszárok működéséről született új eredmények még nem váltak a nemzetközi kutatás közkincsévé,⁷⁴ bár az egyik kivételes esetben, Seiderer-nél példaszerűen beépülnek még az összbirodalmi alkotmány- és igazgatásfejlődés szerkezeti elemzésébe is.⁷⁵ A továbblépés területi szűkítéssel és tárgyi bővítéssel látszik lehetségesnek, vagyis ha a szűkebb Magyarországon a politikai ágazat mellett az igazságszolgáltatást és a pénzügyigazgatást is szem-

⁷⁰ PAP, *Magyarország vármegyei tisztikara...*, 139.

⁷¹ *Uo.*, 145.

⁷² KONRAD CLEWING, *Die doppelte Begründung der Serbischen Wojwodenschaft 1848–1851. Ethnopolitik im Habsburgerreich = Südosteuropa. Von vromoderner Vielfalt und nationalstaatlicher Vereinheitlichung. Festschrift für Edgar Hösch*, szerk. KONRAD CLEWING – OLIVER JENS SCHMITT, Oldenbourg, München, 2005, 253–302; ZSOLT K. LENGVEL, *Siebenbürgen im Neoabsolutismus 1849–1860. Betrachtungen zu den staatsorganisatorischen Prinzipien = Siebenbürgen in der Habsburgermonarchie. Vom Leopoldinum bis zum Ausgleich*, szerk. ZSOLT K. LENGVEL – ULRICH A. WIEN, Böhlau, Köln–Wien–Weimar, 1999, 87–118; SEBASTIAN WERNI, *Die Wojwodina 1848–1860 als nationales und staatsrechtliches Problem. Zur Geschichte der Serben und der Deutschen im ehemaligen Südungarn*, Braumüller, Wien, 1981.

⁷³ DEÁK, „Nemzeti egyenjogúsítás”, 142–224.

⁷⁴ Az idegen hivatalnokok túlsúlyának továbbra is terjesztett tételéhez lásd KAJTÁR, *A dualista kori magyar állam- és jogrendszer*, 311; CSORBA, *Az önkénturalom kora*, 298–299; CSORBA László, *Gondolatok államról és nemzetről a 19. század középső harmadának Magyarországon = Nemzeteken innen és túl. Tanulmányok Diószegi István 70. születésnapjára*, szerk. ERDŐDY GÁBOR – PÖK ATTILA, Korona, Budapest, 2000, 84; HELMUT SLAPNICKA, *Beamte aus den böhmischen Ländern in der Slowakei 1853–1860, Bohemia* 2003/2., 498.

⁷⁵ SEIDERER, *J. m.*, főképp az *Administration* című fejezet.

ügyre vesszük, mégpedig a hierarchia valamennyi fokán és legalább egy-egy példásor erejéig. Hiszen még nem véglegesen tisztázott, hogy az eddig helyi és részágazati szinten kimutatott jelentős magyar hivatalnoki arány jellemző-e a tartomány egész közigazgatására. A magyar és a nem magyar származásúak arányának minél teljesebb körű ismerete azért is szükséges, hogy felmérhessük, milyen szerepet kaptak, és milyen vállaltak ténylegesen a hivatalnokok a központi állami kívánalmak és elvárások érvényesítésében. Az alkalmazások meghirdetett és megpályázott állások esetében egy általános és az egész birodalomra kiterjedő bürokratizálódás kísérőjelenségei voltak. Bennük a politikai megbízhatóság a kedvező megítélés fontos, de nem egyedüli feltételeként jelent meg; hozzátársultak szakmai és nyelvi tényezők is.⁷⁶ Csakhogy az állaspályázati és egyéb személyzeti aktákban megjelölt képességek nem feltétlenül érvényesültek a gyakorlatban is.⁷⁷ És pusztán társadalomstatistikai eszközökkel nem állapítható meg, hogy a hivatalnokok kiválasztásánál az egyes ismérvek azonos mértékben nyomtak-e a latban. Ez különösen fontos kérdés a magyarországi és a más tartománybeli tisztviselők alkalmasságának és tevékenységének összehasonlításakor. Ahhoz, hogy legalább megközelítőleg általános érvényű választ adhassunk rá, a bőséges hivatali iratanyag alapján folytatnunk kell az egyéni esetek⁷⁸ kutatását.

Arról sincs még elegendő ismeretünk, hogy a más tartománybeli tisztviselők befolyásolták-e koncepcionálisan az igazgatás szervezetét, s ha igen, milyen értelemben. Megkülönböztetett figyelem illeti a felsőbb szinteket, amelyekről a szakirodalom eddig csak elvétve jegyezte meg, hogy egyes nem magyar Bach-huszárok szabadelvűen értékelték Magyarország helyét az osztrák koronatarományok sorában, míg mások személyes becsvágyból előljáróikét felülmúló szigorúsággal igyekeztek betartani az előírásokat.⁷⁹

A magyar hivatalnokok tevékenysége kapcsán eljutunk a magyar neoabszolutizmus-kutatás egyik legrégebbi, újra és újra megkérdőjelezett, többször át is alakított, és ma már nem vitathatatlan tételéhez: a passzív ellenálláshoz. Ebben az 1970-es évektől az a hosszú időn át egyedül mérvadó álláspont alakult ki, amely szerint mindenekelőtt kismemesi és polgári rétegek tartós és hatékony ellenállást fejtettek ki az osztrák uralommal szemben. Az eszmét

⁷⁶ Ezeket hangsúlyozza BENEDEK Gábor, *Képesítési előírások a magyar közigazgatásban a 19. század második felében = Életünk Kelet-Európa. Tanulmányok Niederhauser Emil 80. születésnapjára*, szerk. KRAUSZ Tamás – SZVÁK Gyula, Pannónia, Budapest, 2003, 36–37. SLAPNICKA, I. m., 494 szerint a Felvidéken a politikai szempontok döntöttek a hivatalnokok kinevezésénél, minckintán „jórészt nem állaspályázatokkal, hanem miniszteri utasítással” töltötték be az állásokat.

⁷⁷ Így véli DEÁK, „Nemzeti egyenjogúsítás”, 178 is.

⁷⁸ Például DEÁK, „Nemzeti egyenjogúsítás”, 142–224; K. LENGVEL, *Neoabsolutismus-Probleme*, 84–104.

⁷⁹ Példákkal: K. LENGVEL, *Österreichischer Neoabsolutismus*, 265–274; Uő., *Neoabsolutismus-Probleme*, 92–104. Vö. DEÁK, „Nemzeti egyenjogúsítás”, 173–184.

ehhez Deák Ferenc szolgáltatta volna, aki Anton Schmerling igazságügy-miniszterhez 1850. április 25-én Kehidán írt magánlevelében elutasította, hogy „a közelmúlt idők gyászos eseményei után oly állapotok között, melyek még jelenleg is uralkodnak”, részt vegyen egy magánjogi témában összehívandó tanácskozáson. Bár eredetije nem ismert, ez a – későbbiekben állítólag közkezen forgott – levél ma hiteles bizonyítéknak számít a kormány elleni legalábbis személyes kiállására.⁸⁰ Azonban még ebben az egyéni vonzatban is kétféleképpen merülnek fel a passzivitás alapelveinek általános rendíthetlensége felől, hiszen Deák legkésőbb az 1850-es évek közepétől bekapcsolódott a magyar társasági és szellemi életbe, következésképpen szó sem lehet a nyilvánosságtól való teljes visszavonultságáról.⁸¹ Még inkább kérdéses – bár a magyar és nem magyar szakirodalom egy része ma is vallja tételelesen vagy értelemszerűen –, hogy széles társadalmi körnek kívánt-e magatartásmintát ajánlani, amely aztán az állami hivatalvállalás elutasítására is ösztökélt.⁸² A rendelkezésre álló források legújabb értelmezései szerint nem bizonyítható, hogy Deák a neoabszolutisztikus rendszer bojkottjára bátorította volna honfitársait, így arra is, hogy tartsák távol magukat a közigazgatási tisztségektől.⁸³ Ezt a kijózanító hangot ütik meg a levelének legújabb kiadását bevezető sorok: „az általános passzív ellenállás – s az idegen eredetű tisztviselőkre támaszkodó Bach-rendszer – hazafias mítosz csupán”.⁸⁴

E mítosztalanítás jó néhány éve tart.⁸⁵ Mindemellett nagyszámú magyar tisztviselő jelenléte az igazgatásban önmagában nem elegendő bizonyíték a politikai alkalmazkodásra. Ha igaz, hogy például Veszprém vármegyében egyfelől számos hazai tisztviselő működött, másfelől egyidejűleg „a diktatórikus és nemzetietlen módszerek és eljárások, az illegitim hatalomgyakorlás passzív ellenállásra ösztönözte a magyarság többségét”,⁸⁶ akkor külön kell

⁸⁰ A levél új kiadása: DEÁK Ferenc, *Válogatott politikai írások és beszédek. II. 1850–1873*, vál., s. a. r., jegyz. DEÁK Ágnes, Osiris, Budapest, 2001, 13. A levél kortársi visszhangjáról DEÁK, „Nemzetiségi egyenjogúsítás”, 164. Schmerling leveléről, amely egy három évtizeddel későbbi, ráadásul másodkézből származó feljegyzésből maradt ránk, és a válaszhoz, amelynek forrásértéke ugyancsak nem kifogástalan: PAV József, *Deák Ferenc az 1850-es években = Deák Ferenc és a polgári átalakulás Magyarországon*, szerk. BALOGH Elemér – SARNYAI Csaba Máté, Pólay Elemér Alapítvány, Szeged, 2004, 165–167, 173.

⁸¹ MOLNÁR András – DEÁK Ágnes, *Utószó = DEÁK, Válogatott politikai írások és beszédek*, 644–651; PAV, *Deák Ferenc az 1850-es években*, 172–174. Deák passzivitását hangsúlyozza KAJTAR, *Deák és a 19. századi modernizációs folyamatok*, 113–114; TAKÁCS, *Negyvennyolc mítológija*, 140–148.

⁸² MIRI, *I. m.*, 162; VÖ. GOTTAS, *I. m.*, 1145; PETER, *I. m.*, 296, 298.

⁸³ MOLNÁR–DEÁK, *I. m.*, 645–651; PAV, *Deák Ferenc az 1850-es években*, 167–174.

⁸⁴ *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény*, szerk. PAJKOSSY Gábor, Osiris, Budapest, 2003, 340.

⁸⁵ VÖ. BENDEK, *A bürokratizáció történetéhez*, 247; DEÁK, „Nemzeti egyenjogúsítás”, 164–172; K. LENCVEL, *Neoabszolutizmus-Probleme*, 92–104; PAV, „Én is a passzív ellenállók egyike voltam...”, 182.

⁸⁶ HUOT, *I. m.*, 43.

vizsgálunk a magyar aktivitást az igazgatáson belül, és a magyar passzivitást azon kívül. Minthogy az újabb kutatások már feltárták a társadalmi ellenállási formákat,⁸⁷ ezentúl inkább az összállami újjáalakítás helyi tényezőire ajánlatos irányítanunk a figyelmet – de nem pusztán azért, hogy megszámloljuk és egy bizonyos társadalmi rétegbe tagoljuk őket. A felülről elrendelt modernizációt és annak fogadtatását annál mélyebben érthetjük meg, minél több példából derül fény arra, *hogyan* viselkedtek a magyar hivatalnokok állásukban, vajon lehetségesnek, mi több, kívánatosnak tartották-e azt, hogy munkateljesítményük bizonyos visszafogásával olyan passzivitásba vonuljanak, amellyel az igazgatáson *belül* akartak ellenállást tanúsítani.⁸⁸

2. Az igazgatás normái és gyakorlata

A tizenkilenc koronatarományból álló összbirodalom újjáalakításának programját az államigazgatás terén két síkon vizsgálhatjuk. A *függőleges* síkon a császár, a birodalmi tanács és a minisztertanács, illetve miniszteri konferencia gyakorolta az irányítás és ellenőrzés jogát a birodalmi és a tartományi szervek fölött. A *vízszintes* síkon a hivatali szakosodás politikai, jogi, pénzügyi, katonai és műszaki ügyköröket hozott létre. A bürokrácia fokozatosan erősödő civil rendeltetése gyengítette az igazgatás eleinte alapvetően katonai jellegét, míg a műszaki ügyek, például az útépités politikai, jogi és kincstári feladatkörbe kerültek. A politikai, a jogi és a pénzügyi igazgatási ág – egymásba fonódó illetékességüknek köszönhetően – a miniszteriális korlátokon messze túlterjedő hatást gyakoroltak azon intézkedésekre, amelyekkel a felső vezetés behatolt az élet csaknem minden területére. A hatalom igénye, hogy eközben szabályok szerint járjon el, a legitimációs kényszerből fakadt, amely a parlamentarizmus hiánya miatt nehezedett rá. Ugyanakkor azt a gyakorlati célját szolgálta, hogy megnyerje a lakosság támogatását a kérértlen beavatkozásokhoz. Ezen önreklám következményeként rendkívüli méreteket öltött a szabályrendszer, amely Magyarországon igencsak próbára tette a végrehajtó szervek terherbíró képességét, és amelyet különösképpen a szakigazgatás síkján kellett hasznosként elfogadtatni.⁸⁹

„Az állam jól működött, csak éppen az állampolgár nem volt szabad.”⁹⁰ Ennek a magyar neoabszolutizmus-irodalomban legfeljebb szórványosan megjelenő állításnak bizonyára mindkét tagját érdemes ellenőrizni; itt csak az állami hivatalnokok részben már bebizonyított túlterheltségére uta-

⁸⁷ DÍÁK Ágnes, *Társadalmi ellenállási stratégiák Magyarországon az abszolutista kormányzat ellen 1851–1852-ben*, Acta 1995/4., 27–59; Uő., „Az abszolutizmus vas vesszője alatt”.

⁸⁸ Utalások ilyen eshetőségekre: DÍÁK, „Nemzeti egyenjogúsítás”, 171–172; K. LENGVÉL, *Neoabszolutizmus-Probleme*, 100.

⁸⁹ VÖ. K. LENGVÉL, *Österreichischer Neoabsolutismus*, 263–265; Uő., *Neoabszolutizmus-Probleme*, 84–92.

⁹⁰ HUB, *I. m.*, 42.

lunk.⁹¹ Waltraud Heindl véleménye, miszerint az osztrák neoabszolutizmus „jól működő bürokrata apparátusa” az „európai abszolutizmus általánosan jellemző jelensége”,⁹² általánosságában helyes lehet, de Magyarország vonatkozásában még bizonyításra vár. A munkavégzés minőségét pedig nem elegendő a megbízhatóság és a pontosság szokványos mércéivel mérni, hanem azt is meg kell vizsgálni, hogy a hivatalnokok hozzájárultak-e a kormányzat társadalmi elfogadottságához.

Ezt az elvárást világosan tükrözi Albrecht főherceg 1853. november 27-i utasítása. Ebben Magyarország katonai és polgári főkormányzója a más tartományokból érkező igazságügyi hivatalnokokat azon „kormányzati igyekezet” támogatására kötelezte, hogy Magyarországon „egy minden gáncs felett álló, az ország szellemi és anyagi jólétének emelésére alkalmas és a korábbi viszonyok méltánytalanságait kiegyenlítő igazgatás” épüljön ki, amely képes meggyőzni „az elfogulatlanokat az új intézmények jótéteményeiről”.⁹³ Az igazgatásnak a maga minden tekintetben szabályozott mindennapjaiban tehát kettős kihívásnak kellett megfelelnie: be kellett tartania az előírásokat, és fel kellett ébresztenie a lakosság rokonszenvét azok iránt – mindezt társadalmi és műszaki területeken is, például az egészség- és szegényügyben, vagy a folyó- és útszabályozások terén. Ezek a feladatok azért is figyelemre méltóak, mivel a politikától távolabb eső vagy akár attól mentes megvalósítási pályára terelték a hatalom azon szándékát, hogy Magyarország javát szolgálja.⁹⁴ Mivel az újabb magyar szakirodalom csak ritkán és felszínesen foglalkozik az igazságszolgáltatással és a pénzügyigazgatással,⁹⁵ főleg e szakterületekről hiányos a neoabszolutizmus-kori igazgatás magyarországi mindennapjairól alkotott kép. Ugyanez a helyzet a közhivatalokon kívüli rokonszenvkeltéssel, például a kulturális életben lezajlott számos publicisztikai, irodalmi és tudományos vitával, amelyekről még nem tudjuk, hogy – ha egyáltalán – miképp hangoltak rá a birodalmi újjáalakítás elveire és gyakorlatára.⁹⁶

Az a kérdés, hogy mennyire, illetve milyen áron és célok érdekében voltak megvalósíthatók a neoabszolutizmus normái, különös nyomatékkal vetődik fel azon törekvés értékelésénél, amely arra volt hivatott, hogy a német nyelvet

⁹¹ K. LENGVEL, *Neoabsolutismus-Probleme*, 91–92; SLADNICKA, *I. m.*, 493.

⁹² HEINDL, *Verfassung als Verwaltung*, ..., 26.

⁹³ MOL, Abszolutizmuskori levéltár D 46, 1853: 22929/8399.

⁹⁴ Néhány esetet említ K. LENGVEL, *Neoabsolutismus-Probleme*, 80–84.

⁹⁵ Győr és általános utalásokkal BARKINÉ MOLNÁR Erzsébet, *A Jászkun kerület jogszolgáltatása*, Levéltári Szemle 2004/2., 31–32; CSÉKÓ Ernő, *Községek, városok helye és szerepe a polgári kori adóigazgatásban*, Levéltári Szemle 2003/2., 28–42; SÍPTEA, *A magyar bírói rendszer története*, 113–117.

⁹⁶ Irodalompolitikai mintaadanyag a kérdésfelvetéshez: SZABÓLY Mihály, *Az irodalmi Deák-párti ellenzéknek jelentése az 1860-as évek elején*. Riedl Szende és a Kritikai Lapok = Serta Pacifica. Tanulmányok Fried István 70. születésnapjára, szerk. ÁRMEAN Otilia – KURJOSI Katalin – ODORICS Ferenc – SZÖRÉNYI László, Pompeji, Szeged, 2004, 266.

összekötő kapoccsá fejlessze mind az igazgatás egyes hatóságai, mind emez és a lakosság között. Az egész birodalmat behálózó problémával⁹⁷ van dolgunk, amely a *germanizáció* témájaként honosodott meg a kutatásokban. A nyelvpolitika szűkebb vonatkozásában a magyar és nem magyar tudományos álláspontok az utóbbi években annyiban közeledtek egymáshoz, amennyiben az illető kormányzati törekvést – beleértve az oktatásügyet – már nem a német elem ideológiai indíttatású támogatásaként értelmezik. Szerintük benne sokkal inkább a nacionalizmusok visszaszorítására és a birodalmi patriotizmus megteremtésére tett kísérlet eszközét kell megragadnunk.⁹⁸ Kérdés azonban: ezzel a magyarázattal áthidalható-e az a fennebb említett ellentmondás, amely a nemzetek feletti, de végsősoron mégis német-osztrák egységállam eszméjében feszült? Aligha, hiszen a germanizáló célzat nem csak a nyelvpolitika terén jelentkezhetett. Ezért a német érdekű intézkedések szempontjából szükségesnek látszik átvilágítani a korabeli államtervezés további területeit is. Fontos, de még ki nem merített összehasonlítási anyagot rejt magában a legutóbb Berger Waldenegg és Deák Ágnes által elemzett magyarországi telepítési program, amelyekben gazdaság-, pénzügy- és társadalompolitikai indítékok mellett „részben németesítő megfontolások” is meghúzódtak.⁹⁹

3. Az elrendelt reformok hosszútávú következményei

A Bach-korszak reformjait Magyarországon egy nem kívánt, ilyen értelemben idegen hatalom kívánta véghezvinni. Nem csoda, hogy jelentős mértékű ellenállásba ütköztek. Elutasításuk csak a rendszer osztrák jellegének szolt-e, vagy egyúttal modernizációs törekvéseinek is? Rumpler néhány évvel ezelőtt a külső okot jelölte meg, a „nemzeti ellenállást”, amely „nem tudta korlátlanul a magáévá tenni a társadalmi, gazdasági és politikai fejlődés elemeit”.¹⁰⁰ A magyar szerzők azonban korábban a belső okot is keresték, nevezetesen azt sürkésze, hogy a passzív ellenállásban nem érhető-e tetten egyúttal „tunyaság és tehetetlenség a gazdaság modernizációjában és a polgári vívmányok átvételében”,¹⁰¹ azaz bizonyos vonakodás a feudális struktúrák megszüntetésétől.

⁹⁷ Galícia példájára: Jan FELLNER, *Sprache und Politik. Das galizische Verwaltungswesen (1772–1914)*, Österreichische Osthefte 2004/1–2., 73–82; Hans-Christian MANER, *Galizien. Eine Grenzregion im Kalkül der Donaumonarchie im 18. und 19. Jahrhundert*, Institut für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas, München, 2007, 129–139.

⁹⁸ DEÁK, „Nemzeti egyenjogúsítás”, 336; K. LÉNGVÉL, *Neabsolutizmus-Probleme*, 100–104; RUMPLER, *I. m.*, 17; SZABÉLY, *Az orodalmi Deák-párt...*, 266.

⁹⁹ Georg Christoph BERGER WALDENEGG, „Eine Lebensfrage für die Zukunft Österreichs”, *Das Projekt der „Kolonisierung“ Ungarns in der Epoche des Neabsolutismus*, Südost-Forschungen 61/62, (2002/2003), 109. Vö. DEÁK, „Nemzeti egyenjogúsítás”, 130–141.

¹⁰⁰ RUMPLER, *I. m.*, 20.

¹⁰¹ *Die Geschichte Ungarns. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, szerk. Péter HANÁK, Hobbing, Budapest–Essen, 1988, 137. Vö. NÉMETH G. Béla, *Az abszolutizmus korának néhány főbb jellemvonása* =

A neoabszolutizmus magyarországi modernizációs lökéseinek elemzése csak hasznot húzhat az egymást nem feltétlenül kizáró külső és belső akadályozó tényezők összehasonlításából. Mélyebb értelme azonban akkor mutatkozik meg, ha átlépi a tárgy tulajdonképpeni időhatárait. A Bach-korszak csak közel tíz évig tartott, így nem is fedhette le a „piaci gazdagságba, a tőkés társadalomszervezetbe, valamint az alkotmányos-liberális és demokratikus államszervezetbe és politikai kultúrába való átalakulás folyamatát”,¹⁰² A bécsi kormányprogram viszont jónéhány igazgatáspolitikai szakterületen hozhatott olyan intézkedéseket, amelyek dinasztikus rendeltetésük és *korabeli* elutasításuk ellenére még akkor is keretfeltételeket teremtettek az iménti idézettel körülírt polgárosodáshoz, ha rövid távon kudarcot vallottak.

Ez a felismerés évtizedek óta érlelődik óvatos és elszigetelt kutatói kezdeményezésekben, de rendszerezett kifejtésére még nem került sor. Az első egyikeként Miskolczy Gyula, a II. világháború után Ausztriába emigrált történész 1959-ben megjelent *Ungarn in der Habsburger-Monarchie* című monográfiájában arra emlékeztetett, hogy a neoabszolutizmus „sokat alkotott, ami az ország hasznát szolgálta, és a kiegyezés után jelentősen megkönnyítette a nemzeti kormány munkáját”.¹⁰³ Hanák Péter, aki 1961-ben még marxista-leninista nézőpontból élesen bírálta Miskolczy könyvét,¹⁰⁴ kései munkáiban maga is kedvező utóhatásokat fontolgatott.¹⁰⁵ E felvetések azt a láttelepet valószínűsítik, hogy a Bach-korszak reformjai főleg kényszerjellegük miatt buktak meg, hiszen a kiegyezés után úgymond második esélyt kaptak arra, hogy a magyar oldal immáron szabad akaratból és önállóan mérlegelje hasznosságukat, és adott esetben életbe léptesse őket. Ez a vélemény felbukkan még olyan magyar szerzőknél is, akik egyébként szívesen élnek a *vasvessző*-metaforával: „A neoabszolutizmus vasvesszővel modernizált, idegen érdekek

Forradalom után – kiegyezés előtt. A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában, szerk., bev. NÉMETH G. Béla, Gondolat, Budapest, 1988, 28–29; VILÁGY JÁNOS, *Liberalis közveleményértelmezések Magyarországon a 19. században = Forradalom után – kiegyezés előtt*, 325.

¹⁰² GYÁMI, I. m., 13.

¹⁰³ Julius Miskolczy, *Ungarn in der Habsburger-Monarchie*, Herold, Wien–München, 1959, 120. Ugyanilyen értelemben Miskolczy Gyula, *A magyar nép történelme. A mohácsi vésztől az első világháborúig*, Anonymus, Roma, 1956, 261–263. A fiatal Miskolczy a más tartományokból érkezett tisztviselők témájában még semmi jót nem látott a Bach-rendszerben: Miskolczy Gyula, *A Bach-rendszer cseh Beamter-e = Emlék könyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére*, 1933, október 7., Sárkány, Budapest, 1933, 388–401. További kedvező értékelés egy szintén emigrációba kényszerült magyar történészől: László RÉVÉSZ, *Die Bedeutung des Neoabsolutismus für Ungarn, Der Donauraum* 13. (1969), 142–159, például: 145.

¹⁰⁴ Miskolczy könyvéről írott recenziója: Századok 95. (1961), 746.

¹⁰⁵ HANÁK Péter, 1867: *Kontinuität oder Diskontinuität? = Revolutionen in Ostmitteleuropa 1789–1989. Schwerpunkt Ungarn*, szerk. Karlheinz MACK, Oldenbourg, Wien–München, 1995, 83–88, különösen: 85.

jegyében, nemzeti törekvéseink félretolásával – de sokszor hatékonyak, maradandónak bizonyult.”¹⁰⁶

Bármennyire is lebegő jellemzés ez, lekerékítő címszavai, a *hatékonyság* és az *állandóság* elemzési sarokpontként szolgálhatnak. Rávilágítanak arra a Magyarország vonatkozásában már egy ideje,¹⁰⁷ Ausztria tekintetében pedig a közelmúltban újból¹⁰⁸ szorgalmazott igazgatástörténeti feladatra, hogy az 1850-es évek kormányzati tevékenységét mind rövidtávú, mind közép- és hosszútávú hatásai szerint értékeljük. A gazdasági fejlődés, amely az 1960–1970-es évek magyar neoabszolutizmus-kutatásának egyik kedvelt témája volt, mindkét időtávlatban példaszerű problémacsomagot kínál. Felveti azt a nem csak a magyar szakirodalmat régóta foglalkoztató kérdést, hogy Magyarországnak a neoabszolutizmusban már a gazdasági fellendülés, vagy csak annak politikai-jogi feltételrendszere adatott-e meg. „Időközben – írja Rumpler a belső vámhatár 1850. évi megszüntetése körüli tudományos vitákra célozva – a magyar kutatás is elismeri, hogy ez a nyitás döntő lökést adott a magyar mezőgazdasági ipar kiépülésének, ami az általános iparosodás első lépcsőfokát képezte.”¹⁰⁹ Az osztrák történész itt nem adatolja kijelentését, amelyet az újabb magyar történetírás érintett ágazata valóban igazol.¹¹⁰ Utóbbi az agrárszektoron túlmenően is úgy véli, hogy a neoabszolutizmus gazdaságpolitikája liberális alapvonásaival főképp az évtized első felében elősegítette a növekedést, s megteremtette az ország polgári átalakulásának intézményi előfeltételeit.¹¹¹

Egy igazgatástörténeti monográfia, amely a neoabszolutizmus magyarországi hatásait több időmetszetben kívánja követni, a rendszer teljes újjáalakítási igényéhez igazodva nem csak gazdasági viszonylatban köteles kitékinteni szűkebb témáján, a politikai és a szakigazgatás 1860 előtti és utáni intézményein túlra.¹¹² Fel kell dolgoznia a historiográfiai ágazatoknak legalább a szakirodalmát, amely értékes anyagot tartalmaz még akkor is, ha nem kizárólag vagy éppenséggel mellékesen taglalja a Bach-korszakot s annak igazgatástörténetét. Újabb munkákból kiviláglik, hogy érdemes lenne a kultúr-történet-írásban elszórt adatokat és felismeréseket az utóhatások összképébe

¹⁰⁶ KAPTAR, *Állam és jogfejlődés...*, 181. Vö. UÖ., *A dualista kori magyar állam- és jogrendszer*, 309, 316.

¹⁰⁷ K. LENGVEL, *Österreichischer Neoabsolutismus*, 276–278.

¹⁰⁸ HEINDEL, *Verfassung als Verwaltung...*; 26; RUMPLER, *I. m.*, 16, 19.

¹⁰⁹ RUMPLER, *I. m.*, 18. Ugyanígy SLAPNICKA, *I. m.*, 492.

¹¹⁰ KAPOSI Zoltán, *A magyarországi uradalmi rendszer változásai a XVIII–XX. században*, Agrár-történeti Szemle 2001/1–2., 246.

¹¹¹ Kövér György, *A gazdaság kiépülése = 19. századi magyar történelem*, 343–344; UÖ., *Magyarország társadalomtörténete ...* 26, 30.

¹¹² Példák az igazgatástechnikai szabályozás fennmaradásának szempontjához: BENEDEK, *A bürokráciatörténethez*, 237 (6. jegyzet), 251 (16. jegyzet); K. LENGVEL, *Österreichischer Neoabsolutismus*, 277.

illeszteni. Például a magyar műemlékvédelem és levéltárügy a maga intézményi és koncepcionális kezdeteit szintén a neoabszolutizmusban élte meg.¹¹³ Így az 1862-ben kelt első magyar nyelvű levéltári iratkezelői utasítás aligha érthető meg a korábbi évek igazgatástechnikájának ismerete nélkül. Méltatásába beleszövődik az a felismerés is, hogy „Magyarország azért tudott a polgárosulás útjára lépni olyan gyorsan a kiegyezés utáni évtizedekben, mert az 1850–1860 között kialakult intézményrendszer ehhez jó alapot szolgáltatott”.¹¹⁴ A felsőoktatás-politika is tartogat egy érdekes folyamatossági jegyet: a pesti egyetem a bécsi kormány által 1849-ben elrendelt reformja kisebb módosításokkal 1950-ig maradt érvényben.¹¹⁵

Az a kép, amelyet a neoabszolutizmus önmagáról kortársainak nyújtott, az időbeli kitekintéssel természetesen nem lesz sem világosabb, sem sötétebb. Akármit, akármilyen módon és bármilyen hosszán hagyományozott is az utókorra, az marad, ami volt: Janus-arcú rendszer. Ezért az itt kifejtett gondolatokkal semmiképpen sem állítjuk, hogy szerkezeti összetevői csak előnyösen épültek be a magyar állam- és társadalomfejlődésbe. Kétarcúságával számolnunk kell közvetlen utóéletében is, például nemzetiségpolitikájának recepciójában, amely probléma az igazgatástörténet és a politikai esztétorténet területére vezet. Deák Ágnes erről fogalmazza könyvének zárómondatait: „A dualizmus magyar kormányzata azután mintha teljesen elfeledkezett volna az 1850-es években egyszer már lezajlott kísérletről az 1848–49-ben egymásnak feszülő nemzeti törekvések kiegyenlítésére. Pedig a tanulságokra való emlékezés figyelmeztethette volna a politikai hatalmat kezükben érző magyar politikusokat a nemzeti mozgalmak politikai törekvéseinek történelmi erejére.”¹¹⁶ De vajon a magyar állameszme itt megszólított képviselőit nem éppen az előző korszak élénk, de szelektív emlékezete készítette arra, hogy mellőzzék annak tanulságait? A neoabszolutizmus koronatarományokat átfogó birodalmi gondolatát mintegy átültették a dualista monarchia keleti részeinek viszonyaiba, és beolvasztották a minden etnikai-kulturális közösséget egybefogó politikai nemzet dogmájába.¹¹⁷ E bizonyára még vitatható

¹¹³ Géza ENYI, *Inventarization of Monuments in Hungary and the Dehio Handbook*, Centropa 2007/L., 59–62; D. MELEY Alice – SZENTESI Edit, *Az állami műemlékvédelem kezdetei Magyarországon. A Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale magyarországi működése (1853–1860) = A magyar műemlékvédelem korszakai. Tanulmányok*, szerk. BARDÓI ISTVÁN – HARRIS Andrea, Országos Műemlékvédelmi Hivatal, Budapest, 1996, 47–77; LAKOS János, *A Magyar Országos Levéltár története*, MOI., Budapest, 2006, 78–81.

¹¹⁴ D. TÓTH Béla, *A levéltáros Jakab Elek pályakezdő évei és az első magyar iratkezelési utasítás*, *Levéltári Közlemények* 71, (2000), 174.

¹¹⁵ RÁCZ Kálmán, *Az egyetemi autonómia Magyarországon 1848 és 1998 között = Autonómiák Magyarországon 1848–2000*, I., szerk. GARGELIS Jenő, ELTE Történettudományok Doktori Iskola – L'Harmattan, Budapest, 2005, 229–232.

¹¹⁶ DEÁK, „Nemzeti egyenjogúsítás”, 338.

¹¹⁷ Ennek újabb összefoglalása HAMU, I. m., 107–109.

olvasat szerint a *nemzetállamnak* (*Nationalstaat*) berendezett Magyar Királyság volt az, amely koncepciójával Bach nyomdokain haladt, azzal a különbséggel, hogy a német elem helyett a magyart helyezte az egységesítő központosítás élére – miközben a birodalom osztrák fele *nemzetiségi állammá* (*Nationalitätlenstaat*) alakult át.¹¹⁸ Úgy tűnik, az utóbbi megalkotói rövid távon *többet* okultak a nemzetek feletti integráció neoabszolutizmus-kori meghíúsulásából. De ők sem tudhatták, hogy az etnocentrikus különérdekek növekvő súlyából csak a következő nemzedék fogja levonni minden következményével a soknemzetiségű államalakulat felbomlásához vezető tanulságot.

IV. A kétarcúság hitelessége mint kutatási iránytű

A magyarországi Bach-korszak elemzése annál kiegyensúlyozottabb, minél tudatosabban és alaposabban vonja össze egyazon tárgyban a rendszer mindkét alaptulajdonságát. Az újabb magyar történettudomány a legtöbb és legnyomósabb érveléssel szól elnyomó jellegének kizárólagos, modernizációs hatásait kiiktató, vagy akár csak elfedő hangsúlyozása ellen – még ha egyes munkái nem ebből a szándékból keletkeztek is. Mindenesetre a mai osztrák, illetve nem magyar történetírással összehasonlítva lényegesen szélesebb körű és szilárdabb az alapkutatáshoz elengedhetetlen regionális tájékozódása.¹¹⁹ Ráadásul nagyobb akadály előtt áll, amelynek leküzdése látványosabb sikerekkel kecsegtet: ez nem más, mint az *önkénturalom* nemzet-történeti toposza, amely megnehezíti, akár meg is gátolja a rendszer két alaptulajdonságának alapos és összevető értékelését. Mindazonáltal e kutatási szemlélet felfrissítésének igénye a közelmúltban növekedni látszott saját híveinek a sorában is, és volt, hogy az osztrák uralom enyhítő kulcsmozzanatáról a következő virágos képletet termelte ki: „Némi leegyszerűsítéssel mondható, hogy modernizációnk anyja 48, de atyja mégiscsak a Bach-korszak, aki [!] előbbi megerőszkolta, majd az osztrákok 1867-ben frigyre léptek modernizációnk anyjával.”¹²⁰

¹¹⁸ A két tagállam berendezkedésének e strukturális eltéréséről újabban Ernst HANISCH – Peter URBANITSCH, *Grundlagen und Anfänge des Vereinswesens, der Parteien und Verbände in der Habsburgermonarchie* = DHM VIII/1. (2006), 103.

¹¹⁹ Itt érdemes megjegyezni, hogy tárgyunk körül jelenleg nem folyik közvetlen párbeszéd a magyar és nem magyar kutatás között. A kölcsönös recepciót nehezítő nyelvi akadályok következtében fordulhatott elő lényegében hasonló eredmények egymás utáni publikálása (vö. a passzív ellenállásra vonatkozó szakirodalom összefoglalásaival: K. LÉNGYEL, *Österreichischer Neoabsolutismus*, 223–258; és Pár. *Magyarország vármegyei tisztikara...*, 11–37, aki szinte teljesen figyelmen kívül hagyja a német nyelvű szakirodalmat). Az is megtörtént, hogy már közzétett eredményeket nem vettek számba ugyanazon résztemákban lebonyolított későbbi munkatervek (vö. a magyar korona országainak 1849. évi széttagolásával és a magyarországi telepítési tervekkel kapcsolatban: DEÁK, „*Nemzeti egyenjogúsítás*”, 80–102, 130–141, és – utóbbi könyv megemlítése vagy kiértékelése nélkül – CLEWING, I. m., illetve BERGER WALDENEGG, „*Eine Lebensfrage für die Zukunft Österreichs*”).

¹²⁰ KAJTAR, *Állam és jogfejlődés...*, 181 (15. jegyzet).

Nem kell a magyar nemzeti történelem értelmezési kereteiből kilépnünk ahhoz, hogy tudományos hasznót nyerjünk a neoabszolutizmus ellentmondásosságából. Kétségtelen azonban, hogy ezt a megszokottnál szélesebb időbeli és tárgyi vonzatokban kell megfejtenünk. E követelmény a magyar koronartomány esetében nem indokolja azt, amit Rumppler elsősorban az örökös tartományok számára javasol, vagyis hogy elvitassuk az évtized korszakalkotói szerepét. A tét ezzel ellenkezőleg az, hogy a Bach-rendszert egy időben behatárolható, de el nem szigetelhető szakaszként beiktassuk Magyarország történeti fejlődésébe.

A három felvázolt kérdéskör szilárd támpontokat tartalmaz azon felfogás kritikájához, amely szerint az 1850-es évek idegen testnek minősítendőek Magyarország, sőt még Magyarország és Ausztria közös történelmében is, azaz nem csatolhatók sem a megelőző, sem a következő korszakokhoz. Az a kihívás, hogy e nézet ellenében igazgatástörténeti bizonyítékokat tárjunk fel a történeti rokontudományok mértékletes bevonásával, a rendszer immáron közmondásos kétarcúságából adódik. Aki arra vállalkozik, hogy eldöntse, melyik arca volt őszinte és melyik hamis, olyan válaszokat kockáztat meg, amelyek közül egyik sem helyes – amint ez a beugratós kérdéseknél lenni szokott. Ezért bölcsebben jár el a magyar vonatkozású szakirodalom is, ha beletörődik, hogy a neoabszolutizmus mindkét arcával hiteles akart lenni. Ambivalens önképe nem zavarodott össze, hanem életszerűen nyilvánult meg, amikor a birodalmi vezetés a modernizáló intézkedéseket felhasználta saját egyeduralkodóvá válásának igazolására. A reformok általi engedmények taktikáját szükségtelen túlértékelni¹²¹ ahhoz, hogy benne a Bach-korszak egyik kitörölhetetlen jegyét lássuk. Nem utolsósorban az önalakítás ezen eszköze tűzi eléink azt a fáradságos feladatot, hogy egyrészt meghatározzuk, miben és miért maradtak a rendszer kedvező megnyilatkozásai pusztán látszatvívmányok, másrészt kiderítsük, milyen alakzatokban, tartalmakban és hatásokban épültek be a kortársak és az utókor valóságába.

[2008]

¹²¹ Amint meggyőzően javasolja RUMPLER, *l. m.*, 14, 20.

AZ ORSZÁGKÉPVISELET PROBLÉMÁJA A NEOABSZOLUTIZMUS-KORI MAGYARORSZÁGON

Az 1851. december 31-én közzétett „Az ausztriai császári állam koronaországaibaní szerves intézmények alapelvei” („*Grundsätze für organische Einrichtungen in den Kronländern des österreichischen Kaiserstaates*”) című uralkodói irat a tartományok számára országstatútumok, a helytartóságok és a kerületi hatóságok szintjén pedig tanácskozó testületek létrehozását írta elő.¹ Az újabb szakirodalom ezt a tervet a kettős arculatú neoabszolutizmus nehezen megfejtethető megnyilvánulásainak a sorába illeszti be. Az elmúlt majdnem három évtized során újra és újra megfogalmazódott az a kérdés, hogy vajon éppen ez az alaptörvény, a *szilveszteri pátiens*, amellyel az uralkodó bevezette a központosított autokráciát, egyúttal a császárság alkotmányos átalakítását is előírányozta-e. Abban egyetértés mutatkozik, hogy e kezdeményezés a rendszer egyik legfontosabb megghiúsult reformtörekvése volt. Kudarcát eddig elsősorban belső okokkal magyarázták, nevezetesen azon ellentmondással, amely két államszervező elv között feszült: a terv az értelmezések szerint egyrészt abból a rendies felfogásból táplálkozott, amely „azonosította az alkotmányt és az igazgatást”, s így *már nem* volt korszerű.² Másrészt azon a „túl modern és nem eléggé hagyományos” elképzelésen alapult, amely a „régí rend folyamatosságát” s így a „rendi elvek szerint tagolódo országgyűlés”-t elutasította, ezért *még nem* volt időszerű.³ Az első koncepciót a birodalmi tanács elnöke, Friedrich Kübeck báró, a másodikat Alexander Bach belügyminiszter képviselte. A birodalmi központban ebben a kérdésben döntő befolyású két politikus megközelítésmódja közötti ellentét Kübeck 1855 szeptemberében bekövetkező halála után is meghatározta a vitákat.⁴

¹ Friedrich WALTER, *Die österreichische Zentralverwaltung*, III/2., 3., 4., Holzhausen, Wien, 1964–1971. a rendeletet lásd: III/2., 26. sz., 192: 34–35. §.

² Waltraud HEINDL, *Einführung = Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867*, III/5. *Das Ministerium Baal-Schauenstein*, 26. April 1856 – 5. Februar 1857 [a továbbiakban: *ÖMR* III/5.], kiad. Waltraud HEINDL, VÖAW, Wien, 1993, xx.

³ Waltraud HEINDL, *Verfassung als Verwaltung – das neoabsolutistische Experiment = Die Habsburgermonarchie und die Slowaken 1849–1867*, szerk. Dušan Kováč, Academic Electronic Press, Bratislava, 2001, 34.

⁴ HEINDL, *Einführung*, XXI–XXXIII.

Az ellentmondásos kísérletet, hogy autokratikus kormányzati rendszeren belül bizonyos beleszólási joggal rendelkező képviseleti formákat hozzanak létre, a Magyarországgal foglalkozó eddigi szakirodalom negatív végeredménye felől közelítette meg. Mindaddig homály fedte, hogy milyen sajátos, erre a koronaországra jellemző jegyekkel bírt politikai és elméleti szempontból. Csaknem két évtizede jelentek meg az 1856 nyarán tartott miniszteri konferenciaülések jegyzőkönyvei.⁵ E dokumentumok az országképvisletekről tartott tanácskozások végső szakaszában keletkeztek, amelyeket az 1852-ben a birodalmi tanács és a minisztertanács tagjaiból alakult szervezőbizottmány (*Organisierungskommission*) indított el 1854 nyarán. Waltraud Heindl a kötet bevezetőjében mélyrehatóan, de – a magyar ügyekre való fontos kitekintés mellett is – lényegében az alkotmányosságról folytatott ausztriai belpolitikai viták tükrében elemezte ezt a témát.⁶ Magyarországot illetően „egy külön publikációt” ígért,⁷ amely azonban nem jelent meg. Szűk tizenöt évvel korábban mutatott rá e tárgy jelentőségére a Magyar Országos Levéltárban található néhány belügyminisztériumi irat felhasználásával Sashegyi Oszkár *Ungarns politische Verwaltung in der Ära Bach (1849–1860)* című kismonográfiájában.⁸

E sorok írója arra tesz kísérletet, hogy az említett és saját kutatások nyomán legalább részben tisztázzon egy kérdést, amelyet huzamosabb ideje maga is felvet.⁹ Jelen tanulmány kiadatlan, illetve ebben a kérdéskörben még nem hasznosított forrásokra épül, amelyek a bécsi belügyminisztérium, a budai katonai és polgári kormányzóság, néhány kerületi hatóság és a szervezőbizottmány iratanyagából származnak.¹⁰ Bepillantunk az 1850-es évek közepén Magyarország számára tervezett országképviselet szerkezetébe, valamint annak politikai és adminisztratív előkészítésébe. Ezáltal új adatokat kívánunk

⁵ ÖMR III/5., 351., 351a. sz., 102–130.

⁶ HEINDL, *Einleitung*, XIX–XLII.

⁷ *Uo.*, XXXI (173. jegyzet).

⁸ OSKAR SASHEGYI, *Ungarns politische Verwaltung in der Ära Bach (1849–1860)*, Institut für Geschichte der Universität Graz, Graz, 1979, 105–110. Magyarul igen röviden SASHEGYI Oszkár, *A neoabszolutizmus rendszere 1849–1867 = A magyarországi polgári államrendszerek (Tanulmánykötet)*, szerk. POLOSKEI Ferenc – RÁNKI György, Tankönyvkiadó, Budapest, 1981, 95–96.

⁹ ZSOLT K. LENGVEL, *Österreichischer Neoabsolutismus in Ungarn. Grundlinien, Probleme und Perspektiven der historischen Forschung über die Bach-Ära*, Südost-Forschungen 56. (1997), 275–276; *Uo.*, *Neoabsolutismus-Probleme. Verwaltungsgeschichtliche Aspekte zum Fall Ungarn*, Levéltári Közlemények 70. (1999), 84; K. LENGVEL Zsolt, *Neoabszolutizmus vagy önkényuralom? Megjegyzések a magyarországi Bach-korszak újabb historiográfiájához*, Acta 2008/3., 237–256 [lásd ebben is: 332–355].

¹⁰ A felhasznált levéltári állagok: MOI. Abszolutizmuskori levéltár, D 1: K. k. Ministerium des Innern, Präsidialakten: Landesvertretungen Ungarn; D 46: K. k. Militär- und Zivilgouvernement für Ungarn, Zivilsektion; D 125: K. k. Statthaltereideilung Ödenburg, Präsidialakten; D 128: K. k. Statthaltereideilung Kaschau, Präsidialakten; ÖStA HHS RR OK Kabinettsarchiv, Reichsrat, Organisierungskommission.

közölni egy további, eddig csak jelzett kutatási irányhoz, amely a kísérlet kudarcát a korábban kimutatott tényezőkön túl egy külső előfeltétel, jelesül a magyar érdekeltség hiányára ajánlja visszavezetni.¹¹

I. Tanácskozó bizottmányok az öt közigazgatási kerületben

A kormányzóság 1854. július végén küldte el az öt közigazgatási kerület – Pest-Buda, Sopron, Pozsony, Kassa és Nagyvárad – helytartóságának a Kübeck báró által fogalmazott, „Az 1851. december 31-én kibocsátott legfelsőbb alapelvek 35. §-ának alapján bevezetendő intézkedések tervezete” (*„Entwurf der Bestimmungen über die nach § 35 der a. h. Grundsätze vom 31. Dezember 1851 einzusetzenden Landesvertretungen”*) című iratot. Minden kerületben, közölte a budai hivatal az 1854. július 3-án született legfelsőbb kabinetiratra hivatkozva, bizottmány alakítandó a helytartósági osztály alelnökének vezetésével.¹² Az illető javaslatokat gyorsított eljárásban kellett felterjeszteni. Olyan személyekre volt szükség, akik „állásuk, ismereteik és tapasztalataik alapján alkalmasnak, erkölcsi és politikai nézeteik alapján pedig érdemesnek látszanak” arra, hogy az uralkodó őket az „országképviselési szervezet tanácskozó bizottmányába” (*Landes-Vertretungs-Organisierungs-Berathungs-Commission*) meghívja. A körirat felvázolta a belügyminiszter által meghatározott kiválasztási elveket. Bach szerint az látszott „legcélszerűbbnek”, hogy a kerületi bizottságok hat-nyolc főből álljanak, három-négy tartaléktaggal, s összeállításuk során legyenek tekintettel „a lakosság különböző osztályaira”. A tagokat részben az országos és megyei hatóságok hivatalnokaiból, részben pedig „azon rendek hűséges és tapasztalt férfiaiából” kellett kiválasztani, akik majdan „az országképviselés meghatározó elemét alkothatják”. Arra is felszólította az irat a helytartósági osztályokat, hogy terjesszék elő a legfelsőbb alapelvekhez kapcsolódó megjegyzéseiket. A császár mindenekelőtt abban a kérdésben kért állásfoglalást, hogy mely „nemesi osztályokból” (*Adelsklassen*) kellene az országképviselést összeállítani.¹³

¹¹ Lásd a 9. jegyzetet.

¹² Christian Leiningen-Westerburg gróf (Albrecht főherceg helyettesének) levele a helytartósági osztályokhoz (itt a kassaihoz), Buda, 1854. július 21. MOI. D 128, 7. cs. III, 1854: 4703. Melléklete: „Az 1851. december 31-én kibocsátott legfelsőbb rendelkezések 35. cikkelyének megfelelően minden koronaországban országképviselési szervek kerülnek bevezetésre, aminek során a következő rendelkezéseket kell irányadó alapelvként szem előtt tartani” [a továbbiakban: Uralkodói rendelkezés 1854]. *I. ö.* ad 1854: 12770/26332, az 1854: 4703 mellékleteként. Az 1854. július 3-i kabineti irattal együtt kiadta WALTER, *I. m.*, III/4, 21. sz., 58–65. Az itt idézett legtöbb kormányzósági elnöki levelet Albrecht főherceg adlátusa írta alá, mivel a főherceg a krími háború idején gyakran távol volt (Matthias STICKLER, *Erzherzog Albrecht von Österreich. Selbstverständnis und Politik eines konservativen Habsburgers im Zeitalter Kaiser Franz Josephs*, Matthiesen, Husum, 1997, 191).

¹³ Leiningen-Westerburg levele a kassai helytartósági osztálynak, Buda, 1854. július 21., MOI. D 128, 7. cs. III, 1854: 4703, 2–4 ff.

A birodalmi tanács elnöke fél évvel később véleményezte a tanácskozó bizottmányok ügyét. Bach 1855. január 11-i előterjesztésére hivatkozott, amely azonban Magyarországot nem érintette. Kübeck leszögezte, hogy „az országképviseletek statútumának teljes egészében a trón és az uralkodói hatalom forrásából kell erednie”. Azt javasolta az uralkodónak, hogy amíg a magyarországi tanácskozó bizottmányok összetételéről nem születik döntés, Bach a többi koronaországra vonatkozó kinevezéseket se hozza nyilvánosságra, ne-hogy ezzel elégedetlenséget keltsen Magyarországon, s kérte, hogy az uralkodó utasítsa a belügyminisztert januári előterjesztésének kiegészítésére. Kübeck minderről Bachot is értesítette.¹⁴

Kübeck második, 1855. április végén született előterjesztése az uralkodóhoz már Bach több, Magyarországgal foglalkozó beadványát bírálta keményen. Először is emlékeztetett arra, hogy „a szóban forgó bizottmányok csak azt a célt szolgálják, hogy a közigazgatási vezetőket segítsék, speciális országismeretükkel és felvilágosításaikkal megkönnyítsék számukra, hogy előterjesztéseket tegyenek a jövőben felállítandó országképviseletek Felsőged által már minden alapelv tekintetében jóváhagyott és meghatározott tervezetéhez fűzendő kiegészítéseket és esetleges módosításokat illetően. Ezért ezeknek a bizottmányoknak a feladata szűk körű, nem igényel sok időt. Éppen ezért a javasolt póttagok kinevezését annál is inkább mellőzni kellene, mivel általában véve is kerülni kell, hogy ezen bizottmányokban, amelyek csak ténybeli felvilágosításokra és véleménynyilvánításokra hivatottak, *azt a hitet keltsük, hogy kijár nekik egyfajta törvényhozó képviseleti jelleg*. Ilyen értelemben kell kikötni a közigazgatási vezetőket.”¹⁵ Kübeck továbbá alig leplezett csodálkozással jegyezte meg a belügyminiszter személyi javaslatairól, hogy Bach – ahogy a többi tartomány tekintetében is – „minden magyarországi közigazgatási kerületre vonatkozóan nem jelentéktelen számú személyt javasol a szóban forgó tanácskozó bizottmányok tagjaiként és póttagjaiként”. Láthatóan azzal is elégedetlen volt a birodalmi tanács elnöke, hogy „a miniszter az ókonzervatív irányzathoz való vonzódás vádját egyébként rátermett, tiszteletre méltó és a legfelsőbb trón iránt odaadó férfiak esetében nem tartja kizáró oknak, sokkal inkább kedvező alkalomnak látszik tekinteni”. Bach Kübeck szerint alkalmat kívánt adni az ókonzervatívoknak arra, hogy „tehetségüket és képességeiket az ország és a kormány javára használhassák”.¹⁶

¹⁴ Kübeck előterjesztése az uralkodóhoz, Bécs, 1855. február 26., ÖStA HHStA RR OK 1855: 339. (Köszönöm Harm-Hinrich Brandt professzornak, hogy felhívta a figyelmemet erre a forrásra, s rendelkezésemre bocsátotta annak kivonatát.)

¹⁵ Kübeck előterjesztése az uralkodóhoz, Bécs, 1855. április 22., ÖStA HHStA RR OK 1855: 350. 1–2 ff. (kiemelés: K. J., Zs.).

¹⁶ Uo., 5, 8 ff.

Kübeck – Bach előterjesztései mellett – hivatkozott a magyarországi kormányzó Bachhoz intézett egyik bizalmas iratára is. Ebből kiderült, hogy a kormányzóság számára gondot okozott határidőn belül olyan jelölteket állítani a tanácskozó bizottmányokba, akik nemcsak szakmailag voltak alkalmasak, hanem egyúttal „nem kelletlenül szolgáltak a kormánynak”. „Nyilvánvalóan nagy előnnyel járna – írta Albrecht főherceg –, ha ezek a személyek olyan nagy neveket viselnének, amelyek állásuk és tekintélyük folytán jól csengnek, a főherceg azonban tudatában van annak, milyen nehézséggel jár, hogy megfelelő számban találjanak ilyen személyeket olyanok sorában, akik nem alapvetően ellenzéki beállítottságúak; annál fontosabb ezért azok kiválasztása.”¹⁷ A főherceg Kübeck által idézett sorai azt tanúsítják, hogy Albrecht alapvetően Bachhoz hasonlóan tekintett az ókonzervatívokra, akiknek együttműködési készségét azonban először kipróbálni javasolta. A tanácskozó bizottmányok létszámára és összetételére vonatkozóan Albrecht és Bach szintén hasonlóan vélekedett: a bizottmányok tagjainak számát a „legtöbb” kerületben hatról nyolc főre kellene emelni, hogy „a különböző felekezetek és nemzetiségek érdekeinek képviselőit biztosítani lehessen, amit elengedhetetlen feltételnek kell tekinteni ahhoz, hogy az országban bizalmat lehessen ébreszteni ezen bizottmányok iránt”.¹⁸ Ahhoz, hogy a jelöltkeresés nehézségeit szemléltessek, a főherceg iratából, amely portrék sorát tartalmazta, a következőt idézzük: „Ha meggyőződhetnénk előzetesen arról, hogy Zichy Henrik gróf, császári kamarás hajlandó arra, hogy kiemelkedő [...] személyiségét mozgósítsa és őszintén szolgálja az ügyet, az kitűnő nyereség volna. 1848 előtt egyike volt a legjobb al-, majd főispánoknak, minden tekintetben messze felülmúlja Hermann fivérét, aki jelenleg a nagyvárad kerület helytartósági alelnöke, jól ismeri a soproni kerületet és nagyon ambiciózus, de sajnos az utóbbi években elsősorban mint ókonzervatív hívta fel magára a figyelmet.”¹⁹

Bach 1855 februárjában szükségesnek látta, hogy az előző évben elintézetlenül maradt utasításai alapján „sürgősen kérje” a magyarországi kormányzóságtól a személyi javaslatok „haladéktalan előterjesztését”.²⁰ A kormányzóságnak is nehezeze esett beszerezni a névsorokat a helytartósági osztályoktól.²¹ A belügyminiszteri nyomásgyakorlást követően felszólította például a kassai

¹⁷ Uo., 14 f.

¹⁸ Uo., 16 f.

¹⁹ Uo., 20–21 ff.

²⁰ Bach levele a magyarországi kormányzósághoz, Bécs, 1855. február 6., MOL. D 46, XVI. B, 1855: 8855, az 1855: 2423 mellékleteként.

²¹ Vö. Leiningen-Westerburg levelei a kassai helytartósági osztályhoz, Buda, 1854. szeptember 30., 1855. február 10., MOL. D 128, 7. cs. III, 1854: 18487/3445, 1855: 2423/508; Leiningen-Westerburg levele Ambrózy Lajos soproni helytartósági alelnökhöz, Buda, 1854. november 30., MOL. D 125, 87. cs. 1854: 6601.

helytartósági osztályt, hogy a régen esedékes jelentést „most már megbízhatóan a legközelebbi postaküldeménynel” terjessze fel.²² Bach 1855 áprilisában végre megtehetette személyi javaslatait a magyarországi tanácskozó bizottmányokra. Albrecht főherceg kívánságának megfelelően figyelembe vette a bizottmányi tagok felekezeti hovatartozását, különösen azon térségekben, ahol, „mint például a kassai és nagyváradi kerületben, a felekezeti szempont a nemzetiségivel szorosan összeolvad, és ezért egy adott felekezethez tartozó személy behívása a bizottmányba egyidejűleg egy egész népfaj tekintetbe vételeként jelenik meg”.²³ Időközben Bach visszavonta a póttagokra vonatkozó javaslatát, s lemondott a bizottsági tagok számának hatról nyolcra való emeléséről is. Kübeck hangsúlyozta, hogy a belügyminiszter „nem teljesen pontosan értelmezte” az 1854. július 3-i kabinetirat rendelkezéseit. Az ő első, februári szakvéleménye nyomán azonban az uralkodó 1855. március 18-án kelt legfelsőbb döntése alapján²⁴ felvilágosította a „minisztert a szóban forgó bizottmányok pusztán konzultatív és bármiféle alkotmányos képvisellettől távol álló jellegéről”.²⁵ Lekerült a napirendről – ismerte el a birodalmi tanács elnöke – a póttagok terve, „amely ellen Magyarországon az általam a többi koronaországgal kapcsolatban alázatosan kifejtett összes fenntartás sokszorozódottan érvényes”.²⁶ Ezzel azonban Kübeck nem szűnt meg bíráltni a belügyminisztert. Rákérdezett, hogy Bach érvényesítette-e a testületek tisztán konzultatív funkciójának elvét a bizottmányok összetételét illetően. „Úgy tűnik számomra, hogy ez nem a kívánatos mértékben történt meg, mivel a javaslatok főleg a jelöltek felekezeti, társadalmi és politikai kategóriák szerinti tagolódását célozták, de effajta tagolódásra csak akkor volna szükség, ha e tagok egy alkotmányos gyűlekezet tagjaiként felekezeti-rendi, valamint politikai pártérdekek képviseletére lennének hivatottak, amiről a határozott legfelsőbb nyilatkozatban nincs szó.”²⁷ Kübeck a személyes tulajdonságok közül elsősorban a „megbízhatóságot, szellemi képességeket” és „a speciális országismeret kiterjedtségét” kívánta figyelembe venni, s csak „másodszorban” a „felekezeti, rendi és különleges állásokat”; „nemzetiségeket” egyáltalán nem említett.²⁸ A Bach – és Albrecht főherceg – által ajánlott ókonzervatívokra utalva megjegyezte: félő, hogy figyelembevételük „a feladatra nézve bizonyos következ-

²² Leimingen-Westerburg levele a kassai helytartósági osztályhoz, Buda, 1855. február 27., MOL. D. 128. 7. cs. III. 1855: 2423/508 (kiemelés az eredetiben).

²³ Kübeck előterjesztése az uralkodóhoz, Bécs, 1855. április 22., ÖStA HHStA RR OK 1855: 350, 22–23 ff.

²⁴ Lásd WALTER, J. m., III/4., 22. sz., 66–67.

²⁵ A 23. jegyzetben idézett előterjesztés, 36–37 ff.

²⁶ Uo., 38 f.

²⁷ Uo., 39 f.

²⁸ Uo., 40 f.

ményekkel járna”. „Távol áll tőlem, hogy az ókonzervatívok minden bizonnyal túlnyomó többségének a trón és a dinasztia iránti hűségét tagadjam vagy ki-sebbitsem – magam is hiszem, hogy közülük sokan mint a jövőbeli országképviselő tagjai nagyon is a helyükön lesznek majd, mivel ott egy bizonyos, lojális törekvésekkel megegyező irányt mutatnak nekik, és lehetőséget kapnak, hogy a trónt és az országot egyaránt hasznosan szolgálják.”²⁹ Kübeck tehát az országképviselő *előkészítő* munkálataiban óhajtotta mellőzni az ókonzervatívokat.

A birodalmi tanács elnöke a tanácskozó bizottmányok létszámával kapcsolatban is elhatárolódott a belügyminisztertől. Bach javaslata szerint azok hat-nyolc főből álltak volna, amit Kübeck „nem egészen célszerű”-nek nevezett, mivel „mérlegelni kell azt is, hogy Őfelsége a Magyar Királyság öt köz-igazgatási kerületre való felosztásával semmiféleképpen sem célozta ennek a koronaországnak a politikai szempontból való szétdarabolását, hanem az egész Magyar Királyság területére kiterjedő hatáskörrel rendelkező katonai és polgári kormányzáság felállításával sokkal inkább világosan kinyilvánította az öt kerület összetartozását egy nagyobb egész részeként”.³⁰ Kübeck bizottmányonként öt-hat főt tartott indokoltnak, mivel így Magyarország az összes 25-30 fővel a koronaországok között – nagyságának megfelelően – a legtöbb taggal rendelkezne. Az indoklás egy-egy szorosan összefüggő köz-igazgatás- és gazdaságpolitikai alapmotívumra épült: „Ez a szám nem lenne túlságosan nagy, mivel kevesebb tag esetén a hivatalviselő, azaz nem honos elemeknek a túlnyomó, teljesen jogos és Magyarországon teljes mértékben kikerülhetetlen bevonása talán túlságos méreteket öltene, és nemkívánatos véleményeket váltana ki. Öt vagy hat tag behívásakor ez a tényező háttérbe szorulna, továbbá lehetővé válna olyan férfiak megnyerése, akik kiváltképp alkalmasak arra, hogy speciális tárgyi ismeretek és pozitív tapasztalatok birtokában megkönnyítsék a bizottságok feladatának végrehajtását. Ide néhány Magyarországon született megyefőnök tartozik, akik éppen korábbi megyei hivatalnokoskodásuknak köszönhetően jól ismerik azokat az ügyeket, amelyeket a korábbi megyei rendek mint helyi ügyeket maguk igazgattak, s amelyek nagyrészt átkerülnek majd az országos választmányokhoz, például sok intézet legkülönbözőbb alapokkal. Amennyiben az ebből a kategóriából választott tagok egyben nemesi földbirtokosok is, ami a legtöbbjüknél adott, a közvélemény szemében hivatalnokí voltak háttérbe szorul, és behívásuk két célt ér el.”³¹

²⁹ Uo., 43 f.

³⁰ Uo., 44 f.

³¹ Uo., 45–47 ff.

Az előterjesztés mellett megtalálható az öt tanácskozó bizottmány tagjainak a császár által jóváhagyott névsora.³² Összetételük tükrözte Bach és Albrecht főherceg ajánlásait is. Valamennyi hat tagból állt – pótagok nélkül –, de mindegyikben felbukkant legalább egy ókonzervatív személyiség. A felekezeti és társadalmi hovatartozás szempontja is érvényesült. Ügyeltek arra, hogy a protestánsok, valamint a tulajdonos polgárság, a földbirtokosok és a hivatalnokok soraiból is kerüljenek be tagok, honosok és más tartományokból származóak, illetve nem magyar származásúak is.³³

A kormányzóság 1855 májusában a belügyminisztériumból megkapta a névsorokat,³⁴ és értesítette a helytartósági osztályokat az illető bizottmányi tagok uralkodói kinevezéséről, hangsúlyozva a testületek pusztán konzultatív funkcióját.³⁵ A tanácskozások céljaként a következő kérdéskörökben szükségessé beadványok kidolgozását jelölte meg:

1. Magyarország koronaország ország-képviselői szervének, „országgyűlésének” (*Landesversammlung*) felállítása,

2. a minden kerületben létrehozandó nagy és kis országos választmány (*großer und engerer Landesausschuss*) összetétele és

3. mindkét országos választmány hatásköre.

A kormányzóság azonban korlátozóan hozzáfűzte, hogy az első témakört „a tanácskozó bizottmányok nem tárgyalhatják”; „az általános országgyűlés összehívására” vonatkozó állásfoglalás ugyanis kizárólag a helytartósági al-

³² Uo., 1. és 2. melléklet.

³³ „Verzeichniß der Mitglieder der Berathungs-Commissionen in Ungarn”. Uo., 2. melléklet, az eredetiben előforduló névváltozatokkal: 1. Pest-budai kerület: Franz Freiherr von Schluga (helytartósági tanácsos), Johann Graf Cziráky (titkos tanácsos, országos főtörvényszéki elnök), Ladislaus Freiherr von Podmaniczky (kamarás), Alexander von Liptay (földbirtokos), Franz von Jankovich (jász-kun főkapitány), [József] Krásznóvi (Pest polgármestere); 2. Soproni kerület: Eugen Freiherr von Friedenfels (helytartósági tanácsos), Joseph Graf Somogyi (titkos tanácsos), Johann von Niczky (udvari tanácsos, földbirtokos), Ladislaus von Czindery (udvari tanácsos, földbirtokos), Ludwig von Kroner (megye főnök), Johann von Rupprecht (kereskedő, gyár- és ingatlan tulajdonos); 3. Pozsonyi kerület: F. [?] Winkler (helytartósági tanácsos), Georg Freiherr von Walterskirchen (udvari tanácsos, földbirtokos), Anton von Babarczy (kamarás, helytartósági tanácsos, földbirtokos), Anton Freiherr von Balassa (további adat nélkül), [?] von Zaborsky (megye főnök), Franz Kampfmlüller (Pozsony polgármestere); 4. Kassai kerület: Max von Kray (helytartósági tanácsos), Anton Graf Majláth (titkos tanácsos), Franz Graf Andrassy (további adat nélkül), Eduard von Bujanovics (földbirtokos), Stefan von Villecz (pénzügyi főtanácsos), Johann Klocko (Kassa polgármestere); 5. Nagyvárad kerület: Franz Freiherr von Reichenstein (udvari tanácsos), Ludwig von Ticsa (kamarás, földbirtokos), Johann von Petrak (államügyész), Anton von Bánhidó (tanácsos, földbirtokos), Melchior von Reviczky (megye főnök), Johann Csorba (Debrecen polgármestere). Reviczkyt csak a bizottság felállítása után egy hónappal nevezte ki az uralkodó Bonyhády Gyula megyefőnök helyébe. Vö. ÖStA HHStA RR OK 1855: 357 (1855. május 22.).

³⁴ Bach levelei a magyarországi kormányzósághoz, Bécs, 1855. május 9. és 22., MOI. D 46. XVI. B. 1855: 8855, az 1855: 2423 mellékleteként.

³⁵ A kormányzóság Anton Lazansky grófnak, a kassai helytartósági osztály vezetőjéhez, Buda, 1855. május 26., MOI. D 128, 7. cs. III. 1855: 3562, 2–3 ff.

elnököket illette meg; e tárgy „semmi esetre sem” kerülhetett a bizottmányi ülések napirendjére.³⁶ Az országos választmányokat illetően társadalmi és gazdasági szempontok álltak előtérben. A jelentéseknek statisztikai adatokat kellett tartalmazniuk a földbirtok és más ingatlantulajdon, valamint a közvetlen adók mértékéről, mégpedig a kiválasztandó képviseleti kategóriák szerinti bontásban.³⁷ A helytartósági osztály alelnökét átfogó tényanyag összeállítására szólították fel, s arra, hogy ügyeljen, nehogy „a bizottmány olyan alapok, vagyonok, alapítványok és hasonló intézmények igazgatására tartson igényt, amelyet a *korábban fennállt vagy még fennálló berendezkedések* szerint vagy *állami okokból* az állam és annak közegei részére kell fenntartani”.³⁸

Ezen utasításoknak megfelelően 1855 nyara és 1856 eleje között valamenyny kerületben összeírták a politikai hatóságok által kezelt országos vagyont: épületeket, alapokat, pénztárakat, intézeteket és alapítványokat.³⁹ Az összeírások a soproni kerületben kiterjedtek például azokra az alapokra és alapítványokra is, amelyeket 1849 előtt a megyei hatóságok igazgattak, amint az épületekre is.⁴⁰ A megyefőnökök terjedelmes táblázatos kimutatásokat készítettek az illető megyék tulajdoni és adózási viszonyairól.⁴¹ Rendkívül alapos összefoglaló jelentés érkezett Sopronba a Veszprém megyei örökös nemesiség, nagy nemesi földbirtokok, nagy földbirtokok, városok és községek földtulajdonáról és közvetlen adózásáról („*Summarische Zusammenstellung des Grundbesitzes und der direkten Besteuerung des Erbadels und des großen adeligen Grundbesitzes, des großen Grundbesitzes, dann der Stadt- und Landgemeinden*”).⁴²

1855 nyarán, amikor a tanácskozó bizottmányok megkezdték munkájukat, a kassai helytartósági osztály képet alkothatott magának arról, hogy a kerület lakossága mit is gondol a magyarországi országgépviselet intézményének az elképzeléséről. Erre a „Lombard-Velencei Királyságban életbe lépő központi kongregáció” szolgáltatta az alkalmat.⁴³ A megyei és járási hatóságoktól befutó hangulatjelentések igazolták Albrecht főhercegnek az ókonzeratívok együttműködési készségét illető aggodalmait, miként Kübeck félelme is, vagyis azt, hogy az új intézmény felébreszti az alkotmányos képviselet igényét. Ebben a kerületben a községi ügyek rendezése fontosabbnak tűnt, az

³⁶ Uo., 7 l.

³⁷ Uo., 9 l.

³⁸ Uo., 11 f. (kiemelés az eredetiben).

³⁹ MOL D 1, 1. d. 6. tétel.

⁴⁰ A Tolna megyei megyefőnök jelentése Ambrózynak, Szekszárd, 1855. július 21., MOL D 125, 87. cs. 1855: 3948. További példák más kerületből: MOL D 128, 7. cs. III. 1855: 3841, 3907–3908, 5216

⁴¹ Lásd például MOL D 128, 7. cs. III. 1855: 4794.

⁴² Franz Bransteln megyefőnök jelentése a soproni helytartósági osztályhoz, Veszprém, 1855. augusztus 8., MOL D 125, 87. cs. 1855: 4266.

⁴³ A Szepez megyei megyefőnök jelentése a kassai helytartósági osztályhoz, Lőcse, 1855. augusztus 23., MOL D 128, 7. cs. III. 1855: 5049, 1 l.

országképvisellel szemben visszafogottan, sőt „inkább szándékosan éreztetett közömbösséggel” nyilatkoztak. Kiérezhető volt az a „szándék, hogy passzívák maradnak e kormányintézkedés megvalósítása során, mivel ezektől az életre hívandó intézményektől [...] elvitatni kívánják a korábban fennállott politikai képviselőket jellemző gyakorlati fontosságot”.⁴⁵ A „reményt a régi intézmények visszatérésére” egy megyefőnök „letűntnek vagy legalábbis elnapoltnak”⁴⁶ vélte, ami azt jelzi, hogy létezett efféle remény. A „községi ügyek rendezése törvényes rendeletekkel”, de „tanácskozó testületek közreműködése nélkül” – ez látszott „mindenekelőtt legsürgetőbbben szükségesnek”, aminek során „először is a nagy földbirtokosoknak a községi kötelekből való óhajtott kiválása kiemelt figyelmet érdemelne, mivel ez a nagy földbirtokosokat nagy elégedettséggel töltené el”.⁴⁶

A Sáros megyei nemességről azt jelentették, hogy „a lakosság intelligens részével együtt” két csoportra, a „korábbi radikálisok”-ra és a „korábbi jóérműek”-re oszlik; azonban a „jelen pillanatban” egyik csoport sem „jóérmű”. A korábban *gutgesinnt* nemesek a „politikai szabadelvűség” előharcosaivá lettek, mivel „elvezítették a robotot, adót kell fizetniük, s hivatalviselési monopóliumukat sem élvezhetik már”. Ők „a tulajdonképpeni ókonzervatívok és a veszélyesebb csoport”, mivel „az anyagi előjogok elvesztése végeredményben mégis érzékenyebben érintette őket, mint a politikai szabadság elvesztése”.⁴⁷ A felmérések a másik oldal tekintetében az államhatalom számára nem kevésbé elgondolkodtató eredménnyel végződtek: „Ugyancsak keveset várnak a tisztán radikálisok a jövőbeli országképviselőktől, mivel ezek leendő tagjaiknak csak egyes anyagi érdekek véleményezését engedélyezik, és egyáltalán nem kínálják nekik a törvényhozó vagy végrehajtó hatalomban való részvételt, következésképp azt a lehetőséget sem biztosítják nekik, hogy a népszerűtlen [...] képviselői formát törvényes úton módosítsák vagy felborítsák.”⁴⁸

II. Az „általános országgyűlés” (*allgemeine Landesversammlung*)

Az uralkodó 1854. július 3-i kabinetiratóval azt is elrendelte, hogy Magyarországon „minden helytartósági osztály kerülete számára külön országos

⁴⁵ Szolgabírói jelentés a Szepes megyei megyefőnökhöz, Lubló, 1855. augusztus 19., MOL. D 128. 7. cs. III. ad 1855: 5049, 2 f.

⁴⁶ A Szepes megyei megyefőnök jelentése a kassai helytartósági osztályhoz, Lőcse, 1855. augusztus 23., MOL. D 128. 7. cs. III. 1855: 5049, 3 f.

⁴⁶ A 44. jegyzetben idézett jelentés, 4 f.

⁴⁷ A Sáros megyei megyefőnök jelentése a kassai helytartósági osztályhoz, Eperjes, 1855. augusztus 21., MOL. D 128. 7. cs. III. 1855: 5025, 1–2 f.

⁴⁸ Uo., 3 f.

választmányt kell felállítani”.⁴⁹ Alig egy évvel később továbbította Bach a magyarországi kormányzóságnak az uralkodó 1855. május 5-i elhatározását, amely szerint a Magyar Királyságban már csak „egyetlenegy általános országgyűlést kell létrehozni” az öt közigazgatási kerületben felállítandó választmányok mellett.⁵⁰ A kormányzóság ugyanabban a hónapban felszólította az öt helytartósági alelnököket, hogy nyújtsák be előterjesztésüket az országgyűlés tárgyában, és csatolják ahhoz az „egykor ténylegesen fennállt analóg helyi intézmények jellemzését”.⁵¹ Fél évvel később a kormányzóság a belügyminiszterhez intézett, a befutott jelentéseket feldolgozó jegyzékében a „valamennyi koronaország számára ugyanazon általános országstatútum” kibocsátásából indult ki, amely azonban az egyes koronaországok regionális sajátosságaira tekintettel lesz. Ez az elvárás főleg az „általános országgyűlés” (*allgemeine Landesversammlung*) vonatkozásában a „Magyarország korábbi államjoga”-val való összevetést és annak a kérdésnek az eldöntését tette szükségessé, hogy kik tartozzanak a testülethez.⁵² Öt kategóriát különítettek el:

I. Az *országzászlósokat* (*Landeswürdenträger*), akik „a trón és korona fényességét szolgálják, az országos udvari állam [*Landeshofstaat*] fogalmainak megfelelően, funkciójukból fakadó kötelezettségeik rögzítése mellett nemcsak hogy fenn kell tartani, hanem számukat és csoportjaikat még szaporítani is” ajánlatos.⁵³ A kormányzóság legfelsőbb elhatározásra⁵⁴ hivatkozva megállapította, hogy az „országgyűlés” „az ország ügyeinek tárgyalására nem gyakorol hatást, sokkal inkább az udvar külső fényének erősítését szolgálja különleges alkalmak és rendezvények során”.⁵⁵ Éppen ezért, s miután Magyarország államjogi státusának változása nyomán jó néhány cím megszűnt, ugyanakkor a birodalom legnagyobb koronaországában egy sor személyiség magát a „cs. kir. udvari állam”-hoz (*k. k. Hofstaate*) tartozónak ajánlja, itt új országos udvari méltóságcímeket illene bevezetni, nevezetesen a következő hármat: „örökös tartományi ceremóniamester”, „örökös tartományi vadász-mester”, „örökös tartományi zenegróf” (*Erbland-Zeremonienmeister, Erbland-Jägermeister, Erbland-Musikgraf*).⁵⁶ A jegyzék az összbirodalmi egységre utaló „Erbland” névtoldalékot a korábban létező címeknél is használta, például

⁴⁹ WALTER, J. m., III/4, 21. sz., 65.

⁵⁰ Bach levele a kormányzósághoz, Bécs, 1855. május 9., MOI. D 46, XVI. B 1855: 8855, az 1855: 2423 mellékleteként.

⁵¹ A kormányzóság levele Lazanskyhoz, Buda, 1855. május 26., MOI. D 128, 7. cs. III. 1855: 3562, 7 f.

⁵² Leiningen-Westerburg jelentése Bachhoz, Buda, 1855. november 29., MOI. D 1, 1. d. I. tétel, 1855: 12421, 2–3 ff.

⁵³ Uo., 5–6 ff.

⁵⁴ Uralkodói rendelkezés 1854, 4. cikkely.

⁵⁵ Az 52. jegyzetben hivatkozott jelentés, 9–10 ff.

⁵⁶ Uo., 8–10 ff.

így: „örökös tartományi udvari kamarás”, „örökös tartományi udvarnagy” és „örökös tartományi udvari pohárnok” (*Erbland-Hofkämmerer, Erbland-Hofmarschall, Erbland-Hofmundschenk*).⁵⁷ Az, hogy a kormányzóság megpróbálta összekötni a korábbi magyar államjogot az aktuális célkitűzésekkel, kivüláglik azon javaslatából, hogy a Batthyány, Esterházy, Nádasdy, Pálffy, Révay és Schönborn családok számára engedélyezni kellene a „főispáni” cím további viselését. A jegyzék ehhez hozzátette: „Mivel az örökös főispáni hivatal mint olyan nem létezik, az örökös főispáni cím éppoly kevésbé fogja az országképviselőbe való személyes beavatkozás jogát felvetni, mint a nem létező országbírói vagy tárnokmesteri cím. Ez azonban viselőit nem zárja ki az országképviselőből, mivel majd mindannyiukat földbirtokuk vagy személyes titkos tanácsosi, illetve kamarási méltóságuk folytán annak tagjává fogják kinevezni.”⁵⁸

2. Az egyházi méltóságok részvétele az irat szerint tükrözni fogja „valamenynyí elismert felekezet egyenlő státusát”, de azon „számos szempontot is, amelyek mellett szólnak, hogy a görögkeleti felekezet hívei jobban közeledjenek a császári-királyi kormányzathoz, mint ahogy az korábban történt”.⁵⁹ Ezért a kormányzóság az evangélikus, református és görögkeleti egyházi méltóságok meghívását javasolta. A katolikus méltóságok mellett szintén taktikai, nevezetesen gazdasági megfontolásból érvelt, azzal számolva, hogy a „székes- és társaskáptalanok” „sok intelligenciát és nagy földbirtokot képviselnek”.⁶⁰

3. A nemesség esetében felvetődött az a probléma, hogy tagjait, akik korábban *virilisekként* születésüknel fogva az országgyűlés tagjai voltak, az előző két csoportba tartozókkal ellentétben nem lehetett kinevezni. Így nem nyíltott mód arra, hogy ellenőrizték a megbízhatóságukat. Ezért – vélte a kormányzóság – „az örökös nemesség jogosultságát mindenképpen egy nagy, az országban található földbirtokokhoz kell kötni, amely előreláthatólag a legszilárdabb kezességet [...] nyújtja, és az általános országgyűlésnek a leginkább biztosíthatja azt a külső csillogást, amelyre az hivatottnak látszik”.⁶¹ A kormányzóság a földbirtok előírandó és háromévenként felülvizsgálandó nagyságát azon minimális mérettel adta meg, amely egyes megyében a hitbizomány létrehozásához szükséges volt. A jegyzék nyolc, egyenként öt-nyolc megyét tartalmazó csoportot különített el: a legkisebb földbirtokméret Fejér, Sopron, Moson, Pozsony, Tolna és Vas megyében – 2600 hold –, a legnagyobb pedig Árva-Túrócban és Máramarosban – 4000 hold – volt.⁶² Az országgyűs-

⁵⁷ Uo., 6 f.

⁵⁸ Uo., 14–15 ff.

⁵⁹ Uo., 17 f.

⁶⁰ Uo., 18 f.

⁶¹ Uo., 25 f.

⁶² Uo., 25–28 ff.

lésbe való felvétel személyes előfeltételeihez a kormányzóság a következőket sorolta: osztrák állampolgárság, magyarországi születés vagy indigenátus, betöltött harmincadik életév, keresztény vallás, a polgári jogok teljes élvezete és makulátlan előélet.⁶³ A nemesség kategóriájába sorolták a cs. kir. kamarásokat is, amennyiben magyar nemesi címmel bírtak, valamint a cs. kir. ausztriai lovagrendek tagjait, amennyiben „Magyarország honos népességéhez” tartoztak.⁶⁴

4. Az *egyetemi méltóságok*, akiket korábban a rendek elismertek, vagy akiket az uralkodó kinevezett, a régi magyar országgyűlésben nem rendelkeztek képvisellel. E tekintetben – világosabban, mint az egyházi személyek esetében – reformtörekvés nyilvánult meg. A pesti egyetem rektorának és a tudományos akadémia elnökének a részvétele fontos volt a kormányzóság számára, hogy „az intelligencia mint olyan az általános országgyűlésben elnyerje az őt megillető helyet”.⁶⁵ A nagyvárad, kassai és pozsonyi jogakadémiák képviselőinek bevonása pedig azt a jelentőséget tükrözte, amelyet a „magasabb fokú oktatás Magyarországon immár” magáénak mondhat.⁶⁶

5. Végezetül tárgyalta a jegyzék a *városokat*, amelyek közül a szabad királyi városok és a hajdúvárosok 1848 előtt rendelkeztek országgyűlési képvisellel, most azonban számuknak az egykori negyvennyolc városról⁶⁷ ötre kellett volna csökkennie. A kormányzóság elegendőnek látta az öt kerületi központ képviselét, s azt javasolta, hogy a kereskedelem és ipar növekvő fontossága a kereskedelmi és iparkamarák elnökeivel ellátott „külön képviselet” révén nyilvánuljon meg.⁶⁸ Nem a városok kiszorítása, hanem inkább szerepük megerősítése volt a cél: „Ha a kormányzóság a jövőbeli országképviselet [*Landesvertretung*] jelentőségét helyesen fogja fel, akkor az általános országgyűlés [*Landesversammlung*] inkább a külső reprezentációt fogja szolgálni, miközben a tulajdonképpeni *érdekek* képvisellete az országos választmányok hatásköre számára lesz fenntartva.”⁶⁹ A városok képviselőinek éppen ezen választmányokban volna a helye.

A jegyzék két záró megjegyzésével bizonyos mértékig tekintettel volt a magyar nemzeti egység gondolatára. Egyrészt azt javasolta a kormányzóság, hogy a helytartósági osztályok vezetői az országos választmányok elnökeiként szintén legyenek tagjai az országgyűlésnek, így „az öt magyar közigazgatási ke-

⁶³ Uo., 29–30 ff.

⁶⁴ Uo., 30 f.

⁶⁵ Uo., 32 f.

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ Uo., 31 f.

⁶⁸ Uo., 36–37 ff.

⁶⁹ Uo., 35 f. (kiemelés az eredetiben).

rület képviselte megfelelő szerves tagozódást nyerne”.⁷⁰ A budai hatóság másrészt arra emlékeztetett, hogy korábban Magyarországon nem létezett országgyűlési egyenruha, hanem a ruhatár az ünnepély jellegétől, az ízléstől és a vagyoni helyzettől függött.⁷¹ Ezzel a kormányzóság – Kübeck javaslatától eltérően⁷² – az országgyűlési tagok egyenruhájának bevezetése ellen és a „régről áthagyományozódott szokás”⁷³ továbbvitele mellett foglalt állást: „A nemzeti viselettől *eltérő* egyenruha a minden ősi-hagyományos nemzeti [jelenség] rendületlen kultusza és a magyaros ruházathoz való, önmagában ártalmatlan ragaszkodás következtében megbénítaná a tervezett fontos intézmények által esetlegesen keltendő jó benyomást [...].”⁷⁴ Ezért elegendő lenne, ha az országos választmányok tagjai egy jelvényt viselnének, mégpedig „tirolói módra”.⁷⁵

III. Az országos választmányok

A kormányzóság egy héttel az „országgyűlés” ügyében küldött jegyzéke után, 1855. december elején papírra vetette véleményét a pozsonyi tanácskozó bizottmány kimerítően kommentált, az országos választmányokra vonatkozó javaslatairól.⁷⁶ Ezt megelőzően Bachnak többször is figyelmeztetnie kellett a tetemes hátralékokkal küzdő kormányzóságot⁷⁷ „a tanácskozások és munkálatok lehető felgyorsítására”.⁷⁸ Mindkét választmányi típus tekintetében a tagok létszáma, kategóriái és képesítései, valamint meghívásának módja és megbízatásának időtartama volt a fő kérdés.

1. A nagy országos választmány

Létszám. A nagy országos választmány esetében mind a tanácskozó bizottmány, mind pedig a kormányzóság a lehető legnagyobb létszám, azaz 48 fő mellett foglalt állást a központi szervezőbizottmány által a pozsonyi kerületben „elegendőnek” minősített 42 helyett. A népesebb létszám, érvelt a kormányzóság, a testületnek „a közvéleményben kedvezőbb fogadtatást és azáltal na-

⁷⁰ Uo., 37 f.

⁷¹ Uo., 39 f.

⁷² Uralkodói rendelkezés 1854. 6. cikkely.

⁷³ Az 52. jegyzetben hivatkozott jelentés, 42 f.

⁷⁴ Uo., 41 f. (kiemelés az eredetiben).

⁷⁵ Uo., 42 f.

⁷⁶ Leiningen-Westerburg jelentése Bachhoz, Buda, 1855. december 5., MOL D 1, I. d. 2. rétel, 1855: 12556.

⁷⁷ Vö. Leiningen-Westerburg jelentése Bachhoz, Buda, 1855. november 29., MOL D 1, I. d. I. rétel, 1855: 12390.

⁷⁸ Bach levelei a kormányzósághoz, Bécs, 1855. július 20. és október 23., MOL D 46, XVI. B. 1855: 8855, az 1855: 2423 mellékleteként.

gyobb életképességet” biztosíthatna.⁷⁹ A tagok megbízhatóságára vonatkozó aggodalmakat eloszlatná az, hogy az uralkodó fogja kinevezni őket; „és amennyiben annak idején behívásuk nyilvános választás útján történik majd – folytatódott a gondolatmenet –, egy nagyobb gyűlésben könnyebb fogódzó pontokat találni” ahhoz, hogy „a tagokra gyakorolt megfelelő befolyás révén biztosítsuk a testület kielégítő magatartását”.⁸⁰ Egy 1855-ben összeállított táblázatos kimutatás szerint a kormányzóság a pest-budai, a pozsonyi és a soproni kerületben 48 fős, a kassai és a nagyváradi kerületben 36 fős testülettel számolt.⁸¹

Kategóriák. E tekintetben is egybecsengtek a javaslatok: a tanácskozó bizottságok és a kormányzóság a katolikus és a protestáns, a kassai és a nagyváradi kerületben emellett a görögkatolikus és a görögkeleti egyházi méltóságok, az örökös nemesség és egyéb földbirtokosok, a kereskedelmi és iparkamarák, az „intelligencia, valamint a városok, mezővárosok és községek” képviselőit indítványozták.⁸² Ezen a ponton a kormányzóság nyomatékostotta az országos választmányok egy bizonyos funkciójára vonatkozó ajánlását. Eszerint a választmányok nem avatkozhatnak be az állami politikába, hanem „anyagi érdekeket képviselnek”, és olyan ügyekben „gyakorolnak ellenőrző és igazgató befolyást”, amelyek „az államkincstár terhelése nélkül az ország anyagi támogatását igénylik”.⁸³ Ezért a tagok kiválasztásánál „kevésbé azok úgynevezett politikai irányultságára kell a súlyt fektetni, kevésbé arra a körülményre, hogy a lakosság ezen kategóriái vajon egyetértenek-e a nagypolitika szellemiségével és irányával, ezzel vagy azzal a kormányrendelkezéssel, s ha igen, milyen mértékben, sokkal inkább arra kell figyelni, hogy mely kategóriákban érvényesülnek ténylegesen azok az érdekek, amelyek a választmányok hivatali kezelésébe vannak utalva”. A jegyzék tehát itt az egész ügy depolitizálása mellett érvelt. A kormányzóság azt tartotta a „legbiztosabb útnak”, ha „egyéb szemponttól, rokonszenvtől és ellenszenvtől eltekintve objektívan a dolgot tartjuk szem előtt, és kizárólag csak azt, annál is inkább, mivel az anyagi érdekek olyan teret alkotnak, amely napról napra szélesedik, és az úgynevezett politikai kérdések ellenében nap mint nap új utakat tör magának”.⁸⁴ A gazdaság- és pénzügy-politikai érdekeket az ország sajátosságainak megfelelően a következőképp pontosították: „Magyarország túlnyomórészt agrárország, és a választmányok által befolyásolandó országos ügyek kezelésére szükséges eszközöket

⁷⁹ A 76. jegyzetben hivatkozott jelentés, 58 f.

⁸⁰ Uo., 59 f. (kiemelés: K. L. Zs.).

⁸¹ „Zusammenstellung der Gouvernements Anträge über die Zusammenstellung der großen und engeren Landesausschüsse”, Buda, keltezés nélkül, MOI. D 46. XVI. B. 1855: 8855, az 1855: 2423 mellékleteként.

⁸² A kategóriák arányait lásd Uo.

⁸³ A 76. jegyzetben hivatkozott jelentés, 60 f.

⁸⁴ Uo., 60–61 ff. (kiemelés: K. L. Zs.).

*többnyire közvetlen adóforintok szerint teremtik elő.*⁸⁵ Ezért az egyes kategóriákon belüli arányok megállapításakor mindenekelőtt a földtulajdonra és a közvetlen adó megoszlására kell figyelni. A kormányzóság az „országgyűlés” esetében alkalmazott kulcsra hivatkozva a nagy országos választmány számára „az adott megyében egy egész jobbágytelek százszorosát” javasolta a nagy földbirtok meghatározási mércéjeként, az 1836-os szabályozás adatait alapul véve. Ezzel az arisztokráciát a nagy országos választmányban is képviselőhöz juttatta volna. A „többi”, nem nemesi földbirtokra, vagyis az arisztokrácia és a községek között elhelyezkedő köznemesség esetében a volt jobbágytelek legkevesebb ötszörösénél, a községeknél pedig egy egész teleknél húzta meg a határt. Gazdaság- és pénzügy-politikai érdekekre utalt az a javaslat is, hogy Pozsony városának két képviselőt biztosítsanak, mivel „kívánatosnak látszik az öt közigazgatási kerület székhelyeit mint az öt részből álló országos adminisztráció központjait a többi várossal szemben előnyben részesíteni, hiszen azok adózóerő tekintetében egyébként is nagyobb tételt képviselnek, mint az összes többi város együttvéve”.⁸⁶ Az egyes tulajdonosi kategóriákat a kormányzóság álláspontja szerint vallási szempontból is meg kellett vizsgálni: „A súlyponton, az országos választmányok által igazgatatandó érdekeken kívül Magyarországon a személyek kiválasztásánál, *amíg ez kinevezés által történik*”, figyelembe kell venni a felekezeti hovatartozást is.⁸⁷

Képesítés. A bizottsági javaslat szerint a vagyonos örökös nemességnek olyan földtulajdont kellett igazolnia, amelynek éves tiszta jövedelme elérte a 2000 ezüsförintot, és így – 16 százalékkal számítva – 320 forint éves földadót eredményezett. A községek képviselőire nézve addig, amíg a kinevezés elve érvényesül, nem állapítottak meg cenzust, de „mihelyt választásokra kerülne sor, a bizottmányi javaslat szerint az *aktív* választójog gyakorlására nézve a lehető legmagasabb cenzust kellene meghatározni”.⁸⁸ A kormányzóság szakvéleménye a városok esetében azon minimális jövedelem mellett kardoskodott, amelyet a „még kidolgozásra váró községi szabályzatok a községi képviselőbe való passzív választhatóság” feltételeként fognak előírni. Egyelőre évi 100 ezüsförint föld-, ház- és házbéradót javasoltak.⁸⁹

A meghívás módja. A tanácskozó bizottmány a kinevezési elvhez ragaszkodott, ahogy a kormányzóság is. De az utóbbi kifejtette még, hogy a kinevezés gyakorlata addig marad érvényben, „*amíg őfelsége e vonatkozásban más rendelkezést kibocsátani nem kegyeskedik*”. Továbbá hogy amennyiben „legfelsőbb

⁸⁵ Uo., 61 l. (kiemelés: K. L. Zs.).

⁸⁶ Uo., 65 l.

⁸⁷ Uo., 63 l. (kiemelés: K. L. Zs.).

⁸⁸ Uo., 67–68 ll. (kiemelés az eredetiben).

⁸⁹ Uo., 69 l.

határozat a választást elrendeli, az ehhez bevezetendő eljárási módokatokról az országos választmányoktól szakvéleményt illene majd bekérni”.⁹⁰

A megbízás időtartama. A tanácskozó bizottmány és a kormányzóság egy-behangzóan hatéves időtartamot javasolt, s hogy annak leteltével a megbízásokat meg lehessen hosszabbítani. Minden második évben a tagok egy-harmadát ki kellene cserélni, de megengedhető lenne, hogy a kivált tagok újra csatlakozzanak a testülethez. A nagy országos választmány évente kétszer legfeljebb két-két héten át tanácskozna.⁹¹

2. A kis országos választmány

A pozsonyi tanácskozó bizottmány jelezte kétségeit, hogy helyes lenne-e a kis országos választmányokat pusztán „iroda”-ként felállítani. A kormányzóság azonban kijelentette, hogy éppen erre a szerepre lennének hivatottak, tehát hogy a „szabályozott ügymenetet” szolgálnának, és nem őt – ahogy a bizottmány javasolta –, hanem hat tagból állnának: egy-egy főt hívnának meg a klérusból, az arisztokráciából és a köznemességből, a városokból és a községekben, szintén egyenként hatéves mandátummal.⁹² A kis országos választmány kötelességeit és jogait a nagy országos választmány külön utasításban határozná meg.⁹³

A kormányzóság a megbízás mikéntjével kapcsolatban a legfelsőbb elhatározások első, a kis országos választmányokról rendelkező cikkelyének⁹⁴ egyéni értelmezési távlatot adott, s azt közvetlenül még a nagy választmányra is kiterjesztette: „Mivel ebben a cikkelyben cs. kir. ap. öfelsége számára csak a kis választmányba meghívott tagok *megeősítése* tartatik fenn, ez, úgy tűnik, nem zárja ki, hogy a nagy országos választmányban választás történjen, ami, amennyiben hármass jelölés formájában történik, annál kevésbé ébreszthet aggodalmakat, mivel a *választókat* a helytartósági osztályok vezetőinek javaslata alapján korábban öfelsége *nevezte ki*.”⁹⁵

Kevésbé bátran kezelte a magyarországi központi igazgatási szerv a két választmány megnevezésének a kérdését. A pozsonyi tanácskozó bizottmány abból indulva ki, hogy „az általános országgyűlést [*allgemeine Landesversammlung*] *Landtag*»-nak fogják nevezni”, a nagy és a kis országos választmány számára a „Pozsonyi kerület rendi gyűlése” (*Versammlung der Stände des Preßburger Verwaltungsgebietes*), illetve a „Pozsonyi kerület országos választ-

⁹⁰ Uo., 70 f. (kiemelés az eredetiben).

⁹¹ Uo., 71–72 ff.

⁹² Co., 77 f. Megőslésükre lásd a 81. jegyzetben hivatkozott kimutatást.

⁹³ A 76. jegyzetben hivatkozott jelentés, 60 f.

⁹⁴ Uralkodói rendelkezés 1854, 17. cikkely.

⁹⁵ A 76. jegyzetben hivatkozott jelentés, 107–108 ff. (kiemelés az eredetiben).

mánya” (*Landesausschuß im Preßburger Verwaltungsgebiete*) elnevezést javasolta. A kormányzóság a „Landtag” variáns eshetőségére nem tért ki, hanem az „Ausschuß” szót mindkét választmánytípus számára megtartva megelégedett a „Pozsonyi kerület nagy országos választmánya” (*Großer Landesausschuß des Preßburger Verwaltungsgebietes*), illetve a „Pozsonyi kerület választmányi tanácsa” (*Ausschußrath des Preßburger Verwaltungsgebietes*) megnevezésekkel.⁹⁶

A kormányzóság e jegyzék végén részletesebben kifejtette elképzelését az országos választmányokban viselendő jelvényről. Arra törekedett, hogy az összbirodalmi gondolat ezen külsőségét egy jól látható magyar elemmel ruházza fel. A jelvénynek ugyan „tiroli jellegűnek” kellett lennie, de az osztrák rendjelektől mind színében, mind formájában különbözött volna. A kormányzóság ötágú csillagot javasolt, közepén a magyar országcímerrel, az öt csúcsban pedig az aranyba öntött F. J. I. A. I. betűkkel (Franciscus Josephus Primus Austriae Imperator – I. Ferenc József, Ausztria császára). Csak a magyar díszöltönyön kellett volna mindkét választmánytípus tagjainak, illetve a klérus, a nemesség és a többi nagybirtokos képviselőinek viselniük.⁹⁷

3. A magyar államegység és a választott országképviselet opciójához

A kormányzóság a pozsonyi tanácskozó bizottmányi eredményekről írott jegyzék napján még két jegyzéket készített a belügyminiszter számára. Mindkettő a budai és a soproni bizottmányok javaslatait dolgozta fel és véleményezte – s bár az előbbi jegyzékkel tartalmilag nagy mértékben megegyeztek, újabb szempontokat is felvillantottak a fentebb vázolt problémákhoz és motivációkhoz kapcsolódóan.⁹⁸ Cziráky János gróf udvari tanácsos a pest-budai tanácskozó bizottmányból, akit Albrecht főherceg „különlegesen kíváncsinos szerzemény”-nek nevezett,⁹⁹ előterjesztett egy szakvéleményt, amelyben elutasította a korábbi magyarországi képviselet mintájával ellenkező elvek alapján megszervezendő országképviseletet. A nyomaték kedvéért visszautasította, hogy Magyarország országképviseletét megötszörözzék; „az ország integritása és egysége” jegyében egyetlen országos választmányt javasolt a kormányzóság székhelyén, azaz Budán, szerinte csak a kis országos választmányokat kellett volna az öt kerületben külön-külön felállítani.¹⁰⁰ Albrecht

⁹⁶ Uo., 108–109 ff. (kiemelés az eredetiben).

⁹⁷ Uo., 109–110 ff.

⁹⁸ Leiningen-Westerburg jelentése Bachhoz, Buda, 1855. december 5., MOL D 1, 1. d. 2. tétel, 1855: 12556 és 12558.

⁹⁹ Idézte Kübeck előterjesztése az uvalkodó számára, Bécs, 1855. április 22., ÖStA HHStA RR OK 1855: 350, 18 f.

¹⁰⁰ Johann Graf CZIRÁKY, *Gutächtlliche Äußerung des gehorsamst gefertigten in Bezug auf die die Landesvertretungen betreffenden Fragepunkte*, Lovasberény, 1855. július 13., MOL D 1, 1. d. 2. tétel, ad 1855: 12557, 46–49 ff., az idézet: 48 f. (az íratot August Antal pest-budai kerületi alelnök küldte

főherceg eredetileg sürgette Cziráky írásos véleményét,¹⁰¹ miután a gróf időközben betegsége miatt távol maradt a bizottmányi munkálatoktól,¹⁰² és az illetékes helytartósági alelnök azzal vádolta, hogy tanácskozó testületi tagságától megválni készül.¹⁰³ A kormányzóság most azonban nyilvánvalóan nem támogathatta az 1854-es uralkodói rendelkezések ilyen gyökeres módosítását, ezért minden kommentár nélkül összefoglalta Cziráky véleményét.¹⁰⁴

Annál nyitottabbnak tűnt a kormányzóság a meghívási mód fejtegetésére, miután arról Sopronban is szívesen vitáztak volna. Az ottani tanácskozó bizottmány azon a véleményen volt, hogy „*csak egy választáson keresztülesett országos képviselők nem nélkülözik a szükséges bizalmat és befolyást*”, ezért sort kellene keríteni a választmányi tagok „*korlátozott választásának kialakítására*”, például a községekben „*a községi elöljárók és választmányok, és minden községből bizonyos számú legnagyobb adófizetők*” révén.¹⁰⁵ „Egyelőre”, vélekedett a kormányzóság, meg kell maradni a kinevezés gyakorlatánál. De az eljárás mód kívánatos reformjára való kitekintés ezúttal sem maradt el: „Amennyiben cs. kir. ap. őfelsége annak idején a meghívás módját illetően valami mást határozni kegyeskedik, úgy a választások engedélyezése esetén a kibocsátandó választási szabályzatot illetően valószínűleg meg kell hallgatni a nagy választmányt.”¹⁰⁶

IV. Az országos választmányok hatásköre

A kormányzóság 1856 elején több jegyzékben tájékoztatta Bachot az országos választmányok hatásköréről folytatott tanácskozó bizottmányi viták eredményeiről. A visszatérő és ellentétesen megítélt problémát e tekintetben az 1854-es legfelsőbb határozat azon cikkelye okozta, amely szerint a bizottmányoknak gondot kell fordítaniuk az országos vagyon „fenntartására és méltá-

el a kormányzóságnak, Buda, 1855. július 16., Uo. 1855: 13783/2976). Az előkészítés során magyar véleményezők által megfogalmazott kritikai észrevételek közül Cziráky megjegyzései voltak a legszókimondóbbak. Szakvéleményéből hosszabban idéz SÁSHÉGYI: *Ungarns politische Verwaltung*, 107–108.

¹⁰¹ Albrecht főherceg távirata Leiningen-Westerburghoz, 1855. június 26., MOL D 46. XVI. B. 1855: 8855, az 1855: 2423 mellékleteként.

¹⁰² Cziráky levele Auguszhoz, Bécs, 1855. június 9., MOL D 46. XVI. B. 1855: 8855, az 1855: 2423 mellékleteként.

¹⁰³ Augusz levele a kormányzósághoz, Buda, 1855. június 10., MOL D 46. XVI. B. 1855: 8853, az 1855: 2423 mellékleteként.

¹⁰⁴ Leiningen-Westerburg jelentése Bachhoz, Buda, 1855. december 5., MOL D 1. 1. d. 2. tétel, 1855: 12557. 2–3 ff.

¹⁰⁵ Leiningen-Westerburg jelentése Bachhoz, Buda, 1855. december 5., MOL D 1. 1. d. 2. tétel, 1855: 12558, 116–117 ff. (kiemelés: K. L. Zs.).

¹⁰⁶ Uo., 117 f.

nyos használatára”.¹⁰⁷ Kérdéses volt, hogy mi számítson országos vagyonnak, s milyen szerep juthatott igazgatásában – az országos választmányok mellett – az állami szerveknek.

A tanácskozó bizottmányok síkraszálltak az egész királyság és az egyes kerületek országos vagyonának megkülönböztetéseért. Ezt azonban a kormányzóság elutasította – például a kassai tanácskozó bizottmány előterjesztésének margóján¹⁰⁸ –, „sem megengedhető, sem pedig szükséges”¹⁰⁹ intézkedésnek nevezve, azzal az indoklással, hogy például a regnikoláris alap igenis megosztható az öt kerület között. A kormányzóság az országos vagyonba sorolta a regnikoláris, az országos kulturális és az úrbéri kármentesítési alapot, a tulajdonképpeni országos alapot és az országos építészeti alapot, a megyék ingatlan- és földtulajdonát, továbbá a korábbi megyei alapokat mint a rendi, nemesi, letéti és nemesi felkelési pénztárakat, valamint a börtönintézeti alapot.¹¹⁰

Egy másik vitatott kérdés volt a kassai tanácskozó bizottmány és a kormányzóság között, hogy a hatáskör mire terjedjen ki az országos vagyon kezelése, a hitel- és adósságfelvétel és a jótékonyági intézetekre meg alapítványokra gyakorolt befolyás során. A kormányzóság úgy vélte, hogy az országos választmányokat „a szükségesnél talán jobban korlátozná”, ha a tanácskozó bizottmány javallata szerint „csak *felügyeleti befolyás*”-sal rendelkeznének, miközben a felsorolt feladatokat a helytartósági osztályok látnák el.¹¹¹ Ezt a hatásköri megosztást a kormányzóság csak az úrbéri kármentesítési alap, az országos alap és az országos építészeti alap esetében látta indokoltnak, mégpedig azért, mert azok „szoros kapcsolatban állnak a cs. kir. hatóságokat megillető országos közigazgatással”; így ezen ügyekben az országos választmányoknak elég „tanácskozó befolyást” biztosítani.¹¹²

A budai és a soproni tanácskozó bizottmány az igazgatási illetékességek elhatárolásához és a vagyonmegosztáshoz kapcsolódóan közvetve szóba hozta Magyarország egységének a kérdését is. Az előző abban látott nehézséget, hogy az öt kerület országos választmányainak, „amelyek a legfelsőbb helyen jóváhagyott alapelvek szerint egymással közvetlen kapcsolatba nem léphetnek”,¹¹³ egymás között meg kellene osztaniuk Magyarország országos vagyonának az igazgatását, azaz a regnikoláris alapot, a Ludoviceumot, a Nemzeti

¹⁰⁷ Uralkodói rendelkezés 1854. 13. e. cikkely.

¹⁰⁸ A kassai tanácskozó bizottmány ülésének jegyzőkönyve, 1855. szeptember 1., MOL D 128. 7. cs. III. 1855: 5216.

¹⁰⁹ Leiningen-Westerburg jelentése Bachhoz, Buda, 1856. január 11., MOL D I, 1. d. 3. tétel, 1856: 348, 105 f.

¹¹⁰ Uo., 105–107 ff.

¹¹¹ Uo., 108 f. (kiemelés az eredetiben).

¹¹² Uo., 108–109 ff.

¹¹³ Uralkodói rendelkezés 1854. 16. cikkely.

Múzeum Alapot, a felkelési pénztárat és a Nemzeti Színház Alapot.¹¹⁴ Cél-szerűbb volna, fogalmazott a budai tanácskozó bizottmány a kormányzóság által a belügyminisztériumba továbbított állásfoglalásában, ha az országos választmányok csak az úrbéri kármentesítési alappal, a tulajdonképpeni országos alappal és az országos építészeti alappal foglalkoznának.¹¹⁵ A soproni bizottmány pedig különbséget tett az egész királyság országos vagyona és egyes kerületek vagyona között, s azt indítványozta, hogy „az öt országos választmány számára engedélyezzék, hogy az általános országgyűlésben egyesülve befolyást gyakorolhassanak az országos vagyon igazgatására”.¹¹⁶

Egy további, nem kevésbé bonyolult megkülönböztetést javasolt maga a kormányzóság is azáltal, hogy elkülönítette a rendi és az országos, tulajdonképpeni állami vagyont, esetenként egyazon intézményen belül. Például a Nemzeti Múzeum és a Nemzeti Színház épülete rendi vagyon, mivel mindkettőt az 1832–1836-os országgyűlésen hozott törvény alapján az ország nemesei építették, minekutána fenntartásuk az országos választmányok hatáskörébe tartozik. A tőke viszont, amelyből a két intézményt fenntartják, magánadományokból származik, alapítványi jellegénél fogva tehát nem rendi vagyon. Így a Nemzeti Múzeumnak és a Nemzeti Színháznak „ezután is a kormányzat fennhatósága alatt kell maradnia”. Amennyiben azonban, szölt a kormányzóság politikai értelemben lekerékített szakvéleménye, a belügyminiszter más álláspontra helyezkedne, a két intézményt a budai országos választmány hatáskörébe lehetne utalni, de ebben az esetben is „tekintettel ezen intézményeknek a lakosságra gyakorolt lehetséges általános politikai befolyására, az országgépviselőt csak a rendi vagyon kezeléséért és fenntartásáért feleljen, egyébként azonban a cs. kir. hatóságok mostani befolyását magára az intézmények vezetésére változatlanul kellene hagyni”.¹¹⁷ A kormányzóság mindezzel arra törekedett, hogy „összhangba hozza a politikai hatóságok érdekeit az országos vagyon kezelése feletti felügyelettel”.¹¹⁸ Ez azt jelentette, hogy „azon alapítványok és alapok, amelyek nem országos eszközökből” jöttek létre, „ezentúl az állami hatóságok igazgatása és felügyelete alatt” kellett volna hogy maradjanak.¹¹⁹

A pozsonyi tanácskozó bizottmány álláspontjához fűzött kormányzósági szakvélemény különleges forrást szolgáltat ahhoz, hogy szemléltessük a rendi

¹¹⁴ Leiningen-Westerburg jelentése Bachhoz, Buda, 1856. január 11., MOI. D 1, I. d. 3. tétel, 1856: 349, 2 f.

¹¹⁵ Uo., 2–3 ff.

¹¹⁶ Leiningen-Westerburg jelentése Bachhoz, Buda, 1856. január 11., MOI. D 1, I. d. 3. tétel, 1856: 350, 2 f.

¹¹⁷ A 114. jegyzetben hivatkozott jelentés, 4–5 ff.

¹¹⁸ Uo., 6 f.

¹¹⁹ Uo., 8 f.

és állami vagyon megkülönböztetését és azt a szándékot, hogy végeredményben mindkettőt állami célokra használják fel. Jellemző, hogy a rendi pénztárakat összeolvasztották volna az országos választmányok kezelésében lévő alapokkal, és belőlük fedezték volna az országképviselőt költségeit.¹²⁰ Azt tervezték továbbá, hogy a kórházi alapokat átengedik a megfelelő intézményeknek, amelyek aztán „az állami igazgatás felügyelete” alatt használnák őket; a „tébolydai alapok” viszont a budai helytartósági osztály felügyelete alatt működő alapba kerültek volna egy országos elmeegógyintézet létesítésének a céljából. A megyei épületek karbantartására használt építészeti alapok az országos választmányok alá tartoznának, amennyiben azonban utak és hidak építéséhez vennék igénybe őket, az országos alapba kerülnének.¹²¹ A rendi vagyonnak számító, az egykori megyei hivatalnokok és szolgák özvegyeinek és árváinak ellátására szolgáló nyugdíjalapból pedig az országos választmányok tagjainak járandóságát finanszíroznák, mivel „a megyei hivatalnokok nem királyi, hanem rendi tisztviselők voltak, ezért a részükre folyósított hozzájárulásokat analóg módon a mostani rendi tisztviselők számára kell használni”.¹²²

Könnyebb volt a választmányok konkrét feladatainak a meghatározása. A tanácskozó bizottmányok és a kormányzóság elképzelései szerint a nagy országos választmányt illette az éves költségvetés és elszámolás elkészítése, mégpedig – amennyiben ez nem érintette az országos vagyont – a helytartósági osztállyal együttműködve. Szükség esetén benyújthatott volna pótköltségvetési tervet is. Hitelfelvételhez és a kerületet terhelő kötelezettségek vállalásához pedig kötelező e testület „ideiglenes hozzájárulása és egyetértése”, ahogy a kerület országos vagyonába tartozó ingatlanok vagy „más haszonnal járó jogok” megszerzése, elidegenítése vagy elzálogosítása esetén is.¹²³

A kis országos választmányok a kormányzóság felfogásában a mindenkor nagy választmány „állandó irodája”-ként körvonalazódtak, olyan titkárságként, amely a nagy választmány igazgatási hatáskörébe átengedett vagyont – ingatlanokat, alapokat és jogokat – kezeli, adott esetben a helytartósági osztállyal együttműködve. Az 1000 ezüsförintot meghaladó éves kiadásokra csak egyetértésével kerülhetne sor, annál is inkább, mivel ez a testület állítaná össze és terjesztené a nagy választmány elé ellenőrzésre és jóváhagyásra a kerületi országos vagyonra vonatkozó költségvetést és a felhasználásról szóló jelentést, bizonyos esetekben szintén a helytartósági osztályokkal egyeztetve. A kis választmány további feladata lenne az adósságok és aktív követe-

¹²⁰ Haller Ferenc gróf jelentése Bachhoz, Buda, 1856. február 7., MOI. D 1. I. d. 3. tétel, 1856: 1211, 100–101 ff.

¹²¹ Uo., 101–102 ff.

¹²² Uo., 102 f.

¹²³ A 114. jegyzetben hivatkozott jelentés, 9–10 ff.; az idézet: 10 f.

lések nyilvántartása, az utóbbiak érvényesítése állami hatóságok segítségével, és új kötelezettségvállalások előkészítése a mindenkori nagy országos választmánnyal együtt.¹²⁴

A kormányzóság végezetül az intézetekre, alapítványokra, közhasznú és jótékonyági alapokra gyakorlandó befolyást illetően egyrészt a legfelsőbb határozat azon pontjára hivatkozott,¹²⁵ amely az elemi iskolai tanítók fizetésének biztosítását irányozta elő. Azt ajánlotta, hogy az illető ellátmányok kifizetését az „elemi iskolai ügy jobb fejlesztése” érdekében „ruházzák át az országos választmányokra”.¹²⁶ Éppen ezért volna helyes, ha egyházi méltóságok, akiknek a konkordátum értelmében hatást kell gyakorolniuk az elemi oktatásügyre, bekerülnének az országos választmányokba. A kormányzóság másrészt a jótékonyági és közhasznú intézmények körében Magyarországon sokkal kevesebb rendi tulajdont látott, „mint a német örökös tartományokban”, ugyanakkor egy sor olyan létesítményt vélt felfedezni, amelyek felügyeletét „állami okokból a kormány és közgei számára kell továbbra is fenntartani”.¹²⁷

Éppen az effajta beavatkozás alól igyekeztek kivonni magukat a nagyváradai tanácskozó bizottmány tagjai, azt jelentve, hogy az ő kerületükben „semmi olyan ingatlan” nincs, „amely az egykori rendi alkotmány szerint országos vagyonnak lenne tekintendő”.¹²⁸ Nem csoda, hogy a kormányzóság felszólította a szerzőket beadványuk kiegészítésére.¹²⁹

V. Albrecht főherceg különvéleménye

1856 szeptemberében a katonai és polgári kormányzóságot átnevezték a Magyar Királyság Főkormányzóságává.¹³⁰ Azon év márciusában született Albrecht főherceg Bach belügyminiszterhez intézett jegyzéke, amely összefoglalóan értékelte a magyarországi országhékpviselőről folytatott kétéves tanácskozásokat.¹³¹

Albrecht megismételte a kormányzóság kritikai észrevételeit, lényeges kérdésekben azonban hivatala álláspontjától eltérően is fogalmazott. Érvelésében keveredett Magyarország sajátosságainak és egységének, valamint az összbirodalmi eszmének a figyelembe vétele. Az országhékpviselőket illetően például

¹²⁴ Uo., 10–12 ff., az idézet: 10 f.

¹²⁵ Uralkodói rendelkezés 1854, 8. e. cikkely.

¹²⁶ A 114. jegyzetben hivatkozott jelentés, 12 f.

¹²⁷ Uo., 13 f. Ezt a szempontot érintette már a kormányzóság Lazanskyhoz intézett korábbi levele is. Buda, 1855. május 26., MOL. D 128. 7. cs. III. 1855: 3562, 11 f.

¹²⁸ Albrecht főherceg levele Bachhoz, Buda, 1856. február 4., MOL. D 1. 1. d. 3. tétel, 1856: 1123, 140 f. Vö. Zichy Hermann gróf jelentése a kormányzósághoz, Nagyvárad, 1856. január 7., Uo., ad 1123.

¹²⁹ Albrecht főherceg levele Bachhoz, Buda, 1856. február 4., MOL. D 1. 1. d. 3. tétel, 1856: 1123, 140 f.

¹³⁰ SASHEGYI, *Ungarns politische Verwaltung*, 101.

¹³¹ Albrecht főherceg levele Bachhoz. Buda, 1856. március 10. MOL. D 1. 1. d. 4. tétel, 1856: 126.

megjegyezte, hogy nem kellene megváltoztatni sorrendjüket, „mert az ilyen régről fenntartott külsőségekben a lehető legkevesebbet kell változtatni, hiszen éppen koruk és hagyományuk nagyobb értéket kölcsönöz nekik”.¹³² Az országos választmányok jelvényeivel kapcsolatban azon akadt fenn a főherceg, hogy a kormányzóság javaslata szerint öt különböző színű szalagon lengett volna. „Aggódok, hogy ezt az ország – meg nem történt – öt részre szakítása szemmel látható jelének fogják tekinteni, és ezért a kedélyeket felizgatná anélkül, hogy így valamilyen magasabb célt elérnénk.” Albrecht szerint az ősi magyar országos színeket, a pirosat és a zöldet kellene használni, hogy „ne hozzunk be idegen színeket az ország-képviselési jelvényekre”.¹³³

Egyidejűleg attól óvott a főherceg, hogy az országképviselési szerveket olyan nevekkal lássák el, amelyeknek magyar nyelvű fordítása az 1848 előtti alkotmányos berendezkedésre emlékeztetne. Ez felesleges összehasonlítást vonna maga után, s egyébként sem volna méltányos egy „ismert elnevezés alatt valami mást adni, mint amit az emberek megszoktak azon elnevezés alatt érteni”.¹³⁴ Albrecht ezért visszautasította a „Landesversammlung” elnevezést, mert azt magyarra „országgyűlés”-nek kellett volna fordítani. Ehelyett a „Landes Repraesentanz” („ország képviselés”) fogalmat javasolta, amely „nem kelt másképp értelmezendő reminiscenciákat”, mivel „a korábbi országképviselést nem így hívták”.¹³⁵

Albrecht mindemellett el is tért a kormányzati kánontól a képviselet (*Vertretung*) fogalmának értelmezésével. Ezzel kihegyezte a tanácskozó bizottmányok és a kormányzóság előterjesztéseiben vissza-visszatérő, az országképviselet mérlegelendő választhatóságára vonatkozó utalásokat. Eszerint „az országképviselet fogalmával kevésbé egyeztethető össze e képviselők kijelölése a képviseltek bármiféle közreműködése nélkül” – ez különösen áll egy olyan intézményre, „amely egyébként sem fog általános rokonszenynek örövendeni”. A főherceg ebből a két, elvi-taktikai okból azt javasolta, hogy a képviselteknek akár „csak közvetett befolyást” biztosítsanak, mivel ez esetben „a kinevezettek nagyobb erkölcsi hatalommal rendelkeznek, s a választás visszautasítása inkább a jelölőket, mint a kormányt terheli”.¹³⁶ Ezen eljárás során a különböző – egyházi, nagybirtokosi, városi és községi – kategóriákon belül kívánatos jelölteket kellene állítani: „Ezúton anélkül, hogy prejudikálnánk az uralkodónak fenntartott első kinevezést, a hatóságok javaslatai számára biztosítható lenne az érintettek itt oly lényeges részvétele.”¹³⁷

¹³² Uo., 3 f.

¹³³ Uo., 17–18 ff.

¹³⁴ Uo., 16 f.

¹³⁵ Uo. Az „országgyűlés” és „ország képviselés” fogalmak az eredetiben is magyarul.

¹³⁶ Uo., 11 f. (kiemelés: K. L. Zs.).

¹³⁷ Uo., 14 f. (kiemelés: K. L. Zs.).

Albrecht ezekkel és további megjegyzésekkel mintha az utolsó simításokat akarta volna elvégezni a tervezett törvényen. Nem nélkülözi a dramaturgiai leleményt az, ahogy aztán iratának „Általános megjegyzések” című utolsó fejezetében a magyarországi országhéköpiselet felállításiának az elhalasztását tanácsolta. Államjogi, társadalomtörténeti és igazgatástechnikai érveit egy olyan belpolitikai mérlegelésbe iktatta be, amely a magyarországi viszonyokat megillető figyelemről tanúskodott. Eszerint Magyarországon, a német örökös tartományoktól eltérően, nem létezett „rendi intézmény”, „rendi vagyon, amelyet a rendek közvetlenül igazgattak” volna; hanem létezett „a politikai államéletben és a törvényhozásban részt vevő alkotmányos államtest”. Ezért a jelenlegi Magyarországon „nem létezik a rendek által közvetlenül igazgott rendi vagyon”. Következésképpen nem áll fenn az országhéköpiselet „sürgös felállításának fő indítéka”, egy olyan intézményé, amely egyébként is „nagyon nyugodt, előítélet-mentes hangulatot és megítélést” igényel ahhoz, hogy „az ország megbarátkozzék” vele. „Ezt azonban sokkal kevésbé annak pántensben való elméleti meghirdetése, mint inkább gyakorlati szemlélet révén lehet elérni”, amelynek itt a többi koronaországban szerzett tapasztalatok kiértékelése nyomán még fejlődnie kell.¹³⁸

Az ezen érvre következő utolsó bekezdés méltóan kifejti az indoklást is: „Ezt a tervezett intézmény magyarországi virágzása érdekében oly fontosnak tartom, hogy belső meggyőződéseim szerint azt kell indítványoznom, hogy azt először a német országcsopórtban, Alsó- és Felső-Ausztriában, Tirolban, Stájerországban, Karintiában, Krajnában stb., azután a szláv országcsopórtban: Csehországban, Morvaországban, Galíciában stb. vezessék be, s azután a magyar csopórtban, Magyarországon, Erdélyben, a Vajdaságban, Horvátországban stb., ahhoz, hogy a többi országbeli tárgyalások gyakorlati tapasztalatai mind a választmányi tagoknak, mind az ezen gyűléseket vezető kormánysserveknek a betartandó utakat és határvonalakat mutassák; s ezzel másrészt a különböző időben történő bevezetésnek köszönhetően elkerülhetővé váljék, hogy Ausztria újjászervezésének életkérdéseiben indítványok, netán pártsszempóntok nyomán mesterségesen előidézett egybehangzóssága alakuljon ki, amely indítványok többoldalú egyidejűsségük folytán azt a hamis látszatot keltenék, hogy általános szükségletet tükröznek.”¹³⁹

VI. Összefoglalás

A korábbi magyar történeti szakirodalomban megjelent az a feltételezés, hogy az imént bemutatott jegyzék Albrecht szűk körében egy magyar arisztokrata

¹³⁸ Uo., 20 f.

¹³⁹ Uo., 20–21 ff.

közreműködésével született, annak ellenére, hogy a főherceg személyesen keltezte és írta alá. Sashegyi Oszkár azt gyanította, hogy „az itt kifejtett gondolatmenet mögött Albrecht főherceg új adlításának, Haller grófnak a véleménye húzódott meg, aki a magyar ügyeket és a magyar felfogást sokkal jobban ismerte, mint elődje [Christian Leiningen-Westerburg gróf], vagy akár maga a kormányzó”.¹⁴⁰ Albrecht főherceg életrajzának írója, Matthias Stickler a Sashegyi által idézett szövegrészek alapján bírálta ezt a feltételezést, mivel véleménye szerint a jegyzék tartalma nagyon is beleillik abba a képbe, amelyet „a főherceg a magyar viszonyokról” alkotott magának, „mindenekelőtt a császárhoz írott leveleinek tanúbizonysága szerint”.¹⁴¹ Mégis, a jegyzék egész szövegének ismeretében feltűnő, hogy a főherceg, akinek rendíthetetlen hűségét az adott politikai rendszerhez Stickler éppen a magyar ügyek kapcsán bizonyítja,¹⁴² a magyarországi országképviselőt kérdéskörében sem Bach, sem Kübeck nézeteit nem követte teljes mértékben. Albrecht – vagy megbízottja – sokkal inkább megkérdőjelezte mind a belügyminiszter által képviselt opciót, Magyarország egységének *megbontását*,¹⁴³ mind pedig *bármennemű* közreműködési jog kizárását, amivel viszont a birodalmi tanács elnöke igyekezett az abszolutizmus lazulását megakadályozni.¹⁴⁴ Ezzel a kormányzóság elnöki jegyzéke az érintettek kritikái észrevételeinek két fő elemét továbbította az államközpontba, hiszen Bach a magyar elvárásoknak nemzeti, Kübeck pedig politikai tekintetben mondott ellent. Kiemelt figyelemre méltó, hogy a két vezető bécsi politikus koncepcionális alapelvei nemcsak a helyi tanácskozó bizottmányokban, hanem a budai kormányzóságon belül is felébresztették az alternatívák megvitatásának az igényét, amint Magyarország egységének és a *közreműködés* kinevezési elvnek az indítványokban és szakvéleményekben ismételt felbukkanó gondolata bizonyítja. Az elnöki jegyzék már érvelésében sokatmondó ebben a magyar értelmezésben. Végkifejlete pedig minden kétséget kizár afelől, hogy a szerző – bárki is volt ő¹⁴⁵ – azok álláspontját közvetítette, akik nem lelkesedtek egy olyan országképviselőért, amely Magyarországtól továbbra is elvonta volna a nemzeti és a politikai öngazgatás jogát, ráadásul az államhatalom gazdaság- és pénzügy-politikai érdekeinek a szolgálatára lett volna hivatott.

¹⁴⁰ SASHEGYI, *Ungarns politische Verwaltung*, 136. Haller 1856 elején foglalta el hivatalát, lásd *Uo.*, 101.

¹⁴¹ STICKLER, *I. m.*, 153 (601. jegyzet).

¹⁴² *Uo.*, 138–172.

¹⁴³ HEINDL, *Einführung*, XXXVII.; *Uo.*, *Verfassung als Verwaltung*, ..., 32.

¹⁴⁴ SASHEGYI, *Ungarns politische Verwaltung*, 104; WALTER, *I. m.*, III/3., 79.

¹⁴⁵ Az eredeti szerzőség kérdése vélhetően megoldódna, ha előkerülne a jegyzék fogalmazványa. Az iratot a belügyminisztériumban „M1 2278” jelzettel iktatták, első oldalán más kéztől „H: 620. P. P.” olvasható. Sashegyi szerint (SASHEGYI, *Ungarns politische Verwaltung*, 136 [167. jegyzet]) a „P. P.” a „kormányzó bizalmas iratair” jelölte, amelyek azonban – a belügyminisztérium itt feldolgozott elnöki iratától eltérően – nem találhatók a Magyar Országos Levéltárban.

Albrecht arra kérte Bachot, hogy ismertesse megállapításait a minisztériumban folyó tanácskozások során, majd csatolja jegyzékét a császár számára készítendő miniszteri előterjesztéséhez.¹⁴⁶ Néhány hónappal később, 1856. június–júliusban az országképviseltek témája a miniszteri konferencia napirendjére került, amely azonban a kiadott jegyzőkönyvek és ezek melléklete („*Allgemeine Erläuterungen zu den Landesstatuten*”) tanúbizonysága szerint nem bocsátkozott az Albrecht főherceg által megfogalmazott aggodalmak és ajánlások tárgyalásába.¹⁴⁷ A Bach által előterjesztett tartományi statútumok nem léptek törvényerőre,¹⁴⁸ de négy év után ismét kormányzati tanácskozások tárgyai voltak. Ekkorra azonban Bach már kikerült a belügyminiszteri székből. Az országképviseltek újratárgyalása 1860 tavaszán éppen azon a miniszteri konferenciaülésen kezdődött meg, amelyen Albrecht főherceg Magyarországról való visszahívása is szerepelt, s amely még négy hónapon át folytatódott.¹⁴⁹

A 1860. október 20-án kibocsátott októberi diploma¹⁵⁰ állami alaptörvényként felváltotta az 1851-ben kibocsátott szilveszteri pátenst, s új alapon nyugvó alkotmányos kísérletekhez vezetett.¹⁵¹ Így az országképviseltek terve, a neoabszolutizmus más intézkedéseitől eltérően, Magyarországon a rendszer bukása után sem fejtett ki államszervezési hatást. Azonban így is összesűrűsödnek benne a problémák a történettudományi kutatás számára: a bürokratizáció a vitatott hazai és más tartománybeli hivatalnokokkal, a magyar *passzív ellenállás*, a Magyar Királyság egysége a Monarchián belül. Mindezen szempontok egybefonódnak abban a kérdésben, hogy a rendszer képes volt-e nemcsak reformokat elrendelni, hanem magát is megreformálni. Az itt – szigorú válogatás után – elemzett irategyüttes ezen felül Magyarország gazdaság- és társadalomtörténete szempontjából is tartalmaz még felfedezésre váró, értékes forrásokat.

[2012]

¹⁴⁶ Albrecht főherceg levele Bachhoz, Buda, 1856. március 10., MOL D 1, 1. d. 4. tétel, 1856: 126, 1–2 fl.

¹⁴⁷ Vö. ÖMR III/5., 102–130.

¹⁴⁸ HEINDL, *Einführung*, XXXIII–XXXVII.

¹⁴⁹ *Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867*, IV/2, *Das Ministerium Rechberg*, 6. März 1860 – 16. Oktober 1860, kiad. Stefan MAJEFR, VÖAW, Wien, 2007, 85–96, 338–339. Albrecht főherceg Bach 1859. augusztusi leváltása után a magyarországi neoabszolutizmus utolsó jelképes alakja volt. Visszahívásáról lásd STICKLER, *I. m.*, 171–172.

¹⁵⁰ Szövegét közli Edmund BERNATZIK, *Die österreichischen Verfassungsgesetze*, kiadó nélkül, Wien–Mainz, 1911², 56. sz., 223–227.

¹⁵¹ Vö. Stefan MAJEFR, *Einführung* = *Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867*, IV/3, *Das Ministerium Rechberg*, 21. Oktober 1860 – 2. Februar 1861, kiad. Stefan MAJEFR, VÖAW, Wien, 2009, IX–XVII.

BOGYAY TAMÁS MAGYARSÁGTUDOMÁNYI TEVÉKENYSÉGE AZ EMIGRÁCIÓBAN

Bogyay Tamás (Thomas von Bogyay, Kőszeg, 1909 – München, 1994) művészettörténési és történelemkutatói pályája a rugalmas folytonosság jegyében teljesedett ki értékekben és tanulságokban gazdag hozammal a magyar és a nemzetközi tudományosság mezsgyéjén. Ígéretes kezdetei és első nyilvános sikerei után, a II. világháború végeztével egy ideig megtörni látszott az életút viszontagságaiban. A Nyugatra sodródott tudós azonban korán és tudatosan hozzáidomult megváltozott szociális körülményeihez. Kirekesztődve a magyarországi tudományosságból, tartalmilag és módszertanilag onnan folytatta elsősorban medievisztikai vizsgálódásait, ahol azokat Budapesten 1944-ben abbahagyta. Németországi évei mégis önálló szakaszát alkotják fél évszázadnál hosszabb munkásságának. Ugyanis az emigrációban jelentősen kiszélesítette látó- és hatókörét, immár állandóan a nyugati, főleg a német szakközönség felé is fordulva. Külföldön a külhoni magyar tudományművelés életszerű megmértetésének életfogytig tartó esélyével szembesült.¹

Jelen dolgozat egy 2005. évi, azonos című magyar nyelvű előadás² bővített változata, egyben összevont foglalata két német nyelvű tanulmánynak, amelyek a Zentrum für Hungarologie im Institut für Finnougriстик/Uralistik der Universität Hamburg megbízásából és támogatásával készültek 2000 és 2003 között az *Auswirkungen der deutsch-ungarischen Wissenschaftsbeziehungen der Neuzeit auf die Modernisierung von Politik, Wirtschaft und Gesellschaft* című kutatási program keretében.³ E munkák elsőként kísérlik meg mélyrehatóan, de korántsem teljeskörűen feldolgozni Bogyay Münchenben és Budapesten őrzött hagyatékát, amely a 20. századi magyar tudománytörténet egyik job-

¹ Nem csak adatszerűen eligazító, különböző időpontokban és alkalmakból készült gépiratos önéletrajzi feljegyzései: Bogyay, *Lebenslauf*; Uő., *Életrajzi adatai*; Uő., *Bericht*. [A rövidített hivatkozások címleírásait lásd a tanulmány végi könyvészethen. – A Szerk.]

² Elhangzott Budapesten, 2005. április 12-én, a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutatóintézete és Társadalomkutató Központja szervezésében. A szerző ezúton is köszöni Beke László (az MTA Művészettörténeti Kutatóintézetének igazgatója) és Marosi Ernő (az MTA rendes tagja és alelnöke) házigazdáknak előadásának meleg hangú fogadtatását az MTA Jakobinus termében.

³ K. LENGYEL, *Thomas von Bogyays Hungarologie*; Uő., *Umswege*.

bára még felfedezetlen szegletéhez rejt magában érdekesnél értékesebb adatokat.⁴ Alább a Bogyay-mű magyarországi alapról végbement nyugati betago-lódásának egyrészt nyelvi és személyi feltételeit, másrészt elméleti vezérelveit, értelmezési irányait és tematikai súlypontjait mutatjuk be. Követjük a pályát rádiószerkesztői és intézetszervezői mellékvágányán is. A mindvégig törhetetlen munkakedvű magántudós teljesítményeit kulcsfontosságú témáinak a tükrébe helyezzük, hogy végül tudományos örökségének a súlyát eredményeinek, módszerének és szemléletének, valamint „igazság”-keresésének a szempontjából mérlegeljük.

I. A tudományos pálya kezdeteihez

„Be kell vallanom [...], hogy szembekerülve problémákkal jóformán mindig a bíráló kritika, az ellentmondás szelleme volt nálam a kiindulópont. De a vitában ellenfeletem sosem tekintettem ellenségemnek. Valahogy megértettük, hogy közös a célunk, ugyanazt keressük: az igazságot.”

A férfiú, aki 81 éves korában ezekkel a szavakkal köszönte meg tiszteletbeli díszdoktorrá avatását a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem aulájában,⁵ messze ismert kifinomult érzékkel kutatott fel kérdéses tényállásokat történeti összefüggésekben. Körültekintően kritikus tárgyilagosságával már a két világháború közötti Magyarország fiatal tudósnemzedékének élvonalába lépett. Bogyay akkor végezte egyetemi tanulmányait, amikor gyermekkorának magyar állama nem létezett már. Pályája az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlásának az élményvilágában, a magyar szellemi élet új tájékozódásának az időszakában kezdődött, amikor a magyar kormányzat az államnemzeti egység megszűntét és az ország nemzetközi hírnevének romlását átlagon felülően igényes művelődéspolitikával igyekezett ellensúlyozni.⁶

⁴ BbBp, BbMű. A könyv-, folyóirat-, fénykép-, dia- és levelestárból, valamint kéziratos vagy gépiratos feljegyzésekből és tudományos cikkgyűjteményből álló hagyaték egyik része az elhunyt és családja kívánsága szerint került 1994 nyarán a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Intézetének a könyvtárába, ahol Wehli Tünde járult hozzá feltáró munkálatainkhoz. A jóval terjedelmesebb müncheni anyagot Pießkalla Emese, Bogyay leánya adta át ugyanazon évben az öröklagya által (Bogyay, Interjú 4, 273) hagyatékkézeloőként kizemelt Müncheni Magyar Intézetnek, amelynek könyvtári különgyűjteményeiben Bogyay 1991/1992-ben elhelyezte levelezésének egy részét. Hagyatékát a munkaterv keretében németül rendszereztük, ezért az egyes állagok címét ezen a nyelven adjuk meg. Az idézett Bogyay-levelek eredeti másodpéldányokban vagy fénymásolatokban, a válaszok eredeti példányokban maradtak fenn.

⁵ 1990. június 19-én elhangzott beszédéből itt a gépiratos magyar ösfooglalmazvány alapján idézünk: Bogyay, *Díszdoktori beszéd*. Saját német változata megjelent: Bogyay, *Dankesrede*, idézett rész: 342.

⁶ K. LENGYEL, *Hungarologie*, 75–82; UJVÁRY, *Tudományszervezés*, 19–36; Uő., „A magyar kultúra külföldi őrszeméi”.

Ez a célkitűzés a fiatal Bogayban az állhatatosan tökéletesítendő szakszerűség eszményét ébresztette fel.

Pályakezdekésekor a hungarológia a hőskorát élte. E szakterület elmélete a 20. század első negyedében a berlini Friedrich-Wilhelm-Universität Magyar Intézetének mérvadó közreműködésével érlelődött meg. Graduális és posztgraduális művelődési programként egy szakterületeken és térségeken átnyúló, egyetemen és azon kívül egyaránt tevékenykedő magyarságtudományt vázolt fel, amely öntudatos külföldi jelenlétre törekedve összefonódik más nemzeti tudományok témáival. Az interdiszciplinaritás, a tág földrajzi betájoltság és a nemzetközi tájékozottság fő tulajdonságaival útjára indított koncepcióban megfért egymás mellett a tudományos és a politikai rendeltetés.⁷ Mai példánk kizárólag tudományos felhasználásáról szól, egy olyan esetről, amelyben az egyéni szellemi adottságok a politizált hungarológiai programból a szakmai továbbképzés előnyeit érvényesítették.

Bogay az Eötvös Kollégium tagjaként a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen 1932-ben tanári diplomát szerzett magyar és francia szakon, és megvédte Hekler Antalhoz (1882–1940) írott művészettörténeti doktori értekezését a művész koraközépkori társadalmi szerepéről.⁸ A magyar École Normale Supérieure gondolatgazdag és cselekvő szabadelvűsége, valamint az egyik ágon katonatiszti, a másikon tudóscsalád fegyelmezett műveltsége – nem csak szakmai ügyekben – az önálló, céltudatos és felelősségteljes gondolkodás útját mutató alapélménnyé ötvöződött benne.⁹ 1933 nyarán és 1933/1934 telén egy-egy szemesztert töltött a berlini Collegium Hungaricumban, illetve a római Magyar Történeti Intézetben.¹⁰ E külföldi kutatásainak mindennapjaiban, Jean Antoine Houdon (1741–1828), a francia barokk portrészobrász¹¹ életrajzán dolgozva kezdte felismerni a szöveges és a képi meg tárgyi források együttes értelmezésének, valamint a művészeti jelenségek általános történeti keretbe helyezésének a hasznát.¹² Ugyanakkor szintén hosszú távon ható tapasztalatként tudatosult benne, hogy – amint a két említett intézményben divott – magyar témákkal érdemes mind koncepcionálisan, mind szervezetiileg nemzeti határokon túllépve foglalkozni.¹³

⁷ UJVÁRY, *Baráti háromszög*; Uő., „*Tudós kolostor*”.

⁸ BOGYAY, *A művész a korai középkorban*; Uő., *Bericht*, 3–4. Hekler szerepéhez a két világháború közötti magyar művészettörténet-írásban: MAROSI, *A magyar művészettörténeti gondolkodás*, 346–354.

⁹ Az öreg Bogay minden adandó alkalommal döntő tényezőként emlegette az Eötvös Kollégium és családjának befolyását személyes fejlődésére, például BOGYAY, *Bericht*, 1–4; Uő., Interjú 1, 68–69; Uő., Interjú 4, 260, 273; Uő., Interjú 5, 237–238.

¹⁰ A két intézmény korabeli helyzetéhez: UJVÁRY, „*Tudós kolostor*”; Uő., *A Római Magyar Intézet*.

¹¹ REAU, *Houdon*.

¹² BOGYAY, *Houdon à Weimar*; Uő., *Nouveaux documents*. Vö. Uő., *Bericht*, 4; Uő., Interjú 4, 261; Uő., Interjú 5, 240–241.

¹³ BOGYAY, Interjú 5, 240–241.

Külföldi tanulmányai után hazatérve kerülő úton kapcsolódott be magyar témák kutatásába. 1935-től a zalaegerszegi tanfelügyelőség tisztviselője volt, 1940-ben pedig Budapestre került, ahol a háború végéig a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium művészeti osztályán műemlékvédelmi és kiállításszervezési ügyeket intézett, utoljára miniszteri titkárként. Ebben az évtizedben a pénzkereseti okokból megkerülhetetlen hivatala mellől, néha mellett egyre határozottabban szentelte szellemi erejét tudományos hivatásának. Érdeklődése a középkori Magyarország, főleg az Árpád-kori Dunántúl művészetének társadalmi szerkezeteire, nyugati és keleti irányú kapcsolattörténeteire és ikonográfiai jelenségeire irányult, rögzült a különböző humántudományi ágazatok együttműködését, főként a művészettörténelem és a régészet koncepcionális egységét feltételező eljárásmódban. Akkori témáival, amelyeket majd „csak az emigrációban” fog „részletesen feldolgozni”,¹⁴ formálisan egy mellékfoglalkozás pályáján mozgott. Erről azonban legkésebb a II. világháború végére nyilvánosan kiderült, hogy tulajdonképpen szakmai fővágánya. 1944-ben ugyanis megjelent *A jáki apátsági templom és Szent Jakab-kápolna (Művészettörténeti összefoglalás és vezető a két templom megtekintéséhez)* című, e tárgykörben és műfajban ma is egyedülálló kismonográfia, amelyet jelentős mértékben a budapesti műegyetem Középkori Építészeti Tanszékének kézikönyvtárában, valamint fénykép- és rajzgyűjteményében készített el.¹⁵ E művével hozzájárult a magyar művészettörténet-írás azon iskolájának a megalapozásához, amely a rokon építészettörténet módszertanát hasznosítva kiemelt figyelemmel vizsgálja a középkori épületek mértani tervezését.¹⁶

II. A mű tartalmi folyamatossága és nyugati irányú kifejtése a II. világháború után

Bogyay 1945 tavaszán a budapesti minisztérium tisztviselőjeként feleségével együtt a Magyarországról Nyugatra menekített műkincsszállítmány kíséretéhez tartozott. A vonatszerelvények a világháború utolsó heteiben elakadtak a bajorországi Chiemsee közelében. Értékes tartalmuk a harcok befejeztével Münchenbe került amerikai katonai felügyelet alá. Bogyay a vonatot megállító utóvédharcok környékén, a Chiemseetől néhány kilométerre fekvő Staudach-Egerndach faluban jutott átmeneti szálláshoz. Három éven át a karlsruhei, majd a Baden-Badenben működő Magyar Visszaszolgáltatási

¹⁴ BOGYAY, *Bericht*, 6. Lásd például Uő., *L'icommographie*. Korai kutatásaihoz részletesebben K. LÉNGYEL, *Thomas von Bogyays Hungarologie*, 486–490.

¹⁵ BOGYAY, *A jáki apátsági templom*, 103; Uő., *Bericht*, 6.

¹⁶ MAROSI, *Entz*, 718–719; Uő., *Ják és Esztergom*, 28–29.

Bizottság szakértőjeként, a budapesti pénzügyminisztérium elhurcolt műkincsek miniszteri biztosának megbízásából közreműködött az immár elhurcoltnak minősített műkincsek újrendezésében és hazaküldésében. Kétszer megkísérelte magát és feleségét hazaküldetni – hivatali okokból sikertelenül. Az 1948-as kommunista hatalomátvétel után – még nem eléggé tisztázott körülmények folytán – már egyre kevésbé törekedett arra, hogy visszatérjen Budapestre. Néhány évig azt sem döntötte el, hogy Európában maradjon-e. Egy szociális biztonságot ígérő munkaaajánlat jóformán az utolsó pillanatban térítette el az amerikai kivándorlás tervétől: 1952 januárjában a müncheni Szabad Európa Rádió magyar osztályához csatlakozván végképp – és végleg – emigráns lett, időközben egy leánygyermekkel megszorodott családjával a bajor fővárosba költözve.¹⁷

Bogyay már legelső bajorországi éveiben ráeszmélt arra a lehetőségre, hogy tudományos hasznót kovácsolhat kitelepülésének a kényszeréből. Akkori levelezése német magánszemélyekkel és intézményekkel, például Friedrich Gerke (1900–1966) mainzi művészettörténésszel és a marburgi művészettörténeti intézettel több kulcstémájában tükrözi azon elhatározását, hogy alapkutatásokkal támogassa a nem magyar szakvélemény történeti Magyarországi-képének kidolgozását, szükség esetén kiegészítését vagy helyesbítését. Magyar címzeteknek, például Csemegi Józsefnek (1909–1963), Entz Gézának (1913–1993) és Moravcsik Gyulának (1892–1972) az éppen leereszkedő vasfüggönyön túlra küldött leveleiből kitűnik, hogy emellett eredeti szakmai közege felé is fenntartotta a tudományos ismeretgyarapítás és felvilágosítás igényét.¹⁸

II. 1. A szakmai betagolódás nyelvi és személyi feltételei

Külföldi letelepedések egyrészt többnyelvűsége, főleg tökéletes magyar–német kétnyelvűsége egyengette útjait új szellemi környezetében. Írásait a negyvenes évek végétől rendszeresen németül és magyarul is közzétette, esetenként egyidejűleg különböző műfajokban, máskor az egyik nyelvi változatot a másikban tartalmilag továbbfejlesztve. Franciául egyetemi tanulmányai óta tudott, szlovénul a világháború végén tanult meg, mivel eredetiben kívánta tanulmányozni a számára fontos szakirodalom ilyen nyelvű kiadványait. Emigrálása után francia és szlovén szaklapoknak is küldött szerkesztésre kész, majd ki is nyomtatott szövegeket.¹⁹

¹⁷ Emigrálási döntésének részben még kutatandó okaihoz és folyamatához az eddig feltárt források alapján K. LENGUEL, *Umsiedlung*, 84–87.

¹⁸ Bogyay levelezése Csemegi Józseffel (Budapest, 1948–1950), Entz Gézával (Kolozsvár, 1950-tól Budapest, 1948–1952) és Moravcsik Gyulával (Budapest, 1948–1951), BbMű 8, 9, 11; Korrespondenz, alte Reihe. Vö. itt a IV. fejezettel.

¹⁹ K. LENGUEL, *Umsiedlung*, 87–88.

Többnyelvű lévén, legkésőbb 1950-től²⁰ rendszeresen hívták nemzetközi konferenciákra. Publikációinak jelentős hányadát e felkérések nyomán alkotta meg.²¹ Nagyra értékelték kiállítások tanácsadójaként is.²² Német szakmai kapcsolataihoz a müncheni Zentralinstitut für Kunstgeschichte és a marburgi Forschungsinstitut für Kunstgeschichte²³ mellett a müncheni Südost-Institut nyújtott ösztönző segítséget.²⁴ Német nyelvű írásai túlnyomórészt az utóbbi intézet Südost-Forschungen című folyóiratában és a Münchener Magyar Intézet évkönyvében, az Ungarn-Jahrbuchban jelentek meg.²⁵

Bogyay a maga integrációját másodrészt előmozdította személyes ismeretségekkel, amelyeket részben már a világháború előtt és alatt kötött. Ezeket sem szűkítette a magyar vonalra. Alig szállásolták el az eldugott felső-bajorországi településen, és már lenyűgözően tartalmas, több európai országba ágazó eszmecserébe kezdett postai úton, magyar és más nemzetiségű tudósok-

²⁰ A mainzi Johannes-Gutenberg-Universität 1950. május 30. és június 4. között az 1. évezred művészettörténelméről megrendezett nemzetközi konferenciájától: Bogyay, *Die kunst- und kirchenschriftliche Bedeutung*. A konferencia előkészítő anyagait lásd a Bogyay – Friedrich Gerke (Mainz, 1946–1962) levelezésben: BhMü 10; Korrespondenz, alte Reihe.

²¹ Válogatás: a koraközépkor kutatóinak 1958-as ausztriai kongresszusa (Bogyay, *Kavlingisches aus Benediktbeuern*), a művészettörténészek Párizsban 1958-ban (Uő., *Observations*), Bonnban 1964-ben (Uő., *Die Selbstbildnisse*), a szlavistáké Salzburgban 1963-ban (Uő., *Kontinuitätsprobleme*), a bizantinológusoké Oxfordban 1966-ban (Uő., *L'adoption*) és Bécsben 1981-ben (Uő., *Eine Grenzprovinz*), a Südostdeutsche Historische Kommission konferenciája 1961-ben (Uő., *Die Bedeutung Bayerns*), a párizsi Académie Internationale Libre des Sciences et des Lettres kongresszusa 1963-ban (Uő., *L'homme*) és a szász Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde tanácskozása Ansbachban 1965-ben (Uő., *Über Herkunft*), a müncheni Südosteuropa-Gesellschaft egyetemi tanulmányhete 1964-ben (Uő., *Die Redenmaden*) és 1955-ben (Uő., *Der Eintritt*), a hamburgi Martinus Fogeliusz-szimposium 1969-ben (Uő., *Urgeschichtliche Wanderlinge*) és a salzburgi Szent Metód-szimposium 1985-ben (Uő., *Die Salzburger Mission*).

²² Például a *Bayerische Frömmigkeit – 1400 Jahre christliches Bayern* című kiállítás (München, 1960) szaktanácsadó testületének tagjaként: Bogyay – Hugo Schnell (München, 1959/1960) levelezés: BhBp; Kt. Vermischtes. Lásd katalógusában Bogyay, *Der ungarische Krönungsmantel*, 157–159, valamint ennek függelékében a *Bayern als Missionsland* című térképeket, utalással közreműködésére (ugyanazokat közli a *Bayerische Frömmigkeit. Kult und Kunst in 14 Jahrhunderten* katalógus is, XXXIX. tábla). Bogyay, *Die Salzburger Mission*, 275 (7. jegyzetében) arra figyelmeztet, hogy e két katalógusban nem a szakmailag véglegesen ellenőrzött és kiállított térképek láthatóak. Bogyay a *Die Metropole Salzburg, Bayern und die Slaven im 8./9. Jahrhundert* című, 1963-as salzburgi kiállítás számára megtervezte a 9. századi Nyugat-Magyarországon kimutatható salzburgi birtokok és templomok térképét (utalás Uő., 275 [9. jegyzettel]). Ugyanazon alkalomból elkészített *Lokalisierbare Kirchenorte der Karolingerzeit in Transdanubien* című térképér azóta nemcsak maga (Uő., 274; Uő., *Kontinuitätsprobleme*, 65; Uő., *A Karoling-kori Veszprém*, 9), hanem más szerzők is többször közölték (WOLFRAM, *Controversio*, 151; DOPSCH, *St. Peter als Zentrum*, 62–63; SÓS, *Die slawische Bevölkerung*, 37). Egy későbbi kiállítási szaktanácsadás katalógusszövegekkkel: Bogyay, *Elisabeth*.

²³ Bogyay – Ewald Behrens, Forschungsinstitut für Kunstgeschichte (Marburg, 1949–1958), Bogyay – Zentralinstitut für Kunstgeschichte (München, 1948–1960) levelezés, BhMü 11, 13; Korrespondenz, alte Reihe.

²⁴ Bogyay – Südost-Institut, Südosteuropa-Gesellschaft (München, 1953–1966) levelezés, BhMü 12; Korrespondenz, alte Reihe. Vö. Bogyay, *Bericht*, 6.

²⁵ K. LÉNGYEL, *Bibliographie*.

kal meg intézményekkel.²⁶ Egyik különleges, mert több államhatárt Kolozsvárig átlépő, eddigi ismereteink szerint 1948-tól követhető levélváltása következményeként „mint vén csatalovat a trombita szó”, úgy villanyozták fel a viszontküldemények az akkor még a kolozsvári Bolyai Tudományegyetem Művészettörténeti Tanszékét vezető, szintúgy Hekler-tanítvány és a középkori művészetben elmélyült Entz Géza jóvoltából.²⁷ Címzettjeinek nemzeti köréhez tartozott számos Nyugatra távozott, a szakmai beilleszkedés feladataival csakúgy szembesülő magyar tudós.²⁸ Az életutak e párhuzamosságából alakult ki rendkívül élénk kollegiális barátsága Deér József (1905–1972) középkorkutató történészprofesszorral, aki Magyarországon legutóbb 1945-től 1948-ig a budapesti egyetemen, 1950-től pedig a berni egyetemen oktatott.²⁹ A korai emigráns Bogayay német személyes viszonyaiban különösen szorosan érintkezett az említett Friedrich Gerkével, akivel már a világháború idején szívélyes kapcsolatot ápolott. A művészettörténet és a keresztény régészet – 1935-től – berlini professzora akkoriban vendégprofesszorként vezette az 1940-ben elhunyt Hekler Antal budapesti tanszékét, ahonnan 1946-ban visszatért Németországba, a mainzi Johannes-Gutenberg-Universität művészettörténeti intézetének az élére.³⁰

²⁶ Válogatás a negyvenes és ötvenes évekbeli címzettjeinek a jegyzékéből: Franz Altheim (Berlin, 1955–1959) / Angyal Endre (Debrecen, 1951–1966) / Bárány-Oberschall Magda (Róma, később Amerikai Egyesült Államok, 1947–1957) / Baranyai Béláné (Plankstetten/Oberpfalz, Neuburg an der Donau, Budapest, 1946–1948) / Ewald Behrens, Forschungsinstitut für Kunstgeschichte (Marburg, 1949–1958) / Deresényi Dezső (Budapest, 1948–1968) / Franz Dölger (München, 1949–1960) / Entz Géza (Kolozsvár, 1950-tól Budapest, 1948–1952) / Friedrich Gerke (Mainz, 1946–1962) / Franz von Juraschek (Linz, Wien, 1951–1959) / Carlile Aylmer Macartney (Oxford, 1955–1968) / Moravcsik Gyula (Budapest, 1948–1951) / Hans Sedlmayer (München, Salzburg, 1958–1968) / Georg Stadtmüller (München, 1956–1965) / Südost-Institut, Südosteuropa-Gesellschaft (München, 1953–1962) / France Stelé (Ljubljana, 1948–1961) / Zentralinstitut für Kunstgeschichte (München, 1948–1960) / Joachim Werner (München, 1951–1967), BhMü 8–13: Korrespondenz, alte Reihe.

²⁷ Bogayay levelezése Entz Gézával (Kolozsvár, 1950-tól Budapest, 1948–1952), BhMü 9: Korrespondenz, alte Reihe. Entz munkásságához MAROSI, *Entz*. Az idézet: Bogayay Entz Gézához, Egernsdach, 1948. április 13. Köszönöm Entz Géza Antalnak, hogy a családi tulajdonban őrzött utóbbi levél másolatát a müncheni Bogayay-hagyaték rendelkezésére bocsátotta.

²⁸ Például Bárány-Oberschall Magda (Róma, később Amerikai Egyesült Államok, 1947–1957) / Brandenstein Béla (Saarbrücken, é. m., 1949–1966) / Boba Imre (Seattle, 1961–1968) / Décsy Gyula (Hamburg, 1958–1968) / Farkas Gyula (Göttingen, 1954–1957) / Ferdinandy Mihály (Puerto Rico, 1951–1968) / Jákló István (Rosenheim, Köln, 1954–1962) / Miskolczy Gyula (Bécs, 1954–1959) / Pálkás László (Firenze, 1951–1964) / Cs. Szabó László (London, 1954–1968) / Várady Imre (Bologna, 1952–1968) / Vajay Szabolcs (Párizs, é. m., 1954–1968), BhMü 8–12: Korrespondenz, alte Reihe; 5: Bibliothek, Briefbeilagen (Vajay); 6: Korrespondenz, Bündel Vajay.

²⁹ BOGYAY, *Bericht*, 6. Vö. Bogayay levelezése Deér Józseffel (Bern, 1950–1972), BhMü 9: Korrespondenz, alte Reihe. Deér tudományos pályájához bibliográfiai adatokkal BOGYAY, *Dem Gedenken an Josef Deér*; BORRANI, *Nyugati magyar irodalmi lexikon*, 88–89.

³⁰ *Friedrich Gerke 1900–1966*, 7. Bogayay „a világháború utáni Németországban” Gerke „barátsága nélkül aligha” lett volna képes „oly gyorsan és könnyen megvetni a lábát” (BOGYAY, *Bericht*, 5). Német

II. 2. Elméleti vezérelvek, értelmezési irányok, tematikai súlypontok

Az öreg Bogyay többször emlegette,³¹ hogy egy harmadik feltétel különösen megkönnyítette betagozódását a nyugati tudományosságba: szakmai érdeklődésének tartalmi sokszínűsége. Már fiatalkorában rendszeresen kitekintett a nemzeti kereteken. E szokását Bajorországban letelepedve ellátta egy magyarságtudományi rendeltetéssel. Látókörébe kerültek az Alpoktól északra fekvő történelmi helyszínek, amelyeknek művészettörténeti vizsgálata nem hagyhatja figyelmen kívül a koraközépkort. Azelőtt a magyar későközépkorra összpontosított, a világháború után viszont tágitani kezdte témáinak mind területi, mind időbeli összefüggéseit. Bekapcsolódván a Karoling-kori Bajorország kutatásába, felfigyelt a Felső-Rajna és a Közép-Duna között fennmaradt, 8–10. századi templomok belső díszítésének szalagfonatos kötöredékeire.³² Ezek régiókon átívelő párhuzamosságok és kölcsönhatások elemzésére készítették, így arra is, hogy gondolatban visszatérjen az Alpoktól délkeletre eső térségekbe, a Karoling- és Árpád-kori Alsó-Pannóniába.³³ Ezáltal életre szólóan megérett benne egy részeredményeket általánosító felismerés, amelyre Deér József Svájcból küldött tanácsai is bátorították.³⁴ Lényegét öregkorában a következő képletbe sűrítette: „Nincs olyan magyar probléma, ami ne függene össze Magyarországon kívüli dolgokkal.”³⁵

Bogyay a maga munkastílusát pályafutásának kezdetén az interdiszciplinaritás jegyében alakította ki. Ez a módszer érdeklődésének tartalmi bővülésével új erőre kapott bölcsészműhelyében. Elméleti vezérelvei közül a tudományköziséget alkalmazta általános érvénnyel, miközben a nygyenes évek

művészettörténészekhez fűződő kapcsolataihoz adatgazdag levelezés: Bogyay – Friedrich Gerke (Mainz, 1946–1962). BhMü 10: Korrespondenz, alte Reihe. Gerke budapesti vendégtanári megbízatásától közeli viszonyukat tükrözi GERKE, *Die Zeitbestimmung* 1941 karácsonyán Bogyaynak bejegyzett dedikációja („In Dankbarkeit für die treue gemeinsame Arbeit im Jahre 1941”), Uő., *Das heilige Antlitz* (1942. július 4-én személyesen ajánlva Bogyaynak és feleségének), valamint Uő., *Der Triener Agricola-Sarkophag* („meinem treuen Freunde Thomas von Bogyay”, Mainz, 1950. június 3.); lásd BhMü: Bibliothek.

³¹ Vö. BOGYAY, Interjú I. 70, 72; Uő., Interjú 3, 122–123; Uő., Interjú 4, 267.

³² BOGYAY, *Karolingische Skulpturen*; Uő., *Zum Problem der Flechtwerksteine*; Uő., *Eine karolingische Schrankenplatte*; Uő., *Karolingisches aus Benediktbeuern*. Uő., *Zum Problem der Flechtwerksteine* két évtized múltán – Bogyay szóbeli tanácsaival kiegészülve – egy müncheni egyetemi diplomamunka módszertani alapjául szolgált: JOHANNSSON-MEERY, *Karolingerzeitliche Flechtwerksteine*, különösen 9–22. Bogyay korai nyugati recepciójához e témakörben Pálfi S. „In einem von der internationalen Wissenschaft bereits erwarteten prägnanten Bericht gelingt es dem Verfasser, bisher dem 13. Jahrhundert zugeschriebene Reliefs einwandfrei als die Werkarbeit der karolingischen Stilepoche zu erweisen.”

³³ BOGYAY, *Bayern und die Kunst Ungarns*; Uő., *Bayern und die Kunst Ungarns im Mittelalter*; Uő., *Kontinuitätsprobleme*; Uő., *Ladoption*.

³⁴ Deér Bogyayhoz, Bern, 1951. február 12.; Bogyay Deérhez: Staudach-Egerndach, 1951. február 23., BhMü 9: Korrespondenz, alte Reihe.

³⁵ BOGYAY, Interjú I. 72.

végétől a nyugati tudományosság fórumain hat fő értelmezési irányt dolgozott ki alaptémáiban.

II. 2. 1. A művészetszociológiai szemszög

Legkorábbi és legtartósabb kutatási indítékát a művészetszociológiából kölcsönözte. Őrült, ha a művészeti alkotásokban felfedezhette a történeti forrásértéket biztosító hitelességet.³⁶ Így vált a magyar történeti ikonográfia egyik megalapozójává.³⁷ Művészetszociológiai előfeltevéseivel³⁸ olyan medievisztikai témákat választott magának, amelyeket szűk stíluselemzésekkel nem lehet kimerítően feldolgozni, mivel bennük a királyi hatalom,³⁹ a világi⁴⁰ és az egyházi⁴¹ arisztokrácia, valamint a kismemesség⁴² játssza a főszerepet. Egyik, már magyarországi éveiben felfedezett, és még öregkorában is emlegetett példája a Muraköz ma Szlovéniához tartozó részén, a Kis Kerka völgyében fekvő Domonkosfa (Domanjševeci) katolikus templomkápolnája.⁴³ „Egyedülálló kapuzatdisze”, nevezetesen egy oroszlán egy kereszttel a 13. század második negyedében ott élő „egyszerű harcosok archaikus vallásosságának és társadalmi tudatának kifejeződéseként magyarázható meg”.⁴⁴

II. 2. 2. Tudományközi megközelítések

Bogyay váltig állította, hogy témáinak vizsgálatába „egy sor szakértőt” kellene bevonni.⁴⁵ Sürgette „több kutatási ágazat együttműködését”, mivel csak ez „teszi lehetővé a források helyes értelmezését”.⁴⁶ A tudományköziség követelménye saját művészetszociológiai szemszögéből az írott források folytonos felhasználását jelentette. Az egyház-, társadalom- és művészettörténelmet egybeötvöző munkákat elismerő szavakkal illette.⁴⁷ Ellenben elégedetlenül vélekedett egy olyan könyvről, amelynek művészettörténész szerzője „a stilisztikai keltezéseket” elmulasztotta „összhangba hozni a történeti forrásokkal”.

³⁶ BOGYAY, *L'iconographie*: Uő., *Donatorska*; Uő., *Szent László kepe*; Uő., *Bild und Gedicht*; Uő., *Die Selbstbildnisse*; Uő., *Bemerkungen zur Deesis-Forschung*.

³⁷ PROKOP, Bogyay, 204–208. Vö. BASICS, *Történeti ikonográfia*, 49.

³⁸ Idevonatkozóan lásd még például BOGYAY, *Bayern und die Kunst Ungarns*, 5–6, 14.

³⁹ BOGYAY, *Stephanus Rex*.

⁴⁰ BOGYAY, *Normannische Invasion*.

⁴¹ BOGYAY, *L'iconographie*.

⁴² BOGYAY, *Domanjševeci-Domonkosfa*.

⁴³ A középkori Magyarország Vas vármegyéjében. Leírása fotókkal: VALTER, *Romanische Sakralbauten*, 110–111.

⁴⁴ BOGYAY, *Domanjševeci-Domonkosfa*, 225–226, 240. Fénykép a kapuzatdiszról Uő., 1. melléklet. F. témához korábban: Uő., *Isten háványa*; Uő., *Der Löwe mit dem Kreuz*, 174–176; Uő., *Der Eintritt*, 22–25.

⁴⁵ BOGYAY, *Die Reiternomaden*. Vö. Uő., *Vorwort*, VII.

⁴⁶ BOGYAY, *Kontinuitätsprobleme*, 62.

⁴⁷ Például BOGYAY, [Recenzió = Valter: *Romanische Sakralbauten*], 367.

Hiszen a „kelet-közép- és délkelet-európai térségben, amelyben a legkülönbözőbb irányzatok keresztezték egymást, és a műemlékállomány jelentékeny hiányokat mutat, a stíluskritikai módszer egyáltalában kevésbé megbízható segédeszköz az időbeli meghatározáshoz”.⁴⁸ A „tisztán formalista szemléletű vérbeli műtörténészeknek jellemző tévhite, hogy azt hiszik, minden formai analógiák hatására jött létre”, írta bajor falujából Entz Gézának Kolozsvárra 1949 júliusában,⁴⁹ amikor több éves előmunkálatainak a szálait továbbfonva ismét elmélyülten foglalkozott a salzburgi érsekség 9–10. századi nyugat-dunántúli missziójával. E témakörben később is bírálta a diszciplináris beszűküléseket. A Karoling-kori Mosapurg és az Árpád-kori utódhelyszín, Zalavár kutatásában maga ismételten kiértékelte a művészet- és egyháztörténeti, nyelv- és régészettudományi forrásokat és szakirodalmat – miközben nem riadt vissza attól sem, hogy adott esetben rámutasson az egyes szakágak eredményei között feszülő ellentmondásokra is.⁵⁰ Éppen ezért bátorított más témákban is tudományos egyeztetésekre, például a Magyarország Szent Koronája körül felmerülő művészettörténeti, történet- és segédtudományi kérdések közös vizsgálatára.⁵¹ Ebben ő maga negyven éven át számos tanulmánnyal vett részt.⁵²

II. 2. 3. Kitekintés a Duna-térségre

Bogyay a művészetet történeti folyamatokban szemlélte. Olyan magyar vonatkozású jelenségeket vizsgált, amelyeknek elemzése nem állhat meg államok, kultúrák és hatalmi övezetek határainál. A társadalmi rendezőelvvel felvértezve nem esett abba a kísértésbe, hogy „kizárólag” a „nemzeti művészettörténetek” képleteiben gondolkodjon. A „társadalom ízlését, igényeit és gazdasági teljesítőképességét” fontosabb meghatározási tényezőknek tartotta, mint a művészek amúgy is gyakran bizonytalan nemzeti hovatartozását.⁵³ Minthogy vizsgálódásait nem etnikai-kulturális tulajdonságok alapján határolta be, a magyar művészettörténelmet képes volt beilleszteni „kelet-közép-európai” keretébe.⁵⁴ Ekképp újra meg újra kitekintett „a magyar történet megszokott keretei közül”.⁵⁵ Kereste a nemzetközi szakirodalomban

⁴⁸ BOGYAY, [Recenzió = Vátásjanu: Arhitectura], 74.

⁴⁹ Bogyay Entzhez, Staudach-Egerndach, 1949. július 24., BbMü 9: Korrespondenz, alte Reihe.

⁵⁰ Például egyház- és művészettörténeti szempontból: BOGYAY, *Mosapurg*, 273. Lásd itt még a IV, 2. alfejezetet.

⁵¹ BOGYAY, *Neuere ungarisches Schrifttum*, 382.

⁵² K. LENGVEL, *Bibliographie*. Ilyen témájú írásainak válogatása a 66. jegyzetben. Lásd itt még a IV 5. alfejezetet.

⁵³ BOGYAY, *Der Eintritt*, 6–7.

⁵⁴ BOGYAY, *Normannische Invasion*, 297.

⁵⁵ BOGYAY, *Brennau*, 200.

azokat az elemzési „mintákat”, amelyekből kiviláglik, hogy „miként szemlélendő a határterületek művészete”, így azon régiókéban is, amelyeket a világháborúk után elcsatoltak Magyarországtól.⁵⁶ Az, hogy ő maga milyen mintát és miképp helyezett ezek mellé, végigkövethető Johannes Aquila 1383-as bántornyai, 1378-as veleméri és 1392-es mártonhelyi freskóiról szóló írásában. A stájerországi származású falfestő és építész művészi hagyatéka legkésőbb 1939-től foglalkoztatta.⁵⁷ Benne kiváló anyagra lelt ahhoz, hogy osztrák–cseh–szlovén–magyar vonzatú kölcsönhatások széles területi keretben elterjedt forrásait művészetszociológiai szemszögből, de nem csak művészettörténeti igényrel méltassa.⁵⁸

II. 2. 4. Nyugati és keleti hatások nyomában

Bogyay fáradhatatlanul fürkészte a Duna-térséget kívülről érő hatásokat. Egész tudósi életén át izgatta a kérdés, hogy milyen esztétikai tartalmakkal és alakokban, valamint milyen társadalmi-politikai indítékokkal és következményekkel vett részt a keresztény Magyarország azon nagyívű találkozásokban, hasonulásokban vagy elhatárolódásokban, amelyek a félnomád életmódok továbbélő hagyományaiban már a 11. századi egyházszakadás előtt, de főleg azután kusza sokrétűségben meghatározták a Kárpát-medence arculatát.⁵⁹ Az emigrációban fokozódó érdeklődése a kölcsönhatások különböző válfajai iránt a kora- és későközépkori magyarországi művészet nyugati és keleti vonásainak a kutatásában szembeszökően nyilvánult meg. Tekintetér a nyugati, például a bajor–délnémet közegtől a keleti, időnként az iszlám világig kanyarította,⁶⁰ miközben egy térséget előkelő ranggal tüntetett ki: a bizánci birodalmat.⁶¹ A *Byzantinische Zeitschrift*,⁶² több hasonló arcélú lexikon, kézikönyv és tanulmánygyűjtemény⁶³ nem csak magyar vonzatokat ecsetelő

⁵⁶ BOGYAY, *Neuere ungarische Literatur*, 103.

⁵⁷ Bogyay – France Stelé (Ijubljana, 1939/1940) levelezés, BtBp: Mp. Bántornya. Vö. K. LENGYEL, *Bibliographie*.

⁵⁸ BOGYAY, *Die Selbstbildnisse*; Uő., *A bántornyai falképek*; Uő., *Der gesellschaftliche Hintergrund*. Bántornya (Turnišče, a 14. században Toronyhely) templomához a középkori Magyarország Vas vármegyéjében fotókkal: VALTER, *Romanische Sakralbauten*, 258–259. A szomszédos velemérihez és mártonhelyhez (Martjanci) Uő., 271–272; illetve RADOCSEY, *Wandgemälde*, 160–161. Képek a bántornyai freskókról: LASZLÓ, *A Szent László-legenda*, 176–181. Lásd itt még a IV. 4. alléjezetet.

⁵⁹ BOGYAY, *Vom Taschenblech*; Uő., *Inhalt*; Uő., *Die Kultur*.

⁶⁰ BOGYAY, *Bayern und die Kunst Ungarns*; Uő., *Bayern und die Kunst Ungarns im Mittelalter*; Uő., *Der Eintritt*.

⁶¹ BOGYAY, *Iconographie*; Uő., *Bemerkungen zum Problem*; Uő., *Eine Grenzprovinz*; Uő., *Ungarnzüge*; Uő., *Joh.*

⁶² Például BOGYAY, [Recenzió = Bárány-Oberschall: *Die Sankt Stephans-Krone*]; Uő., [Recenzió = Deér: *Die heilige Krone*].

⁶³ BOGYAY, *Hetoimasia*; Uő., *Elöimasia*; Uő., *Diamantierung*; Uő., *Thron*; Uő., *Deesis I, II, III*; Uő., *Zur Geschichte der Hetoimasia*; Uő., *Deesis und Eschatologie*; Uő., *Ladoption*; Uő., *Bemerkungen zur Deesis-Forschung*.

és feszegető munkatársaként a művészettörténeti bizantinológia nemzetközi szinten mértékadó személyisége volt.

II. 2. 5. A helyi kölcsönhatások értékelése

Bogyay a magyarországi művészet- és társadalomfejlődést kívülről érő hatások részarányainak jelentőségét abból a szempontból mérte fel, hogy egyesültek-e, vagy legalább kiegészítették-e egymást. Erre a kérdésre döntő esetekben igenlően válaszolt. Éppen ezért volt képes megállapítani, hogy miképp járultak hozzá a belső tényezők a külső hatások összesimulásaihoz vagy egybehangolódásaihoz. Elégedetten vette tudomásul, ha más szerzők „általános jelentőségű eredményeikkel” szintúgy „határozottan lemondtak” az „egyes országok autochton fejlődésének az elméletéről”.⁶⁴ Korántsem gondolta azt, hogy a középkori Magyarország alkotóerői viszálymentes környezetben dolgozták fel és irányították a külföldi ösztönzéseket. Láta az egykori politikai és társadalmi érdekek ellentétét a helyi sajátosságok kialakulásában és megszilárdulásában. Mégis fontos feladatának tartotta, hogy ezekből – megfelelő források birtokában, az utókor elemző higgadtságával – mintegy kivonja a feszültséget. Eközben mind bizánci, mind nyugat-európai tényezőkről kimutatta, hogy a helyi fejlődésben összhangteremtő szerepet játszottak. Ezen értelmezési szokását a jáki bencés apátsági templom 13. századi építéstörténetével, az esztergomi székesegyház Porta Speciosájával és Magyarország Szent Koronájával kapcsolatos munkássága tükrözi a legbeszédesebben.⁶⁵ Alaptémái közül az utóbbit kezdte az emigrációban elemezni.⁶⁶

II. 2. 6. Folyamatosságok keresése a regionális fejlődésben

Bogyay Mosapure-Zalavár és a magyar államalapítás egymásba fonódó témáiban szívesen nyomozta a magyar honfoglalás előtti és utáni korszakokat a Dunántól nyugati részén összekötő elemeket. A szláv kereszténységet láncszemként szemlélte a római későantik kor és a keresztény magyar középkor között.⁶⁷ Gyakran foglalkozott a magyar őstörténettel⁶⁸ és a magyar törzsszövetség pannóniai megjelenésével.⁶⁹ A honfoglalás előtti időkből összeha-

⁶⁴ BOGYAY, [Recenzió Marosi: Die Anfänge der Gotik], 331. A beiktatott idézet: MAROSI, *Die Anfänge der Gotik*, 151.

⁶⁵ E három témához lásd a IV. 1., 3. és 5. alfejezeteket.

⁶⁶ Válogatás az 1951–1991 közötti időszakból: BOGYAY, *Neuere Forschungen*; ÜÖ., *Problémák*; ÜÖ., *Az ország*; ÜÖ., *Ungarns Heilige Krone*; ÜÖ., *Über die Forschungsgeschichte*; ÜÖ., *A Szent Korona*; ÜÖ., *Kritikai tudózás*.

⁶⁷ ÜÖ. BOGYAY, *Honfoglaló magyarok*.

⁶⁸ BOGYAY, *Forschungen*; ÜÖ., *A magyarok eredete az újabb hazai kutatásban*; ÜÖ., *A magyarok eredete és őstörténete*; ÜÖ., *Research into the Origin*; ÜÖ., *Neuere Ansichten*; ÜÖ., *Urgeschichtliche Wanderlinge*; ÜÖ., *Das Schicksal*; ÜÖ., *Zum Problem der Magna Hungaria*.

⁶⁹ BOGYAY, *Lechfeld*; ÜÖ., *L'homme*.

sonlítási anyagot gyűjtött egy olyan korszak jellemzéséhez, amelyben a régi világ a helyébe lépő új világnak továbbadott egy közösségalkotó eszmét: a kereszténységet. Az, hogy milyen fontosnak vélte a magyar beilleszkedést „az európai keresztény világba”,⁷⁰ kiderül azon megállapításából, miszerint István király a magyar államot nem megalapította, hanem a már meglévőőt a „magasabb fokú keresztény erkölcs útjára” vezette.⁷¹

II. 2. 7. A kulcstémák problémaközpontú összegzései: három példa
Bogyay azon történészek csoportjába sorolta magát, akik „nem elégednek meg a tények pusztá felsorolásával”,⁷² és ezért a „történelmet nem elmesélni, hanem megmagyarázni” óhajtják.⁷³ E szándékát példaszerűen tanúsító három önállóan megjelent művét az emigrációban írta részben a világháború előtt beindított részelemzésekből építkezve, bennük kulcstémáit összesűrítve vagy érintve, imént vázolt értelmezési vonalain haladva. A 1955. évi lechfeldi csatát és eszmei következményeit, Magyarország történelmének alapvonalait, valamint Szent István király (997–1000/1001–1038) életét és művét tárgyaló könyveiben szilárd elméleti alapokon, lélektani beleérzőképességgel és összeurópai viszonyításban keltette életre a régmúltat, olvasmányos, az események és a szerkezetek tárgyalását könnyeden egybeszerkesztő stílusban.⁷⁴

III. A rádiószerkesztői és az intézetszervezői mellékvágány

A fent vázolt munkatervék különlegessége, hogy intézményes támogatások nélkül jöttek létre.⁷⁵ Két olyan tevékenységi pálya mellett valósultak meg, amelyeknek feladatai nem a kutató tudós igényeiből adódtak. Bogyay ugyanis témáival azt a követelményt is magával hozta az emigrációba, hogy hivatali kötelességein kívül foglalkozzék velük.⁷⁶ Magántudós volt már magyarországi korszakában, és az maradt haláláig. A világháború utáni egyik mellékvágányán megélhetését biztosította, a másikon saját magyarságtudományi koncepciójának szervezett otthonát. Így a hivatal és a hivatás kettősségét egy időre hármas megterheltséggént élte meg.

⁷⁰ BOGYAY, *Megjegyzés*, 493.

⁷¹ BOGYAY, *A kereszténység*, 16.

⁷² BOGYAY, *Grundzüge*, 1990¹, VII.

⁷³ BOGYAY, *Lechfeld*, 3.

⁷⁴ BOGYAY, *Lechfeld*; UÖ., *Grundzüge*; UÖ., *Magyarország története tárlathálól*; UÖ., *Stephanus Rex*.

⁷⁵ Bogyay legfeljebb időleges kutatási ösztöndíjakkal rendelkezett például az American Philosophical Society (Philadelphia) és a Wenner-Gren Foundation for Anthropological Research (New York) jóvoltából német nyelvű Magyarország-története egyes részeinek megírásához; BOGYAY, *Grundzüge*, 1977³, 8 (az illető ajánlásokra lásd Franz Dölger Bogyayhoz, München, 1960. november 26., és Joachim Werner Bogyayhoz, München, 1960. november 30., BbMü 9 és 13; Korrespondenz, alte Reihe).

⁷⁶ BOGYAY, *Bericht*, 6; UÖ., Interjú 1, 69; UÖ., Interjú 4, 271.

III. 1. A Szabad Európa Rádió (SZER) szerkesztője

Bogyay a világháború utáni első emigránshullám humánértelmiségi rétegének nevesebb személyiségei közé tartozott.⁷⁷ Így az 1951-ben Münchenben megalapított amerikai SZER munkatársakat toborzó vezetése őrá is felfigyelt. Megkínálta a magyar osztály első szerkesztői állásainak egyikével, amelyet immár kisgyerekes családjának szociális létbizonytalansága miatt elfogadott. 1952 januárjában, beköltözve a bajor fővárosba, megkezdte első és utolsó kenyérkereseti foglalkozását az emigrációban, amely 1974. évi nyugdíjazásáig, 22 éven át tartott.⁷⁸

Bogyay rádiószerkesztői munkája négy alapvonással jellemezhető:

a) *Köszegi Ákos*, ahogy rádiós nevén ismerték a hallgatók, e magyar nyelvű és ismeretterjesztő közlési műfajban szilárd pillérű hidakat épített szakmai hivatásához azáltal, hogy rendszeresen tudósított maga választotta tudományos könyvújdonságokról és konferenciákról.⁷⁹ Általában kulturális műsorokat szerkesztett.⁸⁰

b) Publicisztikáját gyakorta olyan szempontokra építette, amelyeket német nyelvű tudományos írásaiban elmélyített, illetve az utóbbiakban vetett fel rádiós népszerűsítésük előtt. Kiváló példa erre a kölcsönhatásra két sokrészes, az évek során többször megismételt sorozata Magyarország történelméről: a *Kalendárium* és a *Történelmünk útja*, amelyeknek általa is elveszettnek hitt gépiratai halála után kerültek müncheni hagyatékába.⁸¹

c) Bogyayt a SZER-ben az antikommunizmus alaphangulata vette körül.⁸² Éppen ezért tudatosult benne, hogy nyugatra tájolt tudósi tevékenységének egyik vezérlő elve, a hibás vagy hiányos nézetek feldolgozása mindennapi

⁷⁷ Lásd BOGYAY, *Arcképcsarnok*, valamint egy válogatott tudóscsoport – benne Bogyay – publikációinak korai jegyzékét: *Bibliografia dell' attività scientifica degli studiosi ungheresi all'estero*.

⁷⁸ BOGYAY, *Bericht*, 6; Uő., Interjú 5, 246–247; BORBÁNDI, *Magyarok az Angol Kertben*, 568.

⁷⁹ BOGYAY, *Bericht*, 6; Uő., Interjú 5, 247, 249; BORBÁNDI, *Magyarok az Angol Kertben*, 64, 87, 169. Egy példa: BOGYAY, *Der XVIII. Internationale Kongreß*. További eseter említ Bogyay Deér Józsefhez, München, 1957, szeptember 4., BhMü 9: Korrespondenz, alte Reihe.

⁸⁰ Néhány évvel alkalmazásának kezdete után hetente általában négy napon csak történeti és kulturális műsorokat írt: Bogyay Deér Józsefhez, München, 1957. október 25., BhMü 9: Korrespondenz, alte Reihe.

⁸¹ BhMü 162–165 és 166–171: *Történelmünk útja / Kalendárium*. E műsorok gépiratai hosszú éveken át lappangtak (K. LENGYEL, *Gelehysamkeit*, 216 [15. jegyzet]; újabban: BORBÁNDI, *Bogyay*, 20). A SZER 1993. őszi müncheni bezárása után Bogyay sem hitte, hogy teljes sorozata összegyűjthető (például egyik SZÁNTÓ, *Bogyay Tamás munkásságáról*, 200 idézte levelében, valamint BOGYAY, Interjú 5, 248). Farkas Marlene a SZER 1993. évi müncheni felszámolásakor fénymásolatokat készített a két sorozat 1981–1985., illetve 1975–1985. évi ismétléseinek a gépiratairól, amelyeket 1995-ben átadott a müncheni Bogyay-hagyatékknak. Bogyay egykori kolleganőjét a SZER-nél (vö. BOGYAY, Interjú 2) külön köszönet illeti azért, hogy ugyanott megtalálható az egyik papíron valóban elveszett műsor, a *Történelmünk útja* 46. részének eredeti hangfelvétele (BhMü 186: Ton- und Filmdokumente).

⁸² Vö. BORBÁNDI, *Magyarok az Angol Kertben*.

munkájában, vagyis keleti irányban is alkalmazható. Szerkesztőként tudós szerzőket toborzott a magyar emigrációból e feladat elvégzésére.⁸³ Rádiós publicisztikájában leginkább olyan témákat választott a középkor, az egyház- és kultúrtörténet, valamint az európai kapcsolatok területéről, amelyekkel a magyarországi tudományosság ritkán – ha egyáltalán –, és akkor is kétes értékű módszerrel foglalkozott. A magyarországi társadalom- és szellemtudományok ideológiai irányítását megalapozó történelmi materializmust elutasította, mivel időbeli és tárgyi súlypontozásaival egy „legalábbis arányai- ban eltorzított képet” közvetített a múltról.⁸⁴ Bírálta azt is, ha egy marxista-leninista munka a nemzeti szempont köré rendezte mondanivalóját, jöllehet szerzője a nemzeti elfogulatlanság igényével lépett az olvasóközönség elé.⁸⁵

d) Bogay rádiószerkesztői tevékenységének negyedik ismertetőjegye köz-művelődési következményeiben ragadható meg. A SZER magyar osztálya szoros kapcsolatokat ápolt az emigráció különböző értelmiségi köreivel,⁸⁶ és Bogay egyike volt azon szerkesztőinek, akik rendszeresen szerepeltek nyugati magyar konferenciákon⁸⁷ és sajtótermékekben. Neki is köszönhető, hogy például a müncheni Új Látóhatár és Életünk, valamint a római Katolikus Szemle színvonalas tárgyilagossággal tartotta ébren olvasóinak érdeklődését a magyar és a kelet-közép-európai történelem jelenbe is nyúló kulturális vonulatai iránt.⁸⁸

Bogay szereplései a magyar emigráció kulturális fórumain rádiós alkalmazásával párhuzamosan kezdődtek, és az 1980-as évek végéig tartottak. Tematikailag és módszertanilag tükörképét nyújtották mindannak, amit más nyelven kizárólag tudományos műfajban alkotott.⁸⁹ Tekintélye a nyugati magyar közösségekben⁹⁰ egy olyan illetékességben gyökerezett, amely túlterjedt a közös antikommunista meggyőződésen. Ezért akaratlanul is legesélyesebb jelöltként kínálkozott a Münchener Magyar Intézet vezetésére, ame-

⁸³ Vö. a következő levelkezésekkel: Bogay / Bárány-Oberschall Magda (Róma, később Amerikai Egyesült Államok, 1947–1957) / Ferdinandy Mihály (Puerto Rico, 1951–1968) / Pálinskás László (Firenze, 1951–1964), BbMű 8, 10, 11; Korrespondenz, alte Reihe, Néhány eset: Bogay Deér Józsefhez, München, 1954. május 2. és 17.; Deér Bogayhoz, Bern, 1954. június 30.; Bogay Deérhez, München, 1955. március 1., Uo., 9.

⁸⁴ BOGYAY, [Recenzió = MMT/1], 277. Vö. BOGYAY, *Történetírás*.

⁸⁵ BOGYAY, [Recenzió = Acta Historiae Artium], 273.

⁸⁶ Vö. BORBÁNDI, *Magyarok az Angol Kertben*.

⁸⁷ Például BOGYAY, *A hatszázötven éves Aranybulla*; Uo., *Nemzetleremtő eszmé*; Uo., *A magyarság*; Uo., *Dénes*.

⁸⁸ K. LENGYEL, *Unwege*, 95. Az elsőként említett folyóirat története számos utalással Bogay közreműködésére: BORBÁNDI, *Nem éltünk hiába*.

⁸⁹ Vö. K. LENGYEL, *Bibliographie*.

⁹⁰ Vö. BORBÁNDI, *Hommage*; FERDINANDY, *Három magyar történetíró*; JAKLI, *Bogay*; SZAMOSI, *Bogay Tamás*; VAJN, *Lectoribus salutem*. Bibliográfiai adatok recepciójához a magyar emigrációban: NAGY, *A magyar emigráns irodalom lexikona*, 116.

lyet a bajorországi magyar emigráció kivételesen nem politikai elgondolásokból hozott létre 1962 végén.⁹¹

III. 2. Az Ungarisches Institut München / Münchener Magyar Intézet (UIM/MMI) alapító igazgatója

Bogyay az alapító egyesület elnökeként, illetve az egyesület működtette intézet első igazgatójaként⁹² három vezérelvet fogalmazott meg. A legáltalánosabb, a tudományosságé, azon felvilágosítási igényéből eredt, amelyet a II. világháború óta magántudósként főleg nyugati, rádiószerkesztőként pedig keleti irányban követett. Az új intézetet Nyugat felé fordítva a kutatás, könyvkiadás, gyűjtemény- és rendezvényszervezés, valamint a szaktanácsadás feladataival látta el a magyarságtudományi ismeretek összegyűjtésének, feldolgozásának és közvetítésének a fő céljával.⁹³ Ebből következett a felsorolt teendők nemzetközi betájolása, különösen a „német szellemtudományi életbe való szerkezeti beillesztése” a Kelet-, Kelet-Közép- és Délkelet-Európa-kutatás keretében.⁹⁴ Mivel az interdiszciplináris hungarológia a német nyelvterületen egyfelől a finnugrisztika uralisztikai beállítottsága, másfelől Budapest szovjet típusú külügyi kultúrpolitikája miatt elvesztette a két világháború között kivívott rangját, e müncheni kezdeményezés harmadrészt a társadalom- és szellemtudományok több szakágazatára kiterjedő koncepciónak kötelezte el magát.⁹⁵

E program öt évvel intézményesülése után válságba jutott. A müncheni emigráció politikai tényezőit tömörítő Németországi Magyar Szervezetek Központi Szövetsége a fenntartó egyesületben helyet foglaló képviselői révén megkérdőjelezte a szikár tudományosságot, és – hivatkozással szabályzatának egyes kevésbé egyöntetű cikkelyeire – számon kérte az MMI nemzetpo-

⁹¹ Az ötlet nem tőle származott (BOGYAY, Interjú 4, 273), hanem Jákli István (1917–2001) újságírótól, aki 1945. évi emigrálását követően jelentős szervezői és tanácsadói tevékenységet fejtett ki a magyar menekültek és a német katolikus egyház kulturális intézményeiben: KOVÁCS K., *Emlékezés: Nagy, A magyar emigráns irodalom lexikona*, 441. Az intézetalapítás előzményeihez JÁKLI, *Anfang*: Bogyay – Jákli István (Köln, 1954–1962) levelezés, BhMü 10: Korrespondenz, alte Reihe.

⁹² Az intézetalapítás iratai az első, 1962. december 12-i közgyűlés jegyzőkönyvével: MMI It 1: Mitgliederversammlung 1962–2001.

⁹³ Adatok az egyes feladatkörökhöz 1968-ig: BOGYAY, UIM Tätigkeitsbericht 1963–1964 és 1966–1968. Vö. BOGYAY, *A magyar tudomány*. Példák a németországi Magyarország-kép különböző műfajú elemzésére az intézet első éveiben: B. SOMOGYI, *A német sajtó*: MMI It 11: Ungarn in den Geschichtsbüchern der höheren Schulen der Bundesrepublik, 1964–1966 (az utóbbi kutatási programhoz utalással a Bogyaytól kapott megbízásra: BAK, *Die Geschichte Ungarns*, 182). További részletek ilyen vagy hasonló korai munkatervekről: K. LENGVEL, *Magyarágkutatás*, 39–46.

⁹⁴ BOGYAY, UIM Tätigkeitsbericht 1963–1964, 10. Vö. Uő., UIM Tätigkeitsbericht 1966–1968, 11–V; Uő., *A magyar tudomány*. Gazdag dokumentáció az intézet korabeli levelezésében: MMI It 1: Korrespondenz 1962–1968. Egy példa: BOGYAY, *Vorschläge*.

⁹⁵ BOGYAY, UIM Tätigkeitsbericht 1963–1964, 3. Vö. BOGYAY, *A magyar tudomány*.

litikai ütőképességét.⁹⁶ Bogay ragaszkodott hármass alapelvrendszeréhez,⁹⁷ ebben is megszívélve Deér József, az intézeti Tudományos Tanács tagjának az ajánlásait.⁹⁸ Személyes ellenállását azonban gyengítette az a körülmény, hogy éppen megfeszített iramban dolgozott német nyelvű Magyarországtörténete, a *Grundzüge der Geschichte Ungarns* első kiadásán.⁹⁹ Magántudósi és rádiószerkesztői kötelezettségei olyannyira megterhelték, hogy intézetvezetői feladatait egyre kevésbé láthatta el a kíváncsós mértékben.¹⁰⁰ Minthogy az egyesület belső viszállyai egyre súlyosbodó zavarokat idéztek elő az intézet mindennapjaiban, és veszélyeztették a német szövetségi kormány folyósította anyagi támogatást,¹⁰¹ fokozatosan elhatározta, hogy lemond tisztéről egy olyan személy javára, aki főfoglalkozásán belül és a magyar emigránspolitikán kívül szentelhetette idejét az MMI-nek.¹⁰² Utódjául a Tudományos Tanács helybeli tagját, a müncheni Ludwig-Maximilians-Universität Kelet- és Délkelet-Európa Történeti Tanszékének 1959-ben alapító professzorát, Georg Stadtmüller (1909–1985) történészt szemelte ki és ismertette el az egyesület közgyűlésével 1968 tavaszán.¹⁰³

Az igazgatócsere ingerült légkörben zajlott le és hatott ki átmenetileg a két fő érintett addig felhőtlen viszonyára. Stadtmüller kezdeti intézkedései

⁹⁶ Szeőke Kálmán – Kollányi Károly: *Pro Memoria*, München, 1967. november 5. A következő levél mellékleteként: Átlám György Bogayhoz, München, 1967. november 9., BhMü 6: Korrespondenz, Bündel Átlám 1966–1971. A Központi Szövetséghez BORRÁNDI, *A magyar emigráció*, 311–312, 433.

⁹⁷ Bogay Jáklai Istvánhoz, München, 1966. április 8. és 1967. november 25.; Jáklai Légrády Lászlóhoz, Köln, 1967. november 26., BhMü 6: Korrespondenz, Bündel Jáklai 1966–1971.

⁹⁸ Deér Bogayhoz, Bern, 1965. január 17., BhMü 9: Korrespondenz, alte Reihe. A Tudományos Tanácsnak az első években a következő egyetemi tanárok voltak a tagjai: Alföldi András (Princeton), Brandenstein Béla (Saarbrücken), Deér József (Bern), Friedrich Gerke (Mainz), Manfred Hellmann (Münster), Endre von Ivánka (Graz), Kerényi Károly (Zürich), Hans Sedlmayer (elnök, Salzburg), Georg Stadtmüller (München); Bogay, UIM Tätigkeitsbericht 1963–1964, 4. A tagokat Bogay választotta ki (vö. Bogay Jáklai Istvánhoz, München, 1967. november 25., BhMü 6: Korrespondenz, Bündel Jáklai 1966–1971). További adatok: MMI It I: Vorstand und Kuratorium 1962–1967.

⁹⁹ BOGYAY, *Grundzüge*. Vö. Bogay Jáklai Istvánhoz, München, 1966. szeptember 20. és 1967. november 25., BhMü 6: Korrespondenz, Bündel Jáklai 1966–1971. Az első kiadás előszava 1967 húsvétján kelt (közölve a harmadik kiadásban is: Uo., *Grundzüge*, 1977³, 7–8).

¹⁰⁰ Lásd például Bogay Jáklai Istvánhoz, München, 1967. március 3. és április 20., valamint 1968. március 11., BhMü 6: Korrespondenz, Bündel Jáklai 1966–1971.

¹⁰¹ Bogay Jáklai Istvánhoz, München, 1966. szeptember 20., valamint 1967. március 3. és április 20.; Jáklai István Bogayhoz, Köln, 1967. szeptember 7. A Német Szövetségi Számvevőszék 1967. szeptember 1-jén kelt jelentése az intézet 1963–1965. évi működéséről mellékletként: Bogay Jáklai Bertához, München, 1967. szeptember 28., BhMü 6: Korrespondenz, Bündel Jáklai 1966–1971.

¹⁰² Bogay Jáklai Istvánhoz, München, 1967. április 20., BhMü 6: Korrespondenz, Bündel Jáklai 1966–1971.

¹⁰³ Az igazgatócsere irataiból: BOGYAY, *Pro Memoria*; Uo., UIM Tätigkeitsbericht 1966–1968; Protokoll der Mitgliederversammlung vom 16. März 1968, BhMü 6: Korrespondenz, Bündel UIM 1968–1979. Számos további adat Uo., valamint BhMü 6: Korrespondenz, Bündel Jáklai 1966–1971. Bogay utódjának korai kapcsolataihoz az intézettel: STADTMÜLLER, *Begegnung*, 59–61, utóbbi munkásságához: PERNACK-WERNICKE, *Georg Stadtmüller*.

szervezési és személyzeti ügyekben kezdetleges tájékozódáson alapultak, és Bogyay kiszorítását látszottak szolgálni addig, amíg az utód hatékonyan cáfolni kezdte elődjének ezen benyomását. Az MMI kettejük 1969-től erősödő kölcsönös bizalmának, majd mindvégig érvényesülő szakmai megbecsülésének a jegyében egy 1972-ben megfelelően pontosított szabályzattal megerősítette interdiszciplináris és nemzetközi tudományművelői irányvonalát, amely vezetőségének későbbi személycseréi és működési elveinek módosításai után sem változott meg. Az első és a második igazgató alapította könyv- és évkönyvsorozata, a *Studia Hungarica*, illetve az *Ungarn-Jahrbuch*, kutatási, oktatási és szaktanácsadói munkatervei, valamint hungarika jellegű források és szakirodalom gyűjtésére szakosodott könyvtára ma is azon célt szolgálják, amelyet Bogyay 1962-ben megfogalmazott, 1968 után pedig az MMI vezetőségének a tagjaként a számára oly terhes munkajogi és költségvetési ügyintézésről megszabadultan, tehát felszabadult tudományos tetterővel haláláig támogatott valamennyi tartalmi feladatkörben.¹⁰⁴

IV. A magántudós befogadása a magyar és a nyugati kutatásban

Bogyay mellékvágányain mozogva is az alkotó tudomány híve és művelője maradt. A nemzetközi szakmai közvélemény tudta, hogy melyik tevékenységi területét tekintse mérvadónak. Rádiószerkesztői munkájáról mintha nem értesült volna, míg intézetigazgatói tiszttét tudósi feladatköréhez illőként könyvelte el.¹⁰⁵ A nyugati kritika folyamatosan és számottevő mennyiségben figyelt fel publikációira: általában elemzői iskolázottságát, szempont- és gondolatgazdag értelmezéseit és európai kitekintését dicsérte, különösen pedig azt méltányolta, hogy megbízhatóan és hiánypótlóan tájékoztatott a történeti Magyarország egyes kezdeti időszakairól és korszakokon átnyúló fejlődéséről.¹⁰⁶

A magyarországi szakkritika¹⁰⁷ három évtizeden át szintén csak a tudós Bogyayról vett tudomást – mégpedig korántsem meglepő különleges okokból, és nem kevésbé sajátos, de éppenséggel rendhagyó, eleddig alig sejtett módon.

¹⁰⁴ K. LÉNGYEL, *Umeveg*, 99–102. Bogyay 1968-ban megállapodott utódjával, hogy egyelőre megtartja az intézetet működtető egyesület elnöki tiszttét (Bogyay Stadtmüllerhez, München, 1968. február 15. és március 12., *BhMü* 6: Korrespondenz, Bündel UIM 1968–1979). Erről a tisztségről 1972-ben mondott le szintén Stadtmüller javára; azután haláláig elnökhelyettes volt (1973. július 12-i és 1997. április 15-i cégbírósági bejegyzések: MMI I: 1: Mitgliederversammlung 1962–2001).

¹⁰⁵ Például *Répertoire international des médiasistes*, 66; *Kürschner's Deutscher Gelehrten-Kalender*; 1966¹⁰, 220, 1970¹¹, 273–274, 1976¹², 294, 1980¹³, 355.

¹⁰⁶ Például SEEWANN, *Ungarn*, 909, 917, 925, 929–930, 1040, 1142, 1183. A nyugati Bogyay-méltatások recenzióirodalmából válogat K. LÉNGYEL, *Thomas von Bogays Hungarologie*, 508–515.

¹⁰⁷ A Bogyay-mű fogadtatása a magyar emigrációban még feldolgozatlan. Szempontokat kínál hozzá FERDINANDY, *Három magyar történelmírő*.

Bogyay szellemi poggyászában Nyugatra hozott korábbi témái közül elsőként Mosapure-Zalavárt vette ismét elő.¹⁰⁸ Felső-bajorországi falujában írt róla egy módszertani közleményt, amelyet megpróbált elhelyezni egy budapesti szaklapban; előbb a Századokban, majd – franciául újraírt és kibővített változatban – az *Études Slaves et Roumaines*-ben. Írását a Századok 1948-as évfolyamából Andics Erzsébet (1902–1986) főszerkesztői hatalomátvételével dobták ki már kiszedett állapotban – a többi tanulmánnyal és Berlász Jenő addigi szerkesztővel együtt. Az *Études Slaves et Roumaines*-ben 1950 februárjáig követhető nyomon megjelentetési kísérlete, amelyhez a szerkesztőség hiába szerezte be a budapesti kultuszminisztérium igazolását a szerző bajorországi tartózkodásáról. A tanulmány végül négy évtized múltán, a Századok 1989-es évfolyamában jutott nyomdafestékhöz első, magyar nyelvű változatában.¹⁰⁹

Bogyay röviddel megfeneklett budapesti publikációs kísérlete után a SZER kötelékébe kerülve, több mint három évtizeden át sem kinyomtatott gondolatokkal, sem személyesen nem jelenhetett meg szülőföldjén. Ugyanazon politikai okok játszottak közre abban, hogy egyidejűleg sem rádiószerkesztőként, sem magyar intézeti igazgatóként nem került be a magyarországi nyilvánosságba.¹¹⁰

Másképp alakult magántudósi befogadása ott, ahol a közlési és beutazási tilalommal megszakított kapcsolatai tovább éltek a postai úton szerteágazó személyes eszmecserében. Bogyay magánlevelezése magyarországi művésztörténészekkel, történészekkel, régészekkel és nyelvészekkel főleg az ötvenes és hatvanas években rendszeresen egy müncheni közvetítő közreműködésével vagy a magyarországi levelezőtárs külföldi útjának alkalmával bonyolódott le – feladók és címzettek reményei szerint a magyar belügyi szerveket megkerülve.¹¹¹ Magyarországi levelezőtársainak némelyike a SZER-nél betöltött

¹⁰⁸ Előmunkálatait: BOGYAY, *Szent István korabeli oltár*; Uő., *Tíz év*.

¹⁰⁹ BOGYAY, *Megjegyzés*. E tanulmány francia nyelvű változata lappang. Forrásokkal, részletesen az 1948-as és 1950-es budapesti publikációs próbálkozásokhoz: K. LENGVEL, *Umrage*, 87–91.

¹¹⁰ Első nyomtatott utalások Magyarországon intézeti és rádiós munkájára 1987-től: BOGYAY, Interjú 1, 73–74; Uő., Interjú 4, 271, 273. Bogyay a hatvanas években politikai okokból óvakodott az MMI-ből közelebbi kapcsolatot lépni magyarországi tudósokkal: Bogyay Jákli Istvánhoz, München, 1969. július 13., BhMű 6; Korrespondenz, Bündel Jákli 1966–1971.

¹¹¹ Például Bálint Csanád [Szeged] Bogyayhoz, Poitiers, 1967. február 20.; Dercsényi Dezső [Budapest] Bogyayhoz, Párizs, 1957. május 8. és Bécs, 1966. május 4.; Komjáthy Miklós [Budapest] Bogyayhoz, Bécs, 1957. június 3., BhMű 8, 9, 11; Korrespondenz, alte Reihe; Cs. Sós Ágnes [Budapest] Bogyayhoz, Bécs, 1973. október 31., BhBp; Mp. Briefe (zum Nachlaß Ágnes Cs. Sós), Vö. visszatekintve: BOGYAY, Interjú 1, 72; Uő., Interjú 5, 251. – Az említett közvetítő, Fritz Valjavec (1909–1960), a müncheni Südost-Institut akkori igazgatója, intézetének a Magyar Tudományos Akadémiával fenntartott hivatalos cserekapcsolatainak keretében továbbította a neki küldött, de Bogyaynak szánt küldeményeket, amint erről Bogyay több magyarországi kollégáját tájékoztatta (például Dercsényi Dezsőhöz, München, 1957. május 16., és Komjáthy Miklóshoz, München, 1957. június 5., BhMű 9, 11; Korrespondenz, alte Reihe).

állása miatt nemcsak a közvetlen érintkezést, hanem azt a látszatot is kerülni igyekezett, mintha vele egy szakmai hullámhosszon mozogna.¹¹² Ugyanakkor akadt, aki meg kívánta ismerni véleményét a magyarországi tudományosság helyzetéről – de úgy, hogy ezt a cenzorok ne vegyék észre.¹¹³ Annál örövendesebb volt, ha egyes vendégszereplések például Münchenben, vagy közös részvételek nyugati konferenciákon – az 1960-as évek közepétől növekvő arányban – elmélyítették az eszmecserét.¹¹⁴ A vasfüggöny mögötti kollégák utazási szabadságának korlátozottsága miatt elmaradt találkozásokat¹¹⁵ némileg kárpótolták az ottani küldeményekhez rendszerint ajánlottan csatolt művek.¹¹⁶ Bogay már a negyvenes évek végén berendezkedett magyarországi tudóstársaival különnyomatok vagy legalább saját publikációk és könyvújdoncságok adatainak a cseréjére.¹¹⁷ Amint enyhülni kezdtek az elszigetelő politikai viszonyok, levelezése egyre kiterjedtebbé, terjedelmesebbé és tartalmasabbá vált. Számos darabja tudományos veretességével kutatástörténeti dokumentum, megannyi elemzendő probléma – egymás munkájáról hol kétkedő, hol elismerő szavakkal megtűzdelt – vázlattára.¹¹⁸ Bogay némely tárgyszerű közlése be is került magyarországi címzettjeinek az elemzéseibe.¹¹⁹ Az 1960-as évekből fennmaradt a magyarországi tudományos élet egyik hivatalos kép-

¹¹² Ebben az értelemben Dercsényi Dezső [Budapest] Bogayhoz, Párizs, 1957. május 8., és Firenze, 1960. november 25., BhMű 9: Korrespondenz, alte Reihe.

¹¹³ „A hét végén utazom haza. Ha üzenni valód van, vagy tudsz pár sort írni arról, mi a véleményed a mi, otthon maradt magyarok sorsáról és leendő magatartásáról, mielőbb válaszolj a borítékon jelzett címre.” Komjáthy Miklós [Budapest] Bogayhoz, Bécs, 1957. június 3., BhMű 11: Korrespondenz, alte Reihe. A választ lásd a 294. jegyzetben.

¹¹⁴ Példa erre Alois Schmaus (1901–1970), a müncheni Ludwig-Maximilians-Universität Teológiai Kara dékánjának meghívója Mezey László (Budapest) *Anfang der kirchlichen Organisation in Ungarn* című, 1964. június 7-i előadására, BhMű 4: Bibliothek, Briefbeilagen. Egyéb esetekről Bogay Dercsényi Dezsőhöz, München, 1957. május 16., Deér Józsefhez, München, 1957. szeptember 4., és Georg Stadtmüllerhez, München, 1965. november 8., Uo., 9, 12.

¹¹⁵ Példák a levelezésből: Bogay / Angyal Endre (Debrecen, 1951–1966) / Dercsényi Dezső (Budapest, 1948–1968), BhMű 8, 9: Korrespondenz, alte Reihe.

¹¹⁶ BhMű 1–5, 120–156: Bibliothek, Briefbeilagen / Materialsammlung: Kleinschriften, Sonderdrucke; BhBp: Bücher und Sonderdrucke.

¹¹⁷ Lásd például a következő levelezéseket: Bogay / Angyal Endre (Debrecen, 1951–1966) / Benda Kálmán (Budapest, 1965–1966) / Csemegi József (Budapest, 1948–1950) / Entz Géza (Kolozsvár, 1950-tól Budapest, 1948–1952) / Mollay Károly (Budapest, 1961–1962), BhMű 8, 9, 11: Korrespondenz, alte Reihe.

¹¹⁸ Például Bogay / Cs. Sós Ágnes (Budapest, 1973–1993, BhBp: Mp. Briete [zum Nachlaß Ágnes Cs. Sós]) / Kovács Éva (Budapest, 1981–1985, Uo.: Kt. Sacra Corona) / Mezey László (Budapest, 1982, Uo.: Mp. Bántornya) / Szóvák Kornél (Budapest, 1991, Uo.: Mp. Briefe) / Mezey-Debreczeni Alice és Szentesi Edit (Budapest, 1992, Uo.) / Rálint Csánád (Budapest, 1992/1993, BhMű 1: Bibliothek, Briefbeilagen) / László Gyula (Budapest, 1993, Uo. 3).

¹¹⁹ Például Csemegi Józsefhez a bambergi dómra vonatkozó részletkérdésre vonatkozóan, a dóm helyreállításának kiadatlan naplója alapján, lapalji jegyzetbe rejtetten: CSEMEGI, *A budavári főtemplom*, 76 (110. jegyzet). Hasonló hivatkozás egy másik témában: DERCSENYI, *A Képes Krónika*, 82.

viselőjének könyvismertetési kérése is.¹²⁰ E dokumentumok az államhatárok feletti szakmai továbbképzés eszközeként egyben Bogay személyes távollétét segítették ellensúlyozni. Értékes korai és késői példáinak egy része az Entz Géznak, illetve Tóth Melindának köszönhetően létrejött anyagban található.¹²¹ Utóbbi távoli kutatótárs, aki Bogayra is hivatkozó műveit személyes hangú ajánlásokkal küldte Münchenbe,¹²² miközben a címzett hírnevét a nyugati szakközönség előtt is öregbítette,¹²³ a következő sorokat írta a társszerkesztésében 1978-ban megjelent *Árpád-kori kőfaragványok* című katalógus előzéklapjára: „Bogay Tamásnak érdekes kiállítás helyett sajnos csak írásos tükörképét ajánlja szeretettel Tóth Melinda.”¹²⁴

Az imént vázolt kapcsolattartás¹²⁵ következtében Bogay nem tűnt el a magyarországi szakirodalomból. Műveit már a korai ötvenes évektől nyilvántartották művészettörténeti¹²⁶ és régészeti,¹²⁷ a nyolcvanas évektől történettudományi bibliográfiák¹²⁸ is, az egész időszakban pedig főleg művészet- és kultúrtörténeti részlettanulmányok és könyvek irodalomjegyzékei.¹²⁹ Volt, aki csak világháború előtti munkáit látszott ismerni,¹³⁰ de számos esetben a Nyugaton megjelentekre is hivatkoztak.¹³¹ Művészettörténeti monográfiákban, kézikönyvekben és kutatási beszámolókból koncepcionális eszmefuttatásokat indítottak vele, nevét a főszövegben vagy a jegyzetanyagban megemlítve.¹³² Ez a nyílt vagy burkolt recepció akkor sem szakadt meg, amikor

¹²⁰ Fitz Jenő [a székesfehérvári Szent István Múzeum igazgatója] Bogayhoz, Székesfehérvár, 1968. február 5., BbMű 5: Bibliothek, Briefbeilagen. A kérés teljesítése: BOGYAY, [Recenzió = Székesfehérvár évszázadai].

¹²¹ Bogay / Entz Géza (Kölnzsvár, 1950-tól Budapest, 1948–1952, BbMű 9: Korrespondenz, alte Reihe); Bogay / Tóth Melinda (Budapest, 1985, BbMű 5: Bibliothek, Briefbeilagen).

¹²² Tóth, *Árpád-kori falfestészet*, 110–111 (64., 66., 81. jegyzet); *Árpád-kori kőfaragványok*. Mindkettő: BbMű: Bibliothek.

¹²³ Vö. Tóth, *Architecture*, 96–99.

¹²⁴ *Árpád-kori kőfaragványok*, BbMű: Bibliothek.

¹²⁵ Amelyet a visszatérítő BOGYAY, *Bericht*, 6, még az 1950-es évek viszonylatában is élénknek minősített.

¹²⁶ Két példa: BIRÓ, *A magyar művészettörténeti irodalom bibliográfiája*, 556; BARDOLY-TIMAR, *Művészettörténeti bibliográfiája*, 212. BOGYAY, *L'icographie* 1950-es párizsi publikációja bekerült a Magyarországon 1945 és 1955 között megjelent művészettörténeti irodalom bibliográfiájába: BIRÓ-TIMAR, *A felszabadulás utáni tíz év*, 105.

¹²⁷ BANNER-JAKABFFY, *A Közép-Danamedence régészeti bibliográfiája*, 1954, 1968; JAKABFFY, *A Közép-Danamedence régészeti bibliográfiája*, 1961, 1981.

¹²⁸ *Történeti bibliográfia: Études historiques hongroises*.

¹²⁹ ENTZ, *A gotika*, 223; ENTZ-GÉRŐ, *A Balaton környék műemlékei*, 109; MORWCSIK, *Die byzantinische Kultur*, 10, 17; RÁCZ, *Ják*, 11; RADNÓTI-GÉRŐ, *A Balaton régészeti és történeti emlékei*, 144; VALTER, *Románkori falusi templomok*.

¹³⁰ GENTHON, *Magyarország művészeti emlékei*, 143–144 megemlíti BOGYAY, *A jáki apátsági templom korai művét*, azonban nem ismeri BOGYAY, *Mosajpur* cikkét (Uo., 438–439).

¹³¹ Például GERERS-MOLNAR, *A középkori Magyarország rotundái*, 72; HORVÁTH, *Ein weiteres Fragment*, 356, 360; MAROSI, *Einige stilistische Probleme*, 176–222.

¹³² DERCSÉNYI Dezső: MMT/2, 9–130; ENTZ, *A gyulafehérvári székesegyház*, 153–156, 226; GENTHON, *Magyarország művészeti emlékei*, 143–144; GEREVICH László: MMT/2, 263; GERERS-MOLNAR, *A középkor*.

„Sztálin elvtárs” nyelvtudományi vívmányait művészettörténészeknek is meg kellett szívlelniük.¹³³ Még inkább meglepő, hogy egy ilyen tudománypolitikai felhívás egyszer a budapesti Művészettörténeti Értesítő azon évfolyamában jelent meg, amely Bogyay egyik nyugati publikációjának a recenzióját is közölte Dercsényi Dezső (1910–1987) tollából.¹³⁴

Bogyay az emigrációban mindvégig kíváncsian figyelte munkáinak magyarországi befogadását.¹³⁵ Eközben eléinte főleg Dercsényi nevébe ütközött. Kettejük ismeretsége még a világháború idején egy sor közös téma körül alakult ki, és korántsem volt mentes vetélytársi érzelmektől. Miután Bogyay emigrálásával útjaik szociológiai értelemben szétváltak – Dercsényi Magyarországon maradt, ahol 1949-től a műemlékvédelem előkelő tisztségeiben nemzetközi hírnévre tett szert –, bámulatos kitartással és nem kevésbé határozott tárgyyszerűséggel folytatták egymás eredményeinek szigorú értékelését.¹³⁶ Évtizedes eleven eszmecserejük azt a benyomást kelti, mintha mindketten eltökélték volna, hogy lehetőleg ne ismerjék el teljesen a másik véleményét.¹³⁷ Levelezésüket tanulmányozva meggyőződhetünk afelől, hogy szakmai versengésük mégsem csapott át ellenségeskedésbe.¹³⁸ Kapcsolatukban Bogyay magyarországi – és ennek révén nyugati, főleg német – recepciójának hiteles és lényeges jegyei ragadhatók meg, mégpedig különösen három közös kulcstémájuk, Ják, Mosapure-Zalavár és az esztergomi Porta Speciosa kutatását éltető problémák vonatkozásában.

IV. 1. Ják

Bogyay 1944-es, az általános történeti háttérrel is felvillantó kismonográfiája Jákról a bencés apátsági templom 13. századi, tehát első építési korszakát

kor Magyarországon rotundái. 33, 36, 58, 63; Kovács, *A magyar korona*, 130; Marosi, *Einige stilistische Probleme*; Wajlich, *A 13. századi magyarországi kőmező domborművek*, 60.

¹³³ Dobrovits, *Sztálin elvtárs*.

¹³⁴ Dercsényi, [Recenzió = Bogyay: *L'iconographie*].

¹³⁵ Például Bogyay, [Recenzió = MMT 1], 278, 282; Uő., [Recenzió = *Acta Historiae Artium*], 272; Uő., *Kontinuitásprobleme*, 66 (20. jegyzet); Uő., *Die Salzburger Mission*, 277; Uő., *Történeti források művészettörténeti stíluskritika*, 169; Uő., *A Karoling-kori Veszprém*, 6.

¹³⁶ E viszony kezdeteire visszatekintve: Bogyay, *Bericht*, 6; Uő., Interjú 4, 268. Dercsényihez bibliográfiai adatokkal: *Új magyar életrajzi lexikon*, 119–120.

¹³⁷ Például Dercsényi, *A Képes Krónika*, 86–87 (Johannes Aquilához, lásd itt a IV. 4. alfejezetet); Bogyay, [Recenzió = *Acta Historiae Artium*], 272 (Jákhhoz, lásd itt a IV. 1. alfejezetet).

¹³⁸ A müncheni hagyatékblól eddig előkerült levelezésükből lásd például Bogyay Dercsényihez, Staudach-Egerndach, 1948. december 4., BhMü 9: Korrespondenz, alte Reihe. Bogyay olyan fontosnak tartotta eszmecserejét Dercsényivel, hogy más levelezőtársának is beszámolt róla: például Franz Dölgernek (Staudach-Egerndach, 1951. május 9.), Deér Józsefnek (Staudach-Egerndach, 1951. július 22.), Friedrich Gerkének (Staudach-Egerndach, 1949. december 19.), Moravcsik Gyulának (Staudach-Egerndach, 1948. december 4.), Brandenstein Bélának (Staudach-Egerndach, 1949. november 8.), Csemegi Józsefnek (Staudach-Egerndach, 1950. április 12.), Éntz Géznak (Staudach-Egerndach, 1950. április 14.), lásd Uő., 8–11.

taglalja, kimutatva, hogy az 1256-os felszentelésig három szakaszra osztható. Az elsőben a honi hagyományoknak elkötelezett, de a délfancia építészetben is jártas mesterek határozták meg a munkálatok menetét. A művészeti szempontból döntő másodikban Nyugatról hozzájuk csapódtak építésszek és kőfaragók, akik többségükben a felső-rajnai–bambergi és a normann–francia stílusirányzatokon nevelkedtek. Ezen megállapítások részben cáfolták a német és az osztrák kutatás I. világháború előtt és után képviselt elméletét, miszerint Ják arculatát kizárólag egy nyugati építőcéh alakította ki.¹³⁹ Bogyay könyvének közreadásakor a magyar kutatás viszont alapvetően és maradéktalanul tagadta a külső hatásokat; akkori fő képviselői szerint csak belföldi mesterek vehettek részt mérvadó módon az épület megalkotásában.¹⁴⁰ E hullámhosszon jegyezte meg egy korabeli könyvismertetés, hogy Bogyay munkájában csak a jáki ornamentika bambergi eredetének a hangsúlyozása helyteleníthető.¹⁴¹ Szerzője, Dercsényi az ötvenes években megjelent *A magyarországi művészet történetében* részletezte első ízben kifogásait, a helyenként egyetértő bírálat hangján nyugtázva müncheni vitafelének német nyelven közölt újabb ídevágó tanulmányát is.¹⁴² Bogyay ugyanis első müncheni éveiben közeledett Dercsényi azon véleményéhez, hogy Ják önálló magyarországi mintát jelent,¹⁴³ ugyanakkor tovább érvelt azok ellen, akik ott francia, bécsi vagy délnémet „importművészet”-et véltek felfedezni.¹⁴⁴ Ezzel igen érdemlegesen éppen a német szakközönségben tudatosítja, dicsérte Entz Géza a Művészettörténeti Értesítő 1955-ös évfolyamában, hogy Magyarország középkori művészettörténelmének problémáit nem lehet megoldani mereven birodalomközpontú anyagvizsgálattal.¹⁴⁵ Dercsényi, aki a hatvanas évek elején megelégedéssel nyugtázta, hogy immár Bogyay is elismeri a „helyi magyar fejlődés eredményét” Jákon,¹⁴⁶ egy évtized múltán viszonylagosította a belföldi mesterek szerepének a jelentőségét, egyúttal kiemelve a Bamberggel való párhuzamosságokat, amelyeket azelőtt nem méltatott.¹⁴⁷

¹³⁹ BOGYAY, *A jáki apátsági templom*, 99–103.

¹⁴⁰ CSÁNYI, *A műemlékrestaurálás*, 15; DIALLO, *Magyarország művészeti emlékei*, 54–58; GERENCSEI, *Magyarország románkori emlékei*, 113–118. A jáki stílus eredetének korai magyar vitájához részletebben: MAROSI, *Szobrok*, 471–474.

¹⁴¹ DERCSENYI, [Recenzió = Bogyay: *A jáki apátsági templom*]. A bambergi hatásokat viszont elismerte GOSZTONYI, [Recenzió = Bogyay: *A jáki apátsági templom*].

¹⁴² MMT/1, 96–106, 118; MMT/2, 94–106, 129.

¹⁴³ BOGYAY, *Normannische Invasion*, különösen 278, 286–289, 297. Vö. Uő., *Neuere ungarische Literatur*, 105, azzal a megjegyzéssel az 1944-es Ják-kismonográfiájához, hogy „a szerző ma már másképp látja a Bamberghez fűződő kapcsolatokat”.

¹⁴⁴ BOGYAY, *Der Eintritt*, 17–19.

¹⁴⁵ ENTZ, [Recenzió = *Forschungen zur Kunstgeschichte und christlichen Archäologie*], 155–156.

¹⁴⁶ MMT/2, 129. Vö. töle: MMT/1, 118; MMT/4, 92, 95.

¹⁴⁷ DERCSENYI, *Die Abteikirche*, különösen 13, 18, 21–22, 33–38. Korábbi véleményéhez vö. MMT/1, 118; MMT/2, 100–102.

Bogyay véleményének – az építmény legkorábbi kronológiáján túlmutató – lényege, hogy a vitatott külföldi díszítőelemek osztrák közvetítés nélkül, tehát közvetlenül a délnémet térségből származtak át a belföldi feldolgozás terepére, és hogy a jáki ornamentika alsó-ausztriai meglétét egy későbbi átvétel magyarázza. A magyar kutatás az ötvenes évektől fokozatosan és általában azonosult ezzel az összetett értékeléssel.¹⁴⁸ Ezt a – hetvenes években osztrák oldalról is megerősített – helyeslések a belső és a külső hatások összehasonlító elemzésére tett első önálló kísérletnek minősítették.¹⁴⁹ Bogyay meglegedetten figyelhetette, amint e problémakörben egyre többen csatlakoztak megoldási javaslatához.¹⁵⁰ „Úgy látom, minden lényeges pontban egyetértünk”, írta Dercsenyinek, az örök értelmezési vetélytárs Jákot népszerűsítő 1979-es német nyelvű kismonográfiája ismeretében.¹⁵¹ Ugyanilyen figyelemmel követte a német kutatás mérlegelő elemzéseit a jáki apátsági templom bambergi hátteréről.¹⁵²

A nyolcvanas években kételyek is megfogalmazódtak a legkorábbi jáki építéstörténet Bogyay-féle szakaszolásának egyes részletei körül, amelyek legfőképpen ama délnémet befolyás körülményeit hagyják tisztázatlanul. Erre nyugati szerzők mellett¹⁵³ elsőként Marosi Ernő, a Magyar Tudományos Akadémia budapesti Művészettörténeti Kutatócsoportjának helyettes igazgatója, a hetvenes évektől Dercsenyihez hasonlóan Bogyay más témákban is együttgondolkodó vitapartnerre emlékeztetett.¹⁵⁴ Bogyay jóval korábban maga is jelezte nyilvánosan, hogy eredeti szakaszolása némely ponton helyesbitendő, vagy legalábbis felülvizsgálandó.¹⁵⁵ Ebből a szemszögből a kilencvenes évek német szaksajtójában megjelent egy magyar szerzőpáros – általa véleményezett és írásaiból is építkező – tanulmánya.¹⁵⁶ Így joggal állapította meg utolsó előadásainak egyikében egy berlini művészettörténeti kongresszuson, hogy

¹⁴⁸ DERCSENYI Dezső: MMT/2, 94–106, 129; Uő., *Die Abteikirche*, 13, 18, 21–22, 33–38; GENTHON, *Kunstdenkmäler*, 398–400; GEVERS-MOLNAR, *A középkori Magyarországi rotundák*, 58; MAROSI, *Árpád-kori hátfavágyások*, 26; VALTER, *Romanische Sakralbauten*, 145.

¹⁴⁹ MAROSI, *Stilrichtungen*, 159; Uő., *Die Anfänge der Gotik*, 167–169; SCHWARZ, *Der Weg*.

¹⁵⁰ Például BOGYAY, [Recenzió = *Acta Historiae Artium*], 272.

¹⁵¹ Bogyay Dercsenyihez, München, 1980. március 28., BHBp: Kt. Esztergom. Vö. DERCSENYI, *Die Abteikirche*.

¹⁵² BOGYAY, *Bayern und die Kunst Ungarns im Mittelalter*, 24–25.

¹⁵³ CROZET, *A propos*. Vö. ehhez bírálón: BOGYAY, [Recenzió = Marosi: *Die Anfänge der Gotik*], 34.

¹⁵⁴ MAROSI, *Die Anfänge der Gotik*, különösen 79, 97, 103, 109, 111, 115, 132–133, 141–142, 155, 167–169, valamint 240 (694. jegyzet).

¹⁵⁵ BOGYAY, *Der Löwe mit dem Kreuz*, 176 (90. jegyzet); Uő., [Recenzió = *Acta Historiae Artium*], 272.

A még megoldatlan kronológiai problémákhoz: Uő., [Recenzió = Marosi, *Die Anfänge der Gotik*], itt *Kunstchronik*, 34–35. Idevágóan már Bogyay Entz Gézához, Staudach-Egerndach, 1949. július 2., BHMű 9: Korrespondenz, alte Reihe.

¹⁵⁶ MEZEY-DEBRECZENI-SZENTFESI, *Neue Forschungen*, 576, 583. A *Kunstchronik* szerkesztőségének véleményezési kéréséhez: Bogyay / Peter Diemer (München, 1991) levelezés, BHBp: Kt. Ják-Bamberg.

Ják-képe nemzetközi síkon terjed, érdemes tehát tovább színeezni. Ehhez a következő kutatónemzedéknek az összes, nem csak a földről vagy az eddigiekben felépített állványokról elérhető jáki kőfaragójelek rendszerező összegyűjtését és a bambergiekkel való összehasonlítását tanácsolta.¹⁵⁷

IV. 2. Mosapurc-Zalavár

Mosapurc-Zalavár témájában Dercsényi¹⁵⁸ és Bogay¹⁵⁹ a negyvenes években nagyjából egyidejűleg kezdtek kutatni és publikálni. Miután Dercsényi eredményeit tüzetes bírálat alá vonta,¹⁶⁰ Bogay 1948-ban Budapestre küldött, ott azonban – amint fennebb említettük – letiltott, illetve több évtizedre elfektetett tanulmányában kifejtette, hogy egyebek mellett a szláv részarányokat óhajtja felmérni a középkori Magyarország keresztény kultúrájának a megalapozásában. Ehhez a 9. századi szláv fejedelmi központ területén 1946/1947-től kiásott és azóta hevesen vitatott Zalavár-Réccskút-i bazilika védőszentjét Keresztelő Szent Jánossal azonosította. Az a tény, hogy a közeli Zalavár-Várszigeten Szent István korában megalapított bencés apátságot Szent Adorjának szentelték, nem a „falak”, hanem Szent Adorján kultuszának a továbbélését bizonyítja, érvelt Bogay egy „élő és szerves folyamatosság” mellett, amelyben a keresztény szlávok hitüket a honfoglaló magyarokra örökítették.¹⁶¹

Ezen tételét az ötvenes évektől egy szlovén és több német nyelvű tanulmányában egyházjogi, művészettörténeti és régészeti szempontból továbbfejlesztette.¹⁶² Eközben rendszerint név szerint utalt arra, hogy Dercsényi a legfontosabb vitafele.¹⁶³ Dercsényi azonban az ő véleményét meg sem említette *A magyarországi művészet története* 1956-os első kiadásában.¹⁶⁴ Feltűnő, hogy

¹⁵⁷ BOGYAY, *Bamberg und Ják*, 84–85. Magyarul lényegében azonos szöveggel Uő., *Ják és Bamberg*. Ábrák a jáki kőfaragójelekről, amelyeknek felmérésében és megrajzolásában maga is részt vett: Uő., *A jáki apátság templom*, 95; Uő., *Bayern und die Kunst Ungarns*, 11. Legutóbb Uő., *Bamberg und Ják*, 88. Bogay a kőfaragójelek másút is (Uő., [Recenzió = Marosi: *Die Anfänge der Gotik*], *Kunstchronik*, 34) hangsúlyozott jelentőségéről az előző jegyzetben idézett tanulmány szerzőjével levélben is értekezett: Mezey-Debreczeni Alice és Szentesi Edit Bogayhoz. Budapest, 1992. február 11.; Bogay Mezey-Debreczenihez és Szentesihez, München, 1992. április 7., BbBp: Mp. Briefe.

¹⁵⁸ DERCSENYI, *Az újabb régészeti kutatások*; Uő., *L'église de Pribina*.

¹⁵⁹ BOGYAY, *Szent István korabeli oltár*; Uő., *Tíz év*. Bogay ezzel a témával már a világháború éveiben, jáki kutatásai során kezdett foglalkozni; Uő., *Interjú* 2, 3.

¹⁶⁰ Vö. kéziratos megjegyzéseivel DERCSENYI, *L'église de Pribina* különnyomatában, lásd BbMű: Bibliothek.

¹⁶¹ BOGYAY, *Megjegyzés*, 493. Térképvázlat Zalavár-Réccskútról és Zalavár-Várszigetről: SZÖKE, *Zalavár*, 90. Légi felvétel a Zalavár-Vársziget-i bencés apátság romjairól: ÉRSZEGI, *A magyar állam létrejötte*, 28.

¹⁶² BOGYAY, *Izkopavanja*; Uő., *Ausgrabungen*; Uő., *Die kunst- und kirchengeschichtliche Bedeutung*; Uő., *Mosapurc*; Uő., *Die Kirchenorte*; Uő., *Kontinuitätsprobleme*; Uő., *Eine Grenzprovinz*; Uő., *Die Salzburger Mission*.

¹⁶³ Például BOGYAY, *Die kunst- und kirchengeschichtliche Bedeutung*, 134–143.

¹⁶⁴ MMT/I, 115.

é figyelmetlenségét nemcsak a kézikönyv müncheni, a közvetlenül érintett által jegyzett,¹⁶⁵ hanem Entz Géza tollából Budapesten megjelent recenziója is nehezményezte.¹⁶⁶ Így Dercsényi az 1961-es második kiadásban – Bogyay időközben Németországban megjelent tanulmányait megemlítve – kitért a véleménykülönbségekre, anélkül, hogy megváltoztatta volna korábbi nézetét, miszerint a récéskúti templom is csak Szent Adorján védőszentségéhez köthető.¹⁶⁷ Az 1970-es negyedik kiadásig mégis átállt a Bogyay javallotta értelmezési vonalra,¹⁶⁸ amelyet más magyarországi kutatók már korábban elfogadtak.¹⁶⁹

Ez a sokrétű probléma az elkövetkezőkben Bogyayt éppúgy nem hagyta nyugodni, mint azokat a magyarországi régészeket és művészettörténészeket, akik a világháború után a többszakaszos zalavári ásatások helyszínén a keresztény vallás a frank korszak és Szent István kezdeti birodalma közötti kontinuitásának beszédes nyomaira bukkantak.¹⁷⁰ E távoli és közeli munkálatokból olyan megoldáskeresés alakult ki, amelyben – a szóban forgó részletkérdés tekintetében – inkább a keresés, mint a megoldás volt közös. A müncheni résztvevő írásait Magyarországon lassan növekvő figyelem kísérte. Mégis csak a zalavári ásatások akkori vezetője, Cs. Sós Ágnes (1925–1993) hajlott arra, hogy elfogadja a récéskúti templom szentje Keresztelő Szent Jánossal való azonosításának a lehetőségét.¹⁷¹ Mivel más elképzelésekről sem alakultak ki maradéktalanul azonos nézetek, ez a részletkérdés továbbra is eldöntetlenül vetődött fel a magyarországi szakirodalomban, amelyben Bogyay külföldi dolgozataival a hetvenes évek közepétől már megkerülhetetlen hivatkozási alapként, halála előtt két évvel pedig saját közleménnyel szerepelt.¹⁷²

IV. 3. *Porta Speciosa*

Az esztergomi érsekség Szent Adalbert székesegyházának 1188 és 1196 között épült, 1764-ben összeomlott, illetve elbontott nyugati kapuját néhány maradványán kívül egy 18. századi olajfestmény és latin nyelvű kézirat örököltette meg *Porta Speciosa* néven a tudományos utókornak. A korabeli díszítésére hivatott jelenet alakjai a trónoló Madonna, két oldalán Szent István, az ér-

¹⁶⁵ BOGYAY, [Recenzió = MMT/1], 278.

¹⁶⁶ ENTZ, [Recenzió = MMT/1], 88.

¹⁶⁷ MMT/2, 123–124.

¹⁶⁸ MMT/4, 88. DERCSENYI, *Monuments*, 50 még nem említi Bogyayt.

¹⁶⁹ ENTZ-GÉZA, *A Balaton környék műemlékei*, 15–16. Megelégedéssel nyugtázva: BOGYAY, *Die Kirchenorte*, 66 (61. jegyzet).

¹⁷⁰ SÓS, *Megjegyzések; SZÓKE, Zalavár; SZÓKE-VÁNDOR, Neue Ergebnisse*.

¹⁷¹ Legutóbb: SÓS, *Zalavár*, Vö. Uő., *Megjegyzések; SZÓKE, Zalavár*.

¹⁷² Vö. SÓS, *Megjegyzések; SZÓKE, Zalavár*. Bibliográfiai utalásokkal: BOGYAY, *Die Salzburger Mission*, 282–285; Uő., *Bayern und die Kunst Ungarns im Mittelalter*, 23–24. 1992-es közleménye: Uő., *Történeti javítás- és művészettörténeti stíluskritika*, 170–171.

sekség 1001. évi megalapítója és Szent Adalbert (956 körül – 997), a székesegyház védőszentje, valamint alattuk III. Béla király (1172–1196) és Jób érsek (1185–1204), a kapu két építtetője. Utóbbiak háttérében a bazilika és a vár látható a hatalom megosztottságának a jelképeként, a timpanon mondatsszagaiból kirajzolódó történelmi felajánlás alapfeltételeként: Magyarország első királya Mária oltalmát kéri és kapja országára, megfogadván, hogy a hit ügyeit az – e feladat elvégzését ígérő – egyházra bízza. A két utód főméltóság vállalja e kérés és fogadalom hagyományának megőrzését és ápolását.¹⁷³

E műemlék első nagyszabású elemzése 1947-ben látott napvilágot. Szerzője kizárólag nyugati, pontosabban francia befolyást állapított meg annak ikonográfiai programjában, amely – érvelt Dercsényi – a párizsi Notre-Dame Szent Anna-kapuján előforduló képtípusra emlékeztet.¹⁷⁴ Bogyay szintén elsőként több eszmei forrásra valló rétegét fedte fel egy három évvel később, Párizsban megjelent francia nyelvű értekezésében. A történelmi háttér alapos megrajzolásával a franciánál nagyobb súlyt helyezett a bizánci ihletre, amelyből a keleti császárvárosban nevelkedett III. Béla király e „par excellence nyugati” jellegű „gazdag krisztológiai program” kidolgoztatásakor merített.¹⁷⁵ Dercsényi e tanulmányt egy 1953-as budapesti recenzióban számos részletében úttörőként méltatta, végkifejletét azonban tömören elutasította.¹⁷⁶ Ismét három év múltán, 1956-ban, *A magyarországi művészet története* első kiadásában kifejtette, hogy szerinte az esztergomi *Díszes Kapu* művészi megmunkálása bizánci behatás nélkül illeszkedett a nyugati egyházpolitika szellemiségébe.¹⁷⁷ Ezután Bogyay – időközben német nyelven is terjesztett¹⁷⁸ felfogásában – változatlanul a bizánci „ösztönző mintakép”-et domborította ki, amelynek esztergomi szellemi elsajátításában Béla király és Jób érsek kompromisszuma fejeződött ki – egy „nyilvánvalóan nyugati iskolázottságú” művész alkotásában.¹⁷⁹ Budapesti vitapartnere „egyáltalán nem” tért ki nézeteinek

¹⁷³ A Porta Speciosa részletes leírása a felsorolt források alapján, fekete-fehér képekkel: MAROSI, *Die Anfänge der Gotik*, 78–89, 281–282, 316, 318. Nagyméretű színes lénykép az esztergomi Keresztény Múzeumban őrzött festményről: MAROSI, *Darstellung des Westportals*, 538 (az ismeretlen festő művét legutóbb 2001/2002-ben állították ki: KONTEK, *Ismeretlen festő*). Bibliográfiai adatok a latin kézirat-hoz és 1998. évi kiadásához Uo., 537, illetve MMK 443. A kapu rajza Lux Géza (1935) nyomán: BOGYAY, *Der Eintritt*, V/8. A székesegyház építés- és kutatástörténetéhez, valamint a művészettörténeti és régészeti kátfökhöz: HORVÁTH, *Ein weiteres Fragment*. A nyugati kapu középkorból áthagyományozódott neve TAKÁCS, *Porta patet vitae*, 60 szerint a jeruzsálemi templomra utal: „Sedebat ad Speciosam Portam templi” („ült a templomnak Ékes Kapujában”, ApCsel 3,10). A történelmi jelenet eszmei háttéréhez: VÁCZY, *Thietmar von Merseburg*, 36–37.

¹⁷⁴ DERCSENYI, *Az esztergomi Porta Speciosa*; Uo., *La „Porta Speciosa”*.

¹⁷⁵ BOGYAY, *L'iconographie*, 107 (kiemelés: K. L. Zs.).

¹⁷⁶ DERCSENYI, [Recenzió = Bogyay: *L'iconographie*].

¹⁷⁷ MMT/1, 50–53, 116.

¹⁷⁸ BOGYAY, *Neuere ungarische Literatur*, 105.

¹⁷⁹ BOGYAY, *Der Eintritt*, 15–16.

művészettörténeti-ikonográfiai indoklására, ezért „nem lát okot arra”, hogy eddigi álláspontját „helyesbítse vagy netán feladja”, nyugtázta 1959-ben egy müncheni folyóiratban Dercsényi ellenvetéseit.¹⁸⁰ Emez 1970-ben is legfeljebb műszaki vonatkozásban ismert el bizánci elemeket a kapu díszítésében.¹⁸¹

A hetvenes évek elejétől Marosi Ernő is bekapcsolódott e kérdések boncolásába. Bogyayhoz képest csekélyebbnek minősítette a keleti ösztönzések jelentőségét, de csak a műemlék *keletkezése*, nem pedig *szellemi rendeltetése* szempontjából. Eközben a maga értelmezését „részben” a münchenire „alapozta”.¹⁸² Bár az érvek és ellenérvek cseréjében a későbbiekben sem azonosult vitapartnere minden álltételével, Bogyay fő mondanivalója a korabeli Magyarország egyházi és világi hatalmának egyezségéről a nyolcvanas években már a „legközelebb állt” hozzá e tárgykörben.¹⁸³ Belőle azt a példaszerű tanulságot vonta le, hogy „helyesebb, ha a kutatásban [...] a vitás ikonográfiai részletek tisztázása helyett inkább az egész mű jelentésrétegeit vesszük alapul úgy, ahogyan erre Bogyay már példát adott”.¹⁸⁴

A müncheni magyar művészettörténész tanulmányai a Porta Speciosáról ekképp meghonosítottak egy kutatási irányt, amely a magyarországi és külföldi bizantinológiában és művészettörténet-írásban az évek során megszilárdulván nem számított maradéktalanul vagy egyedül helyesnek. Elfogadottsági foka mindenekelőtt attól függött, hogy a szerzők az esztergomi kapu nyugati vagy keleti hagyományvonalát nyomatékosították-e.¹⁸⁵ Miután ebben a kérdésben Belgrádból is ismertté vált egy felfogását bizonyos értelemben megközelítő dolgozat, Bogyay magánlevélben megköszönte szerzőjének, hogy e közös tárgy körül igazolva érezheti általánosabb hitvallását a nemzeti és állami határok felett művelendő tudományról, amelyben nem az a lényeg, hogy egyes kutatóknak igaza legyen, hanem az, hogy valamennyien keressek a „történeti igazságot”.¹⁸⁶

¹⁸⁰ Ló., 26. Éppúgy Uő., [Recenzió = MMT/1], 279.

¹⁸¹ MMT/4, 92; Vö. MMT/2, 52–57, 126–127.

¹⁸² MAROSI, *Einige stilistische Probleme*, 188–189, 222–229; Uő., *Esztergom*, 52, 57–58, 68–69, az idézet: 62 (9. jegyzet).

¹⁸³ MAROSI, *Die Anfänge der Gotik*, 230 (322. jegyzet). Vö. Uő., 63, 78–89, 188, 230–231. Hasonlóan Uő., *Az esztergomi Porta Speciosa*, 342–347, 350–351. A Porta Speciosa körüli Bogyay–Marosi-disputához részletesebben: K. LECSYEL, *Thomas von Bogaýs Hungarologie*, 523–525.

¹⁸⁴ MAROSI, *Az esztergomi Porta Speciosa*, 346.

¹⁸⁵ Vö. DOUGLER [Recenzió = Bogyay: *L'Iconographie*]; KERBL, *Byzantinische Prinzessinen in Ungarn*, 151, 158; HORVÁTH, *Ein weiteres Fragment*, 356, 360; MAROSI, *Árpád-kori köfuvagyványok*, 21; MORAVSIK, *Die byzantinische Kultur*, 27; PALINKÁS, [Recenzió = Bogyay: *L'Iconographie*]; RADOJČIĆ, *Die „Porta Speciosa“*; RÁKUSA, *Porta patet vitae*.

¹⁸⁶ Bogyay Svetozar Radojčićhez, München, 1954. január 17., BbMű 12: Korrespondenz, alte Reihe. E levélben a címzett két évvel azelőtt – nemzetközi szakmai együttműködés szorgalmazásával (Radojčić, *Die „Porta Speciosa“*, 366) – közzétett véleményére célzott, miszerint az esztergomi kapu

A Porta Speciosával kapcsolatos igazságot illetően Dercsényi nem engedte a franciaországi hatások elsődlegességét állító elméletéből.¹⁸⁷ De Bogayay sem tágitott a mértékadó keleti ihletforrásról vallott nézetétől, bár egy Dercsényinek írott 1980-as levélben „elképzelhető”-nek tartotta, hogy a párizsi Szent Anna-kapu „emléke is szerepet játszott”.¹⁸⁸ Marosi mérlegelő kételyeit is komolyan vette. „Ahogy a bajorok mondják: »nix für ungut!«, iktatta be a „sebj” jelentésű német szólást egy 1990-es levelébe, amellyel a budapesti művészettörténésznek elküldte egyik újabb különnyomatát.¹⁸⁹ Ebben részletkérdésekhez új érveket tált a maga ellenvéleménye mellett, amelyet már Marosi 1984-es monográfiájának bírálataiban ismertetett.¹⁹⁰ A tulajdonképeni kérdés, búcsúzott Bogayay e témájától 1993-ban, a kétségtelenül nyugati mesterek alkotta „képprogram eredeté”-re, vagyis a „gondolati tartalom”-ra vonatkozik. A válasz pedig széles körben egybehangzóan utal III. Béla és Jób érsek „egyházpolitikai kompromisszum”-ára.¹⁹¹

IV. 4. Johannes Aquila és a bántornyai, veleméri és mártonhelyi falképek

Azon kevés témák egyike, amelyben Dercsényi korlátlanul osztotta Bogayay véleményét, a szlovén–magyar határtérségbe, a bántornyai, veleméri és mártonhelyi falusi templomokhoz vezet. Bogayay és France Stelè (1886–1972) szlovén művészettörténész-műemlékvédő 1951-ben elsőként nyilatkoztak részletesen az egyik bántornyai falkép felfedezéséről és a rajta látható donátorok feltételezhető kilétéről; az azonosítás feladatát a magyar szerző végezte el szlovén társát meggyőző módon.¹⁹² Ez a tanulmány néhány évvel később pusztá könyvészeti adatként felbukkant egy budapesti kézikönyv irodalomjegyzékében.¹⁹³ Bogayay 1964-ben Berlinben, a művészettörténészek nemzetközi kongresszusán előadta feltevését, hogy Johannes Aquila, a három említett falusi templom falfestője Veleméren és Márton-

ikonográfiája a szerb festészetben fellelhető párhuzamokkal alátámaszthatóan „egészében bizánci mintaképektől függött”, követezőleg a Mária-timpanon Bogayay számára alapvetően nyugati jellege kétségbe vonandó (Uo., 363). Ezen értelmezési különbséghez összefoglalóan: BOGYAY, *Jób*, 50–51; MAROSI, *Die Anfänge der Gotik*, 79–80.

¹⁸⁷ DERCSENYI, *Romanische Baukunst*, 197; Uo., *Einige Probleme*, 144; DERCSENYI–ZADOR, *Kis magyar művészettörténet*, 35–38.

¹⁸⁸ Bogayay Dercsényihez, München, 1980. március 28., BhBp: Kt. Esztergom.

¹⁸⁹ Bogayay Marosihoz, München, 1990. március 5., BhMű 4: Bibliothek, Briefbeilagen.

¹⁹⁰ Bogayay, *Bemerkungen zur Dercs-Forschung*, 54–55; Uo., [Recenzió = Marosi: *Die Anfänge der Gotik*].

¹⁹¹ BOGYAY, *Jób*, 49, 52. Hasonlóan értékel TAKÁCS, *Porta patet vitare*. Bogayay korábban is nyugati mestereknek tulajdonította a kép megalkotását (lásd a 179. jegyzetnél).

¹⁹² BOGYAY, *Donatorska*.

¹⁹³ RADOSAY, *A középkori Magyarország*.

helyen „minden jel szerint a nyugat-európai festészet legrégebbi fennmaradt ön-ábrázolásait” hagyta ránk.¹⁹⁴

A magyar kutatás egyetértően figyelt fel erre a véleményre,¹⁹⁵ még mielőtt Bogyay – értelmezésének helyességében megbizonyosodva – ismét előhozakodott vele, ezúttal a magyarországi szakmai közegben, amely 1951-es szlovén nyelvű tanulmányáról „nemigen vett tudomást, illetve rosszul értelmezte azt”, az imént idézett német nyelvűen pedig jó ideig átsiklott.¹⁹⁶ Bogyay ezért 1985. október 3-án, amikor a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutatócsoportjában több évtizedes távollét után első ízben szólt meg a budapesti tudományos nyilvánosságban, *A középkori magyarországi művészet néhány művészetszociológiai problémája* című előadását az Aquila-kérdéskörnek szentelte.¹⁹⁷ A meghívó intézet folyóiratában 1986-ban kinyomtatott előadása, amellyel visszatért a Magyarországon rendszeresen publikáló tudósok sorába,¹⁹⁸ egy 1982-ben keletkezett német nyelvű tanulmányából nőtt ki, amely szintén 1986-ban jelent meg az Amerikai Egyesült Államokban. Így az utóbbi változatba – részben önmagát helyesbítve – beledolgozhatta a budapesti előadás vitájából leszűrhető tanulságokat.¹⁹⁹

E munkák államhatárok felett tartósan hatottak a kutatásra. Jól érzékelteti ezt a *Johannes Aquila és a 14. század falfestésze* című kötet, amely 1989-ben a Szlovén és a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Intézetei öt évvel korábbi konferenciájának előadásait adta közre. Az 1984-es rendezvény résztvevői természetesen nem ismerhették Bogyay két 1986-os publikációját, amelyeket a kötet előszava a legújabb Aquila-kutatás „alapvető kiadványai” között jegyzett.²⁰⁰ A tanulmánygyűjtemény több szerzője kiterjesztette ezt a megítélést Bogyay gyakran idézett, ilyen vagy rokon tematikájú régebbi írásaira.²⁰¹ A müncheni magyar kutatónak ekképp némi késéssel a magyar-

¹⁹⁴ BOGYAY, *Die Selbstbildnisse*, 55 (kiemelés az eredetiben). Forók az önarcképekről: Uo., III/7.

¹⁹⁵ RADOCZAY, *Wandgemälde*, 162, 180, utalással BOGYAY, *Die Selbstbildnisse* tanulmányára.

¹⁹⁶ Amint elismeri PROKOPP, *Bogyay*, 206, aki szintén csak később vett tudomást e munkákról. Így idevonatkozó alapműveken egyáltalán nem hivatkozik Bogyay Aquila-tanulmányaira: PROKOPP, *Italian Trecento*, vö. 40–42, 141–142. Ezt BOGYAY, [Recenzió = Prokopp: *Italian Trecento*], 432 bírálónak meg is jegyezte.

¹⁹⁷ KERNY, *Szent László-kultusz*, 358; PROKOPP, *Bogyay*, 206.

¹⁹⁸ BOGYAY, *A bántornyai falképek*. Utalás az előadásra Uo., 147. Vö. K. LÉNGYEL, *Bibliographie*. A világháború utáni legelső magyarországi publikációja egy 1981. évi budapesti konferenciára íródott, 1983-ban kinyomtatott előadás volt (BOGYAY, *Über die Forschungsgeschichte*), amelyet beutazásának politikai hátterű megakadályozása folytán a helyszínen nem mondhatott el (K. LÉNGYEL, *Unterve*, 103).

¹⁹⁹ BOGYAY, *A bántornyai falképek*, 147 számozatlan jegyzetben hivatkozva a részben továbbírt, amerikai kiadású változatra. Uo., *Der gesellschaftliche Hintergrund* tanulmányára.

²⁰⁰ MAROSI, *Vorbemerkung*, 6.

²⁰¹ *Johannes Aquila und die Wandmalerei des 14. Jahrhunderts*.

országi művészettörténet-írásban is kijárt az érdem, hogy felfedezte Aquilát egyrészt az európai művészónarkép megalapozójaként, másrészt – tekintettel a bántornyai freskókra – az önálló donátorképtípus megalkotójaként.²⁰² Ezt még Dercsényi sem vonta kétségbe.²⁰³

IV. 5. Magyarország Szent Koronája

Bogyay az 1980-as évek közepétől egyre szorosabb kapcsolatokba került a magyarországi tudományossággal.²⁰⁴ Mégsem költözött vissza szülőföldjére. Erre az egykor elhagyott politikai rendszer összeomlása után sem gondolt.²⁰⁵ Az életkorából adódó okok mellett az a felismerés tartotta meg külhoni-országában, hogy a magyarországi szakmai eszmecserékben állandóan a helyszínen tartózkodva sem vehetne részt nagyobb mértékben.²⁰⁶ Rendszeres magyarországi látogatásai szakmai téren az – őt egy életen át lebilincselő – Árpád-kori művészet és állameszme tartalmi vonzáskörében zajlottak le. Ekképp évtizedeken át nemzetközi szinten szerzett tapasztalatok és hasznosított képességek tekintélyével tűnt fel állhatatos vitakedvvel egy olyan tárgykörben, amelyben fennebb ismertetett kulcstémáiból egyenes utak ágaztak el Szent István alakjához és művéhez, valamint Magyarország szintén Szent, de István által nem hordott²⁰⁷ koronájához.

E szűkebb tematikájú szellemi visszatérés nyitányára Szent István halálának 950. évfordulóján került sor. A Magyar Tudományos Akadémia 1988. június 21–22-én tudományos tanácskozást rendezett Budapesten, amely a még pártállami irányítású tudománypolitika jegyében „mintegy összegzője” kívánt lenni „mindannak, amit történetírásunk a magyar államalapítás koráról az utóbbi évtizedekben kitermelt”.²⁰⁸ Bogyay, akit a korábbi magyarországi szaksajtó e tárgykörben alig vett figyelembe,²⁰⁹ most hivatalosan is újra befogadottnak

²⁰² VÖ. MAROSI, *Der Heilige Ladislaus*, 226; LÁSZLÓ, *A Szent László-legenda középkori falképe*, 179.

²⁰³ DERCSENYI, I. *Lajos kora*, 45, értelemszerű utalással BOGYAY, *Donatorska* tanulmányára, amely azonban hiányzik a csatolt jegyzetből. Lásd még helyeslően: DERCSENYI, *The Age*, 386. Aquila besorolását a „protorenészánsz”-ba DERCSENYI, *A Képes Krónika*, 86–87 BOGYAY, [Recenzió = Bilderchronik], 439 kifogása nyomán nem tartotta fenn.

²⁰⁴ Részletező adatokkal: K. LENGUEL, *Umwegen*, 102–104.

²⁰⁵ BOGYAY, Interjú 5, 257.

²⁰⁶ VÖ. UO.

²⁰⁷ BOGYAY, *Über die Forschungsgeschichte*; TÓTH-SZELÉNYI, *A magyar Szent Korona*, 17–40; ZSOLDOS, *A magyar királyok koronája*, 649.

²⁰⁸ A SZERKESZTŐK, *Előszó* (kiemelés K. L. Zs.). A tudománypolitikai háttérhez: GLATZ, *Szent István*, főleg 247.

²⁰⁹ Jelenleg csak egy rövid közleményt ismerünk a hetvenes évekből az *Ungarns Geschichtsschreiber* forrástani sorozatért, illetve ennek első, a *szent királyokról* szóló kötetéért (*Die heiligen Könige*) vállalt főszerkesztői és szöveggondozói tevékenységéről, valamint Szent István-életrajzának első, bécsi kiadásáról (BOGYAY, *Stephanus Rex* [1976]): *Történelmi irodalom a magyar katolikus emigrációban*.

érezhette magát a magyar történettudományban.²¹⁰ Szent Istvánról és vallási nevelőjéről, Szent Adalberttről szóló előadásában ismét rákérdezett mérgelődően a nemzetközi szakirodalomban terjedő véleményekre ahhoz, hogy tovább finomíthassa a maga álláspontját István királynak a görög rítusú kereszténységhez fűződött viszonyával kapcsolatban: „Nem toleranciáról van szó, hanem a lényegét megértő szolidaritásról.”²¹¹ Amint a Porta Speciosa példája is jelzi, e nyugat–keleti kiegyenlítődés magyarországi alakzatokban és tartalmakban lecsapódó gondolata hajtotta Bogyay kutatásait emigrációjának kezdetétől. Minthogy arra a férfiúra utalt, aki Magyarországot államként elkötelezte a kereszténységnek, vizsgálódásait egyúttal a keresztény Magyarország állameszméjének jelképére is irányította: a királyi koronára.²¹²

Bogyayt a Szent Korona, „a magyar történelem forrása és szereplője”,²¹³ elsősorban bizánci hátterű eredetével érdekelte. Ebből a szempontból három kulcskérdés izgatta Szent István és a későbbi Árpád-házi királyok ama *lényegét megértő szolidaritásának* a kulcsát keresve: a) az abroncs, tehát a görög alsó rész (*corona graeca*) eredeti alakja és rendeltetése, b) a négy keresztpánt, tehát a latin felső rész (*corona latina*) eredete és keletkezési ideje, valamint c) e két rész összeillesztésének időpontja és történelmi oka.²¹⁴ Élete végéig azon kutatókhoz sorolta magát, akik szerint már Géza nagyfejedelem (971–997) választott nyugati főirányt a bizánci és a latin kereszténység között, midőn Vajkot 995/996-ben összeházasította Gizellával, II. (Civakodó) Henrik (955–976, 985–995) bajor herceg lányával. De csak az István névre keresztelt fia érett meg királyként arra, hogy „az örök keresztény öikuméné szellemében” egysítse magában – és birodalmában – a „nyugati és keleti áhítat” világát.²¹⁵ Ezen egyeztetési képesség hordereje nyilvánul meg az Árpád-házi hagyományokban, amelyek a pántok abroncsra helyezésével majdnem két évszázaddal később létrejött királyi koronában kimagasló művészeti szinten fejeződnek ki. Bogyay a harmadik kulcskérdés, az alsó és a felső rész egyesítésének a tekintetében legelső idevágó, 1949-es és 1952-es publikációitól²¹⁶ Moravcsik Gyula (1892–1972) tételét fejlesztette tovább a ma is látható korona III. Béla király idején kialakult alakjáról.²¹⁷ Az évek során egyre magabiztosabban képvi-

²¹⁰ E visszatérését tanúsította az egyidejűleg rögzített és a Magyar Televízióban 1988. augusztus 16-án sugárzott Bogyay, Interjú 4.

²¹¹ Bogyay, *Szent István és Szent Adalbert*, 158.

²¹² Színes fotók a Szent Koronáról: TOTTH-SZELÉNYI, *A magyar Szent Korona*, 17–40.

²¹³ Bogyay, *A Szent Korona*.

²¹⁴ Bogyay, *Über die Forschungsgeschichte*, 74.

²¹⁵ Bogyay, *Stephanus Rex* [1976], 54.

²¹⁶ Bogyay, *Neueres ungarisches Schrifttum*, 383; Uő., [Recenzió = Kelleher: The Holy Crown], *Byzantinische Zeitschrift*, 421–422.

²¹⁷ MORAVCSIK, *A magyar szent korona*, 470–472. Moravcsik Bogyay tanára volt az Eötvös Kollégiumban: *Bogyay Tamás életrajzi adatai*, I.

selte e nézetet.²¹⁸ 1989-ben egy további magyarországi előadással végérvényesen beállt a nemzetközi koronakutatók illető csoportjába,²¹⁹ amelynek felfogását a korai ötvenes évektől úttörő megfigyelésekkel és felismerésekkel befolyásolta.²²⁰

A Szent Korona 1978-as hazatérése után feléledő magyarországi koronakutatás eleinte tétován,²²¹ majd egyre határozottabban kezdte felfedezni Bogay e problémakörbe illeszkedő írásait.²²² Az Ungarn-Jahrbuchban megjelent alapvető kutatástörténeti beszámolóját²²³ az 1980-as évek végén a magyar történettudomány már a „legfontosabb idegen nyelvű munkák” sorában tartotta számon.²²⁴ Kovács Éva (1932–1998), a magyarországi művészettörténeti koronakutatás egyik vezető alakja Bogay III. Bélával kapcsolatos feltevezését a lehetséges magyarázatok egyikének nevezte.²²⁵ Györffy György (1917–2000) azonban ellentmondott, de csak értelemszerűen, minthogy – egyéb Bogayval közös témában is megfigyelhető módon – kitért a közvetlen eszmecsere elől.²²⁶ Véleménye szerint a latin és a görög rész valószínűleg

²¹⁸ BOGYAY, *Ungarns heilige Krone*, 227–232; Uő., *Über die Forschungsgeschichte*, 85–88; Uő., Interjú 2, 5–6.

²¹⁹ Bővített publikációs változata: BOGYAY, *Kritikai tallózás*.

²²⁰ Vö. Például BÁRANY-OBERSCHALL, *Die ungarische St. Stefanskron*, 40; DEÉR, *Die heilige Krone Ungarns*, 37 (6. jegyzet); KERBL, *Byzantinische Prinzessinen*, 158. Könyvészeti tájékoztató: BOGYAY, *Über die Forschungsgeschichte*, 78–86.

²²¹ BENDA-FÜGEDI, *A magyar korona regénye*, 262–268; BERTENYI, *A magyar korona*, 1980², 167–171; DERCSÉNYI, *The Hungarian Crown*, 53–64.

²²² BENDA-FÜGEDI, *Tausend Jahre Stephanskron*, 236; BERTENYI, *A magyar korona*, 1986³, 195–201 (az illető korábbi kiadások – lásd a 221. jegyzetben – nem hivatkoznak Bogay-írásokra); KOVÁCS, *Ereignisse*, 97; KOVÁCS-LOVAG, *A magyar koronázási jelvények*, 97–99; TÖLLH-SZÉLÉNYI, *A magyar Szent Korona*, 79.

²²³ BOGYAY, *Ungarns Heilige Krone*.

²²⁴ BENDA-FÜGEDI, *Tausend Jahre Stephanskron*, 236.

²²⁵ KOVÁCS-LOVAG, *A magyar koronázási jelvények*, 18–58, 77–82. Kovács egyhelyütt azt írta, hogy a „körültekintő bibliográfus” BOGYAY, *Ungarns Heilige Krone* „egy terjedelmes recenziót” tett közzé „annak érdekében, hogy a tudományos szakirodalom hiánytalanul áttekinthesse a hatalmi jelvények jelenlegi helyzetét” (KOVÁCS, *Ereignisse*, 94). Ám Kovács ebből nemcsak tájékozódott, hanem 1957-től – tehát Bogay után – képviselte is a két koronarész késői 12. századi összeillesztésének a tézisét, egyetértően ismertetve Bogay egyik öt évvel azelőtt a Byzantinische Zeitschrift hasábjain megjelent közleményét (KOVÁCS, *A magyar korona*, 130; BOGYAY, [Recenzió = Kelleher: The Holy Crown]). A továbbiakban egy későbbi időpontot is lehetségesnek tartott: KOVÁCS-LOVAG, *A magyar koronázási jelvények*, 79.

²²⁶ Bogay és Györffy egy sor kutatási problémában különböző megoldások mellett kardoskodtak. Az évek során megszilárdult az a szokásuk, hogy például BOGYAY, *Zum Stand der Sankt-Stephan-Forschung* Györffy értelmezésével tárgyszerűen vitatkozott, Györffy azonban Bogay kifogásait megválaszolatlanul hagyta, régi álláspontját akkor is fenntartva, ha ennek egy – a bibliográfiájában feltüntetett – Bogay-mű ellentmondott (például a Zalavár-Récskút-i templom esetében, amely szentjének Keresztelő Szent Jánossal való azonosítását, tehát Bogay módjára, mindvégig ellenezte: GYÖRFFY, *István király*, 2000³, 324, 567; BOGYAY, *Mosaputera* való hivatkozás ellenére). Nem egyezett véleményük Szent Adalbertnek a magyarországi kereszténység meghonosításában betöltött szerepéről sem. BOGYAY, *Adalbert von Prag*; Uő., *Stephanus Rex* [1975], 14–19; Uő., *Szent István és Szent Adalbert*; Uő., *Buenos* elsősorban a prágai püspök Szent István eszméi nevelésére

II. Géza (1141–1162) uralkodásától, legkésőbb azonban már 1165-től egy tárgyat alkotott.²²⁷

Bogyay a rá jellemző módon nyíltan, a másként gondolkodó kollégát megnevesítve vitatkozott e véleménnyel. Említett 1989-es budapesti előadásában, e témakörben utolsó részletes munkájában megerősítette a maga álláspontját, amellyel – Győrffytól eltérően – nem feltételezett áthidalhatatlan ellentétet keleti és nyugati állameszme között Szent István birodalmában.²²⁸ Magyarországon kívül is ilyen nyílt párbeszédre törekedett a Szent Korona körül.²²⁹ Szakmai viszonya Deér Józseffel szemléletesen példázza a vitafelek kölcsönös vizsgáztatásának építő szellemiségű gyakorlatát. Berni tudóstársa a magyar királyi koronáról szóló 1966-os monográfiájában korábbi véleményét megváltoztatva meglepő módon nem III. Béla korába helyezte a felső és az alsó rész összeillesztésének az időpontját, hanem V. Istvánéba (1270–1272), a 13. század második felébe.²³⁰ Előszavában megnevezte három legközelebbi tanácsadóját, köztük Bogyayt, aki ugyan kitartott a korábbi keltezés mellett, könyvének megírását azonban fontos észrevételekkel segítette egy sor részletkérdésben.²³¹ Ebben a gesztusban jelképesen felsejlett az a mód, ahogyan Bogyay még életében beírta nevét a nemzetközi koronakutatás évkönyveibe: megkerülhetetlen szakértőként, aki öntudatosan képviseli a maga véleményét, de nem követeli magának a kutatási probléma végleges vagy netán egyetlen megoldásának az érdemét.²³²

kifejtett hatását hangsúlyozta. Bár a nemzetközi kutatás hasonlóképpen vélekedett (vö. GRZESIK, *Die Ungarnmission*), Győrffy változatlanul csekélyre becsülte Adalbert személyes hatását a magyarországi misszióban (GYÖRFFY, *István király*, 1977¹, 71–81, 2000³, 71–81); Bogyay ellenérveire nem tért ki (vö. BOGYAY, *Zum Stand der Sankt-Stephan-Forschung*, 244–245; BOGYAY, *Interjú* 4, 262). Egy forrás (Dercsényi Dezső Bogyayhoz, Budapest, 1980. április 10., BbMű 9; Bibliothek. Briefbeilagen) szerint Győrffy „fanyalgott” annak a nagylélegzetű, de helyenként bíráló német nyelvű ismertetésnek az olvastán, amelyet Bogyay egy müncheni szaklapban közölt (BOGYAY, *Zum Stand der Sankt-Stephan-Forschung*) Szent István-monográfiájának első kiadásáról (GYÖRFFY, *István király*, 1977¹).

²²⁷ GYÖRFFY, *Die „corona sancti Stephani“*, 62–63. Vö. Uő., *Bevezető*, 7. Győrffy elméletéhez további könyvészeti adatokkal: BOGYAY, *Über die Forschungsgeschichte*, 78, 85–86; Uő., *Kritikai tallózás*, 34.

²²⁸ BOGYAY, *Kritikai tallózás*, 34. Vö. Uő., *Zum Stand der Sankt-Stephan-Forschung*, 252; Uő., *Interjú* 2, 4–5.

²²⁹ Eközben nem mindig viszonyultak hozzá ugyanilyen nyíltan. Például tételt a két koronarész összeillesztéséről csak burkoltan, neve említése nélkül vette át és toldotta meg egy kiegészítő tétellel VÁJAY, *Corona regis*, 52–53. A kiegészítő tételről BOGYAY, *Ungarns Heilige Krone*, 227–230 és Uő., *Über die Forschungsgeschichte*, 87–88 kimutatta, hogy tarthatatlan. VÁJAY, *Der Kamelaukion-Charakter* erre a cáfolatra sem tért ki.

²³⁰ DEÉR, *Die heilige Krone Ungarns*, 253–270.

²³¹ Uő., 7, valamint – hivatkozással Bogyay korona-tanulmányaira (válogatásukat lásd a 66. jegyzetben) – 27, 29, 36–37, 52, 63–64, 84, 87, 133, 136, 173–175, 181. Deér korábbi álláspontjához: BOGYAY, *Über die Forschungsgeschichte*, 86.

²³² BOGYAY, [Recenzió = Deér: *Die heilige Krone*]. Vö. Uő., *Dem Gedenken an Josef Deér*; Uő., *Deér*.

V. A tudományos örökség

„Annyi bizonyos, a tudósok nem rohamcsapat, de a jövőnek mégis ők dolgoznak.”²³³

Bogyay magyarságtudományi tevékenysége kiterjedtebb és sűrűbb volt annál, hogy csak a maga idejében értékeljük. Ezért az előadottak összegzését kiterjesztjük azon évekre, amelyekben az alkotó már nem szólhatott hozzá műve fogadtatásához.

A tudományos és kulturális sajtó részben tartalmas nekrológokban Magyarország határain belül²³⁴ és kívül is²³⁵ megemlékezett Bogyay haláláról. Budapesten, ahol egy országos napilap is búcsúztatta,²³⁶ 1995. január 4-én az Eötvös Kollégiumban emlékülést tartottak, amely tudományos pályafutását méltatta, és kutatási területeinek egyes kérdéseit elemezte; kötetben egybegyűjtött anyagának egy részét egy folyóirat is közölte.²³⁷ Ezenkívül a magyarországi tudományos könyvkiadás 1994-ben és 1999-ben két – emlékének ajánlott – tanulmánygyűjteményt jelentetett meg két fő témakörében.²³⁸ Így a halálát követő méltatások mennyisége és széles köre megfelel az emigrációs pályájára jellemző kapcsolatgazdagságnak, amelyet Magyarország irányában a szakmai párbeszéd politikai akadályai sem kezdtek ki helyrehozhatatlanul.

Kedvezőek az utólagos elismerések is. Egy esetben ugyan egy inkább kétértelmű megítéléssel találkozunk, amely azonban annál világosabban kidomborítja az egyértelműeket. Bogyay „remek bibliográfus és tudománytörténész” volt „az egyes témáknak”, igyekezett Kovács Éva körülírni az elhunyt jelentőségét, hozzátéve, hogy számára „megnyugtató volt mindig” az, hogy „számontartotta a koronázási jelvényekről szóló szakirodalmat. Így kevésbé fenyegetett annak a veszélye, hogy elmegyek valami mellett, ami fontos lehet”.²³⁹ Ám Bogyay nemcsak szakirodalmi felméréseket adott közre, hanem – amint éppen itt idézett búcsúztatójának korábban feltűnhetett²⁴⁰ – mélyen-szántó elemzéseket is. És ezt nemcsak a Szent Koronáról tette, hanem Jáktól a Porta Speciosán és Mosapure-Zalaváron át Johannes Aquiláig ma is fontos

²³³ Bogyay Komjáthy Miklóshoz, München, 1957. június 5., BhMü 11: Korrespondenz, alte Reihe.

²³⁴ Kovács, *Bogyay*; K. Lengyel, *Bogyay: Rónai, Bogyay Tamás halálára*; Vajay, *Bogyay*; Wehli, *Bogyay*.

²³⁵ Borbándi, *Bogyay Tamás halálára*; In memoriam Bogyay; K. Lengyel, *Geleltségeit*; Szamosi, *Dr. Bogyay*.

²³⁶ *Meghalt Bogyay Tamás*, Magyar Nemzet 1994. február 11. Idézi Wehli, *Bogyay*, 281.

²³⁷ *Magyar egyháztörténeti évkönyv. II. Bogyay Tamás emlékére*. A folyóiratkiadások: Adriányi, *Bogyay*; Marósi, *Ják és Esztergom*; Prokopp, *Bogyay*; Szántó, *Bogyay Tamás munkásságáról*.

²³⁸ *Veszprém kora középkori emlékei: A jáki apostolszobrok*.

²³⁹ Kovács, *Bogyay*, 208.

²⁴⁰ Vö. a 225. jegyzettel.

témáiról a magyarországi művészettörténet-írásnak,²⁴¹ amely hol előbb, hol utóbb többé-kevésbé pontosan tájékozódott az emigrációban írott műveiről.²⁴²

Az ötvenes évek Magyarországon volt tudós, aki úgy vélte, hogy a II. világháború után külföldre távozott kollégák „elszakadtak anyaguktól és a hazai kutatás utolsó 10 évi erőteljes fejlődésétől”.²⁴³ E véleményre nem Bogyay adott okot, hiszen ő a magyar kutatásnak csak szűkebb látásmódjától, nem alapirányaitól távolodott el, miközben betagozódott a nyugati tudományosságba. Ugyanakkor új munkakörnyezete kárpótolta Budapesten vagy a Dunántúlon hátrahagyott forrásokért olyan anyagokkal, amelyek viszont Magyarországon nem voltak hozzáférhetőek. Újabban joggal dicsérték azért, hogy Mosapure-Zalavár vagy Johannes Aquila témáiban az ötvenes évektől forráskritikai módon megragadta és Magyarországra közvetítette például a szlovén művészettörténet-írás és régészet néhány magyarságtudományi szempontját.²⁴⁴ Hasznosnak bizonyultak azon tanulságai is, amelyeket a jáki apátsági templommal kapcsolatban a „német művészettörténet-írás önrevíziója” érdekében fogalmazott meg.²⁴⁵ Ezekből a példákban kiderül, hogy Bogyay Magyarországon belül és kívül egyaránt befolyásolta a tudományos kutatás menetét. Kovács Éva tévesen feltételezte róla meleg hangú búcsúközleményében, hogy „sohasem gondolta, [...] a magyar történetírás és művészettörténet a határokon kívül csinálódhat [...]”.²⁴⁶ Bogyay Münchenben nemcsak gondolta, hanem *művelte* mindezt, még ha erre napjainkban kevesebben és ritkábban emlékeznek is.²⁴⁷

Némely kortárs méltatója szerint Bogyay a maga témáit nemcsak mélyrehatóan kutatta, hanem a magyar és a nem magyar szakma figyelmét is felhívta jelentőségükre.²⁴⁸ Napjainkban is e két érdemmel szokták jellemezni pályafutását. „Az utóbbi évtizedek kutatását – állapítja meg az egyik kedvenc témájáról írott újabb tudománytörténeti áttekintés – a Münchenben élt, nemrég elhunyt Bogyay Tamás munkái reprezentálják [...]. Nagy érdeme, hogy

²⁴¹ Vö. MTM; MMK.

²⁴² Megjegyzendő, hogy eközben rendszerint visszautalt pályafutásának magyarországi kezdeteire, például Jákkal kapcsolatban: MAROSI, *Die Benediktinerabtei*, 65–70. Vö. az idevonatkozó újabb könnvészetet (*A jáki apátság szoborok*, 562), valamint összes kulestémájához *A magyarországi művészet története* szakirodalmi tájékoztatóit: MMT/1, 114–118; MMT/2, 121–130; MMT/4, 85–98.

²⁴³ ESTZ, [Recenzió = Forschungen zur Kunstgeschichte und christlichen Archäologie], 156.

²⁴⁴ SZÖKE, *A jáki középkor*, 283; MAROSI, *Johannes Aquila*, 1051; PROKOP, Bogyay, 206. Vö. KOSARY, *Előszó*, IX; *Johannes Aquila und die Wandmalerei des 14. Jahrhunderts*.

²⁴⁵ MAROSI, *Ják és Esztergom*, 28. Vö. WINTERFELD, *Bamberg und Ják*.

²⁴⁶ KOVÁCS, Bogyay, 208.

²⁴⁷ Bogyay neve *A magyarországi művészet története* korábbi kiadásaihoz képest (MMT/1, 2, 4) feltűnően ritkán fordul elő a magyar művészettörténet egyik újabb kézikönyvében: MMK. Egyáltalán nem említi korábbi vitapartnere, MAROSI, *A magyar művészettörténeti gondolkodás*, 346–364.

²⁴⁸ ESTZ, [Recenzió = Forschungen zur Kunstgeschichte und christlichen Archäologie], 155–156; Bogyay, Interjú 4, 267; KOSARY, *Előszó*, VIII–IX.

megismertette a magyarországi kutatókat az általuk mind a mai napig alig-alig használt külföldi munkákkal [...], és egyúttal Adalbert magyarországi szerepét eltúlzó véleményüket – a magyar kutatás szerint – jogos kritikával illette.”²⁴⁹ Éppen így, a belhoni magyar tudományosság színvonalához szorosan igazodva végezhetette Bogay közvetítői és kutatói, felvilágosító és tisztázó munkáját Nyugaton úgy, hogy közben a kritika mércéjét mindig a magyarországi termésre is alkalmazta. *Eredményei*, megoldási kísérleteinek *módszere* és kérdésfelvetéseinek *szemlélete* nem csak azt tanúsítják, hogy életében nemzetközi szinten hatott. Teljesítményeinek horderejét időbeli távlatban akkor mérhetjük fel, ha felvillantjuk az egyes témák kutatásának mai állását.

V. I. *Eredmények*

Manapság is szokás Bogay illető munkáival megalapozni véleményeket például Johannes Aquila szerepéről az önábrázolás európai festészeti műfajának a kialakulásában,²⁵⁰ bizánci hatásokról az észtergomi Porta Speciosán,²⁵¹ belföldi és külföldi, főleg bambergi díszítések jáki ötvözetéről,²⁵² az apátsági templom keletkezési szakaszairól²⁵³ és helyéről Magyarország egyház- és kultúrtörténetében,²⁵⁴ valamint az Árpád-kori Nyugat-Dunántúl egyházi építészetének művészetszociológiai megközelítéséről.²⁵⁵ Szent Istvánról, a lechfeldi csatáról és Magyarország történelmének „alapvonalaírói” írott kismonográfiáit a nyugati kutatók alapvető és eligazító szakirodalomként használják.²⁵⁶ Hátrahagyott értékelései olyan tanulmányokban is visszatérnek, amelyeknek sem főszövege, sem bibliográfiája nem tünteti fel a nevét.²⁵⁷

Az említett Bogay- emlékkiadványok egyikének előszavában „a Jákról szóló egyetlen kismonográfia szerzője, majd évtizedeken át, a távolból is, minden Jákról leírt mondat szigorú recenzense” tűnt elő azok emlékezetéből, akikkel a kilencvenes évek elején „még ott állt” a „nyugati kapu állványán”, mégpedig „fizikai és szellemi értelemben egyaránt”, és akik „aligha” remélhetik, hogy a halála után közreadott „végeredmény kiállta volna kritikájának

²⁴⁹ VESZPRÉMY, *Szent Adalbert és Magyarország*, 327, valamint ilyen értelmű utalásokkal Bogayra 323–324, 329 (a német nyelvű változatban 97–98, valamint 90, 93, 100).

²⁵⁰ MAROSI, *Johannes Aquila*, 1051–1052, 1054; PROKOPF, *Bogay*, 206–208.

²⁵¹ MAKÉ, III, *Béla*, 230.

²⁵² MAROSI, *Ják*; Uő., *Die Benediktinerabtei*, 34–38; D. MEZEY, *Ják*, 1. A jáki apostolszobrok leírásához rendszerint ma is felhasználják BOGYAY, *A jáki apátsági templom művét*, például *A jáki apostolszobrok*, 329–468.

²⁵³ MEZEY-DEBRÉNYI-SZENTESI, *A Ják Nemzetsége*, 11.

²⁵⁴ ÉRSZEGI, *A jáki monostor*; MAROSI, *Ják*; D. MEZEY, *Ják*; RACZ, *Pannonhalma*, 528.

²⁵⁵ VALTER, *Árpád-kori légtéplomok*, 7, 59, 61, 80, 94, 104, 107–108, 145, 151, 170.

²⁵⁶ BOSIDOF, *Die bayerisch-ungarischen Kontakte*, 87–88; Uő., *Ungarn und das Reich*, 100; BOWLUS, *Der Weg vom Lechfeld*, 77, 85; EGGER, *Boiarn, Pannonien und die Magyaren*, 74.

²⁵⁷ Például Szent Adalbert, illetve a Porta Speciosa témakörében: FRID, *St. Adalbert*; GRZESIK, *Die Ungarnmission*.

a próbáját”.²⁵⁸ A ma is látható magyar királyi korona létrejöttére vonatkozó vitában a magyar kutatók többsége úgy véli, hogy a görög és a latin rész összeillesztése „valószínűleg”,²⁵⁹ sőt „legvalószínűbben”²⁶⁰ III. Béla uralkodásakor történt. E hatalmi jelvény abban a széles értelmezési keretben, amelyben napjainkban Bogyayra is szoktak hivatkozni, a keleti és a nyugati állameszme magyarországi összehangoltságának Szent Istvánig visszakövethető hagyományát jelképezi: „Egyáltalán kérdés, hogy a magyar korona kialakításában a keleti vagy a nyugati császárság felségjelvénye játszott-e szerepet. Ha a bizánci korona formáját tekintették mintának, akkor az összeállításra legvalószínűbben a Bizáncban nevelkedett III. Béla király uralkodása idején (1172–1196) kerülhetett sor.”²⁶¹ Ilymód Bogyay is hozzájárult azon felfogás megerősödéséhez, amely a Győrffy György nevével fémjellezhető irányzattól eltérően az Árpád-kori királyságot nem a nyugati és a keleti egyház kibékíthetetlen ellentétének a jegyébe helyezi. Ez a kíváncsi kimutatható a legújabb német kutatásban is.²⁶²

Az egyetértő megnyilatkozások mellett kételyeket is észlelhetünk Bogyay némely véleményével kapcsolatban. Így helyenként meghatározónak nyilvánítják a Porta Speciosa francia hatásközegét,²⁶³ arra emlékeztetve, hogy Bamberg jáki kisugárzásának a folyamata az építéstörténeti szakaszolás nyitott részletkérdései miatt még nem megnyugtatóan tisztázott.²⁶⁴ Mosapure-Zalavár templomos helyszíneinek a rögzítésére pedig a legújabb ásatások állítólag egy lényegesen megújított módszert dolgoznak ki.²⁶⁵ Bogyay eredményei azonban, mindent egybevetve, túléltek a maguk korát, és amennyiben még ellenőrizendők, szerzőjük kívánsága szerint tovább táplálják a kutatás hasznát szolgáló vitaigényt.²⁶⁶

²⁵⁸ ENTZ–MAROSI–[SZERKESZTŐK], [Előszó], XVII.

²⁵⁹ TÓTH, *A Szent Korona és a koronázási jelvények*, 42; Uő., *Die Heilige Stephanskron*, 45.

²⁶⁰ TÓTH–SZELÉNYI, *A magyar Szent Korona*, 30. Biztosra veszi ezt az időpontot TÓTH, *A magyar koronázási jelvényekről*, 56. Ugyanazon álláspontot képviseli például SZÉKELY, *Korona és landzsza*, 27–28; KISS, *Die ungarische Königskrone*, 535. A kutatás legújabb fejlődéséhez: BERTÉNYI, *Szent Korona*; ZSOLDOS, *A magyar királyok koronája*, 649.

²⁶¹ TÓTH–SZELÉNYI, *A magyar Szent Korona*, 30. Vö. a magyar–bizánci kapcsolatok távlatában BERTÉNYI, *A magyar szent korona*, 56–69; GERICS–LADÁNYI, *Az államférfi*, 115; HAMZA, *Szent István törvényei*, 36; MARR, *A túlulmadártól a kettőskettségig*, 233–235.

²⁶² Vö. HÖSCH, *Die ungarische Alternative*, 26, 31.

²⁶³ HORVÁTH, *Esztérgom*, 200, aki könyvészetében (201) – egyik korábbi cikkével ellentétben (Uő., *Ein weiteres Fragment*, 356, 360) – Bogyayt nem említi meg.

²⁶⁴ MAROSI, *Die Benediktinerabtei*, 25–39; Uő., *Szobrok*, 471–474, 476; WINTERFELD, *Bamberg und Ják*, 516–517.

²⁶⁵ SZŐKE, *Die karolingische Civitas*, 220. Szőke Béla Miklós, a jelenlegi zalavári ásatások egyik vezetője jelen sorok írójának 2002. augusztus 15-i helyszíni látogatása során megerősítette, hogy a Karoling- és az Árpád-kor közötti pannóniai kontinuitások egykor Bogyayt is foglalkoztató kérdéseiben részben új felismerések várhatóak.

²⁶⁶ Bogyay például Mosapure-Zalavár problémakörében különösen bonyolult kérdések tisztázását sürgette, a Bajor Tudományos Akadémiának és a Magyar Nemzeti Múzeumnak Cs. Sós Ágnes – értékes

V. 2. Módszer

Bogyay az interdiszciplinaritás alapelvét nemritkán a szó szoros értelmében ültette át a gyakorlatba: újra meg újra váltogatva a szakágazatokat a maga asztalánál. Témáinak sokrétűsége arra készítette, hogy maga is sokoldalú legyen. Dercsényitől és Györffyől eltérően írt általános történettudományi, illetve művészettörténeti és régészeti-nyelvészeti munkákat is. Egyszemélyes ellenpéldája volt a két egykori „ikertudomány”, a régészet és a művészettörténet II. világháború utáni, magyar vonatkozásban is sajnálatos különfejlődésének.²⁶⁷ Tudományközi megközelítéseinek hozadékát különböző kutatási területek fogadták be. Ez a többoldalú recepció ma is megfigyelhető. Elsőként a művészettörténet-írás említendő, mégpedig azon irányzatával, amely a művészeti tárgy vizsgálatát a mindenkori történelmi környezetben javasolja elvégezni, és ezt a követelményt Bogyay értelmezési eljárásából témától függetlenül maradandó tanulságként vonja le.²⁶⁸ Jellemző, hogy a müncheni magyar művészettörténész-történész egyes tanulmányait mind régészeti, mind egyháztörténeti bibliográfiák ajánlják.²⁶⁹ Értékesítésüket nyomon követhetjük művészettörténészek és főleg középkorász történészek ikonográfiái,²⁷⁰ egyháztörténeti,²⁷¹ valamint bizantinológiai²⁷² kérdésfelvetéseiben.

Míg Bogyayt több rokon kutatási és oktatási szakágazatban jegyzik, nevével ritkán találkozunk a hungarológiában, jóllehet ez a munkaterület 20. századi kezdeteitől a tudományköziség támaszát igényli ahhoz, hogy a tematikailag széles és nemzetközi távlatú egyetemi és egyetemen kívüli humántudományosság szerves részévé váljon. Feltűnő, hogy e célkitűzés müncheni megszemélyesítőjének tevékenységét eddig csak egy emigráns történésztárs nevezte *magyarságtudományinak*.²⁷³ Szintén nyugati az a két intézmény, amely a hungarológiát interdiszciplináris és regionális tudományként műveli. Kétségtelen azonban, hogy a Müncheni Magyar Intézet és a 26 évvel később, 1988-ban megalapított Hamburger Zentrum für Hungarologie különböző alapfeltételek mellett, ezért eltérő súlypontoszással megvalósuló, de több szá-

1973-as müncheni monográfiája (Sós, *Die slawische Bevölkerung*) után – folyamatosan gazdagodó régészettudományi hagyatékának méltó feltárását ajánlva, lásd következő levelezéseit: Cs. Sós Ágnes (Budapest, 1973–1993) / Bayerische Akademie der Wissenschaften (München, 1990–1993) / Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest, 1993/1994): BbBp: Mp. Briefe (zum Nachlaß Ágnes Cs. Sós). Vö. BOGYAY, Interjú 5, 256.

²⁶⁷ Vö. MAROSI, *Utóélet*, 142.

²⁶⁸ M. MÁYAR, *Somogyi reneszánsz tárgykutatók*.

²⁶⁹ VÁRSZEGI–ZOMBORI, *Magyar egyháztörténeti bibliográfia*; JAKABFFY, *A Közép-Dunamérsé régészeti bibliográfiája*, 1999.

²⁷⁰ MAROSI, *A művészet*, 76, 79; PROKOP, Bogyay; SZÉKELY, *Korona és lándzsa*, 27–28.

²⁷¹ ÉRSZEGI, *A jáki monostor*; GERICS–LADANYI, *Az államférfi*, 115; RÁCZ, *Pannónhalma*, 528.

²⁷² HÖSCH, *Die ungarische Alternative*.

²⁷³ FERDINAND, *Három magyar történetíró*.

lon egymással érintkező törekvései mindmáig nem váltak általánosan és folyamatosan követendő mintává az érintett felsőoktatási és kutatási közegekben. A német nyelvű Kelet-, Kelet-Közép- és Délkelet-Európa-tanulmányok hagyományosan, legújabbán ismét különösen erőteljesen ruszisztikai és bohemisztikai irányultságúak, ráadásul mindegyre beszűkülnek jelenkortörténeti, sőt a napipolitika tanácsadói holdudvarából rájuk kényszerített kérdéskörökbe. A németországi és ausztriai finnugrisztika pedig még nem szélesítette ki az amúgy is csak elvértve magyar vonzatú filológiai medrét. A Magyarországon hungarológiának nevezett munkaterület pedig úgy, ahogy jelenleg többnyire alakítják és külföldre közvetítik, a magyarra mint idegen nyelvre, valamint hozzácsatolt nyelvészeti, irodalomtörténeti és néprajzi jelenségekre szorítkozik. Ezek az oktatási és kutatási programok eddig szerkezetileg túl szűkre szabottak voltak ahhoz, hogy befogadják Bogyay üzenetét több szakágazat harmonizálásának a lehetőségeiről és értelméről a Kárpát-medencei Duna-térség korszakokat átfogó és régióhatárokat átlépő vizsgálatában.²⁷⁴

V. 3. Szemlélet

Bogyay a hivatal és a hivatás kettősségében a többpályás alkotómunka terhére hordozta egy életen át. Megjegyzendő, hogy mind rádiószerkesztői szolgálata, mind intézetszervezői feladatköre politikai természetű kihívásokkal szembesítette – de anélkül, hogy eltántorította volna eredeti hivatásától. Meggyőzően nyilatkozta életútinterjúiban, hogy „sosem voltak politikai ambícióim”.²⁷⁵ Az első emigránshullámmal, 1947/1948 körül Magyarországról távozó számos sorstársától eltérően²⁷⁶ külföldi pályafutásának egyik időszakában sem hitte, hogy előidézhethi a magyarországi kommunista hatalom bukását. A Szabad Európa Rádió folytatta médiaharc célpontja iránt maga is ellenszenvet érzett, ezt azonban csak közvetve, a marxista-leninista művekkel szaktudományosan vitázva fejezte ki. És a Münchener Magyar Intézet igazgatójaként nem engedte megingatni azon alapelvét, hogy a németországi magyarságtudománynak az emigráns magyar közösségek politikájától tartalmi és szervezeti függetlenségben kell intézményesülnie és működnie.

Ezen személyes politikamentesség annál inkább figyelemreméltó, mivel képviselője nem tagadta meg vagy homályosította el nemzeti hovatartozását.

²⁷⁴ A hungarológia közelmúltbeli helyzetéhez, müncheni és hamburgi intézményéhez, valamint a Bogyay-példaképpel szembeni visszafogottságához: K. L. JENGEY, *Thomas von Bogyays Hungarologie*, 536–538. Magyarországi és nyugati vállfajának sajátosságaihoz és általános korszerűsítésének szükségességéhez a német-, illetve bajorországi Kelet-, Kelet-Közép- és Délkelet-Európa-tanulmányok szemszögéből: Uő., *A hungarológia mint interdiszciplináris és regionális tudomány* [lásd ebben a kötetben is: 171–187].

²⁷⁵ Bogyay, Interjú 3, 119. Ugyanúgy Uő., Interjú 5, 248.

²⁷⁶ BORRÁNDI, *A magyar emigráció*, 7–203.

Ellenkezőleg: magyar azonosságtudatában gyökerezett. Bogyay nemegyszer kijelentőlegesen „magyar tanulmányokat”²⁷⁷ tett közzé németül, és rendszeresen publikált anyanyelvén nyugati fórumokon. Minthogy németül és magyarul egyaránt nyomdakészen fogalmazott, kinyilatkoztatott „kötődése népéhez és nemzetéhez”²⁷⁸ nem gátolta betagozódását a német kutatásba. Az a természetesség, amellyel nemzeti hovatartozását vállalta, meghatározta érintkezéseinek a jellegét a nem magyar tudományos életben. Benne a lehető legvilágosabban megnyilvánult nyugatra tájolt szakmai integrációjának a hajtóereje: az a képessége, hogy újra meg újra megváltoztassa gondolkodásának vonatkoztatási pontjait. Bogyay hitelesen állította öregkorában, hogy sosem „hungarocentrikusan”, hanem mindig „nemzetközi távlatban” gondolkodott. Ez a nyitottság tette alkalmassá arra, hogy kapcsolattörténeti kérdésfelvetésekben összevontan kezelje a belső magyar és a külső nem magyar tényezőket. Kitekintési hajlama, amelyet fiatalkorában szülői házának és egyetemi környezetének értelmiségi szabadelvűsége táplált, a világháború után megszilárdult. Hiszen az, aki – mint ő Bajorországban – tartósan önmaga etnikai-kulturális kötődései fölé képes emelkedni, „sosem lesz egészen hazátlan”. Bogyay ebben a meggyőződésben egy „République des Lettres” magyar tagjának érezte magát.²⁷⁹

Helyét a *szellemi köztársaságban* akkor is megőrizte, amikor a régi Német Szövetségi Köztársaság szakmai berkeiben részben szokássá vált „primitív antikommunisták”-ként lekezelni a szovjet hatalmi tömb országaiból elmenekült emigráns kutatókat.²⁸⁰ Jelenlegi ismereteink szerint egyszer – és akkor sem huzamosan – érezte magát egy német kolléga által mellőzve, mégpedig – amint fennebb olvasható – a Müncheni Magyar Intézet első igazgatócseréjekor, 1968-ban, de akkor sem nemzeti elfogultság, hanem személyes nézeteltérések folytán.²⁸¹

Elvi meggondolásból hagyták ki viszont Bogyayt az 1981 és 1990 közötti német történettudomány magyar vonatkozásainak áttekintéséből, amely röviddel halála előtt jelent meg egy budapesti szaklapban, egy Németországban élő osztrák származású történész tollából. E kutatástörténeti beszámolót máig részlegesen sem egészítették ki vagy igazították helyre, ekképp még

²⁷⁷ Például BOGYAY, *Lechfeld* alcímében.

²⁷⁸ BOGYAY, *Zum Geleit*.

²⁷⁹ BOGYAY, Interjú 5, 256–257. Vö. ebben az értelemben Uo., Interjú 4, 272.

²⁸⁰ HEFTY, *Unter der Oberfläche*.

²⁸¹ Egy másik nemzeti háttérű – és német részről előidézett – összecsókolkozás Manfred Hellmann (1912–1992) münsteri Kelet-Európa-kurátor történésszel 1959-ben kimerült egy levélbeli pengéváltásban. Hellmann később a Müncheni Magyar Intézet Tudományos Tanácsának tagja lett, és Bogyay munkáiról elismerő bírálatokat közölt: K. LANGVEL, *Thomas von Bogyays Hungarologie*, 496–497, 509.

mindig véleményformálónak mondható. Bevezetőjéből megtudjuk, hogy mellőzi a vizsgált időszakban Németországban élt és publikált „magyar szerzők munkáit, beleértve a magyar emigránsokét”, kivéve azokat, „amelyeknek magyar származású szerzői Németországban végezték tanulmányaikat”.²⁸² Minthogy Bogyay nem felel meg ennek a feltételnek, a felmérés szerzője még német nyelvű, 1990-ig négy darmstadti kiadást megérő Magyarország-történetét²⁸³ sem említi meg, jóllehet korábban nyilvánosan is méltatta „az ismert magyar medievista művészettörténész” történetírői erényeit.²⁸⁴ Annál elgondolkodtatóbb, hogy előregyártott válogatási szempontjával utólag tudatosan kizárta Bogyayt a németországi hungarológia tudósközösségságából.

V. 4. Az „igazság” keresésének a korszerűsége

Bogyay nem idomult előregyártott véleményekhez. Még kevésbé barátkozott meg végleges bizonyosságokkal. Fő témáival az állhatatos kételkedő módján bánt. Azon tudós mintáját testesítette meg, aki nem szabadul egyes kérdésektől. Azáltal, hogy ezekhez vissza-visszatért, arra szoktatta önmagát, hogy válaszait szükség szerint megújítsa. A régmúlt idők érdekelték, mégis korszerű kutató maradt, mivel az eredmények megbízhatóságának a fokozásáért, tehát előretekintve dolgozott. Eközben megőrizte hitelességét, mert mindig önmagát is besorolta az újraértékelések célpontjai közé.

A családi és szakmai neveltetését megalapozó kritikai szabadelvűség egy életre felvértezte a gondolati rugalmasság eszközével. Bogyay kritikus volt, mert mindennapi kutatómunkájában – a tudományos kézművesség szabályain kívül – nem ismert megváltoztathatatlan alaptételeket. És szabadelvű volt, mivel ezt a dogmamentességet más kutatóknak is megengedte.

„Sokoldalúsága természetesen nem csekély szellemi rugalmasságot is feltételez. Semmi sem áll tőle távolabb, mint a dogmatizmus és a merev kardoskodás előre fogalmazott tételek mellett.” Ezeket a szavakat nem Bogyayról írták le. Maga használta őket alighanem felülmúlhatatlanul könnyed nagyvonalúsággal a közösen vitatott kérdésekben éppenséggel mozdulatlan Györffy György méltatására.²⁸⁵ A budapesti történészről állított tulajdonságban mindenestre megnyilvánulni látott egy példaszerűen helyes eljárást, amelyet egy másik pályatárs esetében kétségtelenül találóan dicsért: Deér József, a berni „igazságkereső tudós”²⁸⁶ mely hatást gyakorolt rá azzal a szokásával,

²⁸² SEEWANN, *Der Beitrag*, 53.

²⁸³ BOGYAY, *Grundzüge*.

²⁸⁴ SEEWANN, *Ungarn*, 925. Vö. *Uo.*, 909, 917, 925, 929–930, 1040, 1142, 1183; SEEWANN–KRAUTER, *Der panonische Raum*, 689.

²⁸⁵ BOGYAY, *György Györffy*, 307. Vö. a 226. jegyzettel.

²⁸⁶ BOGYAY, [Recenzió = Deér: *Die heilige Krone*], *Ungarn-Jahrbuch*, 225.

hogy módszertanilag és tartalmilag több síkon felvetett magyar alapprob-
lémákat külső szempontok figyelembevételével és saját nézeteinek állandó
felülvizsgálatával igyekezett megoldani.²⁸⁷

Bogyay félig tréfásan ráhagyta, hogy sáfarkódásait „egy kis ellentmondási
viszketegség is” vezérelte.²⁸⁸ Tudta, hogy emiatt „néha szórászállasogatónak”
tűnhetett.²⁸⁹ Annál jobban örült, ha fáradhatatlan ellenvetései – visszaemlé-
kezések bizonyossága szerint²⁹⁰ – megalapozták eszmeccseréit azonos vagy ha-
sonló munkagyakorlatú kutatókkal. „Márpedig – folytatta 1990. június 19-én
díszdoktori kitüntetését megköszönő beszédének e dolgozat mottójául vá-
lasztott részét – az emberi békesség nem mozdulatlan, tétlen nyugalom, ha-
nem cselekvő emberek harmóniája kölcsönös megbecsülés és szeretet alap-
ján. Így történhetett, hogy véleménykülönbségek, ellentétek igazi, emberi
barátságához vezettek.”²⁹¹

Szilárd újlajzók kerültek így egy olyan tudósi modell újjára, amely a szak-
mai ismeretanyag fejleszthetőségébe vetett hitből táplálkozik, de nem törtet,
nem hagyja magát gátlástalan haladástudattól hajtani. Bogyay nem kiokta-
tott, hanem arra oktatott, hogy a tudományos műveltség éppen akkor szín-
vonalas, ha nem képzelet magát tökéletesnek. „»Mind, akik békére vágytok,
keressétek, nézzétek és írjátok az igazságot!«”, foglalta össze díszdoktori ünne-
pélyén hat évtizedes magyarságtudományi törekvéseinek „tanulságát a szent
ágostoni verssor parafrázisában”.²⁹² Az elmúlt valóság olyan kérdései indítot-
ták az igazság keresésére, „amelyekre talán sohasem lesz válasz”.²⁹³ Ez a *talán*
arra készítette, hogy mindegyre felvesse őket, és az állandó keresések meg-
óvták attól, hogy végleges válaszok birtokosának vélje magát. Ezt a lanka-
datlan önvizsgálatot ajánlotta – szintúgy az ágostoni himnusz beidézésével
– annak a magyarországi történésznek, aki a zord késői ötvenes években
egy Bécsből postázott levélben véleményét tudakolta a hazai tudományos-

²⁸⁷ BOGYAY, *Dem Gedanken an Josef Deér*.

²⁸⁸ BOGYAY, Interjú 1. 72.

²⁸⁹ Amint ADRIÁNYI, *Bogyay*, 214, egy halála után közzétett méltatásban – nyilvánvalóan saját ta-
pasztalatból – megállapítandónak vélte. Lásd Bogyay hosszú hibajegyzékét egy Adriányi ki-
adásában megjelent, mindent egybevetve „kötő”-nek minősített egyháztörténeti kézikönyv
recenziójában, és az ingerült hangúra sikeredett választ (BOGYAY, *Széljegyzetek*; ADRIÁNYI,
Megjegyzés).

²⁹⁰ KÖRÖCS, *Bogyay*, 207–208; MASZÓI, *Ják és Esztergom*, 27, 29–30.

²⁹¹ BOGYAY, *Díszdoktori beszéd* (Uő., *Dankesrede*, 342).

²⁹² BOGYAY, *Díszdoktori beszéd*. A német nyelvű közlésbe (BOGYAY, *Dankesrede*) becsúsztott nyomdahi-
helyesbítése: Uő., *Dankesrede*, *Korrektur*. Bogyay Szent Ágoston *Psalmsa az erեւեւեւեւ ellen* (*Psalms
contra partem Donati*) első, illetve utolsó sorából merített: „Mind, akik Békére vágytok, nézzétek
az Igazságot!” „Omnes qui gaudetis de pace, modo verum iudicate!” (újabbán megjelent latinul
és Babits Mihály fordításában: *Amor Sanctus*, 52–53).

²⁹³ BOGYAY, *Brevior*, 193.

ság helyzetéről. És akit ezen alfejezet jelmondatával a tudósok jövőjébe vetett hitéről biztosított.²⁰⁴

Keresése a minél helytállóbb tudományos álláspontok tökéletesítésének az igényéből élt. A hungarológia korszerűsítésének az egyéni kísérlete volt. Hat évtizedből negyven éven át egy kényszerből vállalt, de esélyként át- és megélt alkalmazkodás jegyében zajlott. A II. világháború után e bölcsész szakterület forrásvidékéről olyan feladatokat kellett átemelnie egy új korba, amelyekkel egyetlen személy intézményes támaszok nélkül is képes megbirkózni, ha intellektuálisan eléggé hajlékony és szakmailag kellően képzett. E két feltételhez társult az apolitikus alkat, amelyben Bogay Tamás a magyarságtudomány két világháború közötti koncepciójából csak a szakmai elemeket, elsősorban a tudományköziség és a tág regionális betájolás elveit értékesítette az emigrációban, részben régi témákban, de új tartalmi köntösökben. Időtálló eredményekkel, az interdiszciplinaritás ismeretgyarapító módszerével és egy állam- meg nemzethatárok feletti szemlélettel beírta nevét a nemzetközi Kelet-, Kelet-Közép- és Délkelet-Európa-kutatás magyar vonzatú törzskönyvének német–magyar fejezetébe. Tudományos örökségének eszmei boltíve az emelkedett vitakultúra, amely a pályatársak kölcsönös megbecsülését felértékeli az elsőrendű munkacélok egyikévé. Bogay átlépte az önző szakavatottság emberi korlátait is. A rokonszenves tudós mindig és mindenhol korszerű mintáját hagyta ránk – ösztönzésül, hogy őrizzük meg gondosan mindazt, amit asztalunkra tett, és igyekezzünk megteremteni azt, amit ő maga nem valósíthatott meg.

VI. Könyvészet

VI. 1. Kiadatlan források

BhBp = Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Intézete, Könyvtár (Budapest): Bogay Tamás hagyatéka

BhMű = Müncheni Magyar Intézet (Regensburg), Könyvtár, különgyűjtemények: Bogay Tamás hagyatéka

MMI It = Müncheni Magyar Intézet (Regensburg), Irattár

²⁰⁴ Részlet a 113. jegyzetben idézett levélre írott válaszából: „A leveled végén felteit kérdésre nagyon nehéz felelni. Ezt Ti bizonyos tekintetben jobban tudjátok. Mint historikusnak Szent Ágoston (ha jól emlékszem) verséből idézhetnék: »Mind, akik a békére vágytok, keressétek az igazságot«. Az anyagkutatás és közzétételben látjuk mi idekintről a hazai munka legfőbb értelmét és igazi lehetőségét. Tudom, hogy sokszor le kell írni exponáltabb helyen levő embernek olyant is, amit másutt esze ágában sem volna leírni, de az ilyet rendszerint úgy le lehet szedni a munkáról, mint a kihűlt húslevesről a zsírt. (A hasonlatot tudtommal egy élenjáró szovjet tudós találta ki saját marxista-leninista megnyilatkozásai számára.) *Annyi bizonyos, a tudósok nem rohamcsapat, de a jövőnek mégis ők dolgoznak.*” Bogay Komjáthy Miklóshoz, München, 1957. június 5., BhMű 11: Korrespondenz, alte Reihe (kiemelés K. L. Zs.).

VI. 2. Bogyay Tamás munkái

- Adalbert von Prag und die Ungarn – ein Problem der Quellen-Interpretation.* Ungarn-Jahrbuch 7. (1976), 9–36.
- Ausgrabungen in Ungarn 1934–1944. Kunstgeschichtliche Ergebnisse = Kunst im Osten und Norden,* Forschungsinstitut für Kunstgeschichte (Nord- und Ostabteilung), Marburg-Lahn, 1952, 3–32.
- Bamberg und Jak im Licht neuer Forschungen = Künstlerischer Austausch / Artistic Exchange. Akten des XXVIII. Internationalen Kongresses für Kunstgeschichte. Berlin, 15–20. Juli 1992, II. Mittel- und Osteuropa,* szerk. Thomas W. GAETIGENS, Akademie, Berlin, 1993, 81–88.
- A bántornyai falképek donátorairól,* *Ars Hungarica* 14. (1986), 147–158.
- Bayern und die Kunst Ungarns. Mit 15 Abbildungen,* Schnell & Steiner, München–Zürich, 1964.
- Bayern und die Kunst Ungarns im Mittelalter = Bayern und Ungarn. Tausend Jahre enge Beziehungen,* szerk. Ekkehard VÖLKL, Lassleben, Regensburg, 1988, 23–27.
- Bemerkungen zum Problem der ersten byzantinisch-ungarischen Berührungen = Überlieferung und Auftrag. Festschrift für Michael de Ferdinandy zum 60. Geburtstag, 5. Oktober 1972,* szerk. Josef Gerhard FARKAS, Pressler, Wiesbaden, 1972, 217–227.
- Bemerkungen zur Deesis-Forschung = Festschrift für Klaus Wessel zum 70. Geburtstag in memoriam,* szerk. Marcell RESTLE, Editio Maris, München, 1988, 49–55, 393–394.
- Bild und Gedicht (Die zeitgenössischen Illustratoren Vörösmartys – Ein Beitrag zur Geschichte der ungarischen Romantik),* *Ural-Altaische Jahrbücher* 31. (1959), 41–48.
- [BOGYAY, *Arcképcsarnok*] *A szabad világban élő magyarok arcképcsarnoka: Dr. Bogyay Tamás,* Magyarok [Köln] 1965/2., 3.
- [BOGYAY, *Bericht*] *Ein subjektiver Bericht über meinen bisherigen Lebensweg,* h. n., é. n. [München, 1978/1979 körül], gépirat, BhMü 182: Biographisches, Schriften über und mit Bogyay.
- [BOGYAY, *Diszdoktori beszéd*] [*Bogyay Tamás beszéde budapesti diszdoktorrá avatásán*], Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 1990. június 19., cím nélküli ősfogalmazvány, gépirat, BhMü 182: Biographisches, Schriften über und mit Bogyay.
- [BOGYAY, *Dankesrede*] *Redaktion: Thomas von Bogyay Doctor philosophiae honoris causa 1990,* Ungarn-Jahrbuch 18. (1990), 340–342.
- [BOGYAY, *Dankesrede, Korrektur*] *Korrekturnotiz zu „Ungarn-Jahrbuch“ 18 (1990),* Ungarn-Jahrbuch 19. (1991), 378.

- [BOGYAY, Elisabeth] *Elisabeth, Königstochter aus Ungarn: Die ungarischen Verfahren der hl. Elisabeth / Die Krönung König Andreas³ II. / Siegel König Andreas³ II. / Burg und Burgkapelle von Esztergom / Burg Sárospatak / Burg Preßburg / Urkunde König Bélas IV. = Sankt Elisabeth. Fürstin – Dienerin – Heilige. Aufsätze, Dokumentation, Katalog*, Philipp-Universität Marburg in Verbindung mit dem Hessischen Landesamt für geschichtliche Landeskunde, Sigmaringen, 1981, 319–322, 322–323, 324, 325–328, 328–329, 339–342, 341.
- [BOGYAY, Interjú 1] *Bemutajuk Bogyay Tamás Münchenben élő magyar történészt. Bogyay Tamás munkáinak válogatott bibliográfiája*. A beszélgetést készítette ALMÁSI Tibor, Aetas 1987/1., 68–79.
- [BOGYAY, Interjú 2] „*Dem Sonnenschein, dem Regen, mit gleichem Mut entgegen*”. Marlene Farkas im Gespräch mit Thomas von Bogyay [München, 1989. október], Ungarn-Jahrbuch 17. (1989), 1–7.
- [BOGYAY, Interjú 3] *Interjú Bogyay Tamással 80. születésnapján*. Az interjút készítette KOVÁCS Ágnes [München, 1989], Szivárvány 1990/30., 118–127.
- [BOGYAY, Interjú 4] [SZÉNÁSI Sándor – MAROSI Ernő – LACZKÓ Ibolya], *Televíziós interjú Bogyay Tamással* [Budapest, 1988. augusztus 16.], Ars Hungarica 22. (1994), 259–276.
- [BOGYAY, Interjú 5] *A művészettörténészek szellemi köztársaságának professzora* [München, 1993. június 22.] = GYÖRFFY László, *Tiroli muskátli magyar erkélyen. Huszonegy beszélgetés nyugati magyarokkal*, Mundus, Budapest, 1998, 237–257 [első közlés: *Bogyay Tamás pályaképe. Müncheni beszélgetés Györffy Lászlóval*, Új Horizont 1996/2., 27–43].
- [BOGYAY, Lebenslauf]: Thomas von Bogyay – Zentralstelle für ausländisches Bildungswesen in Göttingen. München, 1952. július 19., BhMü 13: Korrespondenz, alte Reihe.
- Bogyay Tamás életrajzi adatai*, h. n., é. n. [München, 1991/1992 körül], gépirat, BhMü 182: Biographisches, Schriften über und mit Bogyay.
- [BOGYAY, UIM Tätigkeitsbericht 1963–1964] *Ungarisches Institut München. Bericht 1963–1964*, kisnyomtatvány, MMI It I: Mitgliederversammlung 1962–2001.
- [BOGYAY, UIM Tätigkeitsbericht 1966–1968] *Tätigkeitsbericht, 16. Dezember 1967, 25. März 1968*, gépirat, MMI It I: Mitgliederversammlung 1962–2001.
- [BOGYAY, Zum Geleit] *Ungarisches Institut München: Zum Geleit = Bayern und die Kunst Ungarns*, 3.
- Brevnov és a magyar misszió (Gondolatok történelmi kérdésekről, amelyekre talán sohasem lesz válasz)* = Kelet-Közép-Európa szentje: Adalbert (Vojtech-Wojciech-Béla). *Válogatott tanulmányok*, szerk. SOMORJAI Ádám, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest, 1994, 193–205.

- Das Schicksal der östlichen Ungarn des Julianus im Lichte moderner Forschung*, Ural-Altaische Jahrbücher 50. (1978), 25–30.
- Deér József 1905–1972*, Új Látóhatár 24. (1973), 154–161.
- Deesis und Eschatologie = Polychordia. Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag*, szerk. Peter WIRTH, II., Hakkert, Amsterdam, 1967, 59–72 [másodközlés: Byzantinische Forschungen 2. (1969), 59–72].
- Deesis [I] = Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte*, III., szerk. Ernst GALL – L[judwig]. H. HEYDENREICH, Druckermüller, Stuttgart, 1954, 1197–1206.
- Deesis [II] = Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, szerk. Klaus WESSEL, Hiersemann, Stuttgart, 1966, 1178–1186.
- Deesis [III] = Lexikon der christlichen Ikonographie*, IV., szerk. Engelbert KIRSCHBAUM, Herder, Rom, 1968, 494–499.
- Dem Gedenken an Josef Deér (1905–1972)*, Ungarn-Jahrbuch 4. (1972), 236–239.
- Dénes Tibor, a kutató = Arcok és eszmék a nyugati magyar irodalomban*, szerk. SAÁRY Éva, Csapó, Szeged–Zürich, 1989, 117–129.
- Der Eintritt des Ungarntums in die christlich-europäische Kulturgemeinschaft im Lichte der Kunstgeschichte*, Südost-Forschungen 18. (1959), 6–26.
- Der gesellschaftliche Hintergrund der Ladislauslegende von Turnišče (Toronyhely-Bántornya): Ein Beitrag zur Geschichte des Ladislauskultes zur Zeit Ludwigs des Großen und der Königin Maria = Louis the Great. King of Hungary and Poland*, szerk. Steven Bela VARDY, East European Monographs, New York, 1986, 237–260.
- Der XVIII. Internationale Kongreß für Kunstgeschichte*, Das Münster 8. (1955), 408.
- Der Löwe mit dem Kreuz. Das Tympanon von Domanjsevc (Domonkosfa) und verwandte Denkmäler*, Zbornik za umetnostno zgodovino, nova vrsta 5–6. (1959), 147–176.
- Der ungarische Krönungsmantel = Bayerische Frömmigkeit*, Stadtmuseum, München, 1960, 157–159.
- Diamantierung = Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte*, III., szerk. Ernst GALL – L[judwig]. H. HEYDENREICH, Druckermüller, Stuttgart, 1954, 1420–1424.
- Die Bedeutung Bayerns für die Kunst im alten Ungarn*. Nach einem bei der Jahrestagung der Südostdeutschen Historischen Kommission im November 1961 in Passau gehaltenen Vortrag, Südostdeutsches Archiv 5. (1962), 150–169.
- Die heiligen Könige*. Übersetzt, eingeleitet und erklärt von Thomas von BOGYAY, János BAK, Gabriel SILAGI, Styria, Graz–Wien–Köln, 1976 (Ungarns Geschichtsschreiber I., sorozatszerk. Thomas von BOGYAY).
- Die Kirchenorte der Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Methoden und Möglichkeiten ihrer Lokalisierung*, Südost-Forschungen 19. (1960), 52–70.

Die Kultur der Ungarn [társszerző: Julius von FARKAS] = *Handbuch der Kulturgeschichte*, Lieferung 17/18., szerk. Eugen THURNER, Athenaiön, Konstanz, 1961 [másodközlés: *Die Kulturen der eurasischen Völker. Zweite Abteilung: Kulturen der Völker. Handbuch der Kulturgeschichte*, szerk. Eugen THURNER, Athenaiön, Frankfurt am Main, 1968, 3–97].

Die kunst- und kirchengeschichtliche Bedeutung der Ausgrabungen von Mosapure-Zalavár = *Forschungen zur Kunstgeschichte und christlichen Archäologie. II/1. Frühmittelalterliche Kunst. Neue Beiträge zur Kunstgeschichte des 1. Jahrtausends*, szerk. Andreas ALFÖLDI és mások, Verlag für Kunst und Wissenschaft, Baden-Baden, 1954, 131–145.

Die Reiternomaden im Donaauraum des Frühmittelalters = *Völker und Kulturen Südosteuropas. Kulturhistorische Beiträge*, szerk. Wilhelm GÜLICH, Südost-europa-Verlagsgesellschaft, München, 1959, 88–103.

Die Salzburger Mission in Pannonien aus der Sicht der Archäologie und der Namenkunde = *Salzburg und die Slawenmission. Zum 1100. Todestag des hl. Methodius. Beiträge des internationalen Symposions vom 20. bis 22. September 1985 in Salzburg*, szerk. Heinz DOPFSCH, Gesellschaft für Salzburger Landeskunde, Salzburg, 1986, 273–290 [további közlés: *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde* 126. (1986), 273–290].

Die Selbstbildnisse des Malers Johannes Aquila aus den Jahren 1378 und 1392 = *Stil und Überlieferung in der Kunst des Abendlandes. Akten des 21. Internationalen Kongresses für Kunstgeschichte in Bonn 1964. III., Theorien und Probleme*, Mann, Berlin, 1967, 55–59, III/7.

Domanjsevi-Domonkosfa. Eigenkirche eines slawischen Herrn oder Gotteshaus „westlicher Szekler“? = *Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó, I.*, szerk. Kálmán BENDA – Thomas von BOGYAY – Horst GLASSL – Zsolt K. LÉNGYEL, UIM, München, 1987, 225–240.

Donatorska slika iz l. 1383 v Turnišču. I: Najdba in opis slike. II: Koga kažejo podobe donatorjev na turniški sliki?, Zbornik za umetnostno zgodovino, nova vrsta I. (1951), 119–138 [társszerző: France Stèle].

Eine Grenzprovinz byzantinischer Kunst im Donaauraum? = *XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Wien, 4–9. Oktober 1981. Akten II/5: Kurzbeiträge. 10. Die stilbildende Funktion der byzantinischen Kunst*, VÖAW, Wien, 1982, 149–157 [összefoglalóan: *XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Wien, 4–9. Oktober 1981. Résumés der Kurzbeiträge*, VÖAW, Wien, 1981, 10. 2j.].

Eine karolingische Schrankenplatte von der Fraueninsel im Chiemsee, Das Münster 13. (1960), 235–237.

Etimasie = *Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte*, VI., Zentralinstitut für Kunstgeschichte, München, 1973, 144–154.

- Forschungen zur Urgeschichte der Ungarn nach dem 2. Weltkrieg*, Ural-Altaische Jahrbücher 29. (1957), 93–114.
- Grundzüge der Geschichte Ungarns*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1967, 1973², 1977³, 1990⁴.
- György Györffy zum 65. Geburtstag, Ungarn-Jahrbuch 12. (1982–1983), 307–308.
- A hétszázötven éves Aranybulla. Eredete és történeti hatása = Mit ér az ember, ha magyar?* 14. Magyar Pax Romana Kongresszus, Zangberg 1972, Katolikus Szemle, Róma, 1972, 25–35 [másodközlés: Katolikus Szemle 24. (1972), 289–299].
- Hetoimasia = Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, szerk. Klaus WESSEL, Hiersemann, Stuttgart, 1971, 1189–1202.
- Honfoglaló magyarok és szlávok*, Katolikus Szemle 20. (1968), 226–235.
- Houdon à Weimar*, Gazette des Beaux-Arts 77. (1935), 364–369.
- Inhalt und Ausdrucksform der ungarischen Kunst des späten Mittelalters = Das Bildwerk. Kunst im Geist und Leben der Völker. I/1. Ungarn-Heft. Vom Geist der ungarischen Kunst*, Arbeitsgemeinschaft des Anton Hekler-Kreises in Budapest, Kupferberg, Berlin, 1942, 23–28.
- Isten báránya (Adatok az Árpád-kori templomkapuk ívméződiszítéseihez ikonográfiaiához)*, Regnum 4. (1940–1941), 94–122.
- Izkopavanja v Zalaváru in njihova zgodovinska razlaga*, Zbornik za umetnostno zgodovino, nova vrsta 2. (1952), 211–248.
- Ják és Bamberg = Művészettörténet – Műemlékvédelem. II. Entz Géza nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok*, szerk. VALTER Ilona, Országos Műemlékvédelmi Hivatal, Budapest, 1993, 11–20.
- A jáki apátsági templom és Szent Jakab-kápolna (Művészettörténeti összefoglalás és vezető a két templom megtekintéséhez)*, Dunántúli Szemle Könyvei, Szombathely, [1944] [azonos című folytatásos közlése: Dunántúli Szemle 10. (1943), 21–30, 95–113, 205–221, 302–314; 11. (1944), 55–63, 182–191].
- Jób érsek és Bizánc = Strigonium Antiquum. II. Kezds és újakezds. A Szent Adalbert székesegyház és Oláh Miklós jubileuma*, szerk. BEKE Margit, Márton Áron, Budapest, 1993, 47–52.
- Karolingische Skulpturen am Chiemsee. Nachrichten des Deutschen Instituts für merowingisch-karolingische Kunstforschung*, Deutsches Institut für merowingisch-karolingische Kunstforschung, Erlangen, 1953.
- Karolingisches aus Benediktbeuern = Beiträge zur Kunstgeschichte und Archäologie des Frühmittelalters. Akten zum VII. Internationalen Kongreß für Frühmittelalterforschung, 21–28. September 1958*, szerk. Hermann FILLITZ, Böhlau, Graz–Köln, 1961, 239–241.
- A Karoling-kori Veszprém problémája = Veszprém kora középkori emlékei. Felolvasó-ülések az Árpád-korból. II.*, szerk. FODOR Zsuzsa, Lackó Dezső Múzeum, Veszprém, 1994, 6–15.

- A kereszténység felvétele mint fordulópon*t = *Egyházak a változó világban*, szerk. BÁRDOS István – BEKE Margit, Komárom-Esztergom Megye Önkormányzata, Esztergom, 1991, 13–17.
- Kontinuitätsprobleme im karolingischen Unterpannonien. Methodios' Wirken in Mosapur im Lichte der Quellen und Funde* = *Das östliche Mitteleuropa in Geschichte und Gegenwart. Acta Congressus historiae Slavicae Salisburgensis in memoriam SS. Cyrilli et Methodii anno 1963 celebrati*, Harrassowitz, Wiesbaden, 1966, 62–68.
- Kritikai tallózás a Szentkorona körül* = *Annales de la Galerie Nationale Hongroise / A Magyar Nemzeti Galéria évkönyve. Études sur l'histoire de l'art en honneur du soixantième anniversaire de Miklós Mojzer / Művészettörténeti tanulmányok Mojzer Miklós hatvanadik születésnapjára*, szerk. TAKÁCS Imre és mások, Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 1991, 31–37.
- L'adoption de la Déisis dans l'art en Europe centrale et occidentale* = *Mélanges offerts à Szabolcs de Vajay à l'occasion de son cinquantième anniversaire*, szerk. D'Adhémar de PANAF és mások, Livraria Cruz, Braga, 1971, 65–70.
- L'homme de l'occident en face des incursions hongroises (Contribution à la 12e grande réunion annuelle de l'Académie Internationale Libre des Sciences et des Lettres à Paris 1963)* = *Miscellanea di studi dedicati a Emerico Várady*, Mucchi, Modena, 1966, 3–18.
- L'iconographie de la „Porta Speciosa” d'Esztergom et ses sources d'inspiration*, *Revue des Études Byzantines* 8. (1950), 85–129.
- Lechfeld. Ende und Anfang. Geschichtliche Hintergründe, ideeller Inhalt und Folgen der Ungarnzüge. Ein ungarischer Beitrag zur Tausendjahrfeier des Sieges am Lechfeld*, Karpattia, München, 1955.
- A magyarok eredete az újabb hazai kutatásban*, *Katolikus Szemle* 11. (1959), 95–100.
- A magyarok eredete és őstörténete – ahogy a kutatók a második világháború után látják*, *Új Látóhatár* 3. (1960), 369–386.
- Magyarország története távlatból*, előszó KOSÁRY Domokos, ford. KHM Antal, közrem. BOÓR János, Mérleg, Bécs–Budapest–München, 1993.
- A magyarság mint a „Nyugat védőbástyája”. Egy eszme történeti folytonossága*, *Katolikus Szemle* 38. (1986), 101–114.
- A magyar tudomány és kultúra műhelye külföldön*, *Magyarok* [Köln] 1965/2., 1. Megjegyzés Mosapur-Zalavár kérdéséhez és a pannóniai kontinuitás-kutatás módszertanához, *Századok* 123. (1989), 489–493.
- Mosapur und Zalavár. Eine Auswertung der archäologischen Funde und schriftlichen Quellen*, *Südost-Forschungen* 14. (1955), 349–405.
- A művész a korai középkorban*, szerzői kiadás, Budapest, 1932.
- Nemzetteremtő eszme – politikai propagandafegyver – történelem? (A dákoromán elméletéről)* = *Magyar mérleg*. III. *A kisebbségben élő magyarság kulturális élete*

- a II. világháború után (1945–1980). Tanulmányok*, szerk. SAÁRY Éva, Svájci Magyar Irodalmi és Képzőművészeti Kör, Zürich, 1980, 67–83 [másodközlés: *Párbeszéd Magyarországgal. Nyugat-európai és tengerentúli magyar tanulmányírók*, vál., szerk. POMOGÁIS Béla, Szépirodalmi, Budapest, 1991, 253–272].
- Neuere Ansichten über die geographische Lage der finnisch-ugrischen Urheimat*, Ural-Altaische Jahrbücher 36. (1965), 181–183.
- Neuere Forschungen über die Stephanskronen*, Das Münster 4. (1951), 233–234.
- Neuere ungarische Literatur (Sonderbericht) = Kunst im Osten und Norden*, Forschungsinstitut für Kunstgeschichte (Nord- und Ostabteilung), Marburg-Lahn, 1952, 101–108.
- Neueres ungarisches Schrifttum über Pannoniens altchristliche Kunst und ihr Fortleben im Frühmittelalter*, Das Münster 2. (1949), 382–383.
- Normannische Invasion – Wiener Bauhütte – Ungarische Romanik = Forschungen zur Kunstgeschichte und christliches Archäologie. II. Wandlungen christlicher Kunst im Mittelalter*, szerk. Andreas ALFÖLDI és mások, Verlag für Kunst und Wissenschaft, Baden-Baden, 1953, 273–304.
- Nouveaux documents relatifs aux rapports de la cour de Gotha avec les artistes français. I. Laurent Guiard et Gotha*, Bulletin de la Société de l'histoire de l'Art français [Paris] 1934, 246–257.
- Nouveaux documents relatifs aux rapports de la cour de Gotha avec les artistes français. II. Houdon et Gotha. Ses projets pour le mausolée de la duchesse Louise-Dorothée*, Bulletin de la Société de l'histoire de l'Art français [Paris] 1935, 126–144.
- Observations sur une miniature du manuscrit B. N. Lat. 17716 (Une pratique d'origine française de quelques chantiers romans en Europe Centrale et Centre-Orientale) = Actes du XIXe Congrès international d'histoire de l'art. Paris, 8–13 septembre 1958*, Paris, 1959, 164–166, 633.
- Pro Memoria über das Kuratorium, den Wissenschaftlichen Beirat, die wichtigsten laufenden Arbeiten und Projekte des Ungarischen Instituts*, München, 11. März 1968, BhMü 6: Korrespondenz, Bündel UIM 1968–1979.
- Problémák Szent István és koronája körül*, Új Látóhatár 13/21. (1970), 105–115. [Recenzió = Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae 4. (1956)], Südost-Forschungen 17. (1958), 271–273.
- [Recenzió = Bárány-Oberschall, Magda von: Die Sankt Stephans-Krone und die Insignien des Königreiches Ungarn, Wien–München, 1961], Byzantinische Zeitschrift 56. (1963), 126–131.
- [Recenzió = Bilderchronik. Chronicon Pictum. Chronica de Gestis Hungarorum. Wiener Bilderchronik, I–II., Hg. Dezső Dercsényi, Budapest, 1968], Südost-Forschungen 27. (1968), 438–439.
- [Recenzió = Deér: Die heilige Krone], Byzantinische Zeitschrift 61. (1968), 361–364; Das Münster 20. (1967), 493; Ungarn-Jahrbuch 1. (1969), 225–226.

- [Recenzió = Kelleher, Patrick J.: *The Holy Crown of Hungary*, Rome, 1951], *Byzantinische Zeitschrift* 45. (1952), 419–423; *Kunstchronik* 5. (1952), 17–22.
- [Recenzió = Marosi: *Die Anfänge*], *Südost-Forschungen* 44. (1985), 327–332; *Kunstchronik* 38. (1985), 28–35; *Ungarn-Jahrbuch* 16. (1988), 275–276.
- [Recenzió = MMT/1], *Südost-Forschungen* 17. (1958), 277–284.
- [Recenzió = Prokopp: *Italian Trecento*], *Südost-Forschungen* 43. (1984), 430–432.
- [Recenzió = Székesfehérvár évszázadai. I. Az államalapítás kora, szerk. Kralovánszky Alán, Székesfehérvár, 1967], *Südost-Forschungen* 27. (1968), 436–438.
- [Recenzió = Valter: *Romanische Sakralbauten*], *Südost-Forschungen* 46. (1987), 366–370.
- [Recenzió = Vătăşianu, Virgil: *Arhitectura şi sculptura romanică în Panonia medievală*, Bucureşti, 1966], *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 32. (1969), 68–74.
- Research into the Origin and Ancient History of the Hungarian Nation after the Second World War*, *The Hungarian Quarterly* 1962/1–2., 52–68, 1962/3–4., 65–97.
- Stephanus Rex. Versuch einer Biographie*, Herold, Wien–München, 1975.
- Stephanus Rex*, Herold, Wien–München, 1976¹ [1. magyar nyelvű kiadás].
- Stephanus Rex*, Ecclesia, Budapest, 1988² [2. magyar nyelvű kiadás].
- Széljegyzetek egy kitűnő egyháztörténészhez*, Új Látóhatár 25. (1974), 508–514.
- A Szent Korona mint a magyar történelem forrása és szereplője = Gesta Hungarorum I. Történelmünk a honfoglalástól Mohácsig. Tanulmányok*, szerk. SAÁRY Éva, Svájci Magyar Irodalmi és Képzőművészeti Kör, Zürich, 1984, 88–104 [további közlések utószóval: *Nyugati magyar esszéírók antológiája 1986*, vál., szerk. BORBÁNDI Gyula, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1986, 35–54; *Aetas* 1987/1., 80–101].
- Szent István és Szent Adalbert prágai püspök = Szent István és kora*, szerk. GLATZ Ferenc – KÁRDOS József, Gondolat, Budapest, 1988, 156–160.
- Szent István korabeli oltár töredéke Zalavárról a Vasvármegyei Múzeumban*, *Dunántúli Szemle* 8. (1941), 88–93.
- Szent László képe*, Új Magyar Út 1951/6., 4–5.
- Thron (Hetoimasia) = Lexikon der christlichen Ikonographie*, IV., szerk. Engelbert KIRSCHBAUM, Herder, Rom, 1972, 305–314.
- Tíz év középkori ásatásainak művészettörténeti eredményei*, *Századok* 78. (1944), 488–509.
- Történeti forrás- és művészettörténeti stíluskritika Zalavár körül (Megjegyzések Tóth Sándor „A keszthelyi Balatoni Múzeum középkori kőtára” című tanulmányához)*, *Zalai Múzeum* 4. (1992), 169–177.

Történetírás – történetkutatás = Magyar mérleg. I. A magyarországi szellemi élet haminc éve (1948–1978). Tanulmányok, szerk. SAÁRY Éva, Svájci Magyar Irodalmi és Képzőművészeti Kör, Zürich, 1979, 7–29 [másodközlés: Új Látóhatár 30. (1979) 189–211].

Ungarns Heilige Krone. Ein kritischer Forschungsbericht, Ungarn-Jahrbuch 9. (1978), 207–235.

Ungarnzüge gegen und für Byzanz: Bemerkungen zu neueren Forschungen, Ural-Altaische Jahrbücher 60. (1988), 27–38.

Urgeschichtliche Wunderdinge, Ural-Altaische Jahrbücher 41. (1969), 295–299.

Über die Forschungsgeschichte der heiligen Krone = Insignia regni Hungariae, I. Studien zur Machtsymbolik des mittelalterlichen Ungarn, szerk. Zsuzsa LOVAG, Ungarisches Nationalmuseum [Magyar Nemzeti Múzeum], Budapest, 1983, 65–89.

Über Herkunft, Gesellschaft und Recht der Székler, Ungarn-Jahrbuch 2. (1970), 20–33.

Vom Taschenblech zur Basilika = Das Bildwerk. Kunst im Geist und Leben der Völker. I/I. Ungarn-Heft. Vom Geist der ungarischen Kunst, Arbeitsgemeinschaft des Anton Hekler-Kreises in Budapest, Kupferberg, Berlin, 1942, 7–11.

Vorschläge zur Veranstaltung „Südosteuropa in München“, Ungarisches Institut München, 15. Juli 1965, BhBp: Kt. Hungarica in exteris.

Vorwort = Die „Gesta Hungarorum“ des anonymen Notars. Die älteste Darstellung der ungarischen Geschichte, szerk. Gabriel SILAGI – László VESZPRÉMY, Thorbecke, Sigmaringen, 1991, VII–VIII.

Zum Problem der Flechtwerksteine = Forschungen zur Kunstgeschichte und christlichen Archäologie. III. Karolingische und ottonische Kunst. Werden – Wesen – Wirkung, Verlag für Kunst und Wissenschaft, Wiesbaden, 1957, 262–276.

Zum Problem der Magna Hungaria des Frater Julianus, Ural-Altaische Jahrbücher 52. (1980), 140.

Zum Stand der Sankt-Stephan-Forschung. Bemerkungen zu Györffys „István király és műve“, Südost-Forschungen 38. (1979), 240–257.

Zur Geschichte der Hetoimasie = Akten des XI. Internationalen Byzantinisten-Kongresses 1958, szerk. Franz DÖLGER, Beck, München, 1960, 58–61.

VI. 3. Szakirodalom

ADRIÁNYI Gábor, *Megjegyzés a széljegyzetekhez*, Új Látóhatár 25. (1974), 514–517.

ADRIÁNYI Gábor, *Bogyay Tamás és a Münchener Magyar Intézet*, Vasi Szemle 49. (1995), 210–215 [másodközlés: *Magyar egyháztörténeli évkönyv, II. Bogyay Tamás emlékére*, 15–20].

- Amor Sanctus. Szent szeretet könyve. Középkori himnuszok latinul és magyarul,* ford., magyarázatok BABITS Mihály, Helikon, Budapest, 1988².
- Árpád-kori kőfaragványok. Katalógus,* szerk. TÓTH Melinda – MAROSI Ernő, MTA Művészettörténeti Kutatócsoport, Budapest–Székesfehérvár, 1978.
- BAK János, M., *Die Geschichte Ungarns in deutschen Geschichtsbüchern*, Internationales Jahrbuch für Geschichts- und Geographie-Unterricht 10. (1965–1966), 182–198.
- BANNER János – JAKABFFY Imre, *A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája. A legrégebbi időktől a XI. századig*, Akadémiai, Budapest, 1954.
- BANNER János – JAKABFFY Imre, *A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája 1960–1966*, összeáll. JAKABFFY Imre, Akadémiai, Budapest, 1968.
- BÁRÁNY-OBERSCHALL, Magda von, *Die ungarische St. Stefanskrona im Lichte der neuesten Forschungen*, Südost-Forschungen 1957/1., 24–53.
- BARDOLY István – TIMÁR Árpád, *Művészettörténeti bibliográfia 1984. Magyar és magyar vonatkozású publikációk*, Ars Hungarica 1992/2., 113–232.
- BASICS Beatrix, *Történeti ikonográfia = A történelem segédtudományai*, szerk. BERTÉNYI Iván, Osiris, Budapest, 1998, 40–50.
- Bayerische Frömmigkeit. Kult und Kunst in 14 Jahrhunderten*, szöveg Hugo SCHNELL, képek Benno KEYSSELITZ, Schnell & Steiner, München–Zürich, 1963.
- BENDA Kálmán – FÜGEDI Erik, *A magyar korona regénye*, Magvető, Budapest, 1979.
- BENDA, Kálmán – FÜGEDI, Erik, *Tausend Jahre Stephanskrona*, Corvina, Budapest, 1988.
- BERTÉNYI Iván, *A magyar Szent Korona. Magyarország címe és zászlaja*, Kossuth, Budapest, 1996.
- BERTÉNYI Iván, *A magyar korona története*, Kossuth, Budapest, 1978, 1980², 1986³.
- BERTÉNYI Iván, *Szent Korona = Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*, főszerk. KRISTÓ Gyula, szerk. ENGEL Pál – MAKÉ Ferenc, Akadémiai, Budapest, 1994, 634.
- Bibliografia dell' attività scientifica degli studiosi ungheresi all'estero*, Corvina III/1/1. (1952), 88–96.
- BÍRÓ Béla, *A magyar művészettörténeti irodalom bibliográfiája*, Képzőművészeti Alap, Budapest, 1955.
- BÍRÓ Béla – TELEPY Katalin, *A felszabadulás utáni tíz év művészettörténeti irodalma (1945–1955)*, Művészettörténeti Értesítő 4. (1955), 99–122.
- BORBÁNDI Gyula, *Bogyay Tamás = Uő., Emigránsok*, Magyar Nyelv és Kultúra Társaság, Budapest, 2002, 18–23.
- BORBÁNDI Gyula, *Bogyay Tamás halálára*, Bécsi Napló 1994/3., 10.
- BORBÁNDI Gyula, *Hommage à Bogyay Tamás*, Katolikus Szemle 34. (1982), 75–76.

- BORBÁNDI Gyula, *A magyar emigráció életrajza, 1945–1985*, Európai Protesztáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1985.
- BORBÁNDI Gyula, *Nyugati magyar irodalmi lexikon és bibliográfia*, Hittel, Budapest, 1992.
- BORBÁNDI Gyula, *Magyarok az Angol Kerthen. A Szabad Európa Rádió története*, Európa, Budapest, 1996.
- BORBÁNDI Gyula, *Nem éltünk hiába. Az Új Látóhatár négy évtizede*, Európa, Budapest, 2000.
- BOSHOF, Egon, *Die bayerisch-ungarischen Kontakte zur Zeit Giselas = Gizella és kora. Felolvasóülések az Árpád-korból*, I., szerk. FODOR Zsuzsa, Veszprém Megyei Jogú Város Önkormányzata, Veszprém, 1993, 80–88.
- BOSHOF, Egon, *Ungarn und das Reich in der Zeit der Salier = Bayern – Ungarn. Tausend Jahre. Aufsätze zur Bayerischen Landesausstellung 2001. Vorträge der Tagung „Bayern und Ungarn im Mittelalter und in der frühen Neuzeit“ in Passau, 15. bis 18. Oktober 2000*, szerk. Herbert H. WURSTER – Manfred TREML – Richard LOIBL, Archiv des Bistums & Oberhausmuseum Passau, Passau–Regensburg, 2001, 99–112.
- BOWLUS, Charles R., *Der Weg vom Lechfeld. Überlegungen zur Vernichtung der Ungarn im August 955 anhand ihrer Kriegsführung = Bayern – Ungarn. Tausend Jahre. Aufsätze zur Bayerischen Landesausstellung 2001. Vorträge der Tagung „Bayern und Ungarn im Mittelalter und in der frühen Neuzeit“ in Passau, 15. bis 18. Oktober 2000*, szerk. Herbert H. WURSTER – Manfred TREML – Richard LOIBL, Archiv des Bistums & Oberhausmuseum Passau, Passau–Regensburg, 2001, 77–90.
- CROZET, René, *A propos de l'église de Ják (Hongrie)*, Aachener Kunstblätter 41. (1971), 131–134.
- CSÁNYI Károly, *A műemlékrestaurálás*, Egyetemi Nyomda, Budapest, 1943.
- CSEMEGI József, *A budavári főtemplom középkori építéstörténete*, Képzőművészeti Alap, Budapest, 1955.
- DEER, Josef, *Die heilige Krone Ungarns*, Böhlau, Wien–Graz–Köln, 1966.
- DERCSÉNYI Dezső, *I. Lajos kora a magyar művészettörténetírásban = Művészet I. Lajos király korában 1342–1382. Katalógus*, szerk. MAROSI Ernő – TÓTH Melinda – VARGA Livia, MTA Művészettörténeti Kutatócsoport, Budapest, [1983], 37–50.
- DERCSÉNYI Dezső, *Die Abteikirche von Ják*, Corvina, Budapest, 1979.
- DERCSÉNYI Dezső, *Einige Probleme der arpadenzeitlichen Steinmetzkunst*, Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis 17. (1979), 143–145.
- DERCSÉNYI Dezső, *Az esztergomi Porta Speciosa*, szerzői kiadás, Budapest, 1947.
- DERCSÉNYI Dezső, *A Képes Krónika és kora = A Képes Krónika. Latin eredetijének magyar fordítása*, I., ford. BELLUS Ibolya, Helikon, Budapest, 1987, 81–110.

- DERCSÉNYI Dezső, *La „Porta Speciosa” dell’ antica cattedrale di Esztergom*, Annuario dell’Istituto Ungherese di Storia dell’Arte di Firenze I. (1947), 22–46.
- DERCSÉNYI, Désiré, *L’église de Pribina et Zalavár*, Études Slaves et Roumaines 1948/2., 85–100.
- DERCSÉNYI Dezső, *Monuments de Hongrie. Leur sauvegarde, restauration et mise en valeur*, Corvina, Budapest, 1969.
- DERCSÉNYI Dezső, [Recenzió = Bogyay: A jáki apátsági templom], Századok 78. (1944), 581.
- DERCSÉNYI Dezső, [Recenzió = Bogyay: L’iconographie], Művészettörténeti Értesítő 2. (1953), 221–222.
- DERCSÉNYI Dezső, *Romanische Baukunst in Ungarn*, Corvina – Magyar Helikon, Budapest, 1975.
- DERCSÉNYI Dezső, *The Age of Louis I in Hungarian Art History = Louis the Great. King of Hungary and Poland*, szerk. Steven Bela VARDY és mások, Columbia UP, New York, 1986, 371–398.
- DERCSÉNYI Dezső, *The Hungarian Crown*, New Hungarian Quarterly 1978/70., 53–64.
- DERCSÉNYI Dezső, *Az újabb régészeti kutatások és a pannóniai kontinuitás kérdése*, Századok 81. (1947), 203–211.
- DERCSÉNYI Dezső – ZÁDOR Anna, *Kis magyar művészettörténet (A honfoglalás korától a XIX. század végéig)*, Képzőművészeti Alap, Budapest, 1980.
- DIVÁLD Kornél, *Magyarország művészeti emlékei*, Egyetemi Nyomda, Budapest, 1927.
- DOBROVITS Aladár, *Sztálin elvtárs nyelvtudományi cikkei és a stílus kérdései*, Művészettörténeti Értesítő 2. (1953), 3–12.
- DOPSCH, Heinz, *St. Peter als Zentrum der Slawenmission = St. Peter in Salzburg. 3. Landesausstellung, 15. Mai bis 26. Oktober 1982*, Amt der Salzburger Landesregierung, Salzburg, 1982, 62–63.
- DÖLGER, Franz, [Recenzió = Bogyay: L’iconographie], Byzantinische Zeitschrift 53. (1960), 274–275.
- EGGERS, Martin, *Baiern, Pannonien und die Magyaren = Bayern – Ungarn. Tausend Jahre. Aufsätze zur Bayerischen Landesausstellung 2001. Vorträge der Tagung „Bayern und Ungarn im Mittelalter und in der frühen Neuzeit” in Passau, 15. bis 18. Oktober 2000*, szerk. Herbert H. WURSTER – Manfred TREML – Richard LOIBL, Archiv des Bistums & Oberhausmuseum Passau, Passau–Regensburg, 2001, 65–76.
- ENTZ Géza, [Recenzió = Forschungen zur Kunstgeschichte und christlichen Archäologie, I–II., Baden-Baden 1952–1953], Művészettörténeti Értesítő 4. (1955), 154–156.

- ENTZ Géza, [Recenzió = MMT/1], Művészettörténeti Értesítő 6. (1957), 87–94.
- ENTZ Géza, *A gyulafehérvári székesegyház*, Akadémiai, Budapest, 1958.
- ENTZ Géza, *A gótika művészete*, Corvina, Budapest, 1973².
- ENTZ Géza – GERŐ László, *A Balaton környék műemlékei*, Képzőművészeti Alap, Budapest, 1958.
- ENTZ Géza Antal – MAROSI Ernő – [SZERKESZTŐK], [Előszó] = *A jáki apostol-szobrok*, IX–XVIII.
- ÉRSZEGI Géza, *A jáki monostor felszentelésének napja = Magyar egyháztörténeti évkönyv, II. Bogay Tamás emlékére*, 109–114.
- ÉRSZEGI Géza, *A magyar állam létrejötte, a kereszténység felvétele és megszilárdulása (970–1095) = A magyar kereszténység ezer éve. Hungariae Christianae Millennium*, szerk. CSÉFALVAY Pál, Magyar Katolikus Püspöki Konferencia, Budapest, 2002, 27–38.
- Études historiques hongroises 1990*, VII. *The Selected Bibliography of Hungarian Historical Science 1985–1989*, szerk. Ferenc GLATZ, Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1990.
- Europas Mitte um 1000. 27. Europaratsausstellung*, I–II. *Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie*. III. *Katalog*, szerk. Alfried WIECZOREK – Hans-Martin HINZ, Theiss, Stuttgart, 2000.
- FERDINANDY Mihály, *Három magyar történelíró kísérletei Nyugaton a második világháború után. Bogay Tamás, Vajay Szabolcs és Ferdinandy Mihály magyarságtudományi munkássága 1947–1979 = Magyar mérleg*, II. *Nyugati magyar kulturális élet a II. világháború után (1945–1979)*, szerk. SAÁRY Éva, Svájci Magyar Irodalmi és Képzőművészeti Kör, Zürich, 1980, 158–183.
- FRIED, Johannes, St. Adalbert, *Ungarn und das Imperium Ottos III = Die ungarische Staatsbildung und Ostmitteleuropa*, szerk. Ferenc GLATZ, Europa Institut, Budapest, 2002, 113–141.
- Friedrich Gerke 1900–1966. Zu seinem Gedächtnis*, szerk. Franz-Josef KOHL-WEIGAND, Gesellschaft für bildende Kunst, Mainz, 1966.
- GENTHON István, *Magyarország művészeti emlékei, I. Dunántúl*, Képzőművészeti Alap, Budapest, 1959.
- GENTHON István, *Kunstdenkmäler in Ungarn. Ein Bildhandbuch*, Deutscher Kunstverlag, München, 1974.
- GEREVICH Tibor, *Magyarország románkori emlékei*, Műemlékek Országos Bizottsága, Budapest, 1938.
- GERICS József – LADÁNYI Erzsébet, *Az államférfi Szent István öröksége = Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve*, I., szerk. TAKÁCS Imre, Pannonhalmi Főapátság, Pannonhalma, 1996, 110–116.
- GERKE, Friedrich, *Das heilige Antlitz. Köpfe altchristlicher Plastik*, Kupferberg, Berlin, 1940.

- GERKE, Friedrich, *Die Zeitbestimmung der Passionssarkophagē / A passioszarkofágok kormeghatározása*, de Gruyter, Berlin, 1940.
- GERKE, Friedrich, *Der Trierer Agricius-Sarkophag. Ein Beitrag zur Geschichte der altchristlichen Kunst in den Rheinlanden*, Paulinus, Trier, 1949.
- GERVERS-MOLNÁR Vera, *A középkori Magyarország rotundái*, Akadémiai, Budapest, 1972.
- GLATZ Ferenc, *Szent István 1038 – 1938 – 1988 = Szent István és kora*, szerk. GLATZ Ferenc – KARDOS József, Gondolat, Budapest, 1988, 239–252.
- GOSZTONYI Gyula, [Recenzió = Bogay: A jáki apátsági templom], *Dunántúli Szemle* 11. (1944), 232–235.
- GRZESIK, Ryszard, *Die Ungarnmission des hl. Adalberts = ... The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways... Festschrift in Honor of János M. Bak*, szerk. BALÁZS NAGY – MARCELL SEBŐK, CEU Press, Budapest, 1999, 230–240.
- GYÖRFFY György, *Bevezető = A korona kilenc évszázada. Történelmi források a magyar koronáról*, szerk. KATONA Tamás, Európa, Budapest, 1979, 5–10.
- GYÖRFFY György, *Die „corona sancti Stephani regis“ zur Zeit der Arpaden = Insignia regni Hungariae, I. Studien zur Machtsymbolik des mittelalterlichen Ungarn*, szerk. ZSUSZA LOVAG, Ungarisches Nationalmuseum [Magyar Nemzeti Múzeum], Budapest, 1983, 55–63.
- GYÖRFFY György, *István király és műve*, Gondolat, Budapest, 1977¹, 1983², Balassi, Budapest, 2000³.
- HAMZA Gábor, *Szent István törvényei és a justinianusi római jog = Magyar egyháztörténeti évkönyv, II. Bogay Tamás emlékére*, 31–36.
- HEFTY, Georg Paul, *Unter der Oberfläche ein weißer Fleck. In der Südosteuropa-Forschung ist vieles nachzuholen*, *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 1995. február 21.
- HORVÁTH István, *Ein weiteres Fragment der Esztergomer Porta Speciosa*, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 32. (1980), 345–362.
- HORVÁTH István, *Esztergom = Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*, főszerk. KRISTÓ Gyula, szerk. ENGEL Pál – MAKÉ Ferenc, Akadémiai, Budapest, 1994, 199–201.
- HÖSCH, Edgar, *Die ungarische Alternative zwischen Rom und Byzanz im Mittelalter = Ungarn und Europa – Rückblick und Ausblick nach tausend Jahren*, szerk. Georg BRUNNER, Südosteuropa-Gesellschaft, München, 2001, 19–33.
- In memoriam Bogay Tamás*, *Mérleg* 1994/1., 11–13.
- JAKABFFY Imre, *A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája 1954–1959*, Akadémiai, Budapest, 1961.
- JAKABFFY Imre, *A Közép-Duna-medence régészeti bibliográfiája 1967–1977*, Akadémiai, Budapest, 1981.

- JAKABFFY Imre, *A Közép-Duna-medence régészeti bibliográfiája 1977–1987*, Mundus, Budapest, 1999.
- A jáki apostolszobrok / Die Apostelfiguren von Ják*, szerk. SZENTESI Edit – UJVÁRI Péter, Balassi – Kulturális Örökségvédelmi Intézet, Budapest, 1999.
- JÁKLI István, *Anfang des Anfangs. Ein persönlicher Bericht über den Weg zur Gründung des Ungarischen Instituts München*, Ungarn-Jahrbuch 20. (1992), 307–310.
- JÁKLI István, *Bogyay Tamás nyolcvan esztendő*s, Katolikus Szemle 41. (1989), 326–328.
- Johannes Aquila und die Wandmalerei des 14. Jahrhunderts. Tagungsbeiträge und Dokumente aus den Sammlungen des Landesdenkmalamts Budapest / Johannes Aquila és a 14. század falfestészete. Tanulmányok és dokumentumok a budapesti Országos Műemléki Felügyelőség gyűjteményéből*, szerk. MAROSI Ernő, MTA Művészettörténeti Kutatócsoport, Budapest, 1989.
- JOHANSSON-MEERY, Barbara, *Karolingerzeitliche Flechtwerksteine aus dem Herzogtum Baiern und aus Bayerisch-Schwaben*, Lasselben, Kallmünz, 1993.
- KERBL, Raimund, *Byzantinische Prinzessinnen in Ungarn zwischen 1050–1200 und ihr Einfluß auf das Arpadenkönnigreich*, Verband der wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs, Wien, 1979.
- KERNY Terézia, *Szent László-kultusz a Zsigmond-korban = Művészet Zsigmond király korában 1387–1437*, I. Tanulmányok, szerk. BEKE László – MAROSI Ernő – WEHLI Tünde, MTA Művészettörténeti Kutatócsoport, Budapest, 1987, 353–363.
- KISS Etele, *Die ungarische Königskrone = Europas Mitte um 1000*, III., 534–535.
- KONISEK Ildikó, *Ismeretlen festő, XVIII. század: az esztergomi Porta Speciosa = A magyar kereszténység ezer éve, Hungariae Christianae Millennium*, szerk. CSÉFALVAY Pál, Magyar Katolikus Püspöki Konferencia, Budapest, 2002, 28.
- KOSÁRY Domokos, *Előszó = BOGYAY, Magyarország története távlatból*, VII–IX.
- KOVÁCS Éva, *Bogyay Tamás halálára (1909. IV. 8. – 1994. II. 8.)*, Ars Hungarica 22. (1994), 207–210.
- KOVÁCS Éva, *Ereignisse und Ergebnisse: ein neuer Weg der Forschung in der Geschichte der ungarischen Krönungsinsignien = Insignia regni Hungariae*, I. Studien zur Machtsymbolik des mittelalterlichen Ungarn, szerk. Zsuzsa LOVAG, Ungarisches Nationalmuseum [Magyar Nemzeti Múzeum], Budapest, 1983, 91–100.
- KOVÁCS Éva, *A magyar korona a legújabb kutatások tükrében*, Művészettörténeti Értesítő 6. (1957), 128–130.
- KOVÁCS Éva – LOVAG Zsuzsa, *A magyar koronázási jelvények*, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1980.
- KOVÁCS K. Zoltán, *Emlékezés Jákli Istvánra (1917–2001)*, Bécsi Napló 2001/2., 8.

- Kürschners *Deutscher Gelehrten-Kalender* 1966, 1970, 1976, 1980, I. szerk. Werner SCHUBER, de Gruyter, Berlin, 1966¹⁰, 1970¹¹, Berlin – New York, 1976¹², 1980¹³.
- LÁSZLÓ Gyula, *A Szent László-legenda középkori falképei*, Tájak-Korok-Múzeumok Egyesület, Budapest, 1993.
- K. LENGYEL Zsolt, *Bibliographie der Schriften von und über Thomas von Bogyay 1924–1998*. Unter Mitarbeit von Eva FRANTZ und Meinolf ARENS zusammengestellt von –, München, 2003, BbMü 182: Biographisches, Schriften über und mit Bogyay.
- K. LENGYEL Zsolt, *Bogyay Tamás (1909–1994)*, Hungarológiai Értesítő 13. (1994), 312–315.
- K. LENGYEL Zsolt, *Gelehrsamkeit und Menschlichkeit. Zum Tode Thomas von Bogyays*, Ungarn-Jahrbuch 21. (1993–1994), 213–222 [rövidített változata: *Thomas von Bogyay (9. IV. 1909 – 8. II. 1994)*, Südost-Forschungen 53. (1994), 355–359].
- K. LENGYEL Zsolt, *A hungarológia mint interdiszciplináris és regionális tudomány. Korszerűsítésének kutatás- és oktatásügyi szempontjai a német nyelvű Kelet-, Kelet-Közép- és Délkelet-Európa-tanulmányok keretében*, Századok 139. (2005), 1011–1024 [lásd ebben a kötetben is: 171–187].
- K. LENGYEL Zsolt, *Hungarologie und Ungarn-Bild in Deutschland. Politische, methodische und organisatorische Probleme nach 1990 = Das Ungarnbild in Deutschland und das Deutschlandbild in Ungarn. Materialien des wissenschaftlichen Symposiums am 26. und 27. Mai 1995 in Hamburg*, szerk. Holger FISCHER, Südosteuropa-Gesellschaft, München, 1996, 75–95.
- K. LENGYEL Zsolt, *Magyarságkutatás Münchenben. Adatok és gondolatok az Ungarisches Institut munkájáról*, Levéltári Szemle 1990/3., 37–51 [lásd ebben a kötetben is: 141–156].
- K. LENGYEL Zsolt, *Thomas von Bogyays Hungarologie im Exil 1945–1994: Reichweite und Wirkungen. Eine Fallstudie über grenzüberschreitende Wissensvermittlung zwischen Deutschland und Ungarn = Wissenschaftsbeziehungen und ihr Beitrag zur Modernisierung. Das deutsch-ungarische Beispiel*, szerk. Holger FISCHER – Mirja JUELICH, Oldenbourg, München, 2005, 483–565.
- K. LENGYEL Zsolt, *Umwege eines Gelehrtenlebens. Aus der Biographie Thomas von Bogyays (1909–1994)*, Ungarn-Jahrbuch 27. (2004), 81–111.
- Magyar egyháztörténeti évkönyv*, 11. *Bogyay Tamás emlékére*, szerk. BERTÉNYI Iván – DÓKA Klára, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Alapítvány, Budapest, 1996.
- MAGYAR Kálmán, *Somogyi reneszánsz várkastélyok kőfaragványairól (Az ötvöskőnyi és koronknyi (korotnai) várkastélyok köemlékeinek periodizációs problémái)* = *Magyar egyháztörténeti évkönyv*, 11. *Bogyay Tamás emlékére*, 115–127.

- MAKK Ferenc, *III. Béla* = KRISTÓ Gyula – MAKK Ferenc, *Az Árpádok. Fejedelmek és királyok*, Szukits, Szeged, 2001, 219–241.
- MAKK Ferenc, *A turulmadártól a kettőskeresztig. A korai magyar–bizánci kapcsolatok* = ÜÖ., *A turulmadártól a kettőskeresztig. Tanulmányok a magyarság régebbi történelméről*, Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1998, 215–238.
- MAROSI Ernő, *Árpád-kori kőfaragványok – Árpád-kori építészeti fejlődés = Árpád-kori kőfaragványok*, 15–28.
- MAROSI Ernő, *Darstellung des Westportals (Porta Speciosa) der Adalberts-Kathedrale von Gran (Esztergom) = Europas Mitte um 1000*, III., 537–538.
- MAROSI Ernő, *Der Heilige Ladislaus als ungarischer Nationalheiliger. Bemerkungen zu seiner Ikonographie im 14–15. Jh.*, *Acta Historiae Artium* 33. (1987), 211–256.
- MAROSI Ernő, *Die Anfänge der Gotik in Ungarn. Esztergom in der Kunst des 12–13. Jahrhunderts*, Akadémiai, Budapest, 1984.
- MAROSI Ernő, *Die Benediktinerabtei St. Georg zu Ják. Bauwerk und kunsthistorische Problematik*, *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae* 1997/1–4., 19–70.
- MAROSI Ernő, *Einige stilistische Probleme der Inkrustationen von Gran (Esztergom)*, *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae* 17. (1971), 171–229.
- MAROSI Ernő, *Entz Géza, 1937–1993*, *Magyar Szemle* 2. (1993), 714–724.
- MAROSI Ernő, *Esztergom zwischen Ost und West. Einige Fragen ungarischer Kunst unter Béla III.*, *Zbornik za likovne umetnosti* 15. (1979), 51–69.
- MAROSI Ernő, *Az esztergomi Porta Speciosa ikonográfiájához = Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról*, szerk. SZÉKELY György, Akadémiai, Budapest, 1984, 341–356.
- MAROSI Ernő, *Ják = Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*, főszerk. KRISTÓ Gyula, szerk. ENGEL Pál – MAKK Ferenc, Akadémiai, Budapest, 1994, 299.
- MAROSI Ernő, *Ják és Esztergom, Bogay Tamás művészettörténeti munkásságának két sarokpontja = Magyar egyháztörténeti évkönyv, II. Bogay Tamás emlékére*, 27–30.
- MAROSI Ernő, *Johannes Aquila és a 14. századi falfestészet*, *Életünk* 22. (1995), 1050–1056.
- MAROSI Ernő, *A magyar művészettörténeti gondolkodás korszakai = A magyar művészettörténet-írás programjai. Válogatás két évszázad írásaiból*, szerk. MAROSI Ernő, Corvina, Budapest, 1999, 327–380.
- MAROSI Ernő, *A művészet Szent István korában = Államalapítás, társadalom, művelődés*, szerk. KRISTÓ Gyula, MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2001, 75–83.

- MAROSI Ernő, *Stilrichtungen zwischen 1220–1230 in der Bauskulptur*, Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis 17. (1979), 155–161.
- MAROSI Ernő, *Szobrok a jáki apátsági templom nyugati homlokzatáról = A jáki apostolszobrok*, 471–497.
- MAROSI Ernő, *Utóélet vagy újjáélesztés? Kísérletek a nagyszentmiklósi kincs beillesztésére a magyar művészet történetébe = Az avarok aranya. A nagyszentmiklósi kincs*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest. 2002. március 24. – június 30., főszerk. KOVÁCS Tibor, szerk. GARAM Éva, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2002, 134–142.
- MAROSI Ernő, *Vorbemerkung = Johannes Aquila und die Wandmalerei des 14. Jahrhunderts*, 5–6.
- D. MEZEY Alice, *Ják. Szent György-templom*, Tájak-Korok-Múzeumok Egyesület, Budapest, 1999.
- MEZEY-DEBRECZENI Alice – SZENTESI Edit, *A Ják nemzetség, a jáki Szent György-monostor és Ják falu = A jáki apostolszobrok*, 3–34.
- MEZEY-DEBRECZENI Alice – SZENTESI Edit, *Neue Forschungen zur Abteikirche von Ják. Schriftquellen und Befunde als Hilfsmittel auf der Suche nach der verlorenen Baugeschichte*, Kunstchronik 44. (1991), 575–584.
- MMK = GALAVICS Géza – MAROSI Ernő – MIKÓ Árpád – WEHLI Tünde, *Magyar művészet a kezdetektől 1800-ig*, Corvina, Budapest, 2001.
- MMT/1 = *A magyarországi művészet története*, I., *A magyarországi művészet a honfoglalástól a XIX. századig*, főszerk. FÜLEP Lajos, szerk. DERCSÉNYI Dezső, írták BALOGH Jolán – DERCSÉNYI Dezső – GARAS Klára – GEREVICH László, Képzőművészeti Alap, Budapest, 1956¹.
- MMT/2 = *A magyarországi művészet története*, I., *A magyarországi művészet a honfoglalástól a XIX. századig*, főszerk. FÜLEP Lajos, szerk. DERCSÉNYI Dezső, írták BALOGH Jolán – DERCSÉNYI Dezső – GARAS Klára – GEREVICH László, Képzőművészeti Alap, Budapest, 1961².
- MMT/4 = *A magyarországi művészet története*, I., *A magyarországi művészet a honfoglalástól a XIX. századig*, főszerk. FÜLEP Lajos, szerk. DERCSÉNYI Dezső – ZÁDOR Anna, írták BALOGH Jolán – DERCSÉNYI Dezső – GARAS Klára – GEREVICH László, Corvina, Budapest 1970³.
- MORAVCSIK Gyula, *A magyar szent korona a filológiai és történelmi kutatások megvilágításában = Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*, III., szerk. SERÉDI Jusztinián, Szent István Társulat, Budapest, 1938, 425–472.
- MORAVCSIK Gyula, *Die byzantinische Kultur und das mittelalterliche Ungarn. Sitzungsbericht der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Klasse für Philosophie, Geschichte, Staats-, Rechts- und Wirtschaftswissenschaften*. 1955/4., Akademie, Berlin, 1956.

- MTM = ARADI Nóra – FEJERNÉ TÓTH Rózsa – GALAVICS Géza – MAROSI Ernő – NÉMETH Lajos, *A művészet története Magyarországon. A honfoglalástól napjainkig*, szerk. ARADI Nóra, Gondolat, Budapest, 1983.
- NAGY Csaba, *A magyar emigráns irodalom lexikona*, Argumentum – PIM – Kortárs Irodalmi Központ, Budapest, 2000^a.
- PÁLINKÁS László, [Recenzió = Bogayay: L'iconographie], *Corvina* 26. (1953), 175–178.
- PAULUS, Herbert, [Recenzió = Bogayay: Karolingische Skulpturen], *Das Münster* 6. (1953), 234.
- PERNACK-WERNICKE, Anneliese, *Georg Stadtmüller = Südosteuropa unter dem Halbmond. Untersuchungen über Geschichte und Kultur der südosteuropäischen Völker während der Türkenzeit. Prof. Georg Stadtmüller zum 65. gewidmet*, szerk. Peter BARTL – Horst GLASSL, Trofenik, München, 1975, 7–16.
- PROKOPP Mária, *Bogyay Tamás XIV. századi művészettörténeti kutatásai*, *Vasi Szemle* 49. (1995), 203–209 [másodközlés: *Magyar egyháztörténeti évkönyv*, II. *Bogyay Tamás emlékére*, 21–26].
- PROKOPP Mária, *Italian Trecento Influence on Murals in East Central Europe, Particular Hungary*, Akadémiai, Budapest, 1983.
- RÁCZ Endre, *Ják*, Corvina, Budapest, 1973.
- RÁCZ György, *Pannonhalma és Ják. Egy királyi és egy magánkegyűri bencés monostor a középkorban = Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve*, I., szerk. TAKÁCS Imre, Pannonhalmi Főapátság, Pannonhalma, 1996, 527–537.
- RADNÓTI Aladár – GERŐ László, *A Balaton régészeti és történeti emlékei*, Közoktatásügyi Kiadóvállalat, Budapest, 1952.
- RADOCSAY Dénes, *A középkori Magyarország falképei*, Akadémiai, Budapest, 1954.
- RADOCSAY Dénes, *Wandgemälde im mittellalterlichen Ungarn*, Corvina, Budapest, 1977.
- RADOJČIĆ, Svetozar, *Die „Porta Speciosa“ in Gran und deren serbische Parallelen = Beiträge zur älteren europäischen Kulturgeschichte*, I., *Festschrift für Rudolf Egger*, Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten, Klagenfurt, 1952, 356–366.
- RAGUSA, Isa, *Porta patet vitae sponsus vocat intro venite and the Inscriptions of the lost Portal of the Cathedral of Esztergom*, *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 43. (1980), 345–351.
- RÉAU, Louis, *Houdon. Sa vie et sur son œuvre*, I–II., Nobelet, Paris, 1964.
- Répertoire international des médiévistes*, szerk. Pierre GALLAIS és mások, Publications du Centre d'études supérieures de civilisation médiévale de l'Université de Poitiers, Poitiers, 1965.
- RÓNAI Zoltán, *Bogyay Tamás halálára*, *Vigilia* 59. (1994), 714.

- SCHWARZ, Mario, *Der Weg normannischer Dekorationsformen in der Bauplastik nach Niederösterreich. Die stilistische Nachfolge der Bauplastik von Ják in Österreich 1242–1246*, Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis 17. (1979), 163–167.
- SEEWANN, Gerhard, *Der Beitrag der deutschen Geschichtswissenschaft zur ungarischen Geschichte 1981–1990*, Hungarológia. IV. Tudományos, oktatás-módszertani és tájékoztató füzetek 1993, 53–71.
- SEEWANN, Gerhard [és mások], *Ungarn = Historische Bücherkunde Südosteuropa*, szerk. Mathias BERNATH, Oldenbourg, München, 1980, 55–1227.
- SEEWANN, Gerhard – KRALLERT, Gertrud, *Der pannonische Raum vom 6. Jh. bis Ende des 9. Jhs. = Historische Bücherkunde Südosteuropa*, szerk. Mathias BERNATH, Oldenbourg, München, 1980, 673–692.
- B. SOMOGYI Ferenc, *A német sajtó magyar vonatkozású cikkei*, Magyar Intézet, München, [1965].
- CS. SÓS Ágnes, *Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert*, Beck, München, 1973.
- CS. SÓS Ágnes, *Megjegyzések a zalavári ásatások jelentőségéről és problematikájáról = Zalai gyűjtemény, VI., Régészeti tanulmányok*, Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 1976, 105–140.
- CS. SÓS Ágnes, *Zalavár = Korai magyar történelmi lexikon (9–14. század)*, főszerk. KRISTÓ Gyula, szerk. ENGEL Pál – MAKÉ Ferenc, Akadémiai, Budapest, 1994, 741.
- STADTMÜLLER, Georg, *Begegnung mit Ungarns Geschichte. Rückblick auf ein halbes Jahrhundert*, Trofenik, München, 1984.
- SZAMOSI József, *Bogyay Tamás köszöntése. 80. születésnapjára*, Életünk [München] 1989/4., 5.
- SZAMOSI József, *Dr. Bogyay Tamás 1909–1994*, Életünk [München] 1994/3., 6.
- SZÁNTÓ Konrád, *Bogyay Tamás munkásságáról. A Bogyay Tamás emlékülés bevezető előadása*, Vasi Szemle 49. (1995), 198–202 [másodközlés módosított címmel: *Bogyay Tamás, a modern történetírás halhatatlan alakja = Magyar egyháztörténelmi évkönyv, II. Bogyay Tamás emlékére*, 9–14].
- SZÉKELY György, *Korona és lándzsa = Államalapítás, társadalom, művelődés*, szerk. KRISTÓ Gyula, MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2001, 21–30.
- A SZERKESZTŐK, *Előszó = Szent István és kora*, szerk. GLATZ Ferenc – KARDOS József, Gondolat, Budapest, 1988, 7.
- SZÓKE Béla Miklós, *Die karolingische Civitas Mosaburg (Zalavár) = Europas Mitte um 1000*, I., 217–220.
- SZÓKE Béla Miklós, *A korai középkor hagyatéka a Dunántúlon*, Ars Hungarica 26. (1998), 257–319.

- SZŐKE Béla Miklós, *Zalavár = Zalai gyűjtemény*, VI. Régészeti tanulmányok, Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 1976, 69–103.
- SZŐKE Béla Miklós – VÁNDOR László, *Neue Ergebnisse der Ausgrabungen im Kisbالاتon-Gebiet = Die Bayern und ihre Nachbarn*, II., szerk. Herwig FRIESINGER – Falko DAIM, VÖAW, Wien, 1985, 207–212.
- TAKÁCS Imre, *Porta patet vitae* (Az esztergomi székesegyház nyugati díszkapujáról) = *Strigonium Antiquum*, II. Kezds és újakezds. A Szent Adalbert székesegyház és Oláh Miklós jubileuma, szerk. BEKE Margit, Márton Áron, Budapest, 1993, 53–60.
- Történelmi irodalom a magyar katolikus emigrációban, *Vigilia* 13. (1977), 786.
- Történeti bibliográfia, I–IX., 1985–1993, MTA Történettudományi Intézet, Budapest 1985–1993.
- TÓTH Endre, *Die Heilige Stephanskrona / A Szent Korona = Bayern – Ungarn. Tausend Jahre / Bajorország és Magyarország 1000 éve. Katalog zur Bayerischen Landesausstellung 2001. Oberhausmuseum, Passau. 8. Mai bis 28. Oktober 2001*, szerk. Wolfgang JAHN, Haus der Bayerischen Geschichte, Augsburg, 2001, 43–45.
- TÓTH Endre, *A magyar koronázási jelvényekről = A magyar államiság első ezer éve*, szerk. FONT Márta – KAJTÁR István, Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2000, 53–65.
- TÓTH Endre, *A Szent Korona és a koronázási jelvények = A magyar kereszténység ezer éve. Hungariae Christianae Millennium*, szerk. CSÉFALVAY Pál, Magyar Katolikus Püspöki Konferencia, Budapest, 2002, 39–42.
- TÓTH Endre – SZELENYI Károly, *A magyar Szent Korona. Királyok és koronázások*, Kossuth, Budapest, 2000².
- TÓTH Melinda, *Architecture et sculpture en Hongrie aux XIe–XIIIe siècles. Etat des recherches*, *Arte medievale. Periodico internazionale di critica dell'arte medievale* 1983/1., 81–99.
- TÓTH Melinda, *Árpád-kori falfestészet*, Akadémiai, Budapest, 1974.
- Új magyar életrajzi lexikon, II., főszerk. MARKÓ László, Magyar Könyvklub, Budapest, 2001.
- UJVÁRY Gábor, *Barát háromszög (Carl Heinrich Becker, Klebelsberg Kuno, Gragger Róbert és a hungarológia megszületése)*, *Hungarológia* 2000/3., 99–120.
- UJVÁRY Gábor, „A magyar kultúra külföldi őrszemel”. *A magyar kulturális és tudományos külpolitika és a külföldi magyar intézetek, tanszékek és lektorátusok = Stratégia és kultúra. Kulturális külpolitika az új kihívások tükrében*, szerk. ÉGER György – KISS J. László, Teleki László Alapítvány, Budapest, 2004, 25–76.
- UJVÁRY Gábor, *A Római Magyar Intézet története 1912–1945 között = Száz év a magyar–olasz kapcsolatok szolgálatában. Magyar tudományos, kulturális és*

- egyházi intézetek Rómában (1895–1995), szerk. CSORBA László, HG és Társa, Budapest, 1998, 19–43.
- UJVÁRY Gábor, *Tudományszervezés – történetkutatás – forráskritika. Klebelsberg Kuno és a Bécsi Magyar Történeli Intézet*, Győr-Moson-Sopron megye, Győri Levéltár, Győr, 1996.
- UJVÁRY Gábor, „Tudós kolostor, csöndes kolostori kerttel”. *A berlini Magyar Intézet és a Collegium Hungaricum története (1924–1944) = Újrakezdések krónikája 1867–2001. Magyar–német diplomáciai kapcsolatok*, szerk. UJVÁRY Gábor – PRÓHLE Gergely, Corvina, Budapest, 2001, 79–102.
- VÁCZY Péter, *Thietmar von Merseburg über die ungarische Königskrönung = Insignia regni Hungariae, I. Studien zur Machtsymbolik des mittelalterlichen Ungarn*, szerk. Zsuzsa LOVAG, Ungarisches Nationalmuseum [Magyar Nemzeti Múzeum], Budapest, 1983, 29–53.
- VAJAY Szabolcs, *Bogyay Tamás (1909–1994)*, Turul 77. (1994), 52–53.
- VAJAY, Szabolcs de, *Corona regia – Corona Regni – Sacra Corona. Königs kronen und Kronensymbolik im mittelalterlichen Ungarn*, Ungarn-Jahrbuch 7. (1976), 37–64.
- VAJAY, Szabolcs de, *Der Kamelauktion-Charakter der heiligen Krone Ungarns. Die typologische Rechtfertigung einer Benennung = Insignia regni Hungariae, I. Studien zur Machtsymbolik des mittelalterlichen Ungarn*, szerk. Zsuzsa LOVAG, Ungarisches Nationalmuseum [Magyar Nemzeti Múzeum], Budapest, 1983, 101–128.
- VAJAY Szabolcs, *Lectoribus salutem, auctori honor – Bogyay Tamás 80 éves*, Új Látóhatár 40. (1989), 248–249.
- VALTER Ilona, *Árpád-kori téglateplomok Nyugat-Dunántúlon*, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest, 2004.
- VALTER Ilona, *Romanische Sakralbauten Westpannoniens*, mtárs. Friedrich BERG – Marijan ZADNIKAR, Roetzer, Eisenstadt, 1985.
- VALTER Ilona, *Románkori falusi templomok Zala megyében*, Művészet 1977/4., 5–9.
- VÁRSZEGI Asztrik – ZOMBORI István, *Magyar egyháztörténeti bibliográfia 1980–1990*, bev. KOSÁRY Domokos, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest, 1997.
- Veszprém kora középkori emlékei. *Felolvasóülések az Árpád-korból*, II., szerk. FODOR Zsuzsa, Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém, 1994.
- VESZPRÉMY László, *Szent Adalbert és Magyarország. Historiográfiai áttekintés*, Ars Hungarica 26. (1998), 321–337 [németül: *Der heilige Adalbert im wissenschaftlichen Gespräch ungarischer Historiker*, Bohemia 1999/1., 87–102].
- WEHLI Tünde, *A 13. századi magyarországi ívmező domborművek kérdéséhez = Árpád-kori kőfaragványok*, 59–66.

- WEHLI Tünde, *Bogyay Tamás (1909–1994)*, Művészettörténeti Értesítő 43. (1994), 275–281.
- WINTERFELD, Dethard von, *Bamberg und Ják = A jáki apostolszobrok*, 513–517.
- WOLFRAM, Herwig, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien*, Böhlau, Wien–Köln–Graz, 1979.
- ZSOLDOS Attila, *A magyar királyok koronája a történelemben és a nemzeti hagyományban = Millenniumi magyar történet. Magyarország története a honfoglalástól napjainkig*, szerk. TÓTH István György, Osiris, Budapest, 2001, 643–655.

[2006]

EMIGRÁNS MAGYAR TUDOMÁNYPOLITIKA

BOGYAY TAMÁS ÉS DEÉR JÓZSEF

LEVELEZÉSÉNEK A TÜKRÉBEN

I.

Bogyay Tamás (1909–1994), a 20. századi magyarságtudomány jeles művészettörténész képviselője szorgos és gondos levélíró volt. 1945-ben kezdődő és néhány éven belül müncheni lakhellyel véglegesült emigrációjában főképp a tudományos eszmecsere és tájékoztatás céljaira üzte ezt a közlési műfajt. Rendszeresen és magvasan fejtette ki véleményét címzettjeinek, köztük a világháború után Nyugatra távozott vagy haza nem tért, a szakmai beilleszkedés kihívásait szintúgy vállaló számos magyar tudósnak.¹ Az életutak e párhuzamosságából alakult ki az ötvenes évek legelejétől mély kollegiális barátsága Deér József (1905–1972) középkorkutató történészprofesszorral, aki egyetemi pályafutását a harmincas években Szegeden kezdte – Hóman Bálint (1885–1951) egyik kedvenc tanítványaként.² Magyarországon utoljára 1945-től 1948-ig a budapesti egyetemen, 1950-től pedig Bernben oktatott.³ A vele több mint két évtizeden át folytatott levelezés a Müncheni Magyar Intézet regensburgi székhelyén őrzött Bogyay-hagyaték ezernyi tételt tartalmazó illető részlegében a legterjedelmesebb és legtartalmasabb állagok egyike.⁴

¹ Például a következőknek: Bárány-Oberschall Magda, Brandenstein Béla, Boba Imre, Décsy Gyula, Farkas Gyula, Ferdinandy Mihály, Miskolczy Gyula, Pálfi László, Várady Imre, Vajay Szabolcs. Müncheni Magyar Intézet (Regensburg), könyvtár, különgyűjtemények: Bogyay Tamás hagyatéka [a továbbiakban: BhMű], 8, 9, 10, 11, 12; Korrespondenz, alte Reihe; 6: Korrespondenz, Bündel Vajay; 5: Bibliothek, Briefbeilagen.

² KOSZTA László, *Deér József, a szegedi egyetem professzora = Deér József emlékezete. Tanulmányok Deér József (1905–1972) professzor születésének centenáriuma*, szerk. KOSZTA László, JATEPress, Szeged 2006, 27–31; UJVÁRY Gábor, *A végteleben újra találkoznak. Szekfű Gyula és Hóman Bálint párhuzamos, majd elváló életpályája = Uő., A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban”*, Ráció, Budapest, 2010, 389.

³ BORBÁNDI Gyula, *Nyugati magyar irodalmi lexikon és bibliográfia*, Hittel, Budapest, 1992, 88–89; RAINER Christoph SCHWINGES, *Deér József és az ötven éves berni Középkor Történeti Tanszék = Deér József emlékezete*, 53–60.

⁴ Bogyay Tamás levelezése Deér Józseffel (1950–1972), BhMű 9: Korrespondenz, alte Reihe. A könyv-, folyóirat-, fénykép-, dia- és levelestárból, valamint kéziratos és gépiratos feljegyzésekből, illetve tudományos cikkgyűjteményből álló Bogyay-hagyaték az elhunyt és családja kívánsága szerint két részre osztva került 1994 nyarán a Magyar Tudományos Akadémia budapesti Művészettörténeti Intézetének könyvtárába, illetve – a jóval terjedelmesebb anyag – a Müncheni Magyar Intézetbe, amelynek könyvtári különgyűjteményében Bogyay 1991/1992-ben elhelyezte levelezésének egy részét.

A Bogyay–Deér kapcsolat a még alig kutatott nyugati magyar tudománytörténet élénk színfoltja. Mindkét oldalról megközelíthető. Az idősebbik századik születésnapjának alkalmából Szegeden tudományos emlékkonferenciát tartottak, amelynek 2006-ban kötetbe szerkesztett értékes előadásai az ottani egyetem harmincas évekbeli tanárának munkásságát témakörök és pályaszakaszok szerint méltatják. A tanulmánygyűjtemény több helyen hasonló formában, de magyarázatok és elemzések, Bogyay nevének említése nélkül közöl egyes tételeket az Országos Széchényi Könyvtár Deér-hagyatékából, amely így egyfajta töltelékként jelenik meg a centenáriumi kiadványban.⁵ Ez annál is inkább sajnálatos, mivel az OSZK azon évi munkaterve szerint az illető hagyaték „kiemelkedően értékes”.⁶

Ugyanez bizvást állítható a Bogyay-hagyatékról. Az eddigi rendszerezése és feldolgozása során keletkezett tanulmányok a Bajorországban letelepedett tudományművelőt állítják előtérbe, és ismételten kitérnek berni kapcsolatára.⁷ Ezúttal a tágan értelmezett tudománypolitika művelőjéről lesz szó, most viszont a svájci pályatárssal alkotott szellemi közösségből kiindulva. Bogyay és Deér leveleikben folyamatosan beszámoltak egymásnak kutatóműhelyük ügyes-bajos dolgairol, módszer- és forrástani problémákat boncolgatva, megoldási ötleteket felvetve vagy elvetve, a nemzetközi szakirodalmi termést áttekintve. De ebben az íráshalmazban nem csak műveik és témáik története húzódik meg. Nyomon követhető benne két vérbeli tudós szembesülése azzal a kérdéssel is, hogy mire való a tudomány külföldön, ha magyar. Bogyay és Deér válaszaik keresésében egymás társai voltak, még ha felfogásuk vérmérsékletük szerint időnként árnyalatokban különbözött is. Levelezésükből szemelgetve és bőven idézve⁸ bemutatatható, hogyan gondolkodtak munkájuk szemléleti irányáról, a nemzeti és állami határok feletti együttműködések-ről, az intézményesített kutatás, felvilágosítás és tájékoztatás lehetőségeiről, a vitás kérdések rendezési módjáról, valamint – mindezt átfogóan – a tudomány és a politika viszonyáról.

⁵ Deér József emlékezete.

⁶ Az Országos Széchényi Könyvtár programja 2006, kiad. MOSKOR István, Budapest, 2006, 53. hálózaton: <http://epa.oszk.hu/01000/01090/00001/pdf/00001.pdf>.

⁷ Zsolt K. LENGVEL, *Thomas von Bogyays Hungarologie im Exil 1945–1994: Reichweite und Wirkungen. Eine Fallstudie über grenzüberschreitende Wissensvermittlung zwischen Deutschland und Ungarn = Wissenschaftsbeziehungen und ihr Beitrag zur Modernisierung. Das deutsch-ungarische Beispiel*, szerk. Holger FISCHER – Mirja JUFELT, Oldenbourg, München, 2005, 483–565; UÖ., *Umwege eines Gelehrtenlebens. Aus der Biographie Thomas von Bogyays (1909–1994)*, Ungarn-Jahrbuch 27, (2004), 81–111. E két tanulmány összevont foglalata: K. LENGVEL Zsolt, *Bogyay Tamás magyarságtudományi tevékenysége az emigrációban*, *Ars Hungarica* 2007/1., 118–172 [lásd e kötetben is: 383–449].

⁸ A Bogyay-levelek eredeti másodpéldányokban, Deér levelei eredeti példányokban maradtak fenn.

II.

Bogyay – Deérhez hasonlóan – a világháború utáni első emigránshullám bölcsészrétegének neves személyiségei közé tartozott.⁹ Pályafutása azonban – Deérétől eltérően – nem a szokványos mederben kezdődött jó egy évtizeddel azelőtt, és nem is abban folytatódott. Ahogy 1935-től a zalaegerszegi tanfelügyelőség tisztviselőjeként, 1940-től pedig a budapesti Vallás- és Köznevelésiügyi Minisztérium hivatalnokaként, úgy azután sem tulajdonképpen hivatásával kereste kenyerét.¹⁰ Az 1951-ben Münchenben megalapított amerikai Szabad Európa Rádió munkatársakat toborzó vezetése – Deér közvetítése nyomán¹¹ – megkínálta a magyar osztály legelső állásainak egyikével, amelyet 1952-ben el is foglalt. Innen ment nyugdíjba 1974-ben.¹²

Bogyay professzori cím nélkül is betagozódott a nyugati tudományosságba. Ezt megkönnyítette szakmai érdeklődésének tartalmi sokszínűsége, valamint tág területi és időbeli vonzata. Már fiatalkorában rendszeresen kitekintett a nemzeti kereteken túlra. Miután Bajorországban letelepedett, végleg elkötelezte magát annak a magyarságtudománynak, amely a külső kapcsolatoknak döntő jelentőséget tulajdonít.¹³ Deérnek levelezésük kezdetétől¹⁴ kulcsszerepe volt abban, hogy életre szólóan megérett benne az öregkorában is emlegetett felismerés: „Nincs olyan magyar probléma, ami ne függene össze Magyarországon kívüli dolgokkal.”¹⁵

Jelenlegi ismereteink szerint a világháború előtt érintkeztek ugyan személyesen,¹⁶ de szakmai útjaik nem keresztezték egymást. Legfontosabb közös témájukkal, Magyarország Szent Koronájával emigrálásuk után, jóformán egyidejűleg kezdtek el foglalkozni.¹⁷ Politika-, eszme- és művészettörténeti

⁹ *A szabad világban élő magyarok arcképcsarnoka: Dr. Bogyay Tamás*, Magyarok [Köln], 1965/2., 3. Egy válogatott emigráns magyar tudóscsoport – benne Bogyay – publikációinak korai jegyzéke a Corvin Máttyás Olasz–Magyar Tudományos, Irodalmi és Művészeti Társaság firenzei folyóiratában: *Bibliografia dell'attività scientifica degli studiosi ungheresi all'estero*, Corvina, III/1/1. (1952), 88–96.

¹⁰ K. LENGVEL, *Bogyay Tamás magyarságtudományi tevékenysége*, 119, 125–127.

¹¹ THOMAS VON BOGYAY, *Ein subjektiver Bericht über meinen bisherigen Lebensweg*, h. n., é. n. [München, 1978/1979 körül], gépirat, 6. BHMü 182: Biographisches, Schriften über und mit Bogyay. Vö. Bogyay–Deér, Staudach–Egerndach, 1950, november 11., Uo., 9; Korrespondenz, alte Reihe.

¹² BORRÁNDI Gyula, *Magyarok az Angol Kerthen. A Szabad Európa Rádió története*, Európa, Budapest, 1996, 568.

¹³ K. LENGVEL, *Bogyay Tamás magyarságtudományi tevékenysége*, 119–125.

¹⁴ Vö. például Deér–Bogyay, Bern, 1951. február 12., Bogyay–Deér, Staudach–Egerndach, 1951. február 23., BHMü 9; Korrespondenz, alte Reihe.

¹⁵ Bemutatjuk Bogyay Tamás Münchenben élő magyar történeti. *Bogyay Tamás munkáinak válogatott bibliográfiája*. A beszélgetést készítette ALMÁSI Tibor, Aetas 1987/1., 72.

¹⁶ Például Bogyayék családi székhelyén: „Még jól emlékszem, Badacsonyan többször megfordultál annak idején.” Bogyay–Deér, München, 1954. július 11., BHMü 9; Korrespondenz, alte Reihe.

¹⁷ K. LENGVEL, *Bogyay Tamás magyarságtudományi tevékenysége*, 124, 136–138; TÓTH Endre, *Deér József és a Szentkorona kutatása = Deér József emlékezete*, 89–94.

vetületeit feltárva s elemezve a nemzetközi koronakutatást éltették, miközben egymás eredményeit is mérlegelték, méltatták, vitatták. Deér 1950-ben, a regensburgi Bogyay-hagyatékban őrzött levelezésük legelső darabjában így vélekedett: „A korona tehát végeredményben nem Szent István, hanem III. Béla [1172–1196] korának emléke s nem a magyar államalapításnak, hanem a kibontakozó magyar nagyhatalmi és egyenjogúsultsági törekvéseknek a tanúja.”¹⁸ A magyar királyi koronáról szóló, 1966-ban megjelent német nyelvű monográfiájában korai véleményét megváltoztatva V. István király (1270–1272) korába helyezte a felső – latin – és az alsó – görög – rész összeillesztésének, vagyis a ránk maradt korona létrejöttének az időpontját.¹⁹ Előszavában megnevezte három legközelebbi tanácsadóját, köztük Bogyayt, aki ugyan addig és később is kitartott a III. Béla korába utaló keltezés mellett,²⁰ Deér könyvének megírását azonban fontos észrevételekkel segítette egy sor részletkérdésben.²¹ Bogyay e kritikai szabadelvűséggel azonosulva „igazságkereső tudós”-nak nevezte Deért a monográfiáról írott 1969-es recenziójá-

¹⁸ Deér-Bogyay, Bern, 1950, augusztus 23., BbMü 9: Korrespondenz, alte Reihe.

¹⁹ Josef DEÉR, *Die heilige Krone Ungarns*, Wien, é. n. [1966], 253–270. Magyarul: DEÉR József, *A magyarok Szent Koronája*, Attraktor, Budapest–Máriabesnyő–Gödöllő, 2005. A magyar változat címe pontatlan és félrevezető fordítás eredménye. Az eredeti mű „Magyarország”-nak tulajdonítja a koronát – helyesen, hiszen Szent István a maga birodalmában nem csak a magyarok királya volt.

²⁰ Thomas von BOGYAY, *Ungarns Heilige Krone. Ein kritischer Forschungsbericht*, Ungarn-Jahrbuch 9, (1978), 207–235; Uő., *Über die Forschungsgeschichte der heiligen Krone = Insignia regni Hungariae*, I. *Studien zur Machtsymbolik des mittelalterlichen Ungarn*, szerk. Zsuzsa LÓVAG, Ungarisches Nationalmuseum [Magyar Nemzeti Múzeum], Budapest, 1983, 65–89; Uő., *Kritikai tanulmányok a Szentkorona körül = Annales de la Galerie Nationale Hongroise – A Magyar Nemzeti Galeria Évkönyve. Etudes sur l'histoire de l'art en honneur du soixantième anniversaire de Miklós Májzer – Művészettörténeti tanulmányok Májzer Miklós hatvanadik születésnapjára*, szerk. TAKÁCS Imre, MNG, Budapest, 1991, 31–37.

²¹ DEÉR, *Die heilige Krone Ungarns*, 7, valamint – hivatkozással Bogyay korona-tanulmányaira – 27, 29, 36–37, 52, 63–64, 84, 87, 133, 136, 173–175, 181. Több szempontból is jellemző, amire Tóth Endre a monográfia recepciójával kapcsolatban emlékeztet: „Magyar kutatók közül a külföldön élő Bogyay Tamás tárgyalta legrészletesebben, elismerőleg és vitatkozva.” (TÓTH, I. m., 94.) A budapesti Deér-hagyatékból közlött jegyzék piszkozata a monográfia tiszteletpéldányairól (Deér József emlékezete, 101) érdekes, de a Szent Korona kutatástörténetére nézve azért is többdrangú dokumentum, mert nem tartalmazza Bogyay nevét (bármilyen okból kifolyólag). Bogyayt nemcsak Deér, hanem a nemzetközi szakirodalom is a téma szakértőinek élvonalában tartotta nyilván. Bogyay III. Béla nevéhez fűződő keltezési javaslata már Deér monográfiájának megjelenése előtt többségi egyetértést váltott ki a nemzetközi szakirodalomban (lásd például Peter WIRTH, *Das bislang erste literarische Zeugnis für die Stephanskrona aus der Zeit zwischen dem X. und XIII. Jahrhundert*, *Byzantinische Zeitschrift* 53, [1960], főként: 82, hálózaton: www.reference-global.com/doi/pdf/10.1515/byzs.1960.53.1.79), az újabb magyar kutatás számára pedig a legvalószínűbb megoldást jelentő: Etele Kiss, *Die ungarische Königskrone = Europas Mitte um 1000*, 27. *Europavarausstellung*, III. *Katalóg*, szerk. Alfred WIECZOREK – Hans-Martin HIRSZ, Theiss, Stuttgart, 2000, 535; SZERFLY György, *Korona és lándzsá = Államalapítás, társadalom, művelődés*, szerk. KRISTÓ Gyula, MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2001, 27–28; TÓTH Endre, *A magyar koronázási jelvényekről = A magyar államiség első ezer éve*, szerk. FÖST Márta – KAJTAR István, Pécs, 2000, 56; TÓTH Endre – SZÉLENYI Károly, *A magyar Szent Korona. Királyok és koronázások*, Kossuth, Budapest, 2000², 30.

ban.²² Három évvel később pedig olyan személyiségként búcsúztatta az elhunyt berni magyar tudóst, aki mély hatást gyakorolt rá azzal a szokásával, hogy módszertanilag és tartalmilag több síkon felvetett magyar alapproblémákat nemcsak külső szempontok figyelembevételével, hanem saját nézeteinek állandó felülvizsgálatával is igyekezett megoldani.²³ Amikor az Eötvös Loránd Tudományegyetem 1990-ben díszdoktorává avatta, Bogyay a Deérhez fűződő barátság emlékét is felelevenítve köszönte meg munkásságának késői, de legalább nem elkésett hazai elismerését: „Be kell vallanom [...], hogy szembekerülve problémákkal jóformán mindig a bíráló kritika, az elentmondás szelleme volt nálam a kiindulópont. De a vitában ellenfelemet sosem tekintettem ellenségemnek. Valahogy megértettük, hogy közös a célunk, ugyanazt keressük: az igazságot.”²⁴

III.

Levelezésükből élesen körvonalazódik a kétkedő igazságkeresők egyik arany-szabálya: a nemzeti látószög tágításának a követelménye. Ellenpéldákat találunk a szomszéd nemzetek fiainak sorában is. Bogyay a hatvanas évek elején csalódottan állapította meg egyes külföldre szakadt román és szlovák történészek munkáiról: „Hajmeresztő anakronizmusokat hallani és olvasni. [...] Minél kisebb egy náció, annál nagyobbra fújja fel magát a múltban.” Majd hozzáfűzte: „Talán csak a szlovének a ritka kivételek, akik elismerik, hogy mástól is kaptak valamit.”²⁵ Nem hirtelen kifakadás volt ez, hanem elsősorban France Stelè (1886–1972) szlovén művészettörténész-műemlékvédő példájából leszűrt tapasztalat. Bogyay vele is levelezett – a világháború után szlovénul is,²⁶ az ötvenes évek elején pedig közölt vele a ljubljanaí egyetemen szerkesztett szlovén művészettörténeti folyóiratban, szerzőtársa anyanyelvén.²⁷ Akkoriban írta róla Deérnek: „Nekem nagyon tetszik az az igazán objektív szellem, amellyel pl. a magyar vonatkozásokat kezeli, és amit a »nagy népeknél« sokszor hiába keresünk. Igaz, hogy melyik német művészettörténész lett volna képes arra, hogy Nyugatmagyarország elcsatolásakor emiatt megta-

²² Thomas von BOGYAY, *Josef Deér: Die heilige Krone Ungarns*, Ungarn-Jahrbuch 1. (1969), 225.

²³ Thomas von BOGYAY, *Dem Gedenken an Josef Deér (1905–1972)*, Ungarn-Jahrbuch 4. (1972), 236–239. Vö. Uő., *Deér Josef 1905–1972*, Új Látóhatár 24. (1973), 154–161.

²⁴ Részlet Bogyay Tamás 1990. június 19-én, az ELTE aulájában elhangzott beszédéből. Cím nélküli őslോഗalmazvány, gépirat, BbMű 182: Biographisches, Schriften über und mit Bogyay.

²⁵ Bogyay–Deér, München, 1961, március 31., BbMű 9: Korrespondenz, alte Reihe.

²⁶ BbMű 12: Korrespondenz, alte Reihe.

²⁷ France STELÈ – Tamás BOGYAY [?], *Donatorska slika iz l. 1383 v Turnišču. I. Najdba in opis slike. II: Koga kuzejo podobje donatorjeva na turniški sliki?*, Zbornik za umetnostno zgodovino, nova vrsta 1. (1951), 119–138.

nuljon magyarul? [...] Stelè a vendvidék elcsatolása után vette magának a fáradságot és megtanult magyarul olvasni. Erre fel tartottam én is illőnek, hogy Zalavár miatt megtanuljak szlovénul és mondhatom, nem bántam meg. Szinte egy új világ tárult fel, amit nagyon kár, hogy otthon annak idején olyan kevesen ismertek. Épp a közvetlen szomszédainkról, sőt pl. a horvátok esetében sorstársainkról nem volt fogalmunk.”²⁸

Ez a tisztes önkritika jellemezte kettejük viszonyulását saját nemzeti közegükhöz, határon inneni s túli viszonylatban. Bogyay rádiós műsoraiban nyugatra tájolt tudósi tevékenységének egyik vezérlő elvét keleti irányban alkalmazta: feldolgozta a magyarországi tudományosság hibásnak vagy hiányosnak vélt nézeteit. Eközben a magyar emigrációból bölcsész szakírókat toborzott a Szabad Európa Rádió külső munkatársainak körébe – Deért is.²⁹ Bár munkahelyén az antikommunizmus alaphangulata vette körül, korántsem csak a történelmi materializmust bírálta. Svájci tudósbarátjával együtt óva intett a nemzettörténeti beszűküléstől is. A Bogyay-hagyatékban fennmaradt utolsó berni levél nem köntörfalaz: „Dedinek³⁰ különben nyíltan megírtam, hogy újabb történetkutatásunkat nacionalisztikusnak tartom, különösképpen a művészettörténetit, amit ő igen határozottan tagadott, védelmébe véve Györffyt még a nagyszentmiklósi kincs kérdésében is.”³¹

²⁸ Bogyay–Deér, Staudach-Egerndach, 1951. október 7., BhMü 9: Korrespondenz, alte Reihe. Bogyay a szlovén nyelv elsajátítását „életem talán legerencsésebb” ötletének tartotta: *A művészettörténet-szekk szellemi köztársaságának professzora* [München, 1993. június 22.] = GYÖRFFY László, *Tiroli muskatti magyar erkelyen. Huszonegy beszélgetés nyugati magyarokkal*, Mundus, Budapest, 1998, 248; „Dem Sonnenschein, dem Regen, mit gleichem Mut entgegen”. *Marlene Farkas im Gespräch mit Thomas von Bogyay* [München, 1989. október], *Ungarn-Jahrbuch* 17 (1989), 3. Bogyay szlovén és horvát kapcsolata a negyvenes évekbe nyúltak vissza: Bogyay, *Ein subjektiver Bericht...*, 5.

²⁹ Bogyay–Deér, München, 1954. május 2. és 17.; Deér–Bogyay, Bern, 1954. június 30.; Bogyay–Deér, München, 1955. március 1., BhMü 9: Korrespondenz, alte Reihe. 1956 októberében ismét soron volt egy Deér-műsor a Szabad Európa Rádióban, de a forradalmi miatt el kellett halasztani: „Mi persze órától-órára élünk s dolgozunk, annyi bizonyos, a hazaiak teljesítménye minden képzeletet felülmúl. Az egész program felfordulva, az én reggeli kalendáriumom az egyetlen, ami mindig meg, Mátyás királlyal is meg kell várunk a helyzet normalizálódását. Adja Isten, hogy ami elkezdődött, így folytatódjék.” Bogyay–Deér, München, 1956. október 31., Uo.

³⁰ Dercsényi Dezső (1910–1987).

³¹ Deér–Bogyay, Bern, 1972. március 24., BhMü 9: Korrespondenz, alte Reihe. Deér a nagyszentmiklósi kincs eredetének a vitájára célzott, amelyben egy bolgár, egy avar és egy honfoglaláskori magyar irányzat alakult ki. Ő maga egy korai tanulmányában a legrégebbi darabok 7. századi keletkezését, tehát e „népvándorláskori kincs” legalábbis részlegesen avar származását feltételezte (DEÉR József, *A magyarság a nomád kultúrközösségben = Magyar művelődéstörténet. I. Ósműveltség és középkori kultúra*, szerk. DOMANOVSKY Sándor, Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1939, 621. jegyzet a 38–39. oldalakon közölt képekhez [fakszimile: Babits, Szekszárd, 1990]). Dercsényi nyolc évvel az itt idézett levél után, Deér ezek szerint személyesen is között kételyei ellenére nyilvánosan síkra szállt a honfoglaláskori magyar eredet mellett (DERCSENYI Dezső – ZADÓR Anna, *Kis magyar művészettörténet. A honfoglalás korától a XIX. század végéig*, Képzőművészeti Alap, Budapest, 1980, 12), mégpedig valóban Györffy nyomán (vö. GYÖRFFY György, *A magyar nemzetségtől a vár-*

Bogyay SZER-es tevékenységének legelején közreműködött egy müncheni magyar lap szerkesztésében is. Ekkor a következő tanácsot kapta Bernből: „Örömmel értesültem szerepedről az Új Magyar Útnál.³² Légy résen, nehogy stigmatizált jobb- vagy baloldali egyének beszüremkedhessenek, s hogy a lap felekezeti-feletti magyar jellegű legyen. Írtd szorgalmasan a különböző gőzőket és vajákosságokat.”³³ Deér az itt képiesen körülírt hiányosságokat rendszerint a nemzeti szempont túlméretezésével magyarázta. Egyszer így méltatlankodott a szintén emigráns és koronakutató művészettörténész Bárány-Oberschall Magda (1904–1985)³⁴ egyik publikált mondatának az olvastán: „Nem lehetne-e ezt valahogy kimiskárolni? Ez az a hang, amiért lenéznek minket, s amiért hitelét veszítette a Nyugaton a magyar tudomány.”³⁵ A Szent Korona monográfiájának a szerzője – éppúgy, mint Bogyay – főleg az „emigráns hadfiak”-tól³⁶ idegenkedett, legutóbb azért is, mert azt tapasztalta, hogy

megyőig, a törzstől az orszáig [1958] = Uő., *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*, Akadémiai, Budapest, 1959, 107–119; Uő., *István király és műve*, Gondolat, Budapest, 1977, 163, 1983², 165). Győrffy azon feltételezését, hogy a kincs nem az avarok, hanem a 9. századi honfoglalók hagyatékából maradt fenn. Deér már egy 1965-ös német nyelvű értekezésében „merész”-nek nevezte (Josef DEÉR, *Karl der Große und der Untergang des Awarenreiches* [1965] = *Byzanz und das abendländische Herrschertum. Ausgewählte Aufsätze von Josef Deér*, szerk. PETERN GLASSEN, Thorbecke, Sigmaringen, 1977, 289). A magyar eredetet valló történészi-művészettörténészi-régészeti álláspontot, amelyet László Gyula is képviselt (LÁSZLÓ Gyula – RACZ István, *A nagyszentmiklósi kincs*, Corvina, Budapest 1977, 1983²), a nyolcvanas évek közepétől egy főleg régészeti értelmezés kezdte felülírni, amely szerint a nagyszentmiklósi kincs „a késő avar kultúra, írás, nyelv, művészet, vallás és mitológia páratlan emléke” (BONA István, *A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon* = *Magyarország története tíz kötetben*, 1/1. Előzmények és magyar történet 1242-ig, főszerk. SZÉKELY György, szerk. BARTHA Antal, Akadémiai, Budapest, 1984, 346). Az újabb kutatásban tovább terjedt az a vélemény, miszerint „a nagyszentmiklósi kincset avar ötvösök készítették” (BALINT Csanád, *A nagyszentmiklósi kincsről – röviden* = *Az avarok aványa. A nagyszentmiklósi kincs*, Magyar Nemzeti Múzeum, 2002. március 24. – június 30., főszerk. KOVÁCS Tibor, szerk. GARAM Éva, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 2002, 74). Ma az avar eredet elmélete mérvadónak tekinthető, fő képviselője Bálint Csanád régész (BALINT Csanád, *A nagyszentmiklósi kincs. Régészeti tanulmányok*, MTA Régészeti Intézet, Budapest, 2004; német változata: Uő., *Der Schatz von Nagyszentmiklós. Archäologische Studien zur frühmittelalterlichen Metallgefäßkunst des Orients, Byzanz und der Steppe*, MTA Régészeti Intézet, Budapest, 2010).

³² A lapról BORHANDI, *Nyugati magyar irodalmi lexikon és bibliográfia*, 377.

³³ Deér-Bogyay, Bern, 1951. június 4., BhMü 9: Korrespondenz, alte Reihe.

³⁴ A budapesti Iparművészeti Múzeum és Nemzeti Múzeum munkatársa 1946 után menekült Nyugatra (BORHANDI, *Nyugati magyar irodalmi lexikon és bibliográfia*, 43). Az emigrációban megjelent idevágó fő munkáiból: MAGDA BARÁNY-OBERSCHALL, *Localization of the enamels of the Upper Hemisphere of the Hungarian Holy Crown*, *The Art Bulletin* [Princeton] 31. (1949/2.), 121–126; MAGDA VON BARÁNY-OBERSCHALL, *Die ungarische St. Stefanskron im Lichte der neuesten Forschungen*, *Südost-Forschungen* 16. (1957/1. Halbband), 24–53; Uő., *Die Sankt Stephans-Krone und die Insignien des Königreiches Ungarn*, Herold, Wien–München, 1961.

³⁵ Deér-Bogyay, Bern, 1958. január 5., BhMü 9: Korrespondenz, alte Reihe. A levél idézi a nehezményezett mondatot: „Ohne diese Untersuchung kann die These Kellehers, wonach die «corona latina» nicht ein Teil der Stephanskron sei, nicht vorbehaltlos angenommen werden, schon deshalb nicht, weil sie den ungarischen nationalen Standpunkt so nahe berührt.” (Deér kiemelése a levélben.) A mondat forrása: BARÁNY-OBERSCHALL, *Die ungarische St. Stefanskron*..., 42.

³⁶ Bogyay-Deér, München, 1958. január 13. és 1963. június 30., BhMü 9: Korrespondenz, alte Reihe.

„nemcsak jobboldali, de legitimista és katolikus körökben is agyon akarják hallgatni könyvemet”.³⁷

Deér nem csak a magyar emigráció egyes közösségeiben érzekelte a tudományművelés ideológiai befolyásolásának a veszélyét. Attól is tartott, hogy a magyarországi történetírás pártállami hátszéllel azokat a külföldi szakmai köröket környékezi meg, amelyek benne világnézeti alapon szintúgy ellenszenvet váltottak ki. A budapesti Századok 1957–1959-es évfolyamainak szemlézése során írott levelének következő sorai beszédesen tükrözik Mályusz Elemérről (1898–1989), régi vetélytársáról³⁸ alkotott véleményét, egyúttal jelzik azon német történészekkel szembeni tartós bizalmatlanságát, akik pályafutásukat a húszas-harmincas években a nemzetiszocialista rendszerrel többé-kevésbé nyíltan azonosulva kezdték meg: „A legérdekesebb jelenség a három utolsó évfolyamból [...] Mályusz Elemér feltűnése, sőt lassú, de biztos előnyomulása. Ez tulajdonképpen előrelátható volt, mert a komcsik egy szakmában sem lehetnek el őket támogató polgári tekintélyek nélkül, akik dilettantizmusukat a világ, főleg a külföld előtt leplezik, nemzetközi kapcsolatokat teremtenek. [...] Maradt Mályusz súlyosan kompromittáló múltjával (»Sturm auf Ungarn«, Oláh György barátsága, stb.), de tagadhatatlan tehetségével és munkaképességével. Őt állították előtérbe, [...] s ő be is terelte mindjárt Romában W. Holtzmannt,³⁹ a legelső nyugatnémet középkorászt a Századok aklába [...]. Persze H. megsajnálta M.-t, tudja róla, hogy szíve a német győzelemért dobogott s jobban hallgat rá bizonyosan, mint énám, akit szintén ismer. [...] A legszebb az egészben, hogy mindezt még el sem merem mondani sem magának Holtzmannnak, sem a HZ⁴⁰ középkori szerkesztőjének, W. Kienastnak,⁴¹ mert félek, hogy veszélyeztetném a most megindult ismertetési akciót, amit nagy kedvvel csinállok, mert ennek a legelső német tört.-i folyóiratban igazán van értelme. Persze rá fognak jönni, hogy én bírálom őket [...]. Lehet, hogy majd megpróbálnak a németeknél megfúrni, s ezt megint csak Mályusztól remélhetik.”⁴²

IV.

Az öreg Bogyay számos interjút adott életútjáról. Az egyik vissza-visszatérő kérdéskörben arról faggatták, hogy miért folytatta az emigrációban a magyar

³⁷ Deér–Bogyay, Bern, 1970. május 13., BhMü 9: Korrespondenz, alte Reihe.

³⁸ Vö. Sücs István, *Mályusz Elemér és Deér József = Deér József emlékezete*, 61–80.

³⁹ Walther Holtzmann (1891–1963) német történész.

⁴⁰ *Historische Zeitschrift*, a német történettudomány mérvadó, 1859 óta megjelenő kéthavi folyóirata. Honlapja: www.oldenbourg-verlag.de/wissenschaftsverlag/historische-zeitschrift/00182613.

⁴¹ Walther Kienast (1896–1985) német történész.

⁴² Deér–Bogyay, l. n., é. n. [Bern, 1960. január első fele], BhMü 9: Korrespondenz, alte Reihe.

témák kutatását. Azért, hangzott válasza, mert ezzel nemcsak saját tudományos igényeit elégíthette ki, hanem felvilágosító munkát is végezhetett olyan szakmai és társadalmi környezetben, amely erre annál is inkább fogékonynak tűnt, mivel a „háborúból visszajött fiatal nemzedékből eltűntek a nagy német gőzök”.⁴³ Pontosabban, „a régiék mellett egy merőben új tudósnemzedék jelentkezett ekkor. Elfogulatlanabbak, nyitottabbak, nem olyan egyoldalúak és vaskalaposak voltak, mint sokan az előző nemzedékből.”⁴⁴ Egy másik alkalommal csak kedvező emlékeket idézett fel: „A fiatal német tudósok legtöbbször részt vett a háborúban, nagyon sokat segítettek, rendkívül nyitaknak mutatkoztak. Bennük ilyen pángermán vagy micsoda gőzök már nem zubogtak. A háború úgy kigyógyította őket, hogy az egyenesen csodálatos.”⁴⁵

A Bogyay–Deér levelezés számos helyen arról tanúskodik, hogy ama német gőzök bizony észlelhetően körülölelték őket. Deér 1957-ben részt vett a Konstanzer Arbeitskreis für Mittelalterliche Geschichte, a német medievisztika ma is működő neves intézményének⁴⁶ a kongresszusán, amelyet szokás szerint a Bodeni-tó Reichenau szigetén tartottak, *Byzanz und das Abendland* (Bizánc és a Nyugat) címmel. Itt vaskalaposokkal is találkozott: „Theodor Mayer⁴⁷ kedves öreg osztrák, aki remekül vezette az egészet magas kora ellenére is. Persze náci múltja a meghívottak kiválogatásában erősen érvényesült. [...] Kiebel⁴⁸ ugyanolyan fanatikus náci, mint volt: a magánbeszélgetésekben mindig belém kötött s szememre hányma »árulásunkat« a Führerrel szemben – gondolhatod, hogy nem maradtam adósa.”⁴⁹ 1961-ben, egy újabb reichenau-i kongresszus előestéjén azon háborgott Deér, hogy a német kisebbségi vidékekről kitelepült, magyarországi sváb vagy erdélyi szász származású szakemberek „ontják magyarelleses förmedvényeiket, melyekben a mongol származás a vezérmotívum”.⁵⁰ Ebben a légkörben a szenvedélyes szigor néha elhamarkodott gyanakvást gerjeszthetett, amint az egyik nevesebb *südosddeutsche* történésszel szemben meg is történt: „Érdemes volna múltját megpiszkálni, biztosan kiderülne, hogy náci.”⁵¹ Deér végül Bogyay véleményét kérte a német történészek e csoportjáról, amelyből legutóbb fel-

⁴³ Interjú Bogyay Tamással 80. születésnapján. Az interjút készítette KOVÁCS Ágnes [München, 1989], Szírvány 1990/30., 122.

⁴⁴ Bemutatjuk Bogyay Tamás Münchenben élő magyar történelmét, 70 (kiemelés: K. L. Zs.).

⁴⁵ A művészettörténészek szellemi köztársaságának professzora, 250.

⁴⁶ Lásd Stefan WEINFURTER, *Standorte der Mediävistik. Der Konstanzer Arbeitskreis im Spiegel seiner Tagungen = Die deutschsprachige Mediävistik im 20. Jahrhundert*, szerk. Peter MORAW – Rudolf SCHIEFFER, Thorbecke, Ostfildern, 2005, 9–38. Az intézmény honlapja: www.konstanzer-arbeitskreis.de.

⁴⁷ Theodor Mayer (1883–1972) osztrák történész.

⁴⁸ Ernst Kiebel (1896–1961) német történész.

⁴⁹ Deér–Bogyay, Bern, 1957. április 9., BbMü 9: Korrespondenz, alte Reihe.

⁵⁰ Deér–Bogyay, Bern, 1961. november 7., BbMü 9: Korrespondenz, alte Reihe.

⁵¹ Uo.

kérték egy könyvismertetésre. Különben is úgy látta, hogy „nagyon érdekes lesz most figyelni a német helyzet alakulását s erre éppen a história a jó szeizmográf. Nem fog e mai kritikus helyzet egy újabb nacionalista hullámot kiváltani? Már azért is elmegyek a Reichenau-ra, ha tehetem, hogy közelről figyeljem a dolgokat.”⁵²

Bogyay válaszában saját német, illetve délkelet-német szakmai kapcsolataiból a biztató üzenetet emelte ki. Ráhagyta ugyan levelezőtársára, hogy az illetők sorában voltak, akik a magyar történelmet nacionalista hevületben torzíva tárgyalták. De igyekezett Deért megnyugtattni, „nem ők a hangadók”.⁵³ Röviddel e levél megírása előtt részt vett a szintén Theodor Mayer által elnökölt Südstdeutsche Historische Kommission kongresszusán, amelyre őt is meghívták előadni. Így személyes tapasztalatból állította, hogy például Mayerre „sem merném azt mondani, hogy kimondottan magyarellenes és elfogultságból ütne rajtunk. Mondhat és írhat dolgokat, amiket nem fogadunk el, de lehet vele beszélni, vitázni és csak rajtunk múlik, hogy meghallgassák szavunkat. A Te eseted a recenzióval épp arra mutat, hogy az idegen nácik közül pont csak a magyarokat veszik olyan komolyan, hogy véleményüket kérik. Végeredményben engem sem hívtak volna meg, ha annyira utálnának minket.”⁵⁴

Bogyay a fogadó fél bizalmát megelőlegezve, de építő szellemű vitára mindig készen közeledett a német szakvilághoz. Az ötvenes évek végén beavatta Deért német nyelvű Magyarország-történetének a tervébe, amely évek múltán vált könyvvé:⁵⁵ „[...] igyekszem írni a Grundzüge der Geschichte Ungarns-t. Még pedig félszszemmel mindig oda sandítva, hogy mit írnak a problémákról a német sógorok.”⁵⁶ E kitekintés emigrációjának kezdetétől vegyes élményekkel gazdagította. Mielőtt Münchenben rádiós állásához jutott, egy alsó-bajorországi faluban élt két-, majd háromtagú családjával, a teljes létbizonytalanság terhét viselve. De már felmérte új szakmai környezetének személyekhez

⁵² Uo. Deér leveleiben vezérfonalaként jelenik meg a német nacionalizmus újraerősödésétől való félelem. A már említett Theodor Mayernek és a reichenau-i összejöveteleknek egy 1960 végi levélrészletben is kulcsszerep jutott: „Hazamenet mégsem tértem be a Reichenau-ra, részben mert megfáztam, részben mert el is ment a kedvem tőle. De az öreg Th. Mayer nem hagy békén, s még előadást is kíván tőlem. Nem tudom, mit tegyek vele és általában a teutonokkal, akiket igazán nem szívlelhetek, de szem elől sem szeretném őket téveszteni. Biztos, hogy az exnáci napja emlékedben van. Néhány év előtt még alig lett volna lehetséges, hogy Th. Mayer – a náci Monumentapräsident – Tagung-jaihoz Bonnba! kapjon pénzt, amit hozzá nagy hangon még be is jelent.” Deér–Bogyay, Bern, 1960. november 7., BhMü 7: Korrespondenz, alte Reihe.

⁵³ Bogyay–Deér, München, 1961. november 21., BhMü 9: Korrespondenz, alte Reihe.

⁵⁴ L. o.

⁵⁵ Thomas von Bogyay, *Grundzüge der Geschichte Ungarns*, Darmstadt, 1967, 1973², 1977³, 1990⁴. A negyedik kiadás helyenként módosított magyar nyelvű kiadása: BOGYAY Tamás, *Magyarország története távlatból*, előszó KOSÁRY Domokos, Mérég, Bécs–Budapest–München, 1993.

⁵⁶ Bogyay–Deér, München, 1959. december 10., BhMü 9: Korrespondenz, alte Reihe.

is kötethető némely sajátosságát: „A Kunstchronik-ban viszont meg fogom dicsérni”⁵⁷ azért, hogy magyarul nem is tudva lehetőség szerint feldolgozta a magyar irodalmat is. Követendő példa, főként Németországban, ahol bikk-fejű bajorok, mint Klebel, teljesen feleslegesnek tartják, hogy valamit is elolvassanak, ami nem németül jelent meg. [...] Engem szinte vérig bosszantanak ezek a gögös nagyképűségek, amelyek teljesen lerontják az egyébként kiváló kutatók tekintélyét és hitelét, legalábbis annak szemében, aki ismeri a másik oldalt is.”⁵⁸ A németközpontúság problémájával azért is szembesült Bogayay, mert visszatért első kedvenc témájához, az emigrálása előtt kismonográfiában táltalt jáki apátság építéstörténetéhez.⁵⁹ Az ötvenes évek elején igyekezett „rámutatni azokra a sokszor egészen képtelen következtetésekre, amelyek segítségével, légből kapott történelmi érvekkel az egész késő román magyar építészetet (Ják, Lébény, stb.) bekebelezték a német művészetbe”.⁶⁰ Új dolgozatának⁶¹ megjelenése után bizakodva jegyezte meg: „Itt is mithoszok ellen kell küzdeni. Nekünk magyaroknak van egy Lébény-Ják mithoszuk, nekik egy Wiener Bauhütte mithoszuk. Azt hiszem, mindakettőt sikerült eléggé megfurnom.”⁶² Korábbi történelmi korszakok vonatkozásában is figyelemmel kísérte a német tudományosság magyar témákkal kapcsolatos állásfoglalásait. Eközben megtörtént az is, hogy örömmel nyugtázhatta: „Végre egy német, aki nem germanocentrikusan látja a népvándorlaskort.”⁶³

Bogayay egyrészt rádiós szerkesztőként, másrészt szélesebb tárgylagosságra törekvő, tehát mindig magyar szempontokat is érvényesítő kutatóként nemcsak formailag, hanem eszmeileg sem tartozott a régi vágású német tudományos közösség belső köréhez. Ebben mégis elismerték szakmai tekintélyét.

⁵⁷ Wolfgang Lotz (1912–1981) német művészettörténész.

⁵⁸ Bogayay–Deér, Staudach–Egerndach, 1951. október 7., BhMü 9: Korrespondenz, alte Reihe. Vö. a 69–70. jegyzetekkel.

⁵⁹ BOGAYAY Tamás, *A jáki apátsági templom és Szent Jakab-kápolna (Művészettörténeti összefoglalás és vezetés a két templom megtekintéséhez)*, Szombathely, é. n. [1944]. Azonos című folytatásos közlése: Dunántúli Szemle 10. (1943), 21–30, 95–113, 205–221, 302–314; 11. (1944), 55–63, 182–191.

⁶⁰ Bogayay–Deér, Staudach–Egerndach, 1951. október 7., BhMü 9: Korrespondenz, alte Reihe.

⁶¹ THOMAS VON BOGAYAY, *Normannische Invasion – Wiener Bauhütte – Ungarische Romanik = Forschungen zur Kunstgeschichte und christlichen Archäologie. II. Wandlungen christlicher Kunst im Mittelalter*, szerk., Andreas ALFOLDI, Baden-Baden, 1953, 273–304.

⁶² Bogayay–Deér, München, 1954. május 2., BhMü 9: Korrespondenz, alte Reihe.

⁶³ Joachim Werner (1909–1994) *Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches* című (Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, München, 1956) könyvéről: Bogayay–Deér, München, 1956. augusztus 10., BhMü 9: Korrespondenz, alte Reihe. A szerző 1933-ban belépett a német nemzeti-szocialista pártba (Ernst KLEE, *Das Kulturblexikon zum Dritten Reich. Wer war was vor und nach 1945*, Fischer, Frankfurt am Main, 2007, 658). 1945 után a német régészettudomány meghatározó és nemzetközi elismertségű egyéniségévé vált (Volker BIERBRAUER, Joachim Werner, 23. 12. 1909 – 9. 1. 1994, *Byzantinische Zeitschrift* 86/87. [1993/1994], 665–669). Bogayay véltében róla mintázta azt a német tudósokat, akikből elszálltak a nagy német gőzök (lásd itt a 43. jegyzetnél: *Interjú Bogayay Tamással 80. születésnapján*). Kettejük szoros szakmai kapcsolatát Bogayay levelezése 1951-től tanúsítja (K. LÉNGYEL, *Thomas von Bogayays Hungarologie im Exil 1945–1994*, 495, 508, 520).

Dagobert Frey (1883–1962), a II. világháború után Németországban tevékenykedő osztrák művészettörténész 1954 tavaszán azzal az ajánlattal kereste meg, hogy vállalja el „a kelet-közép-európai középkori művészettörténeti atlasz magyar” részének gondozását, „értve alatta a történeti Magyarországot, tehát Szlovákiát és Erdélyt is”.⁶⁴ Deér tüstént a felkérés elfogadására bátorította kollégáját: „Ilyen dolgokban van az emigráció hívatása.”⁶⁵ Ez az álláspont az *emigráció* fogalmának közkeletű értelmezésével ellentétben nem az elhagyott haza politikai rendszerével szemben határozta meg a Nyugatra került magyar értelmiségi legfőbb feladatát.

Ennek a szemléletnek megvolt a maga lélektana. Időnként mindketten úgy érezték, hogy német fölénytudat szele csapja meg őket. Deér egyik 1957-es levelében a Szent Korona régebbi és új nemzetközi szakirodalmáról értekezett. Bárány-Oberschall Magda „mégis igen nagyok”-nak nevezett érdemeit méltatva szóba hozta a röviddel azelőtt elhunyt Albert Boeckler (1892–1957) német művészettörténészt, akinek „emlékével szemben” is „igen nehéz helyzetben” érezte magát. „Magdi” és Boeckler írásait egybevetve „stíluskritikai pökhendiség” és „német arrogancia” miatt méltatlankodott: „Hogy vállalkozhat lelkiismeretes műtörténész arra, hogy nachromanisch-nak [poszt-románkorinak] datáljon egy tárgyat egy olyan ország művészetén belül, melyet nem ismer, sőt, meg sem kísérli, hogy ismerjen. Ez csak úgy érthető, hogy B[oeckler]. Magyarországot afféle Bulgáriának vagy Szerbiának képzei, melyben a gótika nincs és tovább él a bizánci művészet. Túl fölényesen »teszi le« az eddigi irodalmat, főleg a magyart. Egyszer azt kérdezte tőlem: hogy lehet, hogy az a Bárány-Oberschall olyan jó dolgokat írt a koronáról? Ist sie vielleicht eine Deutsch-Ungarin?”⁶⁶ E berni közlésre rövidesen megszületett a müncheni válasz: „Boeckler kijelentése Magdával kapcsolatban felháborító. Ezért is szeretnék minél erősebben belekapcsolódní az itteni tudományos életbe és munkába, hogy ilyen nézetekkel és felfogással szembeszállhassunk.”⁶⁷

⁶⁴ Bogyay–Deér, München, 1954. május 2., BhMü 9: Korrespondenz, alte Reihe.

⁶⁵ Deér–Bogyay, Bern, 1954. május 7., BhMü 9: Korrespondenz, alte Reihe. A *Kunstgeschichtlicher Atlas des östmitteleuropäischen Raumes für das Mittelalter* című vállalkozást a Herder Forschungsrat irányította. Az atlasz eddig felderítetlen okok miatt nem jelent meg, egész anyagának sorsa ismeretlen. Bogyay 1954-től közreműködött, 1963-tól a Müncheni Magyar Intézetben gyűjtötte és rendszerezte a tervezett magyar fejezet dokumentumait. Hagyatékában és az intézet irattárában 1971-ig követhetők a projekt nyomai: BhMü 6: Korrespondenz, Bündel „KunstAtlas”; 49–53: Materialsammlung „KunstAtlas”; Karteikarten (I–V); 99: Materialsammlung „KunstAtlas”/Romanik in Ungarn; Müncheni Magyar Intézet (Regensburg), Irattár II: Korrespondenz „KunstAtlas”.

⁶⁶ Deér–Bogyay, Bern, 1957. október 25., BhMü 9: Korrespondenz, alte Reihe. Az idézet utolsó mondata („Netán német-magyar a hölgy?”) a levélben németül szerepel. Boeckler szóban forgó tanulmánya: Albert BOECKLER, *Die „Stephanskron“ = Herrschaftszeichen und Staatssymbolik*, III., szerk. Percy Ernst SCHRAMM, Hiersemann, Stuttgart, 1956², 731–754. Alapos kritikája: BÁRÁNY-ÖBERSCHALL, *Die ungarische St. Stephanskron...*, 42–53.

⁶⁷ Bogyay–Deér, München, 1957. november 17., BhMü 9: Korrespondenz, alte Reihe.

Amit Deér Boecklernél marasztalt el, azt Bogyay Ernst Klebelnél nehezményezte – ő viszont hamarosan nem csak belső használatra, ahogy tette néhány évvel azelőtt magyarul, a fennebb idézett keresetlen jellemzéssel.⁶⁸ 1959-ben nem állta meg, hogy ne ossza meg egyik német levelezőtársával azon véleményét, miszerint Klebel egyik újonnan publikált műve a „német történeti kutatás szégyene”.⁶⁹ Erre a címzett, Manfred Hellmann (1912–1992) münsteri egyetemi tanár többes számban ledorongolta: „Kikérjük magunknak ezt a hangnemet – ezt a leghatározottabban kijelentem azon urakkal szemben, akik a német vendégszeretetet élvezik.”⁷⁰ Bogyay szintén postafordultával kijelentette, hogy „őszintén sajnálja” valóban „éles szavait”. Mindazonáltal továbbra is meggyőződése, hogy *A karoling birodalom keleti határai* című, 1956-ban újra kiadott tanulmány magyar településtörténeti része már 1928-as első megjelenésekor „több mint elégtelen” anyagot dolgozott fel, „ennek megfelelően némely következtetése alapvetően téves”, amint szerzőjének egyéb munkái is „érthetetlenül durva hibákat” tartalmaznak, míhelyt túllépnek a „német forrásanyag” keretein. Bogyay viszontválaszának legkifinomultabb, befejező részében tisztázta, hogy Németország nem „vendéglátó ország” számára, hanem „második haza”. Így „javarészt a német szakmai kollégák »hibája«, hogy nem vándorolt ki Amerikába vagy Ausztráliába. Körükből megtapasztalta a „nemzetek feletti tudományos együttműködés eszmeiségét”, amely „arra a belátásra” bírta, hogy „odaát esetleg több pénzt lehet keresni, de értelmes munka csak itt lehetséges”.⁷¹

E nemzeti háttérű összesszólalkozás kimerült ebben a levélbeli pengeváltásban. Hellmann később elismerő bírálatokat közölt Bogyay munkáiról, és csatlakozott a bajor fővárosban megalapított magyarságtudományi intézet tudományos tanácsához.⁷²

V.

A fenti kitérő a Bogyay–Deér levelezésből rávilágít ama *értelmes munka* intézményesítésének a forrásvidékére, az Ungarisches Institut München (UIM) / Münchener Magyar Intézet (MMI) megalapításának az előzményeire. Bogyay

⁶⁸ Lásd az 58. jegyzetet és a hozzá tartozó lőszöveget.

⁶⁹ Bogyay–Manfred Hellmann, München, 1959. június 30., BhMü 10; Korrespondenz, alte Reihe.

⁷⁰ Hellmann–Bogyay, Münster, 1959. július 2., BhMü 9; Korrespondenz, alte Reihe.

⁷¹ Bogyay–Hellmann, München, 1959. július 5., BhMü 9; Korrespondenz, alte Reihe. A bírált tanulmány: Ernst KLEBEL, *Die Ostgrenze des karolingischen Reiches = Die Entstehung des Deutschen Reiches. Deutschland um 900. Ausgewählte Aufsätze aus den Jahren 1928–1954*, szerk. Hellmut KAMPE, Gentner, Darmstadt, 1956, 1–41 (első kiadása: Jahrbuch für Landeskunde für Niederösterreich 21. [1928], 348–380).

⁷² K. LÉNGYEL, *Thomas von Bogyays Hungarologie im Exil 1945–1994*, 496–497, 509.

a hatvanas évek elejéig, jó tízéves rádiós szerkesztői múlttal a nyugati magyar közösségekben olyan tekintélyre tett szert, amely túlterjedt a közös antikomunista meggyőződésen. A munkahelyén és az emigráció kulturális fórumain népszerűsítve tárgyalt témáival tükörképét nyújtotta mindannak, amit más nyelven kizárólag tudományos műfajban alkotott. De ezt mindaddig szervezeti kötődések nélkül tette. Így mintegy kapóra jött neki az MMI, amelynek vezetésére szakmai szempontból nehezen találhattak volna nála alkalmasabb személyt, minthogy az intézet 1962 végén nem politikai indítkéből alakult meg.

Bogyay az alapító egyesület elnökeként, egyszersmind az egyesület által működtetett intézet első igazgatójaként a bölcsész alapjelleghez hozzárendelte a nemzetközi, főleg német betájolás és a szakágazatok közötti együttműködés összetett vezérelvét.⁷³ Fél évvel az alakuló ülés után a tájékoztatás, helyesbítés és kutatás keverékéről így számolt be Deérnek: „Gyakorlati célja és lehetősége egyelőre: 1. Német akadémikusokat és sajtóembereket tárgyilagos információkkal ellátni; 2. E célból kapcsolatot teremteni idekint élő magyar és nem magyar specialisták közt; 3. rendelkezésre állni minden kinti magyar tudósnak, diáknak, ha németországi anyagot, stb. keres; 4. elősegíteni magyar tárgyú és érdekű tudományos publikációkat és részben publikálni is.”⁷⁴

E program néhány éven belül válságba jutott. A Németországi Magyar Szervezetek Központi Szövetsége a fenntartó egyesületben helyet foglaló képviselői révén számon kérte az MMI nemzetpolitikai ütőképességét. Bogyay azonban ragaszkodott a tudományos programhoz. Deért is meghívta az intézet tudományos tanácsába,⁷⁵ miután az indulás évében arra kérte, működ-jék közre, hogy „elvághassuk az emigrációs különféle fajtáiban szenvedő dilettánsok kísérleteit az Intézet megszállására, valamint az elpolitizálást, amire ugyancsak történnék próbálkozások”.⁷⁶ Az ellenlábás irányzattal megszaporodó viták idején a berni tanácsadó kijelentette, hogy az intézet „egyedüli létjogosultságát történelmi és művészettörténeti, legfőljebb nyelvészeti és irodalomtörténeti, tehát filozói vonalon látom s ezért helyedben mindent, ami ezen kívül van, kívül is tartanék”.⁷⁷ Amit Bogyay meg is kísérelt, de – másutt

⁷³ K. LÉNGYEL, *Bogyay Tamás magyarságtudományi tevékenysége*, 127.

⁷⁴ Bogyay–Deér, [München], 1963. június 13., BhMü 9: Korrespondenz, alte Reihe.

⁷⁵ A felkérést említő és elfogadja Deér–Bogyay, Bern, 1963. november 27., BhMü 9: Korrespondenz, alte Reihe. A tudományos tanács tagjai Bogyay igazgatósága idején – Deér és a már említett Hellmann mellett – a következő egyetemi tanárok voltak: Alföldi András (Princeton), Brandenstein Béla (Saarbrücken), Friedrich Gerke (Mainz), Endre von Ivánka (Graz), Kerényi Károly (Zürich), Hans Sedlmayer (elnök, Salzburg), Georg Stadtmüller (München); lásd K. LÉNGYEL, *Umwege eines Gelehrtenlebens*, 97.

⁷⁶ Bogyay–Deér, München, 1963. június 30., BhMü 9: Korrespondenz, alte Reihe.

⁷⁷ Deér–Bogyay, Bern, 1965. január 17., BhMü 9: Korrespondenz, alte Reihe.

már feltárt okok folytán és körülmények között – egyre csökkenő eséllyel. Ezért végül úgy döntött, hogy lemond intézetigazgatói tisztségéről egy olyan személy javára, aki németként távol maradt a belharcoktól, szakmai érdeklődésével viszont a széles látóhatárú magyarságtudomány eszmei körén belül mozgott, aki tehát hatékonyabban és az eredeti koncepció jegyében szabadíthatra fel az intézetet az emigránspolitika kötöttségei alól. Utódjául a tudományos tanács helybeli tagját, a müncheni Ludwig-Maximilians-Universität Kelet- és Délkelet-Európa Történeti Tanszékének 1959-ben alapító professzorát, Georg Stadtmüller (1909–1985) történészt szemelte ki és ismertette el az egyesületi közgyűléssel 1968 tavaszán.⁷⁸

Deér e személyi váltás előkészületei során Stadtmüllert „az egyetlen német szakember”-nek nevezte „ezen a vonalon, akinek őszinte magyar szimpátiái vannak”.⁷⁹ De Bogyay lelkére kötötte: „rendkívül fontos, hogy Te bennmaradj, hiszen Te vagy az egyetlen, aki a hazai tudományos élet szereplőit még ismered”.⁸⁰ Aztán a müncheni beszámolókból arról értesült, hogy Bogyay *bennmaradása* megkérdőjeleződött.⁸¹ Ugyanis Stadtmüller eleinte nehezen mérte fel az egyesület és intézetének belső viszonyait. Első intézkedéseivel Bogyayt mellőzni, sőt kiszorítani látszott addig, amíg hatékonyan megcáfolta elődjének ezen nem alaptalan benyomását. Az MMI kettejük 1969-től helyreállt kölcsönös bizalmának és egymás szakmai megbecsülésének a jegyében megszilárdította tág hungarológiai irányvonalát, amely vezetőségének későbbi személycseréi és működési elveinek majdani módosításai után sem változott meg. E folyamatosság alapját az első és a második igazgató még az ingerült légkörű tisztújítás során vetette meg. Megállapodtak, hogy az intézetalapító egyelőre a fenntartó egyesület elnöke marad. Bogyay ebből a tisztségből 1972-ben, Deér halálának az évében vonult vissza, szintén Stadtmüller javára. Azután a háromfős elnökség tagjaként mindvégig lankadatlan érdeklődéssel és munkakedvvel támogatta az intézet tevékenységét.⁸²

⁷⁸ K. LÉNGYEL, *Bogyay Tamás magyarságtudományi tevékenysége*, 127–128.

⁷⁹ Deér–Bogyay, Bern, 1967. november 16., BhMü 9: Korrespondenz, alte Reihe: Deér Stadtmüller-ről addig is elismerően vélekedett (Deér–Bogyay, Bern, 1957. április 9., BhMü 9: Korrespondenz, alte Reihe). Már jó másfél évtizeddel azelőtt Bogyay figyelmébe ajánlotta: „Saeculum címmel egy szép nagy folyóiratot ad ki, főleg a Nyugaton kívüli kultúrák történetéről és művészetéről. Bizonyosan örömmel venné közreműködésedet.” (Deér–Bogyay, Bern, 1951. február 12., BhMü 9: Korrespondenz, alte Reihe.) Azonban az igazgatócsere idején ezt is megemlítette róla: „Némi náci múltja van [...]. Tudományosan évek óta hallgat s ezt azzal a híreszteléssel próbálja ellensúlyozni, hogy egy többkötetes nagy bizánci történeten dolgozik.” (Deér–Bogyay, Bern, 1968. július 16., Uo.)

⁸⁰ Deér–Bogyay, Bern, 1968. február 17., BhMü 9: Korrespondenz, alte Reihe.

⁸¹ Bogyay–Deér, München, 1968. február 12. és 15., május 22., július 5.; Deér–Bogyay, Bern, 1968. május 25., július 16., BhMü 9: Korrespondenz, alte Reihe.

⁸² K. LÉNGYEL, *Bogyay Tamás magyarságtudományi tevékenysége*, 128.

VI.

Az MMI Bogyay halála után megtartotta azon ismertetőjegyeit, amelyeket korai korszakából örökölt. Ezek a szerkesztőségi munkakörben elsősorban két kiadói vállalkozáshoz kötődnek: a *Studia Hungarica* könyvsorozatot Bogyay indította el 1964-ben, az *Ungarn-Jahrbuch* évkönyvet Stadtmüller alapította meg 1969-ben. Eddig 50, illetve 30 kötetük látott napvilágot.⁸⁴ Bogyay egyik már idézett levele⁸⁵ utal arra, hogy a legelső intézeti programvázlat publikációs feladatokat is kijelölt. Akkor kezdett megérni a több szakágazatra kiterjedő, magyar témákat nem magyar nyelven taglaló időszak kiadvány – a későbbi *Ungarn-Jahrbuch* – gondolata, amely már évekkel azelőtt felbukkant a berni és a müncheni magyar tudós eszmecseréjében. Deér egy ilyen közlési fórumot a hidegháború kellős közepén is pusztán tudományos rendeltetésűnek képzelte el. Ilyen értelemben tehát *nem emigráns* folyóiratra gondolt, amikor értelemszerűen az 1921 és 1943 között megjelent berlini *Ungarische Jahrbücher*, ezzel a Gragger Róbert (1887–1926) által a német főváros Magyar Intézetében megalapozott interdiszciplináris hungarológia⁸⁶ mintájának a felélesztését javasolta: „Tudod, hogy ellene vagyok minden emigráns”, tehát politikai természetű „hungarológiai vállalkozásnak, legyen az évkönyv, vagy folyóirat, de annak látnám értelmét, hogy egyszer egy a történelemre, archeológiára és művészettörténetre, esetleg a nyelvészet bizonyos részeire is kiterjedő kritikai szemlét csináljunk idegen nyelven, esetleg vegyesen, angolul, franciául, németül”.⁸⁶

Úgy alakult, hogy az MMI Bogyay igazgatóságának az idején a monográfiasorozatot kezdte kiadni, a *szemle* tervét pedig Stadtmüller valósította meg, Bogyay és Deér melegezésére.⁸⁷ De az *Ungarn-Jahrbuch* német beindításának a ténye csak kiélesíti a Bogyay–Deér-levelezésben megragadható koncepció azon alapcélját, hogy a magyar érdekeltséget kiemelje önnön zártságából és beépítse a szakma nemzetközi vérkeringésébe. Mindketten emigránsok

⁸⁴ Katalógusuk hálózaton: www.ungarisches-institut.de/institut/verlag.htm.

⁸⁵ Lásd a 74. jegyzetnél.

⁸⁶ Vö. UJVÁRY Gábor, „Tudós kolostor, csöndes kolostori kerttel”. A berlini egyetem Magyar Intézete, a *Collégium Hungaricum* és a német–magyar tudományos kapcsolatok (1916–1944) = Uő., *A harmincharmadik nemzedék*, 227–313.

⁸⁶ Deér–Bogyay, h. n., é. n. [Bern, 1960. január első fele], BhMü 9: Korrespondenz, alte Reihe.

⁸⁷ Bogyay azonnal tájékoztatta Deért Stadtmüllerhez fűződő viszonyának a rendeződéséről: „Stadtmüller az utóbbi időben minden vonalon iparkodik tiszta vizet önteni poharaiba. [...] Szeret szervezni és amit kezébe vesz, abba bele is fekszik. A magyar dolgokat nem akarja cserben hagyni és most esetleg az Ungarn-Jahrbuchból is lehet valami rendes dolog. Ez részben rajtunk is múlik.” (Bogyay–Deér, München, 1969. február 14., BhMü 9: Korrespondenz, alte Reihe.) Deér pedig a második évfolyamába lépő *Ungarn-Jahrbuchot* „igen jó”-nak minősítette, hozzátéve, hogy „ez nagy érdem” (Deér–Bogyay, Bern, 1970. május 13., Uő.).

voltak a szó politikai értelmében. Szükségtelen bizonyítani, hogy ki nem állhatták a kommunizmust, amely külföldre kényszerítette őket – mégsem ellene harcoltak. Szerepüket abban látták, hogy azt tegyék, amihez értenek. A tudomány művelése volt a politikájuk, amellyel arra törekedtek, hogy Magyarország és a magyarok múltját hitelesen beillessék a Duna-medence és a tágabb Európa történelmébe. E feladattal külföldön is otthon érezték magukat. De tudták, hogy nem elég saját házuk táján kutatniuk az „igazságot”. Éppen ezért elvárták a tematikailag érintett tudományos külvilágtól, elsősorban a német nyelvűtől, hogy igazságkeresésükben működjenek közre és foglaljon állást – vitázva vagy helyeselve – a maguk eredményeivel kapcsolatosan is. Bogyay Tamás és Deér József a nyitott és nyitottságra ösztökélő magyarságtudományért szálltak síkra.

[2011]

„ANNYI BIZONYOS, A TUDÓSOK NEM ROHAMCSAPAT, DE A JÖVŐNEK MÉGIS ŐK DOLGOZNAK”

Pillanat- és helyzetképek Bogyay Tamás életútjáról

Bogyay Tamás szívesen levelezett, öregkorában készséggel adott interjúkat pályafutásáról, személyes gyűjteményeiben pedig gazdag fényképanyagot hagyott hátra. A következő oldalakon e három forráscsoportból merített, egymáshoz illesztett olvasandó és nézendő dokumentumok az eddig közölt tanulmányok¹ nyomán válogatott szempontok szerint világítják meg életrajzát. A nyomtatott és gépiratos önéletrajzi megnyilatkozások az előbeszéd őszinteségével, a levelek az élethelyzeteket hitelesítő erejükkel hozzák közelebb a fotókon személyes és szakmai viszonylataiban megjelenő embert és tudóst. A fényképek a Müncheni Magyar Intézet regensburgi székhelyén kutatható hagyatékának iratai, és az intézet egyéb, Bogyayval kapcsolatos különgyűjteményi tételei² mellett itt jelennek meg először.³

I. A családtól a tudományig

Bogyay Tamást 1932-ben avatták a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészdoktorává.⁴ Ötvennyolc évvel később ugyanott, az Eötvös Lo-

¹ Zsolt K. LENGYEL, *Umsorge eines Gelehrtenlebens. Aus der Biographie Thomas von Bogyays (1909–1994)*, Ungarn-Jahrbuch 27. (2004), 81–111; Uő., *Thomas von Bogyays Hungarologie im Exil 1945–1994: Reichweite und Wirkungen. Eine Fallstudie über grenzüberschreitende Wissensvermittlung zwischen Deutschland und Ungarn = Wissenschaftsbeziehungen und ihr Beitrag zur Modernisierung. Das deutsch-ungarische Beispiel*, szerk. Holger FISCHER – Mirja JUELIG, Oldenbourg, München, 2005, 483–565; K. LENGYEL, Zsolt, *Bogyay Tamás magyarságtudományi tevékenysége az emigrációban*, Ars Hungarica 2007/1., 118–172 [lásd ebben a kötetben is: 383–449].

² Rövidítések: BbMű = Müncheni Magyar Intézet (Regensburg), Könyvtár, különgyűjtemények; Bogyay Tamás hagyatéka; MMI Kt = Müncheni Magyar Intézet (Regensburg), Könyvtár, különgyűjtemények.

³ E fényképek jelentős hányada egy jóval terjedelmesebb állag részeként Münchenben élő lánya, Pießkalla, született Bogyay Emese, és unokája, Michael Pießkalla előzőkenysége folytán került a családi gyűjteményből letérként a regensburgi Bogyay-hagyatékba. Az intézet ezért éppúgy köszönettel tartozik, mint Entz Géza Antalnak az Entz Géza budapesti családi hagyatékában található két levél rendelkezésére bocsátásáért.

A fényképek és a szöveges források digitalizálását Busa Krisztina szakmai referens és Uhlri Nóra gyakorlornok végezték a Magyar Intézetben. A képaláírások időzőjellel tett részei a képek hátoldalaról származnak. A fotók szerzőinek a neve a legtöbb esetben ismeretlen.

⁴ K. LENGYEL, *Bogyay Tamás magyarságtudományi tevékenysége*, 118.

ránd Tudományegyetem aulájában vette át díszdoktori oklevelét (1. kép).⁵ „Álmomban sem gondoltam arra, hogy valamikor megint itt fogok állni, még hozzá ilyen megtisztelő alkalommal”, kezdte rövid, de velős köszöntő beszédét. Akik személyesen ismerték, tudták, hogy nem szokott pózolni. Ezt 1990. június 19-én sem tette, amikor a kitüntetés okát nem magában kereste. Kijelentette, hogy az „érdem voltaképp nem is az enyém, hanem azé a tudományos etikai hagyományé, amely a múltat összeköti a jellel”. A kutatót, elemzett és közvetített múlt mellett a sajátjára is gondolt: „Ezt a szellemet érezhettem már a szülői házban, ezt adták Nagykanizsán a piaristák, ezt kaptam Budapesten az Eötvös Kollégiumban és az egyetemen is, elsősorban mesteremtől, Hekler Antaltól.”⁶

I. Díszdoktori ünnepélyén, Eötvös Loránd Tudományegyetem, 1990. június 19.
(BhMű 19: Materialsammlung, Fotos [IV.], 4)

Öregkorában az Eötvös Kollégiumot olyan szellemi otthonként emlegette, amelyben „kiprovokálták az emberből, hogy foglaljon állást, és mondjon ellent”. Ez a pályakezdetét felidéző, 80. születésnapjára készült interjú így folytatódik: „Bizonyos tabuk mindig vannak, amiket nem fektetnek le, minden embernek van egy bizonyos öncenzúrája, de azt akkor nem fölülről követelték meg, hanem mindenkinek éppen a világnézete diktálta. Hihet-

⁵ Forgatókönyv Bogyay Tamás és William J. McGuire honoris causa doktorrá avatásán, BhMű 182: Biographisches, Schriften über und mit Bogyay.

⁶ BOGYAY Tamás, [*Beszéde budapesti díszdoktorrá avatásán*], Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 1990. június 19., cím nélküli ősfogalmazvány, gépirat, BhMű 182: Biographisches, Schriften über und mit Bogyay.

len pluralizmus uralkodott ezen a téren. Én piarista gimnáziumba jártam Nagykanizsán, az osztály harmadrésze zsidó volt, volt pár református, pár evangélikus, a többi katolikus, de a tanáraink soha sem akartak senkit sem megtéríteni.”⁷

Ezt a türelmességet tapasztalta egyetemi tanulmányainak éveiben is. Ugyanis a gimnázium és az Eötvös Kollégium között „semmilyen törést” nem érzett. Itt is, ott is „megtanítottak kritikusan gondolkodni minket”, utalt egy másik késői nyilvános beszélgetésében munkamódszerének alapjára.⁸ Eötvös-kollégistaként művészettörténelem főszakon írta 1932-ben megjelent doktori értekezését a művész koraközépkori társadalmi helyéről.⁹ Elkészítése során egy életre szóló tanulással gazdagodott (2. kép).

Az 1980-as évek második felétől megjelent interjúinak egyikében így vall erről: „A témához Horváth Jánostól kaptam az indítást. Ő vetette fel a kérdést, hogy milyen lehetett a középkorban költőnek lenni. Ebből kiindulva merült fel bennem a kérdés: mit jelenthetett a középkorban művésznek lenni? Akkoriban ez teljesen új és szokatlan gondolat volt. A német tudományosságban ugyan jelentkezett már a szociológiai szemléletmód, de inkább csak az irodalomtörténetben. Hekler nem volt elragadtatva, de elfogadta a témát. A dolgozatban azután név említése nélkül ellentmondtam egyik kedvelt tételének. Erre felszólított, hogy írjam ki a nevét,¹⁰ cáfoljam meg, mert a doktorátuson már nem mint tanár és tanítvány, hanem mint egyenrangú felek állunk egymással szemben. Ezért még ma is nagyon hálás vagyok neki. Sok barátomhoz és egy nagyon fontos tanuláshoz jutottam így: azokkal lehet a legjobb viszonyt kialakítani, akikkel nem egyezik a véleményünk. Ezt nevezhetjük termékeny ellentmondásnak.”¹¹

2. Bogyay Tamás
a badacsonyi szülői házában (?),
1930-as évek eleje
(BhMü, Leihgabe Pießkalla)

⁷ *Interjú Bogyay Tamással 80. születésnapján.* Az interjút készítette Kovács Ágnes [München, 1989]. Szivárvány 1990/30., 119.

⁸ *Televíziós interjú Bogyay Tamással* [Budapest, 1988. augusztus 16., készítette SZÉNÁSI Sándor, MAROSI Ernő, LACZKÓ Ibolya], Ars Hungarica 22. (1994), 260.

⁹ BOGYAY Tamás, *A művész a korai középkorban*, szerzői kiadás, Budapest, 1932.

¹⁰ Hekler neve elő is fordul, de csak lap alján, könyvészeti hivatkozásokban: *Uo.*, 6 (4–6. jegyzet), 11 (15. jegyzet), 23 (40. jegyzet).

¹¹ *Bemutatjuk Bogyay Tamás Münchenben élő magyar történelmi. Bogyay Tamás munkáinak válogatott bibliográfiája.* A beszélgetést készítette ALMÁSI Tibor, Aetas 1987/1., 69.

3. „Badacsony. Bogyay Lajos és Bogyay Lajosné. 1942. X. 8.”
BhMű, Leihgabe Pießkalla

Bogyay önéletrajzi beszámolóiban rendszerint megemlékezett családi háttéréről is (3. kép). Apja, nagymádi és várbogyai Bogyay Lajos az osztrák–magyar hadseregben huszártisztként szolgált.¹² Az ő ágán „jóformán mindenki katona volt”.¹³ A Balaton-felvidéki szőlőkultúra ápolásában és fejlesztésében jeleskedő Bogyay-ösök¹⁴ között akadt egy nevesebb hivatalnok is, az a Bogyay Lajos, aki a Bach-korszakban, 1849–1861 között Zala megyefőnöke volt.¹⁵ Anyja, Pauler Katalin révén a magyar tudományosság három jeles képviselőjét tudhatta felmenő és kortárs rokonának: Pauler Tivadar jogtudóst, minisztert, országgyűlési képviselőt

4. „1931 szept. Badacsony. Balról Tamás, Papa, Ákos bácsi, Mama, Piroska. Ákos bácsi felvétele” (BhMű, Leihgabe Pießkalla)

¹² *A művészettörténészek szellemi köztársaságának professzora* [München, 1993. június 22.] = Györffy László, *Tirol-i muskátli magyar erkélyen. Huszonegy beszélgetés nyugati magyarokkal*, Mundus, Budapest, 1998, 237.

¹³ *Televíziós interjú Bogyay Tamással*, 272.

¹⁴ Lásd <http://regi.hajomagazin.hu/77badacsony.html>; http://wiki.strandkonyvtar.hu/index.php?title=Bogyay_Lajos.

¹⁵ FOKI Ibolya, *Zalalövő története 1850–1914*, www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Zalalovo/pages/007_Zalalovo_tortenete_1850-1914.htm.

(1816–1886) – dédapját –, Pauler Gyula történészt, országos főlevéltárnokot, miniszteri tanácsost (1841–1903) – nagyapját –, valamint Pauler Ákos filozófus egyetemi tanárt (1876–1933) – nagybátyját (4–5. kép).¹⁶

5. „Budapest 1931 június”. Ákos bácsival (BhMü, Leihgabe Pießkalla)

A díszdoktori beszédében említett szülői házat Pauler Tivadar építtette.¹⁷ Ide költözött a család, miután Tamás Nagykanizsán leérettségizett. Bogay emlékeiben Pauler Gyula „badacsonyi háza” volt családja második otthona, amelyben a születése előtt elhunyt nagyapja, Pauler Gyula „az emlékével, illetve a környezettel” hatott; „az ő könyveinek a jó része még ott volt, és Pauler Ákos filozófiai könyvtárának jó része is odakerült”.¹⁸

A müncheni Ungarn-Jahrbuch szerkesztősége 1989-ben interjút készített vele, amely kérésére a következő főcímmel jelent meg: „*Dem Sonnenschein, dem Regen, mit gleichem Mut entgegen*”.¹⁹ Ezzel a jelszóval válaszolt a beszélgetés alaphangját kifejező kérdésre: minek köszönheti az évtizedeken

¹⁶ K. LENGVEL, *Thomas von Bogay Hungarologie*, 487.

¹⁷ *A művészettörténészek szellemi köztársaságának professzora*, 237. Ez a ház, amelyet a családi emlékezet szerint az 1970–1980-as években lebontottak, nem azonos a Balaton környéki műemlékek szakirodalmában (ENTZ Géza – GERŐ László, *A Balaton környék műemlékei*, Képzőművészeti Alap, Budapest, 1958, 92) és turisztikai ismertetőikben (www.badacsony.hu/andere-sehenswurdigkeiten.html; <http://kirandulas.cikkpress.com/badacsonyi-hegy>) rendszerint előforduló, a 18. század végén épült badacsonytomaji Bogay–Malatinszky-kúriával. Az utóbbihoz építésztechnológiai közelítésben MEDGYESI Gréta, *A hely és a rétegek viszonyának értelmezése*, Debreceni Műszaki Közlemények 2011/2. (www.eng.unideb.hu/userdir/dmk/docs/20112/11_2_04.pdf).

¹⁸ *Televíziós interjú Bogay Tamással*, 272.

¹⁹ „*Dem Sonnenschein, dem Regen, mit gleichem Mut entgegen*”. Marlene Farkas im Gespräch mit Thomas von Bogay [München, 1989. október], Ungarn-Jahrbuch 17. (1989), 1–7.

át töretlen és a 80. születésnapján túl sem lankadó munkakedvét? Annak, hogy fiatalkorában a katonatiszti és a tudósi alkatot egyaránt jellemző biza-
kodó fegyelmezettség és kitartó pontosság magatartásmintáival szembesült a szülői házban. És ez, kettős társadalmi eredetének összehangzó hatása örök
eszmei útravalóval látta el. Ehhez Balaton-parti otthonában hozzájárult az a körülmény is, hogy szenvedélyes vitorlázók voltak (6–11. kép): „Engem

6. „Bogyay Lajosné. Badacsony”.
1930-as évek eleje
(BhMű, Leihgabe Pießkalla)

7. „1937. március 12”.
Családja „Sólyom” vitorlásán
(BhMű, Leihgabe Pießkalla)

8. „1938. aug. »Zsivány« déli szélben
(Piroska [nővére] és Atti [Attila bátyja])”
(BhMű, Leihgabe Pießkalla)

9. „Jún. 29. d. u. 4 ó. Lencse 12.5
Exp. 1/100”. Piroskával a „Sólyom”
vagy a „Zsivány” fedélzetén, 1930-as
évek (BhMű, Leihgabe Pießkalla)

például Édesanyám tanított meg vitorlázni. Amikor aztán volt saját hajónk, ebben naplót vezettünk, és én ezt a mottót választottam: »Napsütésben, esőben, mindig bátran előre.«²⁰ Ez tulajdonképpen egész életemre érvényes. Tudományos munkáimra is.»²¹

Két vitorlás-felvétel Bogay Tamás doktorátusának az utolsó évéből származik (10–11. kép). A többi családi képen is látható nagybátyja, Pauler Ákos

10. „Sólyom» fedélzetén. 1932. aug.
Pauler Ákos, Bogay Tamás, Pálfi Gyula
és Gimóczy Sándor matrózok.”
(BhMű, Leihgabe Pießkalla)

akaratlanul is kulcsszerepet játszott abban, hogy disszertációjával a tudomány-művelés erkölcséből is vizsgálhatott. Fennebb azt olvashattuk egyik interjújában, hogy tanára nyílt vitára ösztökölte. Egy másik beszélgetésben Ákos bácsival kerekedik le e felszólítás története: „Akkoriban volt neki [Hekler Antalnak] egy kollégiuma, a »Művészet és világnézet«, szellemtörténeti jelleggel. Azt tanulmányozta, hogyan tükröződik a művészeknek a világnézete a román kori

11. „1932. július. »Sólyom«. Bogay Piroška, Pauler Ákos, Bogay Lajos”
(BhMű, Leihgabe Pießkalla)

²⁰ Ma is bántó mulasztásom, hogy annak idején, az interjú szerkesztésekor nem kértem el Bogay Tamástól a jelszó eredetét, magyar nyelvű változatát – amely a müncheni családban sem hagyományozódott át.

²¹ „Dem Sonnenschein, dem Regen, mit gleichem Mut entgegen”, 1.

francia plasztikában. Remekül beszélt franciául. Ugyanakkor volt Pauler Ákosnak egy pszichológiai kollégiuma, »A lelki élet egysége«. És én a disszertációmban oda lyukadtam ki, hogy a korai 11. századi román plasztikák sokszor mennyire hasonlítanak a modern expresszionista alkotásokhoz. Hogy az egyik egy fejlődésnek az elején, a másik a végén áll tehát. Hivatkoztam a Pauler-kollégiumra,²² ahol szó volt például az elmebetegek rajzairól, meg ilyenekről, hogy azok mennyire expresszionisták. Hekler rögtön észrevette a Pauler-hatást, s hogy az ő kollégiumára nem hivatkoztam, akkor azt mondta nekem – négy szemközt voltunk, letegezett –, ird ki a nevemet, cáfolj meg.²³ A doktorátusodnál nem mint tanár és tanítvány, hanem mint egyenrangú felek állunk egymással szemben.²⁴

A fiatal Bogay Paulerék értelmiségi hagyományát követte és alakította a maga képeire. Családjában „az volt az elv, hogy senkit sem kényszerítettek semmiféle pályára. Mindenki maga döntse el, és az biztos, hogy az anyai ágnak a szellemi légköre volt az erősebb. Soha semmi kedvem nem volt arra gondolni, hogy katona legyek.”²⁵ Annál inkább csábította a bölcsész pálya. Erről a vonzalomról is beszámolt az itt idézett beszélgetésben, amelyet a Magyar Televízió a Szent István-émlékülés alkalmából, 1988. augusztus 16-án sugárzott; szerkesztett szövegét a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutatóintézetének folyóirata, az *Ars Hungarica* a halálát bejelentő számban adta közre 1994-ben.²⁶ Hat évvel azelőtt művészettörténész beszélgetőtársa, Marosi Ernő szóba hozta a történelemhez és a művészethez fűződő viszonyát, előrebocsátva, hogy nem tekinti őt *csak* művészettörténésznek. „Énnekem az az érzésem – válaszolt Bogay –, hogy a történeti érdeklődésem még régebből való, azt lehet mondani, hogy szinte gyerekkori örökség. Sőt, volt idő, amikor például rendkívül érdekelt az archeológia, még gyerekkori játékaiban is, tehát én bennem ez már megvolt, már gimnazista koromban is, a történeti érdeklődés. De a művészeti, az talán onnan jöhetett, hogy ügyesen rajzoltam és megnyertem valami gyerekrajzpályázatot, és akkor fölmerült az a gondolat, hogy festő legyek. De én tudtam, hogy festő nem leszek [...]. Tehát hiába rajzolkodok jól, hiába tanulom meg a mesterséget, nem nekem való pálya, és éppen azért soha komolyan nem gondoltam arra, hogy képzőművészetre menjek.”²⁷

²² Bogay, *A művész a korai középkorban*, 51 (119. jegyzet) szerint Pauler Ákos egyetemi előadását az 1931/1932. tanév II. félévében tartotta.

²³ A disszertáció nyomtatott változata nem tartalmaz tételes Hekler-cáfolatot (vö. *Uo.*). Azt, hogy áttekintés rejlik-e benne, külön kellene megvizsgálni.

²⁴ *A művészettörténészek szellemi köztársaságának professzora*, 240.

²⁵ *Televíziós interjú Bogay Tamással*, 273.

²⁶ Bevezető jegyzet, *Uo.*, 259.

²⁷ *Uo.*, 261.

Az említett gyerekrajzpályázat vélhetően azonos azzal a diákturista irodalmi pályázattal, amelyen a Magyar Turista Egyesület kitüntette első, 1924-ben nyomtatásban megjelent írását.²⁸ Négy rajzot tartalmazott, amelyekből itt kettő látható (12–13. kép).

A Mura völgyében.

(Bogyay Tamás eredeti rajza.)

12. BOGYAY, *A Hoch-Lantsch megmászása*, 49.

A cikk végén megnevezett szerző, „Bogyay Tamás, a nagykanizsai kegyesrendi főgimnázium V. o. növendéke” egy ausztriai kirándulás élményeit foglalta össze nyiladozó értelemmel, a történeti Magyarország összeomlásának keserű élményét feldolgozva: „Itt vagyunk 21 magyar fiú távol hazánktól, egyedül, messze idegenben. Mi képviseljük itt a legyőzött, megalázott magyarságot, melyre megvetéssel s lekicsinyléssel tekint az egész külföld. Mi ránk vár az a feladat, hogy megmutassuk elnyomóinknak, hogy milyen igazán a magyar. Nekünk kell bebizonyítanunk, hogy nem vagyunk gyöngé, műveletlen, barbár törzs, hanem nagykulturájú, életerős nép, mely hivatva van arra, hogy előkelő helyet foglaljon el az európai népek között.”²⁹ Tizenöt éves volt, de már megértette kora magyar kultúrpolitikájának a célkitűzését.³⁰ A Graz környéki kimerítő hegymászás hangulatát megörökítő utolsó mon-

²⁸ BOGYAY Tamás, *A Hoch-Lantsch megmászása* (*A nagykanizsai 74. „Törökvis” cserkészcsapat ausztriai táborozásából. 4 képpel*), *Turisták Lapja* 1924/4–6., 49, csillagos jegyzet.

²⁹ *Uo.*, 52.

³⁰ Vö: UJVÁRY Gábor, *A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban”*, Ráció, Budapest, 2010.

Fröhnleiten.

(Bogyay Tamás eredeti rajza.)

13. BOGYAY, *A Hoch-Lantsch megmászása*, 50.

datának érzelgősségéből leendő hivatásának eszmei körvonalai bontakoznak ki: „Lehanyaglik a sok gyermekfej, a lelkük pedig az álmok szárnyán elszáll messze napkeletre, hol könnyes szemű anyák várják fiaikat, kik messze idegenbe mentek tanulni, tapasztalni *s a magyar névnek becsületet szerezni.*”³¹

Alább látni fogjuk, hogy Bogyay Tamás húsz évvel később nem csak né-

14. „1942. júl. Tamás”
(BhMű, Leihgabe Pießkalla)

hány napra indult *idegenbe*. Addig hazai környezetben ápolta a magyar hírnevet. E feladat számára a történeti múlt, mindenekelőtt a Dunántúl és a Balaton-vidék középkori művészeti hagyatékának feltárását, elemzését és a szélesebb nyilvánosságnak való bemutatását jelentette. Minderre voltaképpen magántudósként törekedett, miközben kenyerét 1935-től a Válás- és Közoktatásügyi Minisztérium kötelékében a zalaegerszegi tanfelügyelőségen tanügyi fogalmazóként, 1940-től a háború végéig a budapesti minisztérium hivatalnokaként kereste meg (14. kép).³²

³¹ BOGYAY, *A Hoch-Lantsch megmászása*, 53 (kiemelés: K. L. Zs.).

³² K. LENGVEL, *Thomas von Bogyays Hungarologie*, 486–490.

Korai munkáinak legismertebbjét a jáki apátsági templomról és Szent Jakab-kápolnáról közölte 1944-ben, jellemző módon művészettörténeti összefoglalóként és a két templom megtekintése során használható vezetőként.³³ Egyik jegyzetéből kiderül, hogy minisztériumi irodájából rendszert a budapesti műgyetem Középkori Építészeti Tanszékének kézikönyvtárába, valamint fénykép- és rajzgyűjteményébe húzódott vissza, hogy összegyűjtse anyagát (15. kép).³⁴

15. A kutató magántudós talán legkedvesebb tevékenysége közben, valószínűleg az 1940-es évek első felében (BhMü, Leihgabe Pießkalla)

Akkoriban számos, hajdani valóságukban kevésbé vagy egyáltalán nem látható, főleg egyházi műemlékre is felhívta a művelt olvasóközönség figyelmét.³⁵ A M. kir. Balatoni Intézőbizottság egyik 1941. évi tavaszi előadóestjét ebben a témakörben tartotta. A korabeli sajtóközlemény egyebek mellett azt adta hírül erről az eseményről, hogy „Bogay Tamás dr., tanügyi előadó mélyreható tanulmányában foglalkozott a Balaton elpusztult műemlékeivel, főleg templomaival, amelyek bizonyítják, hogy a tizenegyedik században,

³³ BOGYAY Tamás, *A jáki apátsági templom és Szent Jakab-kápolna (Művészettörténeti összefoglalás és vezető a két templom megtekintéséhez)*, Dunántúli Szemle Könyvei, Szombathely, [1944]. Azonos című folytatásos közlése: Dunántúli Szemle 10. (1943), 21–30, 95–113, 205–221, 302–314; 11. (1944), 55–63, 182–191.

³⁴ Uo. [1944], 103.

³⁵ Néhány példa: BOGYAY Tamás, *Elpusztult és átépített középkori templomok a Balaton vidékén (Adatok a Balatonvidék művészettörténetéhez)*, Balatoni Szemle 1943/13–14., 392–395; Uo., *Elpusztult és átépített középkori templomok a Balaton vidékén. A karmacsi régi plébániatemplom*, Balatoni Szemle 1943/15–16., 443–446; Uo., *Elpusztult és átépített középkori templomok a Balaton vidékén. Badacsonyi egyházai a középkorban*, Balatoni Szemle 1944/19., 508–510.

tehát közvetlenül a honfoglalás után, már fejlett keresztény kultúra volt az országban. [...] Az elpusztult templomok romjait mutatta be ezután vetített képekben, kezdve a legrégebbről: a zalavári apátsággal [...]. A színes, érdekes előadás során rámutatott arra, hogy az elpusztult műemlékekkel való foglalkozás a történelmi folytonosság kimutatása szempontjából éppen olyan fontos, mint művészettörténeti szempontból és hangsúlyozta a műemlékek megmentésének, védelmének jelentőségét, különös tekintettel arra a barbarizmusra, amely az úri-osztály részéről éppenúgy megnyilvánult – sajnos –, mint a tudatlan réteg oldaláról, a műemlékek széthordása és felhasználása révén.”³⁶

Érdemes felfigyelni az *úri-osztályra* való utalásra. Bogyay nem az alsó társadalmi rétegből származott. Mégsem azonosult a múltidcsőítés kora magyar társadalmának közép- és felső rétegeiben elterjedt szokásával. Iskoláiban elsajátított kritikai érzékével tudta, hogy a nemzet történeti tudata akkor egészséges, ha józan. E felfogását szemlélteti az alábbi levélrészlet 1943-ból, amely egyúttal finom adalék a Hekler Antal (1882–1940) és Gerevich Tibor (1882–1954) közötti, majd innen részben a tanítványok közé furakodó feszültségek természetrajzához: „Regnumba[n] elkövetek megint egy botrányos dolgot, legalább is azt hiszem, némelyek botránkozni fognak rajta s tán hazaárulást is emlegetnek, mert kisütöm azt, hogy a szárnyasoltárok (Kassa!!!, Lőcse & Co) nem a magyar művészet tösgyökere, sőt a régi magyar székesegyházak oltárainak is csak Divald papa [Divald Kornél (1872–1931)] adott szárnyakat. Csapodi Csabának szörnyen tetszik, csak egy jegyzetet tart igen erősnek, amelyben mellesleg egymás mellett közlök egy latin mondatot és mellette, hogy mit mondott annak alapján Gerevich. A Gerevich frázisban t. i. olyan van, aminek az eredetiben nyoma sincs. Így születnek nálunk a tudományos legendák, köztük szárnyasoltárok.”³⁷ Erre vonatkozó kritikájának az éle csak akkor érzékelhető teljes mértékében, ha elolvassuk illető tanulmánya összegzésének lapalji jegyzetbe iktatott részét. E sorokban ugyanis a szárnyasoltárok területi elterjedését a német kapcsolatokkal magyarázta – de nem a korabeli hivatalos német tudományosság elvárásai szerint, ami a világháború kellős közepén a folyóirat és szerzőjének bátor szabadelvűségére

³⁶ (3. sz.), *A kassai helyi Balatoni Múzeum és a Balaton elpusztult műemlékei*, Országjárás, Vendégforgalmi, nyaralási és utazási hetilap 1941. május 30., 5.

³⁷ Bogyay levele Entz Gézának, Budapest, 1943. február 16., Entz Géza hagyatéka, Budapest, magántulajdon. Bogyay a „Kassa” utáni három felkiáltójelet kézzírással töltötte be. A szóbanforgó tanulmány: Bogyay Tamás, *Adatok a középkori magyar oltárvásárló művészet történetéhez*, Regnum. Egyháztörténeti évkönyv 5. (1942/1943), 91–112. A „Gerevich frázis” nyomtatásban látszólag megszüldött kritikájához vö. *Uo.*, 95 (6. jegyzet). A Divald „lelkis képzelet” révén (*Uo.*, 102) megszárnasodott oltárok „elméletének legjobb támasza nem az érvek, hanem éppen a magyar önértékelő hízogő beállítása volt” (*Uo.*, 103 [36. jegyzet]).

vallott: „Aligha lehet tehát csak a török pusztítással magyarázni azt a tényt, hogy a szárnyasoltárok a színmagyar területnek csak szélein és kései példák-kal szerepelnek, a központokból pedig még közvetett adatok sem maradtak róluk, viszont elterjedésük gócpontjai meglehetősen pontosan összeesnek azokkal a városi településekkel (Lőcse, Eperjes, Kassa, Nagyszében, stb.), amelyeket még a legelfogultabb lokálpatriotizmus sem mer a középkori magyar népesség és művelődés fellegváraiként beállítani. A magyaroknak úgy látszik idegen maradt és ezért nem kellett a németes oltárművészet.”³⁸

2. A bajor Alpoktól a Müncheni Magyar Intézetig

1944 novemberében a budapesti kormány kiűrtette a hatóságokat. Bogayt a kultuszminisztérium művészeti osztályának miniszteri titkáráként beosztották a Nyugatra menekítendő műkincsszállítmány mellé, amelynek vizontagságos útja a bajorországi Chiemsee partjainál ért véget 1945 tavaszán. A háború utolsó napjait itt vészelte át feleségével együtt. Több évig Staudach-Egerndach faluban éltek, festői környezetben, de a létbizonytalanság fokozódó és mindegyre nyomasztó légkörében (16. kép).³⁹

16. „Photo Steinhoff”. A Bogay házaspár 1945–1951 között (BhMü, Leihgabe Pießkalla)

³⁸ Uo., 111 (64. jegyzet).

³⁹ K. LENGVEL, *Umwege eines Gelehrtenlebens*, 84–87.

Bogyay eleinte a legszívesebben hazatért volna. 1946 és 1948 között kétszer megkísérelt feleségével felszállni a műkincsek egy részét Magyarországra visszaszállító vonatra. Ebben hivatali és gyakorlati okok mindkét alkalommal megakadályozták.⁴⁰

17. „1945–51. Photo Steinhoff”.
A bajor Alpokban
(BhMü, Leihgabe Pießkalla)

19. „Photo Steinhoff”.
A bajor Alpokban [1946–1951]
(BhMü, Leihgabe Pießkalla)

18. „1945–51. Photo Steinhoff”.
Felesége, szül. Halliarszky Vilma (1912–1990),
a bajor Alpokban (BhMü, Leihgabe Pießkalla)

20. „Lermoos, 1966. febr. 6.” Emese lányával
és ismeretlennel (BhMü 19: Materialsammlung,
Fotos [IV.], 27)

Az, aki a Balaton-felvidéken nőtt fel, a bajor hegyvidéket talán túl zordnak érzi. Bogyay azonban megbarátkozott új természeti környezetével. Ebben bizonyára segítette a régi családi hajónaplóba jegyzett bölcsesség is. Feleségével gyakran járta a természetet, kirándult a hegyekbe. Az egykori vitorlázó megkedvelte a téli sportot.⁴¹ Idős korában is rendszeresen síelt (17–20. kép).

⁴⁰ Uo., 85.

⁴¹ De a vitorlázást sem hagyta abba. Vö. Bogyay levele Deér Józsefnek, München, 1954. július 11. és 1964. augusztus 26., BhMü 9: Korrespondenz, alte Reihe.

Bogyay nem a végleges letelepedés szándékával érkezett Bajorországba. Így tudományos munkájának kellékeit, valamint személyes ingóságait alighanem akkor sem vitte volna magával, ha ez elutazásának zavaros körülményei közepette módjában állott volna. Magyarországi magánkönyvtárának és levelezésének azon darabjai, amelyek hagyatékában fennmaradtak, többségükben valószínűleg a háború után kerültek ki hozzá, részben bátyja, Bogyay Attila segítségével.¹² Örömmel tölthette el, hogy voltak köztük kötetek badacsonyi örökségéből is. Hiszen ha szóba került nagyapja, Pauler Gyula, szerény büszkeséggel említette meg, hogy „könyvei között nőttem fel”.¹³ Ezekből ugyan csak néhányat sikerült kijuttatnia németországi emigrációjába, például a pannonhalmi rendtörténet zalavári kötetét, ezt azonban még öregkorában is használta.¹⁴ Az 1988-as budapesti televíziós interjúban megkérdezték tőle: „Van kire hagynia ezt a könyvet?” Válaszában megnevezte müncheni tudományos otthonát: „Igen, van: a Magyar Intézet, az Ungarisches Institut, aminek én voltam az első vezetője.”¹⁵

A Müncheni Magyar Intézetnek 1962. évi megalapításától 1968-ig igazgatója, azután haláláig elnökségi tagja volt.¹⁶ „És ingyen csináltam. Értelmét láttam, szükség volt rám azért is, mert ismertem mind a római intézetet, illetve az akadémiát, mind a berlini intézetet.”¹⁷

Bogyay 1933 nyarán és 1933/1934 telén ösztöndíjjal egy-egy szemesztert töltött a berlini Collegium Hungaricumban, illetve a római Magyar Történeti Intézetben (21. kép).¹⁸ Három évtizeddel később a bajor fővárosban ragadta meg a kitekintő magyarságtudomány esélyeit. Nem ő kezdeményezte a megalapítását, de ő adott programot a müncheni intézetnek, mégpedig abból a szemléletről, amellyel ő már a negyvenes évek végétől kereste és hamarosan megtalálta helyét új szellemi környezetében is, anélkül, hogy az otthoniaktól elszakadt volna.¹⁹

¹² Lásd a hagyatékban például a Századok 1944. évi 7–10. számát (benne BOGYAY Tamás, *Tíz év középheti ásatásainak művészettörténeti eredményei*, Századok 78. [1944], 488–509), amelyet a fedél-lapjára ragasztott címke szerint Bogyay Attila a „Budapest XII. Városmajor u. 27/a”-ból küldött öccsének Staudach-Egerndorfba.

¹³ Bemutatjuk Bogyay Tamás Münchenben élő magyar történetét, 69.

¹⁴ Televíziós interjú Bogyay Tamással, 273. Müncheni hagyatékának könyvtári részében fennmaradt a pannonhalmi kötet is: *A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története*. Szerkeszti Erdélyi László. I. ERDÉLYI László, *A Pannonhalmi Főapátság története*, Stephaneum, Budapest, 1902; VII. FÖSSY Tamás, *A Zalavári Főapátság története*, Stephaneum, Budapest, 1902.

¹⁵ Televíziós interjú Bogyay Tamással, 273. Végül könyv- és irathagyatékának java került ebbe az intézetbe, amely a hagyaték másik értékes részét Budapesten őrző Akadémiai Művészettörténeti Kutatóintézetrel szorosan együttműködik annak érdekében, hogy a 20. századi magyar tudomány-történet forrásainak e tárházából minél több dokumentum váljon a kutatás közkincsévé.

¹⁶ VÖ. K. LENGVÉL, *Umwoge eines Gelehrtenlebens*, 95–102.

¹⁷ *A művészettörténészek szellemi közlétsátságának professzora*, 249.

¹⁸ K. LENGVÉL, *Bogyay Tamás magyarságtudományi tevékenysége*, 118–119.

¹⁹ VÖ. Uo., 119–125.

21. „x Bogyay Tamás [a baloldalon kimagasló férfi alatt, csokornyakkendő öltönyben]. Roma, Accademia d'Ungheria. 1934 farsang” (BhMű, Leihgabe Pießkalla)

1948 áprilisában, több éves kapcsolatszünet után, első bajorországi lak helyéről levelet írt a szintén Hekler-tanítvány Entz Gézának (1913–1993), aki akkor még Erdélyben a Bolyai Tudományegyetem Művészettörténeti Tan- székének élén tevékenykedett.⁵⁰ Bogyay adósnak érezte magát a kolozsvári címre küldött és oda meg is érkezett sorokkal: „Bokros teendőim közepette egy csomó más levéllel együtt a Tiéd is halasztódott, míg a mai posta meg- hozta megboldogult Balogh Ilonkának Kolozsvár környéki kőfaragó műhely a 13. században⁵¹ című művedről szóló és az Ethnographia-Népéletben⁵² meg- jelent ismertetését. Ezzel a pohár betelt és mondhatnám nyálammal kicsor- dult, hogy ilyen szépen lehet dolgozni a mai világban.” Ugyanis ott, ahova 1945-ben a magyar műkincsszállítmány beosztott kísérfjeként érkezett, a há- borús károk következtében „majdnem lehetetlen könyvekhez hozzájutni”, miközben ő maga a „Magyar Visszaszolgáltatási Misszió” nélkülözhetetlen szakértőjeként – feleségével együtt – „olyan hivatalosan nyugatosi minőség- ben”⁵³ tartózkodik „még mindig kint”. Mindezen bizonytalansági tényezők ellenére „igyekszem bele nem nyugodni az élve eltemettetésbe és csinálni valamiit”, folytatódik a tetterős bizakodásról tanúskodó levél. Írójának jó han- gulatát döntően növelte a több határon túlról érkezett iromány: „Gondol- hatod, hogy mint vén csatalovat a trombita szó, úgy villanyozott fel cikked

⁵⁰ MÁROSI Ernő, *Entz Géza, 1937–1993*, Magyar Szemle 2. (1993), 714–724.

⁵¹ ENTZ Géza, *Kolozsvár környéki kőfaragó műhely a XIII. században*, Mínera, Kolozsvár, 1946.

⁵² BALOGH Ilona recenziója: *Ethnographia-Népélet* 18. (1947), különnyomatban is.

⁵³ VÖ. K. LENGVEL, *Umwege eines Gelehrtenlebens*, 85–86.

ismertetése. Így gyorsan felapritottam az épp esedékes tűzifamennyiséget, méla undorral elvettem a válaszolásra és megírásra váró egyéb levelek kísértését és neki ültem eme írásnak. Géza, ha van rá mód, [...], küldjél egy különnyomatot. Gyulafehérvár és Ják viszonya különösen izgat, hiszen erről jáki elkövetményemben nem egy helyen hullajtottam el écaimat.” Végül közli, hogy jáki kismonográfiáját németül „modernizálni” szeretné, és hogy a *Porta Speciosa* témájában francia irányú szakmai kapcsolatokat keres.⁵⁴

Bogyay 1945 és 1951 között magyar műkinccszakértői és egyéb alkalmi munkáiért járó illetményből, aztán német munkanélküli segélyből élt.⁵⁵ Amint az idézett levélből kiolvasható, mégis eltökélte, hogy folytatja történettudósi tevékenységét, és kapcsolatban marad a leereszkedő vasfüggönyön túl maradt pályatársaival. Ugyanakkor tudatosult benne, hogy a jövőben elsősorban külföldi környezetben, főleg német szakmai körök felé fordulva kell ápolnia a *magyar hírnevet*. Már korai emigrációs levelezése és írásai tükrözik azon igényét, hogy magyar tudósként nem magyar szakmai körökben is hallassa szavát. Az ötvenes évek elejétől rendszeresen szerepelt nyugati konferenciákon és folyóiratokban.⁵⁶ Így elégséges alkalma volt megbizonyosodnia afelől, hogy a harmincas években berlini és római ösztöndíjasként szerzett tapasztalatait a világháború utáni Németországban is értékesítheti.

Ezt a müncheni intézetben általában azáltal tette, hogy a politikamentes tudományossághoz hozzárendelte a nemzetközi, főleg német betájolás és a szakágazatok közötti együttműködés vezérelvét.⁵⁷ Mivel az alapítók magyar emigránsok voltak, akik között nem csak tudományművelők akadtak, érthető, hogy a kezdetekben politikai szándékok is átszöttek célkitűzéseiket. „De én már a megnyitón hangsúlyoztam – emlékeztetett Bogyay évtizedekkel később –, hogy ez az intézet csak akkor lesz életképes, ha integrálni tudjuk a német tudományos életbe.”⁵⁸ Ehhez éppúgy szüksége volt az illető befogadókészségre, mint – saját térfélen – a betagolódási hajlamra. Ezért igazgatósága idején az integrációs program magyar eszmei támogatásáról is gondoskodnia kellett. Az intézet körüli emigráns szövetségeiben Deér József (1905–1972) volt a tudósi körben legerősebb támasza.⁵⁹ Fél évvel az alakuló

⁵⁴ Bogyay levele Entz Gézának, [Staudach]-Egerndach, 1948. április 13., Entz Géza hagyatéka. Budapest, magánrubajdon. A levél tüloldala borítékként szolgált, rajta a kolozsvári postahivatal pecsétje olvasható.

⁵⁵ K. LÉNGYEL, *Umwege eines Gelehrtenlebens*, 84–87.

⁵⁶ K. LÉNGYEL, *Thomas von Bogyays Hungarologie*, 490–497.

⁵⁷ K. LÉNGYEL, *Umwege eines Gelehrtenlebens*, 95–102.

⁵⁸ A művészettörténeti szellemi köztársaságának professzora, 250.

⁵⁹ Vö. K. LÉNGYEL ZSÓFI, *Emigráns magyar tudománypolitika Bogyay Tamás és Deér József levelezésének a tükrében = Történeti áttekintés. Homan Bálint, a történet és a politikus, szerk. UJVÁRY GÁBOR, RÁCIÓ, Budapest 2011, 241–244 [lásd ebben is: 450–466].*

ülés után így számolt be a Bernben kutató és oktató középkorász történész-professzornak az intézet teendőiről: „Gyakorlati célja és lehetősége egyelőre: 1. Német akademikuskokat és sajtóembereket tárgyilagos információkkal ellátni; 2. E célból kapcsolatot teremteni idekint élő magyar és nem magyar specialisták közt; 3. rendelkezésre állni minden kinti magyar tudósna, diáknak, ha németországi anyagot, stb. keres; 4. elősegíteni magyar tárgyú és érdekű tudományos publikációkat és részben publikálni is.”⁶⁰ (22–23. kép)

22. A Münchener Magyar Intézet első székhelyén (Rosenheimer Str. 141), 1960-as évek közepe. (BOGYAY Tamás, *A magyar tudomány és kultúra műhelye külföldön*, Magyarok [Köln] 1965/2., 1.)

23. A Münchener Magyar Intézet első székhelyén (*A szabad világban élő magyarok arcképcsarnoka: Dr. Bogay Tamás*, Magyarok [Köln] 1965/2., 3.)

Bogay a maga határokon átnyúló kapcsolatrendszerét szerteágazóan terjedelmes levelezése mellett konferenciaszerepléseivel alakította ki, ápolta és bővítette. Számos publikációja nyugati tudományos ülésszakokra készített előadásaiból kerekedett ki.⁶¹ A meghívásoknak különösen szí-

⁶⁰ Bogay levele Deér Józsefnek, [München], 1963. június 13., BhMü 9: Korrespondenz, alte Reihe.

⁶¹ Válogatott bibliográfiai utalásokkal K. LENGYEL, *Bogay Tamás magyarságtudományi tevékenysége*, 120 (21. jegyzet).

vesen tett eleget akkor, ha a konferencián Magyarországról kiutazó kollégával találkozhatott (24–25. kép). Ő maga negyven éven át, 1985-ig nem látogathatott Magyarországra.⁶²

24. „Ravenna, Congresso internazionale di Archeologia Christiana – Prof. Talbot-Rice, Mrs. Talbot-Rice, Kádár Zoltán” (BhMű, Leihgabe Pießkalla)

25. László Gyulával (1910–1998) valószínűleg egy nyugati magyar konferencián, az 1970-es évek második felében (MMI Kt, Fényképtár 13)

⁶² *Uo.*, 128–130.

Nemzetközi ismeretségi körének egyik érdekessége, hogy kiterjedt a dél-szláv térségre is. Élete végéig kutatott kedves témáinak egyikében Johannes Aquila tűnik elő a késő 14. századi szlovén–magyar határvidéken. A stájer-országi származású falfestő és építész Bántornyán, Veleméren és Mártonhelyen hátrahagyott művei legkésőbb 1939-től foglalkoztatták.⁶³ 1948-ban, immár bajorországi falujában több levelet váltott róluk a Pécssett élő Holub Józseffel (1885–1962).⁶⁴ Az egyikben kitért a bántornyai Bánfi-képek azonosítására: „A kérdéses festményt France Stele, a Ljubljana-i egyetem művészettörténet professzora fedezte fel még régebben, műemlékvédői működése idején. Sajnos az akkori plébános magatartása következtében megőrizni nem sikerült, részben elpusztult, részben újra bevakolták, de szerencsére le lett fényképezve. Én a fényképek alapján azonosítottam már vagy 5 évvel ezelőtt az ábrázoltakat és Stelel megállapodtunk, hogy közös cikkben publikáljuk a képet is, amely a méretben legnagyobb ilyenfajta u. n. »fogadalmi kép« volt Szlovéniában, továbbá a megfejtést is. Ez utóbbi az én részem. A dolgozat a szlovén művészettörténeti társaság folyóiratában jelenne meg.”⁶⁵ Meg is jelent, 1951-ben, szerzőtársa anyanyelvén.⁶⁶

E közös munka szellemiségéről és személyes szakmai fejlődésében megnyilvánuló hatásáról még abban az évben így számolt be Deér Józsefnek: „Nekem nagyon tetszik az az igazán objektív szellem, amellyel pl. a magyar vonatkozásokat kezeli, és amit a »nagy népeknél« sokszor hiába keresünk. Igaz, hogy melyik német művészettörténész lett volna képes arra, hogy Nyugatmagyarország elcsatolásakor emiatt megtanuljon magyarul? [...] Stele a vendvidék elcsatolása után vette magának a fáradságot és megtanult magyarul olvasni. Erre fel tartottam én is illőnek, hogy Zalavár miatt megtanuljak szlovénul és mondhatom, nem bántam meg. Szinte egy új világ tárult fel, amit nagyon kár, hogy otthon annak idején olyan kevesen ismertek. Épp a közvetlen szomszédainkról, sőt pl. a horvátok esetében sorstársainkról nem volt fogalmunk.”⁶⁷ Az itt említett 9–10. századi Zalavár és a területén épült bazilika történetét a negyvenes évek elejétől vizsgálta. Emigrációjában ebben a – szintén mindvégig nagy becsben tartott – témában kezdte meg, pontosabban: folytatta munkálkodását.⁶⁸

⁶³ K. LENCSEI, *Thomas von Bogyay Hungarologie*, 502. Vö. például Bogyay, *Adatok a középkori magyar altáradiszító művészet történetéhez*, 111 (64. jegyzet).

⁶⁴ Bogyay – Holub József-levelezés (1948), BbMű 10; Korrespondenz, alte Reihe.

⁶⁵ Bogyay levele Holubnak, [Staudach-Egerndach], 1948. szeptember 3., BbMű 10; Korrespondenz, alte Reihe.

⁶⁶ France STELE – Tamás BOGYAY [?], *Donatorska slika iz l. 1383 v. Tírnica. I. Najdba in opis slike. II. Koga kažejo podobne donatorjev na turški sliki?*, Zbornik za umetnostno zgodovino, nova vrsta 1. (1951), 119–138.

⁶⁷ Bogyay levele Deérnek, Staudach-Egerndach, 1951. október 7., BbMű 9; Korrespondenz, alte Reihe.

⁶⁸ K. LENCSEI, *Bogyay Tamás magyarságtudományi tevékenysége*, 128, 132–133.

26. „Trogir – Andela Horvat/Stelè/Marušić.
1968. 9. 25.” (BhMü, Leihgabe Pießkalla)

Bogyay szlovén kapcsolataiban később is viszonyítási alapot talált. Tíz évvel a Stelével írott tanulmánya megjelenése után ismét Deért avatta be illető véleményébe. Előbb néhány ke-
resetlen szóval külföldre szakadt román és szlovák történészek munkáit jellemezte: „Hajmeresztő anakronizmusokat hallani és olvasni. [...] Minél kisebb egy náció, annál nagyobbra fujja fel magát a múltban.” Majd hozzáfűzte: „Talán csak a szlovének a ritka kivételek, akik elismerik, hogy mástól is kap-
tak valamit.”⁶⁹ Bogyay erről jó hangulatú személyes találkozások alkalmával

27. „Zadar – Sv. Krševan”. Stelè bácsival
és Andela Horvattal [1968. szeptember]
(BhMü, Leihgabe Pießkalla)

28. Francè Stelè (1886–1972) képeslapja
Bogyaynak, Ljubljana, 1956. március 31.,
recto (BhMü 12: Korrespondenz, alte Reihe)

is meggyőződhetett (26–27. kép). A képeken látható Francè Stelével (1886–1972) és Andela Horvattal (1911–1985) éveken át levelezett is: Stelével németül és szlovénul, Horvattal szlovénul (28–30. kép).⁷⁰

A Steléhez fűződött kollegiális barátságának, egyszersmind nemzetközi önbetájolásának a súlyát jelzi 1954-ben Svetozar Radojčićnak (1909–1978) németül írott levele is. Ebben a szerb művészettörténész két évvel korábban az esztergomi Porta Speciosáról német nyelven megjelent tanulmánya⁷¹ végkifejletét nyugtázva a „nem-

⁶⁹ Bogyay levele Deérnek, München, 1961. március 31., BhMü 9: Korrespondenz, alte Reihe.

⁷⁰ Bogyay – Francè Stelè-levelezés (1948–1961), BhMü 12: Korrespondenz, alte Reihe; Bogyay – Andela Horvat (1911–1985) levelezés (1958–1960, 1977), Uo. 10 és 14/2: Korrespondenz, neuere Reihe.

⁷¹ Svetozar Radojčić, *Die „Porta Speciosa” in Gran und deren serbische Parallelen = Beiträge zur älteren europäischen Kulturgeschichte*, I., *Festschrift für Rudolf Egger*, Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten, Klagenfurt, 1952, 356–366.

omlás, rendszerváltás – zárta levelét –, amely ezt az együttműködést megszakítani vagy zavarni tudná. Hiszen nem az a cél, hogy egyes kutatóknak igaza legyen, hanem az, hogy megállapítsuk a történeti igazságot.”⁷³

Bogyay ezt a szellemiséget honosította meg a Münchener Magyar Intézetben (31. kép). Köszönet járt érte, amelyet a bajor fővárosban dolgozó munkatársai és társintézményeket vezető kollégái, valamint – professzori cím nélkül szerzett – tanítványai 80. születésnapján, 1989 áprilisában is kinyilvánítottak. Aki jelen volt, emlékszik, mennyire jólesett neki, hogy az egybegyűltektől látván igazolva látta egyik szakmai alapelvét, amelyet néhány évvel később utolsó, az intézetben készült interjújában személyes életútjára is vonatkoztatva így foglalt össze: „egy olyan történész, aki nemzetközi távlatban gondolkodik – és én ezt csináltam, sosem csak hungarocentrikusan gondolkoztam és néztem a művészetet –, az sosem lesz egészen hazátlan”.⁷⁴ Az intézeti fogadáson megjelent az emigráció kulturális élvonalának és a német *Osteuropaforschung* több mérvadó képviselője (32–34. kép). Ilyen körben érezte magát külföldön is otthon. Egy évvel azelőtt sugárzott budapesti televíziós beszélgetésében is elmondta, hogy miért: „honvágyat nem éreztem, mert általában az a tapasztalatom, hogy aki szakmailag valamiképp megtalálja a külföldi szakörökkel a kapcsolatot, akkor ilyenféle problémák nincsenek”.⁷⁵

31. Horst Glassl igazgatóval a Münchener Magyar Intézetben, 1989
(MMI Kt, Fényképtár 13; fotó: MMI)

⁷³ Bogyay levele Svetozar Radojčićnak, München, 1954. január 17., BhMü 12: Korrespondenz, alte Reihe. A levél tartalmi összefüggéseihez K. LENGVEL, *Bogyay Tamás magyarságtudományi tevékenysége*, 133–135.

⁷⁴ *A művészettörténészek szellemi köztársaságának professzora*, 256–257.

⁷⁵ *Televíziós interjú Bogyay Tamással*, 272.

32. 80. születésnap fogadásán a Münchener Magyar Intézetben, 1989. április 11.
(MMI Kt, Fényképtár 13; fotó: MMI)

33. Ugyanakkor, ugyanott. Balról jobbra:
Vajda László (1923–2010), Boba Imre (1919–1996),
András Károly (1917–2004), Molnár József (1918–2009)
(MMI Kt, Fényképtár 13; fotó: MMI)

34. kép: Ugyanakkor, ugyanott. Balról jobbra:
Gerhard Grimm (1929–2006), Bogyay Tamás
és Edgar Hösch (MMI Kt, Fényképtár 13; fotó: MMI)

3. A Szabad Európa Rádiótól a történeti igazság kereséséig

Bogyay az 1948-as magyarországi kommunista hatalomátvétel után fokozatosan mondott le a hazatérésről. 1951 elején már az amerikai kivándorlással bajlódott. A magyar tudomány és tudománytörténet csak hálás lehet azért, hogy e tervének nem kellett megvalósulnia. 1952 januárjában a müncheni Szabad Európa Rádió (SZER) az elsők között alkalmazta a magyar osztályon (35–36. kép). Így időközben egy leánygyermekkel megsziporodott családjával

35. „München, 1952?” (BhMü, Leihgabe Pießkalla)

36. A Szabad Európa Rádióban (?), 1950-es évek (BhMü, Leihgabe Pießkalla)

a bajor fővárosba költözhetett és elfoglalhatta állását, amelyből 1974-ben ment nyugdíjba.⁷⁶

Rádiós alkalmazásával végképp emigránssá vált. Egyúttal végleg berendezkedett a magántudósi pályán, amelyről – mint fennebb láttuk – a Münchener Magyar Intézet programadó, de tiszteletbeli igazgatójaként sem térhetett le. A rádióban emlékezete szerint „az újságírók általában politikusok voltak, ellenben elég kevesen voltunk, akik a kultúrát képviseltük”.⁷⁷ Hasonló képet közvetít az intézményről Borbándi Gyula, a SZER magyar

⁷⁶ K. LENGVEL, *Bogay Tamás magyarságtudományi tevékenysége*, 125–127.

⁷⁷ *A művészettörténetek szellemi köztársaságának professzora*, 247.

részlegének monográfusa, aki szintén a legelsőők között került munkatársi állományába.⁷⁸

Bogyay nem pusztá megélhetési munkahelynek tekintette irodáját a müncheni Angol Kertben. Külső körülményeihez alkalmazkodva saját szakmai céljait sem vesztette szem elől. „Jó ideig én szerkesztettem a nemzetközi sajtószemlét, mert azok közé tartoztam, akik a nemzetközi sajtót tudták olvasni, és úgy látszik, volt bennem annyi zsurnalisztikai véna is, hogy tudtam, hogyan kell azt »beadni«. Borbándi Gyula később azt mondta, hogy én tudok írni is, tehát inkább szerkesztőségben van a helyem. Így kerültem a dokumentációs osztályról a szerkesztőségbe.”⁷⁹ (37–38. kép). Rendszeresen tudósított tuda-

37. „Lugano, 1988. október 15.” A SZER magyar osztályának és a nyugati magyar kulturális életnek két meghatározó egyénisége: Bogyay Tamás és Borbándi Gyula (BhMű 19: Materialsammlung, Fotos (IV.), 25)

mányos könyvújdonságokról és konferenciákról. Általában kulturális műsorokat szerkesztett szülőhelyét és filozófus nagybátyját idéző álneven. *Köszegi Ákos* rádiós publicisztikáját gyakorta olyan szempontokra építette, amelyeket német nyelvű tudományos írásaiban elmélyített, illetve az utóbbiakban vetett fel rádiós népszerűsítésük előtt. *Szabadeurópás* munkásságának jelentős terméke a két sokrészes, az évek során többször megismételt sorozata Magyarország történelméről: a *Kalendárium* és a *Történelmünk útja*,⁸⁰ amelyeknek általa is elveszettnek hitt gépiratai halála után kerültek müncheni hagyaté-

⁷⁸ BORBÁNDI Gyula, *Magyarok az Angol Kertben. A Szabad Európa Rádió története*, Európa, Budapest, 1996.

⁷⁹ *A művészettörténészek szellemi köztársaságának professzora*, 247.

⁸⁰ BhMű 162–172: Eigene Publikationen.

38. Borbándi Gyulával 80. születésnapj fogadásán a Müncheni Magyar Intézetben, 1989. április 11. (MMI Rt, Fényképtár 13; foto: MMI)

kába.⁸¹ Kiadásuk érdemleges feladat lenne.

Bogay tehát tudósként is élt a rádió kínálta lehetőségekkel. „Úgy-hogy a német [...] akadémikus tudományos életbe való beilleszkedés ezen a módon elég könnyen ment, és a Szabad Európa is jó hely volt ilyen szempontból.”⁸²

Egyszer mégis el akarta hagyni.

1956. november 4-én, a forradalom elleni második és végzetes

szovjet támadás napján aláírta azt a nyilatkozatot, amellyel a magyar osztály 32 munkatársa bejelentette, „hogyan amennyiben a magyar szabadságharc elbukik és a nyugati nagyhatalmak hathatós fellépésének és segítségének elmaradása is hozzájárul ügyünk bukásához, akkor állásunkról azonnali hatállyal lemondunk” (39–40. kép).

A címzett, Gellért Andor (1907–1990) főszerkesztő átvette, de megjegyzések nélkül irataihoz csatolta a szöveget, és később sem tért vissza rá. Az aláírók pedig másnapról hallgatólagosan semmisnek tekintették bejelentésüket.⁸³ De már felmondási szándékukból is kitetszik, hogy felismerték: a kommunizmus elleni szóbeli harcukat igen szűk határok között kellett folytatniuk. Ez a kijózanodás középtávon azt eredményezte, hogy a magyar emigrációban a hagyományos politikai feladatok mellett megerősödtek a kulturális célkitűzések. Ebből az eszmei ártérteleződésből jött létre később a Müncheni Magyar Intézet is.⁸⁴

Bogay a hidegháború azon két meleg hetében volt bizakodóbb hangulatban is, mint a közösségi felmondás napján – annak ellenére, hogy berni levelezőtársa, Deér József négy nappal a forradalom kitörése után baljós előérzetét osztotta meg vele: „Ami elsősorban kétségbeejt, az a nyugat mérhetetlen közömbössége a szabadság ügye és az emberélet iránt. Pineau úrnak a ma reggeli NZZ-ben [Neue Zürcher Zeitungban] megjelent nyilatkozata⁸⁵

⁸¹ K. LENGVEL, *Bogay Tamás magyarságtudományi tevékenysége*, 126.

⁸² *A művészettörténészek szellemi köztársaságának professzora*, 247.

⁸³ Amint Borbándi is, aki rádiótörténetében megemlíti az esetet: BORBÁNDI, *Magyarok az Angol Kertben*, 227–228.

⁸⁴ VÖ. BORBÁNDI Gyula, *A magyar emigráció életrajza 1945–1985*, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1985, 309, 311, 447–448 [magyarországi kiadása: Európa, Budapest 1989].

⁸⁵ Christian Pineau, 1956 és 1958 között francia külügyminiszter. Valószínűleg a Neue Zürcher Zeitung 1956. október 26-i híryanagáról van szó, amely Pineau azon véleményét tartalmazta, hogy a „nyugati hatalmak hibát követnének el, ha arra spekulálnának, hogy a csatlósok kíválnak az

Erőteljes

Ungarische
Institut
München

Főszerkesztő Uram!

Alulírottak mélységes sajnálkozással bejelentjük Neked, hogy amennyiben a magyar szabadságharc elbukik és a nyugati nagyhatalmak hathatós fellépésének és segítségének elmaradása is hozzájárul ügyünk bukásához, akkor állásunkról azonnali hatállyal lemondunk. Nagyon kérünk vedd tudomásul, hogy ezt az elhatározásunkat a Rádió amerikai vezetőségével, a Keresztényhadjárat a szabadságért elnevezésű mozgalom vezetőségével, továbbá az amerikai elnöki hivattal is közöljük.

München, 1956 nov. 4.

Wolke Franz

Thüring Pottai

hittérkép - költő Gyula

Thüring

Thüring

Thüring

Thüring

Kontnyukhuk

Zsuzsanna

Lajos László

Gábor János

Hémeszela Tancsics

Erőteljes

Thüring

Vélemény

Thüring

Thüring

Horvát Péter

Vincent

Thüring

Fekete

Thüring

Thüring

Thüring

39–40. A Szabad Európa Rádió magyar munkatársainak felmondólevele, München, 1956. november 4. Eredeti példány, recto / verso. Bogay aláírása az első oldal bal hasábjának hatodik sorában (MMI Kt, Ölvédi János hagyatéka 10)

mélyen felháborító. Ha egyszer még lesz szabad Magyarország, nem felejtjük el a francia magatartást. A »Nyugat« ebben az esetben is annak mutatja magát, aminek régóta látom: nem az ideálok és szolidaritás közössége, hanem a sörivók, jégszekrénytulajdonosok és totodrukkerek civilizációja. Nyugati segítség nélkül pedig előbb utóbb összeomlik az ellenállás.”⁸⁶ Bogay öt nappal a második szovjet betörés előtt válaszolt. Szavai óvatos bizakodásról tanúskodtak: „Csak röviden írhatok, mert gondolhatod, hogy most nálunk éjjelnappal folyik a munka. A Pineau-k valóban olyanok, ahogy jellemezted őket, de Nehru még talán alattuk van. Ahogy az itteniek és az osztrákok reagáltak, annál meghatóbb. Amióta itt élünk, ilyen segélyakciót még nem láttunk, pedig a németek értenek hozzá. Mi persze óráról-órára élünk és dolgozunk, anynyi bizonyos, a hazaiak teljesítménye minden képzeletet felülmúl. Az egész program felfordítva, az én reggeli kalendáriumom”⁸⁷ az egyetlen, ami mindig megy, Mátyás királyoddal is meg kell várnunk a helyzet normalizálódását. Adja Isten, hogy ami elkezdődött, így folytatódjék. Remélni lehet azok után, amik történtek.”⁸⁸ Az, ami ezután történt, Deért igazolta, aki két héttel a forradalom leverése után a szokásukhoz híven szakmai tárgyú levelezésbe a következő napipolitikai megjegyzést illesztette be: „Sötét diagnózisom a Nyugat magatartásáról sajnos helyesnek bizonyult; még a diplomáciai lehetőségeket sem merik kihasználni, úgy félnek a ruszkiktól. Szépen el fogják ismerni a gyilkosok kormányát; a sport bojkott stb. sem fog soká tartani, talán az egyetlen Svájc kivételével.”⁸⁹

orosz táborból, és ilyen értelemben tüntetni kezdenének”. Idézi Holger FISCHER, *Ungarn 1956 in den zeitgenössischen westdeutschen Medien*, http://zeitgeschichte-online.de/portals/_ungarn1956/documents/fischer_wdtpresse56.pdf.

⁸⁶ Deér levele Bogaynak, Bern, 1956. október 27., BhMü 9: Korrespondenz, alte Reihe.

⁸⁷ Lásd a 80. jegyzetnél.

⁸⁸ Bogay levele Deérnek, München, 1956. október 31., BhMü 9: Korrespondenz, alte Reihe.

⁸⁹ Deér levele Bogaynak, Bern, 1956. november 17., BhMü 9: Korrespondenz, alte Reihe.

Nyolc hónappal később Komjáthy Miklós (1909–1993) történész, levéltáros Bécsbe utazott – „legálisan”, amint ottani szállásáról Bogaynak küldött levelében hangsúlyozta. Akkoriban tudvalevőleg magyar értelmiségiek tízezrei hagyták el törvénytelenül a forradalom helyszínét, menekültek nyugati emigrációba. Komjáthy az osztrák állami levéltárban kutatott, majd visszatért Magyarországra. Házaütazása előtt bizalmas kérdéssel fordult a müncheni emigránshoz: „Ha üzeni valód van, vagy tudsz pár sort írni arról, mi a véleményed a mi, otthon maradt magyarok sorsáról és leendő magatartásáról, mielőbb válaszolj a borítékon jelzett címre.” (41. kép)

Ab.: Prof. Franz Beck
Wien VI.
Wandmühlgasse 28,
Herrn
Dr. Thomas Bogay
München
Engelsbrunnringstrasse 16/2

Ungarisches Institut München
Bibliothek, Sonderausstellungen
Nachlaß Bogay

Bécs, 1957. június 3. keltől

Kedves Barátom!

Liként híjtokom – legalisan – Bécsbe. A Magyarországon dolgozom. Elutaztam a Baranyainé megkelt, szíves megkelt: ha lehet, küldj nekí mindenképpen: kiadományokat, ártásokat, forintokat, fogja kottát: Baranyainé megkelt.

A hét napot utazom haza, ha üzeni valód van, vagy tudsz pár sort írni arról, mi a véleményed a mi, otthon maradt magyarokról és leendő magatartásáról, mielőbb válaszolj a borítékon jelzett címre. Köves barátsággal Komjáthy Miklós

41. Komjáthy Miklós [Budapest] Bogaynak, Bécs, 1957. június 3., a boríték és levél eredetije (BhMü 11: Korrespondenz, alte Reihe)

E megkeresés – és a válasz – fényt derít arra a magyar irányú kapcsolat-tartási módra, amelyre Bogay a vasfüggöny nyugati oldalán kényszerült. A Szabad Európa Rádió munkatársaként Magyarországon több mint három évtizeden át nem publikálhatott. Ugyanazon politikai okok miatt sem rádiószerkesztőként, sem a Müncheni Magyar Intézet igazgatójaként nem került be a magyarországi nyilvánosságba. A közlési és beutazási tilalommal megszakított kapcsolatai azonban tovább éltek postai úton művészettörténet-szekkel, történet-szekkel, régészekkel és nyelvészekkel lebonyolított személyes eszmecsere-kben – még akkor is, ha a küldeményeket jó ideig, főleg az ötvenes és hatvanas években rendszeresen egy müncheni közvetítő révén, vagy a magyarországi levélíró külföldi útjának címéről kapta kézhez, lehetőség szerint ugyanoda küldve válaszát.⁹⁰

Az itt szemléltetett eset tartalmilag is beszédes. E levélváltás a müncheni közvetítő⁹¹ megnevezése után a következő sorokban csengett ki: „A leveled végén feltett kérdésre nagyon nehéz felelni. Ezt Ti bizonyos tekintetben jobban tudjátok. Mint historikusnak Szent Ágoston (ha jól emlékszem) verséből idézhetnék: »Mind, akik a békére vágytok, keressétek az igazságot«. Az anyag-kutatás és közzétételben látjuk mi idekintről a hazai munka legfőbb értelmét és igazi lehetőségét. Tudom, hogy sokszor le kell írni exponáltabb helyen levő embernek olyant is, amit másutt esze ágában sem volna leírni, de az ilyet rendszerint úgy le lehet szedni a munkáról, mint a kihűlt húslevesről a zsírt. (A hasonlatot tudtommal egy élenjáró szovjet tudós találta ki saját marxista-leninista megnyilatkozásai számára.) Annyi bizonyos, a tudósok nem roham-csapat, de a jövőnek mégis ők dolgoznak.” (42, *kép*)

A *rohamcsapatos* negatív hasonlat 1957 kora nyarán nyilván a levért forradalomra célzott, élesen körvonalazva a mondatba beépített ellenpólusát, a tudományos munka időszerű és elkövetkező értelmébe vetett bizalmat. Bogay 33 évvel később, díszdoktori ünnepélyén tartott beszédében ismét idézte az egykor Komjáthynak tanácsként küldött szent ágostoni verssorokat – ezúttal azonban pontosan, majd első saját, módosított változatát: „Az elmúlt tíz-tizenöt évben többször számot kellett adnom arról, hogy mit is csináltam. Nekem szegezték a kérdést is, hogy miért. Ezeken elgondolkozva

⁹⁰ K. LENGYEL, *Bogay Tamás magyarságtudományi tevékenysége*, 129.

⁹¹ A Südost-Institut igazgatója, Fritz Valjavec, a nemzetiszocialista rendszer iránt 1945-ig elkötelezett történész, az ötvenes évek németországi Délkelet-Európa-kutatásának egyik meghatározó egyénisége: Gerhard GRIMM, *Georg Stadlmüller und Fritz Valjavec. Zwischen Anpassung und Selbstbehauptung = Südostforschung im Schatten des Dritten Reiches. Institutionen – Inhalte – Personen*, szerk. Mathias BEER – Gerhard SEWANN, Oldenbourg, München, 2004, 237–255; OROSZ László, *Fritz Valjavec (1909–1960) és a Délkelet-Európa-kutatás*, Századok 135, (2001), 635–648.

München, 1957 június 5.

Kedves Barátom!

Sietek felelni leveledre, amely épúgy megörvendeztetett, mint ahogy meglepett. Hogy fejben könnyebben el tud vinni a hirt, pontokba foglalom mondanivalómat:

1. Baranyainénak és másnak is készséggel küldök könyvet, csak üzenje meg Münchenben élő huga útján, hogy mire volna szüksége, legalábbis a témát, ha címet nem tud. Ugyanezt már üzentem neki Percsényi Dedi útján is, de nem tudom, Dedihez eljutott-e levelem, amit francia- és olaszországi útja alatt irtam neki.

2. Ezért kérnélek, tudasd Dedivel is, hogy igen köszönöm küldeményeit. Ha nem kapta volna meg Pálincás Laci ~~xxx~~ címére irt leveleimet, akkor megismétlem, hogy a kért cím, amelyen elérhetnek: Prof. Dr. Fritz Valjavec, Direktor des Südost-Instituts, München 15, Güllstr. 7.

Ennyi az üzenet. A leveled végén feltett kérdésre nagyon nehéz felelni. Ezt Ti bizonyos tekintetben jobban tudjátok. Mint historikusnak Szent Ágoston /ha jól emlékszem/ verséből idézhetnék: "Mind, akik a békére vágytok, keressétek az igazságot". Az anyagkutatás és közzétételben látjuk mi idekintről a hazai munka legfőbb értelmét és igazi lehetőségét. Tudom, hogy sokszor le kell írni exponáltabb helyen levő embernek olyant is, amit másutt esze ágában sem volna leírni, de az ilyen rendszerint úgy le lehet szedni a munkáról, mint a kihűlt huslevesről a zsírt. /A hasonlatot tudtommal egy élenjáró szovjet tudós találta ki saját marxista-leninista megnyilatkozásai számára./ Ennyi bizonyos, a tudósok nem rohamcsapat, de a jövőnek mégis ők dolgoznak.

Kívánok jó munkát és sok szerencsét. Légy szíves, üdvözlöd nevében a szinte elsüllyedt barátokat, Berlász Jenőt, Csapodi Csabát, A levélcím úgy sejtem Deád Ferivel, a piktórral azonos, add át nekik is meleg üdvözlömetem.

Igaz barátsággal
köszönt

Ungarisches Institut München
Bibliothek, Sondersammlung en
Nachlaß Bogayay

42. Bogayay levele Komjáthy-nak, München, 1957. június 5., eredeti másolat
(BhMü 11: Korrespondenz, alte Reihe)

egyre gyakrabban jutott eszembe Szent Ágoston himnuszának kezdő és záró sora, amely – emlékezetem szerint Babits Mihály fordításában – így szól: »Mind, akik békére vágytok, nézzétek az igazságot.«⁹² Rájöttem azonban, hogy a sor második felére rosszul emlékeztem. Úgy járt a fejemben, hogy »mind, akik békére vágytok, *keressétek* az igazságot«. A nagy ókeresztény filozófusnak az örök, abszolút igazságra vonatkozó gondolata mintegy a földi realitás szintjére leszállítva élt bennem. A békét, amiről szó van benne, azt – úgy érzem – megértettem, sőt tapasztaltam, meg is éltem.⁹³

⁹² Szent Ágoston *Psalmus az eretnekek ellen* (*Psalmus contra partem Donati*) első, illetve utolsó sora latinul és Babits Mihály fordításában: „Omnes qui gaudetis de pace, modo verum iudicate!” „Mind, akik Békére vágytok, nézzétek az Igazságot!” Lásd *Amor Sanctus. Szent szeretet könyve. Középkori himnuszok latinul és magyarul*, ford., magyarázatok BABITS Mihály, Helikon, Budapest, 1988², 52–53.

⁹³ BOGAYAY [Beszéde budapesti díszdoktorrá avatásán], kiemelés az eredetiben.

Bogyay most, a kilencvenes évek legelején, ötvenes évekbeli önmagát is megszólaltatta (43–44. kép). És mintha restellte volna a mindenekelőtt igazságkereső, és éppen ezért kétkedésre mindig kész tudós kérdőre vonó alkatát: „Be kell vallanom ugyanis, hogy szembekerülve problémákkal jóformán mindig a bíráló kritika, az ellentmondás szelleme volt nálam a kiindulópont.” A következő mondatban tisztázta, hogy a *termékeny ellentmondás* híve, amelyre őt fiatalkorában nevelték:⁹⁴ „De a vitában ellenfeletem sosem tekintettem ellenségemnek. Valahogy megértettük, hogy közös a célunk, ugyanazt keressük: az igazságot. Márpedig az emberi békesség nem mozdulatlan, tétlen nyugalom, hanem cselekvő emberek harmóniája kölcsönös megbecsülés és szeretet alapján. Így történhetett, hogy véleménykülönbségek, ellentétek igazi, emberi barátsághoz vezettek.”⁹⁵

43. „Kufstein”. Emigrációja első szakaszában, 1950-es évek (BhMü, Leihgabe Pießkalla)

44. „1992. szept. 13.”
Magyarországi magánlátogatáson
(BhMü, Leihgabe Pießkalla)

E számvetés végül időtlen érvényű szakmai hitvallássá teljesedett ki. Bogyay a díszdoktori pulpituson az ókeresztény himnusz kedvelt sorait még egyszer módosította. Immár utolsó egyéni változatával a *jövőnek dolgozó* történész közösséget biztatta: úgy is művelhetjük békésen ezt a tudományágat, hogy keressük ugyan, de nem találjuk meg mindig a valamennyi érintett

⁹⁴ Lásd a 11. jegyzetnél.

⁹⁵ BOGYAY [Beszéde budapesti díszdoktorrá avatásán].

számára elfogadható történeti igazságot – és mégis leírjuk, anélkül, hogy eszmecserénk ezt megsínylené. „Épp ezért most, amikor hálás köszönetet mondok az Eötvös Loránd Tudományegyetemnek a megtisztelő kitüntetésért, mindenkinek, aki akárcsak én, a múlt valósága után érdeklődik, azt keresi, idestova hat évtizedes fáradozásaim tanulságát a szent ágostoni verssor parafrázisában foglalhatom össze: »Mind, akik békére vágytok, keressétek, nézzétek és írjátok az igazságot!«”⁴⁶

[2012]

NEMZETTÖRTÉNET MINT KAPCSOLATTÖRTÉNET

Anyaggyűjtés a magyar példatárból

1

A magyar állam megalapítása és kiépülése politikai, jogi, gazdasági és kulturális útkeresések eredménye volt, amely kettős kihívás feldolgozásában született meg és vált tartóssá. Szent István birodalmának egyrészt irányítható és továbbfejleszthető egységet kellett létrehoznia önnön jogi-szociális és etnikai-kulturális különbözőségeiből. Másrészt a keresztény egyetemesség jegyében egyezkedésekre kényszerült nyugati, de keleti-délkeleti szomszédaival is.

Az új közép-európai királyság nyugati-keresztény tájékozódását szemléltető példák egyike a bajor forrásból és közvetítéssel átvett állam- és társadalomszervezési koncepció. Az első német birodalom és a magyar királyság viszonya példaszerűen felveti a kapcsolatutatás egyik kulcskérdését – nevezetesen, hogy milyen természetű egy integráció. A legújabb kutatások kimutatják, hogy a korábban német és magyar szerzők által használt *függőség*, illetve *függetlenség* fogalmak a mai értelmükben alkalmatlanok arra, hogy megértsék a 10–13. századi német császárok és magyar királyok indítékait és döntéseit. Sokkal inkább az *alkalmazkodás* és az *emancipálódás* fogalmakkal jellemezhető az a folyamat, amelynek során az Árpád-kori Magyarország a latin világ részévé vált. Ebből általánosítható módszertani elvként következik, hogy a kapcsolattörténetek évszázadaiban a mindenkori kortársak szemléletét tekintjük az értékelés elvi alapjának.

2

A keleti-délkeleti szomszédság felé fordulva egyrészt a horvát-dalmát irányú külpolitikai terjeszkedés és az ennek során kialakult magyar–horvát államközösség tűnik szembe, mégpedig maga a Szent István-i birodalom betagozási teljesítményeként. Másrészt a bizánci császársághoz politikai-diplomáciai szinten és a keleti kereszténységhez az országon belül, az egyházi-vallási életben fűződő kapcsolatok érdemelnek kiemelt figyelmet. Magyarország az Árpád-házi uralkodók idején a bizánci, de a kijevi birodalommal is kötött dinasztikus szövetségekkel és több esetben házasságokkal hídszerepet játszott a nyugati és a keleti kereszténység között. A módszeres kutatás jó ideje szá-

mos példával szemlélteti, hogy ebben külpolitikája és belpolitikája kölcsönösen hatott egymásra. E kölcsönhatás eredményének, a – legalábbis regionális – nagyhatalmi tudatnak az egyik jelképe a magyar államcímer legrégbbi eleme: a bizánci eredetű kettős kereszt. III. Béla idejétől kimutatható meghonosítása a királyi udvar és az arisztokrácia egyéb képviselői jelvényeiben is nemcsak Bizánccal szemben fejezte ki az egyenrangúság gondolatát, hanem a latin keresztet használó nyugati országokkal szemben is.

A magyar–bizánci kapcsolatok témakörében újabb módszertani szabályba ütközünk a jogtudomány közreműködésének köszönhetően. A kereszténység felvétele a közép- és kelet-európai birodalmakban egyéni jogrendszereket eredményezett. E folyamatok a lengyel, a cseh és a magyar térségben nyugati, a Kijevi Ruszban bizánci befolyás alatt mentek végbe. Tehát jog-, társadalom- és kultúrtörténeti szempontból Magyarország és Kijev közötti párhuzamokról kell beszélnünk, míg Bizánc és Kijev között éppúgy hatásokról, mint Magyarország és a Német-római Birodalom között.

Magyarország helye a nyugati és a keleti rítusú keresztény államközösségben több historiográfiai ágazatot és rokon tudományokat ösztönöz a hatások, párhuzamok és szimbiózisok megkülönböztetésére. A művészettörténeti szakirodalomból tudjuk, hogy a Magyar Királyság a két keresztény hatalmi övezetből érkező eszmeáramlatokat fogadó és egyénien feldolgozó helyszín volt a 11. századi egyházszakadás után, amikor a művészet általában művészetén kívüli célokat is szolgált. Érdemes merítenünk a művészetszociológia és a történeti ikonográfia eredményeiből is, ha a nyugati latin és a keleti görög hatás fokát, valamint esetleges keveredésük körülményeit és következményeit kívánjuk felmérni a román kor és a gótika Magyarországnak állami és társadalmi fejlődésében – függetlenül attól, hogy a nyugati vagy a keleti hatásvonalra összpontosítunk-e, avagy inkább azt az irányzatot követjük, amely kettejük sajátosan magyarországi átfedését, mi több: ötvözetét hangsúlyozza. Két példa a hatások többsíkúságára és tudományközi elemzésük értelmére a vélhetően III. Béla idején, a 12. század végén, a görög alsó rész, az abroncs, és a latin felső rész, a négy keresztpánt összeillesztésével keletkezett Szent Korona, valamint az esztergomi székesegyház egykori, bizonyosan III. Béla uralkodása alatt épült Porta Speciosája, amelynek képesített üzenete egyház és állam együttműködéséről többféle értelmezésben éppúgy köthető nyugati és keleti eszmei forrásokhoz.

Magyarország lakosságának etnikai-kulturális sokszínűségéből már az államalapítástól külön témakör kerekedik ki. Három tartalmi súlypontja: 1) a min-

denkori magyar állam, illetve államalkotó nemzet viszonya a nem magyar, illetve nem keresztény népekhez, 2) a nemzetiségi migrációk és identitásformák, asszimilációk és disszimilációk, önszerveződések, valamint 3) a két- vagy többoldalú kapcsolatok különböző válfajai elsősorban a politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális életben. Ezek az altémák valamennyi humántudományi szakágazatban végigkísérhetők Magyarország és a magyar történelem összes korszakán. A legnehezebb kérdések egyike a legtöbb esetben visszatartal a középkorba: mikor kezdődtek egyes kétoldalú viszonyok?

Magyar–német viszonylatban könnyű a válasz: a Szent István idején bevándorló *vendégek*, az ismertebbek a délnémet térségből, nemcsak az államkoncepció kimunkálásában működtek közre, hanem beolvadásukkal a magyar arisztokrácia kialakulásának egyik feltételét is biztosították. A magyar–román kapcsolatok a kezdetek kérdésével viszont egy ma is megoldatlan problémát vetnek fel – de egyúttal megoldási lehetőségeket is kínálnak. Ezekkel át kell lépünk a belső kapcsolattörténeti dimenzió azon síkjára, amelyen az államszervezet szempontja szabja meg a kutatás irányát.

4

A Szent István-i birodalom közép- és újkori fejlődésének egyik legfőbb jellegzetessége, hogy a király és a rendek viszonyában a központosítás és a helyi autonómia elve és gyakorlata került szembe egymással. Az alsóbb szintet a közép- és kismemesség képviselte a nemesi vármegyékben, amelyek az országgyűlésekre követeket küldtek. Ezen érdekegyeztetési mód már a középkorban tovább színeződött azáltal, hogy bizonyos területekről a vármegyék nem egyenként – mint például felső-magyarországi térségekből –, hanem közösen igyekeztek beleszólni az egész birodalom ügyeibe, miután tartománygyűléseken egyeztették álláspontjaikat, amint Erdélyben és Szlavóniában történt. A középkori Magyarország regionalizált kormányzati rendszerének belső kapcsolattörténetében a központi befolyás és a területi önállósulás foka, eszköztára és politikai-társadalmi háttere olyan kérdéskört alkotnak, amelyből érdemleges tartományközi vizsgálatok bonthatók ki, közelebbről az Erdély és Szlavónia, valamint Horvátország és a *szlovák* lakosságú térségek közötti hasonlóságokról és eltérésekről. Az egyik érdekes eltérés az északkeleti és a keleti vármegyék között, hogy míg az előbbieken a magyar középmemesség *elszlovákosodása* is megfigyelhető a 15. században, az erdélyi vajdaságban nem ismerünk elrománosodó magyar nemeseket. Elmagyarosodó románokat viszont egyre többet – nem utolsósorban az újabb román kutatásoknak köszönhetően.

5

Erdély része is, de társa is volt a középkori magyar államnak, amelynek központi hatalmához alá-, de mellérendelten is viszonyult. E különfejlődése magyar, szász és székely nemzetének szerződéses *unió*ival megalapozott önkormányzatára épült, amely további rendi, részben földrajzi behatároltságú székely és szász csoportautonómiákra tagolódott.

Az erdélyi rendek egyezségének különösen izgalmas mozzanata, hogy az egyik vélemény szerint kimaradt belőlük a román népelem. De kimaradt-e, és egyáltalán mikortól csatlakozhatott volna a rendi megegyezésekhez? Az első magyar–román találkozás helyes időzítéséért három elmélet verseng egymással: a dáko-román kontinuitásé, az erdélyi román immigrációé, valamint az admigrációé, amely az első két tételt némileg összehangolva úgy véli, hogy a Kárpátokon innen élhettek már románok – legalábbis szétszórta –, amikor a 13. század elején kelt oklevelek első ízben említik nagyobb arányú bevándorlásukat az Al-Duna felől.

E probléma áthidalására kínálkozik még egy elképzelés, igaz, ez kevésbé a román etnogenezis, mint inkább a magyar–román kapcsolatok elemzésében hasznosítható. Általános kiindulópontja, hogy a Kárpát-medencében egymást oly bonyolultan átfedő magyar és román nép eredetileg csak *különböző* egymástól – főleg szociális és vallási szempontból, és természetesen nyelvileg is. A kulcskérdés tehát nem az, hogy *mikortól* tért el egymástól a magyarság és a románság szélesebb értelemben vett társadalmi szerkezetében, hanem az, hogy különbözőségeik feloldódtak-e avagy ellentétekké súlyosbodtak. E kérdésfelvetéssel a magyar–román érintkezések *feltételeit, változatait és jellegét* kell vizsgálnunk, mégpedig korról korra, nem pusztán legelsőnek vélt vagy hitt időpontjuk körül. Így az erdélyi románok számszerű súlyának növekedését több szakaszban – például a tatárjárás, majd a tizenöt éves háború idején – demográfiai *feltételek* tükrébe kell helyeznünk. Az érintkezések *változatait* tekintve pedig ma is ajánlatos arra emlékeztetni, hogy románok egyéni nemesítések útján, nyelvükben s vallásukban elmagyarosodva léptek az erdélyi rendiségbe, amelyből tehát etnikai-vallási csoportként maradtak ki. Éppen ezért az is tisztázandó, hogy az egyéni román betagolódások befolyásolták-e a társadalmi szintű kapcsolatok *jellegét*. A közelmúltban megsza-
porodtak azok a vélemények, amelyek a korábbi marxista történetírásban kedvelt *együttélés* toposzát felülvizsgálva, többször meg is haladva arra emlékeztetnek, hogy a középkori és újkori Erdélyben a különböző nyelvű és vallású csoportok *egymás mellett* éltek, számottevő esetekben különösebb viszályok nélkül, például magyarok és románok Kalotaszegen. Mivel azonban az *együttélés* és *egymás mellett élés* a szakirodalomban gyakorta még egyazon minőségű

jelenségként fordul elő, megkülönböztetésük továbbra is igényes feladata a magyar–román kapcsolatok kutatásának.

6

A 16. században három részre szakadt Magyarország különleges tapasztalatokra tett szert az Oszmán Birodalom és a keresztény államok viszonyrendszerében. E több európai nemzet történetírását foglalkoztató témában lényegében két elemzési mód alakult ki. Magyarország hosszú időn át csak azon álláspontot látszott igazolni, amely szerint az oszmán és a keresztény világ kibékíthetetlen ellentétei mélyen ható dezintegrációt idéztek elő. Újabban ismételten helyet kap a másik értelmezési minta is, amely a Magyar Királyság, az Erdélyi Fejedelemség és a hódoltság többféle összefonódására irányítja a figyelmet. Ebben a vonatkozásban a fő kutatási kérdések egyike, hogy maga az oszmán hatalom miképp viszonyult különösen a megszállt területek közigazgatási, gazdasági és kulturális állapotaihoz, hogy például gazdasági érdekei milyen mértékben biztosították a keresztény környezettel szembeni vallási türelmét, vagy talán inkább érdektelenségét. A válaszhoz keresztény oldalon a katolikus egyház szerepét szokták szemügyre venni, amely a három országrész közötti kapcsolatok ébrentartásában döntő jelentőséggel bírt.

7

A Szent István-i birodalom keleti részeinek sajátos fejlődése mintegy beért, amikor a 16. század közepén az addig különkormányzatú erdélyi tartomány saját rendi alkotmányú és kormányzatú, a Portától függő, de belső és külső viszonyaiban viszonylagosan önálló országgá vált. A magyar kutatás ezen átalakulás történeti előzményét, az Árpád-korban beindult politikai-jogiközigazgatási regionalizálódást a magyar állam társadalmiasításának a folyamatába helyezi, kitéjesedését pedig alapvetően a Habsburg–oszmán hatalmi versengéssel magyarázza. További régebben kialakított, de ma is elterjedt nézet, hogy a protestáns túlsúlyú Erdélyi Fejedelemségben a katolikus Habsburgok ellenreformációs és központosító abszolutizmusa ellen kifejlődött a magyar független összállamiság eszméje. Ezen *előnemzet*inek nevezhető egységtudat az erdélyi kisállamiságot kényszerű, de hasznos, és mindenképpen átmeneti jelenségnek, vagyis eszköznek tekintette a végcél: az újraegyesülés megvalósításához.

A román kutatás is a két környező főhatalom rivalizálásával világítja meg a köztes helyzetű autonóm fejedelemség kialakulásának a geopolitikai okait. Az erdélyi különfejlődés történeti előzményeiben és rendeltetésében azonban

a középkori erdélyi román politikai alakulatok, a kenézségek és kerületek önállósági ideológiáját látja, amely a magyar állameszmétől éppenséggel eltávolító hatást fejtett ki a Kárpátok körüli román szellemi összetartozás tudatában.

Nem nehéz észrevenni, hogy e két vélemény merev ellentétét a külön-külön nemzeti színezetű Erdély-központúság táplálja. Az újabb szakirodalmat áttekintve sajnos csak magyar oldalon fedezhetünk fel módszeres újraértékelési kísérleteket. Ezek lényege, hogy a török kori magyar államiság eszméjének és gyakorlatának a továbbélését nem szűkítik az *előnemzeti* erdélyiség, és még kevésbé a Habsburg-ellenesség vonzatába, hanem részben éppen ellenkezőleg, a Habsburg–magyar viszonyban rejlő lehetőségekből vezetik le.

8

A Habsburg kori Magyarország az európai kisállamok azon típusát alkotta, amelynek jellemzője a nagyobb, nemzetek feletti államkeretbe való integrálódás. Ugyanakkor a német *Altes Reich* a maga részállamaival és az uralkodó személye révén szintén összekapcsolódott a dinasztiaiával. Így a Habsburg Monarchiába betagolt Magyarország és a Régi Birodalom egy többszörös összehasonlítható keretbe illeszthető legalább a 19. század elejéig. E térben kiterjedt és tárgykörökben igen gazdag kapcsolatrendszerben kölcsönös kisugárzások és befogadások mellett közös vonásokat, párhuzamokat, de különbözőségeket is érdemes górcső alá vonni. A két *kettős* állam összehasonlító politika-, társadalom-, gazdaság- és kultúrtörténetét csakis egy interdiszciplináris munkacsoport írhatná meg. E feladat mértékét és igényességét jelzi, hogy például a diplomácia és a nemzetközi kapcsolatok résztörténetében ismételtelen megszokozódnak a viszonyulási szintek, így a Rákóczi-szabadságharc francia, vagy néhány évtizeddel később a magyar rendi mozgalom porosz–angol irányultsága miatt. A munkacsoportnak mindenestre úgy kellene kialakítania módszerét, hogy azzal – egyebek mellett – minél teljesebb és megbízhatóbb képet nyújthasson a társadalmi, gazdasági és kulturális hatások irányairól is, eközben felülvizsgálva a német kutatás manapság is megfigyelhető szokását, hogy ezeket a hatásokat nyugati eredetből keleti címmel ragadja meg. Ebből a szempontból érdemes volna nagyobb ívben kiértékelni a késő-középkorba visszanyúló magyar–német kereskedelmi kapcsolatok tetemes szakirodalmát – vagy újraértelmezni a 18. századi telepítési politikák összefüggésében a magyarországi délnémet bevándorlásokat, de nemcsak eredményük, hanem például a majna-frank körzet szociális helyzetét megvilágító indítékaik fényében is.

9

A Dunai Monarchia a maga feloszthatatlanságának, valamint a magyar Szent Korona országai összbirodalmon belüli önállóságának az elvén alapult. Az 1722/1723-as Pragmatica Sanctio e két tételének az I. világháborúig két integrációs eszme felelt meg. A valamennyi népet egyazon politikai magyar nemzetbe soroló *hungarus*-ideológia, valamint – afölött – a Habsburg-ház vezette *összetett* állam dinasztikus gondolata egymást kiegészítve magyaroktól és nem magyaroktól egyaránt azt követelte, hogy mondjanak le a teljes függetlenségről, illetve a függetlenülésről, Béctől pedig azt, hogy ne törekedjék kizárólagos vezetői szerepre. A 18–19. századi Habsburg–magyar kapcsolattörténet így – legáltalánosabban fogalmazva – egy kétsíkú kompromisszum elvárásainak és megkötéseinek, átértelmezéseinek és visszavonásainak, majd újbóli felajánlásainak és vállalásainak a története, amely korántsem szűkölt államjogi-ideológiai vonulatokba, miként a Habsburg–magyar keretbe sem.

A koraújkori Habsburg–magyar kapcsolatrendszerhez hasonlóan e korszak tekintetében is várható még, illetve zajlik már a hagyományos magyar függetlenségi szemléletű álláspontok felülvizsgálata, és – a másik oldalon – a dinasztikus történetírásé is, amelyet nem csak osztrák szerzők fémjeleznek. Két példa minderre az 1850-es évek osztrák neoabszolutizmusa és az Erdélyi Nagyfejedelemség helyzete a Dunai Monarchiában, amelyet az erdélyi szász történetírás korábban kedvezőbbnek ítélt, mint a magyar. Az utóbbi altémához legújabbban kolozsvári magyar munkákban körvonalazódnak újszerűen árnyalt felismerések.

10

A történelmi Magyarország utolsó évtizedeiben az osztrák–magyar dualizmus felső integrációs körében egy nemzetek feletti nagyrállamiságot képviselt, míg alsó körében a *hungarus*-konceptiót igyekezett polgárisítani, és ezzel a magyar nemzeti egységállam elméletét a gyakorlatba átültetni. E kettősség egyik évtizedek óta vitatott lenyomata, a magyar nemzetiségpolitika napjainkban fel-felbukkan német történettudományi értekezésekben is, mégpedig részben az újabb magyar kutatás által javallott értelmezési módon. Az önkéntes *magyarosodás* és az irányított *magyarosítás* összehasonlításáról van szó, közelebbről az állami iskola- és nyelvpolitika, valamint a többnyelvűség tükrében. Az asszimiláció e két válfájának megkülönböztetésével azonban mindmáig nem változott meg az idevonatkozóan általánosabb német szakvélemény. Eszerint bármennyire igaz is, hogy az asszimilációk – közöttük a zsidóké is – nagy mértékben a polgárosodás és modernizáció természetes

jelenségei voltak, Magyarország nemzetiségi – és ezáltal társadalmi – problémáinak súlya és éle mégiscsak abból adódott, hogy a politikai nemzetkoncepció, azaz a *hungarus*-program nem tartotta kordában az „etnizált nemzetfogalmat” („ethnisierter Nationsbegriff”) terjesztő ellenkoncepciót.

Az e témában differenciáló vagy még általánosító értékelések közös vonása, hogy az etnizálást, tehát a kor nacionalizmusát elsősorban az államalkotók oldalán keresik – és egy részük csak ott fedezi is fel. Pedig a nemzetiségi mozgalmak szakirodalmából kiderül, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiában a politikai programokat általában etnikai alapon alkották meg. A nemzetiségi politikusok maguk is eltávolodtak az egyéni szabadságjogokat hirdető liberalizmustól, minthogy egyre inkább területileg behatárolt csoportilletékességek megszerzésére törekedtek. Mindebből következik, hogy a dualizmuskori kapcsolattörténetekben *egyazon* mércét, vagyis a *nemzet folyamatosan erősödő vonzerejének a mércéjét* kell alkalmaznunk valamennyi félre. A magyar és a nemzetiségi elitek nem a korabeli ideológiai vezéreszmével szembeni fel fogásban különböztek egymástól, hanem abban, hogy különböző hatékonyságú eszközök álltak rendelkezésükre elsődlegesen nemzeti céljaik gyakorlati megvalósításához. És mivel az erőviszonyok döntő mértékben katonai és diplomáciai folyamatokban változtak meg a nemzetiségi mozgalmak javára, e témában érdemes bevetni a modern politológia egyik fő szakirányának, a nemzetközi kapcsolatok kutatásának a módszerét is.

11

A magyar kapcsolattörténetek utolsó, sok szálon a mába nyúló szakaszából itt csak a *kettős szemszög* problémája kerül terítékre. Magyarország a „rövid” 20. században a maga határain belül a nemzetállami koncepciót alkalmazta – mégpedig lényegében a központosított nemzetállamét –, külviszonyaiban pedig, mindenekelőtt közvetlen szomszédságában, ugyanazt a koncepciót különböző eszközökkel és tartalmi ellenjavaslatokkal, több-kevesebb nyíltsággal bírálta. Ha tehát a nemzeti kisebbségi és többségi csoportok Duna-menti együttélésének és egymás mellett élésének vagy akár egymás ellen élésének kutatásába fogunk, akkor a magyar oldal feltűnik többségi: nemzetállami irányzatban, egyúttal azonban kisebbségi: valamilyen fajta autonomista vonulatban.

A nemzetállami koncepció belső alkalmazásának és külső bírálatának a kettősségét némely német jelenkorkutató a magyar politikai, társadalmi és kulturális elit állítólag folytonos etnocentrikusságára szokta visszavezetni, jelesül arra, hogy az állam határai fölé tárgított nemzeti szükségletek az egyes hatalom- és rendszerváltások ellenére megőrizték döntő befolyásukat az államon belüliekkel szemben. Ebből a látószögből egyfelől a magyar kormányok

nemzetiségpolitikai hibáira helyeződik a hangsúly – például a német kisebbség helyzetével kapcsolatban. Ugyanebbe a bírálategyüttesbe tartozó vélemény, hogy a budapesti parlament 1920-ban Európa első zsidóellenes törvényét szavazta meg. Másfelől a környező nemzetállamok központosító és egységesítő rendszereinek a magyar kritikáját és ennek kisebbségvédelmi vetületeit az öncélúság gyanúja lengi be, visszatérő utalásokkal az anyaországi *védhatalmi* szerep revizionista hagyományaira. Az, hogy a német szakirodalom egy része mekkora jelentőséget tulajdonít a magyar etnocentriskusságnak, kitetszik abból is, hogy míg a trianoni Magyarországon az állam nemzetiségpolitikai felelősségét domborítja ki, a szomszédos országokban a magyar kisebbségek állampolgári lojalitására kérdez rá.

Ha most eltekintünk a szovjet típusú kényszerszövetség időszakától, kétségtelen, hogy a 20. századi magyar kapcsolattörténetek egy erőteljes belső, magyar–magyar vonzattal bírnak – amint egy újabb, főleg magyar szerzőségű kutatási irány hangoztatja. A legújabbkori magyar–magyar kapcsolatok fő mozgatórugója a magyar *reintegráció* kívánalma – csak hogy milyen eszközök révén, milyen végeredménnyel? A transzszilvanizmus példájából kiviláglik, hogy még a két világháború közötti időszak esetében is túl szűk pályán mozognánk, ha ezen kérdéssel pusztán a hagyományosnak ismert, az erőszak eszközeivel élő magyar revizionizmus képletében, és csak Kárpát-medencei, azaz regionális kivetítésben foglalkoznánk. Ha ragaszkodunk a revizionizmus tárgyköréhez, akkor módszertanilag is fontos kérdés, hogy a magyar nemzet államjogi újraegyesítésének a gondolatát azok is ápolták-e, netán terjesztették, akikkel ez a gondolat a húszas és harmincas évekből Budapesten meghatározó mértékben érvelt: a kisebbségi magyarok. Erről még viszonylag keveset tudunk. Ha pedig nyitni óhajtunk új kutatási távlatok felé, akkor erről a magyar–magyar szintről újra meg újra át kell lépnünk a nemzetközire, pontosabban az európai szövetségek és ellenszövetségek, és maga az európai eszme valamelyik alakjának a színterére, mégpedig kétféle értelemben: egyrészt a külpolitikai-diplomáciai keretbe, másrészt az állami szint alatti, kulturális és társadalmi együttműködések vagy éppenséggel konfliktusok közegebe. Kulcskérdésünk mindkettőben, hogy voltak-e a 20. században olyan gondolati építmények, amelyek a nemzetek, illetve nemzetrészek integrációját nem – vagy nem kizárólag – a központosított és egységesített nemzetállam korparancsából vetették fel, és ha voltak, miképp viszonyultak ezekhez a kapcsolatrendszernek magyar és nem magyar hordozói. Az egyre hosszabbra sikeredő „rövid” 20. század három fő szakaszából a posztkommunizmus az, amely e kérdéshez a leggazdagabb elemzési anyagot nyújtja. Ám a nemzetállamiság reménylett és keresett alternatíváinak a szempontjából a II. világháború előtti évek sincsenek még minden részletükben feldolgozva.

12

Lehet-e, érdemes-e a magyar nemzettörténetet kapcsolattörténetként szemlélni és tanulmányozni? Lehet és érdemes. Ha pedig a történettudományt a hungarológia részeként külföldön, illetve külföldi célközönség előtt műveljük, akkor egyenesen szükséges is. Ha a magyar nemzettörténetet kapcsolattörténetként szemléljük és vizsgáljuk, akkor általánosító tömörséggel azt mondhatjuk, hogy az egység a mindenkori fölérendelt keret része, de maga is részekből áll. Az egységek és a részek e kétszintűségében az összeilleszkedések és széttagolódások, a hasonulások és elhatárolódások, tehát az integrációk és a dezintegrációk azok a jelenségek, amelyek kijelölik a kapcsolattörténeti kutatás témaköreit.

Korszakokon átívelő, a legtöbb szempontot magába olvasztó kérdés, hogy a magyar és a magyarországi történelem milyen szerepeket alakított ki a térség integrációiban, illetve dezintegrációiban. A fenti mintaanyagból három válasz körvonalazódik. Ismét a lehető legegyszerűbben kifejezve: a középkori magyar királyság maga is befogadott, az újkori betagolódott egy nagyobb birodalmi egységbe, a legújabb kor pedig állandósította a több részre tagolt nemzet egyesítésének a kihívását. E szerepek ismérvei tovább finomíthatók, ami azonban kutatásuk módszertani alapelveit illeti, bizonyos, hogy az interdiszciplináris eljárás követelménye mellett a *kölcsönös* vagy *párhuzamos* viszonyok válfajainak a rangsorolása, tehát a kapcsolatok minőségének a megállapítása az egyik legfőbb feladat. A történeti kapcsolat kutatás a historiográfiai komparatisztika részeként így nemcsak két vagy több fél egymáshoz fűződő viszonyát világíthatja meg, hanem hozzájárulhat az egyes felek saját fejlődésének a megismeréséhez, és talán megértéséhez is.

[2008]

„... ALTERNATÍVA ÉS KOMPROMISSZUM MINT TÖRTÉNETI PROBLÉMA”

Beszélgetőtársak: Deák Ágnes és Ujváry Gábor

– Erdélyi gyermekkorod élményei hogyan járultak hozzá történeti érdeklődésed kialakulásához?

– Már kisgyerekkoromban is úgy gondoltam, hogy három szülővárosom van, gazdagnak éreztem magam ilyen szempontból: Kolozsvár, Arad és Nagybánya. Nem is nagyon tudom eldönteni, melyik várossal kezdjem, mert mindháromnak jelentős szerepe volt abban, hogy történésznek álltam. Szüleim Erdély történeti fővárosában jártak egyetemre, így lettem én kolozsvári születésű. Édesanyám azonban aradi származású, apám nagybányai. Az aradi család tagjai nagyanyai oldalon egy jellemzően dualizmuskori belső vándorlás eredményeképpen kerültek Aradra. Az egyik ágon egy részben németosztrák beütésű dunántúli családról van szó, a másik ágon egy cseh-morva vidékről beszármazott, Kohut nevű famíliáról. Anyai nagyapai oldalon pedig Békés vármegyéből költöztek a fejlődő Maros parti városba szegény sorú, napszámos felmenőim, akiknek fia, kisgyerekkorában árván maradt nagyapám, bámulatos akaraterővel és céltudatossággal küzdötte fel magát a társadalmi ranglétrán. Néhányan a vasútnál helyezkedtek el – 1935-ben elhunyt dédnagyapám az 1891-ben alapított aradi vagongyár művezetőjeként vonult nyugdíjba –, viszonylagos jólétben éltek, mindennapjaikban keveredtek a kispolgári és értelmiségi életeszmények. Lehet, de ezt még nem volt időm kikutatni, hogy egy úgynevezett Bach-huszár is volt a Kohut-ágon. Nagybányán a nagyanyai oldal ismert magyar családnak számított, az értelmiségi igények és ezekkel a történelem meg a művészet náluk is fel-felbukkantak a maguk iparosi, kereskedői, hivatalnoki világában. A nagyapám viszont a Kővár vidéki Szakállasfalváról (Săcălășeni) származott be Nagybányára, egy tíz kilométernyire fekvő román és görögkatolikus településről, amelytől eltérően például a szomszédos Koltó magyar és református falu volt – és ma is az. Erdélyben nem különleges dolog, hogy faluról falura váltjuk a nemzetiséget és a vallást is. Ez a kishemesi román falu – mert Szakállasfalva több családját még a 17. században, a Rákócziak idejében armalista kisbirtokos „puskásokká” nemesítették – önmagában is hordozta ennek a vegyességnek a társadalom- és gazdaságtörténeti, jogtörténeti sajátosságait. Vannak

ugyanis ott olyan családok, amelyek a 15. századtól teljesen román úton fejlődtek egészen a 20. századig – olyannyira, hogy például 1848/1849-ben e falu volt a térségben a román felkelés központja –, vannak, amelyek váltogatták hovatartozásukat, és vannak, amelyek – s ide tartozik nagyapám – Nagy-Románia korában magyarosodtak el. Pontosabban ő személy szerint elmagyarosodott, ami minden bizonnyal kivételes, ha nem éppenséggel egyedül volt. Az I. világháború után kezdett, ahogy annak idején mondták, *behúzódni* a városba, mert a kisbirtokos falusi helyett polgári életet akart élni: a hiteles családi legenda szerint „úr” akart lenni. Ezért egy magyar családba házasodott be, a nagyanyáméba. De nagyapám családja önmagában is vegyes eredetű volt, már a 17. századi nemesítési iratokban is „Lengyel”-ként szerepel „lovasszabados” Mihály őszám, s bár voltak kísérletek a név románosítására a húszas években, nagyapám – nyilván nagyanyám unszolására is – ellenállt, s apám sem írta másképp soha a nevét. De emlékezetem szerint nagyapám mindvégig megtartotta bizonyos fokig román érzelműségét, miközben hű maradt választott magyar családjához és ennek polgári életviteléhez. Feleségével egy ideig Bukarestben éltek, ahol kereskedőként dolgozott – Nagybányáról is mentek oda szerencsét próbálni a világgazdasági válság idején. Nagyanyám óvónő volt a négy évre visszatért magyar időkben is, de ő konyhaszinten sem beszélt románul. Férje viszont természetesen románul tökéletesen tudott, de magyarul is hibátlanul. Apám is jóformán tökéletesen két nyelvű volt. Én magam a kolozsvári tizenhárom évem alatt gyakorlatilag napi szinten használtam a román nyelvet, amelyet az utcán – román játszótársaimnak köszönhetően – már kisgyerekkoromban megtanultam.

A román–magyar együttélés, illetve egymás mellett élés jelensége már tizenéves koromtól foglalkoztatott. Eleinte csak úgy, hogy például Kolozsváron, buszozás közben megpróbáltam vadidegen emberekről kitalálni, hogy románok-e vagy magyarok. Aradon a piacon, ahová a nagyanyámmal nagyon szívesen eljártam, a legtöbb árut sváb asszonyoktól vettük, akik külsőleg, nyelvjárásukban is világosan akként jelentek meg a pult mögött. Ott nem a találgatás volt izgalmas, hanem maga a bizonyosság. Így a vegyes erdélyi valóság alappilléreként jelen volt a mindennapjaiban. Már gyermekkoromban megtapasztaltam – családtörténeti szinten – Nagy-Románia létrejöttének azon társadalomtörténeti szempontból izgalmas folyamatát, hogy előbb csak a szociális egyenetlenségek jelentkeznek, amelyek aztán a politikai és a nemzeti egyenetlenségeket tovább fűthetik, vagy, kedvezőbb esetben, pusztán elhatárolnak. Például a magyar város és a román külváros (vagy vidék) viszonyát, s a román – hol ellenséges, hol közeledő, hol asszimiláló, hol diszsimiláló – reakciót erre. A nagybányai családom román mellékágának egyik képviselője, nagyapám unokaöccse, akiből szintén értelmiségi lett, jogot vég-

zett, a második bécsi döntés után a „magyar időket” e magyar család keretében, annak befogadott tagjaként „élte túl” az átmenetileg ismét „szabad királyi város”-ban. A többi román rokon falun élt tovább, akkor sem, később sem tűnt fel a városi magyar család körein belül. Meg sem ismertem őket, s nagyapám is csak nagy ritkán, különbejáratú csatornákon érintkezett velük. Nehéz lenne eldönteni, hogy *elsősorban* miért maradtak idegenek számunkra: azért-e, mert románok vagy mert falusiak voltak.

1944-ben „szesznagykereskedő”, azaz bor- és sörkereskedő nagyapám raktárát szovjet katonák szétítették, kiborították, s tönkrement a cég. Nagyapám 1945 után könyvelőként dolgozott, nagyanyám pedig háztartásbeli volt. Az unokaöcs igen magas pozícióba került, ügyész lett, amolyan „főjes”. Mindig fennmaradt vele a kapcsolat, de bizonyos távolságtartással. Miután a szüleim kivándoroltak Németországba, végképp veszélyes volt számára a túl szoros érintkezés. De nem felejtette el, néhány évvel ezelőtt el is mesélte nekem, milyen lehetőséget kapott nagyanyámtól ahhoz, hogy a „magyar időkben” gyökeret verhesen a városban. Felekezetiileg egyébként az apámat még görögkatolikusként keresztelték, ebben az apai akarat érvényesült, de mivel a II. világháború utáni Romániában ezt a vallást tiltották és üldözték, egységesen római katolikussá vált a család. A nagyanyám családja mindig is az volt. Tehát ebben is egyfajta gyakorlati és hétköznapi türelem uralkodott nálunk, némi pragmatizmussal vegyítve.

Édesanyám a Bolyai Egyetemen végzett Kolozsváron, ugyanott, ahol vegyészmérnök apám, mindketten még a Babeş–Bolyai egyesülés előtt. Anyám az egyetem Arany János utcai kémia karán dolgozott, utoljára tanársegédként, apám a porcelángyárban volt a minőségellenőrző osztály vezetője, aztán a gyár mellett létesült kutatóintézetben igazgatóhelyettes. Mindketten erősen kötődtek az „őshelyhez”, hiszen első nemzedékbeli értelmiségiekként kerültek Kolozsvárra. Nyári vakációim jóformán egészét felváltva Aradon és Nagybányán töltöttem. Érdekes volt megfigyelni, ahogy Nagybányán a társadalompolitikai folyamatok hanyatló, Aradon pedig némiképpen a fejlődő ágára került a család, de Kolozsvárhoz viszonyítva a különbségeket is észlelhettem.

A kolozsvári környezetben erősebb volt az értelmiségi töltet, s a román–magyar együttélés vagy vegyesség jóval erőteljesebben és nyilvánvalóbban volt jelen a mindennapokban. Itt mind a mai napig erősebb a keveredés. Aradon – de lehet, hogy ez a család hatása volt – viszonylag szűk és úgymond tiszta körben mozogtunk, s akkoriban Nagybánya, a régi város és polgári rétege szintén nagyon világosan, ha nem is kizárólagosan volt magyar jelleű. Ezek a különbségek is tovább élesztették érdeklődésemet az együttélés témája iránt. Nagybányán a magyarság szerepét illetően gazdasági és tár-

sadalmi okokból hamarabb következett be egyfajta hanyatlás, mint Kolozsváron, ahol – a keveredés ellenére vagy éppen azért – mindig is volt igény és eszmei erő ezt a problémát megfogalmazni, értelmiségi eszközökkel kommunikálni, egymás között és a külvilággal is, hiszen a sajtó, a kiállítások, az iskolák szerepe az 1970-es évek közepéig meghatározó volt. A „nagyfőnök” kínai látogatásáig, 1971/1972-ig valóban némi pezsgésnek lehettünk a tanúi. Az most más kérdés, hogy milyen világnézeti és taktikai háttérgondolatok mozgatták ezeket a viszonylagos „szabadságok”-at, és milyen módon próbálta ezt az ottani magyar kulturális elit felhasználni. Én például mindvégig színtiszta magyar osztályba jártam – s később Aradon is egy évet –, ezek az osztályok aztán 1976-tól fokozatosan szétiláldódtak a struktúrákkal együtt. Először vegyes osztályokká alakították őket, majd már csak a magyar anyanyelvet tanították magyarul.

– *Milyen iskolákba jártál?*

– A kolozsvári zenéliceumba. Zenésznek készültem. Tizenkétosztályos intézmény volt, a romániai zeneoktatás egyik legismertebbje. Még a magyar óvodában figyeltek fel arra, hogy van érzékünk a bátyámmal a zenéhez. Zongora szakos voltam 1973-ig, amíg Kolozsváron laktunk. A liceumban akkor a bölcsészképzés is igényesen folyt. Barabás Margit tanárnő tanította a történelmet, aki aztán, már 1973 után, osztályfőnöke is lett egykori osztályomnak. Én csak később tudtam meg, pontosabban fogtam fel, hogy ő Jakó Zsigmond felesége. Nagyon szerettem Margit néni óráit. Szikárnak tűnő jelenséggént tiszteltük, s kímélt szigorúságával is szerettük, mert melegszívű tanár volt, rengeteg anyagot adott át, de úgy, hogy élvezhettük. Szerettem tanulni, és mindig is jól tanultam, a történelemórákat különleges élvezettel hallgattam. Nem is felejtettük el egymást akkori osztálytársaimmal, az 1990-es évek végétől, amióta rendszeresen megrendezik, amolyan „őstagként” szoktam részt venni a kolozsvári érettségi találkozókön, az „akikkel – valamikor – együtt jártunk” csoportjában. Erdélyi osztálytársaim talán többsége, mindenestre jelentős hányada nem Romániában él már, Izraeltől Kanadáig érkeznek a találkozókra, s persze sokan Magyarországról.

1973-ban szüleink Kolozsvárról Németországba dobbantottak, azaz diszsidáltak. Bátyámmal az aradi nagyszüleinkhez kerültünk egy évre. Ott a gimnázium vegyes intézmény volt, de minden évfolyamban volt egy magyar osztály. Aradon nem volt zeneiskola, a bátyám egyébként már Kolozsváron más intézménybe került – a régi piarista gimnáziumba –, sőt: Aradon zongoránk sem volt; eladtuk a régi jó darabot, amikor nagyszüleinkkel felszámoltuk kolozsvári lakásunkat. Ez az egy év, 1973 szeptemberétől 1974 júliusáig, gyermekkorom talán legboldogabb éve volt. Igazi kihívást éreztem, kalandot annak rendje-módja szerint, új lehetőségeket a majdani németországi áttele-

pülésben. Gyerekfejjel nem is gondoltam arra, hogy mi lesz, ha bátyámmal nem engednek ki bennünket a szüleinkhez. Csak később döbbsentem arra, hogy mekkora kockázat volt ebben a családegyesítési vállalkozásban. Az apai ág egyik mellékágának a német származását elismerték Németországban, így a szüleim három-négy hónapon belül megkapták a német állampolgárságot, s ennek alapján mi már hontalanokként ültünk vonatra Aradon, 1974 júliusában, a 7., illetve a 9. osztály elvégzése után. Ez kedvező megoldás volt, mert később az állampolgársági kérvényezést nem kellett Németországban végigjárnunk, s megérkezésünk után néhány héttel már német állampolgárok voltunk.

– *Hogyan kezdődött a németországi életed?*

– Darmstadt mellett laktunk egy kisvárosban, a dél-hesseni Bergstraße vidékén. A szüleimnek nem nagyon sikerült integrálódniuk, nem volt könnyű munkát kapniuk. Apám aztán vegyészként megvetette a lábát, anyám viszont csak néhány évig tudott a szakmájában elhelyezkedni. Apám járatta a magyar lapokat, figyelte – amennyire lehetett – a romániai és a magyarországi helyzetet, végül az 1990-es évek elején, nyugdíjazását követően Magyarországra költözött.

A bátyámmal szerencsénk volt: a környéken, Bensheim városában működött a legalábbis Hessenben nagyon ismert és színvonalas Régi Választőfjedelmi Gimnázium, az Altes Kurfürstliches Gymnasium. Ide sikerült bejutnunk 1975-ben, azzal a feltétellel, hogy fél év múlva ellenőrzik, bírjuk-e vagy sem. Németül még Aradon elkezdtünk tanulni, a francia nyelvet iskolai szinten már Kolozsváron tudtuk, de a némettel és az angollal még hadilábon álltunk. Nagyon fontosnak éreztük, hogy ne veszítsünk évet. És sikerült. De a zenét sajnos abba kellett hagynom, pontosabban nem kezdtem újra. Pedig kolozsvári volt zongoratanárnőm még 1977-ben is, egy ottani látogatásom alkalmával arra biztatott, álljak vissza a zenei pályára, foglalkozna velem, szerinte bepótolhatom azt a három-négy évet. (Néhány év múlva ő is kívándorolt, igaz, ő folytatta zenei hivatását, immár Amerikában.)

A bensheimi gimnázium igazgatója Bernhard Steiner volt, sziléziai származású történész, aki tisztaban volt a kelet-közép-európai folyamatok lényegével a meneküléstől a kivándorlásig, a kitelepítéstől a betelepítésig, tehát mindazzal, amit egyébként a német közélet nemigen ismert. Elsősorban német és közép-európai témák foglalkoztatták, például a bismarcki második Német Birodalom története (Németországban már a középiskolában sem a folyamatos kronológia szerint tanították a történelmet). Nagy hatással volt rám. Mindarra, amit Margit néni Kolozsváron megalapozott, mintegy ráépített még egy réteget. Így alakult ki bennem a gondolat, hogy ha nem lehetek zongorista, legyek történész.

Ebben a döntésben, amely nyilván nem ilyen gyorsan s egyszerűen érett meg, szerepet játszottak személyes – lányélményektől fociélményekig terjedő – egyéb tapasztalatok is. S az is, hogy csak a kivándorlással vált számomra igazán kérdéssé az, ami korábban életkoromnál fogva legfeljebb ösztönösen merült fel bennem: voltak-e, lehetnek-e alternatívák ebben a minden szempontból vegyes erdélyi valóságban? Az alternatívákat illetően pedig az eddig említett családi tapasztalatokra ráakódott Trianon. A trianoni élmény a nagybányai és az aradi viszonylatban is – különféleképpen, de egymást kiegészítve – különösen erősen befolyásolt. Aradon a második bécsi döntés a kudarc élménye volt. Erről rengeteget mesélt ottani nagyanyám, meséltettem kisgyermekkorom óta: amíg tehettem, minden vakációban elmondattam vele nemcsak 1940 nyarának, hanem 1944 kora őszenek, például különböző hadseregek aradi be- és kivonulásainak a történetét. Háziasszonyként, igazi nagymamaként a család és a rokonság meg a kapcsolódó szűkebb társadalom életéből vett élményekkel adta elő mindezt. Például hogy a második bécsi döntés úgymond előestéjén édesanyámnak már magyar ruhát kezdett varrni, mert váltig meg voltak győződve arról, hogy a döntés északról dél felé fogja kettéosztani Erdélyt, tehát a bánási, a bihari és a partiumi magyar lakosság egyként készülhet a visszacsatolásra. De nem így történt, s ez a családi történetekben hangulati alapélmény maradt. A nagybányai élmény viszont pozitív volt, hiszen ott meg azt mesélték el nekem, hogy Horthy katonái a Dura-domb felől bevonultak Nagybányára. Ezt persze egy olyan családban mesélték, amely még a román időkben is erősen magyar érdekű volt, a gazdasági és a jogi életben is komoly szerepet vállalt, s a bécsi döntést követő négy évben aztán még jelentősebb helyi befolyással bírt, s éppen ezért hanyatlott akkorát azután. Ez a két élmény családomban a kolozsvári valósággal, az értelmiségi föllizzással keveredett, s abban a nagy kérdésben öltött testet: hogyan lehetett volna mindezt másképp rendezni? Mi lett volna ha – satöbbi. Ez foglalkoztatta a szüleimet is, akiknek magyarként – viszonylag magas pozíciókban – úgyszólván mindennap fel kellett tenniük ezeket a kérdéseket, elsősorban saját maguknak, és – ahogy mondták – gyermekeik jövőjét mérlegelve. S úgy vélték, hogy Romániában nincs alternatíva, a jövőben még kevésbé lesz, mint a múltban volt. Nincs alternatíva abban az értelemben, hogy nincs lehetőség két jó közül választani. Ezért döntöttek úgy, hogy elhagyják Erdélyt. A családi hagyomány szerint tehát kivándorlásunknak azért kellett megtörténnie, mert Erdélyben nem volt s nem látzott középtávon sem esély békés fejlődésre, sem vegyes, sem egynemű nemzeti keretekben – amit egyébként jól láttak a szüleim, hiszen ami azután az 1990-es évek elejéig következett, döntésüket igazolta. Márpedig ez az élmény egy kivándorolt család életében, amely korábban többé-kevésbé tudatosan

amolyan házi örökségként is alapvetően fontos témaként kezelte e kérdést, nem vész ki és nem intéződik el azzal, hogy eljöttünk, s kész, most csinálunk valami mást. Nem intéződött el bennem sem, még akkor sem, ha én ezt az új közeget elég fiatalon ismerhettem meg, s második otthonomnak tekintettem s tekintem legkésőbb azóta, hogy német iskolámban mindegyre megtapasztalhattam, megérezhettem: befogadtak, pedig nem hívtak. Ennek következménye, hogy Németországban nem „ostagként”, hanem „törzstagként” járok érettségiző évfolyamunk találkozóiira. Mindenesetre az emigrálás épp azért, hogy új világba csöppentett, úgy mond kiélesítette előző világom alapélményét. Így megerősítette elhatározásomat: ha történész leszek, ezt az alternatívakérdést fogom vizsgálni. Akkor még nem tudatosult bennem, hogy ezzel bizonyos értelemben a bukott vagy bukásra ítélt eszmék kutatóinak a számát gyarapítom majd.

– *Hol végezted egyetemi tanulmányaidat?*

– 1980-ban érettségiztem Bensheimban, azután másfél évig a Bundeswehr sorkatonája voltam. 1981 ősztől jártam a heidelbergi egyetemre. Heidelberget nemcsak azért választottam, mert patinás egyetem, ráadásul az akkori lakóhelyünkhöz viszonylag közel volt, hanem mert működött ott egy kelet-európai tanszék, amelynek volt egy magyar nevű tanára, Caspar Ferenczi. Naiv módon azt hittem, hogy akkor ott magyar témákat is oktatnak. Még katonakoromban fel is kerestem Ferenczit. Mosolyogva látom egykori önmagam, ahogy előadom neki, szeretnék történész lenni, magyar témával foglalkozni, azért is, mert *onnan* származom, s nekem ez milyen fontos dolog. Ő fölvilágosított, hogy a neve ugyan magyar, de nem foglalkozik Magyarországgal, szovjet, illetve orosz témákra szakosodott, mint a tanszék egésze. Tulajdonképpen eltanácsolt. Ezzel azonban inkább továbblékott ebbe az irányba. De hozzátette még mindehhez Ferenczi – amit megszívleltem, és a mai napig is fontos szempont számomra –, hogy a származást és a személyes élményeket ki kell hagyni a történeti kutatásból, illetve ha felhasználjuk azokat, akkor azt csak kritikával tehetjük. Végül egy évet jártam oda, Helmut Neubauer professzorhoz, Ferenczihez és Barbara Flickinger asszonyhoz, aki erdélyi szász származású asszisztens volt. Mindahányan elsősorban a 19–20. századi orosz-szovjet történelemmel foglalkoztak, a mai napig is ez a tanszék tevékenységének súlypontja. Finnugor szak nem volt Heidelbergben, ahogy más magyar érdekelttség sem, az ott oktató magyar tanárok, például Alföldy Géza kutatási témája is teljesen más volt, mint ami engem érdekelt.

Nagyon tartalmas volt viszont számomra a heidelbergi politikatudományi oktatás. A világszerte jegyzett s tisztelt Klaus von Beyme iskolája működött ott, aki politológus a szónak abban az értelmében, hogy nem politikai publicistikát művelt, hanem főleg rendszerelméleti munkásságot folytatott. Ami

nálam politológiai nézőpontként észrevehető, az tulajdonképpen ott alapozódott meg. Asszisztense, Roland Sturm a föderalizmus és a regionalizmus témakörével foglalkozott nyugat-európai példák, legszívesebben Skócia viszonylatában. Érdekes volt számomra a tőle hallottak alkalmazása a magyar témákban. A harmadik szakom a filozófia volt, amit aztán – már Münchenben – leadtam, s felvettem azt a szakot, amelyet a leginkább használhatónak éreztem a magyar–román–német kapcsolattörténeti témák feldolgozásában, az általános és összehasonlító irodalomtudományt, közkeletű nevén a komparatistikát.

1982-től ugyanis Gosztonyi Péter tanácsára Münchenbe mentem tanulni. Korábban már kapcsolatba léptem különféle emigráns magyar kulturális szervezetekkel, a Svájci Magyar Irodalmi és Képzőművészeti Körrel (SMIKK), a Pax Romanával s mindenekelőtt az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetemmel. Gosztonyi Péterrel a SMIKK 1981-es konferenciáján találkoztam Luganóban, a tanácsát később kértem levélben. Ő nagyon közlékeny, barátságos egyéniség volt, számos magyar ügyben részt vett. Azon kevesek egyike volt az emigráns történészek sorában, akik két „piacra” dolgoztak. Nem szűkölt be az emigráns körbe, de nem hagyta ott a magyar pályát sem, párhuzamosan dolgozott. Azt tanácsolta, vegyem fel a kapcsolatot a Münchener Magyar Intézettel, amelynek akkori igazgatója, Horst Glassl professzor egyúttal az egyetemen is tanít, ahol Georg Stadtmüller iskolateremtő tevékenysége nyomán Edgar Hösch vezetésével Kelet- és Délkelet-Európai Történeti Tanszék működik. München a németországi kelet-délkelet-európai kutatás és oktatás amolyan Mekkája, ott minden téma jelen van, a magyar is valamelyest. Tehát mind az egyetemen belül, mind pedig azon kívül kínálkoznak ott számomra szakmai feladatok.

1982-től aztán mindkét intézményben jelen voltam, hamarosan gyakor-nok lettem a Magyar Intézetben, időnként az egyetemre is kihelyezett tudományos segédmunkatársként. Az intézetben mindenfélét dolgoztam, különféle kulimunkáktól kezdve a szerkesztésig, fordítottam is: beigazolódtam, hogy München már igazi alternatíva bizonyos szempontból, így ott ragadtam. Tíz percre volt egymástól a két helyszín, úgyhogy hol itt voltam, hol ott, délelőtt az intézetben, délután pedig a tanszéken. Végül 1986-ban szereztem magiszteri fokozatot.

A tanárok közül elsősorban a már említett Edgar Höschet emelem ki, nála doktoráltam, majd asszisztense voltam nyugdíjba vonulásáig, 2003-ig. Ő ugyan magyar témákkal nagyon ritkán foglalkozott, a szovjet-orosz és a balti-finn térség szakértője volt, fiatalabb korában pedig a délszláv térséget kutatta – azaz éppen Közép-Európát nem –, de mindig nyitott volt ötletekre és témajavaslatokra, a diákokat a legmesszebbmenő megértéssel és türelem-

mel hagyta dolgozni a maguk témáján. Eszményképe – Bernhard Steinerhez és Barabás Margithoz hasonlóan – az általánosan művelt, mind regionálisan, mind pedig időbeli széles távlatokban gondolkodni tudó történész volt. S ezt az eszményt Höschenben megvalósulni láttam. A másik személyiség pedig, aki talán még mélyebben hatott rám Münchenben, Bogyay Tamás volt. Az Aetas interjúrovatának egyik legkorábbi darabját vele készítette Almási Tibor az 1987-es évfolyam számára.

– *Igen hosszú magyar, illetve német nyelvű tanulmányban vázoltad fel Bogyay tudományos pályáját, feltehetően példaképednek tekinted...*

– Valóban, őt tekintem elsőszámú példaképemnek, hasonlóságok folytán is: kivándorlás, kétnyelvűség, a szociális helyzetek párhuzamai, és főleg azért a mintáért, hogy az alkotó és a szervezési munka feladatait egymás mellett, egyfajta harmóniában lásd el, ami az én pályámon is meghatározó kihívássá vált.

Vele, mint a Magyar Intézet alapító igazgatójával és mindvégig szakmai fő irányítójával közeli munkakapcsolatba kerültem 1982-től, s maradtam haláláig, 1994-ig. Nagy szerencsének tartottam, hogy bár nem egyetemen, de talán annál mélyebben tanulhattam tőle. Nem adatott meg neki, hogy kizárólag tudományos munkából éljen, szakmai életére mindig jellemző volt a kétlakiság. Magyarországon még minisztériumi alkalmazotként dolgozott, miközben jáki monográfiáját írta, Münchenben pedig a Szabad Európa Rádió szerkesztőjeként tartotta el a családját. Ugyanakkor olyan tudós volt, akít a magyarországi szakma még a legsötétebb sztálini időkben is nyilván tartott. Munkáját, pontosabban hivatását hatalmas megnyugvással végezte, a szó általános értelmében. Nem háborgott, ha szűklátókörűséget tapasztalt a német tudományos életben, de nem háborgott a kommunista rendszeren sem – bár ki nem állhatta –, nem panaszkolta fel állandóan, hogy mi lehetett volna belőle, ha nem kell eljönnie Magyarországról. Szabadelvű katolicizmusával, úgy, ahogy azt szerényen, de jól láthatóan megélte és tanúsította, képes volt nehéz körülményei fölé emelkedni, külső és belső adottságait összhangba hozni. Ez a magabiztos és mindig bizakodó alkalmazkodása volt az, ami rám szakmai teljesítményein kívül nagy hatást gyakorolt. Szakmai tekintetben pedig – minthogy én nem vagyok medievista – módszertani és szemléleti téren igyekszem hasznosítani a tőle tanultakat. Bogyay volt azon kutatók egyike, akik még az 1930-as években megismerkedtek az eredeti hungarológia koncepciójával, amelynek három fő eleme a három „köziség”: a tudományköziség, a régióköziség, azaz a tág regionális látóhatár, és a nemzetköziség. Ezt a három alapelveit Bogyay a szakmai mindennapjaiban érvényesítette, mégpedig mérhetetlen nyitottsággal mindenféle, de persze megalapozott véleménnyel szemben, s ehhez rendkívüli könnyedség párosult a saját tévedések felmérésében.

– *További tanárok, személyi hatások?*

– Münchenbe kerülve nagyon erős indítatást éreztem, hogy a román-magyar-német kapcsolattörténeti témák kutatására adjam a fejem. Ennek pedig volt egy művelődés- és társadalomtörténeti jellegű, a középkorig visszanyúló iránya, amelyet Jakó Zsigmond neve fémjelzett, s ez saját érdeklődésemet módszertanilag is megalapozhatta. Ráadásul addig kiderült, amint említettem, hogy ő Margit néni férje. Az 1980-as évek közepén kerültem vele közvetlenebb kapcsolatba. Másik erdélyi magyar virtuális tanárom, akivel aztán szintén személyes kapcsolatom is kialakult, Szabó T. Attila volt, akit a köztudat nyelvészként tart nyilván, de sokkal több volt annál, a tudományközi – a néprajztól az irodalomtörténetig, társadalomtörténetig, egyháztörténetig kitekintő – tudósi modellt testesítette meg, amely hozzám igen közel állt. Jakóban és Szabó T. Attilában mint tudóseyéniségekben mindenekelőtt, az egyes szakmai eredményektől függetlenül is, két tulajdonság nyuggözött le: a fegyelmezettség és a céltudatosság.

Ők egyszerre lettek hetven-, illetve nyolcvanévesek 1986-ban, s én úgy éreztem, viszonzanom kell valamit abból, amit nekem már addig is nyújtottak. 1984-et írtunk, amikor elindult a vállalkozás, s akkor már nagyon sötét felhők gomolyogtak Kolozsvár fölött, a diktatúra az utolsó lendületét vette. A Magyar Intézetben pedig elkezdtünk szervezni egy kettős ünnepi kötetet, *Festschriftet*, Szabó T. Attila és Jakó Zsigmond tiszteletére. Ebbe meghívtunk romániai román történészeket is, de egyik sem válaszolt, ami akkor majdnem érthető volt. Meghívtuk a magyar történészgárda valamennyi irányzatát, amelyek képviselői különféleképpen reagáltak erre. A hivatalosabb pályákról Köpeczi Béla miniszter is válaszolt, sok sikert kívánt a kötetnek, maga azonban nem vett részt, de az akkori magyar történettársadalom legjava szerepelt benne, hacsak nem volt közöttük olyan valaki, aki azzal hárította el a felkérést, hogy nagyon be van fogva, többek között a Népszabadságnak kell egy cikket írnia. Niederhauser Emil jó néhány év múlva le is írta egyik recenziójában, hogy azt, amit a magyar tudományosság, beleértve az erdélyit is, nem tudott akkor megtenni Jakó és Szabó irányában – egyébként vélhetően azért sem, mert akkoriban készült s jelent meg Budapesten az *Erdély története három kötetben* –, a Münchener Magyar Intézet megtette. Szabó T. Attila az évkönyvet sajnos nem élte már meg – 1987 márciusában elhunyt, és az első kötet abban az évben ősszel jelent meg, a második pedig 1988 nyarán. 1996-ban, amikor Jakó Zsiga bácsi a nyolcvanadik születésnapját ünnepelte, már Kolozsváron adtak ki egy emlékkönyvet a tiszteletére.

Hadd beszéljek arról is, hogy milyen fontosak voltak számomra a magyar emigráció szervezeteivel kialakított kapcsolataim. Mindazt, amit idősebbektől munkastílus, szemlélet, céltudatosság és fegyelmezettség tekintetében

megpróbáltam ellesni, megtanulni, nyelvtől, nemzeti hovatartozástól független forrásvidékekről származott. Egy tekintetben viszont a magyar jellegű forrásvidék döntő volt. Ugyanis egyáltalán nem volt magától értetődő, hogy nekem az a feladatom, hogy kétnyelvűen tevékenykedjem bármilyen szakmában is. Az emigráns szervezetek konferenciáin megjelentek a Nyugaton élő magyar és magyarul dolgozó, vagy magyarul is dolgozó szépírók, tudósok. Így kerültem kapcsolatba az Új Látóhatár körével és szerkesztőségével, Münchenbe költözve immáron közvetlen közelükbe is. Elsősorban Borbándi Gyulával, aki atyai tanácsaival és bátorításaival közölte legkorábbi magyar írásaimat a folyóiratban, egyengette utamat a rendszeres magyar nyelvű publikálás felé. Másrészt a maga munkásságával szemléletileg is erősen hatott rám: mindenekelőtt közmondásszerűen mértékletes ítéletalkotásával, mindenfajta végteltől való fegyelmet és természetes tartózkodásával. Ez bizonyára nem csak engem ragadott meg, s legalább olyan jelentőségű segítség volt nekem, mint német professzoraim módszertani tanácsai. Kapcsolataim a nyugati magyar kulturális élettel egyfajta áramkörbe vontak, gondolatokban és hangulatokban gazdag közegbe, amely nélkül aligha vágom fejszemet akkora fába, mint amilyen a kétnyelvű publikálás. Hiszen tizenégy éves koromtól német nyelvű iskolába, majd egyetemre járván az anyanyelvemet bizonyos mértékben újra kellett tanulnom ahhoz, hogy erre képes legyek. Erre saját nemzedékem soraiban nemigen akadt bátorító példa. Viszont annál erősebb támaszt nyújtott az öregebbek jelenléte és szellemi kisugárzása, olyanoké is, akiket sajnos személyesen nem ismerhettem meg, mint Szabó Zoltán vagy Gombos Gyula. Nagy stilszta volt mindkettő, volt miről tartalmasan s kifinomultan írniuk. Ki emlékszik rájuk, ki beszél műveikről a mai magyar értelmiségi közéletben?

Az Új Látóhatárral aztán szinte mindennapi munkakapcsolatom fejlődött ki, mivel utolsó két évében előállítási munkálatainak egy része a Magyar Intézetben folyt, szerkesztőségi üléseket is tartottunk ott. Végül 1989 nyarán közölte velem Borbándi, hogy azon év végén, negyvenedik évfolyamában megszüntetik a folyóiratot. Emlékszem, éreztük néhányan már hetekkel azelőtt, hogy ez a döntés a levegőben lóg. Volt is olyan elképzelés, hogy az intézet körül szervezkedő fiatalabb nemzedék átvehetné talán a lapot. Borbándiék azonban nem kívánták, hogy az Új Látóhatárból, bármilyen hosszú életű is lenne utánuk, más legyen, mint amilyen volt. Minden eszmei rokonság ellenére természetesen mi is mások voltunk, mint ők, bizonyára másképp szerkesztettük volna, azért is, mivel az idők megváltoztak addigi korszakaihoz képest, sőt éppen egy újabb és minden korábbinál komolyabb fordulat – a rendszerváltás! – elébe néztünk. Borbándiék nekünk már korábban jelezték, hogy minden nemzedék a maga folyóiratát szokta megteremteni (a má-

sik egyszerű, de bölcs mondásuk az volt, hogy az irodalom nem köztársaság, hanem királyság). Az, hogy jómagam nem erősködtem ebben az irányban, azzal függött össze, hogy a nyolcvanas évek végén, németországi tudományos pályám kezdetén nem lehettem biztos abban, hogy felelősséggel vállalhatom ezt a kizárólag magyar kulturális feladatot, s hogy egyáltalában az-e a dologom, hogy egy nagy múltú, de markánsan politikai emigráns lapot továbbvigyek. Borbándi kitér minderre az Új Látóhatár *Nem éltünk hiába* című történetében, és akkori együttműködésünk több lényeges mozzanatára pontosan emlékezik. De adalékait a magam és az érintett pályatársaim szemszögéből ki is egészíthetném. Ezt alkalomadtán meg is szeretném tenni.

Ami intézményes magyar emigráns kapcsolataimat illeti, meg kell még említenem a chicagói Szivárványt és a Bécsi Naplót; utóbbinak ma is szerkesztőbizottsági tagja vagyok.

– *Mi volt a doktori disszertációd témája?*

– Disszertációm az 1980-as évek végén kezdtem írni – néhány korai gondolatfoslányt át is emeltem belőle az *Aetas Nemzet és nemzetiség Közép-Európában* című 1990-es körkérdésére beküldött válaszbombá –, előtte anyaggyűjtést végeztem itt, Budapesten is, a Magyarságkutató Csoport segítségével, Romsics Ignác és Juhász Gyula személyes, illetve hivatali támogatásával. A téma a transzszilvanizmus 1920-as évekbeli története volt. Származásomnál fogva is helyesnek, mi több, kíváncsúnak éreztem, hogy ezzel a témával foglalkozzam, vállalva Németországban azokat a hol nyílt, hol burkolt szemrehányásokat, hogy bármennyire is szakszerűen végzem ezt, mintegy „hazabeszélő” tudományt szeretnék művelni. Németországban magyarként magyar témában megszólalni azt is jelentheti, hogy ha egy kérdésben történetesen nem azon a véleményen vagyok, mint egy német kolléga, akkor ennek a nemzetiségem az oka. De hát egy német professzornak szabad-e német történelemmel foglalkoznia?

Mindez a transzszilvanizmus témájában kitüntetetten felmerült, hiszen sohasem tagadtam, hogy én ezt személyes, belső indítatásból is nagyon fontos témának tartom. Ami a családtörténetemből ebben benne volt, az inkább csak segített megértenem, hogy a politikai erdélyiségben hogyan jelentkeztek a társadalmi ellentétek is a többségi nemzettel szemben, amely magát hátrányban érezte. Az Erdélyen belüli szövetkezés legfőbb feltételét a románoktól várták a magyar transzszilvanisták, a románság azonban – bizonyos nézetből érthető módon – addig nem volt képes vagy hajlandó a feltételek mellett elkötelezni magát, amíg nem lesz úr a maga országában. A társadalmi egyenlenségek tehát rendkívül fontos szempontot jelentenek ennek az egyébként esztétörténeti jelenségnek az értelmezésében, amelyet a régebbi kutatások jóformán kizárólag irodalomtörténeti jellegüként kezeltek. A dol-

gozatot 1991-ben fejeztem be, 1992-ben védtem meg, s 1994 elején jelent meg a Studia Hungarica 41. köteteként, *Auf der Suche nach dem Kompromiß* címmel. Ezután folytattam asszisztensi munkámat, párhuzamosan az egyetemen és a Magyar Intézetben, de szakmailag az intézet volt és maradt a főhadiszállásom.

– *Hogyan foglalható össze a Müncheni Magyar Intézet tevékenysége?*

– Filozófiáját mintha csak rám szabták volna, illetve mondhatnám, én „szabódtam rá”. Igen egyedi az intézet abban a tekintetben, hogy 1962-ben, többéves előzmény után, független intézményként, magyar emigránsok hozták létre, akik az eltökélt ideiglenesség hitében éltek Nyugaton, vagyis az emigráns létet nem tekintették öröknek. Ugyanakkor 1956 élménye, a forradalom leverése után sejteni, érezni kezdték, hogy az emigrációnak hosszabb kintlétre kell berendezkednie – később ezt *külhonnak* is nevezték –, tehát érdemes lenne politikai tevékenysége mellett kulturális, tudományos kérdésekkel is foglalkoznia. Az intézet irányítását Bogyay Tamásra bízták, aki a magyar tudományosság külföldi jelenlétének fontosságát fiatal ösztöndíjasként még az 1930-as években Berlinben és Rómában megtapasztalta. Az intézet a Bogyay által is művelt, már említett tág hungarológia-koncepció jegyében, a nyugatnémet szövetségi kormány, pontosabban a menekültügyi minisztérium szerény anyagi támogatásával működött. 1969-ben azonban a bonni nagykoalíció bukását követően az SPD-kormányzat megszüntette a minisztériumot, s más okokból is nehéz pénzügyi helyzetbe került az intézet. Bogyay 1968-ban átadta a vezetést német kézbe, Georg Stadtmüller professzornak, a müncheni Kelet- és Délkelet-Európai Történeti Tanszék akkori vezetőjének. Jómaga azonban mindvégig az elnökség tagja maradt, s az igazgató utódok nélküle sohasem döntöttek fontos kérdésekben. Az 1970-es évek elejétől a bajor tartományi kormány illetékességébe került az intézet. A magyarországi rendszerváltozás után, 1998 körül teret nyert az a gondolat, amelynek erősítésében mi is részt vettünk, hogy legyen a Magyar Intézetből közös bajor–magyar intézet. Ma is jogilag német közhasznú egyesület létesítményeként működik, finanszírozását tekintve viszont vegyes intézet, nyolctagú kuratóriumának a felét az illetékes bajor, a másik felét pedig az illetékes magyar miniszter nevezi ki. Ami engem illet, kereken másfél évtizeden át különböző munkatársi beosztásokban vettem részt az intézet munkájában. Egyik fő feladatommak tartottam, hogy kiépítsem magyarországi szakmai kapcsolatainkat, és ma is jólesik visszaemlékezni arra, hogy eközben egy sor intézet, könyvtár, múzeum, folyóirat és még több korombeli vagy idősebb pályatárs jóindulatú viszontérdeklődésével találkoztam – nemcsak Budapesten, hanem a kezdetektől például Szegeden is. Magyarországon legelőször éppen ebben a lapban, az Aetasban számoltam be nyilvánosan intézeti ügyekről,

kerekén húsz évvel ezelőtt, az 1988-as évfolyamban. 1998 óta ügyvezető igazgatója, 2002-től pedig az egyesület közgyűlése által megválasztott igazgatója vagyok az intézetnek. Mindez egy nemzedékváltás során már a kilencvenes évek közepén beindult folyamatnak az eredménye, egyfajta „visszamagyarosítása” is a Magyar Intézetnek. Hiszen az 1968-as igazgatóváltás nyomán személyi összetételét tekintve német többségű volt, s csak a közelmúltban vált tulajdonképpen vegyessé minden lényeges szempontból. Jelenleg hatan dolgozunk ott különböző méretű állományokban, emellett egy ötven-száz főből álló külső munkatársi gárdát igyekszünk – akár Kolozsvárig is elnyúlóan – mozgatni főleg az Ungarn-Jahrbuch kiadása, valamint konferenciáink és doktorandusz-kollokviumaink keretében.

A 2000-ben elkészített intézeti profilvázlatunk címe *Magyarország Kelet-, Kelet-Közép- és Délkelet-Európa kapcsolattörténeteiben a kezdetektől napjainkig*. Azaz mind oktatási, mind kutatási projektjeink valamilyen módon nem csak magyar témákra terjednek ki. A magyar témákat igyekszünk úgy megragadni, hogy azokban más nemzetek és államok is szerepeljenek. Ide tartozik akár a transzszilvanizmus kérdésköre, akár a 20. századi kisebbségvédelem a nemzetközi kapcsolatok és a politikai elméletek, illetve rendszerek összefüggésében, vagy maga a hungarika-kutatás, amely számos társadalom- és szellemtörténeti kérdésfelvetés alapja. Felfogásunk szerint a hungarológia külföldön és elsősorban külföldiek számára művelendő szakterület, fő módszertani eleme a tág tudományköziség. A nyelvoktatást, a nyelv- és irodalomtörténetet összeköti például a társadalom- és jogtörténettel, természetesen a mindenkori személyzeti adottságoktól, tehát szakmai képzettségektől függően. Másrészt nyelvileg és szemléletében is igyekszik nem pusztán magyar lenni. Ilyen értelemben önalakító koncepcióról van szó, minthogy mindez a hungarológia szakterületére manapság általában véve nem jellemző. Ugyanakkor koncepciónkkal társalakító szerepre is törekszünk, azaz hatni kívánunk a németországi Kelet-Közép-Európa-kutatásra és -oktatásra, amennyiben ellensúlyozni igyekszünk annak hagyományos szlávközpontúságát.

A szokványosan fölépített tudományos intézetek „szentháromságát”, azaz a kutatás, az oktatás és a könyvtári gyűjtőmunka hármasságát mi is szeretnénk megtartani. Talán inkább szentnégyességét kellett volna mondanom, hiszen a kiadványokról sem feledkezhetünk meg. Könyvtárunk a Bajor Állami Könyvtárral és az Országos Széchényi Könyvtárral együttműködve részt vesz a bajorországi hungarikagyűjtésben. Az oktatás terén jelenleg három egyetemmel működünk együtt, e hálózat továbbfejlesztése az intézet legfontosabb stratégiai feladata. A müncheni egyetem nyilván a legkézenfekvőbb partner. A kérdés az, hogy átalakulhat-e a Magyar Intézet egy olyan „betagolt intézetté” („An-Institut”), amely jogállását tekintve egyetemen kívüli in-

tézmény ugyan, ugyanakkor szerződéses alapon részt vesz az illető egyetemi egység szakmai terveinek a megvalósításában. Németországban ugyanis a tudománypolitika az elmúlt években – a legnagyobb hírű kutatóintézeteken kívül, mint például a Max-Planck-Institut – határozottan az egyetemet részesíti előnyben a pusztán kutató tevékenységet folytató intézetekkel szemben. S ha tíz-tizenöt éven belül nem változik ez az irányvonal, féltő, hogy egy kutatóintézeti szövetségbe vagy egyetemi közegbe be nem tagolt kis intézet nemigen tudja majd fenntartani magát.

A müncheni egyetem mellett tárgyalások folynak a regensburgi egyetemmel is annak érdekében, hogy az ott néhány éve beindított, de egyelőre bizonytalan finanszírozású magyar nyelvtanfolyam kiegészüljön országismerteti tananyaggal is, amelyet a Magyar Intézet tömbösített szemináriumok keretében kínálna. Jelenleg a passauai egyetemmel a legelőrehaladottabb az együttműködés, ahol 2008 őszétől beindul egy *Russian and East Central European Studies* négysemeszteres mesterképzés, nem csak német diákok számára. A német Kelet- és Délkelet-Európa-kutatásra jellemző módon ez is az orosz és a kelet-európai térségre összpontosít, de hozzácsatolja ehhez a közép-európai térséget, így Magyarországot is. Próbavállalkozás ez a passauiaknak, de nekünk is. Lássuk hát, van-e németországi jövője ennek a tágan értelmezett hungarológiának.

– *Hogyan formálódott történelmi érdeklődésed a disszertációdát követően?*

– A Magyar Intézethez kapcsolódóan kialakult bennem a tudománytörténet iránti érdeklődés, ide vágó írásaimban azt is igyekszem vizsgálni, mire való egy magyar intézet bajor földön. Ez menet közben kutatástörténeti témává bővült, amelyről több írásom jelent meg, illetve készült el, valamikor talán kötetbe is szerkeszttem őket.

Másrészt még az 1990-es évek elején kezdtem újabb témaválasztáson gondolkodni. Ekkor is az alternatíva és a kompromisszum mint történeti probléma motiválta döntésemet. Minthogy a kapcsolattörténet terén már otthon éreztem magam, és úgy láttam, ezt nem érdemes elhagynom, az osztrák–magyar viszonyrendszer felé fordultam.

A német egyetempolitikai és szakmai elvárások szerint egy valamirevaló történésznek legalább két évszázadot kell úgy-ahogy átfognia, s az sem kívánatos, hogy egész szakmai pályafutása során egyetlen térséggel foglalkozzék. Ezért kitekintettem Erdélyen kívülre, s választásom a neoabszolutizmus-kori Magyarországra esett. A magyar történeti tudatban ez az 1849 utáni évtized kitaszított, kiutált, kiutasított időszak, én pedig most már egyre határozottabban úgy látom, hogy mindenképpen vissza kell helyezni a magyar történeti fejlődés folyamatába, azaz el kell helyezni az időbeli hosszsmetszetben. Másrészt térbeli hosszsmetszetben, az osztrák–magyar kapcsolattörténet sorában

is újra kell vizsgálni a szerepét. Hogyan illeszthető az alternatíva és a kompromisszum kérdéskörébe? Ahogy a transzszilvanizmus elemzése során meg kell vizsgálni a román és a szász nézőpontot, úgy itt is meg kell néznünk az osztrák szempontot, magyar történészként is. Az osztrák kormány azt gondolta, elérkezett az idő, hogy az osztrák–magyar viszonyban új lapot nyissunk, koronatarományt hozunk létre, megszüntessük Magyarországot, önállóságát felszámoljuk, betagoljuk, sokkal erőteljesebben, mint ahogy azt bármikor is megpróbálták azt megelőzően. Ez egyfajta alternatíva volt a korábbi állapotokhoz képest. Az más kérdés, hogy ezzel mit rúgtak fel, mit nem, mit nem tartottak be, és milyen módon távolodtak el a *Pragmatica Sanctió*tól vagy hazudtolták meg azt, és milyen oknál fogva tették ezt. De alternatíva volt ez számukra, amelyből aztán, jól tudjuk, 1867-ben kompromisszum született. Nem véletlen, hogy az angol és a francia nyelvben az osztrák–magyar kiegyezést *kompromisszumnak* nevezik. Magyar szemszögből pedig az volt a kérdés az 1850-es években, hogy miképp lehet a magyar függetlenség felszámolása idején úgy tovább tevékenykedni, eszmélkedni, hogy abból a politikai elnyomatás megszűnése után valami hasznos alakuljon ki, s folytathassuk azt, amit '49-ben abbahagytunk. Hiszen nem szedhetjük valamennyien a sátorfánkat csak azért, mert megszűnt az országunk, hanem valamit tennünk kell. Főképp az I. világháború után született munkákban olyan képet alakítottak ki a történészek erről az időszakról, miszerint itt más se volt, mint ellenállás, különféle formákban, mindenki utálta az osztrákokat és lenézte őket, miközben ők is lenéztek bennünket, és így tovább. Pedig ez nem teljesen igaz, érthető módon létezett az együttműködésnek is bizonyos szintje, különböző társadalmi rétegekben és különböző módon. Éppen ezért volt egyfajta folytonosság. A neoabszolutizmus megannyi intézkedése, politikai, gazdasági és jogi eleme, ha jól látom, egészen a II. világháborúig nyomon követhető, sőt egyes vonzatokban még napjainkig is. Értékelésében akkor léphetünk tovább, ha hosszútávú hatásait is megvizsgáljuk, tehát az „idegen testet” elhelyezzük a korábbi és későbbi korszakot összekötő folyamatokban.

Körülbelül tíz éve alakítottam ki egy közigazgatás-történeti, a magyarországi hivatalnoki kar keletkezését is vizsgáló munkatervet, amelyet nagy szerencsémre még e korszak kiemelkedő kutatójával, Sashegyi Oszkárral is – igaz, csak telefonon, de – egyeztetni tudtam. A munkatervem egyik fő eleme az, hogy a Bach-huszárok kérdéskörében és általában a hivatalnoki kar működésének az értékelésében nemcsak a számszerű súlyt és az alsósintű, járási működést kell figyelembe vennünk, amelyről az utóbbi években komoly kutatási eredmények láttak napvilágot, hanem a politikai befolyást is: kik is voltak azok, akik a közigazgatás három ágában, a mindenható és mindentudó, mindenre kiterjedő politikaiban, a pénzügyigazgatásban és az igazság-

szolgáltatásban a fő szerepet játszották, és miképp hatottak a közigazgatás munkájára? Volt-e egyáltalán olyan igényük, hogy azt befolyásolják – a magyar lakosság és a bécsi udvar közé helyezve? Időközben elkezdtek vizsgálni az igazgatás felsőbb szintjeit is. Úgy gondolom, az én feladatom az lenne, hogy egy „kis” magyarországi mintában minél teljesebb képet nyújtsak arról, hogy a politikai befolyás tekintetében hogyan is festett a Bach-huszárok ügye, milyen mértékben kell fenntartanunk vagy felülvizsgálnunk azt a véleményt, amely szerint előzőnlötték Magyarországot a nem magyar, főleg cseh-morva származású hivatalnokok. Fölkutattam Bécsben és Budapesten e téma levéltári forrásait, három tanulmányt közöltem már, de 2000 körül a Magyar Intézet ügye a magam személyes tudományos ügyénél fontosabbnak tűnt, és nyilvánvalóan fontosabb is volt. Ezért néhány évre félre kellett tennem ezt a témát, amit tehát nem fejeztem még be, s ez jár előnyökkel és hátrányokkal is. Előnyökkel azért, mert fontos kérdések, amelyekre korábban nem is gondoltam, fölmerültek időközben bennem is, s azokkal kiegészíthetem majd monográfiámban a közigazgatás-történeti szempontokat. Egyrészt – s ezt már a körülbelül húsz évvel ezelőtt megjelent *Forradalom után – kiegyezés előtt* című tanulmánygyűjtemény, ha eléggé felaprózottan is, de felvetette – fontos megvizsgálni, hogy hol tartott a polgárosodás Magyarországon 1848/1849-ben, és miképp haladt tovább a neoabszolutizmus korában, abban a korszakban, amelynek egyik fő célja éppen a polgárosodás elősegítése volt, de fölülről, erőszakos módon, ha nem is csak fegyverrel. Például a már említett kötet tanulmányaiból is kiderül, hogy a kulturális életben, az irodalom vagy a filozófia területén viszonylag pezsgő élet folyt Magyarországon. Úgy látom, érdemes betagolni a művelődéstörténetet a közigazgatás-történetbe, például megvizsgálni, hogyan fogadta be magát a közigazgatást a szellemi élet; másrészt hogyan vélekedtek e rendszerről például a szépírók. Arany Jánostól Vörösmarty Mihályig megannyi példát találunk arra, miként próbálják szépírodalmi alkotásaikat politikai szemszögből megfejteni, értelmezni. Így ma már tudjuk, hogy *A walesi bárdok*, amelyről azt tanultuk – még én is Kolozsváron –, hogy az 1857-es magyarországi császárlátogatás alkalmából íródott Ferenc József-ellenes éllel, valójában 1861 és 1863 között készült, és hogy Arany 1857-ben igenis megírta a tőle kért köszöntő szöveget, csak azt nem használták fel Erkel *Erzsébet* című operájának díszelőadásán. Vagy ha felapozzuk Jókai Mór *Politikai divatok* című regényének utóhangját, olyan kijelentésre bukkanunk, miszerint az 1860-as évek első fele, tehát a „Schmerling-lovagok” időszaka „százszorta” rosszabb volt a Bach-huszároknál. Mindezt szélesebb történeti távlatban is értelmeznünk kell.

Számítógépemben rengeteg anyag van már feldolgozottan is, de még nem publikálásra készen. Arra az esetre, ha más irányú tevékenységeim miatt

még hosszabb ideig kellene e témán dolgoznom, és ezeket a kérdéseket időközben mások – legalábbis részben – megválaszolnák, kigondoltam azt az *alternatívát*, hogy megírom majd e korszak összefoglaló történetét, lenyesve kutatásaimról a közigazgatás-történeti ágak egy részét.

– *Köszönjük a beszélgetést!*

Budapest, 2008. június 3–4.

FÜGGELÉK

TÁJÉKOZTATÓ

A KÖTETRŐL ÉS ÍRÁSAIRÓL

E kötet összeállítása – megszakításokkal – öt évig tartott. Első tervezetét Filep Tamás Gusztáv véleményezte, aki a lektori szöveggondozást már akkor elvégezte, amikor még nem tudtuk, hogy lesz-e kiadó, amely publikálja az ajánlásaival válogatott és rendezett szövegegyüttest. A kedvező választ a Kodolányi János Főiskola Történeti Műhelyének Kiadványai sorozatszerkesztője, Ujváry Gábor alapozta meg, majd a Ráció Kiadó vezetője, Lajtai L. László ültette át a gyakorlatba. És mintha ennyi előzékenység után is járt volna még kárpótlás az ötlettől a megvalósulásig tartó út hosszáért, a sajtó alá rendezés munkálatait a kiadó nevében Csillag István felelős szerkesztő végezte és irányította, Szilágyi Emőke Rita olvasószerkesztői és Arany Imre tördelő-grafikusi közreműködésével; a szerkesztő vállalta a névmutató és a rövidítés-jegyzék összeállításának fontos, de általában kevésbé megbecsült feladatát is.

Az itt egybegyűjtött írások keletkezésének idején sokrétű – és a szintén különféle akadályoztatásokat mindig ellensúlyozó – eszmei és szakmai támogatásban részesültem. De a fent nevezettek voltak azok, akiknek segítségével e kötet nem jelent volna meg. Köszönöm mindannyiuknak, hogy nem mindennapos bizalommal és türelemmel mellém álltak e csapatmunkában. A bölcész kíváncsiság, filozofi szigor és kollegiális önzetlenség olyan ötvözetével ajándékoztak meg, amelyet egyre ritkuló jelenségnek érzek a tudományos közösségben.

Az előszó legelején szó van arról, hogy e kötet milyen válogatási elv jegyében állt össze szerzője és lektora asztalán. A rostán fennmaradt 34 írást tematikai csomópontjuk, illetve műfajuk szerint három könyvméretű ciklusba osztottuk be. Az esszéket és két nagyobb lélegzetű interjút tartalmazó első a magyar emigráció, illetve a nyugati magyar szórványok újabb, az 1970-es évekig visszanyúló eszme- és kultúrtörténetébe pillant be, nemegyszer személyes szemszögből. Ezután tudományos tanulmányok és közlemények következnek az 1962-ben alapított Müncheni Magyar Intézet és a németországi hungarológia egymásba szövődő történetéről és jelenlegi helyzetéről. Végül a szerző tudomány-, kisebbség-, közigazgatás- és kapcsolattörténeti súlypontú munkássága a fő rendező elv: a harmadik könyvben levéltári és hagyatéki alap kutatásokra épülő értekezések a transzszilvanizmussal, a neoabszolutizmussal és Bogay

Tamás tudományos pályájával foglalkoznak szakmai példaképek és pályatársak méltatásai, valamint problémafölvető vagy ismeretterjesztő közlemények mellett. Az utolsó interjú mindhárom egység tartalmához kapcsolódik.

Az írásokat a ciklusokon belül elkészültük időrendjében és tárgykörük szerint csoportosítottuk. Néhány – alább megnevezett – esetben a tartalmi mondanivalót nem érintően töröltünk időközben megszűnt vagy módosult internetes utalást vagy más idejétmúlt, de hálózaton egyébként ma is hozzáférhető dokumentációt. Máskülönben a jegyzetekbe csak akkor avatkoztunk be, ha az első megjelenés óta új bibliográfiai adat keletkezett – ha például az eredetileg kéziratként hivatkozott szöveg utóbb megjelent –, valamint ha a levéltári vagy hagyatéki jelzet frissítésre szorult, mindezt külön jelölés nélkül meg is tettünk. Ugyanott jelentősebb művek későbbi kiadásaira szögletes zárójelben utalunk. A jegyzetek minden bibliográfiai adatot föltüntetnek, amely szabály alól kivétel a sorban első Bogyay-tanulmány: ehhez a jobb áttekinthetőség kedvéért külön könyvészetet csatoltunk, amely feloldja forrásainak és szakirodalmának lapalji rövidítéseit.

Az első borítón látható portrémontázs forrásául szolgáló két fénykép a Müncheni Magyar Intézet gyűjteményeiben található.* A hátsó borítóra került felvétel Ralf Thomas Göllner készítette e kötet számára.

A következő jegyzék nemcsak az írások korábbi megjelenési helyét, illetve helyeit közli, hanem tartalmazza a keletkezésükkel, esetleges átfedéseikkel és magyar meg német publikációs változataikkal kapcsolatos adatokat is.

Szaggatott körvonalak. Előszó helyett

E kötet számára készült.

I.

Teremtő író. Szabó Zoltán emlékére, halálának első évfordulóján

Első közlése: Új Látóhatár 36. (1985), 307–313.

Regionális hangok az ötágú sípban

Első közlése: EF-Lapok. Közéleti-politikai kiadvány 1986/11–12., 57–59.

* Jakó Zsigmond és Szabó T. Attila (Szabó T. Ádám felvétele, 1986): Müncheni Magyar Intézet (Regensburg), Irattár IV/160; Szabó–Jakó-Festschrift, Briefwechsel 1985–1989; Bogyay Tamás és Borbándi Gyula (ismeretlen felvétele, 1988): Uo., Könyvtár, különgyűjtemények; Bogyay Tamás hagyatéka 19: Materialsammlung, Fotos (IV.), 25. A Jakó–Szabó T.-fotó megjelent a két kolozsvári tudós müncheni emlékkönyvében (*Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó*, 1., szerk. Kálmán BESNYÓ – Thomas von BOGYAY – Horst GLASSEL – Zsolt K. LENGYEL, Tröfenik, München, 1987, V), a Bogyay–Borbándi-fényképet lásd e kötet 492. oldalán.

Hagyományleremtés

A Pax Romana – Katolikus Magyar Egyetemi Mozgalom Müncheni Csoportja égisze alatt 1983-ban és 1984-ben Münchenben megrendezett Fialat Magyarok Hétvégi Konferenciájára (1: *Azonosságutad és magyarságunk*, 1983. július 16–17., 2: *Tanulmányi Napok*, 1984. július 14–15.), valamint a Kör Születésnapok címmel Münchenben, 1985. július 5–7-én megtartott találkozója készült témavázlatokból, meghívókból, beköszöntőkből és előadásokból kinnott, a *Téremtő író és a Regionális hangok az ötágú sípban* című írások egyes szakaszait magába olvasztó összegzés. Rövid változata *Múlt, hagyomány nélkül. Hozzászólás egy leendő vitához* címmel elhangzott az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem konferenciáján, a németországi Bodmanban, 1985. május 16-án. Első közlése: *Harminc év. 1956–1986*, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1986, 571–598. Továbbírt részei: *Magyar hangulat nyugaton – távirányítva?*, Bécsi Napló 1987/3., 7; *A hatodik síp, avagy tágulhat-e a nyugati magyar sajtó szemszöge?*, Körvonalak. A Motolla kulturális melléklete 1988/3., 1.

Végigélt történelem. Borbándi Gyula Magyarok az Angol Kertben. A Szabad Európa Rádió története című könyvéről

Első közlése: Bécsi Napló 1997/1., 12.

Búcsú a betű szolgálójától. Molnár József (1918–2009)

Elhangzott a Müncheni Magyar Katolikus Misszióban rendezett halotti toron, 2009. december 11-én. Első közlése: Bécsi Napló 2010/1., 10.

Szigetről szárazföld felé. Beszélgetőtárs: Éger György

Első közlése: Pro Minoritate 1997/3–4., 142–161. Másodközlés: *Megálmodott Magyarország. Beszélgetés nyugati magyarokkal. Az interjúkat készítette Éger György, szerk. és bev. BALLA Bálint*, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Basel–Budapest, 1999, 169–190.

Élmény és kijózanodás

Eredeti változata az Ausztriai Magyar Egyesületek és Szervezetek Központi Szövetsége és az Europa Club *Nyugati magyar műhelyekről és a magyar–magyar kapcsolatokról* címmel Bécsben, 1998. október 15-én Borbándi Gyula és Németh Zsolt, a magyar külügyminisztérium politikai államtitkárának részvételével rendezett kerekasztal-beszélgetésre készült. Első közlése: *Megpróbáltatott nemzet. Europa-Club 6.*, szerk. SZÉKELY SZABÓ Zoltán, Bécs, 1998, 155–167. Másodközlés, szerkesztve: *A magyar–magyar kapcsolatok az uniós vízumrendszer árnyékában*, szerk. TÓTH Judit, Lucidus, Budapest, 2000, 247–255. E kötetben a másodközlés szövege jelenik meg.

Nemzeti lét a globális integrációban – avagy egy válasz hét kérdésre

Első közlése: *Határtalan hazában. Ezredfordulós töprengések*, szerk. DÁVID Gyula – VERESS Zoltán, Erdélyi Könyv Egylet, Stockholm–Budapest, 2000, 114–126.

A határtalan többszólalmúságról. Szöcs Géza Kérdések a XXVI. század költőihöz című versét újraolvasva

Első közlésként a *Nemzeti lét a globális integrációban – avagy egy válasz hét kérdésre* című írás függeléke volt: *Határtalan hazában. Ezredfordulós töprengések*, szerk. DÁVID Gyula – VERESS Zoltán, Erdélyi Könyv Egylet, Stockholm–Budapest, 2000, 126–129.

Magyar történelem szóróványban

A bevezetőjében hivatkozott két előadás (*Mire tanít a magyar történelem – szóróványban és Magyar kapcsolattörténeti szövegtár. Egy régi feladat új megközelítése*) elhangzott az Ausztriai Magyar Egyesületek és Szervezetek Központi Szövetsége által Felsőpulyán, 2010. szeptember 4–5-én rendezett XI. Kufstein tanácskozáson. Első közlése: *Érzelem – tudat – vállalás. A fennmaradás (szellemi) eszköztára szóróványoknak*, szerk. BÖRÖNDI Lajos – DEÁK Ernő, Sodalitas, Wien–Bécs 2011, 112–124. A *Nemzettörténet mint kapcsolattörténet. Anyaggyűjtés a magyar példatárból* című írásból bedolgozott részletek itt jegyzetekkel kiegészítve jelennek meg.

II.

Magyarságkutatás Münchenben. Adatok és gondolatok az Ungarisches Institut munkájáról

Első közlése: Levéltári Szemle 1990/3., 37–51. Az első közlés függeléke tartalmazza a Studia Hungarica és az Ungarn-Jahrbuch addig megjelent köteteinek a bibliográfiáját is. Ez ma hozzáférhető itt: www.ungarisches-institut.de/institut/verlag.htm.

Töprengés egy müncheni magyar szellemi műhely jövőjén

A Müncheni Magyar Intézet 2000-ben bekövetkezett bajor–magyar intézetté való kiépítését 1992 augusztusától ajánló írások egyik publikált példája. Két egybeszerkesztett előadás továbbfejlesztett változata; az egyik a Magyar Történetészek II. Világtalálkozójának *Történetkutatás és történetírás a magyar kisebbségekben és szóróványokban* című szekciójában, Budapesten, 1992. augusztus 18-án, a másik az Ausztriai Magyar Egyesületek és Szervezetek Központi Szövetsége *Kisebbségben lenni nem sors, hanem feladat* című tanácskozásán, Kis-

martonban, 1992. szeptember 19-én hangzott el: *Hungarológia a harmincéves müncheni Ungarisches Institutban. Mérleg és kitekintés 1962–1992*, Korunk 1993/4., 109–112 (másodközlés: Világtörténet 1993. tavasz–nyár, 35–38); *Tapasztalatok, tanulságok és tárlatok a harmincéves müncheni Ungarisches Institutban = Kisebbségnek lenni nem sors, hanem feladat. Tanácskozás Kismartonban, 1992. szeptember 19–20.*, Ausztriai Magyar Egyesületek és Szervezetek Központi Szövetsége, Wien, 1992, 36–42. Részletek németül: *Hungarologie und Ungarn-Bild in Deutschland. Politische, methodische und organisatorische Probleme nach 1990 = Das Ungarnbild in Deutschland und das Deutschlandbild in Ungarn. Materialien des wissenschaftlichen Symposiums am 26. und 27. Mai 1995 in Hamburg*, szerk. Holger FISCHER, München, 1996, 75–95. Első közlése: Magyarország és Európa. Társadalom, Politika, Tudomány 1993/2., 75–82.

Hungarológia és kultúraközvetítés a Münchener Magyar Intézet szemszögéből
Elhangzott a budapesti Balassi Bálint Intézet *Nyelv és kultúra a XXI. században* című tudományos szimpóziumán, Budapesten, 2002. május 31-én. Első változata 2001 júniusában készült *A bajorországi hungarológia helyzetéről és tárlatairól. Hozzászólás a budapesti Oktatási Minisztérium Hungarológiai Munkabizottságában készülő hungarológiai továbbfejlesztési koncepcióhoz* címmel. Első közlése: *A Balassi Bálint Intézet évkönyve 2003. Hungarológia a XXI. században*, főszerk. UJVÁRY Gábor, Budapest, 2003, 141–146.

A hungarológia mint interdiszciplináris és regionális tudomány. Korszerűsítésének kutatás- és oktatásügyi szempontjai a német nyelvű Kelet-, Kelet-Közép- és Délkelet-Európa-tanulmányok keretében

Rövid változata elhangzott a Münchener Magyar Intézet *Hungaricum in Bayern. Entwürfe einer interdisziplinären und überregionalen Forschungs- und Lehrkonzeption für Ungarn-Studien* című, 2004. május 5-i szimpóziumán, magyarul *Hungarológia a németországi humántudományokban. Kutatás- és oktatásügyi problémák* címmel a budapesti Európa Intézetben, 2005. április 12-én. Első közlése: Századok 139. (2005), 1011–1024. Másodközlés, jegyzetek nélkül: *Hungarologie als interdisziplinäre Regionalwissenschaft. Betrachtungen zu ihren Forschungs- und Lehrzielen im Rahmen der deutschsprachigen Ost-, Ostmittel- und Südosteuropakunde = Begegnungen. Schriftenreihe des Europa Institutes Budapest 26. Der Österreichische Staatsvertrag 1955*, szerk. Ferenc GLATZ, Europa-Institut, Budapest, 2006, 151–158.

Kulturális diplomácia és hungarológia. Szempontok viszonyuk újragondolásához
A Magyar Külügyminisztérium megbízása alapján a Magyar Tudományos Akadémia Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézete (ma: MTA Társada-

lomtudományi Kutatóközpont, Kisebbségkutató Intézet) felkérésére a külkapcsolati stratégia 2007 tavaszán zajló előmunkálataihoz készült, külső szakmai elemzésként. Első közlése: Magyar Kisebbség 2006/3–4., 136–146. Az első közlésben kizárólag világhálós utalásokat tartalmazó lapalji jegyzeteket elhagytuk, mivel az ott megadott internetcímek nagy része azóta megváltozott vagy megszűnt.

45 éves a Münchener Magyar Intézet

Az MMI története és mai helyzete – dióhéjban címmel elhangzott a Közép-európai Kulturális Intézet Magyarország Bajorországból nézve. 45 éves a Münchener Magyar Intézet című rendezvényén, Budapesten, 2008. március 26-án. Első közlése, fényképmelléklettel: Európai Utas 2008/1., 47–52. Másodközlés, szerkesztve, fényképmelléklet nélkül: Hungarológiai Évkönyv 10. (2009), 93–103. E kötetben az első közlés szövege jelenik meg a fényképmelléklet nélkül.

„Kedvem lenne hallgatóként is részt venni ebben a körben”. A Münchener Magyar Intézet és a Katolikus Magyar Értelmiségi Mozgalom – Pax Romana Münchener Csoportja közös programjai 2004–2012

A Katolikus Magyar Értelmiségi Mozgalom – Pax Romana újabb történetét földolgozó, kiadásra váró kötetbe (GAÁL Enikő, *A KMÉM ötven éve. A Katolikus Magyar Értelmiségi Mozgalom – Pax Romana története, 1959–2009*, Státus, Csíkszereda, 2013) készült, Busa Krisztina közreműködésével. Első közlése, a szerkesztőség által módosított címmel: *A Münchener Magyar Intézet és a Katolikus Magyar Értelmiségi Mozgalom – Pax Romana Münchener Csoportjának tevékenységének története 2004–2012*, Őrszavak. A Nyugat-Európai Országos Magyar Szervezetek Szövetségének negyedévenkénti online lapja 2012. ősz. Itt a szöveg bővített változatát közöljük.

Hungarológia, finnugrisztika és Kelet-Európa-kutatás Németországban. Egy kulcskérdés, két válasz és néhány tartalmi következmény

Magyarságtudomány és Kelet-Közép-Európa-kutatás Németországban. Kulcskérdések, távolatok című ösváltozata elhangzott a Borsos Tamás Egyesület és a Magyar Tudományos Akadémia Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet (ma: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Kisebbségkutató Intézet) által rendezett *Kisebbségi életpályák*. IV. Kisebbségtörténeti konferencia keretében, Marosvásárhelyen, 2007. augusztus 31-én. Átdolgozott és jelentős mértékben továbbírt változatának első közlése: *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*, szerk. BARÁTH Magdolna – MOLNÁR Antal, MOL, Budapest–Győr, 2012, 21–34. Szövege itt az első köz-

léstől eltérően a kizárólag világhálós címeket tartalmazó lapalji jegyzetek nélkül olvasható.

Hungarika-kutatás és hungarológia Németországban

A kolozsvári VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson 2011. augusztus 23-án elhangzott előadás szerkesztett változata. Korábban publikált részek: *Geschichte, Themenschwerpunkte und Arbeitsziele der Hungarica-Forschung. Aspekte aus dem deutschsprachigen Raum*, Ungarn-Jahrbuch 28. (2005–2007), 143–172. Első közlése: *Gondolatok a hungarológiáról. Előadások a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson*. Kolozsvár, 2011. augusztus 22–27., szerk. MONOK ISTVÁN – NYERGES JUDIT – SIPOS GÁBOR, Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Budapest, 2012, 143–173. Az első közlés kizárólag mulandó internetes címekre utaló lapalji jegyzeteit elhagytuk.

III.

A múlt jelenideje. Szabó T. Attila emlékezetének és Jakó Zsigmondnak

A Szabó T. Attila 80. és Jakó Zsigmond 70. születésnapjára Münchenben német nyelven kiadott kétkötetes tanulmánygyűjtemény (*Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó*, I–II., szerk. KÁLMÁN BENDA – THOMAS VON BOGYAY – HORST GLASSL – ZSOLT K. LENGYEL, Trofenik, München, 1987–1988) összeállításának és szerkesztésének mellékterméke. Első közlése: *Új Látóhatár* 38. (1987), 233–243. Átdolgozva: *Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. Zur Szabó–Jakó-Schule*, Ungarn-Jahrbuch 15. (1987), 259–263 (rövidítve, cím nélküli, előzetes könyvismertetőként: *Siebenbürgische Semesterblätter* 1988/I., 79–81).

Az emelkedettség szószólója. Búcsú Szabó T. Ádámtól

Első közlése, fényképmelléklettel: *Európai Utas* 1996/1., 14–18. Szövegvariánsok, fényképmelléklet nélkül: *Meghalt Szabó T. Ádám*, Bécsi Napló 1996/1., 9; *Dr. Ádám T. Szabó*, Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde 1996/2., 231–233; *Ádám T. Szabó (12. März 1946 – 7. Dezember 1995)*, Ungarn-Jahrbuch 22. (1995–1996), 393–396 (jegyzetekkel).

Hozzászólás a csíksomlyói búcsú kérdéséhez

Ősváltozata a Szász Judit Anna közreműködésével 1985-ben magyarul, 1987-ben németül is összeállított és többször bemutatott diaporámába készült (magyarul: *Csíksomlyó. Búcsújárás a Székelyföldön*, a Kör Születésnapok találkozója, München, 1985. július 5.; németül: *Wallfahrt im Szeklerland*, Ungarische Kulturtage, Haus der Begegnung, München, 1986. október 21. és Seminar

des Arbeitskreises für Siebenbürgische Landeskunde, Neckarmühlbach bei Gundelsheim, 1987. szeptember 9.). A vetített képeket Mohay Tamás (Budapest) bocsátotta rendelkezésünkre, aki a *Találkozás, búcsúval* címmel továbbírt dolgozathoz terjedelmes, a magyar kiadás során túlnyomórészt értékesített lektori észrevételeket fűzött 1989. július 13-i leveléhez csatolt gépiratában. Első közlése: Új Erdélyi Múzeum 1. (1990), 74–82. Másodközlés: Művelődés 1991/2–3., 14–16. Német variánsok: *Katholischer Glaube und ungarische Muttersprache. Zur Wallfahrt in Csíksomlyó*, Ungarn-Jahrbuch 15. (1987), 210–218. Rövidítve, jegyzetek nélkül: *Wallfahrt im Szeklerland*, Siebenbürgische Semesterblätter 1987/2., 106–113. Részlet a diaporámából válogatott képanyaggal: *Von der Porta Speciosa in Gran zur Wölfin von Klausenburg. Eine thematische Geschichte des Ungarischen Instituts München 1962–2002*, Ungarn-Jahrbuch 26. (2002–2003), 319–320 és – kilenc kép – 336–340.

Szakirodalom és forrás. Harald Roth Erdély-története

Első közlése *Utászó* címmel: Harald ROTH, *Kis Erdély-történet*, fordította HAJDÚ Farkas-Zoltán. Pallas-Akadémia, Csíkszereda, 1999, 141–146, valamint változatlan szöveggel ugyanazon mű második, javított és bővített kiadásában: Bookart, Csíkszereda, 2009, 227–235. Másodközlés, szerkesztve, jegyzetek nélkül: *Szakirodalom és forrás. Harald Roth Erdély-történetének magyar kiadása elé*, Korunk 1999/3., 114–116. Jegyzetekkel: *Eine kleine Geschichte Siebenbürgens = Siebenbürgen. Magie einer Kulturlandschaft*, szerk. Farkas-Zoltán HAJDÚ – Lajos KÁNTOR – Gyöngy KOVÁCS KISS – Sabine SPORS, Korunk, Klausenburg, 1999, 30–37.

Megjegyzések Horváth Sz. Ferenc Elutasítás és alkalmazkodás között. A romániai magyar kisebbség politikai stratégiái (1931–1940) című könyvéhez

Elhangzott a mű gépiratának magyarországi szakmai vitáján, a budapesti (ma már nem létező) Teleki László Intézet Közép-Európa Tanulmányok Központjában, 2006. november 16-án. E kötetben jelenik meg először.

Páneurópa és transzszilvanizmus. Az 1920-as évek erdélyi magyar külpolitikai gondolkodásának történetéből

Rövid változata a tatabányai Limes folyóirat *Magyarságkép a 20. században* című tematikus számában jelent meg: Limes 2008/3., 233–250. Ebben a terjedelemben itt lát először nyomdafestéket.

Az időtálló és multbavesző magyar 1848/1849

Első közlése: Bécsi Napló 1998/2., 3. Másodközlés, szerkesztve, módosított címmel: *A magyar 1848/1849 tanulságairól*, Értesítő a müncheni Magyar

Katolikus Misszió életéről 1998/12., 5–8. E kötetben az első közlést vettük alapul.

Bajorország és Magyarország a 19. és a 20. században. Történeti áttekintés a 2001. évi Bajor Tartományi Kiállítás alkalmából

Eredetileg két fejezetben, jegyzetek nélkül és irodalomjegyzékkel látott napvilágot, németül és magyarul, a hivatkozott kiállítás katalógusában: *Im Zeitstrom – von der Revolution zum Goldenen Zeitalter / Az idő sodrásában – A forradalomtól az aranykorig; Stationen im 20. Jahrhundert / Szakaszok a XX. században = Bayern – Ungarn. Tausend Jahre / Bajorország és Magyarország 1000 éve. Katalog zur Bayerischen Landesausstellung 2001, Oberhausmuseum, Passau, 8. Mai bis 28. Oktober 2001, szerk. Wolfgang JAHN – Christian LANKES – Wolfgang PETZ – Evamaria BROCKHOFF, Haus der Bayerischen Geschichte, Augsburg, 2001, 325–330, 353–360. Első közlése összevontan: *Bayern und Ungarn im 19. und 20. Jahrhundert. Ein historischer Abriss aus Anlaß der Bayerischen Landesausstellung 2001 = Münchener Forschungen zur Geschichte Ost- und Südosteuropas. Werkstattberichte, szerk. Hermann BEYER-THOMA – Olívia GRIESE – Zsolt K. LENCYEL, Ars Una, München, 2002, 135–160.**

Neoabszolutizmus vagy önkényuralom? Megjegyzések a magyarországi Bach-korszak újabb historiográfiájához

Első közlése: *Aetas* 2008/3., 237–255. Párhuzamosan németül: *Neoabsolutismus oder Willkürherrschaft? Anmerkungen zur neueren Historiographie der Bach-Ära in Ungarn, Südost-Forschungen* 67. (2008), 295–320 (rövidítve: *Die Bach-Ära in Ungarn. Anmerkungen zur neueren Historiographie = Österreichisch-ungarische Beziehungen auf dem Gebiet des Hochschulwesens / Osztrák–magyar felsőoktatási kapcsolatok, szerk. K. LENCYEL Zsolt – NAGY József Zsigmond – UJVÁRY Gábor, Kodolányi János Főiskola – Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtára, Székesfehérvár–Budapest, 2010, 179–193*). Az itt olvasható szöveg az első magyar nyelvű közlés számára Deák Ágnes által készített fordítás felhasználásával készült.

Az országképviselő problémája a neoabszolutizmus-kori Magyarországon

A würzburgi egyetem 2011. április 16-i, *Verwaltung als Verfassung – Verwaltung und Verfassung? Zum historischen Ort des „Neoabsolutismus“ in der Geschichte Österreichs* című nemzetközi konferenciáján tartott előadás bővített változata. Első közlése: *Aetas* 2012/1., 31–51. Az e kötetben olvasható szöveg a magyar közlés számára Deák Ágnes által készített fordítás felhasználásával készült.

Bogyay Tamás magyarságtudományi tevékenysége az emigrációban

Rövid változata elhangzott Budapesten, 2005. április 12-én, a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutatóintézete és Társadalomkutató Központja szervezésében. Az előadás két német nyelvű tanulmányra épült: *Umwege eines Gelehrtenlebens. Aus der Biographie Thomas von Bogyays (1909–1994)*, Ungarn-Jahrbuch 27. (2004), 81–111; *Thomas von Bogyays Hungarologie im Exil 1945–1994: Reichweite und Wirkungen. Eine Fallstudie über grenzüberschreitende Wissensvermittlung zwischen Deutschland und Ungarn = Wissenschaftsbeziehungen und ihr Beitrag zur Modernisierung. Das deutsch-ungarische Beispiel*, szerk. Holger FISCHER, mtárs. Mirja JUELICH, Oldenbourg, München, 2005, 483–565. Első közlése: Ars Hungarica 2007/1., 117–172.

Emigráns magyar tudománypolitika Bogyay Tamás és Deér József levelezésének a tükrében

Elhangzott a „Történelmi ártértékelés”. *Hóman Bálint és nemzedéke szerepe a magyar kulturális és tudománypolitika történetében* című, Székesfehérvár Megyei Jogú Város Önkormányzata, a Fejér Megyei Közgyűlés, a Kodolányi János Főiskola Hungarológiai és Történeti Műhelye, Székesfehérvár Megyei Jogú Város Levéltára, a Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága és a Magyar Történelmi Társulat által Székesfehérvárott, a Kodolányi János Főiskolán 2010. november 24-én rendezett konferencián. Első közlése: *Történelmi ártértékelés. Hóman Bálint, a történész és a politikus*, szerk. UJVÁRY GÁBOR, Ráció, Budapest, 2011, 229–244. E kötetben az első közlés bővített változata jelenik meg.

„Annyi bizonyos, a tudósok nem rohamcsapat, de a jövőnek mégis ők dolgoznak”. Pillanat- és helyzetképek Bogyay Tamás életútjáról

Rövid változata *Bogyay Tamás emlékezete és hagyatéka* címmel elhangzott az *Emlékezés Bogyay Tamás (Köszeg, 1909. április 9. – München, 1994. február 8.) születésének századik évfordulója tiszteletére* című, a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat és a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutatóintézete által Budapesten, a Magyar Nemzeti Galériában 2009. december 14-én megrendezett konferencián. Első közlése: Ars Hungarica 38. (2012), 308–327. E kötetben jelentősen bővített képanyaggal lát napvilágot.

Nemzettörténet mint kapcsolattörténet. Anyaggyűjtés a magyar példatárból

A Magyarország a történelmi kapcsolatkutatásban. Válogatott témakörök, kérdéskérdések és módszertani alapelvek című, Budapesten, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 2008. április 29-én tartott habilitációs előadás esszéváltozata. Első közlése: Kommentár 2008/5., 45–53. Bővítve, jegyzetekkel: *Ungarn und seine Nachbarn*, Aus Politik und Zeitge-

schichte 29–30. (2009), 40–46. Kétnyelvű rövid változata, jegyzetek nélkül: *Hungary in the Danube-Carpathian Region. An outline of historical relations / Ungarn im Donau-Karpatenraum. Eine beziehungsgeschichtliche Skizze* = *Donumenta: 2010 – Hungary. International Festival for Art and Culture in Regensburg. September 16th to November 5th, 2010*, szerk. Regina HELLWIG-SCHMID, *Donumenta*, Regensburg, 2010, 238–243. Néhány részlete beépült a *Magyar történelem szórványban* című írásba.

„... alternatíva és kompromisszum mint történelmi probléma”. *Beszélgetőtársak: Deák Ágnes és Ujváry Gábor*

Első közlése: *Aetas* 2008/3., 215–227.

A HIVATKOZÁSOKBAN ALKALMAZOTT INTÉZET-/INTÉZMÉNYNÉV-RÖVIDÍTÉSEK

BBI – Balassi Bálint Intézet

CEU – Central European University (Budapest)

CST – Centrul de Studii Transilvane (Kolozsvár)

ELTE – Eötvös Loránd Tudományegyetem

EPMSz – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem (Bern)

e. V. – eingetragener Verein (bejegyzett egyesület [Németországban])

GWZO – Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur

Ostmitteleuropas (Lipcse)

JATE – József Attila Tudományegyetem (Szeged)

JPTE – Janus Pannonius Tudományegyetem (Pécs)

MMI lásd UIM

MOL – Magyar Országos Levéltár

MTA – Magyar Tudományos Akadémia

OSZK – Országos Széchényi Könyvtár

ÖStA HHStA – Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und

Staatsarchiv (Bécs)

PIM – Petőfi Irodalmi Múzeum

PPKE – Pázmány Péter Katolikus Egyetem (Piliscsaba)

PUF – Presses Universitaires de France (Párizs)

UIM – Ungarisches Institut München (Müncheni Magyar Intézet [MMI])

UP – University Press

VÖAW – Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften (Bécs)

NÉVMUTATÓ

- Ablonczy Balázs 324
 Achim (Áchim) L. András 86
 Adalbert, Prágai Szent 409, 414–416, 419, 427–428, 434, 439–440, 448
 Ádám György 399
 Ádám Magda 302, 308
 Adorján vértanú, Szent 407–408
 Adriányi Gábor (Gabriel Adriányi) 143–144, 229, 267–268, 417, 425, 435
 Ady Endre 262
 Ágoston, Szent 425–426, 497–498, 500
 Ágoston Gábor 180
 Agricola, Trieri Szent 390
 Alanko, Anna-Lüsa 262
 Albert Pál lásd Sipos Gyula
 Albrecht főherceg, Habsburg-Tescheni (19. század) 333, 349, 358, 360–361, 363–364, 373–374, 378–382
 Alexa Károly 49, 67
 Alföldi András (Andreas Alföldi) 144, 399, 430, 433, 460, 463
 Alföldy Géza 329, 517
 Almási Erzsébet 258
 Almási Tibor 428, 452, 469, 519
 Alter, Peter 62
 Althelm, Franz 389
 Ambrózy Lajos 360, 364
 Ammende, Ewald 59
 Andics Erzsébet 401
 Andor Eszter 180
 II. András 428
 András Károly 82, 490
 Andrássy Ferenc (Franz Andrássy) 363
 Andrássy Gyula 320–322
 Andreescu, Andreea 182
 Andrika Antalné Csurár Magda 274–275
 Angi János 339
 Angyal Dávid 146
 Angyal Endre 389, 402
 Antall József 84, 89–92, 97, 114–115, 225, 230
 Apáczai Csere János 88
 Apponyi Sándor (Alexander Apponyi) 233–234, 240
 Aquila, Johannes 393, 404, 411–413, 417–419, 430, 441, 443, 486, 488
 Aradi (Schreiner) József 19, 22, 54, 79
 Aradi Nóra 445
 Ara-Kovács Attila 271, 273
 Arany Imre 531
 Arany János 339, 342, 527
 Arató György 184
 Arday Lajos 182
 Arens, Meinolf 220, 442
 Ármeán Otília 349
 Asztalos László 338
 Asztalos Miklós 296
 Attila hun király 460
 Auer Pál 305, 311
 Augusz Antal 373–374
 Babarczy Antal (Anton von Babarczy) 363
 Babits Mihály 17, 48, 58, 311, 425, 436, 498
 Bach, Alexander 180–181, 280, 320, 332, 335–339, 341–347, 350–352, 354–363, 366, 369, 373–378, 381–382, 511, 526–527, 539
 Bachhofer, Wolfgang 156
 Baer, Rudolf 330
 Bagi Lajos 113
 Bahlecke, Joachim 221, 225
 Bajor Andor 253
 Bak M. János 146, 183, 398, 429, 436, 440
 Bakó Géza 178
 Bákói Szilveszter 275
 Bakos István 161
 Balassa Antal (Anton von Balassa) 363
 Balassa Iván 259
 Balázs András 312
 Balázs Éva, H. 259
 Balázs Imre József 303
 Balázs Sándor 290, 295, 298
 Bálint Csanád 401–402, 456
 Bálint Sándor 269, 271, 273
 Balla Bálint 72, 96, 151, 533
 Balogh Arthur 294, 296–298, 312
 Balogh Edgár 60, 253, 258
 Balogh Elemér 347
 Balogh F. András 240, 245
 Balogh Ilona 482
 Balogh Jolán 444
 Balogh László 323
 Balogh Péter 251, 255
 Balogh Sándor 182
 Balogh Szilárd Vilmos 213
 Bánffy Miklós 302
 Bangha Béla 268
 Bánhidy Antal (Anton von Bánhidy) 363

- Bánkiné Molnár Erzsébet 349
 Banner János 403, 436
 Bányai László 279
 Barabás Margit 514–515, 519–520
 Baranyai Béláné 389
 Baranyai-Lőrincz Gusztáv 148
 Bárány-Oberschall Magda 389, 393, 397,
 415, 433, 436, 450, 456, 461
 Baráth Magdolna 239, 536
 Bárdi Nándor 135, 182, 288, 296, 311
 Bardoly István 353, 403, 436
 Bárdos István 432
 Barna Gábor 268
 Barta János 339
 Bartha Antal 153, 456
 Bartl, Peter 445
 Bartók Béla 327
 Basics Beatrix 391, 436
 Basilides Barna 54, 151
 Batisweiler, Martin 237
 Batthyány Lajos 241, 313
 Becker, Carl Heinrich 137, 172, 447
 Beer, Mathias 189, 216, 497
 Behrens, Ewald 388–389
 Behring, Eva 221
 Bein, Daniel 327, 329
 Bejczy Antal 213
 Beke György 64, 249, 254, 272
 Beke László 213, 383, 441
 Beke Margit 179, 431–432, 447
 Békési Imre 235
 III. Béla 409, 411, 414–416, 419–420,
 442–443, 453, 502
 IV. Béla 428
 Béládi Miklós 47, 59
 Bellavics István 24–25
 Bellér Béla 297–298
 Bellus Ibolya 437
 Beluszky Pál 340
 Benczúr Gyula 322
 Benda Kálmán 28–30, 150–151, 178, 252,
 256, 259, 271, 280, 402, 415, 430, 436,
 532, 537
 Bene Sándor 137, 225
 Benedek Gábor 181, 343–344, 346–347, 352
 Benkő Elek 177
 Benkő József 65
 Benkő Loránd 79, 178, 259, 269
 Benkő Samu 138
 Benkőné Nagy Margit 255
 Bereczki Ibolya 185
 Bereczky Lőránd 323
 Berg, Friedrich 448
 Berger Waldenegg, Georg Christoph 181,
 337, 339, 350, 354
 Berindei, Dan 280–281
 Berlász Jenő 133, 401
 Bernát István, B. 289
 Bernath, Mathias 146, 446
 Bernatzik, Edmund 382
 Bertényi Iván 415, 420, 436, 442
 Bethke, Carl 182, 228
 Bethlen Gábor 56
 Bethlen György (20. századi erdélyi
 politikus) 297
 Bethlen István 153, 292, 302, 311
 Bethlenfalvi Pál lásd Paál Árpád
 Beyer-Thoma, Hermann 173, 189, 216, 539
 Beyme, Klaus von 517
 Bezzel, Irmgard 240
 Bibó István 43, 212
 Bibó István, ifj. 212
 Bielmaier, Josef 151
 Bienek, Horst 151
 Bierbrauer, Volker 460
 Binder Pál 256
 Bíró Béla 403, 436
 Bíró Sándor 151
 Bíró Zoltán 271
 Bismarck, Otto von 322, 515
 Boba Imre 259, 389, 450, 490
 Bodor András 259
 Boeckler, Albert 461
 Bogányi Gergely 205
 Bogdan-Duică, Gheorghe 308
 Bogyay Attila 472, 481
 Bogyay Emese lásd Pießkalla Emese
 Bogyay Lajos (Bogyay Tamás édesapja)
 470, 473
 Bogyay Lajos (Zala megyefőnöke, 19.
 század) 470
 Bogyay Lajosné Pauler Katalin 470, 472
 Bogyay Piroska 470, 472–473
 Bogyay Tamás (Thomas von Bogyay) 17, 28,
 30, 82, 130, 141, 143–147, 149–151, 153,
 159, 173, 178–179, 198–199, 201–202,
 205, 209, 217, 244–245, 252, 259, 280,
 318, 383–430, 435–436, 438–443,
 445–446, 448–471, 473–484, 486–493,
 495–499, 519, 523, 531–532, 537, 540
 Bogyay Tamásné Halliarszky Vilma 480
 Bojtár Endre 151
 Bóka Éva 298
 Bóna István 456
 IX. Bonifác pápa 267
 Bonyhád Gyula 363
 Borbándi Gyula 12–20, 28, 33, 41–42,
 54–56, 58, 67–68, 72, 80–85, 95,
 112–116, 141–142, 151, 157, 210, 214,
 244–245, 328–329, 389, 396–397, 399,
 417, 422, 434, 436–437, 450, 452, 456,
 491, 521, 532–533
 Boór János 210, 432
 Boór Márta 210

- Boros Fortunát 268, 273
 Boross Péter 114, 225
 Borsá Gedeon 172, 179, 234–235, 240, 244–246
 Borsá Iván 259
 Borsi-Kálmán Béla 259
 Boshof, Egon 419, 437
 Bosnyák Sándor 267–268
 Bowlus, Charles R. 223, 419, 437
 Böhm, Joachim 228
 Bőjte Csaba 215
 Bölöni György 293, 303
 Bölöny József 306
 Böröndi Lajos 534
 Böss, Otto 156, 163
 Böszörményi Sándor 305
 Bracher, Karl-Dietrich 196
 Brandenstein Béla 144, 389, 399, 404, 450, 463
 Brandsch, Rudolf 59
 Branstein, Franz 364
 Brandt Györgyi 137, 216, 232
 Brandt, Harm-Hinrich 319, 359
 Brass, Paul R. 62
 Brauner, Wilhelm 337
 Bremer, Thomas 223
 Bretter György 54, 77–78, 257
 Bretter Zoltán 19, 54
 Breznay József 151
 Brockhoff, Evamaria 317, 539
 Bruhn, Peter 156
 Brunner, Georg 132, 325, 440
 Bugnariu, Teofil 60
 Bujanovics Eduárd (Eduard von Bujanovics) 363
 Busa Krisztina 30, 32, 210, 246, 467, 536
 Butnăru Györgyné Anika 274
 Buza János 133
 Buzási János 236
 Buzinkay Géza 337, 339, 342
 Cappon, Santo 321
 Ceaușescu, Nicolae 263
 Chropovský, Bohuslav 178
 Cieger András 134
 Cirill, Szaloniki Szent 432
 Classen, Petern 456
 Clewing, Konrad 345, 354
 Clinton, Bill (William Jefferson) 84
 Codârcea, Corneliu I. 291
 Connerth, Harald 210
 Cooper, James Fenimore 46
 Corteanu, Andrei 290
 Coudenrove-Kalergi, Richard Nikolaus 298–300, 302, 304–306, 308
 Crozet, René 406, 437
 Curtis, Smon 262
 Czettler Antal 326
 Czigány Lőránt 14–15, 37, 40, 48, 52, 54–55, 58–59, 67–68, 71–72, 75, 82, 151, 153
 Czindery László (Ladislaus von Czindery) 363
 Cziráky János (Johann von Cziráky) 363, 373–374
 Czoernig, Karl von 333
 Czupy Éva 210
 Csaba László 213–214
 Csányi Károly 405, 437
 Csaplár-Degovics Krisztián 225
 Csapódi Csaba 236, 478
 Csapodiné Gárdonyi Klára 236
 Csapody Miklós 151, 162
 Cséfalvay Pál 439, 441, 447
 Cseke Péter 268
 Csekey István 297
 Csekő Ernő 349
 Cselényi Béla 259
 Csemegi József 244, 387, 402, 404, 437
 Cserháti Ferenc 210
 Cseri Miklós 185
 Csernay László 213
 Cséve Anna 339
 Csiki László 50–52
 Csillag István 531
 Csizmadia Andor 338
 Csoma Gergely 150, 267
 Csontos János (Johann Csontos) 235–237
 Csóóri Sándor 48–49, 66–67, 113
 Csorba János (Johann Csorba) 363
 Csorba László 181, 338, 345, 448
 Csűry Bálint 257
 Dahlmann, Dittmar 216
 Daim, Falko 447
 Dalos György 205
 Darvasi László 205
 Dașcovici, N. 308–309
 Dávid György 271, 273
 Dávid Gyula 534
 Deák Ágnes 13, 181, 335, 339–340, 344–348, 350, 353–354, 539, 541
 Deák Dániel 213
 Deák Ernő 23, 65, 69, 72, 153, 534
 Deák Ferenc 128, 340, 347
 Deák Tamás 49–50, 52
 Décsy Gyula 237, 259, 261, 266, 389, 450
 Deér József (Josef Deér) 144, 199, 244, 270, 389–390, 393, 396–397, 399, 402, 404, 415–416, 424–425, 429, 433, 437, 450–466, 480, 483–484, 486–487, 493, 495, 540
 Deininger, Heinz Friedrich 235
 Deissler, Alfons 268

- Dénes Tibor 148, 397, 429
 Depreux, Philippe 223
 Dercsenyi Dezső 389, 401–411, 413,
 415–416, 421, 433, 437–438, 444, 455
 Derék Pál 20, 72–74, 77–78, 151
 Dési János 162
 Despinescu, Anton 274
 Deventer, Jörg 221
 Dévény István 212
 Dézsi Lajos 233
 Dianu román külügyi sajtófőnök
 (1920-as évek) 307
 Diemer, Peter 406
 Diniske János 274
 Diós István 12
 Diószegi István 322, 339, 345
 Diószegi László 174
 Dippold Péter 182
 Divald Kornél 405, 438, 478
 Dixon, Alan 262
 Dobos László 113
 Dobrovits Aladár 404, 438
 Dóka Klára 442
 Domahidy András 151
 Domahidy Miklós 137–138
 Domanovszky Sándor 455
 Dombi Erzsébet, P. 260
 Domokos Pál Péter 150, 270–271, 273
 Dopsch, Heinz 388, 430, 438
 Dowling, Timothy C. 219
 Dózsa Katalin, F. 321
 Döbrentei Gábor 270–272
 Dölger, Franz 389, 395, 404, 410, 429,
 435, 438
 Dömötör Tekla 269
 Dörnyei Sándor 233
 Drabek, Anna M. 306
 Drews, Ingeborg 205
 Drobac, Katharina 220
 Dsida Jenő 60
 Duca, Ion G. 312
 Duchhardt, Heinz 288
 Dudás Lajos 205
 Dúl Géza 213
 Dumitran, Ana 137
 Dunai Ákos 65
 Dunay Pál 136, 329–330
 Eckhart Ferenc 235
 Éger György 447, 533
 Egger, Rudolf 445, 487
 Eggers, Martin 419, 438
 Egresi Katalin 291, 311
 Egressy Gábor 339
 Egyed Ákos 253
 Egyed Péter 54, 255
 Eiler Ferenc 296, 298
 Einstein, Albert 213
 Elekes Lajos 272
 Elisabeth lásd Erzsébet, Árpádházi Szent
 Ender, Philipp van 205
 Engel Pál 130–131, 436, 440, 443, 446
 Entz Géza 179, 259, 387, 389, 392, 402–406,
 408, 418, 431, 438–439, 443, 467, 471,
 478, 482–483
 Entz Géza Antal 179, 259, 353, 389, 420,
 439, 467
 Enyedi Sándor 275
 Eörsi István 327
 Eötvös József 241
 Eperjessy Ernő 268
 Erdei Klára 240
 Erdélyi János 342
 Erdélyi László 481
 Erdélyi Zsuzsanna 205, 212
 Erdődy Gábor 319, 345
 Erdős György 213
 Éri Gyöngyi 322
 Erkel Ferenc 527
 Érszegi Géza 407, 419, 421, 439
 Erzsébet, Árpádházi Szent 214, 388, 428
 Erzsébet királyné, Wittelsbachi 320–321, 327
 Esterházy László herceg (20. század) 148
 Esterházy Péter 151, 205
 Etényi Nóra, G. 242
 Evans, Robert J. W. 320
 Fabian, Claudia 237
 Fábián Ernő 255, 296
 Faludi Ildikó 321
 Farkas Árpád 50
 Farkas Gyula (Julius von Farkas) 146, 189,
 198, 217, 244, 389, 430, 450
 Farkas, Josef Gerhard 427
 Farkas Katalin 339
 Farkas László 155, 160
 Farkas Marlene 396, 428, 455, 471
 Fata Márta 134, 173, 190, 219–220, 242, 244
 Fazakas Emese 252
 Fazakas István 225
 Fazakas Tibor 175
 Fedele Tamás 212
 Fedinec Csilla 135, 296
 Fejérfutaky László 235, 237
 Fekete, Julius 323
 Fellerer, Jan 350
 Fenyvessy Jeromos 142
 V. Ferdinánd, Habsburg-Lotaringiai 314
 Ferdinandy Mihály (Michael de
 Ferdinandy) 389, 397, 400, 421, 427,
 439, 450
 I. Ferenc József, Habsburg-Lotaringiai
 280, 315, 319–321, 333–334, 339, 358,
 373, 527

- Ferenczi, Caspar 517
 Ferenczi Géza 178
 Ferenczi István 177
 Ferenczy Ida 321
 Feuchtwanger, Lion 43
 Feuerné Tóth Rózsa 445
 Filep Tamás Gusztáv 11, 304, 310, 531
 Fillitz, Hermann 431
 Fischer Ferenc 340
 Fischer, Holger 155–156, 160, 163–164,
 172–173, 176, 179, 183, 190, 216–218,
 222, 230, 232, 242–243, 324, 326–327,
 442, 451, 467, 495, 535, 540
 Fischer-Westhauser, Ulla 321
 Fitz Jenő 403
 Flachbarth Ernő 298
 Flickinger, Barbara 517
 Fodor Gyula 75
 Fodor István 178, 259
 Fodor Pál 180
 Fodor Zsuzsa 431, 437, 448
 Foerster, Rolf Hellmut 300
 Fogelius, Martinus 388
 Foki Ibolya 470
 Fónagy Zoltán 181, 338
 Font Márta 180, 447, 453
 Forró László 257
 Földényi F. László 151
 Földes György 293
 Fraenkel, Ernst 296
 Francis, E. K. 55
 Frank Tibor 219, 339
 Frantz, Eva 442
 Frauendienst, Werner 146
 Frey, Dagobert 461
 Fried István 72, 349
 Fried, Johannes 419, 439
 Friedenfels, Eugen von 363
 Friesinger, Herwig 447
 Fritz László 294
 Frunder, Gesine 156, 163
 Futaky István 189, 217, 244
 Fügedi Erik 132, 254, 256, 259, 415, 436
 Fülepi Lajos 444
 Fülöp Mihály 151
 Für Lajos 174, 256
 Füssy Tamás 481
 Füzes Miklós 327
 Gaál Enikő 536
 Gabanyi, Anneli Ute 330
 Gábor Jenő Dzsingisz 213
 Gaetgens, Thomas W. 427
 Gagyai Zoltán 271
 Galántai József 322, 324
 Galavics Géza 325, 444–445
 Gáldi László 270
 Gálfalvi Zsolt 293
 Gáll Ernő (Ernst Gall) 293, 429
 Gallais, Pierre 445
 Galling, Kurt 268
 Gángó Gábor 241
 Garam Éva 444, 456
 Garami Ernő 293
 Garamvölgyi Judit 320
 Garas Klára 444
 Gati, Charles 326
 Gattermann, Claus-Heinrich 224
 Gazda József 270, 274–275
 Gecsényi Lajos 24, 153–154, 239, 536
 Gellért Andor 493
 Genton István 325, 403, 406, 439
 Gerdes, Dürk 64
 Gereben Ferenc 174, 212
 Gerevich László 403, 444
 Gerevich Tibor 405, 439, 478
 Gergely András 151, 181, 319–320, 338
 Gergely Jenő 353
 Gergely Piroška, B. 260
 Gerics József 420–421, 439
 Gerke, Friedrich 144, 387–390, 399, 404,
 439–440, 463
 Gerle János 324
 Gerő András 321
 Gerő László 403, 408, 439, 445, 471
 Gervers-Molnár Vera 403, 406, 440
 II. Géza 416
 Géza nagyfejedelem 414
 Ghica, Ion 306
 Giay Béla 175
 Gimóczy Sándor 473
 Giurescu, Constantin C. 280
 Gizella királyné, Bajorországi Boldog
 414, 437
 Glaser Lajos 238
 Glassl, Horst 17, 27–28, 34, 143, 150–151,
 178, 201, 252, 259, 280, 430, 445, 489,
 518, 532, 537
 Glatz Ferenc 182, 195, 288, 413, 434,
 439–440, 446, 535
 Goga, Octavian 307
 Gombár Csaba 66
 Gombos Gyula 46–53, 61, 69–70, 72, 75,
 82, 118, 521
 Gombrowicz, Witold 72
 Gonda György 339
 Gorzka, Gabriele 330
 Gosztonyi Gyula 440
 Gosztonyi Péter (Peter Gosztony) 326,
 518
 Gottas, Friedrich 337, 347
 Gottsmann, Andreas 333
 Gózon Ákos 33, 35, 246
 Göckenjan, Hansgerd 223

- Göllner, Ralf Thomas 30, 136, 182,
329–330, 532
- Gönczi Katalin 342
- Görner, Franz 147, 159
- Görömbéi András 172, 175, 210
- Gragger Róbert 107, 137, 144–145, 155,
172, 198, 232–234, 447, 465
- Grandpierre Emil 297
- Gratz Gusztáv 305
- Gratz, Leopold 69
- Greiner Éva 212
- Griese, Olivia 173, 189, 216, 539
- Grimm, Gerhard 490, 497
- Grolshammer Béla 147
- Gross, Markus 281
- Grosser, Dieter 151
- Grossu, Sergiu 274
- Grósz Károly 225
- Grzesik, Ryszard 223, 416, 419, 440
- Guiard, Laurent 433
- Gumpel, Werner 186
- Gunda Béla 178, 256, 259, 269
- Gulich, Wilhelm 430
- Gündisch, Gustav 259
- Gündisch, Konrad G. 132, 259, 281
- Gyáni Gábor 338, 341, 351
- Gyenge Enikő 212
- Györfly György 178, 259, 318, 321, 415–416,
420–421, 424, 431, 435, 440, 455–456
- Györfly László 428, 455, 470
- György Béla 295
- Gyurgyák János 136, 289, 291, 294
- Gyürki László 213
- Haader Lea 241
- Habermas, Jürgen 260
- Habsburg Ottó 148
- Hacki Tamás 205
- Hadry, Sarah 223
- Hajdú Demeter Dénes 272–273
- Hajdú Éva 155
- Hajdú Farkas-Zoltán 277, 538
- Hajdú Zoltán 340, 353
- Hajnal István 257
- Hajnal László Gábor 20, 151
- Halász Gábor 155
- Halász Imre 342
- Halász Judit 205
- Halász Péter 82
- Haller Ferenc 377, 381
- Halmágyi Antal 302
- Halmesvirta, Anssi 230
- Hamacher, Bärbel 323
- Hamann, Brigitte 321
- Hátori József 203
- Hamvas Béla 148, 212
- Hamza Gábor 420, 440
- Hanák Péter 290–291, 340, 350–351
- Hanák Tibor 20, 61, 69, 72, 82, 151, 153,
255, 291, 294
- Hanisch, Ernst 354
- Hankiss Elemér 213
- Hankiss János 240
- Hantos Elemér 305
- Hapák József 321
- Haris Andrea 353
- Harmat Pál 151
- Harmatta János (klasszika-filológus) 210
- Harmatta János (orvos) 213–214
- Hasenfuss, Josef 268
- Haslinger, Peter 228
- Határ Győző 113
- Hatos Pál 35
- Hatvany Lajos 291, 293
- Hauer, Wolfram 241–242
- Hausleitner, Mariana 228
- Havasi Krisztina 244
- Haynalné Keserű Zsuzsanna 61, 70, 72, 78
- Hefty, Georg Paul 211, 213, 326, 423, 440
- Hegedűs Béla 241
- Hegedűs Rita 217
- Heigl, Bernhard 221
- Heindl, Waltraud 333–336, 338, 349, 352,
356–357, 381–382
- Heinrich-Tamáská Orsolya 221
- Hekler Antal 385, 389, 468–469, 473–474,
478, 482
- Hellebrant Árpád 233
- Hellmann, Manfred 144, 399, 423,
562–463
- Hellwig-Schmid, Regina 541
- Heltai János 234
- Hendi Ilma 151
- Hendi Péter 62
- H. Henrik bajor herceg, Cívakodó 414
- Hennyey Gusztáv 148, 152
- Herczegh Géza 326
- Herman Ottóné 56
- Hermann, George Michael Gottlieb von 221
- Hervay Ferenc 179
- Hervay Gizella 49, 52
- Hevesy Pál 148
- Hey, Bernd 281
- Heydenreich, Ludwig H. 429
- Hidas Antal 48
- Hientz, Käthe 221
- Hiller, Kurt 304
- Hinz, Hans-Martin 439, 453
- Hitler, Adolf 229, 458
- Hodoş, Alexandru 290–291
- Hoensch, Jörg K. 227
- Hofer Tamás 185
- Hoffmann Edith 236–237

- Hoffmeister, Reinhart 43
 Holczhauser Vilmos 210
 Holl Béla 179
 Hollósy Simon 323
 Holtzmann, Walther 457
 Holub József 486
 Hóman Bálint 26, 244, 450, 540
 Horvay Hörcher Ferenc 213
 Horn Gyula 91–92, 100, 114, 225
 Horthy Miklós 28, 90, 151, 229, 291, 516
 Horvat, Andela 487–488
 Horváth István 403, 409–410, 420, 440
 Horváth János 469
 Horváth Kornélia 212
 Horváth László 177
 Horváth Sz. Ferenc (Franz Sz. Horváth)
 228, 283–287, 291, 538
 Houdon, Jean Antoine 385, 431, 433, 445
 Höfer, Josef 268
 Hösch, Edgar 27, 132, 143, 173, 180, 183,
 189, 194, 201–202, 207, 216, 228, 345,
 420–421, 440, 490, 518–519
 Hrabovec, Emilia 332
 Hubay Ilona 236
 Hubermann, Bronisław 306
 Hudi József 342, 347–348
 Humboldt, Wilhelm von 191
 Hudson, Henry 46
 Hunyadi János 137, 267
 Huszár Sándor 61, 253
- Iancu, Avram 129
 Ifland Andrea 246
 Ilyés Sándor 30
 Illyés Elemér 268
 Illyés Gyula 37, 48–49, 51, 53, 67
 Imre Samu 144, 256, 259
 Isac, Emil 290, 293
 I. István, Szent 120–121, 131–133, 179,
 227, 391, 395, 401, 407–408, 413–416,
 419–420, 433–434, 439–440, 443–444,
 446, 453, 456, 474, 501, 503, 505
 V. István 416, 453
 Ivánka, Endre von 144, 399, 463
 Iványi Béla 237–238, 241
- Jahn, Wolfgang 317, 447, 539
 I. Jakab angol király 47
 Jakab Elek 353
 Jakabffy Elemér 295–296, 298, 301,
 311–312
 Jakabffy Imre 403, 421, 436, 440–441
 Jáklí Berta 399
 Jáklí István 141–142, 389, 397–399, 401, 441
 Jakó Zsigmond 28, 133, 137, 150–151, 154,
 178–179, 249, 251–260, 280, 430, 514,
 520, 532, 537
- Jancsó Benedek 296
 Jancsó Elemér 259
 Jankovich Ferenc (Franz von Jankovich) 363
 Jankovich Miklós 237
 Jankovics József 172, 175, 235
 Jánó Ilona 272
 János, Keresztelő Szent 407–408, 415
 János Zsigmond (II. Szapolyai János
 választott magyar király) 267
 Jánosi Margit 210
 Jászai Géza 323, 325
 Jászi Oszkár 16, 112, 156, 289–294, 303, 308
 Jaworski, Rudolf 319
 Jób esztergomi érsek 179, 393, 409, 411, 431
 Jobbágyi Zsuzsanna 322
 Johansson-Meery, Barbara 390, 441
 Jókai Anna 205, 210
 Jókai Mór 527
 Jókay Károly 78
 Jónásik László 219, 240
 Jónás Ilona, Sz. 318, 321
 Joó Rudolf 55, 62–64, 68, 271, 273, 330
 Jordáky Lajos 60
 II. József, Habsburg-Lotaringiai 280, 334
 József Attila 212
 Juelich, Mirja 179, 216, 218, 242, 442, 451,
 467, 540
 Juhász Gyula (történész) 522
 Juhász István 256
 Juhász László 56, 65
 Julianus barát 429, 435
 Juraschek, Franz von 389
 I. Justinianus 440
 Jügel, Karl-Heinz 240, 246
- Kabdebó Tamás 67, 72, 262
 Kacsir Mária 253
 Kádár Imre (Emerik Kádár) 59, 291, 293
 Kádár János 24, 97, 110
 Kádár Zoltán 485
 Käfer István 179, 245
 Kájoni János 270, 273
 Kajtár István 340–341, 345, 347, 352, 354,
 447, 453
 Kakassy Endre 302, 307–308
 Kalász Márton 160
 Kalló-Lengyel Katalin 32
 Kallós Zoltán 261, 272
 Kálmán skót herceg, Szent 237
 Kálmán Béla 259
 Kalmár György 241
 Kalmár János 222
 Kalniczky György 12, 18, 209
 Kálvin János (Jean Calvin) 220, 224
 Kämpf, Hellmut 462
 Kampf Müller, Franz 363
 Kántor Lajos 538

- Kányádi Sándor 87
 Kaposi Zoltán 352
 Kappelmayer, Andreas 220
 Karbe, Antje 246
 Kardos József 434, 440, 446
 Karinthy Frigyes 311
 Kármán Aladár Géza 323
 I. Károly római császár, Nagy 456
 Károlyi Árpád 146, 351
 Károlyi Mihály 156
 Karsay Orsolya 237
 Kasza László 212
 Katona Tamás 137, 162, 440
 Kazai Magdolna 293, 295
 Kecskési Mária 213
 Keinz, Friedrich 236
 Kelecsényi Ákos 179
 Kelemen András 100
 Kelemen Lajos 256–257, 259–260
 Kelemen Tamás 210
 Kelényi György 321
 Kelleher, Patrick J. 414–415, 434
 Kellner, Maximilian Georg 223
 Kemény István 43
 Kemény Zsigmond 339
 Kende Péter 54
 Kerbl, Raimund 410, 415, 441
 Kerekes Dóra 175
 Kerényi Ferenc 342
 Kerényi Károly 144, 399, 463
 Keresztes László 175
 Keresztesi Béla 325
 Keresztury Sándor 308
 Kernig, Claus Dieter 62
 Kerny Terézia 412, 441
 Kersken, Norbert 223
 Kertbeny Károly (Karl Maria Kertbeny) 233
 Kertész Balázs 236–237
 Kesorú Zsuzsanna lásd Haynálné Kesorú Zsuzsanna
 Kessler, Wolfgang 223–225
 Kesztűs Tibor 156, 189, 217, 244
 Keysseltz, Benno 436
 Khim Antal 432
 Khuen-Héderváry Sándor 312
 Kibédi Varga Áron 57
 Kienast, Walther 457
 Király Péter 223
 Kirschbaum, Engelbert 429, 434
 Kisbarnaki Farkas Ferenc 328
 Kiss András 133, 180
 Kiss Etele 420, 441, 453
 Kiss Gergely 340
 Kiss Gy. Csaba 54
 Kiss Henrietta 289, 303, 311
 Kiss J. László 447
 Kiss Sándor 48, 70
 Kiss Sándor, M. 151
 Kissné Papp Margit 175, 184
 Klaniczay Tibor 153, 175, 259
 Klebel, Ernst 458, 460, 462
 Klebelsberg Kuno 26, 172, 447–448
 Klee, Ernst 460
 Kleťecká, Thomas 333
 Kliems, Alfrun 221
 Klimó Árpád (Árpád von Klimó) 229–230
 Klocko, Johann 363
 Klosterberg, Brigitte 238
 Klukon Edit 205
 Kohl-Weigand, Franz-Josef 439
 Kokas Klára 213
 Kókay György 240, 339
 Kollányi Károly 399
 Koller, Markus 222, 224
 Komjáthy Miklós 401–402, 417, 426, 496, 498
 Komjáthy Miklósné 233
 Konrád György 151
 Kontsek Ildikó 409, 441
 Koós Ferenc 64
 Kornya László 172
 Kós Károly 60, 138
 Kósa Ferenc 252, 260
 Kósa László 174, 185, 235, 322, 339
 Kosáry Domokos 66, 134, 139, 233, 240, 319, 418, 432, 441, 448, 459
 Kossuth Lajos 56, 112, 314, 339
 Koszta László 450
 Kosztolányi Dezső 311
 Kováč, Dušan 332, 356
 Kovács Ágnes 428, 458, 469
 Kovács András, W. 133, 180
 Kovács András Bálint 151
 Kovács Attila 324
 Kovács Éva 321, 402, 404, 415, 417–418, 425, 441
 Kovács Ilona 246
 Kovács János 252–253, 258
 Kovács K. Zoltán 398, 441
 Kovács Kálmán (erdélyi politikus, 1920-as évek) 298
 Kovács Kálmán (jogtörténész) 338
 Kovács Tibor 444, 456
 Kovács András 182
 Kovács-Bertrand Anikó 230
 Kovács Kiss Gyöngy 538
 Kovács-Németh Mária 212
 Kozma György 151
 Kozma Mária 267
 Köhler, Hans-Joachim 240
 Köpeczi Béla 150, 161–163, 175, 257, 281, 520
 Kőszeghy Péter 237
 Kőszegi Ákos lásd Bogvay Tamás

- Kőszegi László 271, 273
 Köteles Pál 48–49, 66–67
 Kötting, Bernhard 268
 Kövér György 338, 341–342, 344
 Kövics Emma 289, 299–300, 302–304,
 306, 309, 311, 352
 Krallert, Gertrud 146, 424, 446
 Kralovánsky Alán 434
 Krász Lilla 212
 Krászonyi József 363
 Kraus, Karl-Peter 224
 Krausz Tamás 346
 Kray, Max von 363
 Kresz Albert 321
 Kriegleder, Wynfrid 224
 Kristó Gyula 436, 440, 443, 446, 453
 Krizsán Árpád 19
 Kroner, Ludwig von 363
 Kroner, Michael 259
 Krupa András 268
 Kuhn, Gertrud 156
 Kulcsár Krisztina 224
 Kurucz György 212
 Kurucz Gyula 220, 242
 Kussbach, Erich 331
 Kutas Kovács Lajos 51–52, 71–72
 Kübeck, Friedrich 356, 358–362, 364,
 369, 373, 381
 Kühlmann, Wilhelm 137, 187, 219, 225,
 241–242
 Kühne, Andreas 240
 Küpper, Herbert 182, 230–231
 Kürtösi Katalin 349

 Laczkó Ibolya 428, 469
 Ladányi Erzsébet 420–421, 439
 Lahdelma, Tuomo 172
 Laihonon, Petteri 172
 I. Lajos, Anjou Nagy 413, 429, 437–438
 III. Lajos magyar király 325
 Lajtai L. László 531
 Lajtha László 212
 Lakatos Demeter 29, 151, 262, 275
 Lakatos Imre 302
 Lakos János 353
 Láncki Ágnes 34–35, 246
 Lankes, Christian 317, 539
 I. László, Szent 177, 391, 393, 412–413,
 429, 434, 441–443
 László Gyula 259, 393, 402, 442, 456, 485
 Lazansky, Anton 363, 366, 378
 Lechner Ödön 323
 Légrády László 399
 Leiningen-Westerburg, Christian 358,
 360–361, 366, 369, 373–376, 381
 Lemberg, Hans 227
 Lénárd István 294, 302

 Lengyel Mihály 512
 Lengyel Zsolt, K. 11, 15–17, 20–21, 23–25,
 27–30, 34, 96, 138, 143, 147–153, 157–159,
 163, 172–173, 177–179, 181–182, 184,
 187, 189–190, 195, 210, 216–217,
 219–220, 232, 234, 239, 242, 244–245,
 252, 259, 267–268, 271, 273, 275,
 279–280, 289–291, 293–294, 298,
 302, 310–311, 317, 320, 331–332, 335,
 339, 343–350, 352, 354, 357, 383–384,
 386–388, 392–393, 397–398, 400–401,
 410, 413, 417, 422–423, 430, 442,
 451–452, 460, 462–464, 467, 471, 476,
 479, 481–484, 486, 489, 491–493, 497,
 532, 537, 539
 Leppin, Volker 224
 Liezen-Mayer Sándor 322
 Ligeti Ernő 292, 304–307, 310
 Lippert, Stefan 333
 Liptay Sándor (Alexander von Liptay) 363
 Liszt Ferenc 212
 Litván György 289–290, 293–294, 303
 Loibl, Richard 317, 437–438
 Lotz, Wolfgang 460
 Lovag Zsuzsa 415, 435, 440–441, 448, 453
 Löwe, Heinz-Dietrich 132, 220
 Lucheni, Luigi 321
 Lucinescu, Ioan Codruț 290, 308
 Luft, Robert 319
 Lujza Dorottya (Louise-Dorothea)
 hercegnő, Szász-Coburg-Gothai 433
 Lukács Albin 34
 Lukács György (jogász, miniszter)
 305–306
 Lukács Lajos 56
 Lupaș, Ioan 290
 Lutz, Albert 220, 242
 Lux Géza 409
 Lükő Gábor 178
 Lyka Károly 323

 Macartney, Carfile Aylmer 389
 Mack, Karlheinz 319, 351
 Madách Imre 339
 Madas Edit 219, 237, 240
 Mádly Loránd 137
 Magyar Kálmán 421, 442
 Magyary Antal 307
 Majláth János 320
 Majláth Antal (Anton Majláth) 363
 Majoros Ferenc 318
 Majsai Mór 268
 Makk Ferenc 419–420, 436, 440, 443, 446
 Makkai Béla 246
 Makkai László 56, 133, 259, 279
 Makovecz Imre 324
 Makra Zoltán 142

- Maksay Ferenc 259
 Maksay Mária, Zs. 260
 Maleta, Alfred 69
 Malfër, Stefan 333, 382
 Mályusz Elemér 235, 244, 257, 259, 272, 457
 Maner, Hans-Christian 350
 Márai Sándor 82, 205
 Marek, Michaela 227
 Marczali Henrik 235
 I. Mária, Anjou 429
 Markó László 447
 Marosi Ernő 178, 225, 383, 385–386, 389, 394, 403–407, 409–413, 417–421, 425, 428, 434, 436–437, 439, 441, 443–445, 469, 474, 482
 Marosi Ildikó 138
 Maróti Orsolya 212
 Marquard, Odo 260
 Marr, Nyikolaj Jakovlevics 253
 Mărtinag, Dumitru 274
 Martiny, Albrecht 62
 Marton Enikő 32
 Márton László 151
 Márton-Zaparkanszky Emese 143
 Marušić, Branko 487
 Masát Ádám 326
 Masát András 34
 Masterman, Neville 262
 Mătê Imre 151
 Máténé Szabó Mária Rózsa 269
 Matcsák Sándor 175
 I. Mátyás, Hunyadi (Corvin Mátyás) 128–129, 137, 236–237, 455, 495
 Mavius, Götz 318, 324
 Mayer, Theodor 458–459
 McGuire, William J. 468
 Medgyesi Gréta 471
 Medgyessy Péter 225–226
 Mehedințeanu, Ion 308
 Menyhárt Gáspár 58
 Méray Tibor 23, 113, 153
 Merka János 210
 Meschendörfer, Hans 281
 Meskő Miklós 302
 Mészáros Lázár 148
 Mészöly Miklós 48–49, 66–67
 Metód, Szaloniki Szent (Methodius) 388, 430, 432
 Mezey Alice, D. (Mezey-Debreczeni Alice) 353, 402, 406–407, 419, 444
 Mezey László 402
 Michaelson, Rudolf 297–298
 Mickel, Wolfgang W. 55
 Mikecs László 270, 272
 Miklós Ágnes Kata 19
 Mikó Árpád 237, 444
 Mikó Imre 294–296
 Mildschütz, Koloman (Abay Kálmán) 147, 153
 Mille, Constantin 302, 308
 Mindszenty József 83
 Miru György 339, 347
 Miskolczy Ambrus 133, 259, 279–281, 319
 Miskolczy Gyula (Julius Miskolczy) 134, 146, 320, 351, 389, 450
 Misztótfalusi Kis Miklós 86–87
 Mitileneu, Ion 302
 Mohay Tamás 29, 185, 267, 538
 Mohn, Hans 260
 Mojzer Miklós 432, 453
 Moldován Domokos 272
 Moldt, Dirk 221
 Mollay Károly 402
 Molnár András 347
 Molnár Antal 180, 239, 536
 Molnár Ferenc 311
 Molnár Gusztáv 54
 Molnár Imre 162
 Molnár József 15–17, 82, 86–87, 244–245, 490, 533
 Molter Károly 138
 Mommsen, Hans 62
 Monok István 31, 175, 238, 242, 451, 537
 Monroe, James 309–310
 Moór János 65
 Móra Ferenc 311
 Moravcsik Gyula 132, 387, 389, 403–404, 410, 414, 444
 Moraw, Peter 458
 Möricz Zsigmond 311
 Moses, Stefan 205
 Mózes Huba 292
 Mózsai Ferenc 20, 151
 Mraz, Gerda 321
 Murádin László 257
 Murányi Gábor 339
 Murteza budai pasa 222
 Müller, Hermann 55
 Nádas Péter 205
 Nádor Orsolya 175
 Nagy Balázs 183, 440
 Nagy Csaba 20, 397–398, 445
 Nagy Gábor, O. 269
 Nagy Imre 83
 Nagy József 271, 273
 Nagy József Zsigmond 539
 Nagy Jenő 254, 260
 Nagy Károly 62–63, 66–68, 118
 Nagy Lajos 290
 Nagy Márta 219, 240
 Nagy Pál (erdélyi irodalomtörténész) 257
 Nagy Pál (Párizsban élő író, szerkesztő) 113
 Nagy Péter 270

- Nagy Sándor 301
 Nagy Zsuzsa, L. 339
 Nanolszky György 176, 218
 Nastasă, Lucian 182
 Nehring, Karl 144–145, 155, 160, 163, 172, 244, 259, 278
 Nehru, Dzsaváharlál 495
 Némedi Dénes 68
 Nemes Balázs 237
 Németh G. Béla 350–351
 Németh Gabriella 245
 Németh István 288–289
 Németh Lajos 323, 445
 Németh Miklós 90, 225
 Németh S. Katalin 153, 234, 241
 Németh Zsolt 112, 114–116, 533
 Nergisi-záde Mehmed 222
 Neubauer, Helmut 517
 Niczky János (Johann von Niczky) 363
 Nicoară, Moise 308
 Niederhauser Emil 28, 318, 321, 346, 520
 Niedermaier, Paul 221
 Niedermüller Péter 185
 Nolte, Ernst 260
 Novák Ákos 58
 Nowakowski, Tadeusz 72
 Nunner, Sabine 143

 Nyerges Judit 172, 174, 235, 537
 Nyilas Ferenc 323
 Nyisztor Zoltán 268

 Oberding József György 64
 Oberländer, Erwin 217
 Odorics Ferenc 349
 Oláh György 457
 Oláh Miklós esztergomi érsek 179, 431, 447
 Oláh Miklós (szociológus) 342
 Olasz Gabriella 221
 Oplatka András 151, 213
 Orbán Balázs 268
 Orbán Viktor 114–116, 118, 225–226, 230, 330
 Ormos Mária 291, 311, 340
 Orosz László 244, 497
 Orwell, George 40–41
 Osvát Kálmán 299
 Ottlik Géza 212
 III. Ottó német-római császár 439

 Övdi János 148, 495
 Ötvös Péter 155, 219

 Paál Árpád 283, 285, 291–295
 Paetzke, Hans-Henning 151
 Pajkossy Gábor 347
 Pál apostol, Szent 213
 Pál-Antal Sándor 133, 180
 Pálffy Géza 134
 Pálffy Miklós 240
 Páll Gyula 473
 Pálinskás László 147, 389, 397, 410, 445, 450
 Panat, D'Adhémard de 432
 Pándy-Szekeres Dávid 151
 Pap József 181, 343–345, 347, 354
 Papp Sándor 224
 Pasco, Ștefan 281
 Pásti László 238
 Pauler Ákos 198, 470–471, 473–474
 Pauler Gyula 471, 481
 Pauler, Roland 223
 Pauler Tivadar 470–471
 Paulinyi Oszkár 235
 Paulus, Herbert 390, 445
 Pavercsik Ilona 233
 Pearson, Raymond 325
 Pécsi László 213
 Pege Aladár 205
 Péntek János 271
 Péntek László 210
 Percz László 342
 Pernack-Wernicke, Anneliese 399, 445
 Petala, V. N. 309
 Péter Katalin 205, 259
 Péter László 337, 347
 Pethes, Szabolcs von 145
 Petőfi Sándor 275, 314
 Petrak, Johann von 363
 Petrás Incze János 270–272
 Petri György 20, 151
 Petrik Géza 233, 235
 Petz, Wolfgang 224, 241, 317, 539
 Pfaff, Dieter 186
 Pflitzner Rudolf 210, 213
 Philippi, Paul 55, 297, 325
 Pießkalla Emese 384, 467, 480
 Pießkalla, Michael 467
 Piloty, Karl 323
 Pineau, Christian 493, 495
 Pinter, Zeno-Karl 223
 Plaschka, Richard Georg 306
 Podmaniczky László (Ladislav von Podmaniczky) 363
 Pogány László 310
 Pók Attila 304, 326, 329, 345
 Pokróvac, Zoran 342
 Polcz-Alaine 205, 210
 Polgáry Sándor 75
 Pomogáts Béla 17–18, 47–49, 59, 66–67, 154, 214, 259, 433
 Popp Ferenc 323
 Posgay Ildikó 153
 Potter, Gerald de 321

- Pozsgai Péter 178
 Pozsgay Adrienn 246
 Pölöskei Ferenc 357
 Pöltenberg Ernő (Ernst Ritter von Poeltenberg) 138
 Presser Gábor 31, 205
 Pritz Pál 288–289, 291, 303, 326
 Prokopp Mária 391, 412, 417–419, 421, 434, 445
 Pröhle Gergely 188, 192, 324, 448
 Puskás Ferenc 327
 Puttkamer, Joachim von 134, 227–228
 Püski Sándor 46
- Raabe, Paul 235
 Rác Aranka, N. 246
 Rác Endre 403, 445
 Rác György 419, 421, 445
 Rác István 456
 Rác Kálmán 353
 Rác Tibor Ákos 177–178
 Radnóczy Antal 328
 Radnóti Aladár 403, 445
 Radnóti Miklós 212
 Radocsay Dénes 393, 411–412, 445
 Radojčić, Sverozar 410, 445, 487, 489
 Ragusa, Isa 410, 445
 Rahner, Karl 268
 Rainprecht Antal 305
 Il. Rákóczi Ferenc 56, 112, 270, 506
 Rákosi Mátyás 212
 Ránki Dezső 205
 Ránki György 357
 Raschhofer, Hermann 55
 Rassay Károly 305
 Rauscher Lajos 323
 Reagan, Ronald 83
 Réau, Louis 385, 445
 Reichenstein, Franz von 363
 Restle, Marcell 427
 Révész László 181, 351
 Reviczky Menyhért (Melchior von Reviczky) 363
 Ribánszky László 84
 Ribhegge, Wilhelm 260
 Riedl Szende 349
 Rigán Lóránd 223
 Rill, Bernd 318
 Riskó Ágnes 213
 Ritoók János 272
 Robotos Imre 253
 Romsics Ignác 28, 135–136, 153, 182, 322, 324, 326, 329, 522
 Róna Judit, M. 144, 160, 172
 Róna Péter 213
 Rónai Zoltán 417, 445
- Róna-Ias András 211–212
 Rónay László 47, 59
 Roth, Harald 143, 221, 228, 277–282, 538
 Roth, Stephan Ludwig 278
 Rózsa György 238
 Rózsa Mária 34, 183
 Rumpler, Helmut 306, 320, 332–333, 336, 338, 350, 352, 355
 Rupprecht, Johann von 363
- Saad József 34–35, 183, 212
 Saáry Éva 429, 433–435, 439
 Ságvári Ágnes 153
 Salamon Anikó 267
 Salamon László 60
 Salgó Ágnes, W. 240
 Samerski, Stefan 223
 Sarbak Gábor 219, 240–241
 Sárközi Mátyás 43
 Sarnyai Csaba Máté 347
 Sas Péter 138
 Sashegyi Oszkár 342, 357, 374, 378, 381, 526
 Schaller, Irmgard 238
 Schellbach-Kopra, Ingrid 186
 Schieffler, Rudolf 458
 Schiemann, Paul 59
 Schilling, Heinz 219
 Schindling, Anton 187, 219–220, 241–242
 Schlegel, Hans-Joachim 77
 Schluga, Franz von 363
 Schmaus, Alois 402
 Schmelz, Bernd 327
 Schmerling, Anton von 339–340, 347, 527
 Schmidt, Dennis 220
 Schmidt, Georg 219
 Schmidt, Manfred G. 62
 Schmidt, Rainer F. 320
 Schmidt-Clausing, Fritz 268
 Schmidt-Rösler, Andrea 302
 Schmidt-Schweizer, Andreas 225, 329–330
 Schmied-Kowarzik, Anatol 333
 Schmitt, Oliver Jens 345
 Schneider Márta 216
 Schnell, Hugo 388, 436
 Schödl, Günter 135
 Schönfeld, Roland 326
 Schöpflin György 151, 211, 213
 Schramm, Gottfried 183
 Schramm, Percy Ernst 461
 Schratt Katalin (Katharina Schratt) 321
 Schroeder, Klaus 330
 Schröder, Gerhard 327
 Schuder, Werner 442
 Schultze, Rainer-Olaf 62, 64
 Schuster, Hans-Werner 143
 Schwab, Ingo 223
 Schwarz, Mario 406, 446

- Schwarzenberg, Felix zu 333, 336
 Schwinges, Rainer Christoph 450
 Sebestyén Márta 205
 Sebő Ferenc 205
 Sebők Marcell 183, 440
 Sedlmayer, Hans 144, 389, 399, 463
 Seewann, Gerhard 131, 135, 154, 182–183,
 189, 216, 224, 227–229, 324, 326–328,
 400, 424, 446, 463–464, 497
 Seide, Gernot 324
 Seiderer, Georg 337–338, 345
 Seidler, Andrea 224
 Seton-Watson, Robert William 293
 Senz, Ingomar 220, 242
 Serédi Jusztinián 444
 Siemers Éva 262
 Siklós István 75–76
 Silagi, Gabriel 429, 435
 Simon, Alexandru 137
 Simon Géza Gábor 205
 Simon László, L. 214
 Şindilariu, Thomas 221
 Sipos Balázs 289
 Sipos Gábor 133, 180, 537
 Sipos Gyula 82
 Sipos Levente 182
 Sisi/Sissi lásd Erzsébet királyné
 Slapnicka, Helmut 345–346, 352
 Solymár Rita 143
 Solymosi László 259
 Somfai Béla 213
 Somlyó Tóth Tibor 56
 Somogyi Éva 340
 Somogyi Ferenc, B. 145, 398, 446
 Somogyi József (Joseph Somogyi) 363
 Somorjai Ádám 428
 Soós István 235, 457
 Şorban, Raoul 60
 Sós Ágnes, Cs. 401–402, 408, 420–421, 446
 Spannenberger, Norbert 221, 224, 229
 Spătaru, St. 290
 Spinei, Victor 178
 Spira György 259
 Spors, Sabine 538
 Stadtmüller, Georg 17, 144–147, 151, 173,
 200–202, 204–205, 217, 219, 389,
 399–400, 402, 463–465, 497, 518, 523
 Stark Tamás 212
 Staub Péter 221
 Stelè, France 389, 393, 411, 454–455,
 486–488
 Stephanus Rex lásd I. István
 Steinbach Tamás 19
 Steindorff, Ludwig 217
 Steiner, Bernhard 515, 519
 Steyrer, Kurt 69
 Stricker, Matthias 333, 358, 381–382
 Stier Miklós 159–160, 162–163
 Stipta István 339, 344, 349
 Stoiber, Edmund 330
 Strohmeier, Arno 180
 Sturm, Roland 62, 64, 518
 Sugar, Peter F. 62
 Sulyok István 294
 Sundhaussen, Holm 173, 180, 217
 Suppan, Arnold 332
 Süßmuth, Hans 324
 Szabados József 82
 Szabadváry Ferenc 218, 242
 Szabó András 340
 Szabó Károly 233, 235
 Szabó László 56
 Szabó László, Cs. 14, 43, 82, 118, 389
 Szabó Magda 205, 209
 Szabó Miklós 48, 66
 Szabó T. Ádám 29, 33, 54, 151, 237, 259,
 261–265, 275, 532, 537
 Szabó T. Attila 28, 150–151, 154, 178,
 251–261, 263–264, 268–269, 272, 274,
 280, 430, 520, 532, 537
 Szabó Zoltán 14, 16, 37, 40–45, 48, 53–55,
 57–60, 68, 70, 82, 118, 521, 532
 Szabó Zsolt 253, 257, 260
 Szajbely Mihály 342, 349–350
 Szakály Sándor 326
 Szalai Lajos 236
 Szálka Irma 233
 Szamosi József 82, 151, 397, 417, 446
 Szántó Konrád 396, 417, 446
 Szarka László 134–135, 226, 290
 Szász Judit Anna 15, 18–19, 29, 54, 78,
 143, 151, 275, 537
 Szász Zoltán 280
 Szatmári Judit 341
 Szávuily Mária 233
 Szeberényi Lajos 65
 Szegedy-Maszák Mihály 322, 339
 Székács Antal 305
 Székely György 420–421, 443, 446, 453,
 456
 Székely János 50
 Székely László 268
 Székely Szabó Zoltán 533
 Székű Gyula 244, 450
 Szelényi Károly 413–415, 420, 447, 453
 Széll József 298–301, 304
 Szénási Sándor 428, 469
 Szentci Molnár Albert 88
 Szentesi Edit 353, 402, 406–407, 419,
 441, 444
 Szentimrei Jenő 303
 Szentmihályi János 234, 240
 Szentmihályi Szabó Péter 51, 71

- Szeőke Kálmán 399
 Szépe György 175
 Szépfalusi István 65
 Szepsi Csombor Márton 63, 68
 Szerb Judit 240, 246
 Sziggyártó Sándor 265
 Szilágyi Attila 58
 Szilágyi Domokos 42
 Szilágyi Emőke Rita 531
 Szilágyi Sándor 20, 151
 Szinyei Merse Anna 205
 Szokolay Balázs 205, 330
 Szombathy Pál 162
 Szovák Kornél 402
 Szőcs Géza 20, 128–129, 151, 534
 Szőgi László 235–236, 241, 246
 Szőke Béla Miklós 407–408, 418, 420, 446–447
 Szöllősy Árpád 43
 Szőnyi György Endre 175
 Szörényi László 219, 242, 246, 349
 Sztálin, Joszif Visszarionovics 253, 404, 438, 519
 Sztáray Zoltán 47, 50–52, 70
 Sztripszky Hádor 233
 Szűcs Jenő 66, 259
 Szűcs Tibor 175
 Szvák Gyula 346
- Tábori György (George Tabori) 151
 Tafferner, Lioba 237
 Takács Imre 409, 411, 432, 439, 445, 447, 453
 Takács Judit 212
 Takács Katalin 328
 Takács Péter 340, 347
 Takáts (Takács) József 20–21
 Talbot-Rice, David 485
 Talbot-Rice, Elena 485
 Tamási Áron 43–44
 Tamási József 213
 Tänger, Jozef 224
 Tarjánai Eszter 342
 Tarkovszkij, Andrej Arszenyjevics 77
 Tarnóc Márton 63
 Távol Tamás 293
 Teleki László 57
 Teleki Pál 326
 Telepy Katalin 403, 436
 Thiel Katalin 212
 Thietmar von Merseburg 409, 448
 Thököly Imre 56
 Thurner, Eugen 430
 Thury Lajos 82
 Tibori Szabó Zoltán 182
 Ticza Lajos (Ludwig von Ticza) 363
 Tiel, Walter 72
- Tilkovszky Lóránt 328
 Timár Árpád 403, 436
 Tokody Gyula 280–281
 Tollas Tibor 47, 61
 Tolnayné Kiss Mária 321
 Tonk Sándor 256
 Tontsch, Günther H. 132, 220
 Tormay, Thomas von (Tormay Tamás) 327
 Tóth Ágnes 328
 Tóth Béla 143
 Tóth Béla, D. 353
 Tóth Dezső 160
 Tóth Endre 413–415, 420, 447, 452–453
 Tóth G. Péter 341
 Tóth Imre 151
 Tóth István György 180, 449
 Tóth Judit 533
 Tóth Károly Antal 271, 273
 Tóth Melinda 403, 436–437, 447
 Tóth Sándor 434
 Tóth Tamás 181, 343
 Trandafir, Horia 308
 Trembl, Manfred 317, 437–438
 Trepte, Hans-Christian 221
 Tringli István 223
 Trócsányi Zsolt 256, 259
 Troebst, Stefan 132, 220
 Trofenik, Rudolf 145
 Tulbure, Gheorghe 290
 Tuli Andrea 289, 303, 305, 311
 Turczynski, Emanuel 146
 Turnowsky Sándor 304–305
 Tuza Csilla 181
 Tüskés Gábor 137, 225
 Tverdota György 174
- Ugron István 312
 Uhri Nóra 467
 Ujvári Péter 441
 Újváry Gábor 13, 25–26, 137, 172, 174–175, 189, 216, 232, 236, 244, 324, 384–385, 447–448, 450, 465, 475, 483, 531, 535, 539–541
 Újváry Zsuzsanna 153
 Unger, Corinna R. 217
 Urbán György 83–84
 Urbanitsch, Peter 320, 333, 354
 Ureland, P. Sture 275
- Váczy Péter 409, 448
 Vaida-Voevod, Alexandru 290
 Vajay Szabolcs (Szabolcs de Vajay) 80, 153, 259, 280, 389, 397, 416–417, 432, 439, 448, 450
 Vajda László 212, 490
 Valachi Anna 205, 212
 Valjavec, Fritz 244, 401, 497

- Valter Ilona 179, 391, 393, 403, 406, 419, 431, 434, 448
 Vámbéry Rusztem 305
 Vámos Miklós 205
 Vámszer Márta 252
 Vándor László 408, 447
 Várady Imre (Emérico Várady) 389, 432, 450
 Várdy Béla István (Steven Bela Várdy) 56, 117, 429, 438
 Várdy Péter 212
 Várdy Huszár Ágnes 56
 Varga András 182
 Varga Éva Mária 236
 Varga Gábor 223
 Varga J. János 222, 236
 Varga László 69
 Varga Livia 437
 Vargyai Gyula 326
 Vári Attila 50
 Várkonyi Ágnes, R. 133, 180, 256, 259
 Várnai Györgyi 66
 Várszegi Asztrik 421, 448
 Vásárhelyi Judit 271, 273
 Vásárhelyi Judit, P. 172, 234–235, 241, 246
 Vātāḡiannu, Virgil 178, 392, 434
 Veenker, Wolfgang 155–156, 163, 189, 217, 244
 Vekerdi József 233
 Veliky János 351
 Veress Sándor 64
 Veress Zoltán 119, 534
 Vermesy Péter 151
 Verók Attila 238
 Verseck, Keno 281
 Vértesy Miklós 240
 Veszprémy László 223, 419, 435, 448
 Viczián János 12
 Viehhaus, Erwin 55, 296–297, 325
 Vigh Károly 260
 Vígvári András 213
 Villani Frigyes 307, 312
 Villecz István (Stefan von Villecz) 363
 Vincze András 27
 Vincze Gábor 182
 Viskolcz Noémi 224, 245
 Vizkelety András 219, 237, 240
 Volkmer, Gerald 220
 Voslensky, Michael 151
 Völkl, Ekkehard 143, 155, 318, 322, 325, 427
 Vörösmarty Mihály 128, 427, 527
 Wagner, Ernst 259
 Wagner, Richard (német író) 151
 Wagner Sándor 322
 Waldheim, Kurt 69
 Walko Lajos 307, 312
 Walter, Friedrich 320, 356, 361, 366, 381
 Walter, Fritz 327
 Walterskirchen, Georg von 363
 Wandruszka, Adam 320, 333
 Wass Albertné lásd Siemers Éva
 Watzka Ágnes 212
 Wehli Tünde 237, 384, 404, 417, 441, 444, 448–449
 Weidner, Thomas 281
 Weinfurter, Stefan 458
 Werbőczy István 131
 Werner, Joachim 389, 395, 460
 Werni, Sebastian 345
 Wessel, Klaus 427, 429, 431
 Wetter, Evelin 221
 Wiczorek, Alfred 439, 453
 Wien, Ulrich A. 181, 220, 224, 279, 345
 Winkler, F. 363
 Winterfeld, Dethard von 418, 420, 449
 Wirth, Peter 429, 453
 Wittstock, Manfred 281
 Wolf Rudolf 133, 180
 Wolfram, Herwig 388, 449
 Wurster, Herbert H. 317, 437–438
 Wyrwa, Ulrich 299
 Zaborsky pozsonyi megyefőnök (19. század) 363
 Zach, Cornelius R. 150, 259
 Zach, Krista 151, 220, 259
 Zadnikar, Marijan 448
 Zádor Anna 411, 438, 444, 455
 Zahirović, Nedim 222
 Zehetmair, Hans 203
 Zeidler Miklós 213, 288–289, 296, 303, 326
 Zellner, Wolfgang 136, 329–330
 Zerffi Gusztáv 339
 Zichy Henrik 360
 Zichy Hermann 360, 378
 Ziegerhofer-Prettenthaler, Anita 299
 Zilahy Péter 205
 Zimmermann, Harald 223
 Zimonyi István 223
 Zoller Attila 205
 Zombori István 421, 448
 Zrínyi Miklós (a szigetvári hős) 137, 225
 Zrínyi Miklós (a költő-hadvezér) 137, 225
 Zsemlyei János 260
 I. Zsigmond, Luxemburgi 441
 Zsille Gábor 113
 Zsófia főhercegnő 321
 Zsoldos Attila 413, 420, 449
 Zsupán Edina 237

PALKÓ GÁBOR (SZERK.)

Múzeumelmélet

A képzeletbeli múzeumtól a hálózati múzeumig

2012, 304 oldal, 2875 Ft

„A gyakorlat sohasem mentes az elméletektől. Minden kitartó törekvésben olyan rejtett alapvető képek irányítanak bennünket, amelyek elméleteket generálnak arról, éppen mit csinálunk. Létfontosságú, hogy tudjuk, melyek ezek, és ismerjük előnyeiket és korlátaikat, hiszen ennek következményei vannak az irányítás és a döntéshozatal minden szintjén.”

Gareth MORGAN

A kötet érvelésmódjában, előfeltevéseiben, modalitásában és pragmatikájában egymástól radikálisan különböző szövegeket állít egymás mellé. Ami ösz-

szeköti őket, mégsem csupán a tematikai szint. A múzeum intézményét, intézményi gyakorlatát, társadalmi beágyazottságát és szereplehetőségeit érintik, de ami ezen túl is közös bennük, az az elméleti igény érvényesítése a megközelítésmódban és a konkrét érvelésben egyaránt. És ez akkor is egyfajta egységet kölcsönöz e széttartó szövegkorpusznak, ha az elméleti tájékozódás és hivatkozásrend spektruma igen széles, a hermeneutikától a szervezetelméletig, a posztstrukturalizmustól a kortárs médiaelméletekig terjed. A tanulmányok pragmatikai vonatkozások tekintetében legalább ilyen széles skálán mozognak: a – jobb híján – filozófiai esszének nevezhető szövegek a múzeum intézményének jelenét és jövőjét igen absztrakt módon, a múzeumi praxistól távol maradva tárgyalják, míg néhány tanulmány a múzeumi tevékenységek napi gyakorlatát érinti a gyűjteményezés-től a dokumentáláson át a kiállításépítésig.

A kötet szerzői: Peter SLOTERDIJK, Manuel CASTELLS, Antonio M. BATTRO, Wolfgang ERNST, Pieter VAN MENSCH – Léontine MEIJER-VAN MENSCH, Rhiannon MASON, Fiona CAMERON, Darren PEACOCK, John CARMAN, Gottfried KORFF, Michael FEHR, Christian METZ, Uwe WIRTH

A kötet megrendelhető vagy kedvezményesen megvásárolható a kiadó szerkesztőségében: Ráció Kiadó • 1072 Budapest, Akácfa utca 20.
tel.: (1) 321-8023 • fax: (1) 402-1293 • e-mail: racio@racio.hu • www.racio.hu

BENGI LÁSZLÓ
Elbeszélt halál
Kosztolányi-tanulmányok

2012, 240 oldal, 2500 Ft

„Ha a szavak fellázadnak és önálló életüket élik, ha a saját szabályait érvényesítik, mint a visszafele olvasva is (majdnem) értelmes versekben, akkor a költészetet mint a nyelv játékát közel sem lehet pusztán magasztosnak és nemesnek látni. A szavak játéka a jelentésvesztéssel mint az értelem elhárításával az emberi halál tapasztalatát is artikulálja – azt, ami éppúgy része, sőt különleges mozzanata a szépirodalomnak, mint a harmónia. A nyelv ellenáll a személyiség mély rétegeket bolygató kifejezésének, a világ barokkhaszerű megragadásának, s kicsúszik a beszélő vagy író ellenőrzése alól. A hétköznapi társalgás szabályai alól fölszabaduló nyelv éppannyira ki mond, mint amennyire el is rejt. Önjáró jellegében az identitást nem egységesnek, de törésekkel telinek mutatja, határokkal szabdaltnak, és a rajtuk való átkelést, a mással/másikkal szembesítő utazást könnyed szórakozás mellett éppoly veszélyesnek is.”

BENGI LÁSZLÓ 1976-ban született Budapesten. Az ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének adjunktusa. Első önálló tanulmánykötete 2000-ben jelent meg *Az elbeszélés kihívása* címmel.

A kötet megrendelhető vagy kedvezményesen megvásárolható a kiadó szerkesztőségében: Ráció Kiadó • 1072 Budapest, Akácfa utca 20.
tel.: (1) 321-8023 • fax: (1) 402-1293 • e-mail: racio@racio.hu • www.racio.hu

A KJF Történeti Műhelyének Kiadványai 4.
Sorozatszerkesztők: Csurgai Horváth József és Ujváry Gábor
Sorozatterv: Arany Imre
ISSN 2062-0764

Kiadja a Ráció Kiadó
www.racio.hu
Kiadványszám: 161
Felelős kiadó: Lajtai L. László
Felelős szerkesztő: Csillag István
Munkatárs: Szilágyi Emőke Rita
Nyomdai előkészítés: Layout Factory Grafikai Stúdió
Nyomdai munkák: *mondAe Kft.*, www.mondat.hu
ISBN 978-615-5047-35-0

„Számos hajdan kényszerből kivándorló azt hiszi, hogy nem hiányozhat tönkrement szülőházának újjáépítéséből. Hogy ott, ahol hátrahagyta egyik énjét, most másik énje nélkülözhetetlen. Pedig belső kettőssége annyi év után inkább fordított irányban ró rá eszmei kötelességet: azt, hogy a hazát megőrizze, ha már egykor kijött vele idegen földre. Oda illessze be, ahol nem várták, de nem bántják. Legalább most, másodszorra ne hagyja magára. Két énje legalább itt, a külhonban ismerjen egymásra, alkosson származási és befogadó közegre nyitott önazonosságot.”

(A határtalan többszólamúságról, részlet)

A szerző (Kolozsvár, 1960) 1974-től él Németországban. 1986-ban Magister Artium fokozattal végzett a müncheni Ludwig-Maximilians-Universität történelem-politológia-komparatiztika szakán, 1992-ben ugyanott doktorált, 2008-ban az Eötvös Loránd Tudományegyetemen történelemtudományokból habilitált. 1982 óta a Müncheni Magyar Intézet munkatársa, 1998 óta ügyvezetője, 2002 óta igazgatója. 1996–2003 között a Ludwig-Maximilians-Universität oktatója, 2010 óta a Regensburgi Egyetem hungarológiai képzésének vezetője.

ISBN 978-615-5047-35-0

9 786155 047350

3750 Ft